

ISSN 2521-1331

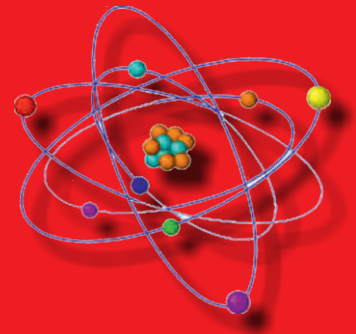

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ HƏRBİ ELMLƏR

elmi-praktik jurnal

Bakı – 2015

№ 1(1)

Milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər, 2015-ci il, №1 (1)

Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi
Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ HƏRBİ ELMLƏR

Elmi- praktik jurnal

2015-ci il, №1 (1)

**“ÖLKƏMİZDƏ GÜCLÜ ORDU
YARADILMIŞDIR VƏ
BU PROSES DAVAM
EDƏCƏKDİR”**

*İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti,
Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı*

**“Milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər”
elmi-praktik jurnalının ilk nəşrində**

**Azərbaycan Respublikası
Silahlı Qüvvələrinin
Hərbi Akademiyasında**

16 may 2015-ci il tarixində

**“HƏRB ELMİNİN İNKİŞAF
PERSPEKTİVLƏRİ”**

**mövzusunda keçirilmiş elmi-praktik
konfransın materiallar toplusu
çap olunmuşdur**

“MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ HƏRBİ ELMLƏR” JURNALININ REDAKSIYA HEYƏTİ:

Baş redaktor – polkovnik, t.e.n., dosent Həşimov Elşən Qiyas oğlu

Baş redaktorun müavini – f.-r.e.d., professor Bayramov Azad Ağalar oğlu

Məsul katib – polkovnik, t.f.d., dosent Talıbov Əziz Maşalla oğlu

Redaksiya heyətinin üzvləri:

general-leytenant Osmanov Nizam R.
general-leytenant, dosent Piriyeu Heydər K.
general-mayor Hüseynov Rafiq M.
polkovnik Həmidov Murad P.
akademik Abbasov Əli M.
akademik Əliquliyev Rasim M.
akademik Əliyev Telman A.
akademik Məmmədov Ramiz M.
AMEA-nın müxbir üzvü Hüseynov Vəli A.
s.e.d., professor Nəsirov Elman X.
t.e.d., professor Tağızadə Əsgər H.
h.e.d., professor, polis polkovniki Əliyev Etibar Ə.
f.-r.e.d., professor, Qurbanov Mirzə Ə.

t.e.d., professor Ağayev Nadir B.
polkovnik-leytenant, p.e.d., prof. Şəfiyeva Elnarə İ.
t.e.d., professor Qasimov Vaqif Ə.
p.e.d., professor Rüstəmov Fərrux A.
t.e.d., professor İbrahimov Bayram Q.
f.-r.e.d., professor Pənahov Tahir M.
f.e.d., professor Vəliyev Qorxmaz N.
f.-r.e.n. dosent Səbzıyev Elxan N.
i.e.n., dosent Valehov Sənan A.
f.-r.e.n. dosent Paşayev Ədalət B.
t.e.n., dosent Quliyev Akif İ.
f.e.n., dosent Sadıyev Sədi S.
t.e.n. Məmmədov Pərviz Z.

**“National Security and Military Science” journal
International Editorial Board**

Military Sc. Dr. Sergey P. Yarosh (Kharkov, Ukraine)
ScDr., prof. Georgiy A.Kuchuk (Kharkov, Ukraine)
PhDr., colonel Kerim Goztepe Omer, (Turkey)
PhDr., lieutenant colonel Mustafa Emre Aydemir Yunus (Turkey)
ScDr., dosent Valeriy P.Irxin (Voronej, Russia)
Academician of European Academy, prof. Oleq Fiqovski (Israel)
ScDr., prof. George Akhras P., (Canada)
PhDr. Igor Linkov, (USA)

“Milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər” jurnalında verilmiş materiallardan istifadə zamanı mütləq jurnala istinad edilməlidir.

Redaksiyaya daxil olmuş məqalələr anonim rəyçilərin gizli rəyindən (2 müsbət rəydən) sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə olunacaq. Təqdim olunan məqalənin dərc olunmasından imtina edildiyi halda jurnalın redaksiyası yazılı şəkildə müəllifə əsaslandırılmış imtina cavabı göndərəcəkdir.

Jurnal 09.07.2015-ci il tarixində AR Ədliyyə Nazirliyində qeydə alınıb. Qeydiyyat nömrəsi: 3991

Təsisçi: *Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası*

Ünvan: AZ-1065, Bakı şəhəri, akademik Şəfaət Mehdiyev küçəsi 136, “Qızıl Şərq” hərbi şəhərçiyi, Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası, Adyunktura və elm şöbəsi

E-mail: doktorantura@box.az

*Hərbi - nəzəri
elmlər*

SİLAHLI QÜVVƏLƏRDƏ TƏRBIYƏ SİSTEMİNİN KONSEPTUAL ƏSASLARI

¹H.K.Piriyev, ²M.Rəsulov

¹Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

²Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi Şəxsi Heyət Baş İdarəsinin Kadrlar İdarəsi

Açar sözlər: hərbi tərbiyə, hərbi tərbiyə üsulları, vasitələr, prinsiplər, tərbiyənin konseptual istiqamətləri

Ключевые слова: военное воспитание, методы военного воспитания, средства, принципы, концептуальные направления воспитания

Keywords: military education, methods of military education, facilities, principles, conceptual direction of education

Xülasə: məqalədə Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində müasir tələblərə cavab verən hərbi tərbiyə sisteminin yaradılması, hərbi tərbiyənin məqsədi, məzmunu, prinsipləri, üsulları və vasitələri öz əksini tapmışdır. Hərbi qulluqçuların tərbiyə sisteminin səmərəliliyini təmin edən istiqamətlər müəyyənləşdirilmiş, nəzəri əhəmiyyətli araşdırmalar aparılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində həyata keçirilən islahatlar prosesində tərbiyənin yeri və rolunu müəyyən etmək, bu istiqamətdə dövlət siyasətinin həyata keçirilməsinə yardımçı olmaq, hərbi qulluqçuların tərbiyəsi prosesində ortaya çıxan neqativ halları və bu halların aradan qaldırılması yollarını, tərbiyə prosesinin həyata keçirilməsinin metodları, üsulları və vasitələrini müəyyənləşdirmək, müasir şəraiti və vəziyyəti nəzərə alaraq, hərbi tərbiyə sisteminin yaradılması üçün ilkin nəzəri istiqamətləri müəyyən etmək günün aktual məsələlərindən biridir.

Aparığımız araşdırmalar nəticəsində Silahlı Qüvvələrdə tərbiyə sisteminin yenidən işlənilməsinə zəruri və aktual edən aşağıdakı amilləri qeyd edək: cəmiyyətdə gedən dərin, genişmiqyaslı və mürəkkəb dəyişikliklər, Silahlı Qüvvələrdə hərtərəfli dəyişikliklərin aparılması, ilk növbədə Silahlı Qüvvələrin şəxsi heyətinin dünyagörüşünün formalaşmasına, onların cəmiyyətin ictimai həyatında fəal iştirakına istiqamətlənməsinin vacibliyi, qloballaşan dünyanın, cəmiyyətin, onun ordusunun mənəvi həyatının bir çox müxtəlif sahələrində köklü dəyişikliklər həyata keçirilməsi, həm cəmiyyətdə, həm də Silahlı Qüvvələrdə gedən dəyişikliklərin məzmunu və dinamikasının uzlaşdırılması, vətənə layiqli xidmət etməyə hazır vətənpərvər vətəndaş tərbiyəsinin problemləri üzrə yeni konseptual baxışların (dünyagörüşün) işlənməsinin məqsədəuyğunluğunun elmi cəhətdən əsaslandırılması, hərbi xidmətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, hərbi qulluqçuların mənəvi-psixoloji və sosial-hüquqi dəstəyə olan ehtiyaclarının ödənilməsi, Silahlı Qüvvələrdə şəxsi heyətin tərbiyə sisteminin təkmilləşdirilməsi, hərbi qulluqçuların hüquqi və ekoloji biliklərinin artırılması.

Silahlı Qüvvələrin tərbiyə sistemi özündə aşağıdakı elementləri əks etdirməlidir: Silahlı Qüvvələrin tərbiyə sisteminin mahiyyətini, hərbi qulluqçuların tərbiyəsinin məqsədini, hərbi qulluqçuların tərbiyə sisteminin qarşısına qoyulan vəzifələri, tərbiyə sisteminin məzmununu, hərbi qulluqçuların tərbiyə sisteminin subyektlərinin və obyektlərinin xüsusiyyətlərini, hərbi qulluqçuların müxtəlif kateqoriyalarının tərbiyə işinin pedaqoji texnologiyasını, tərbiyə sisteminin idarə edilməsi və onun nəticələrinin qiymətləndirilməsini və s.

Silahlı Qüvvələrin şəxsi heyətinin tərbiyəsi aşağıdakı normativ-hüquqi aktlarda şərh olunan müddəalar və tələblər əsasında həyata keçirilir: Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və Azərbaycan Respublikası hökumətinin qərarları, Silahlı Qüvvələrin ümumqoşun nizamnamələri və Hərbi And; Müdafiə nazirinin əmr, sərəncam və qərarları, komandirlərin əmrləri və s.

Hərbi-pedaqoji elmlərin tələblərini, müddəalarını və tövsiyələrini əldə əsas tutaraq qeyd etmək olar ki, hərbi qulluqçuların tərbiyəsi bütöv bir pedaqoji sistemdir. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin şəxsi heyətinin tərbiyə sisteminin mahiyyəti deyərəkən, hərbi qulluqçuların şəxsiyyət kimi formalaşması və inkişafının bütöv fasiləsiz prosesini yaradan qarşılıqlı əlaqəli və qarşılıqlı surətdə şərtlənən komponentlərin məcmusu nəzərdə tutulur. Onlar hərbi qulluqçulara orduda həyata keçirilən isla-

hatlar şəraitində qarşıda dayanan vəzifələrin uğurla yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan özünütəkmilləşdirmə keyfiyyətləri aşılayır.

Tərbiyə sisteminin əsas elementi kimi onun məqsədi çıxış edir. Şəxsi heyətin tərbiyəsinin əsas və prioritet məqsədi şəxsi heyətdə hərbi peşəkar, vətənpərvərlik və yüksək mənəvi dəyərə malik şəxsiyyət keyfiyyətləri və münasibətlərinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsidir. Əsas məqsəd komandirləri hərbi qulluqçuların tərbiyəsi prosesinə hərtərəfli və kompleks yanaşmağa yönəltmək, tərbiyə məsələlərinin həllində onları qüsurlardan uzaqlaşdırmaqdır.

Qarşıya qoyulan məqsədin aşağıdakı tərkib hissələrini: Azərbaycan dövləti, Müdafiə Nazirliyi və hərbi hissə (gəmi) komandirləri tərəfindən tərbiyə ilə bağlı qarşıya qoyulan məqsədlərini, hərbi qulluqçuların demokratik və hüquqi dövlətin vətəndaşı kimi tərbiyə edilməsi (ümumi məqsəd), hərbi qulluqçuların tərbiyə edilməsi və onların konkret (spesifik məqsəd) və müxtəlif növ peşə fəaliyyətinə hazırlanmasını (xüsusi məqsəd) qeyd etmək olar.

Silahlı Qüvvələrinin müxtəlif kateqoriyalı hərbi qulluqçular üzrə tərbiyə sisteminin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

Zabitlərdə: yüksək vəzifəli rəislər tərəfindən verilmiş əmrlərin sözsüz yerinə yetirilməsinə hazır olmaq və tabeçiliyində olanlara verdiyi əmrlərə görə məsuliyyət hissələri formalaşdırılması, zabit borcu, zabit şərəfi, Azərbaycan Respublikasına xidmətlə, zabit peşəsi ilə fəxr etmək hissələri formalaşdırılması, özünütəkmilləşdirmə və peşə ustalığının artırılmasının səbəblərinin inkişaf etdirilməsi, pedaqoji mədəniyyətin, etikanın, davranış tərzinin yüksəldilməsi, hərbi qulluqçuların təlimi və təhsilinin yüksəldilməsi, onlara qayğı və hörmətlə yanaşılmasına, vəzifə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə şəxsi cavabdehlik hissəsinin formalaşdırılması və s.

Müddətdən artıq xidmət edən həqiqi hərbi xidmət hərbi qulluqçularında: verilmiş əmrin sözsüz yerinə yetirilməsinə məsuliyyət hissəsinin formalaşdırılması, hərbi borcu ləyaqətlə yerinə yetirmək, nizamnamə qaydalarına riayət etmək, xidməti vəzifələri yerinə yetirərkən şəxsi nümunə göstərmək, dövlət əmlakına və hərbi əmlakla qayğı ilə yanaşmaq, tabeliyində olanlara və onların tərbiyəsinə və təhsilinə qayğıkeş münasibət, özünüinkişaf etdirmə, özünütərbiyə bacarığı və vərdişlərini yaratmaq, vətənə xidmətdən qürur duymaq, hərbi xidmətə şüurlu yanaşmaq, peşə ustalığının artırılması ilə bağlı yüksək intizamlılıq və şəxsi cavabdehlik hissəsinin formalaşdırılması, hərbi texnikanın, silah və sursatın qayğı ilə qorunması və daşınmasına şəxsi cavabdehlik hissəsinin formalaşdırılması.

Müddətli hərbi xidmət keçən əsgərlərdə (matroslarda): mərdlik, xidmətin zəruriliyini dərinləndirən dərk etmək, vətənin müdafiəsinə hazır olmaq hissələri formalaşdırmaq, hərbi anda sadıqlıq tərbiyə etmək, hərbi xidmətin çətinliklərini dəf etməyə can atmaq qabiliyyəti, hərbi ixtisası vicdanla öyrənməyə səy göstərilməsi – intizamlılıq formalaşdırılması, komandirlərə, əsgər yoldaşlarına hörmətlə yanaşma tərbiyə edilməsi.

Qadın hərbi qulluqçularda: komandirlərin və rəislərin əmrlərinin sözsüz yerinə yetirilməsinə hazır olmaq kimi keyfiyyətlərin tərbiyə edilməsi, hərbi xidmət və seçdiyi peşə ilə bağlı qürur hissəsinin formalaşdırılması, xidməti öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün məsuliyyət hissəsinin tərbiyə edilməsi, peşə ustalığının artırılması.

Tərbiyənin məqsədi və qarşısında qoyulan məsələlər tərbiyə sisteminin məzmununu təşkil edən istiqamətləri və yolları müəyyənləşdirir. Silahlı Qüvvələrin şəxsi heyətinin tərbiyəsinin məzmununun istiqamətləri kimi: vətənpərvərlik tərbiyəsinə, hərbi tərbiyəni, əxlaqi tərbiyəni, hüquqi tərbiyəni, iqtisadi tərbiyəni, estetik tərbiyəni, natiqlik tərbiyəsinə, fiziki tərbiyəni, ekoloji tərbiyəni və s. qeyd etmək olar.

Silahlı Qüvvələrin tərbiyə sisteminin mühüm tərkib hissəsi kimi onun pedaqoji texnologiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsini qeyd etmək olar.

Pedaqoji texnologiya dedikdə tərbiyəvi təsirlərin və qarşılıqlı fəaliyyətlərin qanunauyğunluğu, prinsipləri, metodları, formaları və vasitələrinin kompleksi başa düşülür.

Hərbi qulluqçuların tərbiyə sisteminin əsas qanunauyğunluqları kimi: tərbiyənin məqsədi və vəzifələrinin cəmiyyətin, hərbi xidmətin, insanların mənəvi əxlaqi dəyərlərə malik ideallarına, komandirin (rəisin) şəxsi nümunəsinin onun mənəvi-əxlaqi inkişaf səviyyəsinə, tərbiyənin üsul və vasitələrinin onun məqsəd və vəzifələrinə, tərbiyəvi fəaliyyətin hərbi qulluqçuların fərdi və kollektiv xüsusiyyət-

lərinə, onların inkişaf səviyyəsinə, tərbiyə sisteminin nəticələrinin qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrə uyğun olmasını qeyd etmək məqsəduyğundur.

Hərbi tərbiyənin əsas prinspləri kimi: vətənpərvərliyi, peşəkarlığı, hərbi fəaliyyət prosesində tərbiyəni, hərbi qulluqçuların tərbiyəsinə kompleks yanaşmanı, şəxsiyyətin müsbət cəhətlərinə əsaslanaraq hərbi qulluqçulara hörmətlə və tələbkarcasına yanaşmanı, fərdi yanaşmanı, varisliyi (ardıcılığı), uzlaşdırılmanı, vahidliyi ayıra bilirik.

Hərbi qulluqçuların tərbiyə prosesində aşağıdakı metodlardan istifadə olunması məqsəduyğundur:

- *tərbiyənin subyektlərinin və obyektlərinin öyrənilməsi metodları kimi*: hərbi qulluqçuları məqsədyönlü müşahidə, sənədlər üzrə şəxslərin öyrənilməsi, tərcümeyi-hal, hərbi qulluqçuların praktik fəaliyyətinin təhlili, hərbi işlə bağlı olmayan xüsusiyyətlərin öyrənilməsi və təhlili, şifahi və yazılı sorğular, fərdi söhbətlər və s.

- *tərbiyəvi təsir və qarşılıqlı təsir metodları kimi*: inandırma, nümunə, məşq (çalışma), tapşırıq; hərbi qulluqçuları müxtəlif növ fəaliyyətlərə cəlb etmə, mükafatlandırma, tənqid və özünütənqid, məcburetəmə və s.

- *hərbi qulluqçuların yenidən tərbiyəsi və profilaktikası metodu kimi*: yenidən öyrətmə, yenidən inandırma, arzuolunmaz əlaqələrin aradan qaldırılması və qarşısının alınması, tənqid və özünütənqid, özünütərbiyə.

- *tərbiyə sistemində tərbiyəvi mühitdən istifadə metodu kimi*: mənəvi və maddi həvəsləndirmə, texniki vasitələr, informasiya vasitələri, pedaqoji mühit, pedaqoji fənlər və s.

Fikrimizcə, nəzərdən keçirilən metod və vasitələr tərbiyə işinin aşağıdakı formalarının köməyi ilə reallaşdırıla bilər: fərdi və kollektiv söhbətlər, şəxsi həyatın müxtəlif formada məlumatlandırılması, mühazirələr, söhbətlər, sual-cavab gecələri, hərbi qulluqçuların müxtəlif kateqoriyaları ilə müşavirələr, yığıncaqlar, qabaqcıl təcrübənin tətbiqi, elmi-praktik konfranslar, disputlar, viktorinalar, müxtəlif mövzularda keçirilən dəyirmi masalar, müharibə veteranları ilə görüşlər, tarixi yerlərə, döyüş şöhrətli yerlərə yürüşlər, səyahətlər, ekskursiyalar təşkil etmə, hərbi texnika və silahların nümayişi ilə ordu günü və s. keçirilməsi, hərbi qulluqçuların həyat və fəaliyyətlərinin nümayişi ilə açıq qapı günü keçirilməsi, hərbi hissələrdə özfəaliyyət dərnəkləri yaradılması, hərbi hissədə, döyüş şöhrəti kabinetlərində, muzeylərdə dərslər (məşğələlər) keçirilməsi, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində xidmətin şərfli iş olmasının təbliğ edilməsi.

Hərbi qulluqçuların tərbiyəsinin metodikası və təşkilinin bütün səviyyələrində onun subyektləri qarşılıqlı əlaqədə olan iki funksiyamı – sırf tərbiyəvi və idarəetmə funksiyalarını yerinə yetirirlər. Hərbi hissə və bölmələrin vəzifəli şəxslərinin fəaliyyəti əhəmiyyətli dərəcədə tərbiyəvi funksiyaya aiddir, yuxarı kateqoriyalı vəzifəli şəxslərin fəaliyyəti üçün isə idarəetmə funksiyası xarakterikdir. Qeyd olunan xüsusiyyətlərin və hərbi qulluqçuların tərbiyəsinin yeni anlayışı nəzərə alınaraq onun idarə edilməsi sisteminə yenidən baxılması və təkmilləşdirilməsi zərurətini yaradır.

Bu məqsədlə: tərbiyənin ümumi məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirən, onun normativ hüquqi bazasını işləyib hazırlayan, tərbiyə sisteminin funksiyalarının həyata keçirilməsi və onun idarə edilməsi üçün lazım olan təşkilati, maddi, kadr, elmi əsaslarını yaradan dövlət orqanlarının (regional, yerli) təşkil edilməsi, "İdarəetmə kadrlarının hazırlanması" bütün səviyyələrdə tərbiyə işi sahəsində müvafiq vəzifəli şəxslərin – peşəkarların hazırlanması və yenidən hazırlanması, Silahlı Qüvvələrdə tərbiyə sisteminin optimal idarə edilməsinin təmin edilməsi, tərbiyəvi fəaliyyətin cari və perspektiv məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi, tərbiyə işinin elmi əsaslandırılmış planlaşdırılması, məsələlərin düşünülmüş şəkildə qoyulması, döyüş hazırlığı səviyyəsinin, mənəvi-psixoloji vəziyyətin, hərbi intizamın və ŞH-in sosial-hüquqi müdafiəsinin qeydiyyata, tapşırılan sahədə tərbiyəvi işin vəziyyətinə və tələbata görə kadrların seçilməsi, təhsili və yerləşdirilməsi, tərbiyəçilərin işinin elmi təşkili, bütün səviyyədə olan tərbiyəçilərin qabaqcıl tərbiyə metodları və üsullarından istifadə metodikası ilə təmin edilməsi, tərbiyə sisteminin fəaliyyət göstərə bilməsi, vəziyyətinin analizi və sistemə nəzarət edilməsi, tərbiyəvi fəaliyyət sisteminə vaxtında dəyişikliklər edilməsi zəruridir.

Tərbiyə sisteminin səmərəli olmasına şəxsi həyatın yüksək mənəvi ruhunu və mənəvi-psixoloji vəziyyətini, intizamını, qayda – qanunu, hərbi kollektivin yüksək ruhunu dəstəkləmək, düşmənin psixoloji təsirinin qarşısını almaq məqsədi ilə təşkil olunan mənəvi - psixoloji təminatla, hərbi qulluqçuları ölkə həyatı və ordunun fəaliyyətinin vacib problemləri ilə vaxtında və hərtərəfli məlumatlandırmaq

məqsədi ilə həyata keçirilən informasiya təminatı ilə, şəxsi heyətdə qanunvericilik siyasətinin düzgün başa düşülməsi və icra edilməsini təmin edən aktiv hüquqi davranış vərdisləri və bacarıqları, inam, hisslər, yüksək hüquqi mədəniyyət aşılması, dərin və dayanıqlı hüquqi təsəvvürlər və dünyagörüşü formalaşdırmaq məqsədi ilə təşkil olunan və həyata keçirilən hüquqi təminatlarla, hərbi qulluqçuların gündəlik xidməti - hərbi fəaliyyətinin müxtəlif məsələlərinin keyfiyyətlə yerinə yetirilməsi üçün hərbi qulluqçuların və onların ailələrinin sosial tələbatlarını və təminatlarını ödəmək məqsədi ilə təşkil olunan və həyata keçirilən hərbi - sosial təminatlarla, hərbi qulluqçuların qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsinə mənəvi səfərbərliyini, SH-nin mənəvi və fiziki gücünü bərpa etmək və dəstəkləmək məqsədi ilə təşkil olunan və həyata keçirilən mədəni - kütləvi təminatlarla, hərbi qulluqçuların qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilmələri üçün onlara maddi və sosial - məişət şəraiti yaratmaq məqsədi ilə həyata keçirilən maddi-texniki təminatlarla, Silahlı Qüvvələrin kadrlarla komplektləşdirilməsi sistemini təkmilləşdirmək, tərbiyəvi məsələləri keyfiyyətlə həll etmək qabiliyyətinə malik kadrların seçilməsi, komplektləşdirilməsi, təhsili və yerləşdirilməsi məsələsinə vahid baxışlar və yanaşmaların işlənilib hazırlanması məqsədi ilə həyata keçirilən kadr təminatlı kimi vasitələrlə nail olunur.

Hərbi qulluqçuların tərbiyəsinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi dedikdə, hərbi qulluqçu və hərbi kollektivlər haqqında məlumatların ümumiləşdirilməsi və toplanması, komandirlərin (rəislərin) tərbiyəvi fəaliyyətinin səmərəliliyini yüksəltmək məqsədi ilə obyektiv kriteriyalar (göstəricilər) əsasında onların tərbiyəlilik səviyyəsinin qeydiyyatının sistemi başa düşülür.

Tərbiyə sisteminin nəticələrini qiymətləndirərkən onun prinsipləri sistemin meyarı kimi aşağıdakıları qəbul etməyi tələb edir:

- *tərbiyənin məqsədyönlü (tərbiyənin məqsədləri haqqında aydın təsəvvürlərin) olması*: zabitin tərbiyə sistemi haqqında elmi əsaslandırılmış təsəvvürünü, zabitin qarşıda duran məqsəddən çıxış edərək konkret tərbiyəvi məsələlər qoyma bacarığını, tərbiyə məsələsinin qoyulmasında varisliyi (ardıcılığını), tərbiyəvi tədbirlərin xüsusiyyətləri və planlaşdırılmasının istiqamətli olmasını, qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrə nailolmanın təhlili və qiymətləndirməsi bacarığını tələb edir;

- *aşağıdakı ünsürlərdən istifadə əsasında təlimə (təhsilə) tərbiyəvi xarakter verilməsi dərəcəsini*: ictimai siyasi və döyüş hazırlığı fənləri, təlimin müxtəlif metodları, məşğələlərdə qarşıya çıxan pedaqoji vəziyyətlər, qrup şəklində iş forması, planlı tərbiyəvi tədbirləri zəruri edir;

- *hərbi qulluqçuların tərbiyəsinə fərdi və diferensiallaşmış yanaşma səviyyəsini*: şəxsiyyətin psixofizioloji xüsusiyyətlərinə, hərbi qulluqçuların milli xüsusiyyətləri və ənənələrinə dair bilikləri, hərbi xidmətə qədərki və hərbi xidmət dövründə tərbiyənin nəticələrinin və şərtlərinin qeydiyyatını, tərbiyəvi prosesin fərdiləşdirilməsi və diferensiallaşması dərəcəsini, konkret pedaqoji kömək göstərilməsi və qarşılıqlı yardım kimi keyfiyyətlərin vacib olmasını;

- *hərbi hissədə (bölmələrdə) qrup şəklində sosial dəyərlərin inkişafı üzrə təlimatları*: komandirlərin hazırlıq səviyyəsini, qarşıya qoyulan məsələlərin və tapşırıqların yerinə yetirilməsinə nəzarəti, hərbi qulluqçularda öz fəaliyyət mənbələrinin inkişaf səviyyəsini, yerlərdən təşəbbüslərin olmasını;

- *hərbi hissənin (bölmələrin) şəxsi heyətinin birliyi üzrə fəaliyyətləri*: hərbi hissədə (bölmələrdə) qarşılıqlı fayda, dostluq və qarşılıqlı yardımın dərəcəsini, ictimai fikrin, adət-ənənələrin formalaşdırılma dərəcəsini, hərəkət və davranışların qrup şəklində qiymətləndirilməsini, hərbi hissəyə (bölməyə) münasibəti, hərbi hissədə (bölmələrdə) mövqeni zəruri edir;

- *tərbiyə prosesində bütün kateqoriyalardan olan tərbiyəçilərin qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı fəaliyyətin təmin edilməsi*: tərbiyəvi fəaliyyətin formalizmi istisna edən planlaşdırılmasının həyata keçirilməsini, tərbiyəvi fəaliyyətlərin əlaqələndirilməsini, tərbiyəyə ictimai təşkilatların və valideynlərin cəlb edilməsini, hərbiçilər və regional kütləvi informasiya vasitələrinin qarşılıqlı fəaliyyətini, hərbi qulluqçuların özləri arasında sıx ünsiyyət yaradılmasını tələb edir;

- *müxtəlif növ hərbi fəaliyyətlər üzrə rəhbərlik*: fəallığı və yaradıcılığı təmin edən fəaliyyətin məzmunu və təşkilinin səviyyəsini, bütün hərbi qulluqçuların birgə sosial əhəmiyyətli fəaliyyətə cəlb etmə dərəcəsini, müxtəlif fəaliyyətlərin dövrü əvəzlənməsinin həyata keçirilməsini, təşəbbüs və yaradıcılığın stimullaşdırılmasını tələb edir;

- *planlı tərbiyəvi tədbirlərə ayrılan vaxtdan rəşadət istifadə edilməsi*: tərbiyə işində başlıca olana diqqətin yönəldilməsi qabiliyyətini, əldə olan bütün tərbiyə vasitələrindən optimal istifadə etmək bacarığını, tərbiyəvi fəaliyyətdə şablonçuluğa yol verilməməsinə, bütün dərəcədən olan komandirlərin

(rəis) tərbiyə işinə cəlb edilməsini, müəyyən edilmiş vaxtda qarşıya qoyulan tərbiyəvi məqsədə nail olunmasını şərtləndirir;

- *tərbiyə sisteminin subyekt və obyektlərinin qarşılıqlı münasibəti*: tərbiyəvi fəaliyyətdə təltif və məcburetmə ölçülərinin nisbətini, ictimai və şəxsi fikrə hörməti, pedaqoji əməkdaşlıq və qarşılıqlı yaradıcılığın dərəcəsini, qarşılıqlı münasibətlərin humanistləşdirilməsini tələb edir;

- *zabit - tərbiyəçinin şəxsi təhsili*: pedaqoji mədəniyyətin olmasını, pedaqoji ustalıq göstərilməsini, pedaqoji etikanın səviyyəsini, intizamlılıq dərəcəsini, özünütərbiyə və özünütəhsilə səy göstərilməsini müəyyənləşdirir.

Qeyd olunan qanunauyğunluqlar, prinsiplər, metodlar, vasitələr və formaların kompleks tətbiqi hərbi qulluqçuların tərbiyə sisteminin keyfiyyətli fəaliyyətini təmin etməyə kömək edir, onun nəticəsinin səmərəli olmasına imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. 28-ci kitab. Bakı, Azərənəşr, 2009.
2. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində zabit və gizir (miçman) heyətinin attestasiya edilməsi qaydaları haqqında təlimat. Bakı, 2015.
3. Kazımov N. Ali məktəb pedaqogikası. Bakı, Çıraq, 2014.
4. Efremov O.Y. Hərbi pedaqogika. Sankt-Peterburq, 2014.
5. M.Rəsulov. Heydər Əliyev və ordu quruculuğu. "Milli-mənəvi dəyərlərin qorunması qloballaşan dünyamızın aktual problemidir." Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 91 illiyi və hakimiyyətə qayıdışının 21 illiyinə həsr olunmuş elmi - praktik konfransın materialları. səh. 201- 209.

Аннотация

Концептуальные основы систем воспитания Вооруженных Сил Г.К.Пириев, М.Расулов

В статье рассмотрены вопросы касающиеся системы военного воспитания личного состава Вооруженных Сил Азербайджанской Республики, показаны цели, методы, принципы, способы воспитания на основе современных требований. Определены критерии обеспечивающие эффективность систем воспитания военнослужащих, а также проведены теоретически важные исследования.

Summary

Fundamental concepts of education systems in Armed Forces H.K.Piriyev, M.Rasulov

This article highlights objectives, methods, principles of military education and development of professional military values and beliefs of Armed Forces, Republic of Azerbaijan, also provides an effective system of professional development of military personnel.

**SİLAHLI QÜVVƏLƏRDƏ ZABİT HEYƏTİNİN SAY TƏRKİBİNİN
PLANLAŞDIRILMASI ÜZRƏ MODELLEŞDİRİLMƏ**

C.İ.Məmmədov

AR MN Şəxsi Heyət Baş İdarəsinin Kadrlar İdarəsi

Açar sözlər: kadr hazırlığı, planlaşdırma, modelləşdirmə, optimallaşdırma, vəzifə kateqoriyaları, kateqoriyalararası keçid faizi, xidmət müddəti, təbii itki

Ключевые слова: подготовка кадров, планирование, моделирование, оптимизация, должностные категории, процент перехода между категориями, срок службы, естественные потери

Keywords: personnel training, planning, modelling, optimization, official categories, transfer percent between categories, service, natural loss

Xülasə: məqalədə Silahlı Qüvvələrin zabıt heyətinin say tərkibinin planlaşdırılmasına bəzi faktorların təsiri tədqiq edilir. Kateqoriyalararası keçid faizi və hər vəzifə kateqoriyası üzrə xidmət müddəti kimi iki əsas faktorun təsirinə diqqət yetirilir. Ştat vəzifələrinin sayına uyğun kateqoriyalararası keçid faizlərinin müəyyən edilməsi təklif olunur.

Silahlı Qüvvələr (SQ) üçün optimal sayda kadr hazırlanması məsələsi öz aktuallığını daim saxlayır. Belə ki, kadr çatışmazlığı bir çox vəzifələrin vaxtında komplektləşdirilməməsinə və ya bəzi kadrların müvafiq mərhələləri keçmədən öhdəsindən gələ bilmədikləri vəzifələrə təyin olunmasına şərait yaradırsa, lazım olduğundan artıq sayda kadr hazırlığı həm iqtisadi cəhətdən artıq xərclərə səbəb olur, həm də kadrların karyera inkişafına maneçilik törədir. Buna görə də SQ üçün kadrların vəzifə kateqoriyaları üzrə say tərkibinin düzgün planlaşdırılmasının böyük əhəmiyyəti vardır.

Ümumiyyətlə, mütəxəssislərin rəyincə, say tərkibinin perspektiv planlaşdırılması təşkilatın kadr hazırlığı işlərində ən başlıca məsələlərdəndir [1] və Silahlı Qüvvələr də bu sahədə istisnalıq təşkil etmir. Əvvəlki tədqiqatlarımızda [2,3] kadr hazırlığının planlaşdırılmasının optimallaşdırılması məsələsinə baxılmışdır. Təqdim olunan bu məqalədə isə kadrların say tərkibinin planlaşdırılmasının effektivliyinə bəzi faktorların təsiri tədqiq edilir.

Zabıt heyətinin say tərkibinin planlaşdırılmasının riyazi ifadəsi

Sadəlik üçün Silahlı Qüvvələrin bütün kadr heyətinin deyil, yalnız zabıt heyətinin say tərkibinin planlaşdırılması məsələsinə baxaq. Qəbul edək ki, zabıt heyətinin xidməti “baş leytenant” rütbəli vəzifələrdən başlayaraq “kapitan”, “mayor”, “polkovnik-leytenant” və “polkovnik” kateqoriyalı vəzifələrdə xidmətlər ardıcılığından ibarətdir (sayca az olduğuna görə “leytenant” kateqoriyalı vəzifələr “baş leytenant” kateqoriyalı vəzifələrin bir hissəsi kimi nəzərə alınmışdır).

Məlumdur ki, hər bir kateqoriyada olan zabıtlərin say tərkibi həmin kateqoriyaya keçirilən zabıtlərin sayı, təbii itki miqdarı və bu kateqoriyalı vəzifələrdə xidmət müddəti ilə müəyyən olunur. Məsələn, “baş leytenant” kateqoriyalı vəzifələr üçün zabıtlərin planlaşdırılan say tərkibini (X_l) aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

$$X_l = \sum_{i=1}^{z_l} L_{i-1}, \quad L_i = \tau_{l_i} * L_{i-1} \quad (1)$$

burada, L_i - “baş leytenant” kateqoriyalı vəzifədə i -ci ildə xidmətdə olan zabıtlərin sayı (L_0 - hərbi məktəblərdən məzun olan zabıt sayıdır), τ_i - təbii itki əmsalı, z_l – müəyyən edilmiş xidmət müddətidir.

Baxılan kateqoriyalı vəzifələrin yalnız ali hərbi məktəb məzunları ilə deyil, həm də ehtiyatdan 1,5 il müddətinə çağırılan zabıtlərlə komplektləşdirilməsini nəzərə alsaq, (1) ifadəsi aşağıdakı şəkllə düşər:

$$X_l = K_e * L_0 + \sum_{i=1}^{z_l} L_{i-1}, \quad L_i = \tau_{l_i} * L_{i-1} \quad (2)$$

burada, K_e - “baş leytenant” kateqoriyalı vəzifələrin ehtiyat zabıtləri ilə komplektləşdirmə əmsalıdır.

“Kapitan” kateqoriyalı vəzifələr üçün zabıtlərin planlaşdırılan say tərkibini (X_k) isə aşağıdakı kimi ifadə edə bilərik:

$$X_k = \sum_{i=1}^{z_k} K_{i-1}, \quad K_i = \tau_{k_i} * K_{i-1} \quad (3)$$

Oxşar qayda ilə “mayor”, “polkovnik-leytenant” və “polkovnik” kateqoriyalı zabitlərin də planlaşdırılan say tərkibini müəyyən edən ifadələri yazmaq olar:

$$X_m = \sum_{i=1}^{z_m} M_{i-1}, \quad M_i = \tau_{m_i} * M_{i-1} \quad (4)$$

$$X_y = \sum_{i=1}^{z_y} Y_{i-1}, \quad Y_i = \tau_{y_i} * Y_{i-1} \quad (5)$$

$$X_p = \sum_{i=1}^{z_p} P_{i-1}, \quad P_i = \tau_{p_i} * P_{i-1} \quad (6)$$

Burada, X_k, X_m, X_y, X_p - müvafiq olaraq, “kapitan”, “mayor”, “polkovnik-leytenant” və “polkovnik” kateqoriyalı zabitlərin planlaşdırılan say tərkibi, K_i, M_i, Y_i, P_i – müvafiq kateqoriyalar üzrə i -ci illə xidmət edən zabitlərin sayı, $\tau_{k_i}, \tau_{m_i}, \tau_{y_i}, \tau_{p_i}$ - müvafiq itki əmsalları, z_k, z_m, z_y, z_p - müvafiq kateqoriyalar üzrə müəyyən edilmiş xidmət müddətləridir.

Məsələyə xətti proqramlaşdırma məsələsi kimi baxmaqla (2)-(6) ifadələri əsasında Silahlı Qüvvələr üçün hazırlanan zabit sayının optimallaşdırılmasını həyata keçirmək mümkündür. Bu məqsədlə qəbul edək ki:

- hərbi məktəblərin kadrhazırlama imkanları məhduddur, yəni hərbi məktəblərin illik məzun sayı hər hansı bir kəmiyyətlə məhdudlaşdırılır;

- hər bir ixtisas üzrə bütün kateqoriyaların ştat üzrə vəzifə sayı məlumdur;

- hər bir kateqoriya üzrə zabitlərin planlaşdırılan say tərkibi ştat üzrə vəzifə sayı ilə məhdudlaşdırılır.

Göstərilən şərtlər nəzərə alınmaqla məsələ aşağıdakı şəkildə ifadə edilmişdir:

$$\left\{ \begin{array}{l} X_l = K_e * L_0 + \sum_{i=1}^{z_l} L_{i-1} \leq X_{ls}, \quad L_i = \tau_{l_i} * L_{i-1} \\ X_k = \sum_{i=1}^{z_k} K_{i-1} \leq X_{ks}, \quad K_i = \tau_{k_i} * K_{i-1} \\ X_m = \sum_{i=1}^{z_m} M_{i-1} \leq X_{ms}, \quad M_i = \tau_{m_i} * M_{i-1} \\ X_y = \sum_{i=1}^{z_y} Y_{i-1} \leq X_{ys}, \quad Y_i = \tau_{y_i} * Y_{i-1} \\ X_p = \sum_{i=1}^{z_p} P_{i-1} \leq X_{ps}, \quad P_i = \tau_{p_i} * P_{i-1} \\ X_{ls} + X_{ks} + X_{ms} + X_{ys} + X_{ps} = X_{is} \\ X_l + X_k + X_m + X_y + X_p = X_i \\ X_{is} - X_i \Rightarrow \min \end{array} \right. \quad (7)$$

Burada, $X_{ls}, X_{ks}, X_{ms}, X_{ys}, X_{ps}$ - müvafiq olaraq “baş leytenant” – “polkovnik” kateqoriyalı vəzifələrin ştat üzrə sayı, X_l, X_k, X_m, X_y, X_p - həmin kateqoriyalı vəzifələrdə planlaşdırılan zabit sayıdır.

Optimallaşdırma kriteriyası kimi ştat üzrə vəzifə sayı ilə (X_{is}) zabitlərin planlaşdırılan say tərkibinin (X_i) fərqi götürülmüşdür.

Vəzifə kateqoriyaları üzrə xidmət müddətinin zabit heyətinin planlaşdırılan say tərkibinin dəqiqliyinə təsiri

Təbii itki miqdarı və hər kateqoriyalı vəzifədə xidmət müddətləri məlum olarsa, (7) tənliklər sistemi vasitəsi ilə SQ-nin ehtiyacı üçün hər bir ixtisas üzrə hazırlanmalı olan zabit sayını müəyyən etmək olar. [2]-də oxşar məsələ xətti proqramlaşdırma məsələsi kimi həll edilmiş və müəyyən nəticələr əldə edilmişdir. Burada, təbii itki əmsalı kimi, statistik olaraq hesablanmış və vəzifə kateqoriyalarından asılı olaraq, 0.992-0.975 intervalında dəyişən qiymətlər, hər kateqoriya üzrə xidmət müddəti kimi qanunvericiliklə müəyyən edilmiş rütbələrdə xidmət müddətləri: “leytenant”-“baş leytenant” – 7 il, “kapitan” – 4 il, “mayor” – 5 il, “polkovnik-leytenant” – 6, “polkovnik” – 10 il götürülmüşdür. Bu şərtlər daxilində (7) sisteminin həlli SQ-nin zabit heyəti vəzifələrinin 70–80%-i üçün kadr hazırlığının perspektiv planlaşdırılmasına imkan verir.

Hesablamalar göstərir ki, hər kateqoriya üzrə xidmət müddətləri olaraq, qanunvericiliklə dəqiq müəyyən edilməmiş, lakin reallığa daha yaxın olan müddətlərdən istifadə olunması planlaşdırmanın

dəqiqliyinin artırılmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Belə ki, aşağı kateqoriyalı vəzifələr üçün statistik olaraq hesablanmış, “polkovnik” kateqoriyalı vəzifələr üçün isə həqiqi hərbi xidmətdə olmağın son yaş həddi ilə məhdudlaşan orta müddətlərdən – “leytenant”-“baş leytenant” – 5 il, “kapitan” – 5 il, “mayor” – 6 il, “polkovnik-leytenant” – 6, “polkovnik” 10 il istifadə olunması bütün zabit heyəti vəzifələrinin say tərkibinin 85–90%-i üçün kadr hazırlığının perspektiv planlaşdırılma ilə əhatə olunmasına imkan verir.

Kateqoriyalararası keçid faizinin planlaşdırmanın dəqiqliyinə təsiri

Planlaşdırmada bir kateqoriyalı vəzifədən bir pillə yuxarı kateqoriyalı vəzifəyə keçid üçün müsbət attestasiya nəticəsi və əvvəlki kateqoriyada müəyyən olunmuş müddət ərzində xidmətkeçmə şərtləri əsas götürülür. Belə şərtlərin yuxarı kateqoriyalı vəzifələrə keçid üçün rəqabət mühitini yaratmaması şübhəsizdir. Bu məsələyə fərqli yanaşma da mövcuddur. Belə ki, bir çox ölkələrdə bir kateqoriyadan digər kateqoriyalı vəzifələrə keçid üçün müəyyən faiz məhdudiyyətləri tətbiq olunur. Aşağıdakı cədvəldə ABŞ və Türkiyə silahlı qüvvələrində tətbiq olunan kateqoriyalararası keçid faizlərinin təqribi qiymətləri verilmişdir.

<i>Rütbələrarası keçid</i>	<i>ABŞ SQ</i>	<i>Türkiyə SQ</i>
“baş leytenant” – “kapitan”	90-95%;	100%;
“kapitan” – “mayor”	80%	100%
“mayor” – “polkovnik-leytenant”	70%	75%
“polkovnik-leytenant” - “polkovnik”	50%	80%

Mövcud ştat strukturu nəzərə alınaraq, müvafiq hesablamalar əsasında müəyyən edilmiş kateqoriyalararası keçid faizlərinin aşağıdakı qiymətlərinin Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində tətbiq edilməsi mümkündür:

- “baş leytenant” – “kapitan” – 100%;
- “kapitan” – “mayor” – 80%;
- “mayor” – “polkovnik-leytenant” – 70%;
- “polkovnik-leytenant” – “polkovnik” – 25%.

Belə keçid faizlərinin tətbiqi zabit heyətinin yuxarı vəzifələrə təyin olunmaları üçün güclü rəqabət mühiti yaratmaqla bərabər, həm də kadr hazırlığının perspektiv planlaşdırılması dəqiqliyinin artırılmasına imkan verir. Kateqoriyalararası keçid faizlərinin təklif olunan bu qiymətlərdən istifadə edilməklə perspektiv planlaşdırılma üçün bütün zabit heyəti vəzifələrinin 95 %-i əhatə edilə bilər.

Nəticə

Silahlı Qüvvələr üçün zabit hazırlığının planlaşdırılmasının optimallaşdırılması məqsədi ilə bəzi faktorların planlaşdırmanın effektivliyinə təsiri araşdırılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, vəzifə kateqoriyaları arasında keçid faizlərinin tətbiqi və hər kateqoriya üzrə real xidmət müddətlərinə uyğun tənzimlənmiş qiymətlərdən istifadə edilməsi zabit heyətinin say tərkibinin perspektiv planlaşdırılması dəqiqliyinin artırılmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Ədəbiyyat

1. М. Армстронг. Стратегическое управление человеческими ресурсами. Москва, “ИНФРА-М”, 2002, 328 с.
2. С.İ.Мəmmədov, Z.T.Мəhərrəmov. Silahlı Qüvvələrin kadr hazırlığının planlaşdırılmasının riyazi modeli, “Hərbi bilik”, 2014, №2.
3. Н.К.Пиривев, Z.T.Мəhərrəмов, С.İ.Мəmmədov. Riyazi modelləşdirmə metodu ilə hərbi məktəblərdə kadr hazırlığının optimal planlaşdırılması. Heydər Əliyev adına AAHM-in “Elmi Əsərlər Məcmuəsi”, 2008, №2(11), s.3-7.

Аннотация

**Моделирование планирования численности офицерского состава Вооруженных Сил
Дж.И.Мамедов**

В статье исследованы некоторые факторы воздействия на планирование численности офицерского состава Вооруженных Сил. Обращено внимание на два основных фактора воздействия: процент перехода между категориями и срок службы на каждой должностной категории.

Summary

**Simulation of the planning of Armed Forces commissioned staff
J.I.Mamedov**

In paper there has been investigated some impact factors on planning of the strength of Armed Forces commissioned staff. It was paid attention on the two main impact factors: transfer percent between categories and service life on each official category.

İNFORMASIYA ÇATIŞMAZLIĞI ŞƏRAİTİNDƏ BÖLMƏLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN OPTİMALLAŞDIRILMASI

¹Ə.B.Paşayev, ²E.N.Səbzizyev, ³Ə.M.Talıbov

¹ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İdarəetmə Sistemləri İnstitutu

²Kiber Ltd.

³AR Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

Acar sözlər: sistemlər sistemi, informasiya çatışmazlığı, qərar qəbuletmə, optimal idarəetmə, oyunlar nəzəriyyəsi

Ключевые слова: система ситем, недостаток информации, принятие решения, оптимальное управлене, теория игр

Key words: system of systems, lack of information, decision making, optimal control, games theory

Xülasə: *Döyüş tapşırığının yerinə yetirilməsi üzrə qərar qəbuletmə, həmçinin hərbi bölmənin yerdəyişməsinin təşkili məsələsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Məqalədə bu məsələlərin həllinin araşdırılması məqsədi ilə “Sistemlər sistemi” ideologiyasının tətbiqinin mümkünlüyü əsaslandırılmışdır. Həmçinin göstərilmişdir ki, hərbi bölmənin sistemlər sistemi şəklində təsnifatı optimal idarəetmə strategiyasını tapmaq üçün oyunlar nəzəriyyəsinin elementlərini tətbiq etməyə imkan verir.*

Döyüş taktikasının seçilməsi və döyüşün gedişində daxil olan (toplanan) məlumatlar üzrə onun korreksiyası zabit-komanda heyətinin peşəkar hazırlıq səviyyəsindən və təsbit olunmuş qərar qəbuletmə prinsiplərindən asılıdır. Bütövlükdə silahlı qüvvələr yaxud ordu səviyyəsində qəbul olunmuş prinsiplər döyüşün gedişinə təsir edən çoxsaylı faktorların təhlilinin və qərar qəbuletmənin əsaslarını özündə birləşdirir, başqa sözlə, özünü qəbul olunmuş qiymətləndirmə meyarı kimi aparır. Ona görə də, məhz bu prinsiplərdən çıxış edərək komandirin bu və ya digər situasiyada nə dərəcədə düzgün qərar qəbul etdiyi müəyyənləşdirilir. Qərar qəbuletmə prinsipləri abstrakt təfəkkürün nəticəsi olmayıb, hərbi taktikanın predmetini təşkil edir, bəşəriyyət tarixində baş vermiş müharibə və döyüşlərin elmi şəkildə araşdırılaraq ümumiləşdirilməsinə əsaslanır [1, 2]. Bu prinsiplərin universallığı ondan ibarətdir ki, qarşıya qoyulmuş məsələni həll etmək üçün müxtəlif səviyyəli istənilən hərbi bölmənin taktiki seçimində ümumi məqsədə çatmanı və bununla qonşu bölmələrin seçimi ilə yaxşı uzlaşan qərar qəbuledilməni təmin edir.

Qoşun hissə və bölmələri arasında mövcud rabitə pozulduqda, onların müstəqil olaraq düzgün qərar qəbuletmə məsələsi son dərəcədə aktuallaşır. Belə hallarda digər hissələrlə əlaqəsi kəsilmiş bölmənin komandiri ümumi məqsəddən, son rabitə seansında aldığı məlumatlardan, cari təminat vəziyyətindən və öhdəsində olan kəşfiyyat məlumatlarından çıxış edərək optimal qərar qəbul etməlidir. Ona görə də zabit kadrlarının hazırlığında taktiki qərar qəbuletmə prinsiplərinin öyrənilməsi və onların müxtəlif situasiyalarda tətbiqi vərdislərinin aşılınması xüsusi yer tutur.

Birgə fəaliyyət göstərən müxtəlif qrupların idarə edilməsi, son 20 ildə “Sistemlər sistemi” (System of Systems) adlanan yeni yanaşmanın yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu termin hər bir qrupu ayrıca sistem hesab etməklə, onların birliyinə bu sistemlərin ümumi sistemi kimi baxılması mənasında işlədilir. Əslində “Sistemlər sistemi” nəzəriyyəsi məhz ayrı-ayrı qoşun hissələrinin birgə optimal fəaliyyətinin təmin olunması məsələsinin həlli üçün təklif olunan bir riyazi modelləşdirmə formasıdır [3]. A.P.Sage və C.D.Cuppan “Sistemlər sistemi” anlayışını şərh edərək onun beş əsas xüsusiyyətini qeyd etmişlər [4]:

- Hər bir sistemin əməliyyat müstəqilliyi olması;
- Sistemlərin idarə olunma müstəqilliyinin olması;
- Sistemlərin coğrafi məkanda paylanmış olması;
- Sistemlərin hər birinin ümumi tələbatdan irəli gələn işləri yerinə yetirməsi;
- Təkamüllü inkişafa malik olması.

Hazırda mürəkkəb strukturlu obyektlərin fəaliyyətinin (mühəndis idarəetmə sistemlərinin, fiziki komplekslərin, substansiya axınının və s.) modelləşdirilməsində "Sistemlər sistemi" geniş tətbiq olunmağa başlanmışdır, məsələn, bax [5-9].

Asanlıqla görmək olar ki, sadalanan xüsusiyyətlər hərbi bölmələrin birgə fəaliyyətini "Sistemlər sistemi" kimi modelləşdirməyə imkan verir və onların qarşısına qoyulan taktiki məsələlərin optimal həllini müəyyən etməkdə faydalı alət rolunu oynaya bilər. Bundan çıxış edərək məqalədə "Sistemlər sistemi" ideologiyasının aşağıdakı iki məsələnin həllinə tətbiq etmək təklif olunur.

İnformasiya çatışmazlığı zamanı döyüş tapşırığını yerinə yetirən bölmənin qərar qəbul etmə məsələsi. Qoşun bölmələri arasında rabitə təminatı dayanıqlı idarəetmənin əsas amillərindən biridir. Düşmən çoxsaylı elektron təsir vasitələrinin köməyi ilə rabitə vasitələrinin işini poza, yaxud bölmələri çəşdirməyə üçün "yalançı komanda məntəqələri" yarada bilər. Bundan başqa, bir sıra əməliyyatlar zamanı bölmələrin fəaliyyəti efişdə susma prinsipləri üzrə təşkil oluna bilər. Bu, belə əməliyyatların gizliliyini və həmlələrin gözlənilməzliyini təmin etmək məqsədindən irəli gələ bilər.

Döyüş zamanı bölmələr arasında əlaqə kəsildikdə və ya informasiya kanallarına müdaxilə şübhəsi olduqda alınan tapşırığın adekvat olduğunu yoxlamaq mexanizminin olması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Digər tərəfdən, döyüşün gedişində vəziyyət dinamik olaraq dəyişir və komandir bölmənin harada, nə vaxt və hansı qüvvələrlə həmlə etmək, geri çəkilmək, dolay yolu seçmək, hansı strateji məntəqəni ələ keçirmək, yaxud müdafiədə oturmaq kimi hansı ssenarinin həyata keçirilməsi haqqında müstəqil qərar qəbul etməli olur.

"Sistemlər sistemi" yanaşmasını tətbiq etmək üçün əvvəlcə qərar qəbul etmə məsələsinin qoyuluşunun qısa şərhini verək. Bölmə komandiri aşağıdakı ilkin məlumatlara əsaslanır:

- Komandanlığın niyyəti;
- Əməliyyat ərazisi haqqında məlumat (çöllük, dağlıq ərazi, meşəlik, yaşayış məntəqəsi, su hövzələri və sairə);
- Düşmənin texnikası və canlı qüvvəsi haqqında məlumat, onların coğrafi yerləşməsi;
- Öz qüvvələri, qonşu bölmələr haqqında məlumatlar, onların əməliyyat səhnəsində coğrafi mövqeyi;
- Bölmənin öhdəsinə düşən xüsusi tapşırıq;
- Digər bölmələrin öhdəlikləri;
- Planlaşdırılan əməliyyatlar və onların həyata keçirilmə vaxtı və sairə.

Döyüşün gedişində, bölmə komandiri əldə olunmuş nailiyyətlər, itkilər, əməliyyat səhnəsində baş verən dəyişikliklər (məntəqələrin alınması, manevrlərin başa çatması, tərəflərin verdiyi itkilər, düşmən qüvvələrinin manevrləri və s.) haqqında daim məlumat alır. Sadalanan məlumatlar mahiyyətindən asılı olaraq ədədi, yaxud sözlə qiymətləndirilmiş olur. Əlbəttə, yuxarıda deyildiyi səbəblərdən, bu məlumatlar natamam ola, yaxud çox aşağı dəqiqlik dərəcəsinə malik ola bilər.

Məlumatların analizi nəticəsində, döyüş növündən asılı olaraq, bölmə komandiri aşağıdakı göstərişləri özündə əks etdirən əmr verir:

- Qüvvələrin (piyadalar, artilleriya, döyüş maşınları) döyüş nizamı necə olmalıdır? (dəyişməlidir?);
- Həyata keçirilməli olan əməliyyatlar (qüvvələrin yerləşməsi, atəş hazırlığı, yeni mövqeyə keçmə və sairə) və onların vaxtı.

Qarşıya qoyulan məsələ – hər bir döyüş epizodu üzrə komandirin qərarının (əmrinin) optimallığının qiymətləndirilməsidir. Bölməyə daxil olan şəxsi heyət qrupları, döyüş texnikası vahidləri bölmənin elementləri olmaqla müstəqil sistemlər kimi modelləşdirilə bilər və onların təklif olunan ssenari üzrə (əmr üzrə) birgə fəaliyyəti "Sistemlər sistemi" yanaşmasına əsasən "hesablana" bilər. Müxtəlif ssenarilərin "hesablanması" onları müqayisə etməyə, onlardan optimal (rasional) olanını müəyyən etməyə imkan verə bilər.

Məsələ aşağıdakı kimi həll olunacaq:

- Bölmə və hissələrin elementləri (bu, döyüşə girən hər bir tərəfin qüvvələrinə aiddir) müstəqil sistemlər şəklində təsvir olunur. Hər bir sistem imitasiya etdiyi elementin məxsusi xüsusiyyətlərini və

imkanlarını (təyinatını, xarakterik ölçülərini, mütəhərriqliyini, müxtəlif hədəfləri vurma imkanlarını və s.) özündə əks etdirəcək;

- Sistemlərin qarşılıqlı təsir qaydaları tərtib olunur. Bu qaydalar yuxarıda şərh edilmiş hərbi taktiki prinsipləri əks etdirəcək;

- Tələb olunan döyüş səhnəsini əksətdirən əməliyyat zonası yaradılır. O, xəritə əsasında coğrafi məkanı seçməyə, sistemləri orada "yerləşdirməyə", həmçinin, digər faktorları (məsələn, çayları keçmək üçün pantonlar, maşınların hərəkətini çətinləşdirən süni maneələr və s.) daxil etməyə imkan verəcək.

- Nəhayət, komandirin əmri şəklində daxil edilən ssenari əsasında sistemlər sistemi fəaliyyət göstərir. Fəaliyyətin nəticələri döyüşün ayrı-ayrı epizodlarını, yaxud son nəticəni təyin etməyə və əmrin optimallığını qiymətləndirməyə imkan verəcək. Bu öz əksini gözlənilən (etimal olunan) itkilər və nailiyyətlərin təsnifatında tapacaq.

Döyüş logistika məsələsi. Son dövrdə, "Sistemlər sistemi" yanaşması daşınma məsələlərinin həllinə də tətbiq olunmağa başlamışdır. Məsələn, [10]-da kommersiya yüklərinin qlobal daşınma dövrüdə yerli və regional əhəmiyyətli malların da daşınmasının təşkili məsələsinə "Sistemlər sistemi" nəzəriyyəsinin elementləri tətbiq olunur.

Hərbi baxımdan, bu tip məsələ, məsələn, canlı qüvvələrin və texnikanın daimi dislokasiya yerindən təyin olunmuş vaxtda əməliyyat səhnəsinə gəlib döyüş mövqeyini tutması tələb olunduqda meydana çıxma bilər. Hərbi qüvvələrin bir yerdən başqa yerə aparılmasının planlaşdırılması zamanı ümumi tapşırıqla yanaşı, bölmənin qarşısına məxsusi tələblər qoyula bilər, məsələn, yerdəyişmənin konspirativ xarakteri, mülki təyinatlı yollardan istifadə məhdudiyətləri və s. Yerdəyişmə zamanı hava hücumundan müdafiənin təşkili, sonda bölmənin bilavasitə aktiv döyüşə qatılması kimi məsələlər də qarşıya qoyula bilər. Bölmənin yerdəyişməsi piyada və texnikanın müstəqil hərəkət etməsi, digər nəqliyyat vasitələrində istifadə etməklə, yaxud kombinə edilmiş şəkildə təşkil oluna bilər.

Yuxarıda deyildiyi kimi, bu halda da bölməyə daxil olan şəxsi heyət qrupları, döyüş texnikası vahidləri bölmənin elementləri olaraq müstəqil sistemlər kimi modelləşdirilə bilər və döyüş tapşırığı üzrə mümkün ssenarilər "Sistemlər sistemi" ideologiyasına əsasən müqayisə oluna bilər. Daşınma məsələsinin həlli üçün sistemlər sistemi ideologiyasının tətbiq olunma mexanizminin şərhini verək.

- Bölmə elementləri (şəxsi heyət dəstələri, tanklar, piyada döyüş maşınları, artilleriya qurğuları və digər) müstəqil sistemlər şəklində təsvir olunur. Hər bir elementin məxsusi xüsusiyyətləri və imkanları uyğun sistemin təsvirində öz əksini tapır;

- Sistemlərin qarşılıqlı təsir qaydaları tərtib olunur. Bu qaydalar – daşınma zamanı irəli sürülən prioritetlər, cəbhə xəttində yerləşmə nizamı, tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı normativ müddətlər kimi hərbi taktiki prinsipləri əks etdirəcək;

- Ərazinin xəritəsi əsasında coğrafi məkanı seçməklə bölmənin yerdəyişmə zonası yaradılır. Bu zona sistemlərin ilkin dislokasiya məntəqəsini verməyə, həmçinin, xüsusi faktorları (məsələn, çayların dayaz yeri, bərələrin, körpülərin olması və yükötürmə qabiliyyəti, dəmiryol nəqliyyatı, şose yolları, yağıntılardan asılı olaraq çöl yollarının vəziyyəti, və s.) daxil etməyə imkan verəcək.

- Nəhayət, komandirin əmrinə uyğun generasiya edilən ssenari əsasında sistemlər sistemi fəaliyyət göstərir. Fəaliyyətin nəticələri daşınmanın ayrı-ayrı epizodları, yaxud son nəticənin nə dərəcədə ilkin tapşırıq (konspitasiya tələbləri, müəyyən məntəqələrdən keçid məhdudiyətlər və s.) uyğun olmasını təyin etməyə və əmrin optimallığını qiymətləndirməyə imkan verəcək.

Optimal həllin tapılması. Asanlıqla görmək olar ki, sistemlər sisteminin A.P.Sage və C.D.Cuppan tərəfindən təsbit olunmuş xüsusiyyətləri obyekt yönümlü proqram sistemlərinin əsasını təşkil edən obyekt anlayışının tərifinə uyğun gəlir. Bu o deməkdir ki, görüntülərini də simulyasiya etməklə (tank, piyada döyüş maşını, tək piyada, yaxud piyadalar dəstəsi və s.), hərbi bölmə elementlərini proqram obyektləri kimi təsvir etmək və döyüşün müxtəlif epizodlarında onların görüntülərini əməliyyat zonasında yaratmaq mümkündür. Əslində dinamik xarakterli müxtəlif kompüter oyunlarının əksəriyyəti bu ideologiyaya əsaslanaraq tərtib olunmuşdur.

Beləliklə, hərbi bölmənin sistemlər sistemi kimi təsvir olunması onun fəaliyyətinin ekran simulyasiyası üçün texnoloji instrumentin – kompüter proqram məhsulunun yaradılmasına imkan verir. İlkin

məlumatlar xüsusi yaradılmış interfeysdən daxil oluna, əməliyyat zonasının kompüter monitorunda görünləri topoqrafik elektron xəritələr əsasında generasiya oluna bilər. Proqramın alqoritmi hərbi bölmələrin və onun elementlərinin fəaliyyət qaydalarına və prinsiplərinə əsaslanacaq. Bölmə elementlərinin verilən əməllərə uyğun olaraq yerini dəyişməsi, yeni mövqeləri tutması, əməliyyat zamanı sursat sərfi, verdiyi itkilər və digər göstəricilər epizodlar üzrə hesablanıb göstərilə və vizuallaşdırıla bilər. Real döyüş əməliyyatlarının imitasiyası zamanı itkilərin və nəticələrin hesablanmasında hərbi taktikada qəbul olunmuş normativlər [11] istifadə olunacaq. Bölmələrin təlimi zamanı əməliyyatların gedişi yadda saxlanıla bilər və təlimatçı zabıtlərin iştirakı ilə təhlil oluna bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, "Sistemlər sistemi" yanaşmasının bu şəkildə tətbiqi optimal taktiki qərarın avtomatlaşdırılmış şəkildə müəyyən edilməsinə imkan verir. Hazırda riyaziyyatın oyunlar nəzəriyyəsi sahəsində əldə olunmuş nəticələr elm və texnikanın müxtəlif məsələlərinə, o cümlədən idarəetmə məsələlərinin öyrənilməsinə geniş tətbiq olunur. Bu nəzəriyyənin tətbiqi olaraq sistemlərin müstəqil strategiyaları çoxluğunda hərbi döyüş tapşırığının formalizasiyasına uyğun antoqonistik oyun məsələsi qoyulub həll edilə bilər [12, 13]. Belə ki, verilmiş şərtlər daxilində (əməliyyat zonası, bölmələrin təminatı, ərazidə coğrafi yeri və s.) komandanlığın qarşıya qoyduğu məsələnin optimal həlli hesablanma və nəticələr hərbi elm dilində interpretasiya oluna bilər. Optimal həllərin analizi hərbi elminə yeni töhvələr də verə bilər. Belə ki, onların əsasında, ola bilər ki, komandir heyətinin qərar qəbuletməsinə yönəldilmiş yeni təlimatların yaradılması mümkün olsun.

Proqram məhsulunun istər lokal kompüter şəbəkəsində işləyən, istərsə də portativ variantı yaradıla bilər. Şəbəkədə işləyən belə bir proqram bölmə komandirlərinin birgə fəaliyyəti təlimlərində istifadə oluna bilər. Proqramın portativ variantı məsələlərin optimal həllinin operativ hesablama vasitəsi kimi hərbi bölmə komandirləri tərəfindən istifadə oluna bilər.

Nəticə. İstər düşmənlə üz-üzə gələn, istərsə də yerdəyişmə ilə bağlı döyüş tapşırığını yerinə yetirən hərbi bölmənin qərar qəbuletmə məsələsi "Sistemlər sistemi" yanaşmasının tətbiqi ilə modelləşdirilə bilər. Bu əsasda bölmə komandirinin qərarlarının qiymətləndirilməsi üçün uyğun proqram yaradıla bilər. Oyunlar nəzəriyyəsinin tətbiqi ilə baxılan qərar qəbuletmə məsələlərinin optimal həlli hesablanma bilər və onların əsasında yeni təlimatlar işlənə bilər.

Ədəbiyyat

1. Ümumqoşun taktiki fəaliyyətləri üzrə döyüş Təlimatı: 3 cildə, II c., Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2014, 263 s.
2. Əməliyyata hazırlıq və qərargah prosedurları / Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2007, 172 s.
3. Systems and Software Engineering. Systems Engineering Guide for Systems of Systems, Version 1.0. Washington, DC: ODUSD(A&T)SSE, 2008. –135 P.
4. Andrew P. Sage, Christopher D. Cuppan. On the Systems Engineering and Management of Systems of Systems and Federations of Systems // Information, Knowledge, Systems Management. 2, 2001, P.325–345.
5. Lichen Zhang. Applying System of Systems Engineering Approach to Build Complex Cyber Physical Systems // Progress in Systems Engineering: Advances in Intelligent Systems and Computing Volume 330, 2015, P.621-628.
6. Alex Gorod, Brian Sauser, and John Boardman. System-of-Systems Engineering Management: A Review of Modern History and a Path Forward, IEEE Systems Journal, Vol. 2, No. 4, P. 484-499, December 2008.
7. Fitzgerald JS, Larsen PG, Woodcock JCP. Foundations for Model-based Engineering of Systems of Systems. In: Complex Systems Design & Management. 2014, Paris: Springer International Publishing.
8. N.Wenger, A.Antoniev, A.Gorod. The International Space Station: Applying system of systems methodology // Proceedings of 2013 8th International Conference on System of Systems Engineering. Maui, Hawaii, USA, June 2-6, 2013, P.235 - 242.

9. E.N.Sabziev, A.B.Pashayev. Description of fluid flow as a system of systems // Proceedings of 2013 8th International Conference on System of Systems Engineering. Maui, Hawaii, USA, June 2-6, 2013, P.28-33.

10. James M. Parker. Applying a System of Systems Approach for Improved Transportation // Surveys and Perspectives Integrating Environment & Society. 2010, Vol.3, No 2.

11. Ümumqoşun taktiki fəaliyyətləri üzrə döyüş təlimatı: 3 cilddə, III c., Bakı: Hərbi nəşriyyat, 2014, 172 s.

12. Крушевский А.В. Теория игр // Киев, "Выща школа", 1977, 216 С.

13. Luce R.D., Raiffa I.H. Games and decisions // New York: Dover Publications Inc, 1989, 216 P.

Аннотация

Оптимальное управление подразделениями в обстановке ограниченной информации

А.Б.Пашаев, Э.Н.Сабзиев, А.М.Талыбов

Принятие решений о выполнении боевой задачи, а также задача организации передислокации войск имеет особое значение. В статье обосновывается возможность применения идеологии System of Systems для исследования этих задач. Также, показано, что представление боевых подразделений в виде системы систем позволяет применять элементов теории игр для определения оптимальной стратегии управления.

Summary

Optimal control of subdivisions at a limited information situation

A.B.Pashayev, E.N.Sabziev, A.M.Talybov

Decision-making on the implementation of the combat mission, as well as the task of organizing the redeployment of troops is very important. The article explains the possibility of applying the System of Systems ideology to study these problems. Also, it is shown that the representation of combat units as a system of systems allows use elements of game theory to determine the optimal management strategy.

DÖYÜŞ İMKANLARININ MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ METODİKALARININ TƏHLİLİ

¹A.Ə. Əliyev, ² A.A.Bayramov

¹ Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi

² AR Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

Açar sözlər: döyüş imkanları, döyüş gücü, vahid-ortam atəş vasitəsi, vahid-ortam döyüş sursatı, silah kateqoriyalarının əhəmiyyət əmsalları, silahın təsir indeksi, silahın effektivliyi.

Ключевые слова: боевые возможности, боевая мощь, средне-единичное ударное средство, средне-единичный боеприпас, значимые коэффициенты категорий оружия, индекс воздействия оружия, эффективность оружия

Keywords: battle possibilities, battle power, middle-unit shock means, middle-unit ammunition, significant coefficients of weapon categories, index of weapon force, weapon effectiveness

Xülasə: *məqalədə quru qoşunlarının birləşmə, hissə və bölmələrinin döyüş imkanlarının müəyyən edilməsi üzrə mövcud metodikaların təhlili aparılıb, onların Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində tətbiqi imkanları və ortaya çıxan problemlər araşdırılıb, döyüş imkanlarının müəyyən edilməsi üzrə yeni metodun işlənilməsi hazırlanması zərurəti əsaslandırılıb və bu problemin həlli yolları təklif edilib.*

Döyüş imkanlarının qiymətləndirilməsi problemi yeni deyil və bir çox illərdə ki, bu sahədə müvafiq tədqiqat işləri aparılır. Bununla belə, hərbi ədəbiyyatı, o cümlədən hərbi dövrü mətbuatı nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, döyüş imkanlarının praktiki hesablanması üzrə təklif edilən müxtəlif metodikalar əsas iki prinsip üzərində qurulub. Belə ki, metodikaların bir qisminə döyüş imkanının tərkib hissələri olan atəş, zərbə və manevr imkanları ayrı-ayrılıqda və müxtəlif metodikalar əsasında müəyyən edilir, lakin bölmənin (hissənin, birləşmənin) ümumi döyüş imkanını xarakterizə edən kəmiyyət hesablanmır. Atəş, zərbə və manevr imkanlarının müəyyən edilməsinə müxtəlif yanaşmalar isə bu metodikaların ümumiləşdirilməsinə imkan vermir. Digər qisim metodikalarda isə bölmənin (hissənin, birləşmənin) döyüş imkanlarını xarakterizə edən ümumi döyüş gücü müəyyən edilir, lakin bu döyüş gücü döyüş imkanının tərkib hissələri olan atəş, zərbə və manevr imkanları ilə əlaqələndirilmir.

Əməliyyatın (döyüşün) planlaşdırılması, o cümlədən qərar qəbul etmə prosesində komandirə və qərargaha bölmənin (hissənin, birləşmənin) həm ümumi döyüş gücünü, həm də onun atəş, zərbə və manevr imkanlarını bilmək vacibdir. Belə ki, ümumi döyüş gücü tərəflərin güc nisbətlərinin, itkilərinin, hücum tempinin və əməliyyatın (döyüşün) digər göstəricilərinin hesablanması, müvəffəqiyyət ehtimalının müəyyən edilməsində; atəş, zərbə və manevr imkanları isə əməliyyat (döyüş) düzülüşünün və döyüş tapşırıqlarının müəyyən edilməsində, güc və vasitələrin bölüşdürülməsində, əməliyyatın (döyüşün) planlaşdırılması üzrə digər prosedurlarda istifadə edilir. Bu imkanların eyni metodika əsasında müəyyən edilməsi isə komandir və qərargah zabitləri tərəfindən onların fiziki mənasının daha yaxşı qavranılmasına şərait yaradır.

Hərbi ədəbiyyatda və dövrü mətbuatda təklif edilən bütün metodikalara xas olanın digər zəif cəhəti bu metodikalarda ekspert rəyinə və təcrübəsinə əsaslanan əmsallardan və normativlərdən çox geniş istifadə edilməsi və müxtəlif mənbələrdə bu əmsalların bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməsidir. İstifadə olunan əmsal və normativlər məntiqi olaraq əsaslandırılmadığı üçün onların həqiqiliyini müəyyən etmək mümkün deyil. Mənbələrdə, adətən, ya İkinci Dünya müharibəsinin, ya da hər hansı qeyri-müəyyən təlimlərin təcrübəsi əsas gətirilir. Digər tərəfdən, bu əmsal və normativlər müəyyən bir ölkənin konkret silah sistemləri və ştat quruluşuna malik olan bölmələri üçün verilir.

Bu metodikalardan bir neçəsini nəzərdən keçirək.

1. SSRİ Müdafiə Nazirliyinin 1986-cı il nəşri olan “Ümumi taktika. Diviziyanın (alayın) müdafiəsi” və “Ümumi taktika. Diviziyanın (alayın) hücumu” dərslərində [1,2] diviziyanın (alayın) döyüş imkanlarının müəyyən edilməsi zərbə, atəş və manevr imkanlarının ayrı-ayrılıqda müəyyən edilməsi şəklində verilmişdir (cədvəl 1.)

“Atəş imkanları” dedikdə, artilleriya və raket vasitələrinin düşməyə atəşlə zərərvermə imkanları başa düşülür. Bunun üçün artilleriya və raket bölmələrinin tərkibi vahid-ortam atəş vasitəsi (VOAV),

onların döyüş sursatları isə vahid-ortam döyüş sursatı (VODS) şəklində ifadə edilir. Onların hesablanması üçün isə dərslikdə atəş vasitələri və döyüş sursatlarının mütənasiblik əmsalları verilib (cədvəl 1).

Diviziyanın bütün raket qurğuları, topları, minaatanları və reaktiv yaylım atəşi sistemlərini vahid orta-hesab atəş vasitəsi şəklində miqdarını göstərmək üçün hər bir atəş vasitəsinin miqdarı cədvəl 1-də göstərilən əmsala vurulur və hasillər toplanılır. Eyni qaydada diviziyada bir döyüş komplektinə bərabər döyüş sursatlarının miqdarı müvafiq əmsallara vurularaq toplanılır. Alınmış kəmiyyətlər diviziyanın ümumi vahid-ortam atəş vasitələri və vahid-ortam döyüş sursatlarının sayını xarakterizə edir.

Cədvəl 1. Atəş vasitələri və döyüş sursatlarının mütənasiblik əmsalları.

Artilleriya vasitələri	Mütənasiblik əmsalları	
	VOAV	VODS
122 mm Г Д-30 (М-30)	0,85	0,7
122 mm СГ 2С1	0,7	0,7
152 mm ПП МЛ-20 (ПП Д-20)	1,0	1,0
152 mm Г Д-1	0,75	1,0
152 mm СГ 2С3	0,8	1,0
152 mm СП 2С5	1,0	1,0
203 mm СП 2С7	0,75	1,6
БМ-21	0,7	0,6
БМ "Ураган"	2,8	6,0
ТРК	5,8	300,0
...	...	...

$$N_{VOAV}^{mad} = \sum_{i=1,n} V_i * VOAV_i$$

$$N_{VODS}^{mad} = \sum_{i=1,n} V_i * S_i * VODS_i;$$

Burada, N_{VOAV}^{mad} və N_{VODS}^{mad} diviziyanın ümumi vahid orta-hesab atəş vasitələrinin və vahid orta-hesab döyüş sursatlarının sayı, n – müxtəlif artilleriya vasitələri növlərinin sayı, V_i – i tipli artilleriya vasitəsinin sayı, S_i – i tipli artilleriya vasitəsinin döyüş dəstindəki döyüş sursatının sayı, $VOAV_i$ və $VODS_i$ isə – i tipli artilleriya vasitələrinin və sursatlarının mütənasiblik əmsallarıdır.

Cədvəldən də görüldüyü kimi, burada mütənasiblik əmsalları artilleriya silahlarının yalnız kiçik bir qismi üçün verilmişdir, digər artilleriya vasitələri, xüsusilə də SSRİ (Rusiya) istehsalı olmayan silah sistemləri üçün bu əmsalların müəyyən edilməsi metodikası isə dərslikdə göstərilməyib.

Diviziyanın artilleriya və raket vasitələrinin atəş imkanları onun ümumi VOAV və VODS ilə düşmənin nə qədər obyektlərini susdurma və ya məhv edə bilməsi kimi ifadə edilir. Bunun hesablanması üçün isə düşmənin müəyyən tip obyektinin susdurulması və ya məhv edilməsinə nə qədər VOAV və OVDS tələb olunduğunu bilmək lazımdır. Dərsliklərdə bu kəmiyyətlər hazır verilmişdir (cədvəl 2), lakin onların siyahısı tam deyildir, yəni bütün növ düşmən obyektlərinin (hədəflərinin) əhatə etmir.

Diviziyanın artilleriya vasitələrinin bir döyüş dəsti sursatı ilə düşmən obyektlərinə eyni zamanda atəşlə zərərvermə imkanları aşağıdakı düsturlarla müəyyən edilir:

$$N_{VOAV}^{mad} \geq \sum_{j=1,k} H_j * V_j^{VOAV};$$

$$N_{VODS}^{mad} \geq \sum_{j=1,k} H_j * S_j^{VODS}$$

Burada: k – düşmən obyekt (hədəf) tiplərinin sayı;

H_j – j tipli obyektlərin (hədəflərin) sayı;

V_j^{VOAV} – j -cu obyekt (hədəf) tipinin məhv edilməsi (susdurulması) üçün tələb olunan VOAV miqdarı;

S_j^{VODS} – j -cu obyekt (hədəf) tipinin məhv edilməsi (susdurulması) üçün tələb olunan VODS miqdarı.

Cədvəl 2. Düşmən obyektlərinin susdurulması və ya məhv edilməsinə tələb olunan VOAV və VODS

Düşmən obyektlərinin (hədəflərinin) tipləri	Tələb olunur:	
	V^{VOAV}	S^{VODS}
Taktiki raketburaxma qurğusunun məhv edilməsi	18	360
Özüyeriyən zirehli artilleriya qurğuları batareyasının susdurulması	11	330
Özüyeriyən zirehli minaatan taqımının susdurulması	7	230
Motoatıcı bölüyün cəmləşmə rayonunda susdurulması	32	1920
Tank bölüyünün cəmləşmə rayonunda susdurulması	49	3000
Motoatıcı və ya tank bölüyünün irəliləmə (marsş) zamanı susdurulması	36	220
Briqadanın komanda məntəqəsinin susdurulması	3	130
Motoatıcı taqımın döyüş düzülüşündə susdurulması	21	1090
Tank taqımının döyüş düzülüşündə susdurulması	22	1100

Beləliklə, həm cədvəl 1, həm də cədvəl 2 natamam olduqlarına görə, atəş imkanlarının bu metodka ilə müəyyən edilməsi nəinki Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin birləşmə və hissələri üçün, əslində heç SSRİ dönmündəki birləşmə və hissələr üçün də praktiki olaraq mümkün deyildir. Digər tərəfdən, cədvəllərdə verilən əmsal və kəmiyyət göstəricilərinin mənbəyi məlum deyil və dərslərdə də heç bir mənbəyə istinad edilməyib.

Dərslərdə diviziyanın atəş imkanı kimi, ayrıca olaraq düşmən tankları və zirehli döyüş maşınlarının zərbələrini dəfətmə imkanlarının hesablanması metodikası da verilmişdir. Burada ortalama olaraq hər bir tank əleyhinə vasitənin 2 tank və ya 3 PDM (ZTR) vurma imkanına malik olduğu göstərilir. Əgər vasitələrin 70%-nin tanklara, 30%-nin isə PDM və ZTR-lərə qarşı tətbiq olunacağını, öz vasitələrimizin itkilərinin 50%-dən az, düşmən tanklarının (PDM və ZTR-lərinin) isə 70% çox olacağını qəbul etsək, düşmən tankları və zirehli döyüş maşınlarının zərbələrini dəfətmə imkanı aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$T = V * 0,7 * 2 * 0,5 : 0,7; \quad Z = V * 0,3 * 3 * 0,5 : 0,7$$

Burada, T – zərbəsi dəf ediləcək düşmən tanklarının sayı, Z – zərbəsi dəf ediləcək düşmən PDM və ZTR-lərinin sayı, V – diviziyada olan bütün tank əleyhinə vasitələrin, tank və PDM-lərin sayıdır.

Göründüyü kimi, burada artıq tamamilə başqa yanaşmadan istifadə olunub və vahid-ortam tank əleyhinə vasitə anlayışından istifadə edilməyib. Dərslərdə daha dəqiq hesablama üçün tankların, piyadanın döyüş maşınlarının (PDM) və tank əleyhinə vasitələrin effektivlik əmsallarından istifadə etmək tövsiyə edilsə də, təklif edilən metod onların düsturda istifadə edilməsinə imkan vermir. Digər tərəfdən, dərslərdə cədvəl şəklində verilmiş bu əmsallar yenə də, silah sistemlərinin yalnız bir qismini əhatə edir (Cədvəl 3).

Dərslərdə zərbə imkanları bilavasitə atəş imkanlarından alınır, manevr imkanlarının müəyyən edilməsi üçün isə hər hansı bir metodikadan istifadə edilmir, yalnız müəyyən bir ştat quruluşuna malik bölmələr üçün hazır normativlər verilir.

2. Rusiya Federasiyasının Müdafiə Nazirliyinin 1993-cü il nəşri olan “Ümumqoşun birləşmə və hissələrinin taktikası. Diviziyanın (alayın) müdafiəsi” və “Ümumqoşun birləşmə və hissələrinin taktikası. Diviziyanın (alayın) hücumu” dərslərlərində [3,4] diviziyanın (alayın) döyüş imkanları düşmənin və öz qoşunlarımızın ümumi döyüş gücünün müqayisəsi şəklində verilmişdir. Burda döyüş gücü dedikdə, hər-hansı bir tərəfin döyüşdə iştirak edən güc və vasitələrinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin cəmi başa düşülür.

Milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər, 2015-ci il, №1 (1)

Cədvəl 3. Tankların, PDM-lərin və tank əleyhinə vasitələrin effektivlik əmsalları

Tanklara (PDM, ZTR) qarşı mübarizə vasitələri	Tankların, PDM-lərin və tank əleyhinə vasitələrin vəziyyəti			
	Səngərdə mövqe tutmuşdur		Açıq yerləşmişdir	
	Tanka qarşı	PDM-ə (ZTR-ə) qarşı	Tanka qarşı	PDM-ə (ZTR-ə) qarşı
“Şturm-S” DM	2,5	3	2	3
PDM üzərində TƏİR	2	3	1,5	2
“Faqot” TƏİR	2	3	1,5	2
“Metis” TƏİR	1	1,5	0,8	1
SPQ-9	1	2	0,8	1
T-62 tankı	2,5	3	2	3
T-72 tankı	3	4	2,5	3
RPQ-7	0,3	0,5	0,2	0,5
100 mm-lik TƏT (T-12)	2	3	1,5	2

Döyüş gücünün hesablanması üçün döyüş vahidi olaraq manqa, heyət, ekipaj götürülür. Hər bir döyüş vahidi döyüşdə iki rolda iştirak edir: bir tərəfdən düşmənin vasitələri ilə zərər vurulacaq obyekt (hədəf) kimi; digər tərəfdən düşmən obyektlərinə (hədəflərinə) zərər vuracaq vasitə kimi. Beləliklə, döyüş gücü hesablanarkən hər bir döyüş vahidi iki dəfə nəzərə alınır – kəmiyyət və kəmiyyət-keyfiyyət baxımından.

Hər hansı qoşun qruplaşmasının kəmiyyət göstəricisini (N) müəyyən etmək üçün qruplaşmanın tərkibində olan bütün döyüş vahidlərinin sayı toplanır. N kəmiyyət göstəricisi qoşun qruplaşmasını, düşmən tərəfindən zərər vurula biləcək obyektlərin sayı baxımından xarakterizə edir.

Qruplaşmanın kəmiyyət-keyfiyyət göstəricisini (P) müəyyən etmək üçün döyüşdə iştirak edən bütün döyüş vahidlərinin kəmiyyət-keyfiyyət göstəriciləri toplanır. P kəmiyyət-keyfiyyət göstəricisi qruplaşmanı düşməne zərərvermə qabiliyyəti baxımından xarakterizə edir.

Dərslərdə N və P göstəricilərinin qiymətləri Rusiya Federasiyası Silahlı Qüvvələrində 1991-ci ildə mövcud təlim təşkilatı-ştat quruluşları üçün cədvəl şəklində verilmiş, lakin onların müəyyən edilməsi metodikası açıqlanmamışdır (cədvəl 4).

Cədvəl 4. 1991-ci il diviziyalarının təlim təşkilatı-ştat quruluşları üçün N və P qiymətləri

Bölmələrin, hissə və birləşmələrin adları	N	P				
		Müdafiə ə və üz bəüz döyüşdə	Hücumda			
			hazırlıqsız müdafiə üzərinə	tələsik tutulmuş müdafiə üzərinə	hazırlıqlı müdafiə üzərinə	möhkəmləndirilmiş rayon üzərinə
mad (td) – 90 ümumqoşun bölmə, hissə və birləşmələri						
ZTR üzərində matq	0,06	0,120	0,068	0,056	0,044	0,028
PDM üzərində matq	0,06	0,242	0,127	0,107	0,088	0,058
ZTR üzərində mab	0,20	0,420	0,182	0,163	0,143	0,092
PDM üzərində mab	0,20	0,890	0,455	0,386	0,318	0,211
kb / maa (ta)	0,09	0,365	0,204	0,170	0,136	0,093
kdb / əkt / mad (td)	0,14	0,817	0,417	0,360	0,303	0,207
ZTR üzərində mat	0,94	2,200	1,140	0,930	0,720	0,475
PDM üzərində mat	0,94	3,797	1,838	1,520	1,142	0,773
...	...	...	...	...	...	...
mad (td) – 87						
...	...	...	...	...	...	...

Cədvəldə göstərilən əmsallar 1991-ci ildə Rusiya Federasiyasında mövcud olan diviziyaların konkret təşkilatı-ştat quruluşu üçün verilib. Beləliklə, qoşun qruplaşmasının döyüş gücü dedikdə, onun kəmiyyət göstəricisinin (N) kəmiyyət-keyfiyyət göstəricisinə (P) hasilini nəzərdə tutulur, tərəflərin döyüş gücünün nisbəti – f kəmiyyəti aşağıdakı düsturla təyin edilir:

$$f_m = \sqrt{\frac{N_m P_m}{N_h P_h}} = \sqrt{\frac{DG_m}{DG_h}} \quad f_h = \sqrt{\frac{N_h P_h}{N_m P_m}} = \sqrt{\frac{DG_h}{DG_m}}$$

Burada, f_m və f_h – müdafiə olunan və hücum edən tərəflərin qoşun qruplaşmalarının döyüş gücləri nisbətidir.

Bir tərəfin döyüş gücü digərinə nisbətdə nə qədər çoxdursa, bu döyüşdə o döyüş tapşırığını bir o qədər böyük ehtimalla yerinə yetirəcəkdir.

Nəticə

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin sürətli inkişafını, yeni silah sistemlərinin silahlanmaya qəbul edilməsini, birləşmə, hissə və bölmələrin təşkilati-ştat quruluşlarının təkmilləşdirilməsini nəzərə alsaq, mövcud metodikaların Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində olduğu kimi, tətbiqinin və ya adaptasiya edilməsinin qeyri-mümkün olduğunu və yeni bir metodikanın işlənilib hazırlanması zərurətini bir fakt kimi qəbul etməliyik.

Problemin həlli kimi, döyüş imkanlarının ən aşağı səviyyədə, yəni ayrı-ayrı silah sistemlərinin döyüş effektivliyi əmsallarının müəyyən edilməsindən başlamaqla bu imkanların müəyyən bir döyüş növündə inteqrasiyası kimi bölmənin döyüş imkanlarının ayrı-ayrı elementlərinin və ümumi döyüş gücünün müəyyən edilməsinə əsaslanan metodikanın işlənilib hazırlanması ola bilər. Silahların effektivlik əmsallarının onların taktiki-texniki xüsusiyyətləri əsasında hesablanması isə bu sahədə olan subyektiv qiymətləndirmələri və yeni silah sistemləri üçün ekspert rəyi çatışmazlıqlarını aradan qaldıra bilər.

Ədəbiyyat

1. В.Г.Резниченко и др. «Общая тактика. Оборона дивизии (полка). Учебник», Москва, «Военное издательство» - 1986.
2. В.Г.Резниченко и др. «Общая тактика. Наступление дивизии (полка). Учебник», Москва, «Военное издательство» - 1986.
3. «Тактика общевойсковых соединений и частей. Оборона дивизии (полка)», Москва, «Военное издательство» - 1993, под ред. В.Н.Лобова.
4. «Тактика общевойсковых соединений и частей. Наступление дивизии (полка)», Москва, «Военное издательство» - 1993, В.Н.Лобова.

Аннотация

Анализ методик определения боевых возможностей

А.А.Алиев, А.А.Байрамов

В статье проведен анализ существующих методик по определению боевых возможностей соединений, частей и подразделений Сухопутных Войск, исследованы возможности применения их в Вооруженных Сил Азербайджанской Республики и возникающие при этом проблемы, обоснована необходимость разработки новой методики по определению боевых возможностей и указаны пути решения данной проблемы.

Summary

The analysis of methods of battle possibilities

A.A.Aliev, A.A.Bayramov

In paper the analysis of the existing methods on determining of the battle possibilities of divisions has been carried out of the land forces, their applied opportunities in Armed Forces of the Azerbaijan Republic and problems spring up have been investigated. Necessity of the development of the new method on determining of the fight opportunities has been grounded and ways of solution of this problem have been offered.

QOŞUNLARIN AVTOTEXNİKİ TƏMİNATI SİSTEMİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ İNFORMASIYA EMALININ OPTİMALLAŞDIRILMASI

Ə.M.Talıbov

AR Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

Açar sözlər: avtotexniki təminat, idarəetmə, informasiya axını, informasiya mənbələri, effektivliyin artırılması

Ключевые слова: автотехническое обеспечение, управление, поток информации, источники информации, повышение эффективности

Keywords: logistic support, management, information flow, information sources, efficiency growth

Xülasə: *məqalədə qoşunların avtotexniki təminatı sisteminin idarə edilməsində effektivliyin artırılmasının əsas aspektlərinə sistemli yanaşmanın metodologiyası əsasında baxılmışdır. Bu sistemdə informasiya axınlarının və onun tərkibinə daxil olan elementlərin təhlili və informasiyanın ötürülməsinin texnoloji sxeminin adekvatlığının analizi aparılmış, qoşunların avtotexniki təminatının effektivliyinə təsir edən və informasiya axını ilə əlaqədar olan problemlər və onların həlli yolları təhlil edilmişdir.*

Qoşunların avtotexniki təminatı sistemində idarəetmə məsələlərinin təhlili göstərir ki, mövcud informasiya mənbələrinin, onlardan alınan və ötürülən informasiya axınlarının kifayət qədər olmasına baxmayaraq, hissə və birləşmələrdə müasir texnikaların (əmlak və avadanlıqların) və onlarla yerinə yetirilən fəaliyyətlərin artması, bu sahədə texniki servis və təminat məsələlərinin tələblərə uyğun səviyyədə icrası, ordu quruculuğu sahəsində aparılan islahatlar mərkəzi idarəetmə aparatına daxil olan informasiyanın həcmində əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olmuşdur.

Mərkəzi idarəetmə aparatında, hissə və birləşmələrdə praktiki işlərin sadələşdirilməsi məqsədi ilə informasiya texnologiyalarının tətbiqinə baxmayaraq, daim artmaqda olan informasiya həcmində sadələşdirilməsi, tənzimlənməsi və fəaliyyətlərin tam əhatə olunması istiqamətində optimallaşdırma, informasiyaların yığılması və emalının effektivliyinin artırılması işləri, demək olar ki, aparılır.

Müasir şəraitdə qoşunların avtotexniki təminatının təhlili göstərir ki, hərbi avtomobil texnikasının rolu və əhəmiyyəti ölkələrin silahlı qüvvələrinin struktur tərkibinə daxil olan qoşunlar üçün yüksək strateji statusa malikdir. Belə ki, bütün qoşun növləri və qisimlərinin bölmələrində istifadə edilən ümumi texnikanın 80%-dən çoxu müxtəlif tipli, təyinatlı və istismar qruplarına aid olan avtomobil texnikasıdır [1, 2, 3].

Silahlı Qüvvələrdə mövcud olan bütün silah sistemləri və komplekslərinin yarından çoxu yüksək döyüşə hazırlığı təmin etmək üçün daim texniki cəhətdən saz olan avtomobil baza şassiləri üzərində və ya avtomobillərlə aparılan xüsusi qoşular üzərində quraşdırılmışdır [2].

Avtomobil texnikasının geniş miqyasda tətbiqini nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, qoşunların döyüşə hazırlığını yüksək səviyyədə təmin etmək üçün avtotexniki təminatın aşağıda göstərilmiş tapşırıqlarını vaxtılı-vaxtında və düzgün təşkil etmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [4]:

1. Hərbi hissə və bölmələrin avtomobil texnikası və avtomobil əmlakı ilə təminatı, vaxtılı-vaxtında komplektləşdirilməsi və onların uçotunun aparılması.

2. Avtomobil texnikasının istismarının düzgün təşkil edilməsi və onun təyinatı üzrə istifadə edilməsi üçün daim hazırlıq vəziyyətində saxlanması.

3. Sıradan çıxmış avtomobil texnikası və avtomobil əmlakının vaxtılı-vaxtında bərpası.

4. Qoşunlarda avtomobil hazırlığının, sürücü, sürücü-mexanik və avtomobil xidmətinin digər mütəxəssislərinin texniki hazırlığının düzgün təşkil edilməsi.

5. Qoşunların avtotexniki təminatının idarə edilməsinin avtomatlaşdırılması və s.

Yuxarıda göstərilən tapşırıqların yerinə yetirilməsi avtotexniki təminat sistemini yaradan qüvvə və vasitələrin qarşılıqlı əlaqəsinin vəhdəti ilə təmin edilir. Avtotexniki təminat sisteminin əsas elementlərindən biri hissə və birləşmələrdə bu təminat üzrə idarəetmə obyektləri və orqanların idarə edilməsi, onlardan alınan informasiya axınları emalının effektivliyinin artırılmasıdır.

Hərbi hissə, birləşmə və birliklərin avtomobil xidmətlərini alt sistem olaraq özündə birləşdirən qoşunların avtotexniki təminatı kimi böyük və mürəkkəb sistemin fəaliyyəti onun elementləri (uçot, hesabat, planlaşdırma, nəzarət, təminat və icranın təşkili) dəqiq və tənzimlənmiş şəkildə idarə olunmadığı halda mümkün deyil.

Qoşunların yerləşməsinin coğrafi faktorunun avtotexniki təminatın idarə edilməsi sisteminə təsirini nəzərdən keçirərkən onların əsas hissəsinin mərkəzdən uzaqda olmasını qeyd etmək vacibdir. Mərkəzi idarəetmə orqanı və tabeçilikdə olan əsas hərbi hissələr arasında məsafənin 300–500 km olması, onların 75 %-dən çoxunun səhra şəraitində və ayrı-ayrılıqda yerləşməklə fəaliyyət göstərməsi faktoru avtotexniki təminatın idarə edilməsi sahəsində informasiyanın ötürülməsi, toplanması, işlənməsi, qorunması, vaxtlı-vaxtında və əlverişli qərarın qəbul edilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Hal-hazırda ATT sisteminin əsas elementi sayılan informasiya mübadiləsi idarəetmə orqanı və tabeçilikdə olan hərbi hissələr arasında xidməti yazışma metodu ilə həyata keçirilir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, hərbi hissələrin hər birinin avtotexniki təminat məsələləri üzrə mərkəzlə birbaşa əlaqədə olması və avtotexniki təminatın idarə edilməsi sistemində müasir informasiya texnologiyalarının tətbiq edilməməsi mərkəzə toplanan informasiyanın artmasına və onun emalında problemlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Yuxarıda qeyd edilən amillər avtotexniki təminatın idarə edilməsi sistemində informasiya axınları hərəkətinin düzgünlüyü və adekvatlığının yoxlanmasının, o cümlədən nəzarətin necə və kimlər tərəfindən həyata keçirilməsi, alınmış informasiyanın yoxlanma və razılaşdırılma qaydaları, informasiyanın bütövlükdə və ya hər hansı bir hissəsinin itməsi, onların kəsişmə imkanları, qorunması, toplanması, proqnozlaşdırılması və saxlanması üzrə təhlilin keçirilməsi zəruriliyini yaradır.

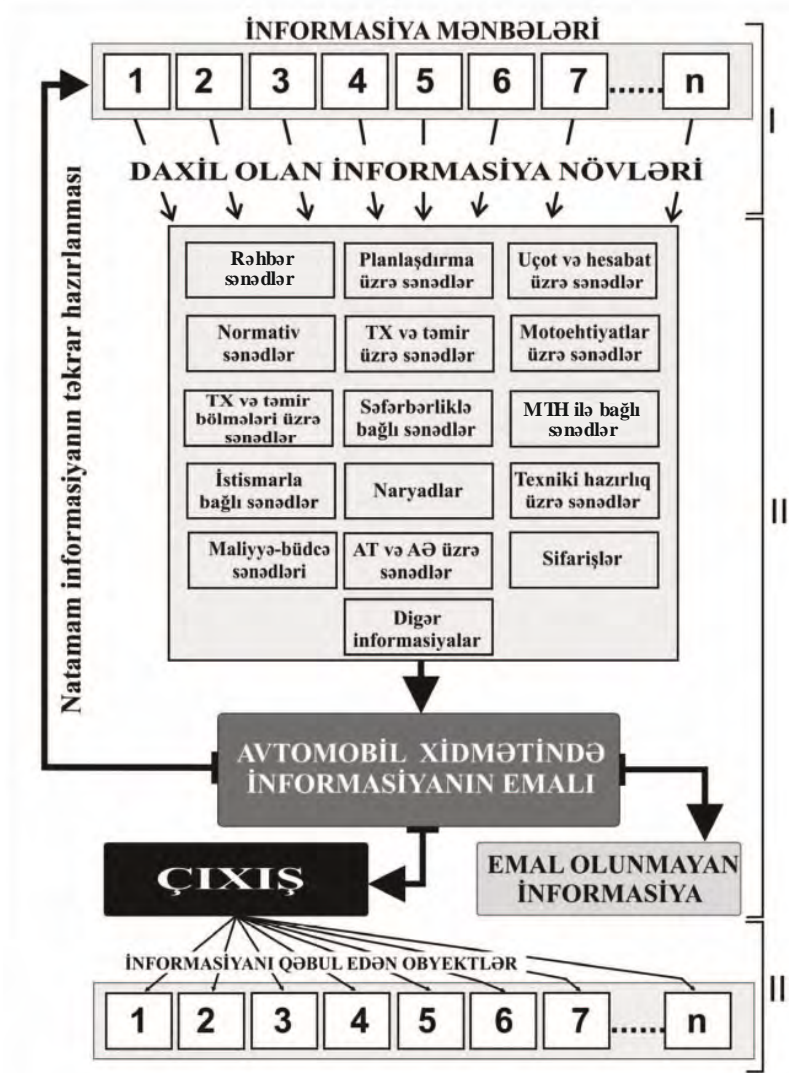
Hərbi hissə və birləşmələrin avtomobil xidmətində işlənən informasiyanın həcmi kifayət qədər böyükdür. Məsələn, orta hesabla 250 avtomobil texnikası olan hərbi hissədə hər ay 1000-dək yol vərəqəsi, avtomobil əmlakının alınması üçün 100-dək sifariş, avtomobil texnikası və əmlakının təmiri və texniki xidmətinin keçirilməsi üçün 50–60-dək müxtəlif akt, uçot vərəqəsi, o cümlədən avtomobil xidmətinin 30-dək digər plan, hesabat-uçot sənədləri işlənilib hazırlanır [5].

Qoşunların avtotexniki təminatında mərkəzi idarəetmə orqanı ilə hərbi hissələr və digər informasiya mənbələri arasında aparılan informasiya hərəkətinin bütün prosesi aşağıda verilmiş şəkildə göstəriləndiyi kimidir. Şəkildən görüldüyü kimi, şərti olaraq, bütün informasiya axını üç əsas blokdan ibarətdir. Birinci blok – "daxil olan informasiya axını", ikinci blok – "mərkəzi orqanda emal olunan informasiya", üçüncü blok – "informasiyanın çıxış axını".

Sxemdə (şəkil 1) göstəriləndiyi kimi, mərkəzi idarəetmə orqanında (avtomobil xidmətində) avtotexniki təminat üzrə böyük həcmdə informasiya (rəhbər sənədlər, normativ və sorğu məlumatları, planlaşdırma və uçot-hesabat sənədləri, avtomobil texnikası və əmlakı, onların texniki xidməti və təmiri üzrə informasiya; texniki hazırlıq, xidmətin mütəxəssisləri və mühəndis-texniki heyət barədə məlumatlar, naryadlar və avtotexniki təminatın effektivliyinə təsir edən digər sənədlər) qəbul edilir, işlənilir, cavablandırılır və saxlanılır.

Aparılmış araşdırmalar göstərir ki, "Daxil olan informasiya axını" blokunda informasiyalar göstərilən əsas mənbələrdən, o cümlədən digər informasiya mənbələrindən birbaşa mərkəzi idarəetmə orqanına daxil olur. Qoşunların əsas hissəsini təşkil edən 4, 5 və 6-cı informasiya mənbələrinin qruplaşaraq birliklər tərkibində fəaliyyət göstərmələrinə baxmayaraq, onlardan çıxan informasiya axınları üzrə ümumiləşdirmə, sadələşdirmə və mərhələləşdirmə işləri aparılmır. Bunun nəticəsində də ikinci bloka göndərilən informasiyanın həcmi xeyli artır, birliklərin idarəetmə orqanları tərəfindən bu informasiya nəzarət zəifləyir, vahid idarəetmə prinsipi pozulur, praktiki məsələlərin (daşımalar, təminat və təchizat) həllində isə maddi vasitələrin sərfi artır.

Birinci blokdan çıxan bütün informasiyalar ikinci blokda qəbul və emal olunmalı, onlar əsasında qərar verilməli və bu qərarların icrası məqsədi ilə yeni sənədlər hazırlanaraq üçüncü bloka göndəriləlidir. Mərkəzi idarəetmə orqanına daxil olan informasiyanın əsas hissəsini avtomobil texnikası və əmlakının alınması, onların təmiri və silinməsi üçün aktlar, uçot və hesabatlar təşkil edir. Təcrübə göstərir ki, bu kateqoriyaya aid informasiyanın (sənədlərin) 25 %-dən çoxu tələblərə uyğun olmadığından geri qaytarılır, müəyyən hissəsi isə təminat planına uyğun olmadığından emal olunmamış saxlanılır.

Şəkil 1. Qoşunların avtotexniki təminatı sisteminin idarə edilməsində informasiya axınının mövcud sxemi:

1 – yuxarı komandanlığın idarəetmə orqanı, 2 – yuxarı komandanlığın idarələri, 3 – mülki təşkilat və müəssisələr, 4 – birliklərin idarəetmə orqanı, 5 – birləşmələrin idarəetmə orqanı, 6 – hərbi hissələrin idarəetmə orqanı, 7 – hərbi təmir müəssisələri, n – digər informasiya mənbələri.

Araşdırmaların nəticəsi olaraq belə qənaətə gəlirik ki, mərkəzi idarəetmə orqanının şəxsi heyətinin məhdud sayda olması, onların fəaliyyət proqramının digər xidməti tapşırıqlarla zənginliyi, ikinci blokda informasiya axınının emalı mexanizminin sistemləşdirilmiş alqoritminin olmaması bu bloka nizamsız (həvətik) şəkildə daxil olan informasiya axınının bir hissəsini emal etməyə imkan vermir.

İkinci blokda tələb olunan şəkildə işlənilib hazırlanmış və aidiyyəti üzrə verilən informasiya üçüncü bloka ötürülür, lakin daxil olan informasiyanın bir hissəsi uçot və hesabat, proqnozlaşdırılma, yenidən işlənmə və ünvanlara çatdırılma məqsədi ilə ikinci blokda qalır.

Bütün üç şərti blok öz aralarında ayrılmaz şəkildə əlaqəlidir və onlarda olan informasiya bloklar arasında daim hərəkət edir. İnformasiya axını arasıkəsilməyən, fasiləsiz, daim dəyişən dövrü proses olaraq qəbul edilir. Bu axını yaradan və onun xarakteristikalarına təsir edən informasiya mənbələri də dövrü prosesin iştirakçısına çevrilir.

İşlənən məlumatın həcmi əsasən hərbi hissə və birləşmələrdə ştat üzrə mövcud avtomobil texnikasının tipi, markası və siyahısı üzrə varlığına uyğun olaraq müəyyən edilir. İnformasiyaların işlənməsi üzrə əsas əməliyyatlar və qərarların qəbul olunması müxtəlif əlamətlər üzrə çeşidlənir. Buraya texnikanın və əmlakın ştata uyğun təminatı, təmirin və tələb olunan avtomobil əmlakının növləri, bölmələrin vacibliyi, təmir orqanları, xidmətin mütəxəssisləri və s. əlamətlər aid edilə bilər.

Aparılmış araşdırmalar və müşahidələr göstərir ki, informasiya axınlarının təqdim edilməsi və emalı üzrə hazırkı vəziyyət bir sıra ciddi problemlərin yaranmasına, o cümlədən bu sahədə təkmilləşdirmə prosesinin ləngiməsinə səbəb olmuşdur. Buraya aid etmək olar:

- hərbi hissələrdə işlənən və yuxarı idarəetmə orqanına ötürülməsi üçün hazırlanan informasiya axınının birlik səviyyəsində toplanması və ümumiləşdirilməsi mexanizminin işlənməməsi;
- avtotexniki təminatın idarə edilməsi sahəsində birliklərin idarəetmə orqanlarının funksiyalarının genişləndirilməsi istiqamətində tədqiqat işlərinin aparılmaması;
- informasiyanın mərkəzi idarəetmə orqanına göndərilməsinin dövriliyinin müəyyən edilməməsi;
- hərbi hissələrdə olan avtomobil texnikasının növbəti təqvim ilində avtomobil əmlakı ilə təminatı sahəsində hesablama alqoritmi və proqramının işlənməməsi;
- informasiya axınının emalı prosesinin sadələşdirilməsi üçün mərhələlərin təyin edilməməsi;
- maddi vasitələrin daşınmasını optimallaşdıran alqoritmin işlənməməsi və s.

Mövcud problemlərin həlli məqsədi ilə hərbi hissələr və birləşmələrdə işlənən informasiyaların (sənədlər) xarakteri və təyinatına görə qruplaşdırılması üzrə təkliflərin və metodikaların işlənməsi aktualığı yaranmışdır.

Müasir informasiya texnologiyalarını tətbiq etməklə informasiyaların ötürülməsini avtomatlaşdırmağa, bunun nəticəsində isə xidmət rəislərinin işinin asanlaşdırılmasına, vaxta və maddi vasitələrin sərfinə qənaət etməyə nail olmaq mümkündür.

Hərbi hissənin avtomobil texnikasının illik istismar və təmiri planının tərtib edilməsi üçün yeni proqramın işlənməsi vacibdir. Bu proqramda avtomobillər üçün növbəti təqvim ilində alınmasına ehtiyac olan ehtiyat hissələrinin də hesabatının aparılması nəzərə alınmalıdır [6].

Daşımaları optimallaşdırmaq və effektivliyi artırmaq məqsədi ilə avtomobil əmlakına olan tələbat nəzərə alınmaqla onun alınmasının dövriliyini müəyyənləşdirən metodika işlənməlidir.

Birliklərin tərkibində olan təminat hissələrinin fəaliyyətini aktivləşdirən, onları hərbi hissələr və mərkəzi bazalar (anbarlar) arasında ötürücü-təminat obyektinə çevirən, avtotexniki təminat sisteminin idarə edilməsində bu hissələrin fəaliyyətini təmin edən proqram hazırlanmalıdır.

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq avtomobil texnikasına və əmlaka olan tələbatın hesablanması alqoritminin işlənməsi və proqramlaşdırılması, onların alınması prosesinin mərhələlər üzrə ayrılması, sənədləşdirmə işinin sadələşdirilməsi, uçot və hesabatın aparılmasının avtomatlaşdırılması, informasiya axınları emalının optimallaşdırılması istiqamətində elmi-tədqiqat işlərinin aparılması mühüm tapşırıq kimi qarşıda durmuşdur.

Nəticə

Avtotexniki təminatın idarə edilməsi prosesində böyük miqdarda informasiya hərəkətinin hər bir iyerarxiya səviyyəsində müəyyən edilmiş ümumi dövrü proses üzrə baş verməsi, avtomobil texnikasının qoşunlarda istifadə xüsusiyyətləri, informasiya axınlarının hərəkətinin effektivliyi, avtotexniki təminatın texnoloji dövrdə fəal sistemlə idarə edilməsi prosesinin ümumi prinsiplərini nəzərə alaraq bu təminatın informasiya sisteminin yaradılmasını və onun alqoritminin işlənməsini tələb edir. Məqalədə problemin həlli məqsədi ilə informasiya axınlarının qruplaşdırılması, onların verilməsinin avtomatlaşdırılması, dövriliyi, emalının optimallaşdırılması və effektivliyinin artırılması yollarının həlli üzrə əsaslandırılmış təkliflər verilmişdir. Buraya növbəti təqvim ilində avtomobil texnikasına və əmlaka olan tələbatın hesablanması alqoritminin işlənməsi və proqramlaşdırılması, onların alınması prosesinin mərhələlərə ayrılması, sənədləşdirmə işinin sadələşdirilməsi, uçot və hesabatın aparılmasının avtomatlaşdırılması aiddir.

Ədəbiyyat

1. Silahlı Qüvvələrdə avtotexniki təminatın inkişafının bəzi nəzəri və təcrübi aspektləri // Heydər Əliyev adına AANM, Elmi əsərlər məcmuəsi, 2014, № 2(23), səh.66-68
2. Talıbov Ə.M. Qoşunlarda avtotexniki təminat sisteminin perspektiv inkişaf istiqamətləri // Hərbi bilik, 2014, №4, səh. 10-17
3. Техническое обеспечение соединений и частей сухопутных войск: Учебное пособие. – М: Издат. Дом, 2005. 219 с.
4. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində Avtomobil xidməti haqqında Təlimat. Azərbaycan Respublikası Müdafiə nazirinin 2014-cü il tarixli 63 nömrəli qərarı. Bakı: Hərbi nəşriyyat, 2014, 246 s.
5. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində silahların, texnikanın, əmlakın və digər maddi vəsaitlərin uçotu üzrə əsasnamə. Azərbaycan Respublikası Müdafiə nazirinin 2014-cü il tarixli 8 nömrəli əmri. Bakı: Hərbi nəşriyyat, 2014, 250 səh.
6. Talıbov Ə.M., Valehov S.A. Döyüş dinamikasının riyazi modeli və nəticənin proqnozlaşdırılması // Hərbi bilik, 2014, № 6, səh. 3-7.

Аннотация

Оптимизация обработки информации при управлении системой автотехнического обеспечения войск

А.М.Талыбов

В статье на основе методологии системного подхода рассмотрены основные аспекты повышения эффективности управления системой автотехнического обеспечения войск. Проведен анализ адекватности технологической схемы передачи информационных потоков и элементов, входящие в его состав. Изучены проблемы и пути решения, связанные с потоком информации и влияющие на эффективность управления системой автотехнического обеспечения войск.

Summary

Optimization of information processing during management of troops logistic support

A.M.Talibov

In paper on the basis of method of systems approach there have been considered main aspects of efficiency growth of the management of troops logistic support. There has been given analysis of adequacy of technological map of information flow transfer and their elements. There has been studied problems and solution ways connected with information flow and influencing on efficiency of the management of logistic support system.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ DÖVLƏTLƏRLƏ
HƏRBİ-TEKNİKİ ƏMƏKDAŞLIĞI**

G.M.Bağirova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası

Açar sözlər: Azərbaycan, xarici dövlətlər, hərbi-texniki əməkdaşlıq, Müdafiə Sənayesi Nazirliyi, birgə istehsal

Ключевые слова: Азербайджан, зарубежные страны, военно-техническое сотрудничество, Министерство Обороны Промышленности, совместное производство

Keywords: Azerbaijan, foreign countries, military-technical cooperation, the Ministry of Defense Industry, co-production

Xülasə: *dövlət müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan Respublikası müstəqil xarici siyasət həyata keçirərək bir çox sahələrdə dünyanın aparıcı dövlətləri ilə əməkdaşlıq edir. Bu gün Azərbaycan dünyanın bir çox ölkələri, eləcə də beynəlxalq və regional təşkilatlarla hərbi və hərbi-texniki əməkdaşlıq həyata keçirir. Təqdim olunan məqalədə Azərbaycan Respublikasının xarici dövlətlərlə hərbi-texniki əməkdaşlığının əsas istiqamətləri araşdırılır.*

“Daim dəyişən dünyamızda dövlətlərin yeni təhlükəsizlik çağırışları ilə üzləşməsi hərbi-texniki əməkdaşlıq və müasir texnologiyaların mübadiləsi məsələlərinin aktuallığını daha da artırır” (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev).

Ordu quruculuğu sahəsində aparılan islahatlar bu gün Azərbaycan Respublikasını Cənubi Qafqazda ən güclü orduya malik bir dövlətə çevirmişdir. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin döyüş hazırlığının yüksək səviyyəyə çatdırılması, müasir hərbi texnika və silahlarla təchizi sahəsində xarici dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan dünyada mövcud olan heç bir hərbi blokun və ya kollektiv təhlükəsizlik birliyinin üzvü deyil, lakin buna baxmayaraq, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin yüksəldilməsi və milli ordunun gücləndirilməsi tələbi onun bu cür bloklarla hərbi və texniki əməkdaşlığını, təcrübə mübadiləsini, regional və beynəlxalq manevrlərdə, sülhyaratma missiyalarında birgə iştirakını zəruri edir [1, s.74-75].

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dünyanın 34 ölkəsi ilə hərbi əlaqələrin normativ-hüquqi bazasını təşkil edən saziş və memorandumlar imzalamışdır və hazırda daha 26 ölkə ilə analoji müqavilə sənədlərinin imzalanması istiqamətində müzakirələr aparır. Türkiyə, ABŞ, Almaniya, Böyük Britaniya, İtaliya, Pakistan, Çin, Rusiya, Ukrayna, Belarus, Moldova, Polşa, İsrail, Rumıniya, Bolqarıstan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Latviya, Litva, Estoniya, Gürcüstan, Özbəkistan, Tacikistan, Türkmənistan, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, İordaniya, Bəhreyn, Qətər, Belçika, Fransa, Çexiya, Slovakiya, Macarıstan, Sloveniya, İsveçrə, Koreya Respublikası və s. ölkələr ilə ikitərəfli əsasda hərbi əməkdaşlıq həyata keçirilir. Eyni zamanda, 21 dövlətdə Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi attaşelik aparatı və hərbi nümayəndəliyi fəaliyyət göstərir [7].

Azərbaycan Respublikasının xarici dövlətlərlə hərbi sahədə əməkdaşlığının əsas istiqamətlərindən biri hərbi-texniki əməkdaşlıqdır. Həyata keçirilən hərbi-texniki əməkdaşlığın əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- ordunun müasir silah-sursat və texnika ilə təchizi;
- hərbi-sənaye kompleksinin (HSK) yaradılması və inkişafı;
- yeni texnologiyaların alınması;
- müdafiə sənayesində müasir istehsal sahələrinin yaradılması;
- müdafiə təyinatlı məhsulların istehsalı istiqamətində müştərək layihələrin icra edilməsi.

Azərbaycan Respublikasının Hərbi doktrinasında qeyd olunur ki, Silahlı Qüvvələrin və başqa silahlı birləşmələrin, eləcə də Azərbaycan Respublikasının hərbi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində iştirak edən dövlət orqanlarının müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi üçün yeni texnologiyaların alınması və müasir istehsal sahələrinin yaradılması məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası tərəfdəş döv-

lətlərlə hərbi-texniki əməkdaşlıq əlaqələri qurur və genişləndirir. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq hərbi-texniki əməkdaşlığı milli qanunvericiliyə və tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə, eləcə də hərbi təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün müəyyən edilmiş vəzifələrə uyğun olaraq həyata keçirilir [6].

Güclü iqtisadi potensiala malik Azərbaycan dövləti ildən-ilə hərbi xərclərini artıraraq öz ordusunun texniki cəhətdən təmini məsələsinə böyük önəm verir. Ölkə prezidenti İlham Əliyev çıxışlarının birində qeyd etmişdir: “Azərbaycan son illər ərzində hərbi məqsədlər üçün çox böyük vəsait xərcləmişdir. Müqayisə üçün deyə bilərəm ki, 2003-cü ildə hərbi büdcəmiz 163 milyon dollar idi, keçən il (2012-ci il – G.B.) bu rəqəm 3,6 milyarda, bu il isə (2013-cü il – G.B.) 3,7 milyard dollara çatmışdır... Büdcəmizin ən böyük xərcləri orduya sərf olunur... Bu proses davam etdirilir” [3].

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Rusiya, Türkiyə, İsrail, Ukrayna, Polşa, Belarus, ümumiyyətlə, 10-a yaxın ölkədən silah-sursat və hərbi texnika idxalını həyata keçirir. Bu dövlətlər sırasında Rusiya Federasiyası birinci yerdə durur. Rusiya Federasiyasının prezidenti Vladimir Putinin 2013-cü ildə Azərbaycana səfəri zamanı bəyanatla çıxış edən ölkə prezidenti İlham Əliyev qeyd etmişdir ki, Rusiya ilə Azərbaycan arasında hərbi-texniki əməkdaşlığın həcmi 4 milyard dollarla ölçülür və bu göstərici artmaqdadır [4].

Bu gün Türkiyə müdafiə sənaye bazasında aviasiya, zirehli texnika, müdafiə elektronikasası, raket sistemləri, ən son texnologiyaya sahib NATO standartlarına uyğun olan sistemlər istehsal edilir. Bu baxımdan, Azərbaycan Türkiyədən ən müasir döyüş texnikasını almaqda maraqlıdır. 2015-ci ilin əvvəlində Türkiyə İxracatçılar Məclisinin açıqladığı hesabatda ixracla bağlı statistik rəqəmlərdə göstərilir ki, Türkiyə ötən il Azərbaycana 77 milyon 195 min ABŞ dolları dəyərində müdafiə və aviasiya sənayesi məhsulu ixrac edib [8].

BMT Adi Silahlar Registrinin məlumatlarına əsasən son zamanlar Azərbaycan Belarusun tank və artilleriya satışında ilk yeri, döyüş təyyarələri satışında üçüncü, zirehli döyüş maşınlarında isə ikinci yeri tutub. [9]

Azərbaycan 2006-2011-ci illərdə ABŞ-dan 60 ədəd “Cummins-6v” mühərrikini, “Falcon II” tipli radiostansiyaları da idxal edib. [10]

Lakin ölkəmizin əsas hədəfi milli ordunun xarici dövlətlərdən hərbi-texniki asılılığını azaltmaqdan ibarət olmuşdur və bu istiqamətdə aparılan işin nəticəsi ölkə prezidenti İlham Əliyevin 16 dekabr 2005-ci il tarixli Sərəncamı ilə Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin (MSN) yaradılması oldu. Müdafiə Sənayesi nazirinin müavini Yəhya Musayevin sözlərinə əsasən, müdafiə sənayesini qısa müddətdə yaratmaq üçün 30-dan çox dövlətlə əməkdaşlıq qurulmuş, müasir texnologiyalar əldə edilmişdir. [2]

Qeyd etmək lazımdır ki, Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin yaradılması Azərbaycanda ordu quruculuğu istiqamətində görülən işlərin mühüm tərkib hissəsini təşkil edir. Hazırda Nazirliyin tabeliyində 5 istehsalat birliyi və 2 elmi tədqiqat institutu var. Eyni zamanda, Nazirlik mövcud qanunvericilik çərçivəsində və beynəlxalq hüquq normalarına riayət edərək istehsal olunan məhsulların xarici ölkələrə ixracını həyata keçirir.

Bu gün Müdafiə Sənayesi Nazirliyi müxtəlif növ hərbi texnika, silah, mühəndis texnikası, ehtiyat hissələri, döyüş sursatları və digər müdafiə təyinatlı məhsulların istehsalı üzrə fəaliyyət göstərir və aviasiya, naviqasiya, cihazqayırma və digər istiqamətlər üzrə dünyanın inkişaf etmiş 60-dan çox dövlətinin bir çox şirkəti ilə əməkdaşlıq edərək müxtəlif müdafiə təyinatlı məhsulların istehsalı istiqamətində layihələr icra edir. MSN Cənubi Afrika Respublikasının “Paramound Group” şirkəti ilə “Matador” və “Marauder” tipli zirehli transportyorların birgə istehsalını [5], Serbiyanın bir şirkəti ilə 40 mm çaplı barabanlı qumbaraatanların və onların sursatlarının seriyalı istehsalını [11], İsrailin “Aeronautics Defence Sustems” şirkəti ilə birlikdə pilotsuz uçuş aparatlarının birgə istehsalını [12], MSN-in “Şərq” İstehsalat Birliyi Türkiyənin TİSAŞ şirkəti ilə birlikdə biri polimer gövdəli olmaqla 4 tapanca modelinin istehsalını həyata keçirir [13], eyni zamanda nazirlik Makina və Kimya, ASELSAN kimi şirkətlərlə müxtəlif layihələr üzərində işləyir. [14] Bir məqamıda qeyd etmək lazımdır ki, ASELSAN tərəfindən Azərbaycan ordusunun müasir avadanlıqlar və texnika ilə təmin edilməsi məqsədi ilə 1998-ci ildə Azərbaycanda “ASELSAN-Bakı” şirkəti yaradılmışdır. [15]

2010-cu ilin may ayında Müdafiə Sənayesi Nazirliyi ilə İordaniya kralının Layihə şirkəti arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən «NP Aerospace Jordan» şirkəti lisenziyası əsasında MSN-in “Radioquraşdırma” zavodunda dəbilqə və bədən zirehlərinin istehsalı həyata keçirilir. Bu məqsədlə zavod iş-

çilərinə həm «NP Aerospace Jordan» şirkətinin müəssisələrində, həm də Azərbaycanda təlimlər keçirilmişdir.[16]

2009-cü ildən başlayaraq artıq nazirliyin müəssisələrində istehsal olunan məhsullar xaricdə keçirilən beynəlxalq müdafiə sənayesi sərgilərində nümayiş etdirilir. Türkiyə Respublikasında 2009 və 2013-cü illərdə “İDEF-2009” və “İDEF-2013”, 2010-cu ildə Polşa Respublikasının Kielce şəhərində “MSPO-2010”, 2012-ci ildə İndoneziyada “İndoDefence-2012”, 2014-cü ilin aprel ayında Malayziyanın paytaxtı Kuala Lumpur şəhərində (DSA-2014) 14-cü Asiya Müdafiə Xidmətləri Sərgisi və bir çox başqa sərgilərdə Azərbaycan istehsalı olan məhsullar böyük maraqla qarşılanmışdır.

2014-cü ilin 11-13 sentyabr tarixlərində Bakıda ilk dəfə keçirilən “ADEX-2014” I Azərbaycan Beynəlxalq Müdafiə Sənayesi Sərgisində dünyanın 34 ölkəsindən 200 şirkət və 22 rəsmi nümayəndə heyəti iştirak etmişdi. Azərbaycan Respublikasının Müdafiə naziri general-polkovnik Zakir Həsənov qeyd etmişdi ki, “ADEX-2014” sərgisi Azərbaycanın malik olduğu hərbi potensialın nümayişi, bilik və təcrübələrin mübadiləsi, habelə təhlükəsizlik məsələlərinin müzakirəsi üçün ideal məkana çevrilməklə yanaşı, mövcud hərbi-texniki əməkdaşlığı möhkəmləndirmək, yeni perspektivlər əldə etmək və yeni işgüzar əlaqələr qurmaq üçün də lazımı şərait yaradacaq, sərgi çərçivəsində reallaşacaq təcrübə mübadiləsi iştirakçı ölkələr arasında qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın daha da dərinləşməsinə, həm beynəlxalq, həm də regional səviyyədə yeni təşəbbüslərin yaranmasına töhfə verərək gələcəkdə bu sahənin inkişafı üçün təkan olacaq”. [17]

Bu gün artıq Azərbaycan Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin məhsulları digər dövlətlərə ixrac olunur. Azərbaycan bir neçə ölkədə beynəlxalq tenderlərdə iştirak etmiş və qalib olmuşdur. İxracatda əsas yeri Türkiyə və İordaniya tutur. [18] Böyük təşkilatların rəqabət apardığı dünya müdafiə sənayesi bazarına MSN 2013-cü ildə 123 milyon dollarlıq ixracat gerçəkləşdirmişdir. Bu ölkələr arasında Türkiyə, Rusiya və Belarus da var. [9]

Gördüyümüz kimi, Azərbaycan dünya ölkələri ilə geniş hərbi-texniki əməkdaşlıq həyata keçirir və bu əlaqələr ildən-ilə inkişaf edir. Bu əməkdaşlığın nəticəsi olaraq bu gün Azərbaycan ordusu ən son müasir hərbi texnika və silahlarla təchiz olunmuş, hərbi sənaye kompleksi yaradılmış və hərbi sənaye sahəsində müştərəkləşmələr həyata keçirilir. Ali Baş Komandan İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi: “Xarici hərbi təcavüz nəticəsində torpaqları işğala və terrorizmə məruz qalmış Azərbaycan Respublikası təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsini və dövlətlərarası əməkdaşlıq münasibətlərinin dərinləşdirilməsini hər zaman diqqət mərkəzində saxlayır, qəbul edilmiş Hərbi doktrina çərçivəsində özünün müdafiə potensialını gücləndirərək ümumbəşəri ədalət prinsiplərini bölüşən bütün dost və tərəfdaş dövlətlərlə işbirliyinə yüksək maraq göstərir” [19].

Ədəbiyyat

1. Həsənov Ə. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti. Bakı, 2011.440 s.
2. Musayev Y. Hərbi-texniki sahədə Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığı (1991-2011). Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri son 20 ildə: uğurlar və imkanlar (məqalələr toplusu). Bakı, 2011, 157s.
3. “Xalq qəzeti”, 2013-cü il, 28 iyun
4. “Xalq qəzeti”, 2013-cü il, 14 avqust
5. “Azərbaycan” qəzeti, 2010-cu il, 6 may
6. Azərbaycan Respublikasının Hərbi doktrinası.
<http://www.mod.gov.az/index2.php?content=qanun/qanunvericilik/>
7. <http://www.mod.gov.az/>
8. <http://www.azeridefence.com/news.php?id=8789>
9. http://www.adex2014.com/2014/?p=news__read&t=industry&q=6&l=az
10. Sümərinli C. Azərbaycan necə silahlanır? <http://avropa.info/news/1870.html>
11. http://www.adex2014.com/2014/?p=news__read&t=industry&q=6&l=az
12. <http://news.lent.az/news/150786>
13. <http://news.lent.az/news/170541>

14. http://az.zaman.com.tr/az/newsDetail_getNewsById.action;jsessionid=A71EBA9D9EE56615B14F67B815466758.node1?sectionId=13&newsId=34324
15. <http://avciya.az/index/news/inthecountry/10137-az601rbaycan-v601-t252rkiy601.html>
16. http://313news.net/forum/index.php?/topic/3746/page__st__90
17. <http://az.trend.az/news/politics/2311273.html>
18. <http://az.trend.az/news/politics/2222407.html>
19. <http://az.trend.az/news/politics/2310453.html>

Аннотация

Военно-техническое сотрудничество Азербайджанской Республики с зарубежными странами

Г.М.Багирова

После восстановления государственной независимости Азербайджанская Республика начала осуществлять самостоятельную внешнюю политику, стала сотрудничать с передовыми государствами мира во многих областях. Сегодня Азербайджан осуществляет военное и военно-техническое сотрудничество со многими странами мира, а также международными и региональными организациями. В данной статье рассматриваются основные направления военно-технического сотрудничества Азербайджанской Республики с иностранными государствами.

Summary

Military-technical cooperation between Azerbaijan and foreign countries

G.M.Bagirova

Having restored its independence the Republic of Azerbaijan has been cooperating with states, international and regional organizations in various spheres. Today, Azerbaijan carries out military and military-technical cooperation with many countries, as well as international and regional organizations. This article discusses the main directions of cooperation of Azerbaijan with foreign states and international organizations in the military- technical field.

MÜASİR PEYK-NAVIQASIYA CİHAZLARI İLƏ
1942-Cİ İL KOORDİNAT SİSTEMLİ TOPOQRAFİK XƏRİTƏLƏR
ÜZRƏ İŞ PROSESİNDƏ ORTAYA ÇIXAN XƏTALAR

I. Musayev

AR MN Əməliyyat Baş İdarəsinin Hərbi Topoqrafiya Xidməti

Açar sözlər: WGS-84Dünya Geodeziya Koordinat Sistemi, Krassovski Koordinat Sistemi CK-42, Hərbi Coğrafi İnformasiya Sistemi, GPS Qlobal Mövqe Təyinetmə Sistemi, geosentrik koordinat sistemi, toposentrik koordinat sistemi, datum.

Ключевые слова: Всемирная Геодезическая Система Координат WGS-84, Система Координат Красовского СК-42, Военная Геоинформационная Система (ВГС), Глобальная спутниковая система местоположения GPS, геоцентрическая система координат, топоцентрическая система координат, datum.

Keywords: World Geodetic System WGS-84, Crassovsky Coordinate System SK-42, Military Geographic Information System (MGIS), Global Positioning System GPS, geocentric coordinate system, topocentric coordinate system, datum.

Xülasə: *günümüzdə istifadə olunan müasir silah, texnoloji sistem və vasitələr WGS-84 (World Geodetic System-1984) Dünya geodeziya koordinat sistemli rəqəmsal topoqrafik xəritələrlə idarə olunur və ya bu koordinat sistemi əsasında yaradılmış Hərbi Coğrafi İnformasiya Sistemi (HCİS) ilə əlaqəlidir. Adıçəkilən silah texnoloji sistem və vasitələrin kompüter təminatı proqramlarına CK-42 Krassovski koordinat sistemli topoqrafik xəritələr daxil edildiyi zaman onlarla iş prosesində bir sıra xətlər ortaya çıxır. Məqalədə həmin xətlərin yaranması səbəbləri açıqlanmış və onların aradan qaldırılması yolları göstərilmişdir.*

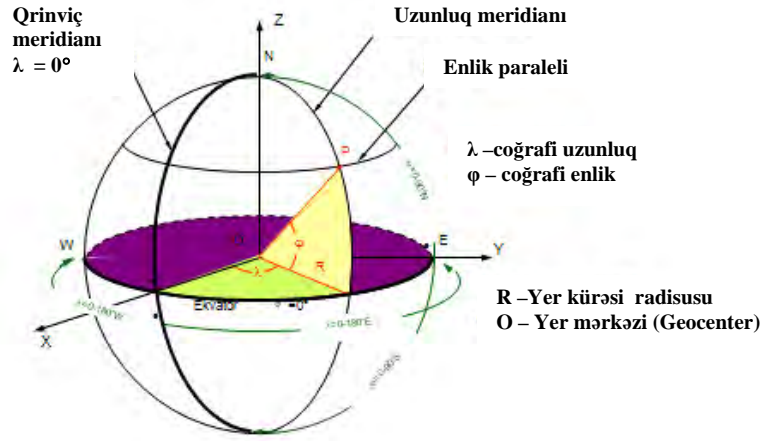
Hazırda mülki və hərbi sahələrdə geniş istifadə olunan GPS Qlobal Mövqe Təyinetmə Sistemi qəbulediciləri ilə ölkə ərazisində ölçmə aparılan zaman coğrafi (λ, φ) və müstəvi düzbucaqlı koordinatlar (x, y) “WGS-84” Dünya Geodeziya Koordinat Sistemində və ya keçid (dönüşüm) parametrləri əsasında CK-42 Krassovski Koordinat Sistemində təqdim edilir. Ərazidə geodeziya və ya naviqasiya fəaliyyətləri aparıb alınan nəticələrin 1942-ci il koordinat sistemli topoqrafik xəritələrə bənd edilməsi zamanı bir sıra xətlər ortaya çıxır. Bu xətlər əsasən:

- Üçölçülü geosentrik və ya fəza koordinat sistemi fərqi (X, Y, Z);
- Ellipsoid və ortometrik yüksəklik fərqi;
- Müstəvi düzbucaqlı koordinat sistemi fərqi (x, y);
- Xəritə sistemlərinin proyeksiyası fərqi yaranır.

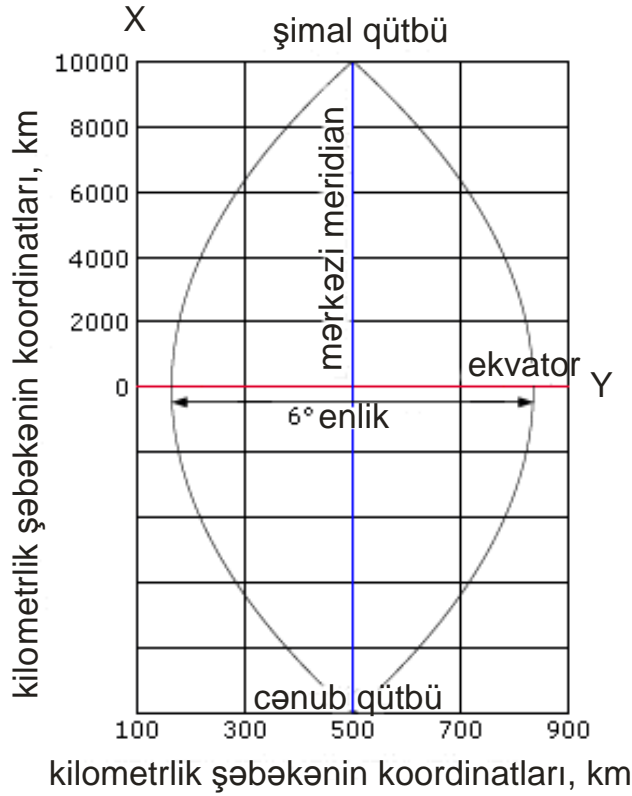
Xətlərin əmələ gəlmə səbəblərini təfərrüatla incələyək.

1. Üçölçülü geosentrik və ya fəza koordinat sisteminin fərqi

Əvvəlcə qeyd etmək lazımdır ki, xəritə yaradılmasında iki koordinat sistemindən istifadə olunur. Bunlardan biri üçölçülü düzbucaqlı koordinat sistemi olub koordinat başlanğıcı Yer kürəsinin mərkəzində yerləşir və bu koordinat sistemi elmi dildə **geosentrik**, yəni Yer kürəsi (sferası) mərkəzli koordinat sistemi adlandırılır (şəkil 1). Koordinat sisteminin dəyərlərinə (X, Y, Z) isə “**DATUM**” deyilir. Geosentrik koordinat sistemi, xəritəsi çəkiləcək Yer kürəsi sferoidinin quruluşunu (formasını) müəyyən edir. İkinci koordinat sistemi isə ikiölçülü (x, y) müstəvi düzbucaqlı koordinat sistemidir. Bu koordinat sisteminin başlanğıcı Yer kürəsi səthindəki nöqtə, adətən ekvator ilə Qrinviç meridianının kəsişməsi götürülür. Müstəvi düzbucaqlı koordinat sistemində elmi dildə **toposentrik** koordinat sistemi deyilir (şəkil 2).

Şəkil 1. Geosentrik koordinat sistemi

Şəkil 2. Toposentrik koordinat sistemi

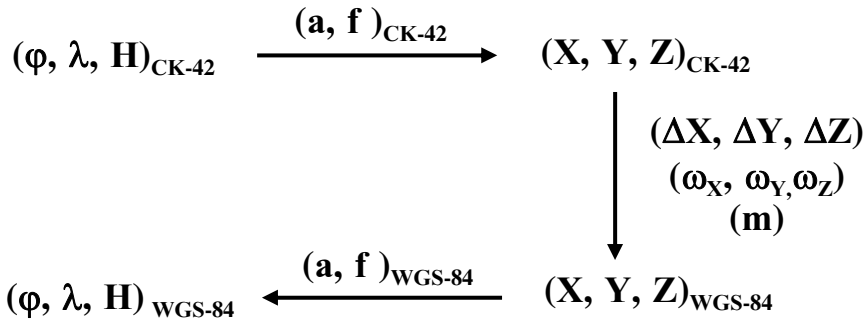
Naviqasiya vasitələrinin naviqatorlarına daxil edilmiş CK-42 koordinat sistemli raster (elektron) topoqrafik xəritələrin, GPS qəbuledicilərinin WGS-84 koordinat sistemində verdiyi müstəvi düzbucaqlı toposentrik koordinatları "taniya bilməsi" üçün ilk növbədə yeddi ədəd keçid (dönüşüm) parametrlərindən istifadə edilməlidir. Bu parametrlər:

$\Delta X, \Delta Y, \Delta Z$ – koordinat düzəlişləri (və ya təshihləri);

$\omega_x, \omega_y, \omega_z$ – dönmə bucaqları;

və m – miqyasdır.

CK-42 koordinat sistemindən WGS-84 koordinat sisteminə geosentrik üçölçülü düzbucaqlı koordinatlar üzrə keçid şəklini aşağıdakı kimi göstərmək olar:

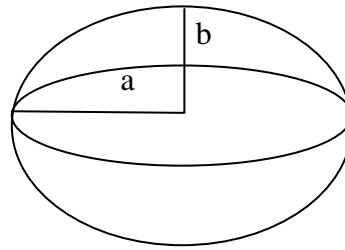
Burada:

1. $\Delta X = X_{wgs84} - X_{ck42}, \Delta Y = Y_{wgs84} - Y_{ck42}, \Delta Z = Z_{wgs84} - Z_{ck42}$
2. a – geodeziya/geosentrik sistem ellipsoidinin böyük yarımoxudur (və ya Yer kürəsinin böyük radiusudur). Ellipsoidin kiçik yarımoxu b hərfi ilə işarə olunur.
3. f – geodeziya/geosentrik sistem ellipsoidinin qütb basıqlığıdır (flattening). Yəni:

$$f = \frac{a-b}{a}$$

Məsələn, Krassovski geodeziya sistemi ellipsoidinin böyük yarımoxu $a=6\,378\,245$ m və kiçik yarımoxu $b=6\,356\,863$ m olduqda (şəkil 3),

$$f = \frac{a-b}{a} = \frac{21\,382\text{m}}{6\,378\,245\text{m}} = 1 : 298,3$$

Şəkil 3. Yer kürəsi ellipsoidi

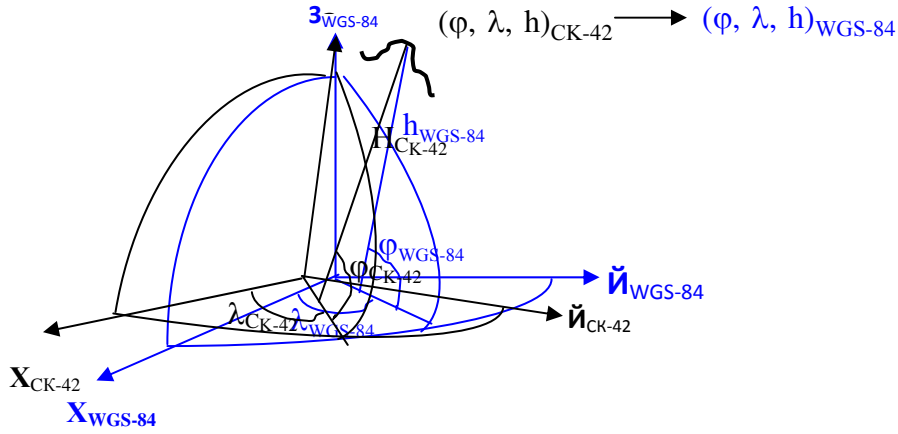
Bəzi koordinat sistemləri üçün keçid parametrlərinin dəyərləri aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir [1, səh.121]:

Cədvəl № 1. Koordinat sistemlərinin keçid parametrləri

Keçid parametrləri	Koordinat sistemləri			
	CK-42 ПЗ-90*	WƏC-72 WƏC-84	CK-42 WƏC-84	ПЗ-90 WƏC-84
$\Delta X, M$	+25	0	+25	0
$\Delta Y, M$	-141	0	-141	0
$\Delta Z, M$	-80	+4,5	-78,5	+1,5
$m \cdot 10^{-6}$	0	+0,227	0	0
ω_x	0"	0"	0"	0"
ω_y	-0,35"	0"	-0,35"	0"
ω_z	-0,66"	-0,554"	-0,736"	-0,076"

Qeyd: *ПЗ-90 geosentrik (Ümumyer) koordinat sistemi Rusiya Federasiyası geodeziya alimləri tərəfindən QLOPASS/GPS ölçmə işlərinin nəticəsi olaraq təklif edilmişdir[4, səh.4]. Cədvəldən görüldüyü kimi, ПЗ-90 koordinat sistemi WGS-84 koordinat sistemi ilə demək olar ki, üst-üstə düşür.

Krasovski ellipsoidi üzrə olan coğrafi koordinatlar (φ, λ) , dəqiq düsturlarla hesablanmış bu yeddi parametrin $(\Delta X, \Delta Y, \Delta Z, \omega_x, \omega_y, \omega_z, m)$ köməkliyi ilə WGS-84 mütləq ellipsoidinin coğrafi koordinatlarına çevrilir (şəkil 4).

Şəkil 4. CK-42 koordinat sistemindən WGS-84 koordinat sisteminə keçid

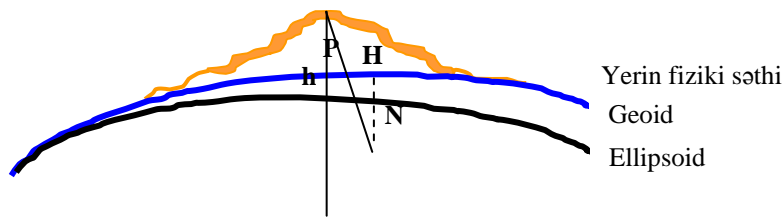
Yalnız bu keçid parametrlərinin köməkliliyi ilə CK-42 koordinat sistemli mövcud xəritələr müəyyən edilmiş sürüşmə dəyərlərinə görə yeni WGS-84 koordinat sistemli xəritələr kimi istifadə edilə bilər. Lakin iş bununla kifayətlənmir.

2. Ellipsoid və ortometrik yüksəklik fərqi

GPS geodeziya məlumatlarını CK-42 koordinat sistemli topoqrafik xəritələrə bağlayan zaman relyefin yüksəklik fərqi də mütləq nəzərə alınmalıdır. Çünki GPS qəbulediciləri ilə ölçülən WGS-84 ellipsoidindən götürülən yüksəklik (h) (şəkil 5), topoqrafik xəritələrdəki dənizin orta səviyyəsindən ölçülən ortometrik yüksəklikdən (H) fərqlidir. GPS ilə ölçülən ellipsoid yüksəkliyinin topoqrafik xəritələrdə horizontallarla göstərilən yüksəkliyə çevrilməsi üçün geoid/ellipsoid fərqi (N^{**}) hesablanmalıdır [2, səh. 47].

$$H \cong h \pm N$$

Qeyd:** geoid/ellipsoid fərqi və ya aralığı geoiddən yuxarı (+N) və aşağı (-N) götürülür.

Şəkil 5. Ellipsoid və ortometrik yüksəklik fərqi

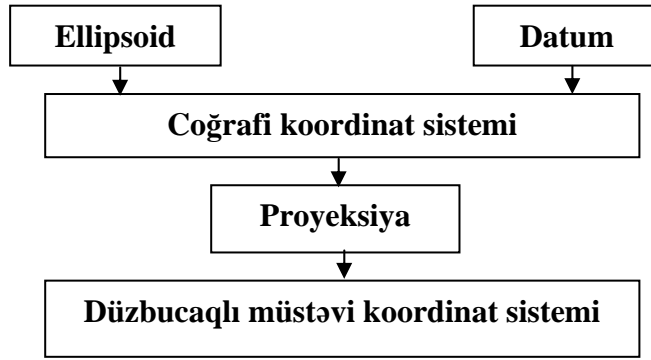
Çöl çıxışları zamanı Hərbi Topoqrafiya Xidmətinin mütəxəssis zabitləri tərəfindən II sinif geodeziya məntəqəsi olan Qoyun dağı üzərində fərqli markalara aid GPS alətləri vasitəsi ilə aparılan ölçmə işləri zamanı geoid/ellipsoid fərqi $+12.6$ m ilə $+10.6$ m arasında dəyişdiyi müəyyən edilmişdir.

Qeyd:** Ölçmə işləri Garmin firmasının "Etrex 30" və "Etrex 10" markalı GPS alətləri ilə aparılmışdır. Qoyun dağının ortometrik (Baltik dəniz səviyyəsindən) yüksəkliyi geodeziya məntəqələrinin koordinat kataloqu üzrə $-327,6$ m təşkil etdiyi halda GPS alətlərinin ellipsoid yüksəkliyinin göstəriciləri müvafiq olaraq -315 m və 317 m olmuşdur.

3. Müstəvi düzbucaqlı koordinat sisteminin fərqi

CK-42 və WGS-84 üçölçülü geosentrik düzbucaqlı koordinat sistemlərinin bir-birindən fərqli olması bu sistemlərin toposentrik müstəvi düzbucaqlı koordinat sistemlərinin də fərqli olmasına gətirib

çıxarır. Çünki düzbucaqlı müstəvi koordinat sistemi coğrafi koordinat sistemi əsasında yaradılır (şəkil 6). Coğrafi koordinat sistemini isə geosentrik koordinat sistemi müəyyən edir.

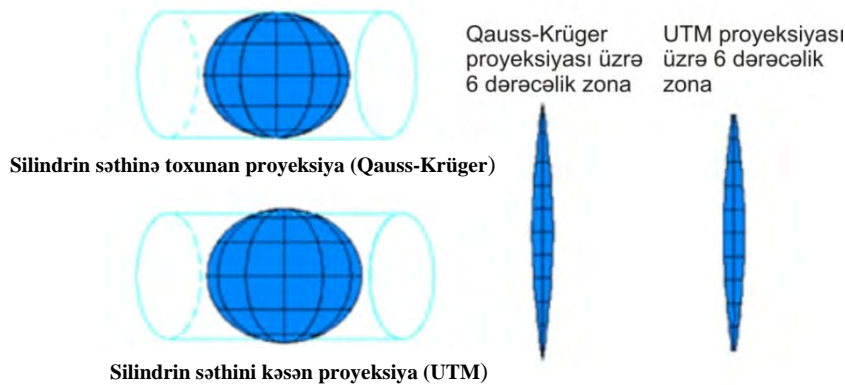
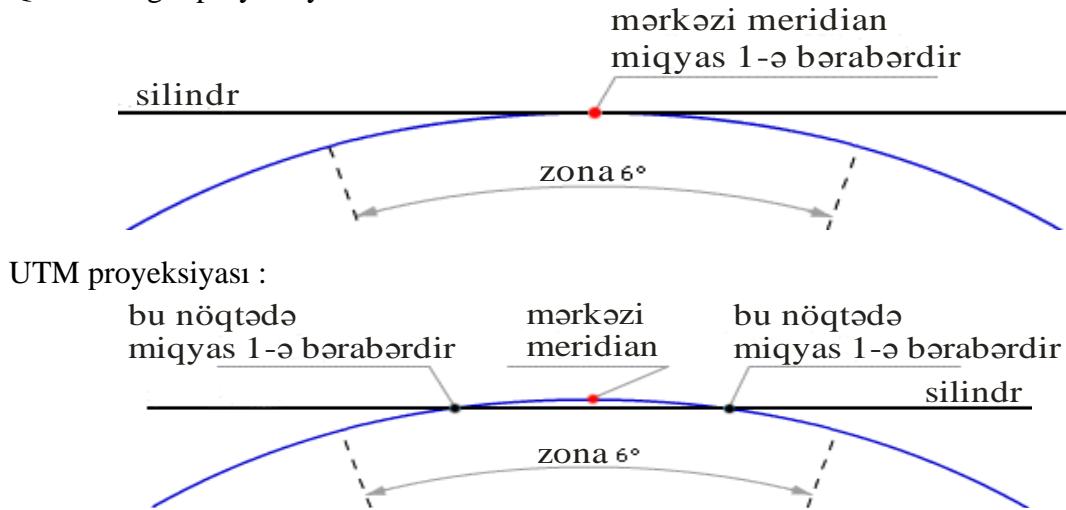

Şəkil 6. Coğrafi və düzbucaqlı müstəvi koordinat sistemlərinin əlaqəsi

4. Xəritə sistemlərinin proyeksiyası fərqi

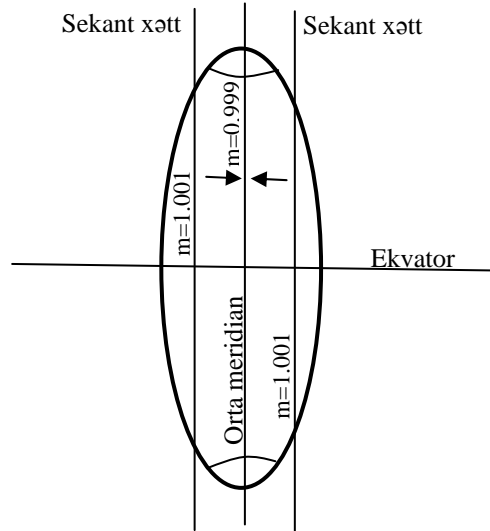
GPS quraşdırılmış əksər naviqasiya aparatları WGS-84 koordinat sistemli “UTM (Universal Transverse Merkator), - **Universal Köndələn Merkator Proyeksiya**”lı xəritələr üzrə işləyir və sistemi işlədən əksər kompüter proqramları da həmin proyeksiyalı xəritələrə köklənib. CK-42 koordinat sistemi isə “**Qauss-Krüger Bərabərbucaqlı Köndələn Silindrik Proyeksiya**”lı (Равноугольная Поперечная Цилиндрическая Проекция Гаусса-Крюгера) xəritələr üçün işlənilib.

Qauss-Krüger proyeksiyası :

Şəkil 7. Qauss-Krüger və UTM silindrik proyeksiyalarının fərqi

Hər iki proyeksiya Qauss-Krüger proyeksiyasına aid edilsələr də, belə kartoqrafiyanın riyazi əsasları baxımından bir-birindən fərqlidir. Qauss-Krüger Bərabərbucaqlı Köndələn Silindrik proyeksiyasında 6^0 -lik zona bütünlüklə silindrə proyeksiya edildiyindən miqyas hər yerdə eyni, 1.000 qalır [3, səh.8,9]. UTM proyeksiyada isə 6^0 -lik zona silindr səthini iki sekant xətti boyu kəsir və zonanın orta, yəni mərkəzi meridianı boyunca ədədi miqyas 0,9996-ya, ellipsoidi kəsən sekant xətti boyunca isə 1,001-ə bərabərdir [5, səh.3] (şəkil 7, 8).

Şəkil 8. UTM proyeksiyasında 6^0 -lik zona üzrə miqyasın bölüşdürülməsi

Nəticə

Açıqladığımız bəndləri yekunlaşdıraraq deyə bilərik ki, əgər biz GPS qəbuledicilərinin WGS-84 koordinat sistemində verdiyi məlumatları CK-42 koordinat sistemli xəritələrə bağlamaq niyyətindəyiksə, o zaman yuxarıda qeyd olunan bütün parametrlərin fərqliliyini nəzərə almalıyıq. Bir koordinat sistemindən digərinə keçilməsi zamanı keçid parametrləri içərisində *proyeksiya* və *ortometrik fərq* parametrlərinin hesablanması və praktiki tətbiq olunması daha çox çətinlik yaradır. Problem yalnız bu iki parametr növünün fərqli olmasında deyil, ümumiyyətlə, hər iki koordinat sisteminin fərqli standartlara aid olmasındadır (əlavə 2-dəki cədvələ bax). Məhz bu fərqliliyin və mürəkkəbliyin aradan qaldırılması məqsədi ilə NATO blokuna daxil olan Avropa ölkələri “ED-50” (European Datum - 1950) koordinat sistemindən imtina etdilər və WGS-84 koordinat sistemli xəritələrin istehsalına başladılar. Rusiya Federasiyası hökuməti isə 2012-ci ildə koordinat sistemləri arasındakı müxtəlifliyin aradan qaldırılması, uyğunluluğun təmin edilməsi və təyinatı üzrə tətbiq olunması məqsədi ilə **“Vahid Dövlət Koordinat Sistemləri” haqqında qərar qəbul etmişdir (1463 №-li 28 dekabr 2012-ci il tarixli)**. Bu qərarın 1-ci bəndində, - geodeziya və kartoqrafiya işlərinin həyata keçirilməsi üçün **“ГСК-2011 (Геодезическая Система Координат) geodeziya koordinat sistemindən”**; orbital uçuşların geodeziya təminatı və navigasiya tapşırıqlarının həlli üçün **“Yer Parametrləri 1990 (Параметры Земли ПЗ-90.11)”** ümumi yer geosentrik koordinat sistemindən istifadə olunacağı qeyd olunub. Qərarın 2-ci bəndində CK-42 və CK-95 koordinat sistemlərinin 1 yanvar 2017-ci il tarixədək tətbiq ediləcəyi göstərilib [4, səh.12].

Ədəbiyyat

1. А. А. Геннике, А.А.Победенский, Система Глобального Позиционирования GPS и его применение в геодезии М., «Картгеоцентр» – Геоиздам», 1992.
2. İ.Musayev, Dünya geodeziya sistemi WGS-84, “Hərbi bilik” jurnalı, 2007-ci il № 5.
3. “NATO topoqrafik xəritələri üzrə iş” tədris vəsaiti, Hərbi Topoqrafiya Xidməti, Bakı, 2004-cü il.
4. В.С.Вдовим Роль систем координат в современной геодезии и маркшейдерии, Москва 2012.
5. NATO “STANAG”ı 2211, IGEO, Geodeziya koordinat sistemləri, ellipsoidlər, qridlər və qrid referensləri.

Azərbaycan Respublikası ərazisi üzrə GPS qəbulediciləri üçün WGS-84 koordinat sistemindən CK-42 koordinat sisteminə keçid parametrlərinin dəyərləri:

Proyeksiya	Coğrafi dilimlər	
	8-ci zona (42 ⁰ – 48 ⁰ uzunluqlar)	9-cu zona (48 ⁰ – 54 ⁰ uzunluqlar)
False Easting (East, Şərqə-y)	8 500 000.0	9 500 000.0
False Northing (Nord, Şimala-x)	00.000 00N	00.000 00N
Scale (miqyas)	1.000 000 00	1.000 000 00
Longitude Origin (orta meridian)	45.000 00E	51.000 00E
Latitude Origin (koordinat başlanğıcı)	0.0 N	0.0 N
Xəritə datumu (user, istifadəçi)		
ΔX	+ 00039	+ 00025
ΔY	- 00107	- 00117
ΔZ	- 00062	- 00068
Xəritə sferoidi (user, istifadəçi)		
ΔA	- 108.000 m	-108.000 m
ΔF	+ 0.00480800 m	+ 0.00480800 m

WGS-84 və CK-42 koordinat sistemli xəritələrin parametr fərqlərinin müqayisəli cədvəli:

s/s	Parametrlər	WGS-84 koordinat sistemli xəritələr	CK-42 koordinat sistemli xəritələr
1	Geosentrik (üçölçülü-X,Y,Z) koordinat sistemi (datum)	WGS-84	CK-42
2	Toposentrik (ikiölçülü-x,y) müstəvi düzbucaqlı koordinat sistemi	WGS-84	CK-42
3	İstinad olunan ellipsoidin adı (referens-ellipsoid)	WGS-84	Krasovski ellipsoidi
4	Hesablanma ili	1984	1940
5	Kartoqrafik proyeksiya	UTM (Universal Transverse Merkator)	Qauss-Krüger
6	Kartoqrafik şərti işarələr	NATO standartlı şərti işarələr sistemi	Sovet standartlı şərti işarələr sistemi
7	Ortometrik yüksəklik	Əksər NATO dövlətləri üçün Aralıq dənizinin orta səviyyəsi	Baltik dənizinin orta səviyyəsi
8	Xəritələrin nomenklatura bölgüsü	1:25 000 (7' 30" x 7' 30") 1:50 000 (15'x15') 1:100 000 (30'x30') 1:250 000 (1 ⁰ 30" x 1 ⁰)	1:25 000 (7' 30" x 5') 1:50 000 (15'x10') 1:100 000 (30'x20') 1:200 000 (1 ⁰ x40') 1:500 000 (3 ⁰ x2 ⁰)
9	Hərbi Qrid İstinad Sistemi	MGRS (Military Grid Reference System)	-

Аннотация

Появление ошибок во время процесса работ с современными спутниково-навигационными средствами по топографическим картам 1942 года системы координат И.Мусаев

Используемые в наши дни современные вооружение, технологические системы и средства в основном управляются с цифровыми топографическими картами в Всемирной системе координат WGS-84 (World Geodetic System-1984) или связано с Военной геоинформационной системой (ВГИС) созданной в этой же системе координат. Если вводить в программу компьютерного обеспечения вышеназванным вооружениям, технологическим системам и средствам топографические карты в системе координат 1942 года то, в процессе работ с ними появиться некоторые ошибки. В статье раскрываются причины появления этих ошибок и показано пути их решения.

Summary

**Appearance errors in the process of work with modern satellite navigation apparatuses on MAPS 1942 topographic coordinat system
I.Musaev**

Modern weapons, technological systems and facilities used in our days mainly are managed with digital topographic maps in WGS-84 (World Geodetic System-1984) coordinate system or they are connected with Military Geographic Information System (MGIS) created on the basis of this coordinate system. If entering 1942 coordinate system topographic maps to the computer software mentioning weapons, technological system and facilities, in the process of the work we will have some geodesy errors. In the article explained reasons of this arising errors and have been shown ways how to liquidate this problems.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI SİLAHLI QÜVVƏLƏRİNDƏ DÖYÜŞÜN VƏ DÖYÜŞƏ
HAZIRLIĞIN YÜKSƏLDİLMƏSİ PROSESİNDƏ ƏMƏLİYYAT İMKANLARI
KONSEPSİYASI PROQRAMININ TƏTBİQİ**

R.Ə.Şükürov

Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi
Beynəlxalq Hərbi Əməkdaşlıq İdarəsinin Avro-Atlantik İntegrasiya Şöbəsinin
Standartlaşdırma, təlim və treninq bölməsi

Açar sözlər: döyüş hazırlığı, əməliyyat, konsepsiya proqramı, islahatlar

Ключевые слова: боеготовность, операция, концептуальная программа, преобразования

Keywords: military preparedness, operation, conceptual program, reforms

Xülasə: sürətlə inkişaf edən elmi texnoloji yeniliklər Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində həyata keçirilən islahatlara, xüsusi ilə də döyüş və döyüşə hazırlığın yüksəldilməsi prosesinə, birbaşa təsir edir. Məqalədə ƏİK Proqramının SQ-də həyata keçirilən islahatlarda vacib bir vasitə olduğunun əhəmiyyəti vurğulanır. ƏİK Proqramı dövlətimizin balanslı xarici və təhlükəsizlik siyasətinin eyni zamanda, rəhbər sənədlərin əsas müddəalarına uyğundur. Proqram çərçivəsində hərbi təhsil, təlim, döyüş və döyüşə hazırlığın yüksəldilməsi prosesinə müfəssəl yanaşma tətbiq edilir. Məqalənin sonunda Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin ƏİK proqramına qoşulduqdan sonra dəyərli təcrübələr qazandığı göstərilir.

Giriş

At arabasının istifadəsi tarixdə eramızdan əvvəl XV əsrə təsadüf edir. At arabasından daha sürətlə hərəkətədən buxar gəmisinin ixtirası isə eramızın XVIII əsrinə, Sənaye inqilabı dövrünə təsadüf edir. İnsanlar üç min ildən artıq müddət ərzində bu sürətə vərdiş etmişdilər [1, s.54]. Təsəvvür olunsun ki, eramızdan əvvəl XV əsrdə at arabasının istifadə qaydaları haqqında əl kitabçası hazırlanıb, o halda heç şübhəsiz demək olardı ki, həmin əl kitabçasını üç min il ərzində dəyişdirmədən istifadə etmişlər. Günümüzün reallığı çox fərqlidir. Elm o səviyyədə inkişaf edib ki, hər gün bir gün əvvəlkindən daha sürətli və daha inkişaf etmiş texnologiya nümunələri icad olunur və istehsal prosesinə cəlb olunur. Bu o deməkdir ki, hər hansı bir texnoloji vasitə barədə yazılmış təlimatlar və bu texnologiyaların tətbiq olunduğu bütün sahələr də daim yenilənir və texnologiyanın inkişaf tempi ilə ayaqlaşır. Günümüzün reallığında elm və texnologiya ilə birbaşa əlaqədə olan döyüş və döyüşə hazırlıq prosesi də dinamik, dəyişməyə və yenilənməyə açıq tərzdə olmalıdır.

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində (SQ) aparılan çoxşaxəli islahatlar çərçivəsində döyüş qabiliyyətinin müasir standartlara və texnoloji yeniliklərin tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi prioritet istiqamətlərdən biridir. Bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlərin bir hissəsi də “döyüş və döyüşə hazırlığı”n yüksəldilməsi prosesinin elmi-texniki yeniliklərə əsaslanan müasir standartların tələblərinə və günümüzün döyüş əməliyyatlarının xüsusiyyətlərinə uyğun təkmilləşdirilməsindən ibarətdir. Məqalənin məqsədi NATO-nun Əməliyyat İmkanları Konsepsiyası (ƏİK) Proqramının müdafiə sektorunda aparılan islahatların bir hissəsi olan döyüşün və döyüşə hazırlıq prosesinin təkmilləşdirilməsində NATO-nun ƏİK Proqramının mühüm bir vasitə olaraq istifadə edilə biləcəyini göstərməkdir. Məqalədə qoyulan məqsədə çatmaq üçün üç əsas məqama toxunulacaqdır. Məqalənin birinci hissəsində, ƏİK Proqramının mahiyyəti və tətbiqinin dövlətimizin balanslı xarici və təhlükəsizlik siyasətinin, eyni zamanda rəhbər sənədlərin əsas müddəalarına uyğunluğu göstəriləcəkdir. Daha sonra, ƏİK Proqramının döyüşə hazırlıq prosesinə müfəssəl yanaşma kimi əhəmiyyəti əsaslandırılacaqdır. Məqalənin sonunda isə Silahlı Qüvvələrin son illər ərzində ƏİK Proqramında müvəffəqiyyətli iştirakı və qazandığı müsbət təcrübələrə toxunulacaqdır.

ƏİK Proqramının mahiyyəti və SQ-nin bu proqramdan istifadəsinin Azərbaycan Respublikasının strateji məqsədlərinə və istiqamətlərinə uyğunluğu

Danılmaz faktdır ki, günümüzdə Avro-Atlantik məkan yeni ideyaların yaradılması və texnologiyaların tətbiqində öndərlik edir. Avro-Atlantik məkanın ən aparıcı və söz sahibi olan hərbi-siyasi bloku olaraq NATO müasir standartlara və texnoloji yeniliklərin tələblərinə uyğun silah, təchizat və avadanlıqların təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı, hərbi konsepsiyaların, doktrinaların və nizamnamələrin inkişaf etdirilməsində öndə gedir. NATO-da döyüşə hazırlıq prosesi müfəssəl yanaşma ilə həyata keçirilir və yeni tələb və ehtiyaclarla görə daim yenilənə bilir. Soyuq müharibənin bitməsi ilə NATO bir çox digər proqramlarla yanaşı, döyüş və döyüşə hazırlıq prosesinin öyrənilməsinə də tərəfdaş ölkələrə açmışdır. Bu mexanizmlərdən biri də Əməliyyat İmkanları Konsepsiyası (ƏİK) Proqramıdır.

Əməliyyat İmkanları Konsepsiyası (ƏİK) Proqramı – NATO-nun tərəfdaş dövlətlər üçün hazırladığı hərbi proqramlardan biridir. Bu proqramın əsası 1999-cu ildə NATO-nun 50 illik yubileyinə həsr olunmuş Vaşinqton zirvə görüşündə qoyulmuşdur [2, s.199]. Əməliyyat İmkanları Konsepsiyası Proqramının əsas məqsədi, könüllü əsasda tərəfdaş dövlətlərə NATO-nun böhranların idarə edilməsi əməliyyatlarında iştirak etmə imkanını yaratmaqdır. Habelə, bu Proqram vasitəsilə tərəfdaşların milli müdafiə qabiliyyətlərinin təkmilləşməsinə yaxından köməklik edərək, onların NATO-nun bütün növ təyinatlı qüvvələrinin döyüş bacarıqları səviyyəsi ilə uyğunlaşmalarını dəstəkləməkdir [3, s.I-6 – I-19].

Spesifik təyinatından (quru, dəniz və hava) və ölçüsündən asılı olmayaraq, ƏİK Proqramına istənilən döyüş, döyüşə dəstək və döyüş təminatı dəstəyi təyinatlı vahid (lər) bəyan oluna bilər. Bəyan olunan döyüş vahidi proqramda 3-4 il müddətinə hesablanmış tam hərbi hazırlıq silsiləsini keçməlidir. Silsilə fərqli məqsədli, lakin bir-birini tamamlayan iki mərhələyə (səviyyəyə) bölünmüşdür. İki il müddətinə yaxın dövr üçün nəzərdə tutulan birinci mərhələnin məqsədi – NATO qüvvələri ilə birgə uzlaşmaya (hərbi uyarlılıq) nail olmaqdır [3, s.I-6 – I-19]. Bu mərhələnin əsas tələbi orta səviyyədə ingilis dilində ünsiyyət qura biləcək komanda-idarəetmə heyətini hazırlamaq və döyüş vahidinin gündəlik, habelə döyüş aparıcı zaman fəaliyyətini NATO nəşrlərinə istinad edərək təkmilləşdirməkdir. Qeyd olunduğu kimi, ikinci mərhələnin tələblərinin birinci mərhələnin tələblərindən fərqli olmasına baxmayaraq, onlar bir-birini tamamlayır. İkinci mərhələnin məqsədi – birgə döyüşə qabiliyyətində olmaq və NATO-nun müvafiq növ təyinatlı qüvvələri ilə birgə fəaliyyət göstərməkdir. Bu mərhələnin məqsədlərinə nail olmaq üçün 1- ci mərhələnin müddəti ilə eyni müddət, yəni təxminən 2 (iki) il nəzərdə tutulmuşdur [3, s.I-6 – I-19].

NATO-ya üzv olmaq istəyən ölkələrə əlavə olaraq xarici siyasətinin əsas istiqaməti olaraq heç bir hərbi bloka üzv olmaq istəməyən, lakin öz ordusunu NATO standartlarına uyğun təkmilləşdirmək istəyən tərəfdaş ölkələr üçün ƏİK Proqramı ideal bir vasitədir. Ənənəvi olaraq heç bir hərbi bloka daxil olmayan Avropanın qabaqcıl üç ölkəsi Avstriya, İsveç və Finlandiya ƏİK Proqramında fəal iştirak edərək öz silahlı qüvvələrinin quru qoşunları, hərbi hava və hərbi dəniz qüvvələrinin bütün bölmələrini mərhələli şəkildə NATO standartlarına çatdırır. Bu proqramdan effektiv istifadə edərək adı çəkilən ölkələr həm ordularını müvəffəqiyyətlə müasir standartlara çatdırmağa nail olur, həm də etibarlı tərəfdaş kimi Avropa və Avro-Atlantik məkanında nüfuz sahibi olur. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Avstriya, İsveç və Finlandiya NATO standartları üzrə müvafiq nizamnamələri, bütün qoşun növlərinə aid döyüş hazırlığı mövzu və məşğələlərini əhatə edən nizamnamələri və döyüşə hazırlığın qiymətləndirilməsi üzrə nizamnamələri öz ölkələrinin silah, texnika və avadanlığına uyğunlaşdıraraq tam tətbiq edirlər. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin ƏİK Proqramında iştirakı da yuxarıda qeyd olunan ölkələrin iştirak etmə məqsədləri ilə, demək olar ki, üst-üstə düşür. Daha ətraflı və dəqiq anlamaq üçün ölkəmizin Avro-Atlantik məkana inteqrasiya siyasətinin müəyyənləşmə tarixçəsi və milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi üzrə hazırlanan rəhbər sənədlərə istinad etmək yerinə düşərdi.

Əvvəlcədən qeyd etmək lazımdır ki, Avro-Atlantik məkana inteqrasiya, xüsusilə də NATO ilə əməkdaşlıq, bu bloka qoşulmaq anlamına gəlməməlidir. Azərbaycan Respublikasının NATO-ya qoşulmaq kimi strateji məqsədi yoxdur. Lakin hazırkı dövrdə NATO-nun mexanizmlərindən, dünyada mövcud olan ən yaxşı vasitələr kimi, Silahlı Qüvvələrdə aparılan islahatlarda milli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla, məqsədyönlü şəkildə istifadə edir.

Əsası Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş və Azərbaycan Respublikası hökumətinin 2011-ci ildə “Qoşulmama Hərəkəti”na üzv olması ilə davam etdirilən xarici siyasətin əsas istiqamətlərindən biri hərbi-siyasi bloklarda iştirak etməməkdir [4]. Bununla yanaşı, son elmi və texnoloji nailiyyətlərə yiyələnmək üçün ölkə Prezidenti Avro-Atlantik məkana inteqrasiyanı dövlət siyasətinin prioritet istiqaməti kimi müəyyən etmiş, bununla bağlı olaraq Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasında Avropa və Avro-Atlantik strukturlara inteqrasiya strateji məqsəd olaraq təyin olunmuşdur [5]. Hələ, 1994-cü ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan Respublikası NATO-nun “Sülh naminə tərəfdaşlıq” (SNT) proqramına qoşuldu. 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq sərəncamı ilə Avro-Atlantik Alyansla əməkdaşlığın gücləndirilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının NATO ilə əməkdaşlıq üzrə Dövlət Komissiyası yaradıldı. Xüsusilə Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Əməliyyat Planından Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizlik sektorunun islahatlar yolu ilə NATO standartlarına yaxınlaşdırılması və siyasi dialoqun inkişaf etdirilməsi üçün bir mexanizm kimi bundan sonra da istifadə edilməsi qeyd edilmişdir [5]. Bununla əlaqədar, 03 avqust 2005-ci il tarixində Azərbaycan Respublikası Prezidenti NATO ilə Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Əməliyyat Planı (FTƏP) proqramını təsdiq etmişdir. Əlavə olaraq, Azərbaycan Respublikası Hərbi Doktrinasında Müdafiə Siyasəti bölməsində NATO ilə qarşılıqlı maraqlar əsasında əməkdaşlığın davam etdirilməsinin əhəmiyyəti vurğulanmışdır [6].

Beləliklə, Azərbaycan Respublikası hökumətinin 1994-cü ildən bəri yürütdüyü balanslı xarici siyasətində NATO və ya hər hansı digər bir hərbi siyasi bloka qoşulmaq məqsəd olaraq seçilməmişdir. Lakin dünyada gedən inkişaf proseslərindən səmərəli şəkildə faydalanmaq üçün inkişaf etmiş ölkələrdə və ya onlardan bir neçəsinin yaratdığı təşkilatların təqdim etdiyi mexanizimlərdən bir vasitə kimi istifadə etmək məqsəd olaraq qoyulmuşdur. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin davamlı inkişafını təmin etmək və islahatlar prosesinə töhfələr vermək üçün NATO ilə sıx əməkdaşlığa üstünlük verərək təşkilatın təqdim etdiyi mexanizimlərdən faydalanmaq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. ƏİK Proqramı da NATO-nun tərəfdaş ölkələr üçün istifadəsini açıq elan etdiyi vasitələrdən biri olaraq Azərbaycan Respublikası SQ tərəfindən uğurla istifadə edilməkdədir.

ƏİK Proqramının döyüş və döyüşə hazırlıq prosesində aparılan islahatlarda mühüm bir vasitə kimi istifadə edilə biləcəyinin əsas səbəbləri

ƏİK Proqramının Silahlı Qüvvələrdə döyüş və döyüşə hazırlıq prosesini təkmilləşdirmək baxımından əhəmiyyətini tam olaraq dərk etmək üçün NATO-da bu işin necə aparıldığını incələmək yerinə düşərdi. NATO-da döyüş və döyüşə hazırlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi prosesi bir-birini tamamlayan ardıcıl üç əsas hissədən ibarətdir: 1) Tələb və ehtiyaclar; 2) Təlim və tədris;

3) Qiymətləndirmə.

Birinci hissə tələb və ehtiyacların müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Qloballaşma, yeni texnologiyaların tətbiq olunması ilə hər keçən gün spesifik xüsusiyyətləri olan təhdid və təhlükələr ortaya çıxır. Texnoloji yeniliklərin inkişaf tempi o həddə çatır ki, gələcəyin döyüş sahəsini, düşmənin hərəkət tərzlərini və onun istifadə edəcəyi üsul və vasitələri təxmin etmək də bir o qədər çətinləşir. Belə olan halda NATO ölkələrinin Silahlı Qüvvələrinin dəyişən döyüş sahəsinin xüsusiyyətləri ilə ayaqlaşma biləcəkdir şəkildə əməliyyat imkanlarının və döyüş qabiliyyətinin yüksək səviyyədə saxlanması üçün yeni ehtiyaclar və tələblərin müəyyənləşdirilməsi zərurəti yaranır [7].

NATO-da döyüş və döyüşə hazırlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi prosesinin ikinci hissəsi ortaya çıxan yeni tələb və ehtiyacların təlim və tədris prosesində əks etdirilməsidir. Bu tələblərin ortaya çıxması mövcud olan doktrinaya, maddi-texniki bazaya, taktiki normativlərə, təlim-tədris proqramına və bir çox digər sahələrə təsir edir. Digər vacib bir element isə ortaya çıxan yeni tələb və ehtiyaclar əsasında standartların yenidən qiymətləndirilərək təkmilləşdirilməsi və ya əvəz edilməsidir. Bu prosesin məntiqi davamı olaraq, yeni ehtiyaclar və bunlardan irəli gələn yeni standartlar əsasında təlim-tədris proqramları və nizamnamələri təkmilləşdirilir. Nəticə olaraq heç şübhəsiz ki, döyüş və döyüşə hazırlıq prosesinin yüksəldilməsini hədəfləyən məşğələ, təlim və treninqlər yeni təlim-tədris proqramı və nizamnamələrinə əsasən təşkil edilir. NATO-da döyüş və döyüşə hazırlıq prosesinin yüksəldilməsinin üçüncü hissəsi qərarqahların, birlik və bölmələrin döyüşə hazırlığının Müttəfiq Qüvvələr Standartları-

nın nizamnamələrinin tələblərinə uyğun qiymətləndirilmələrinin keçirilməsidir. Qiymətləndirmə nəticəsində ortaya çıxan çatışmazlıqlar və əldə olunan nailiyyətlər təhlil edilərək onların aradan qaldırılması və ya tətbiq olunması üçün müvafiq tədbirlər görülür [7].

Yekun olaraq, NATO döyüş və döyüşə hazırlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün hər şeydən əvvəl müasir texnoloji yeniliklər və öyrənilmiş təcrübələr əsasında ortaya çıxan yeni tələbləri, ehtiyacları və standartları müəyyənləşdirir, daha sonra yeni tələblər, ehtiyaclar və standartlar əsasında tədris və təlim prosesindəki nizamnamələri və proqramları təkmilləşdirir, standartlar və döyüş nizamnamələri əsasında isə bütün qoşun və qüvvə növü üzrə qiymətləndirmə sualları toplularından ibarət nizamnamələri hazırlayır. Nəticə olaraq, döyüş və döyüşə hazırlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün tərtib olunmuş 3 (üç) fərqli sənəd həm bir-birini tamamlayır, həm də bir-biri ilə uzlaşır. ƏİK Proqramı NATO-nun tərəfdaş ölkələr üçün inkişaf etdirdiyi, 3 (üç) mərhələli döyüş və döyüşə hazırlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi prosesini özündə cəmləşdirən bir mexanizmdir. ƏİK Proqramı NATO ilə tərəfdaşlıq edən ölkələrə açıqdır və bu mexanizmdən proqrama qoşulmaqla yararlanmaq mümkündür.

Məlum olduğu kimi, müasir ordularda və xüsusilə də NATO-ya üzv olan ölkələrin ordularında təcrübələrin öyrənilməsi mexanizmi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təcrübələrin öyrənilməsi mexanizmi tələb və ehtiyacların müəyyənləşdirilməsində çox vacib vasitədir. Bu səbəbdən, NATO-da təcrübələrin öyrənilməsi mexanizmi döyüş və döyüşə hazırlığın yüksəldilməsi prosesinin ayrılmaz bir hissəsidir. ƏİK proqramının daha bir mühüm xüsusiyyəti də təcrübələrin öyrənilməsi mexanizminin də proqrama daxil olunması və geniş istifadə olunmasıdır. Nəticə etibararı ilə, ƏİK proqramı tərəfdaş ölkələrin NATO üzvü olmadan istifadə edə biləcəyi, döyüş və döyüşə hazırlığın yüksəldilməsi prosesinə üç mərhələli müfəssəl bir yanaşma ortaya qoyan və təcrübələrin öyrənilməsi mexanizmini də özündə cəmləşdirən əhəmiyyətli bir vasitədir.

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin ƏİK Proqramında inkişaf yolu

Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri 2004-cü ildə ƏİK R&Q Proqramına qoşulmuş və 2006-cı ildə bir motoatıcı bölüyü NATO-nun Ortaq Qüvvələr Birliyinə bəyan etmişdir. Motoatıcı bölük 2007-ci ildə 1-ci səviyyəli Özünüqiymətləndirmə və 2008-ci ildə 1-ci səviyyəli NATO qiymətləndirmələrindən müvəffəqiyyətlə keçərək NATO standartları ilə uzlaşmışdır. ƏİK Proqramı üzrə hər bir mərhələdə (səviyyədə) bəyan edilən bölmələr həm milli qiymətləndiricilər tərəfindən, Özünüqiymətləndirmə, həm də NATO qiymətləndiriciləri tərəfindən (NATO qiymətləndirməsi) qiymətləndirilir. 2010-cu ildə Silahlı Qüvvələrimiz ƏİK Proqramında iştirakını genişləndirərək tabor səviyyəsində bir bölməni Ortaq Qüvvələr Birliyinə bəyan etmiş və həmin tabor dörd illik qiymətləndirmə prosesindən (1-ci və 2-ci səviyyəli Özünüqiymətləndirmə və NATO qiymətləndirmələri) müvəffəqiyyətlə keçərək NATO-dan müvafiq standartları təsdiq edən “Döyüşə Hazır” sertifikatı almışdır. Əməkdaşlığın davamı olaraq Azərbaycan Respublikası Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Əməliyyat Planı (FTƏP) çərçivəsində 2019-cu ilin sonuna qədər bir piyada taborunun əməliyyatlarda iştirakının təmin edilməsi üçün tam döyüş təminatı və döyüş xidməti təminatı da daxil olmaqla, bir briqadanın təliminin və təchizatının başa çatdırılmasını uzunmüddətli bir məqsəd kimi qəbul etmişdir [8]. Bu prosesin növbəti addımı kimi, 2015-ci ildə müasir ehtiyac və tələblərə uyğun yeni bir qüvvə (kəşfiyyat bölüyü) yaradılmış və ƏİK Proqramına qoşulmuşdur.

ƏİK R&Q Proqramının ən vacib elementi Ortaq Qüvvələr Birliyinə bəyan olunmuş bölmənin qiymətləndirilməsidir. NATO-nun müvafiq tələblərinə [9] əsasən bölmənin qiymətləndirilməsi real döyüş şəraitinə yaxın hazırlanmış çoxmillətli təlimlər çərçivəsində keçirilməlidir [3]. NATO tələblərinə uyğun çoxmillətli təlimlərin keçirilməsinə əlavə olaraq təlimlər çərçivəsində qiymətləndirilmənin həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri üçün yeni təcrübə idi. Adətən, tərəfdaş ölkələr NATO tələblərinə uyğun təlimlərin təşkil olunmasının mürəkkəbliyi səbəbindən bəyan etdikləri bölmələrin qiymətləndirilməsini NATO-nun təşkil etdiyi təlimlər (Makedoniya, Ermənistan, Gürcüstan-Langbow-Lancer), ABŞ və ya digər təcrübəli NATO ölkələri ilə keçirilən ikitərəfli təlimlər (Ukrayna-Rapid Trident) çərçivəsində keçirir. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri NATO tələblərinə uyğun qiymətləndirmə təlimlərinin keçirilməsinin mürəkkəbliyinə baxmayaraq, ötən dövr ərzində altı dəfə yüksək səviyyədə çoxmillətli qiymətləndirmə təlimi keçirmişdir. Nəticə olaraq Silahlı Qüvvə-

lərdə NATO standartlarında təlimlərin keçirilməsi üçün təlim rəhbərliyinin təşkil olunması, təlim sse-narisinin və planlarının hazırlanması, təlim ərazisinin hazırlanması, qiymətləndirmələrin aparılması üçün yoxlama suallarının tələblərinə uyğun təlim üzrə əməliyyat şəraitinin yaradılması, milli və ya NATO qiymətləndiricilərinin bölmələri səmərəli qiymətləndirə bilməsi üçün təlim planlarının hazırlanması sahələrində geniş təcrübə əldə olunmuşdur.

ƏİK Proqramının digər mühüm tələbi qiymətləndirmələrin keçirilməsi üçün tərəfdaş ölkələrin öz milli qiymətləndiricilərini hazırlamaqdır. NATO standartlarında bölmənin hazırlığının qiymətləndirilməsini icra etmək üçün qiymətləndiricilər NATO standart sənədlərini, NATO-nun döyüş hazırlığı nizamnamələrini və qiymətləndirmə suallarını dərinlən mənimsəməlidir. Əlavə olaraq qiymətləndirilmənin aparılması üçün qiymətləndiricilər ƏİK Məlumat Bazası Proqramını tam bilməli və tətbiq edə bilməlidirlər. NATO ƏİK Q&R Proqramına qoşulan tərəfdaş ölkələrin milli qiymətləndiricilərini hazırlamaq məqsədi ilə 1-ci və 2-ci səviyyəli qiymətləndirmələrin keçirilməsi və ƏİK Məlumat Bazası Proqramının öyrənilməsi üzrə kurslar təşkil edir. Ötən illər ərzində NATO standartlarını dərinlən mənimsəyən milli qiymətləndiricilərin hazırlanması məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin zabidləri müxtəlif qoşun növləri və hərbi sahələr üzrə NATO-nun təşkil etdiyi “Qiymətləndiricilərin Təlim Kurslarına” cəlb olunmuşlar. Hal-hazırda SQ-də milli qiymətləndiricilər tərəfindən NATO standartlarında qiymətləndirmələrin keçirilməsi təcrübəsi mövcuddur. Bunlardan başqa, Azərbaycan NATO qərargahlarında ƏİK Proqramı üzrə vəzifələrə zabit təyin olunmasında ən aktiv iştirak edən ölkələrdən biridir. NATO qərargahlarında xidmət edən Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin zabidləri qiymətləndirmələrin keçirilməsi üçün NATO-nun müvafiq sənədlərini dərinlən mənimsəməklə yanaşı, Qiymətləndirici Təlim Kursu və ƏİK Məlumat Bazası Proqramı Kursu üzrə təlimatçı-zabit vəzifəsində digər ölkələrin qiymətləndirmələrinə cəlb olunurlar. Nəticə olaraq ƏİK üzrə milli qiymətləndiricilər və NATO qərargahlarında işləyən ƏİK Proqramı üzrə təlimatçı zabidlər döyüş və döyüşə hazırlığın yüksəldilməsi prosesində aparılan islahatlarda əvəzsiz rol oynaya bilirlər.

İstər bölüyün, istərsə də taborun qiymətləndirilməsinə hazırlıq dövrlərində və qiymətləndirmələr zamanı təlimlərdə SQ-nin minlərlə hərbi qulluqçusu iştirak etmişdir. ƏİK çərçivəsində keçirilən təlimlər, kurslar və digər tədbirlər vasitəsi ilə SQ-nin hərbi qulluqçuları NATO standartlarına uyğun təlimlərin təşkil olunması və keçirilməsi, bölmələrin döyüş hazırlığının ƏİK Q&R məlumat bazası proqramı vasitəsi ilə yoxlanılması və NATO-da tətbiq olunan “təcrübələrin öyrənilməsi” mexanizmi mövzularında qabiliyyətlərini artırmışlar. ƏİK Proqramı çərçivəsində yetişən şəxsi heyət Azərbaycan Silahlı Qüvvələrini ölkə xaricində və ölkə daxilində təşkil olunan milli və beynəlxalq tədbirlərdə, kurslarda və təlimlərdə uğurla təmsil edir.

Nəticə

Nəticə olaraq NATO-nun tərəfdaş ölkələr üçün açıq elan etdiyi ƏİK Proqramı Silahlı Qüvvələrdə aparılan islahatlarda istifadə edilmək üçün səmərəli bir vasitədir. Əvvəla, ƏİK Proqramında Silahlı Qüvvələrin iştirakı, daha doğrusu Ortaq Qüvvələr Birliyinə döyüş vahidinin bəyan edilməsi heç də NATO-ya qoşulmaq deyil, sadəcə olaraq, NATO-nun təklif etdiyi mexanizmlərdən SQ-də aparılan islahatlarda səmərəli şəkildə istifadə etməkdir. ƏİK Proqramından bir mexanizm kimi istifadə etmək müdafiə sektorunda aparılan islahatlara töhfə verməklə yanaşı, həmçinin Azərbaycan Respublikasının balanslı xarici siyasətinin və təhlükəsizlik siyasətinin əsas məqsədlərini də təmin etməkdir.

ƏİK Proqramı döyüş və döyüşə hazırlıq prosesinə müfəssəl yanaşma ortaya qoyan əhəmiyyətli bir vasitədir. Belə ki, ƏİK Proqramı, NATO-da tətbiq olunan döyüş və döyüşə hazırlığın yüksəldilməsi prosesində tətbiq olunan üç hissəli yanaşmanı özündə ehtiva etməklə yanaşı, həmçinin təcrübələrin öyrənilməsi mexanizminin də tətbiq olunmasına və praktiki yerinə yetirilməsinə şərait yaradır. Bundan başqa, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri 2006-cı ildən NATO-nun ƏİK Proqramında uğurla iştirak etməkdə, döyüş vahidlərinin və hərbi qulluqçuların müasir standartlarda təcrübə qazanmasında müstəsna nailiyyətlər əldə etməkdədir. Bu təcrübələrin bundan sonra da davam etdirilməsi və əldə olunan imkanların genişləndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Son olaraq, elm və texnologiyanın artan tempə inkişaf etdiyi bir dövrdə SQ-də döyüş və döyüşə hazırlığın yüksəldilməsi prosesində həyata keçirilən islahatlarda ƏİK Proqramının tətbiqi sınılanmış, uğurlu və məqsədəuyğun bir mexanizmdir.

Ədəbiyyat

1. Toffler A., Future Shock. A Bantam Book / published by arrangement with Random House, Inc., 1971, -54 s.
2. NATO Məlumat Kitabı / Sülh Naminə Tərəfdaşlıq. Brüssel: İctimai Diplomatiya Şöbəsi, 2011, s. 198-202.
3. Operational Capabilities Concept Evaluation and Feedback (OCC E&F) Handbook Version 3.0. Mons: Published by MPD/OCC, 2014, s. I-6 – I-19.
4. <http://www.xalqgazeti.com/az/news/politics/25305> (29.04.2015) / Azərbaycan Qoşulmama Hərəkatı çərçivəsində əməkdaşlıq imkanlarını genişləndirir.
5. http://www.mns.gov.az/img/3766779-_5me02.%20Milli_Tehlukesizlik_Konsepsiyasi.pdf (29.04.2015) / Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası.
6. http://www.mod.gov.az/qanun/qanunvericilik/Herbi_doktrina.pdf (29.04.2015) / Azərbaycan Respublikası Hərbi Doktrinası.
7. BI-SC 75-2, Education and Training Directive. USA, Norfolk: Published by Supreme Allied Commander, Transformation, 2013.
8. Azərbaycan Respublikası ilə NATO arasında Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Əməliyyat Planı (FTƏP).
9. BI-SC 75-3, Exercise Directive. USA, Norfolk: Published by Supreme Allied Commander, Transformation, 2013.

Аннотация

**Внедрение концептуальной программы возможностей операции в процессе повышения боеготовности и боя в Вооруженных Силах Азербайджанской Республики
Р.А.Шюкюров**

Быстрый темп развития научно-технологического прогресса непосредственно влияет на реформы, осуществляемые в Вооруженных Силах Азербайджанской Республики - в особенности, на процессы трансформации военной подготовки, образования и боевой готовности. В статье подчёркивается важность Программы Оперативных Возможностей в качестве значительного средства в реформе Вооруженных Сил. Эта программа соответствует основным направлениям внешней политики, политики обеспечения безопасности, а также руководящих документов. Более того, в рамках программы применяется всесторонний подход к процессам военного образования, подготовки и повышения боеготовности. В заключительной части статьи, описывается опыт Вооруженных Сил Азербайджана, накопленный в рамках Программы Оперативных Возможностей.

Summary

**Application of conceptual program of operation possibilities in growth processes of combat and battle readiness in Armed Forces of Azerbaijan Republic
R.A.Shukurov**

Fast evolving scientific and technological developments directly affect reforms executed in Armed Forces of the Republic of Azerbaijan, especially in transformation of military training, education and combat readiness processes. The article emphasizes the importance of the OCC Program as a significant tool in reform efforts in Armed Forces. The program is in compliance with foreign and security policy as well as guiding documents. Moreover, it provides comprehensive approach to military education, training and combat readiness processes. Lastly, the article concludes that Azerbaijani Armed Forces has gained prominent experiences since it joined the OCC Program.

ABŞ, NATO ÖLKƏLƏRİ VƏ RUSİYA FEDERASIYASININ SQ-də TAKTİKİ QRUPLARIN TƏTBİQİ TƏCRÜBƏLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

S.M.Babayev, A.A. Bayramov
AR Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

Açar sözlər: tabor döyüş taktiki qruplar, NATO ölkələrinin silahlı qüvvələri, qanunsuz silahlı qurumlar, mobil piyada qrupları, terrora qarşı mübarizə.

Ключевые слова: батальонные боевые тактические группы, вооруженные силы стран НАТО, незаконные вооруженные формирования, мобильные пешие группы, борьба против терроризма.

Keywords: battalion arm tactical groups, Armed Forces of NATO, illicit paramilitary forces, mobile rifle groups, combat terrorism.

Xülasə: məqalədə ABŞ, NATO ölkələrinin və Rusiya SQ-də taktiki qrupların tətbiqi təcrübələrinin təhlili aparılmışdır; ABŞ SQ-də və NATO-da iştirak edən digər ölkələrdə yenidən təşkilatlanmanın əsas tədbirləri araşdırılmışdır; NATO ölkələrinin SQ-də vacib ərazilərin və obyektlərin müdafiəsi qaydaları təhlil edilmişdir; xüsusi təyinatlı kəşfiyyat orqanları, partizan qurumları ilə mübarizə qaydaları analiz edilmişdir.

ABŞ, NATO ölkələrinin SQ-də taktiki qrupların döyüşlərdə tətbiqi qaydalarının və prinsiplərinin təhlili

Bir çox yerlərdə olduğu kimi axırıncı 15 ildə Azərbaycanda da ölkənin ordusunda və donanmasında islahatlar "qərb təcrübəsinə" istinadən həyata keçirilir. Aparıcı xarici dövlətlərin ordularında XX əsrin axırı, XXI əsrin əvvəllərində hərbi texnologiyaların inkişafı ilə əlaqədar baş verən dəyişikliklər silahlı mübarizənin yeni formalarını tələb edir. Məsələn, ABŞ-da qəbul olunmuş "Vahid informasiya-idarəetmə məkanında döyüş fəaliyyətinin aparılması" (NCW – Network – Centric Warfare) konsepsiyası yüksək dəqiqlikli silahların geniş tətbiqindən irəli gəlir [1,s.27]. Bu, qoşunların dəqiq təyin olunmuş təmas xəttinin olmaması şəraitində, düşmənin əməliyyat düzülüşünün bütün dərinliyində eyni vaxta atəşlə təsir etməsi və onun arxa bölgədəki rayonlarının bütün dərinliyini, hərbi əməliyyatların yüksək tempdə həyata keçirilməsini, düşmənin aldadılmasının və qəfillik faktorunun rolunun yüksəlməsini, həmçinin, gecə fəaliyyətlərini və düşmən qüvvələrinin uzaq məsafədən məhv edilməsini nəzərdə tutur. Silahlandırmanın inkişafının keyfiyyət səviyyəsi taktiki səviyyədə döyüş fəaliyyətlərində öz rolunu əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltməyə imkan verir. Belə şəraitdə taborlar (tabor taktiki qrupları) döyüş meydanında qarşıya çıxan bir sıra tapşırıqları operativ həll etməyə qadir olan müstəqil taktiki vahid kimi çıxış edirlər.

Qərb hərbi mütəxəssislərinin fikirlərinə görə, taktiki səviyyədə döyüş fəaliyyətlərinin yeni konsepsiyasının əsas prinsiplərinin daha tam həyata keçirilməsinə tabor taktiki qruplarında birləşdirilmiş ümumqoşun bölmələrinin tətbiqi yolu ilə nail olunur. Belə hesab edilir ki, məhz tabor taktiki qruplarda (TTQr) müasir silah sistemlərinin – tankların, PDM, özüyəriyən artilleriya və minaatan sistemlərinin, tank əleyhinə raket komplekslərinin, həmçinin, ağır piyada silahlarının döyüş imkanlarından daha effektiv istifadə etmək mümkündür. Bütün bunlar, qabaqcıl xarici orduların quru qoşunlarının vertolyotlarla silahlandırılması və yerüstü bölmələrin taktiki və strateji (bəzi hallarda) aviasiya ilə bilavasitə dəstəklənməsi şəraitlərində TTQr-ə hücumda, müdafiədə, ön və ya reydlərdə, marşda və döyüş fəaliyyətlərinin digər növlərində bütün döyüş tapşırıqlarını müvəffəqiyyətlə həll etməyə imkan verir.

Məsələ ondan ibarətdir ki, müasir tabor təşkilatlanma cəhətdən müstəqil döyüş vahididir.

Taborlardan başlayaraq, taktiki vahidlərin tərkibinə təşkilati olaraq öz qərargahı, əsas ümumqoşun (bölmələri), artilleriya və tank əleyhinə bölmələr, həmçinin, döyüş, texniki və MTT bölmələri daxildir. Taborun və onun bazasında yaradılan TTQr-in (əvvəllər sovet hərbi elmində analoji olaraq TTQr. – "gücləndirilmiş tabor" anlayışı kimi fəaliyyət göstərirdi) təşkilati-ştat strukturunun məsələsi hərbi əməliyyatların gedişində yaranan konkret şəraitdə mövcud qrupun döyüş imkanlarını müəyyən

edən tapşırıqlara müvafiq olaraq həll edilir. Onu da qeyd edək ki, TTQr-in həll edəcəyi tapşırıq, əsas faktor kimi birinci yerdə durur, sonra isə bunu nəzərə alaraq qrupun tərkibi müəyyən edilir.

Silahlı Qüvvələrin tapşırıqları dövlətin hərbi doktrinası ilə müəyyən edilir. Bu sənəddə ən azı yaxın onillik üçün – əsas daxili və xarici təhdidlərə, müvafiq olaraq ölkənin hərbi quruculuğu bunu həyata keçirilməsi göstərilmişdir. Keyfiyyətə yeni ordunun yaradılması üçün onun döyüş imkanlarına uyğun olaraq hərbi silah və texnikanın müasir nümunələrinin hazırlanmasını, seriya buraxılışını və ya alınmasını nəzərdə tutan müdafiə sifarişləri zəruridir. Bu, yenə də silahlı qüvvələrin gələcək perspektivdə necə olacağına istinadən elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin sifarişləri ilə dəqiq şərtləndirilməlidir. Heç kim üçün gizli deyil ki, yeni silahların işlənilib hazırlanması üçün bir neçə il, perspektivdə olanlara isə daha da çox vaxt lazımdır. ABŞ ordusunun texniki təchizatı Pentaqon tərəfindən işlənilib hazırlanmış silahlı mübarizənin müasir konsepsiyasına əsasən TTQr-in effektiv tətbiqinə imkan verdiyinə görə amerikalılar İran körfəzi zonasında müharibələrin gedişində tabor taktiki qruplarının geniş tətbiqini həyata keçirdilər.

Beləliklə, ABŞ ordusunun tabor taktiki qrupu divizion gücləndirilmə vasitələri əmrinə verilmiş piyada, motoatıcı və ya tank taborunun əsasında formalaşdırılır. Bu zamanda TTQr-in fəaliyyətlərinə ümumi rəhbərliyi daimi ştat strukturuna malik olmayan briqada və ya diviziya həyata keçirir. Nəticədə isə, müvəqqəti briqada qurumlarının tərkibində tabor qruplarının tətbiqinin çevikliyi təmin edilir. Onlar diviziyanın (reyd dəstələri, taktiki hava desantı, marş zamanı avanqardlarda) maraqlarında ayrı-ayrı döyüş tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə qadirdir.

ABŞ quru qoşunlarının diviziyasının yüksək sərrast silahlarla təchizatı bu birləşmələrin vertolyotlarla (belə ki, 2-ci piyada diviziyasının ordu aviasiyası briqadasında 124, 101-ci hava-həmlə diviziyasında isə 180 qanadlı texnika mövcuddur) silahlandırılması onların bazasında formalaşdırılan briqada (Br. TQr.) və tabor taktiki qruplarının döyüş imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldir və diviziya komandanlığına müxtəlif döyüş tapşırıqlarını müstəqil olaraq həll etmək imkanına malik balanslaşdırılmış taktiki qruplarını yaratmağa imkan verir. Zərurət olduqda isə, bu qruplar, diviziyanın atəş vasitələri ilə dəstəklənə, müxtəlif kiçik taktiki vahidlərə (Br.TQr.-taborlara, TTQr-bölmələrə) bölünmüş bölmələrlə gücləndirilə bilər.

RF SQ-də taktiki qrupların döyüslərdə tətbiqi qaydalarının və prinsiplərinin təhlili

İki Çeçen hərbi kampaniyasının döyüş təcrübəsindən meydana gələn taktiki yeniliklərdən biri də döyüslərdə "cütlik", "üçlük" və müxtəlif hərbi ixtisasları özündə birləşdirən hərbi qulluqçulardan ibarət daha böyük birləşmələrin tətbiqidir. Mövcud şərait, partizan mübarizə metodlarını tətbiq etmiş, qoşunların arxa bölgəsində aktiv fəaliyyət göstərərək cəbhə yaratmağa, onları daim psixoloji gərginlikdə saxlamağa, fiziki və mənəvi cəhətdən əldən salmağa çalışan qanunsuz silahlı birləşmələrlə qarşıdurmanın spesifik xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Belə taktika yeni deyildir. Hələ Əfqanıstanda sovet qoşunları bir çox gözlənilməz hallarla qarşılaşmağa və artıq bilavasitə döyüslərin gedişində yaranan taktiki stereotipləri qətiyyətlə qırmağa, hər iki dünya müharibəsində olduğu kimi klassik üsullarla yox, döyüş qarşıdurması epizodik, ocaq xarakterli olaraq başlaması və bitməsi gözlənilmədən olan şəraitdə fəaliyyət göstərməyə məcbur olmuşlar. "Hər yerdə cəbhə" şəraitində dəstə fəaliyyətlərinin stereotipsiz taktikası işlənilib hazırlanmışdır: taktiki planda hər bir konkret döyüş tapşırığının həll edilməsi üçün özünün qüvvə və vasitə qruplaşması yaradırdı, bunun əsasını isə əmrinə tanklar, artilleriya və istehkamçılar verilmiş motoatıcı tabor təşkil edirdi. Bu, məqsədyönlü təyin olunmuş – yandan keçən, reyd və ya zərbə-həmlə dəstəsi idi.

Öz tərkibinə, mahiyyətinə, formasına və qoşunların tətbiqinə görə Şimali Qafqazdakı döyüş fəaliyyətləri çox halda Əfqanıstan müharibəsi ilə oxşar görünürdü. Burada da "qurama-ocaq" xarakterli döyüş fəaliyyətləri, həmçinin, nizamsız, ön xətt və arxa cəbhə arasında geniş qeyri-müəyyən sərhədləri olan döyüş meydanı, eləcə də nizamsız bölmələrin "basqın" taktikası, yenə eyni yaxın məsafədən kəsmə-süngü atəş zərbələri, hərbi kolonlara, mühafizə zastavalarına və qarnizonlara qəfil hücumlar, yollarda pusqular, snayperlərin tətbiq olunması ilə kütləvi minalama fəaliyyətləri aparılırdı [2].

Lakin Əfqanıstandan fərqli olaraq Şimali-Qafqaz regionunda qoşunlar spesifik şəraitdə daha mürekkəb və müxtəlif formalı taktiki tapşırıqları həll etməli oldu. Döyüşçülərin fəaliyyət üsulları dəyişdi,

yeniləndi və daha da kəskinləşdi. İri təşkilatlandırılmış qanunsuz silahlı birləşmələrin (QSB) Dağıstana soxulmasının başlanğıcında böyük itkilərə məruz qaldıqdan sonra onlar, "birə dişləməsi" taktikasına keçdilər, onlar əsasən diversiya-terrorçu aksiyalarını tətbiq etməklə tez-tez kiçik, dağınıq banda qrupları kimi – "sıçrayış-çəkilmə" prinsipi üzrə "arı beçələnmə"si kimi qəfil hücumlar, atəş zərbələri, pusqu fəaliyyətləri, snayper atəşi, mina sürprizlərinin kütləvi qoyulması ilə fəaliyyət göstərirdilər.

Federal qoşunlarına avtomatçılar, qumbaraatançılar, pulemyotçular və snayperlərlə birlikdə fəaliyyət göstərən mobil minaatançı qrupları da çoxlu tələfat verirdilər. Avtomobildə yerləşərək qrup, minaatanandan beş-altı atəş açaraq cəld yeni atəş mövqeyinə yerdəyişmə edir, bununla da, bir qayda olaraq, artilleriya üçün əlçatmaz olurdular, belə ki, onların yerini müəyyən etmək və atış üçün məlumatların hazırlanmasını çətdirməyə mümkün olmurdu. Bu da, gələcəkdə motoatıcı, tank və hava-desant qoşunlarının sonrakı fəaliyyət üsullarının müəyyən etdi. Dəstə taktikasının məntiqi davamı və müəyyənləşdirilmiş əlavəsi "qrup" adlandırılan kiçik döyüş qruplarının fəaliyyəti taktikası oldu.

Əks-terrorçuluq əməliyyatlarında federal qoşunların qrup taktikası, əməliyyat-taktiki şəraitinin dəyişilməsinə cavab reaksiyası olaraq müxtəlif hərbi ixtisasları – avtomatçıları, pulemyotçuları, qumbaraatanları, zərurət olduqda mühəndisləri və bəzən də odsaçanları birləşdirən balaca qruplardan ibarət idi. Belə qrupların formalaşdırılmasının məqsədi – hər bir atıcı silahın döyüş keyfiyyətinin effektiv tətbiq olunmasının maksimal təmin edən daha elastik, səpələnmiş döyüş düzülüşünün yaradılmasıdır. Bu halda kiçik komandirlərin döyüşün idarə edilməsində rolu, hər bir hərbi qulluqçunun qoyulmuş tapşırıqların yerinə yetirilməsində müstəqilliyi və cavabdehliyi artır.

Bundan başqa, döyüş qruplarının yaradılması snayperlərin effektiv fəaliyyətinin təmin olunması zərurəti ilə şərtləndirildi. Digər hallarda, əsasən şəhərlərdə, dağlarda döyüşdə snayper mərkəzi fiqurlardan biri olaraq vacib hədəfləri məhv edərək müvəffəqiyyəti təmin edir. Lakin, uzun müddət snayperlərin istifadəsi lazımı nəticəni vermirdi, belə ki, onlar motoatıcı kimi fəaliyyət göstərirdi. Komandirlər onların döyüş düzülüşündə yerini taktiki cəhətdən düzgün müəyyən etməsi üçün kifayət qədər öyrədilməmişdilər. Snayperlər döyüş qrupunun tərkibinə daxil ediləndən və onunla qarşılıqlı fəaliyyətdə olan avtomatçılar, pulemyotçular, qumbaraatançılar onların mühafizəsini təşkil etdikdən, hədəf axtarışında, mövqe və maskalanmasında onlara kömək göstərdikdən sonra vəziyyət əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi.

Qrup taktikasında idarəetmə sisteminə xüsusi tələblər qoyulmuşdur. Belə ki, əks-terror əməliyyatlarında (ƏTƏ) döyüş qruplarının rabitə vasitələri ilə təmin olunmasında çətinlik yarandı və taqım, bölük komandirlərinin komandaları verməsi səs və işıq siqnalları ilə həyata keçirilirdi, bu da, döyüş şəraitində əsasən də kəskin relyefli ərazilərdə bir çox çətinliklər yaradırdı. Belə şəraitdə manqa, heyət, ekipaj komandirlərinin, döyüş qrup başçılarının müstəqilliyinə, fərasətə, təşəbbüsünə əsas yer verilmirdi.

Bütövlükdə döyüş qruplarının yaradılması, əks-terror əməliyyatlarının təcrübəsinin göstərdiyi kimi, özünü doğrultdu. Yüksək hazırlıq səviyyəsi və hərtərəfli təminat olduqda onlar, döyüş mühafizəsində, gözətçi zastavalarında, bloklamalar zamanı, axtarışlarda, patrulda, yaşayış məntəqələrində və şəhərlərdə həmlə fəaliyyətləri tərkibində hücum və müdafiədə müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərə bilirlər. Bununla bərabər, onu da nəzərə almaq lazımdır ki, belə qrupların yaradılması hərbi məharətinin əsasını təşkil edən prinsiplərə ziddiyyətlik təşkil edərək vacib istiqamətdə əsas qüvvə və vasitələrin cəmləşdirilməsi istisna olmur və hər düşməne qarşı pərakəndə fəaliyyət taktikasının tətbiqi qəbul edilə bilməz. Qoşunların təcrübəsinə qrup taktikasının tətbiqi döyüş fəaliyyətlərinin hazırlığı üzrə iş metodlarına bir çox düzəlişləri daxil etməyə məcbur edir. Komandirlərin söylərinin ağırlıq mərkəzi daha da aşağı taktiki səviyyəyə – bilavasitə bacarıqlı fəaliyyətləri ilə əhəmiyyətli dərəcədə döyüşün nəticəsinə təsir edən taqımlara, manqalara, döyüş qruplarına, heyətlərə dəyişir. Əks-terror əməliyyatlarının təcrübəsi göstərir ki, döyüş qruplarının effektiv tətbiq olunması hər bir hərbi qulluqçunun və əsasən də kiçik komandirlərin mənəvi-döyüş keyfiyyətləri ilə müəyyən olunur və onların standart olmayan fəaliyyət bacarıqları düşməni üçün gözlənilməzdir.

Nəticə

ABŞ, NATO ölkələrinin və RF-sı silahlı qüvvələrində taktiki qrupların fəaliyyəti müqayisəli təhlil olundu. Müəyyən olundu ki, silahlı qarşıdurmanın məzmununda olduğu kimi qoşunların əməliyyat və döyüş tətbiqinin forma və üsullarında da kardinal transformasiya baş verir. Gələcək əməliyyat

yatlarda, geniş cəbhədə və ayrı-ayrı istiqamətlərdə qoşunların dəqiq döyüş təmas xətti olmadığı şəraitdə fəaliyyət göstərən əlahiddə döyüş taktiki qruplarının tətbiqinin zəruriliyini müəyyən olundu. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində məsələnin həlli yollarını tapmaq üçün, bu işdə qoşunların təcrübəsindən yararlanmaqla yanaşı, elmi nöqtəyi nəzərdən tədqiq edilməsi vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Генерал-майор в отставке И.Н. Воробьев, доктор военных наук Тактика боевых групп // Военная мысль №01(01-02)/ 2001, стр.27-30
2. Виктор Михайлов. Российский военно-бригадный порядок [nvo.ng.ru/forces/2009-05-22/1-podryad.html].

Аннотация

**Сравнительный анализ опыта использования тактических групп в ВС США, стран НАТО и Российской Федерации
С.М.Бабаев, А.А.Байрамов**

В статье проведен сравнительный анализ опыта применений тактических групп при ведение боевых действий ВС США, стран НАТО и Российской Федерации в горных условиях; анализированы правила защиты важных объектов и территорий ВС стран НАТО; анализированы правила борьбы разведователных органов особого назначения с партизанскими группами.

Summary

**Comparative analysis of application experiences of tactical groups in Armed Forces of USA, NATO countries and Russia
S.M.Babaev, A.A.Bayramov**

In paper there has been given a comparative analysis of the application experience of tactical groups during battle actions of Armed Forces of USA, NATO countries and Russia in mountain; there has been given a analysis of defence rules for important objects and territories of Armed Forces of NATO countries; there has been given a analysis of strike on illicit partisan groups.

SON DÖVRLƏRDƏ APARILMIŞ HƏRBİ ƏMƏLİYYATLARDA DÜŞMƏNƏ ATƏŞLƏ ZƏRƏRVURMANIN TƏHLİLİ

T.N. Mikayılov, S.A.Valehov
AR Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

Açar sözlər: regional münaqişələr, atəşlə zərərvurma, NATO qüvvələri, əməliyyatlar.

Ключевые слова: региональные конфликты, огневое поражение, Силы НАТО, операции.

Keywords: Regional conflicts, fire support, NATO forces, operations.

Xülasə: məqalədə dünyanın bəzi regionlarında son 20-30 il ərzində baş vermiş hərbi münaqişələrdə əsasən inkişaf etmiş dövlətlərin silahlı qüvvələri tərəfindən keçirilmiş əməliyyatlarda atəşlə zərərvurmanın rolu təhlil edilmiş, həmçinin yeni texnologiyaların hərbi elminin inkişafına təsiri, müxtəlif qoşun növlərində mövcud olan atəşlə zərərvurma qüvvə və vasitələrinin birgə kompleks tətbiqi araşdırılmışdır.

Müasir dövrdə aparılan lokal və regional müharibələrdə keçirilmiş əməliyyatların nəticələrinin təhlili göstərir ki, düşməne atəşlə zərərvurmanın rolunun artması silahlı mübarizənin əsas amillərindən birinə çevrilmişdir. Burada nəinki əməliyyatın, həmçinin ümumilikdə müharibənin də gedişi və nəticələri əksər hallarda düşməne mütəşəkkil və effektiv atəşlə zərərvurmanın həyata keçirilməsindən asılı olur. Buna görə də son zamanlar baş vermiş silahlı münaqişələrdə müvəffəqiyyətlə keçirilmiş əməliyyatlarda ki real payına əsasən atəşlə zərərvurma məqsədlərə nail olmağın ən vacib amili kimi qiymətləndirilir.

Aparılmış müharibələrin və təlimlərin təcrübəsi əminliklə göstərir ki, düşməne atəşlə zərərvurmanın maksimum effektivliyi SQ-nin müxtəlif növlərinin qüvvə və vasitələrinin, onların imkanlarını, xüsusiyyətlərini, həmçinin düşmənin düzgün qiymətləndirilməsini nəzərə alaraq, birgə kompleks tətbiqi ilə əldə edilə bilər.

Keçən əsrin sonlarından başlayaraq dünyanın müxtəlif regionlarında baş vermiş lokal və regional müharibələrdə aparıcı dövlətlərin, əsasən də ABŞ və NATO blokuna üzv olan dövlətlərin orduları tərəfindən hərbi fəaliyyətlər meydanında keçirilmiş əməliyyatlarda atəşlə zərərvurmanın real variantlarının analitik təhlilini vermək üçün bir-nəçə əməliyyat nümunələri araşdırılmışdır.

İran körfəzində 17 yanvar – 28 fevral 1991-ci il tarixdə əsasən NATO və ABŞ silahlı qüvvələrindən təşkil edilmiş Çoxmillətli qüvvələrin Küveytin azad olunması üzrə İraqa qarşı keçirdiyi “**Səhrada fırtına**” hava-yerüstü əməliyyatın təhlili göstərir ki, nəticə olaraq döyüş fəaliyyətləri zamanı atəşlə zərərvurma vasitələrinin effektivliyi yeni yüksəkdəqiqlikli silahların, idarəolunan mərmilərin, müşahidə, kəşfiyyat və idarəetmə sistemlərinin tətbiqi hesabına artırılmışdır. Bu texnologiyalar bütün qüvvə və vasitələrin səylərini vahid atəşlə zərərvurma sistemində birləşdirərək maksimum effektivliklə düşməne zərər vurmağa və onun döyüş potensialını qısa zamanda azaldaraq əməliyyatın məqsədlərinə az itkilər və maddi vasitələrin minimum sərfi ilə nail olmağa imkan yaratdı.

Çoxmillətli qüvvələr, üç dəfə çox döyüş təyyarələrinə və hərbi dəniz qüvvələrində isə tam üstünlüyə malik olmaqla, silahlanmasında ən yeni zərbə sistemlərinin yüksəkdəqiqlikli silahları və hərbi texnikası mövcud idi. İraq qüvvələri isə çoxmillətli qüvvələr koalisiyasından şəxsi heyət, tank və artilleriya sistemlərinə görə bir qədər üstünlük təşkil etsə də, bütövlükdə öz döyüş imkanlarına, silah və döyüş sursatlarının keyfiyyətinə görə geri qalırdı.

Əməliyyatın başlanğıc mərhələsində əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş plana əsasən radioelektronsusdurma, strateji, taktiki və göyertə aviasiyasının, dəniz bazalaşmalı “Tomahawk” qanadlı raketlərinin koordinasiya edilmiş zərbələri üçün əsas obyektlər kimi İraqın HHM sisteminin vasitələri, aerodromlar və aviabazalar, “yer-yer” sinfindən olan əməliyyat-taktiki raketlərin start mövqeləri, mühüm dövlət və hərbi idarəetmə məntəqələri, rabitə qovşaqları, kimyəvi və hərbi sənaye mərkəzləri seçilmişdi. Havadan zərbələr infrastrukturun vacib elementlərinə, silah və texnika istehsalı zavodlarına, əsas qoşun qruplaşmalarına, tank və mexanikləşdirilmiş birləşmələrinə endirildi.

Havadan kütləvi atəş zərbələri müxtəlif istiqamətlərdən təyyarə dalğaları ilə, bir qayda olaraq, yüksək hündürlüklərdən İraqın yerüstü HHM vasitələrinin təsir zonasına girmədən endirilirdi. İraqın HHM sisteminin yarılması, idarəetmə və rabitə sisteminin işinin pozulması üçün müxtəlif növ REM təyyarələri tətbiq edilir, aviasiyanın zərbə eşelonlarında strateji bombardmançılar, ən yeni taktiki qırıcılar (kiçik radiolokasiya görüntülü), həmləedici, qırıcı-həmləedici və başqa təyyarələr fəaliyyət göstərirdi.

İraq əleyhinə koalisiyanın yerüstü qruplaşmaları hücum fəaliyyətlərinə güclü atəş hazırlığından sonra düşmənin radioelektron vasitələrinin intensiv susdurulması və koalisiyanın yerüstü qüvvələrinin zərbə qruplaşmalarının təmas xətti boyu bir-necə istiqamətdən hücumu ilə başlayaraq yüksək aktivlik, dərin atəşlə zərərvermə və düşmənin havadan dövrələnməsi ilə xarakterizə olunurdu. Bu fəaliyyət fasiləsiz olaraq artilleriyanın və aviasiyanın atəşləri ilə dəstəklənirdi. Kütləvi atəş zərbələri həm döyüş fəaliyyəti aparılan tərəflərin bilavasitə təmas xəttində, həm də İraq qoşunlarının müdafiəsinin dərinliyində endirilirdi [1].

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, müasir dövrdə keçirilmiş əməliyyatlarda havadan atəşlə zərərvermənin payı 70%-dən çoxdur. Hava hücumu vasitələrinin əhəmiyyətinin getdikcə artdığını 1998-ci ilin dekabrında ABŞ və Britaniya koalisiya qüvvələrinin İraqa qarşı keçirdiyi “Səhra tülküsi” hava hücumu əməliyyatının nümunəsində görmək olar.

Əməliyyatın əsasını hava hücumu əməliyyatı təşkil etsə də, xüsusi əməliyyat qüvvələrinin diversiya-kəşfiyyət fəaliyyəti, informasiya qarşıdurması və düşməyə psixoloji təsiretmə qüvvələrinin tədbirləri və digər fəaliyyət həyata keçirildi.

HHM obyektləri radiolokasiya əleyhinə “Xarm” raketləri ilə susdurulduqdan sonra dəniz bazalaşmalı “Tomahawk” qanadlı raketləri və göyertə aviasiyası ilə rabitə qovşaqlarına, komanda məntəqələrinə, polisın və kəşfiyyatın qərargahlarına, idarəetmə məntəqələrinə, milli qvardiyanın kazarmalarına zərbələr endirilərək 100-dən çox obyekt sıradan çıxarıldı. Zərbələr iki eşelonda endirildi: birinci eşelonda “Tomahawk” dəniz bazalaşmalı qanadlı raketləri ilə HHM obyektləri və rabitə sistemi məhv edildi, ikinci eşelonda isə təyyarələr tərəfindən atılan aviasiya bombaları ilə kütləvi qırğın silahlarının istehsalı və saxlanması yerlərinə, milli qvardiyanın kazarmalarına daha güclü zərbələr endirildi.

“Səhra tülküsi” əməliyyatının nəticələrini təhlil etdikdə görünür ki, bu əməliyyatla lokal müharibələrdə atəşlə zərərvermənin hazırlanması və aparılmasının nəzəriyyə və praktikasına artıq yeni inkişaf mərhələsinə keçir. Birləşmiş ABŞ və Britaniya qoşun qruplaşmalarının yeni tətbiq formasının əsasını ardıcıl kütləvi raket-aviasiya zərbələri təşkil edən əməliyyat-taktiki səviyyədə hava hücumu əməliyyatı təşkil etdi [2].

Atəşlə zərərvermə üsullarının təkmilləşdirilməsində əsas tendensiya kütləvi raket-aviasiya zərbələrinin çoxvariantlı quruluşu və onların davamiyyətinin artırılmasından ibarət idi. Qeyd etmək lazımdır ki, hava hücumu əməliyyatının intensivliyinin artması artıq kompleks xarakter daşımağa başladı. 1998-ci ilin dekabrında dəniz və hava bazalaşmalı qanadlı raketlərin, taktiki və göyertə aviasiyasının, qırıcı aviasiya və REM təyyarələrinin aktiv mühafizəsi, ada aviabazalarından strateji bombardmançıların, kəşfiyyət, yanacaqoldurma təyyarələrinin və kosmik aparatlar qruplaşmasının təmin edici fəaliyyət ilə birgə tətbiqi vahid plan əsasında həyata keçirilmişdi (şəkil 1).

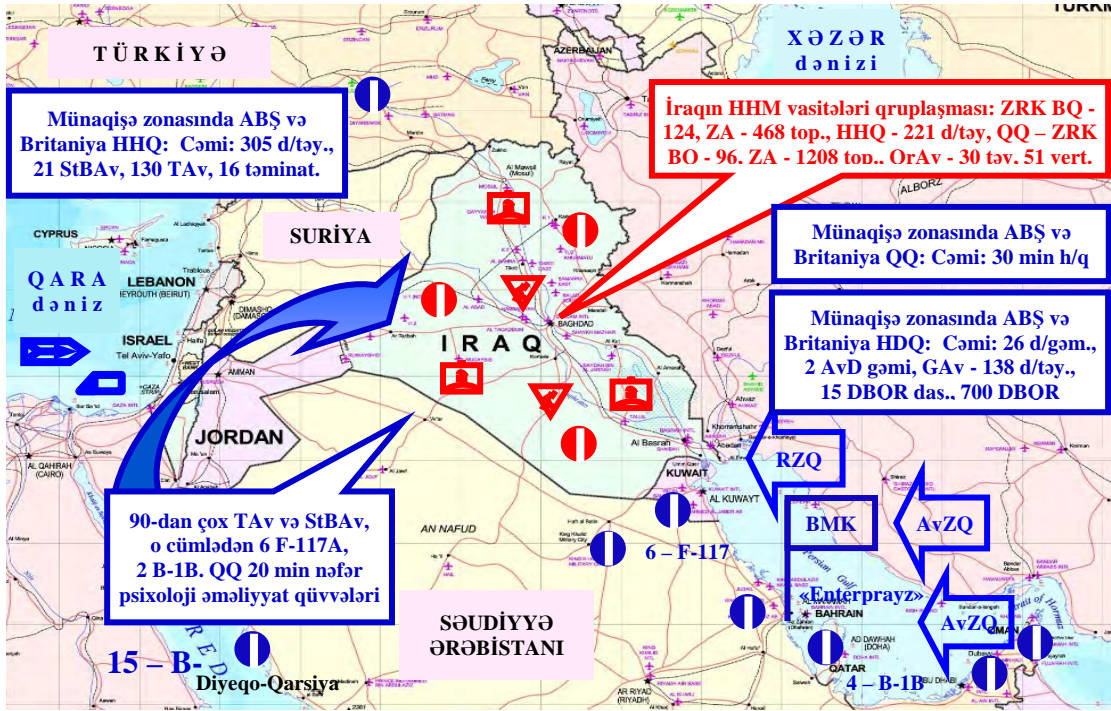
Hərb elminin inkişafında atəşlə zərərvermənin yeni və mühüm mərhələsinin başlanğıcını ABŞ və NATO qüvvələrinin 24 mart – 12 iyun 1999-cu il tarixdə Yuqoslaviyaya qarşı keçirdiyi faktiki olaraq yeni tipli “İttifaq qüvvələri” adlandırılmış eksperimental hava-kosmik-dəniz zərbə əməliyyatının nümunəsində də görmək olar.

Əməliyyatda əsasən düşmənlə bilavasitə təmas olmadan atəşlə zərərverməni yüksəkdəqiqlikli silahların tətbiqi ilə icra edərək kəşfiyyət, idarəetmə, yüksəkdəqiqlikli silahın çatdırılması kimi elementlərdən ibarət olan kəşfiyyət-zərbə döyüş sistemlərinin real döyüş şəraitində yoxlanılması həyata keçirilmişdi. Yuqoslaviyanın iqtisadi və hərbi potensialının zəiflədilməsi, müxtəlif bazalaşmalı yüksəkdəqiqlikli silahların effektivliyinin qiymətləndirilməsi, əməliyyatda konkret silah tiplərinin tətbiqinin nəticələrinin sənədləşdirilməsi məqsədlərinə nail olunması qarşıya qoyulmuşdu.

ABŞ və digər NATO üzvü olan ölkələrin HHQ və HDQ-sinin kəşfiyyət-zərbə döyüş sisteminin elementləri Avropadakı aviabazalardan və Adriatik dənizindəki aviadaşıyıcı gəmilərdən qalxaraq hərbi və sənaye obyektlərinin konkret kritik nöqtələrinə tuşlanılmış yüksəkdəqiqlikli qanadlı raketləri Yuqoslaviyanın HHM vasitələrinin təsiretmə məsafəsindən kənarda olan buraxılma hədlərinə çatdırırdılar. Raketlərin buraxılması 8–9 min m hündürlükdən icra edildikdən sonra təyyarələr yeni döyüş dəsti ardınca qayıdır və ya ABŞ-dəki aviabazalarına uçurdular. Dəniz bazalaşmalı qanadlı raketlər (QR) kəşfiyyət-zərbə döyüş sisteminə daxil olan ABŞ HDQ-sinin Adriatik dənizində yerləşən gəmilərindən və sualtı qayıqlarından buraxılırdı.

Hava və dəniz bazalaşmalı qanadlı raketlər buraxma hədlərindən 300–800 km məsafədə olan hədəfləri məhv edirdi. Bu qanadlı raketlərin GPS kosmik-naviqasiya sistemindən istifadə etməklə hədəf-

lərə tuşlanılması, onların bütün uçuşu boyu tam radiosusdurma rejimində, öz uçuş hündürlüyünü ölçmək üçün elektromaqnit enerjisi şüalandırmadan icra edilirdi. Uçuşun son məsafəsində bilavasitə hədəf rayonunda obyektin konkret kritik nöqtəsinə dəqiq tuşlama üçün DSMA optik sistemi aktivləşdirilir. Bu dövrdə, həmçinin zirehli texnikanın məhv edilməsi üçün özütuşlanan döyüş elementli kaset aviasiya bombalarının tətbiqi də qeyd olunmuşdu.

Şəkil 1. ABŞ və Britaniya SQ-nin İraqa qarşı 1998-ci ildə keçirdiyi hava hücumu əməliyyatında tərəflərin qüvvə qruplaşmalarının tərkibi

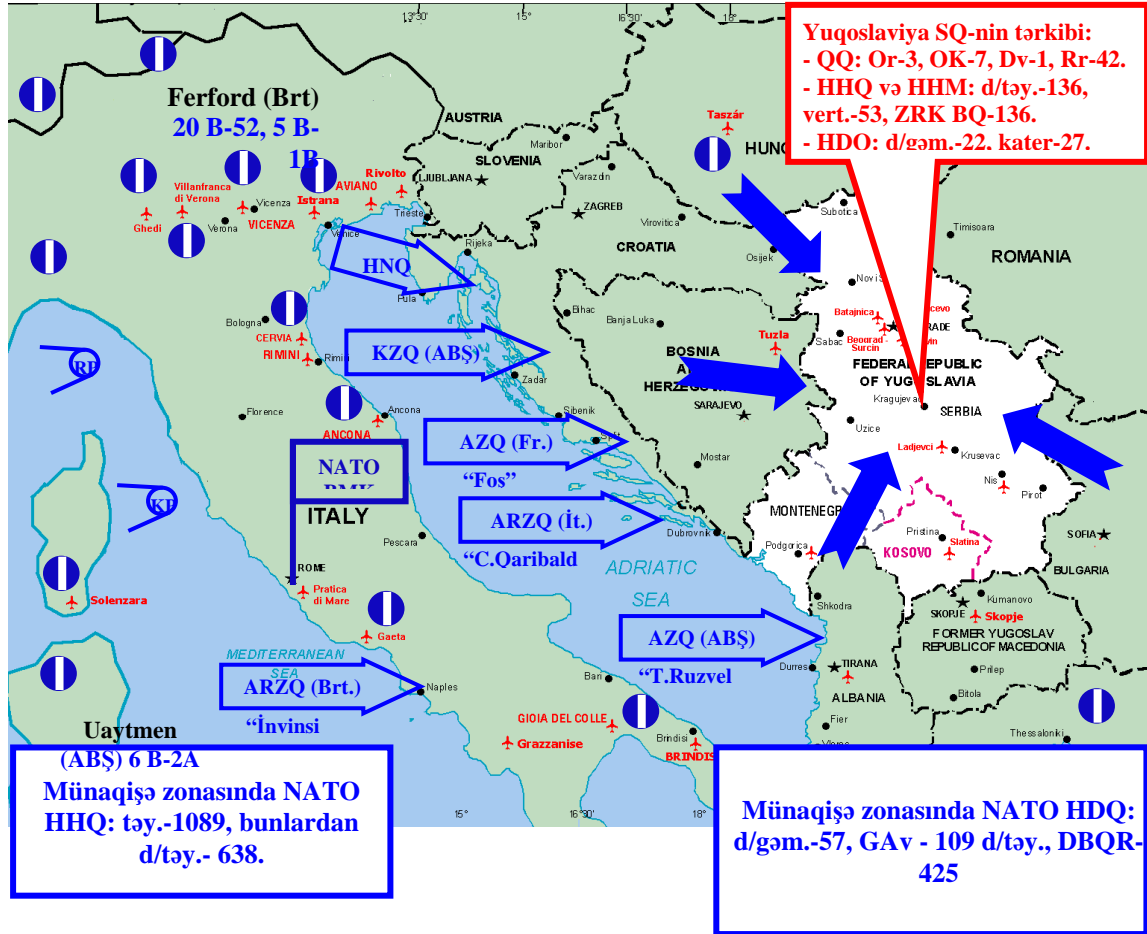
Əməliyyatın əsas koordinatları döyüş fəaliyyətlərinin başlıca meydanı olan hava-kosmik məkana keçirilmişdi. NATO qüvvələrinin hava-kosmik-dəniz zərbə əməliyyatında Yuqoslaviyanın hərbi və infrastruktur obyektlərinə endirilən, əsasən, hava və dəniz bazalaşmalı yüksəkdəqiqlik qanadlı raketlərin zərbələri əksər hallarda hədəfləri müvəffəqiyyətlə məhv edirdi.

ABŞ müxtəlif təyinatlı 50 peyk sayında olan güclü kosmik vasitələr qruplaşması yaratmışdı. HFM üzərində eyni vaxtda yerləşən 8–12 kosmik aparat hava və dəniz daşıyıcıları ilə birlikdə kəşfiyyat-zərbə döyüş sistemlərinin əsasını təşkil edirdi. Kosmosdan optik kəşfiyyat, radiolokasiya kəşfiyyatı peykləri vasitəsi ilə fasiləsiz olaraq kəşfiyyat aparılır, həmçinin idarəetmə, naviqasiya, rabitə və meteoroloji təminat həyata keçirilirdi. ABŞ-nin GPS sisteminin kosmik aparatları hava və dəniz bazalaşmalı ən yeni qanadlı raketlərin naviqasiyasını həyata keçirirdi. Xüsusi kosmik aparatlar yer səthinin televiziya təsvirini ötürür və yüksək dəqiqlik qanadlı raketlərin real effektivliyini müəyyən etmək məqsədi ilə hərbi-iqtisadi və infrastruktur obyektlərinə endirilən zərbələri qeyd edirdilər. Rəsmi məlumatlara görə, 900 obyektə zərbə endirmək üçün 1200–1500 yüksəkdəqiqlik qanadlı raket buraxılmışdı [3]. ABŞ və NATO qüvvələrinin Yuqoslaviyaya qarşı keçirdiyi əməliyyat HHQ və HDQ-nin kəşfiyyat-zərbə döyüş sistemlərinin vacib tərkib hissəsi olduğunu göstərdi. Aviasiyanın bir qismi bilavasitə döyüş sahəsindən uzaqlaşaraq HHM vasitələrinin zərərvermə zonalarından kənarında olan buraxılma hədlərinə qədər çoxlu sayda idarəolunan yüksəkdəqiqlik qanadlı raketləri daşıyan nəqliyyat vasitəsinə çevrildi.

Beləliklə, yüksək texnologiyaların, əsasən də uzaq məsafədən atəşlə zərərvermə vasitələrinin, onların daşıyıcıları və idarəetmə sistemlərinin inkişafı yeni əməliyyatların əsasını və silahlı mübarizədə düşməne atəşlə zərərvermənin yeni forma və üsullarını müəyyən etdi. Hava-kosmik-dəniz zərbə əməliyyatının aparılması zamanı düşməne atəşlə zərərverməni təmin edən informasiya qarşılıqlı və radioelektron mübarizənin vacibliyini göstərdi (şəkil 2).

25 dekabr 1999-cu il – 6 fevral 2000-ci il tarixdə Rusiya Silahlı Qüvvələri tərəfindən Çeçenistan Respublikasında qeyri-qanuni silahlı qurumların ləğv edilməsi üzrə aparılan əməliyyatlar zamanı atəşlə

zərərurma təhlil etsək görərik ki, Rusiya SQ birinci kampaniyada buraxılmış səhvləri, qoşunların ümumiləşdirilmiş döyüş təcrübələrini və hərbi elminin müasir döyüş fəaliyyətinə olan tələblərini nəzərə almaqla həyata keçirdi.

Şəkil 2. NATO BSQ-nin Yuqoslaviyaya qarşı keçirdiyi hava-kosmik-dəniz zərbə əməliyyatı

Qeyri-nizami silahlı qurumların fəaliyyət taktikasının xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də aviasiya və artilleriya zərbələrinin endirilməsi zamanı itkilərin azaldılması üçün evlərin əvvəlcədən hazırlanmış zirzəmilərində və sığınacaqlarda gizlənməkdən, həmçinin dövlət qoşunlarının mövqelərinə daha çox yaxınlaşmaqdan ibarət idi. Həmlənin atəş hazırlığı dövründə sığınacaqlarda yerləşən qeyri-nizami silahlı qurumların məhv edilməsi raket qoşunları və aviasiyanın zərbələri, böyük qüvvəli artilleriyanın atəşi ilə yüksəkdəqiqlikli döyüş sursatlarının tətbiqi ilə həyata keçirilirdi.

Bilavasitə təmasda olan qeyri-nizami silahlı qurumların darmadağın və məhv edilməsi artilleriyanın örtülü mövqelərindən, düzünə tuşlanmaya çıxarılmış tankların, odsaçanların, qumbaraatanların atəşi, həmlə dəstələrinin və mühasirə perimetri üzrə müdafiə olunan bölmələrin atıcı silahlarının atəşi ilə icra olunurdu. Əməliyyatın başlanğıcında çeçen silahlıların kəşfiyyət tərəfindən müəyyən edilmiş idarəetmə məntəqələrinə, atəş mövqelərinə və digər vacib obyektlərə RQ və A, cəbhə və ordu aviasiyasının kütləvi atəş zərbələri endirilirdi.

Rusiya SQ tərəfindən Çeçenistan Respublikasının ərazisində qeyri-nizami silahlı qurumların tərkisilahl və məhv edilməsi üzrə 1994–1995-ci və 1999–2000-ci illərdə keçirilən hər iki əməliyyatın təhlilini apardıqda görünür ki, əməliyyatın gedişində kəşfiyyət məlumatlarının vaxtli-vaxtında müəyyən edilməməsinə görə atəşlə zərərurmada qeyri-nizami silahlı qurumların idarəetmə məntəqələrinə, atəş mövqelərinə, anbarlarına və s. hədəflərinə endirilən aviasiya, raket zərbələri və artilleriya atəşləri ilə tələb olunan effektivliklə tələfat verilmirdi [4].

Nəticə olaraq görünür ki, Rusiya qoşunlarının bu əməliyyatda qeyri-nizami silahlı qurumların qeyri-standart döyüş taktikasından istifadə etməsi və buna qarşı effektiv mübarizə üsullarının tətbiq edilməməsi səbəbindən qüvvə və vasitələrin çox böyük nisbətində, döyüş fəaliyyəti rayonunun ətraf əra-

zilərdən bloklama yolu ilə təcridinə və yüksəkdəqiqlikli silahların istifadə olunmasına baxmayaraq, döyüş sursatı və maddi-texniki vasitələrin əsaslandırılmamış çox miqdarda tətbiqi ilə əməliyyatda qoyulmuş məqsədlərə qismən nail olundu.

20 mart – 14 aprel 2003-cü il tarixdə ABŞ və Britaniyanın qoşun qruplaşmasının İraqa qarşı “**İraqa azadlıq**” əməliyyatı zamanı hərbi məharətində sonuncu olaraq işlənilib hazırlanmış atəşlə zərərvermanın yeni nəzəri qaydalarının tətbiqi əməliyyatın yerüstü fəaliyyəti mərhələsindən əvvəl uzunmüddətli, kiçikgərginlikli və tədricən hiss olunan İraq üzərində havada hökmranlığın əldə olunması üzrə əməliyyatın aparılmasından ibarət oldu.

Başlanğıc mərhələdə “Cənub fokusu” adlanan bu əməliyyatda radiolokasiya stansiyaları, komandanlıq mərkəzləri və İraq rəhbərliyinin hərbi obyektlərlə rabitə əlaqəsini təmin edən kommunikasiya xətləri olan başlıca hədəflərə zərbələr endirildi. Nəticədə koalisiya qüvvələrinin yerüstü əməliyyatlarına qədər artıq İraq ərazisinin 75%-i nəzarət altına alınmışdı.

Quru qoşunlarının genişmiqyaslı fəaliyyəti bombardmançı və həmləedicilərin təyyarələrin kütləvi atəş zərbələrindən sonra başladı. Əməliyyatın gedişində yeni tipli, eyni vaxtda 15 hədəfə tuşlanmağa və onların təsvirlərini komanda məntəqəsinə translyasiya edilməsinə proqramlaşdırılmış “Tomahawk” raketləri tətbiq edildi. Bundan əlavə, yeraltı sığınacaqların məhv edilməsi üçün 900 kq ağırlığı olan GBU-24 aviabombalarından da istifadə edilmişdi.

Hücumun yüksək tempinin saxlanılması və hücum edən qüvvələrin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün qüvvələr arasında dəqiq qarşılıqlı fəaliyyət və aktiv aviasiya artilleriya atəş dəstəyi sutkanın gündüz, həmçinin gecə vaxtlarında da təşkil edilmişdi.

Quru qoşunlarının uğurlu əməliyyatlarında aviasiya və artilleriya vasitələri ilə atəşlə zərərvermə böyük rol oynadı. Bunun üçün isə 70%-i yüksəkdəqiqlikli olmaqla müxtəlif tipli 30 mindən artıq aviasiya döyüş sursatları sərf edilmişdi.

Bu əməliyyatda ABŞ və Britaniya qüvvələrinin müvəffəqiyyətli fəaliyyəti texnoloji üstünlük təşkil edən silahlanma sistemləri ilə təchiz olunmuş atəşlə zərərvermə vasitələri və döyüş fəaliyyəti rayonunda əməliyyat şəraiti (atəşlə zərərvermə obyektləri) haqqında olan kifayət qədər ətraflı kəşfiyyat məlumatlarının əldə edilməsi, həmçinin qoşunların döyüş fəaliyyətinin atəşlə zərərvermə vasitələrinin tətbiqi ilə məqsədyönlü və uyğunlaşdırılaraq birgə fəaliyyətinin təşkili ilə nail olundu.

İraqa qarşı aparılmış “İraqa azadlıq” əməliyyatında döyüş fəaliyyətinin yeni konsepsiyası təcrübədən keçirilmiş və burada müasir dövrdə aparılan müharibələrdə havada hökmranlığın təmin olunması, qoşun növlərinin mütəşəkkil qarşılıqlı fəaliyyəti, yüksəkdəqiqlikli silahların və kompüter texnologiyalarının geniş tətbiqi kiçik qoşun qurumlarının aktiv fəaliyyəti ilə həyata keçirilən atəşlə zərərvermənin əvəzedilməz rolu olduğu bir daha görünür [5].

Son onillikdə aparılmış müharibələrdən biri kimi Rusiya Federasiyası tərəfindən 7–17 avqust 2008-ci il tarixdə Gürcü-oseyin silahlı münaqişəsində “**Gürcüstanı sülhə məcburetmə üzrə sülhəramlı əməliyyat**” adı altında apardığı müharibədə tərəflər arasındakı qarşıdurmada ümumqoşun birliklərinin atəşlə zərərvermə vasitələrinin və SQ-nin digər qoşun növü və qisimlərinin atəşlə zərərvermədə qüvvə və vasitələrinin tətbiqinin təhlilini göstərmək olar.

Aparılmış döyüş fəaliyyətinin gedişindən görünür ki, kifayət qədər texniki təchizatın və avtomatik idarəetmə vasitələrinin olmaması atəşlə zərərvermə tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün RQ və A qruplaşmasının döyüş potensialını tam həcmdə istifadə etməyə imkan vermirdi. Bununla bərabər, atəşlə zərərvermə idarəetmə orqanlarının zəif texniki təchizatı, sürətlə dəyişən şəraitə nəzarət edə bilməməsi və düşməne atəşlə zərərvermə marağında məlumatların toplanılması və təhlilinin təşkilinə qısa zamanda qadir olmaması atəşlə zərərvermə tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinin operativliyini və effektivliyini xeyli azaldırdı.

Beləliklə, bu nəticəyə gəlmək olar ki, keçirilmiş əməliyyatda Rusiya qoşun qruplaşmasının atəşlə zərərvermə vasitələri yüksək effektivliklə tətbiq edilə bilməsə də, qarşı tərəfdən say və keyfiyyət cəhətdən bir neçə dəfə üstün olduğuna görə onun hərbi potensialını zəiflətmək məqsədi ilə silahlı qüvvələrinə və hərbi infrastrukturuna xeyli zərər verildi. Lakin bunun həyata keçirilməsi qüvvə və vasitələrin həddən artıq gərginliyi, məqsəduyğun olmayan sərfiyyatı və texnoloji cəhətdən müasir standartlardan geri qaldığına görə bir çox çatışmazlıqlarla yerinə yetirildiyi müşahidə olundu [6].

Nəticə

Keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq inkişaf etmiş dövlətlərin orduları tərəfindən keçirilmiş əməliyyatların təhlili göstərir ki, elmin və texnologiyanın son yeniliklərindən istifadə edərək müxtəlif bazalaşmalı qanadlı raketlərin, yüksək dəqiqlikli silahların, taktiki və göyertə aviasiyasının, həmçinin RQ və A ilə qarşılıqlı fəaliyyətdə kosmik aparatlar qruplaşmasının, REM vasitələrinin və digər kəşfiyyat vasitələrinin təmin edici fəaliyyəti ilə vahid avtomatlaşdırılmış və yüksək texnologiyalı idarəetmə sisteminin tətbiqi vasitəsi ilə düşməne atəşlə zərərvermənin xüsusi çəkisini davamlı olaraq yüksəltməklə daha qısa zamanda məqsədlərə nail olmaq, quru qoşunları qruplaşmalarının minimum itkilərlə irimiqyaslı döyüş fəaliyyəti aparmasını təmin etmək mümkündür.

NATO üzvü olan dövlətlərin apardığı əməliyyatlarda düşməne atəşlə zərərvermə HHQ, HDQ və quru qoşunların atəş vasitələrindən kəşfiyyat-zərbə döyüş sistemlərini yaradaraq həyata keçirilir.

Əməliyyatlarda düşmənlə bilavasitə təmas olmadan uzaq məsafədən aviasiya daşıyıcı vasitələrindən və döyüş gəmilərindən buraxılan qanadlı raketlərlə praktiki olaraq düşmənin HHM sistemi tam məhv edilir, qoşunlarının idarəetmə sistemi pozulur, havada və dənizdə hökmranlıq qazanıldıqdan sonra isə quru qoşunlarının aktiv fəaliyyətləri ilə düşməni qoşunları məhv edilir.

Düşmənin quru qoşunları qruplaşmalarının döyüş potensialı HHQ və HDQ-nin aviasiya-raket zərbələri ilə ən azı 50%-ə qədər zəiflədikdən sonra qalan hissəsi quru qoşunlarının atəşlə zərərvermə vasitələri ilə məhv edilir. Bütün qoşun növlərindən olan mövcud atəşlə zərərvermə vasitələrinin vahid mexanizm kimi birləşdirilərək yüksək texnologiyalı avtomatlaşdırılmış qlobal idarəetmə sisteminə fəaliyyəti düşməne atəşlə zərərvermənin effektivliyini xeyli artırır.

Ədəbiyyat

1. Война в Персидском заливе 1990-1991 гг. ("Буря в пустыне"). Часть 1, 2. <http://www.modernarmy.ru>. Портал "Современная армия".
2. Операция "Лис пустыни" (1998). <http://www.modernarmy.ru>. Портал "Современная армия".
3. Воздушно-космическо-морская ударная операция в войне против Югославии (24 марта — 12 июня 1999 г.). <http://militera.lib.ru>
4. Война в Чечне. Первая и вторая Чеченская война. В.В. Серебрянников. <http://chechen-republic.com>
5. Некоторые особенности операции "Свобода Ираку" (2003). Полковник А. Свиридов. <http://pentagonus.ru>
6. Анализ боевых действий общевойсковых соединений в операции по принуждению Грузии к миру (7-17 августа 2008 г.). А.В. Гирин. <http://samlib.ru>

Аннотация

Анализ огневого поражение противника в ряде военных операциях последнего периода

Т.Н.Микайлов, С.А.Валехов

В статье произведен анализ роста роли огневого поражения за последние 20–30 лет в ходе проведения операций вооруженными силами развитых государств в военных конфликтах на некоторых регионах мира, а так же показан влияние новых технологий на развитие военной науки и совместное комплексное применение сил и средств огневого поражения различных видов войск в операциях.

Summary

The analysis of the fire support held of operations in wars at last century

T.N. Mikayilov, S.A.Valehov

In the article, that has been analysed happening during last 20–30 years in some regions of worlds developed in military conflict held by armed sorces of states operation of the role of increasing damage, also influencing new technologies to development of military education and applyment of all tools.

MÜHARİBƏ CİNAYƏTLƏRİ BEYNƏLXALQ CİNAYƏT MÜHAKİMƏ
ORQANLARININ YURİSDİKSİYASINDA

Ə.V.Allahverdiyev

AR Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

Açar sözlər: müharibə cinayətləri, yurisdiksiya, tribunal, beynəlxalq humanitar hüquq

Ключевые слова: военные преступления, юрисдикция, трибунал, международное гуманитарное право

Keywords: war crimes, jurisdiction, tribunal, international humanitarian right

Xülasə: məqalədə "müharibə cinayətləri" anlayışı beynəlxalq cinayət mühakimə orqanlarının yurisdiksiyası çərçivəsində təhlil edilir.

XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində bir daha təsdiq olundu ki, beynəlxalq hüququn rolu olmadan, ümumiyyətlə, beynəlxalq münasibətlərin normal tənzimlənməsi, dövlətlər arasında istər siyasi, istərsə də hüquqi münasibətlərin qorunub saxlanması qeyri-mümkündür. Məhz dünyada beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə zərər vura biləcək təhlükələrə qarşı mübarizə öz ifadəsini dövlətlər üçün əhəmiyyətli olan beynəlxalq hüquqi sənədlərdə tapmışdır. Bu həm də özünü dövlətlərin cinayətkarlıqla mübarizədə əməkdaşlığı, qanun və məhkəmə qarşısında bərabərlik, terrora qarşı mübarizə, müharibə aparılmasının metod və vasitələrinə riayət edilməsi, işgəncələrin qadağan edilməsi, əsir və girovlarla, ümumiyyətlə, azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərlə humanist rəftarın təmin olunması formasında göstərmişdir. Müxtəlif cür beynəlxalq cinayətlərin-köləlik, qul alveri, saxta pul hazırlanması, dəniz quldurluğu, qadın və uşaq alveri, narkotika, pornoqrafik məhsulların qanunsuz yayılması və s. cinayətkar əməllərin cəzalandırılması üçün qəbul edilmiş beynəlxalq konvensiyaların böyük əhəmiyyəti oldu. 1927-ci ildə keçirilmiş Cinayət qanunvericiliyinin vahid şəkllə salınması üzrə beynəlxalq konfrans (Varşava) göstərilən əməlləri beynəlxalq xarakterli cinayətlər kimi sistemləşdirdi.

Beynəlxalq hüququn mütərəqqi inkişafına baxmayaraq, terror və müharibə təhlükəsi bəşəriyyəti həmişə qorxu altında saxlamışdır. Tarixin bütün dövrlərində bu cinayətlər baş vermiş və dövlətlərin maraq və mənafeələrinə zərər vurmuşdur. Aparılan müşahidələr onu deməyə əsas verir ki, müharibə aparan tərəflər heç bir halda nə sərhəd tanımış, nə də qanunlara əməl etmişdir. Tarixi-mədəniyyət abidələrinin dağıdılması, mülki əhalinin zorakılıq və işgəncələrə məruz qalması, öldürülməsi müharibə cinayətləri kimi tövsif olunmuş, bəzi hallarda cinayətkarlar cəzalandırılmış, bəzən isə cəzasız qalmışdır. Məsələn, 1941-ci ilin payızında alman faşistlərinin törətdikləri cinayətlərə qarşı iş aparmaqla fəaliyyətə başlamış Beynəlxalq London Assambleyası I Dünya müharibəsinin dəhşətli əməllərinə istinad etmiş, təəssüf ki, I Dünya müharibəsindəki hərbi cinayətkarların cəzalandırılması mümkün olmamışdır. Beynəlxalq London Assambleyasının təqdim etdiyi təklif və tövsiyələrdə göstərilirdi ki, tək müharibənin gündəlik qanunlarının pozulmasına deyil, həmçinin müharibə zamanı daxili qanunvericiliklə cəzalandırılmamış cinayətkarın törətmiş olduğu digər ağır cinayətlərə də diqqət yetirilməlidir.

Beynəlxalq London Assambleyasının təkliflərindən sonra 1945-ci ildə BMT yanında Müharibə cinayətləri üzrə Komissiya insanlıq əleyhinə cinayətlərə görə cəzaların labüdlüyünü önə çəkdi. Komissiyanın sənədlərində qeyd olunurdu ki, beynəlxalq hüquqda nəinki müharibə zamanı, həmçinin dinc şəraitdə də törədilmiş insanlıq əleyhinə cinayətlərə görə ayrı-ayrı fərdlərə sanksiya verilə bilər. Bundan başqa, Komissiya təklif edirdi ki, Antanta tərəfindən vuruşan hərbiçilərə qarşı, torpaqları zəbt olunmuş ölkələrin mülki əhalisinə qarşı cinayət törədənlər cəzalandırılsın. Bu məqsədlə yaradılan Nürnberq Beynəlxalq Hərbi Tribunalı beynəlxalq hüquq üçün bir töhfə oldu. Nizamnaməyə görə, Tribunalın yurisdiksiyasına aşağıdakı beynəlxalq cinayətlər aid edilmişdi:

1) sülh əleyhinə cinayətlər – təcavüzkar müharibənin və ya beynəlxalq müqavilə, saziş və etimadnamələri pozmaqla müharibənin planlaşdırılması, hazırlanması, başlanması və ya yuxarıda sadalanan fəaliyyətin hər hansı birinin həyata keçirilməsinə yönəlmiş ümumi planda və qəsdlərdə iştirak etmək;

2) müharibə cinayətləri – müharibə qanun və ya adətlərini pozmaq, bu pozuntularla işğal olunmuş ərazinin mülki əhalisini öldürmək, işgəncə vermək, qula çevirmək və ya başqa məqsədlə apar-

maq, hərbi əsirlər və ya dənizdə olan şəxsləri öldürmək və ya onlara işgəncələr vermək, girovları öldürmək, ictimai və ya şəxsi əmlakı talamaq, şəhər və kəndləri mənasız dağıtmaq, hərbi zərurətlə əlaqədar olmayan talançılıq və başqa cinayətlər;

3) insanlıq əleyhinə cinayətlər - müharibəyə qədər və ya müharibə zamanı adamöldürmə, işgəncəvermə, kölə vəziyyətinə salma, deportasiya və digər qeyri-insani hərəkətlər və ya siyasi, irqi və ya dini motivlərə əsasən, mülki əhalini təqib etmə.

Göründüyü kimi, Nürnberq Tribunalı Nizamnaməsində müharibə cinayətlərinin əks olunması II Dünya müharibəsinin təşkilatçılarının və cinayəti törədənlərin cəzalandırılması məqsədini daşıyırdı. Beynəlxalq birlik öncə müharibələrin qarşısının alınması, bu mümkün olmadığı halda baş vermiş müharibələrin ümumi maraq və mənafeələrə az zərər vurması istiqamətində hər zaman birgə tədbirlər görməyə çalışmışdır. Müharibələrin qarşısının alınması, habelə onun metod və vasitələrinin qadağan olunması sahəsində normaların qəbul olunması dövlətlər üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bunun üçün müxtəlif zamanlarda “müharibə hüququ”, “silahlı münaqişələr hüququ”, “beynəlxalq humanitar hüquq” anlayışlarından istifadə olunmuş, sonuncu olaraq müasir beynəlxalq hüquq “Beynəlxalq humanitar hüquq” anlayışının üzərində dayanmışdır. Beynəlxalq humanitar hüquq müharibəni qadağan etmir, silahlı münaqişənin mövcudluğunu təsdiq edir, sadəcə müharibənin metod və vasitələrini qadağan edir. Tarixən, müharibə qaydalarının norma halına salınması iki istiqamətdə aparılmışdır.

Birinci istiqamətə əsası Cenevrədə qoyulan 1949-cu ilin dörd Cenevrə Konvensiyasına əsaslanan Cenevrə qanunvericiliyi (Cenevrə Konvensiyaları) və ona əlavə olunan iki 1977-ci il Protokolu aiddir.

İkinci istiqamətə isə əsası Haaqada qoyulmuş 1899-cu və 1907-ci illərdə imzalanmış bir sıra konvensiyaları özündə birləşdirən Haaqa qanunvericiliyi adlanır.

Cenevrə qanunvericiliyi silahlı münaqişədə, xüsusilə müdafiəsiz olanları, döyüşdə iştirak etməyənlər və hərbi əsirlər kimi müxtəlif sinif insanları mühafizə etmək üçün hüquqi rejimlərin qarşılıqlı əlaqəsini təşkil edir. Haaqa qanunvericiliyi isə əksinə, müharibə aparılmasının üsul və metodlarını tənqid edir. 1949-cu il Cenevrə Konvensiyasının təşviq edilməsi indiki dövrdə fərqli olmaqla universal ratifikasiyanın qəbulu üçün ilk çoxtərəfli konvensiyalar adlanır, bu təşviqata qədər isə hərbi cinayətlərə görə fərdi cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmə yalnız ənənəvi beynəlxalq hüquqda və yerli qanunvericilikdə, ilk növbədə milli qanunvericilik çərçivəsində nəzərdə tutulurdu. Cenevrə Konvensiyaları ilk dəfə müharibə qanunlarının bəzi “ağır pozuntuları”ni fərdi cinayət məsuliyyətinə səbəb olan hərbi cinayət olaraq müəyyən etdi [1, s. 165].

“Müharibə cinayətləri” termini ümumi anlayış olub silahlı münaqişə zamanı tətbiq olunan beynəlxalq humanitar hüquq normalarının pozulmasını bildirir [2, s.198-201]. Bəzən müharibə cinayətlərinin yalnız “Müharibə qurbanlarının müdafiəsi haqqında” 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarında təsbit olunmuş əməlləri əhatə etməsi barədə fikirlər söylənilir, lakin həmin əməllər müharibə cinayətlərinin yalnız bir hissəsini, ən təhlükəli və ciddi əməlləri əhatə edir. Beynəlxalq normativ və presedent təcrübəsində də vahid termindən istifadə olunmur. Məsələn, Nürnberq Tribunalı Nizamnaməsinin 6-cı maddəsində “müharibə qanun və adətlərinin pozuntuları” ifadəsi işlədilmişdir. Bu pozuntulara aşağıdakı əməllər aid edilmişdir [3. s. 237]:

a) işğal olunmuş ərazinin mülki əhalisinin öldürülməsi, əzab verilməsi, köləliyə görə və ya digər məqsədlər üçün aparılması;

b) hərbi əsirlərin və ya dənizdə olan şəxslərin öldürülməsi və ya əzab verilməsi;

c) girovgötürmə;

ç) ictimai və xüsusi mülkiyyətin qarət edilməsi;

d) şəhər və kəndlərin mənasız dağıdılması;

e) hərbi zərurət olmadan talançılıq və digər cinayətlər.

Göstərilən bu əməllərə görə ona görə müharibə cinayətləri hesab etmək olar ki, onlar hərbi zərurətlə əlaqədar deyil, müharibə əsasən döyüş aparən tərəflər arasında baş verir və lakin bu zaman, müharibənin birbaşa iştirakçısı olmayan şəxslər zorakılığa və işgəncələrə məruz qalır.

Nürnberq Tribunalı Nizamnaməsindən başqa müharibə cinayətləri ilə bağlı normalar “Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlər məəcəlləsi” Layihəsində, Yuqoslaviya Tribunalı Nizamnaməsində və Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunda öz əksini tapmışdır.

Yuqoslaviya Tribunalı Nizamnaməsində müharibə cinayətləri ilə bağlı iki müxtəlif maddə ehtiva

olunmuşdur (maddə 2-3). 2-ci maddədə 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının ciddi pozuntuları, 3-cü maddədə isə “müharibə adət və qanunlarının pozuntuları” adı altında konkret əməllər sadalanmışdır. Bu fərqləndirmə beynəlxalq humanitar hüququn iki hissəsi – silahlı münaqişə zamanı insan hüquqlarının müdafiəsi (“Cenevrə hüququ”) və müharibə aparılmasının metod və vasitələrinin məhdudlaşdırılması (“Haaqa hüququ”) bölgüsü ilə bağlıdır. Dinc vətəndaşların zorlanması formal olaraq 4-cü Cenevrə Konvensiyasının 27-ci maddəsinə görə qeyri-qanunidir, lakin 147-ci maddədə öz əksini tapan “ciddi hüquq pozuntuları” tənzimləməsində bununla bağlı boşluq vardır. Bu kimi səbəblərdən 1971-ci ildə Pakistan əsgərlərinin 200.000 banqladəşli qadını sistematik olaraq cinsi təcavüzə məruz qoyması bütünlüklə cəzasız qaldı [4. s. 392]. Həm bu əməllər, həm də Haitidə Sedrasın hakimiyyəti dövründə analogi aktlar FRAPH (Haitinin Tərəqqisi və İnkişafı Uğrunda Cəbhə), böyük əksəriyyətlə hərbcilər tərəfindən törədilsə də, BMT vasitəçiləri tərəfindən onlar artıq 1995-ci ildə əfv edildi [4. s. 393]. Yuqoslaviya Tribunalı bu işə yenidən baxaraq onu hərbi cinayət, eləcə də geniş miqyasda törədildiyinə və əvvəlcədən planlaşdırılmış taktiki hədəfi olduğuna görə insanlıq əleyhinə cinayət olaraq müəyyən etmişdir. Bir neçə serb batalyonunun əməlləri, müsəlman qadınlarının qrup şəklində və xalqın gözü qarşısında zorlanması yerli əhalini vahiməyə salmaq və ruh düşkünlüyü yaratmaq, həmçinin körpə “Çetniklər”in (Serbiya “Çetnik”ləri serblərin milli partizan hərəkətidir) dünyaya gəlməsi ilə qorxutmaq məqsədi daşıyırdı. Fokada “zorlama düşərgəsi”ndəki müsəlman qadın əsirlərin zorakılığa məruz qoyulmasında iştirakı olmuş və bu iyrenc əməllərə göz yuman serb polisinin barəsində iddia qaldırmaqla Tribunal ilk dəfə hərbi cinayət işinə baxırdı.

Hərçənd beynəlxalq ictimaiyyətin qınağına bəraət qazandıran amilin, fürsətdən istifadə edilərək ayrı-ayrı qadınların zorakılığa məruz qoyulması deyil, cinsi təcavüzün etnik təmizləməni həyata keçirmək aləti kimi törədilməsi olduğunu vurğulamaq lazımdır. Tribunalın çıxardığı bəzi qərarlarda müəmmal qalan məsələ elə məhz bu olmuşdur. Bosniyalı serb cinayətkarları müsəlman qadınları xalqın – kəndli qonşularının və düşərgədəki məhbus yoldaşlarının qabağında alçaltmaq məqsədi ilə onları insanların gözü qarşısında zorlamağa icazə verilmişdi. Serblər bununla təcavüz qurbanlarının üzərlərinə mədəni damğa vurmaq istəyirdilər. Cinsi zorakılığı müharibə cinayətlərinə çevirən təkəcə bu əməlin özü deyil, həm də siyasi məqsədlər üçün buna yol verilməsi və ya törədilməsidir. 1992-ci ildə Bosniyada hamının gözü qarşısında heç bir halla bəraət qazandırılması mümkün olmayan, mənəvi-əxlaqi dəyərlərə qəsd edən məcburi hamiləlik kimi əməllərin törədilməsində siyasi məqsədlər var idi. Bu təbii ki, əhalinin etnik tərkibinin dəyidirməsinə yönəlmiş bir addım idi. Qadınlara qarşı zorakılığın, onların ərllərinin və övladlarının qətlə yetirilməsi qədər ağır hərbi cinayət olmadığı iddia edilərək Yuqoslaviya Tribunalı zorakılığa həddən artıq xüsusi münasibət göstərdiyinə görə tənqid edilirdi. Bir çox işlərə baxarkən isə Tribunal irqçi və ya siyasi motivə dair kəsərli sübut gətirməyə ehtiyac görmürdü. Məsələn, Çelebiçinin işində məhkəmə palatasının hər bir qadının zorlanma aktını motivdən asılı olmayaraq işgəncə kimi müəyyən etməyə meyilli olması aydın sezilirdi [4.s.393]. Həm də maraqlısı o idi ki, bu kişinin deyil, məhz qadının zorlanmasına şamil edilirdi. Təbii ki, bu cür yanaşma doğru ola bilməzdi. Əxlaqa zidd olan bir əməl sistematik şəkildə və siyasi məqsədlərlə törədildikdə xüsusilə təhlükəli hesab edilir ki, bu da insanlıq əleyhinə cinayətdir, eyni zamanda müharibə cinayətləri kimi tövsif oluna bilər. Bosniya müsəlmanlarına qarşı amansız əməlləri ilə tanınan Tadiçin məhkəmə prosesində iki hakim çıxış edərək bildirdi ki, anonim ittihamçının sözləri əsasında bir şəxsi təcavüzdə günahlandırmaq olar. Bu isə ədalətlə mühakimə olunmaq hüququnun bünövrədən pozulmasıdır. Zamanla bu kimi səhvlər aradan qaldırılmışdır. Bosniya münaqişəsinin erkən mərhələlərində qeyri-adi hal olan kütləvi cinsi zorakılıqlar təkrarlanmamış və beynəlxalq ictimaiyyət insan ləyaqətinə qarşı yönələn və onu alçaldan bu kimi əməllərin, dövlət siyasəti formasında həyata keçirilən etnik təmizləmələrin miqyasının ölkə hüdudlarından kənara çıxardığını, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə zərər vurduğunu anlamağa başladı.

Yuqoslaviya Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Apelyasiya Palatası, Cenevrə Konvensiyasının “ciddi pozuntuları”nı əhatə edən 2-ci maddənin yalnız beynəlxalq silahlı münaqişə çərçivəsində tətbiq oluna biləcəyini bir qədər həvəssiz qəbul etdi [4. s. 395]. Belə ki, o zaman (1949-cu ildə) Cenevrə Konvensiyaları hadisələrə o qədər də böyük təsiretmə gücündə deyildi, o zamanlar ənənəvi hüquq hələ dünya ictimaiyyətinə hansısa ölkənin silahlı qiyamlar təşkil edərək qeyri-insani vəhşilik törədən başçılarını məhkəmə qarşısına gətirməyə icazə verəcək qədər təkmilləşməmişdi. Apelyasiya Palatası sanki

bu xronoloji yanlışlığı vurğulamaq üçün, müharibə qanunlarının və ya ənənələrinin pozulmasından bəhs edən 3-cü maddənin böyük qisminin daxili silahlı münaqişəyə şamil edilmədiyini iddia etdi. Buna, istər dövlətin, istərsə də üsyançıların adından həmin münaqişəni törədənlərin “insanlığın təməl normaları”na riayət edilməsinə dair beynəlxalq hüquq qarşısında cavab verməli olduqları ilə əsaslandırdı. Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi də 1986-cı ildə Nikaraqua-ABŞ qarşıdurması ilə əlaqədar baxdığı məsələdə məhz belə qənaətə gəlmişdi. Cenevrə Konvensiyası tərəfindən pislənən davranışla (Haaqa Nizamnaməsi, 2-ci maddə) ənənəvi müharibə qanunu (Haaqa Nizamnaməsi, 3-cü maddə) arasında nəzərəçarpan münaqişə olduğuna görə ənənəvi hüququn meydana gətirdiyi fərqlilik, yəni beynəlxalq münaqişələrdən birinin üzərində deyil, digərinin üzərində yurisdiksiya elan etmək artıq dayanıqlılığını itirmişdir. Tarixən Apelyasiya Palatasının vurğuladığı kimi, suveren dövlətlər arasında silahlı münaqişəni əksətdirən müharibə vəziyyəti ilə, suveren dövlət daxilində üsyançılar arasındakı münaqişə vəziyyətində tamamilə ziddiyyət müşahidə olunurdu. Birinci, ətraflı şəkildə tənzimləndiyi beynəlxalq hüquq dövlətin ərazi bütövlüyünün pozulmasından, daha doğrusu qiyamçıları və vətən xainlərini istədiyi kimi yerində oturtmaq səlahiyyətindən yayınmaq üçün vətəndaş qarşıdurmasına göz yumurdu. Artıq arzuolunmaz ziddiyyətlərə son qoyulmanın zamanı yetişmişdi. Belə ki, “dövlətin suverenliyinə yönəlik yanaşma insana yönəlik yanaşma tərəfindən tədricən sıxışdırılmışdır. Roma qanunlarının təməli olan “bütün qanunlar insanın mənafeyi üçün yaradılmışdır” prinsipi, həmçinin tədrici olaraq beynəlxalq ictimaiyyətdə davamlı istinadgaha çevrilmişdir. Bu ona əsaslanır ki, silahlı münaqişə sahəsində dövlətlərarası müharibə ilə vətəndaş müharibəsi arasında fərq insanların həyatı amili ilə öz dəyərini itirir. Belə ki, daxili silahlı münaqişə ilə beynəlxalq silahlı münaqişəyə yanaşmada müəyyən fərqlilik müşahidə olunurdu. Silahlı münaqişə səviyyəsinə çatdığına görə xüsusi situasiyaya BHH-nin tətbiq edilməsini müəyyənləşdirərkən dərhal sual ortaya çıxır: haqqında danışılan münaqişə beynəlxalq xarakterlidir, yoxsa yox? 1949-cu il Cenevrə Konvensiyaları ilk növbədə 2-ci ümumi maddədə “Yüksək səviyyədə Müqavilə bağlamış iki və ya daha çox Tərəflərdən birində müharibə vəziyyətinin elan olunmadığı halda belə bu tərəflər arasında meydana gələ bilən müharibə və ya istənilən digər silahlı münaqişənin elan edildiyi bütün hallar” kimi tərif verilən beynəlxalq silahlı münaqişələrə tətbiq edilir. Belə tərif Yüksək səviyyədə Müqavilə bağlamış iki Tərəfin hərbi hazırlıq vəziyyətinə gətirilməsini tələb edir. Hərçənd, beynəlxalq münaqişə ilə beynəlmilləşdirilmiş və ya çoxsaylı tərəfdaş dövlətin qoşulduğu münaqişə arasında fərq vardır. Belə ki, 2001-ci il 11 sentyabr hadisələrindən sonra ABŞ öz koalisiya müttəfiqlərilə birlikdə Talibanla və ona yardım edənlərlə vuruşarkən Əfqanıstanda meydana gəlmiş münaqişə beynəlxalq silahlı münaqişə kimi başladı. 2-ci ümumi maddəyə əsaslanaraq, bu münaqişə iki və ya daha çox dövlət arasında olmaqla “beynəlxalq” sayılırdı. Həmid Kərzayi hökuməti hakimiyyətə gələn kimi iki suveren dövlətin bir-biri ilə mübarizəsinə son qoyuldu. Adıçəkilən Cenevrə Konvensiyalarına görə münaqişə həmin məqamda beynəlxalq silahlı münaqişə hesab olunmurdu, hərçənd çoxsaylı ölkələrin qoşunları bu münaqişəyə qatıldığına görə beynəlmilləşdirilmiş olaraq qalırdı. Buna görə də Cenevrə Konvensiyalarındakı maddələrin böyük hissəsinin bu münaqişəyə tətbiqi texniki nöqtəyi-nəzərdən mümkün deyil. Münaqişənin daxili və ya beynəlxalq xarakterli olub-olmamasından asılı olmayaraq əsas olan fakt müharibənin baş verməsidir. Bir növ müharibə cinayətlərinin törədilməsidir.

Mütəxəssislər haqlı olaraq beynəlxalq silahlı münaqişə ilə qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişəyə yanaşmada, hər iki halda baş vermiş pozuntuların aradan qaldırılmasına qoyulan fərqli yanaşmanı qəbul etməzlər. Onlar qeyd edirlər ki, iki suveren dövlətin bir-biri ilə müharibə etdiyi və silahlı zorakılığın “yalnız” suveren dövlətin ərazisində baş qaldırdığı, yenə də bu dövlətlərin eyni qadağaları qüvvəyə mindirməkdən, yaxud eyni müdafiəni təmin etməkdən çəkindikləri bir vaxtda dinc əhalini müharibə edən tərəflərin zorakılığından qorumaq, cinsi təcavüzə, işgəncəyə, xəstəxanaların, kilsələrin, muzeylərin və ya şəxsi mülkiyyətin səbəbsiz yerə yerlə-yeksan edilməsinə qadağa qoymaq, o cümlədən günahsız insanlara xəsarət yetirilməsinə gətirib çıxaran silahları qanunsuz elan etmək nəyə lazımdır?” [1.s.173] Əgər bunlar qadağan olunursa, o zaman beynəlxalq və qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrin nəticələrinin aradan qaldırılmasına fərqli yanaşma nəyə lazımdır.

Münaqişələrin təsnifatının həyata keçirilməsində daha bir faydalı əlamət dövlətin hərbi qüvvələrinin qiyamçılarla və ya üsyankar qruplaşmalarla vuruşduğu üçün qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr kimi görünən, lakin başqa dövlətin nəzərəçarpan müdaxiləsinin olduğu münaqişələrdir. Keçmiş Yu-

qoslaviyada vəziyyət belə münaqişəyə bir misaldır. Burada silahlı münaqişə Yuqoslaviyanın tərkibindəki etnik qrupların bir-birlərinə qarşı silaha sarılmaları ilə, klassik vətəndaş müharibəsi kimi başladı. Hərçənd nəticə etibarilə ittifaqa daxil olan respublikalar, o cümlədən Bosniya və Herseqovina öz müstəqilliklərini elan etdilər. Bosniyada yaşayan serblər Yuqoslaviya ittifaqının tərkibində qalmağa, xorvatlar isə yeni yaranmış Xorvatiya Respublikasına qatılmağa tərəfdar çıxmaqla Bosniya hakimiyyəti uğrunda mübarizəyə başladılar. Serblər Belqraddan, xorvatlar isə Zaqrebdən böyük miqdarda maliyyə, təchizat və strateji dəstək alırdılar. YBCT müəyyən etmişdir ki, göstərilən bu dəstəyin Bosniya serbləri və xorvatlarının hərbiyəyə dəstələri üzərində “ümumi nəzarət” səviyyəsinə gəlib çıxdığı belə situasiyalarda müharibə, xüsusilə də iki dövləti bir-birinə qarşı qoyan və bununla da Cenevrə Konveniyalarındakı tənzimləmələri tam gücü ilə işə salan beynəlxalq silahlı münaqişə hesab olunur.

Qeyd etməliyik ki, dünyada baş verən münaqişələr, zorakılıq əməlləri və hətta hərbi əməliyyatlar BHH-nin tətbiqini, bununla da hərbi cinayətlərlə bağlı qadağaları zəruri etmir [1.s.166]. Cenevrə Konvensiyalarının tətbiq sahələrinə bu konvensiyaların özündə azacıq da olsa aydınlıq gətirilir. Belə ki, yalnız 2-ci maddədə konvensiyaların müddələrinin böyük qisminin “Yüksək səviyyədə Müqavilə bağlamış iki və ya daha çox Tərəflərdən birində müharibə vəziyyətinin elan olunmadığı halda belə bu tərəflər arasında meydana gələ bilən müharibə və ya istənilən digər silahlı münaqişənin elan edildiyi bütün hallar”a şamil olunduğu qeyd edilir. Həmin Konvensiyaların 3-cü ümumi maddəsində silahlı münaqişələri “Yüksək səviyyədə Müqavilə bağlamış Tərəflərdən birinin ərazisində baş verməklə beynəlxalq xarakterli olmayan” münaqişə kimi müəyyən edən kiçik rejim meydana gəlmiş və başqa bir tərif verilməmişdir. Yalnız 2-ci Protokolda 3-cü ümumi maddə daha təkmilləşmiş və genişlənmiş formada öz əksini tapır. Buradan bizə aydın olur ki, 3-cü maddənin müddəaları “silahlı münaqişə olmadıqlarına görə iğtişaşlar, ayrıca götürülmüş və təsadüfi zorakılıq əməlləri və buna oxşar digər aktlar kimi ölkədaxili çaxnaşma və gərginlik vəziyyətləri”nə tətbiq edilmir.

BHH-ın harada və nə zaman tətbiq edilməsini müəyyənləşdirmək iki xüsusi beynəlxalq tribunallın müəyyən edəcəyi məsələlərdən biri idi. Həm keçmiş Yuqoslaviyada, həm də Ruandada prokuror ayrı-ayrı fərdləri döyüş əməliyyatlarının fəal şəkildə getdiyi ərazidən kifayət qədər aralıda törədilmiş vəhşiliklərə görə hərbi cinayətlərdə ittiham edirdi. Misal üçün, müttəhim Tadiç tribunallın yurisdiksiyasına qarşı qaldırdığı ümumi məsələlərin birində o əməllərini silahlı münaqişə zamanı törətmədiyini əsas gətirərək ittiham hökmündə göstərilən hərbi cinayət bəndlərinin ləğv edilməli olduğunu bildirdi. Tadiç özünün, iyirminci əsrin sonunda beynəlxalq cinayət hüququnun miqyas və prinsiplərini müəyyən etmiş məhkəmə işi ilə tarixə düşdü. Ən maraqlısı odur ki, təxminən iki-üç il davam etmiş irqçi təbliğatın nəticəsində vəhşi sadistə çevrilmiş, ancaq komanda səlahiyyətləri və ya hadisələrə təsir imkanı olmayan onun kimi adı bir serb buna dəyərmə? Lakin məhz onun adı bir vətəndaş olması işə yaraya bilər. Belə ki, o Bosniya serblərinin ordudan kənar olan və müsəlmanların qətlə yetirilməsində, sürgün olunmasında və işgəncə verilməsində “üzərlərinə düşəni etmiş” geniş təbəqəsini təmsil edir və ardınca, əvvəl tərkib hissəsi olduğu cəmiyyətin üzqarasına, demək olar ki, günahkara çevrilir. Tadiçin müqəssirliyi ilə bağlı heç bir şübhə ola bilməz: onu qəsəbədə yaxşı tanıyırdılar və Omarska ölüm düşərgəsindən onu tanıyan şahidlərin dəlilləri həqiqətə çox yaxın idi. Müsəlman mülki əhalisini həbs etməklə, kişiləri və oğlanları qadın və qocalardan ayıraraq döyüb sonra qadın və qocaların deportasiyasına köməklik etməklə etnik təmizləmədə onun fəal iştirakı olub. O nəqliyyat polisi kimi yarımqat işləyirdi və nizami ordunun əsgəri olmasa da, ona müsəlman kişi və oğlanların saxlandığı yaxınlıqdakı Omarska düşərgəsini gəzib dolanmağa icazə verilmişdi. O burada əsirləri şiddətlə döyməkdən və tükürpədicilə üsullarla işgəncə verməkdən həzz alırdı. Bir dəfə əsirlərdən birini o birinin xayalarını çeynəməyə və yangınsöndürəni onun ağızına boşaltmağa məcbur etmişdi. Qadınların saxlandığı Trnopolye düşərgəsində də qəddarcasına edilən vəhşiliklərdə onun adı hallanırdı. Bütün ehtimallar onun, bu dövrdə müsəlmanları edam etmiş “atəşəçmə məclisləri”nin üzvü olduğuna işarə edir. Ona verilən cəza fərdi cinayət məsuliyyətindən daha çox kollektiv məsuliyyət nümunəsidir. Mərkəzdə duran bu problem Tadiçə verilmiş cəza ilə bağlı Apelyasiya Palatasının 26 yanvar 2000-ci ildə çıxardığı qərara öz təsirini göstərdi. Palata Tadiçin cinayətkar əməllərini güzəştə getməli oldu: “Daha yüksək rütbəliyə, yaxud etnik təmizləmə siyasətinin ideoloq və müəlliflərinin törətdikləri ilə müqayisədə onun əməllərinin komanda quruluşunda payı azdır.” Ona maksimal müddətli, iyirmi il iş kəsilməklə minimal müddətli on il azadlıqdan məhrum etmə cəzası verildi.

Məhkəmə təcrübəsi baxımından Tadiç işi beynəlxalq humanitar qanunvericiliyin ilkin şərtlərini müəyyən etmək üçün əhəmiyyətlidir. İlk növbədə “silahlı münaqişə” baş verməli, yəni “banditizm, qeyri-mütəşəkkil, qısa sürən üsyanlar və ya terror fəaliyyətləri” deyil, mütəşəkkil tərəflər arasında bundan fərqli gərgin münaqişə olmalıdır. İkincisi, ittiham tərəfi insanlıq əleyhinə cinayətə dair qaldırılan ittihamla silahlı münaqişə arasında yetərli bağlılığı sübuta yetirməlidir. Üçüncüsü, ittiham Cenevrə Konvensiyasında nəzərdə tutulan müharibə cinayətləri ilə əlaqələndirildikdə, əlavə olaraq sözügedən silahlı münaqişənin beynəlxalq xarakterli olduğu və qurbanların Cenevrə Konvensiyası ilə qorunan şəxslər olduqları sübut edilməlidir. Bu üçüncü elementə əsasən tətbiq olunan sınaq münaqişənin bir tərəfinin, bu halda Bosniya serblərinin qüvvələrinin xarici qüvvə ilə, bu halda Miloşeviçin prezidenti olduğu Serbiya ilə əlaqəyə girərək əməkdaşlıq etdiyini və bunun nəticəsində münaqişənin digər tərəfinə, Bosniya və Herseqovinanın müsəlman icmasına qarşı beynəlxalq qüvvələrin istifadə olunduğunu müəyyən etməkdən ibarətdir. Məhkəmə Palatası Tadiçə bəraət verdi, çünki qarşılarındakı dəlillərə görə Miloşeviç Bosniya serblərinin “nəzarətçisi və komandanı” deyildi, BCM də Nikaraqua işində oxşar sınaq keçirmişdi. Lakin Apelyasiya Palatası nəzarət sınağının həddən artıq ciddi olduğunu əsas gətirdi. Miloşeviçin öz bosniyalı serb müttəfiqlərinə təlim keçməsi, ərzaq və silah-sursatla təchiz etməsi faktı yuxarıda deyilən bağlılığı yetərincə təmin edirdi. Münaqişəni “beynəlxalq” etmək, bununla da Cenevrə Konvensiyasının “ciddi hüquq pozuntuları” müddəasını tətbiq etmək üçün bu kifayət etdi.

Tadiçin cinayətlərinin çoxu, bütün silahlı münaqişələrə, istər beynəlxalq, istərsə yerli münaqişələrə tətbiq edilən “müharibə adət və ənənələri” ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Bu adət və ənənələr vətəndaş müharibəsi zamanı “elementar insanlıq”dan kənara çıxan bütün əməlləri əhatə edir. Buraya mülki şəxslərə qarşı, eləcə də həbs edildiyi və ya xəstəxanaya yerləşdirildiyi üçün hərbi əməliyyatlarda iştirak etməyən əsgərlərə qarşı zorakı davranışlar daxildir. Beləliklə, hərbi cinayətlər “geniş miqyasda, sisteməlik şəkildə və siyasət əsasında” törədildiyi bütün hallarda insanlıq əleyhinə cinayət kimi səciyələndirilə bilər. Bu tələbin yerinə yetirilməsi mülki əhaliyə qarşı aparılan kampaniyanın və ya planın tərkib hissəsi olmayan ayrı-ayrı zorakılıqları insanlıq əleyhinə cinayətlər sinfindən çıxarmaq məqsədi daşıyır. Hərçənd Tadiçin işinə baxan məhkəmə, mülki əhaliyə qarşı yönəlmiş genişmiqyaslı və sisteməlik hücumla əlaqəli olduqda bircə əməlin də insanlıq əleyhinə cinayət kimi müəyyən edilə bilməsi ilə bağlı Vukovar Xəstəxanasının qərarını təsdiqlədi.

İttihamları qüvvədə saxlayarkən Yuqoslaviya Tribunalı həm silahlı münaqişə olduğu zaman Beynəlxalq humanitar hüququn tətbiqi məsələsinə, həm də bu zaman tətbiq olunan qadağaların ərazi cəhətdən miqyası məsələsinə toxunaraq özünəməxsus situasiyada BHH-nin nə vaxt tətbiqini müəyyənləşdirmək üçün geniş sınaq bəyan etdi [1.s.167]. Burada deyilirdi:

“Silahlı münaqişə dövlətlər arasında silahlı qüvvələr üçün sığınacaq və ya hakimiyyət orqanları ilə mütəşəkkil yaraqlı dəstələr və ya dövlət daxilində belə dəstələr arasında uzunsürən silahlı zorakılıqların olduğu istənilən halda mövcuddur. Beynəlxalq humanitar hüquq belə silahlı münaqişələrin təşəbbüsünə tətbiq olunur və tətbiqinə döyüş əməliyyatları dayandırıldıqdan sonra da, yekun sülh sazişi imzalanana qədər və ya daxili münaqişə olduqda asayişin təmin edilməsinə qədər davam etdirilir. Beynəlxalq humanitar hüquq müharibə aparan dövlətlərin bütün ərazisində həmin ana qədər, daxili münaqişə olduqda isə faktiki döyüşlərin gedib-getməməsindən asılı olmayaraq bütün ölkə ərazisi tərəflərdən birinin nəzarəti altına keçənə qədər qüvvədə olan yeganə qanunvericilik hesab olunur.”

Tribunal bu qənaətə gələrkən bəyan etdi ki, Cenevrə Konvensiyalarında “beynəlxalq silahlı münaqişələr”in coğrafi miqyasına gəldikdə heç nə nəzərdə tutulmasa da, bu konvensiyalar onların müddəalarından ən azı bəzilərinin təkcə faktiki döyüşlərin getdiyi bölgələrdə deyil, münaqişə tərəflərinin bütün ərazisində qüvvədə olması mənasına gəlir [5]. Xüsusilə də hərbi əsirlərlə və qarşı tərəfin girov götürdüyü digər şəxslərlə rəftar etməklə bağlı müddəaların faktiki döyüş bölgələrinə yaxınlıqla heç bir əlaqəsi və asılılığı yoxdur. Bu asılılığın olmaması, həmçinin 3-cü ümumi maddə və 2-ci Protokolda qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrin döyüş əməliyyatlarında fəal iştirak etməyən və ya artıq fəal iştirakı dayandırmış olaraq qeyd edilən şəxslərə də şamil olunur. Əlavə olaraq 4-cü Cenevrə Konvensiyasının 6.2. sayılı maddəsində deyilir ki, “münaqişə tərəflərinin ərazisində hazırkı konvensiyanın tətbiqinə hərbi əməliyyatların başa çatdığı an son qoyulmalıdır.” Tribunal müəyyən etdi ki, bütün bu müddəalardan BHH-nin münaqişə bölgəsində geniş surətdə tətbiq edildiyi aydın olur və buna görə də Tadiçə qarşı irəli sürülən ittihamlar qüvvədə qalmalıdır.

Müharibə cinayətləri geniş bir hüquqi kateqoriya olub, həm beynəlxalq xarakterli, həm də qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələr dövründə beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntularını əhatə edir. Bu pozuntuların hər biri özlüyündə konkret cinayət əməlidir və beynəlxalq cinayət məsuliyyəti doğurur [6.s.145]. Ona görə də müharibə cinayətləri haqqında tam təsəvvür əldə etmək üçün bu kateqoriyaya daxil olan bütün cinayət tərkiblərini göstərmək lazım gəlir.

Xarici qüvvələrin işğalçılığı halları da daxil olmaqla beynəlxalq silahlı münaqişələr Cenevrə Konvensiyalarındakı müddələrin əksəriyyəti ilə tənzimlənsə də, bircə istisna “Yüksək səviyyədə Müqavilə bağlamış tərəflərdən birinin ərazisində baş verən və beynəlxalq xarakterli olmayan münaqişələr” zamanı tətbiq edilən 3-cü maddədir ki, dörd Konvensiyanın hər birində bu istisna öz əksini tapır. “Miniatur konvensiya” adını almış bu maddə qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrin iştirakçısı olan bütün fərdlərin yararlı biləcəyi minimal mühafizəni qanunla müəyyən edir. Qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişə termini, 2-ci maddədə qeyd edilən beynəlxalq silahlı münaqişənin bir qədər texniki və qeyri-intuitiv verilən tərifinin ödəmədiyi münaqişələrin bütün miqyasını əhatə etmək məqsədi ilə “vətəndaş müharibəsi” və “ölkədaxili münaqişə” anlayışlarının əvəzləyicisi kimi işlənir. 3-cü ümumi maddənin tətbiqedilmə imkanı üçün qoyulan yeganə tələb Yüksək səviyyədə Müqavilə bağlamış tərəflərdən birinin “ərazisi”ndə “silahlı münaqişə”nin baş verməsidir.

Silahlı münaqişənin xarakterində qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrin üstünlük təşkil etməsi, döyüş meydanının əhalinin sıx məskunlaşdığı ərazilərə doğru hərəkəti, silahlı münaqişələrdə mülki şəxslərin iştirakının genişlənməsi və partizan müharibələrinin artması ilə bağlı gedən dəyişikliklərə cavab olaraq beynəlxalq ictimaiyyət Cenevrə Konvensiyasına iki əlavə protokol qəbul etdi. Ən əhəmiyyətli isə 1-ci protokolda beynəlxalq silahlı münaqişənin tərifinin daha geniş təsviri, bura “insanların öz müqəddəratını təyin etmə hüquqlarını həyata keçirərək müstəmləkəçi hökmranlıqla, yadelli işğalçılarla və irqçi rejimlərlə mübarizə apardığı silahlı münaqişələr”in daxil edilməsi oldu. Bu münaqişələri beynəlxalq silahlı münaqişələr statusuna qaldırmaqla və bir sıra azadlıq hərəkətlərinə siyasi üstünlük bəxş etməklə sözügedən protokolda müəyyən dərəcədə müharibə hüququnun “ədalətli müharibə” ənənəsinə çağırış öz əksini tapır. 1-ci protokolda, həmçinin hərbi və mülki hədəflər arasında fərq qoymaq öhdəliyi ilə və qüvvələrdən düzgün nisbətdə istifadə etməklə əlaqədar daha ətraflı tənzimləmələr məcmusu əks olunur, bununla da muzdlularla bağlı tənzimləmələrə daha dəqiq və aydın tərif verilir. Burada, eləcə də imtiyazlı döyüşçülərin təsnifatı daha geniş formada qeyd olunur, belə ki buraya müəyyən qaydalara riayət etməklə özlərini mülki əhalidən fərqləndirən partizan hərəkətlərinin üzvləri və ya qeyri-rəsmi hərbiçilər daxildir. Bu tənzimləmələr Üçüncü Cenevrə Konvensiyasının hərbi əsirlərlə bağlı olan bəndlərinə nisbətən daha düzgündür, protokolun mülki əhalini daha böyük risk altına ataraq döyüşçü və partizanlara daha yaxşı mühafizə təmin etdiyi üçün həmin bəndlər tənqiddə məruz qalırdı. Yuxarıda deyilən müddələrlə 1-ci Protokol həm Cenevrə, həm də Haaqa qanunvericiliyinin elementlərini əks etdirir.

2-ci Protokol 3-cü ümumi maddənin minimal tənzimləmələrini konkretləşdirir. Tarixən dövlətlər, ilk növbədə müxalif fikirlilərin və ya ölkədaxili üsyançı dəstələrin legitimləşəcəyindən, eləcə də ölkənin daxili problemi kimi nəzərdən keçirilən məsələlərin beynəlxalq nizamnamə və araşdırmaların əlinə keçəcəyindən ehtiyat edərək qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrin aparılmasını nizamlayan hüquqi tənzimləmələr qəbul etməkdə maraqlı olmayıblar. Dörd Cenevrə Konvensiyası işlənilib hazırlanan zaman Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin və bir sıra ölkələrin nümayəndələri qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr üçün daha ətraflı tənzimləmələr təklif etdi. Göstərilən kəskin müqavimət sayəsində əldə olunan nəticə yığcam şəkili 3-cü ümumi maddədən ibarət oldu. 2-ci Protokolun aşağıda qeyd olunan parçası Cenevrə Konvensiyalarının səlahiyyət dairəsi ilə üst-üstə düşməyən münaqişələrin nizamlanmasına tərəfdar olanların cəmiyyətdə getdikcə çoxaldığını göstərir.

2-ci Protokol, həmçinin 3-cü ümumi maddədə qeyd edilən tətbiqedilmə sahəsinin daha dəqiq müəyyən edilməsi üçün sınaq tərtib etmişdir.

1-ci maddədə deyilir:

1. 3-cü ümumi maddəni təkmilləşdirən və tamamlayan, 12 avqust 1949-cu il tarixli Cenevrə Konvensiyasına əlavə olunan bu Protokol, Konvensiyanın mövcud şərtlərini və əlavələrinə dəyişiklik etmədən 1-ci Protokolda əhatə olunmayan və Yüksək səviyyədə Müqavilə imzalamış Tərəflərdən birinin ərazisində həmin Tərəfin silahlı qüvvələri ilə, məsul rəhbərlik altında davamlı və razılaştırılmış

hərbi əməliyyatlar aparmaq və bu Protokolu icra etmək iqtidarında olacaq qədər sözügedən Tərəfin ərazisinin bir qismi üzərində nəzarəti həyata keçirən müxalifət qüvvələri və ya digər silahlanmış mütəşəkkil dəstələr arasında baş verən bütün silahlı münaqişələrə tətbiq olunmalıdır.

2. İğtişaşlar silahlı münaqişə olmadığına görə bu Protokol, ayrıca götürülmüş və təsadüfi zorakılıq əməlləri və buna oxşar digər aktlar kimi, ölkədaxili çaxnaşma və gərginlik vəziyyətlərinə tətbiq edilməməlidir.

Müharibə cinayətlərinin ictimai təhlükəliliyi hərbi münaqişələrdə və hərbi əməliyyatlarda iştirak etməsi müqabilində maddi mükafat əldə etməyi özünə peşə seçən qeyri-müəyyən sayda insanların meydana çıxması həmin şəxslərin iştirakı nəticəsində nəinki münaqişədə olan tərəflərin hərbi qüvvələrindən, o cümlədən dinc əhalidən xeyli adamın məhv edilməsi ilə xarakterizə olunur.

Hərbi əməliyyatlar münaqişə tərəflərinin silahlı qüvvələri arasında aparıldığından beynəlxalq hüquq normalarına müvafiq olaraq mülki şəxslər heç bir zorakılığa məruz qalmamalıdır. Mülki əhaliyə qarşı edilən zorakılıq əməlləri qələbə çalmaq üçün məqbul metod sayıla bilməz. Mülki əhali döyüşlərdə iştirak etməyə cəlb edilməməli, bütün hallarda ona hörmət göstərilməlidir. Mülki əhalinin təhlükəsizliyi və ya əsaslı hərbi mülahizələr tələb etdikdə, işğalçı dövlət müəyyən ərazidən tamamilə və ya qismən təxliyəni həyata keçirə bilər. Belə təxliyələr zamanı himayədə olan şəxslər yalnız işğal edilmiş ərazinin içərilərinə köçürülə bilər. Lakin bu, əməli cəhətdən mümkün olmadığı halda istisna təşkil edir. Bu qaydada təxliyə edilmiş şəxslər həmin ərazidə döyüş əməliyyatları başa çatan kimi öz yerlərinə qaytarılmalıdır. Hesab edirik ki, göstərilən bu əməllər tarixin bir neçə böyük hadisələrində öz praktiki ifadəsini tapmış və beynəlxalq birlik tərəfindən mənfi qarşılanmışdır. Məhz Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zamanı erməni silahlı birləşmələrinin törətdiyi vəhşi əməlləri buna misal göstərmək olar.

Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Azərbaycan Respublikası Dövlət Komissiyasının məlumatına görə, Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində 4674 nəfər əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşların siyahısına daxil edilmişdir. Onlardan 314 nəfəri qadın, 61 nəfəri uşaq və 253 nəfəri qoca adamlardır. İşğal olunmuş ərazilərdə həmin kateqoriyadan olan şəxslərdən 900 nəfərin, o cümlədən 39 qadın, 12 uşaq və 39 nəfər yaşlı adamın saxlandığı yer məlumdur, qalan şəxslərin saxlandığı yer məlum deyil [8 s. 52]. Bu isə həmin şəxslərin ağır fiziki əməyə cəlb edilməsinə, döyülməyə, işgənsəyə məruz qalmasına, həmçinin tibbi yardımdan məhrum olmalarına şərait yaradır. Dövlət Komissiyasına 145 azərbaycanlı müharibə qurbanının əsirlikdə ölməsi faktı da məlumdur. 4 nəfər erməni əsirliyində olarkən məruz qaldığı təhqir və əzablara dözə bilməmiş, azadlıq əldə edəndən sonra dünyasını dəyişmişdir.

Azərbaycanlıların əsirlikdə və girovluqda saxlanması İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 4-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş «heç kəs kölə və ya asılı vəziyyətdə saxlanıla bilməz» müddəası ilə ziddiyyət təşkil edir. Bəyannamənin 5-ci maddəsində hər hansı şəxsin işgəncəyə, qəddar qeyri-insani, yaxud ləyaqətini alçaldan münasibətə və cəzaya məruz qalmasının yolverilməzliyi göstərilmişdir. Azərbaycanlılara qarşı törədilmiş işgəncə və qəddarlıqlar bu müddəaların tələblərinin kobud surətdə pozulmasına dəlalət edir. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində 900 yaşayış məntəqəsi dağıdılıb talan edilmiş, mülki əhalinin, ümumi sahəsi 900 milyon km² olan mülklər dağıdılaraq yandırılmışdır [8 s. 52].

Nəhayət, müharibə cinayətlərinin dəqiq siyahısı Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunda göstərilmişdir. Qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələr zamanı törədilmiş müharibə cinayətləri də Məhkəmənin yurisdiksiyasına aid edilmişdir. Məhkəmənin Statutu Yuqoslaviya Beynəlxalq Tribunalının Nizamnaməsini və hökmlərini əsas tutaraq həm beynəlxalq xarakterli, həm də qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələr zamanı törədilmiş əməlləri müharibə cinayətləri hesab edir. Müharibə cinayətləri dörd kateqoriyaya bölünür. İki kateqoriya beynəlxalq silahlı münaqişələr zamanı törədilən cinayətlər, digər iki kateqoriya isə qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr zamanı törədilən cinayətlərdir. Qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr zamanı törədilən əməllərin də müharibə cinayəti kimi nəzərdə tutulması hüquqda irəliləyiş kimi qiymətləndirilməlidir. Statutda müharibə cinayəti kimi nəzərdə tutulmuş əməllər, əsasən, Cenevrə Konvensiyaları və onlara Əlavə Protokollarda ciddi pozuntular kimi ifadəsini tapmış əməllərdir. Eyni zamanda, beynəlxalq humanitar hüquqda ciddi pozuntu hesab edilməmiş əməllər də müharibə cinayətləri kimi göstərilmişdir. Məsələn, uşaqların

silahlı qüvvələrə cəlb edilməsi, işğalçı dövlətin işğal etdiyi ərazilərdə öz vətəndaşlarını yerləşdirməsi, işğal edilmiş ərazidə yaşayan əhalinin həmin ərazidən deportasiya edilməsi beynəlxalq hüquqi sənədlərdə müharibə cinayətləri kimi göstərilmişdir. Göstərilənlərlə yanaşı, müharibə cinayəti kimi qəbul olunmuş kimyəvi, bakterioloji, nüvə silahlarının tətbiqinin, yaxud hərbi əsirlərin və mülki şəxslərin repatriasiyasının əsassız gecikdirilməsinin, mülki əhali və mülki obyektlərə ziyan yetirən qeyri-seçim xarakterli hücum Statutda müharibə cinayəti kimi öz əksini tapmamışdır.

Ədəbiyyat

1. Ronald C. Slye, Beth Van Schaack International Criminal Law. 2009 Aspen Publishers 354 p.
2. Маєвська А.А. Універсальна юрисдикція і Римський статут Міжнародного кримінального суду // Проблеми законності. Вип. 47: Респ. міжвідомч. наук. зб./ Відп. ред. В.Я.Тацій.- Харків: Нац.юрид.акад. України, 2001, с.198-201.
3. Нюрнбергский процесс: Сборник материалов. В 8-и томах. Том VI, М.: Юридическая литература, 1987, 560 с.
4. Coeffrey Robertson QC Crimes Against Humanity 2006. 758 p.
5. www.un.org/icty/
6. Кибальник А.Г. Современное международное уголовное право: понятие, задачи и принципы // Под науч. ред. доктора юридических наук А.В.Наумова, СПб, Юридический центр Пресс, 2003, 252 с.
7. www.un.org/icc/
8. İbayev V.İ. Dissertasiya. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və insan hüquqları. Bakı, 2002, 178 s.
9. Wade Mansell and Karen Openshaw: International Law (a critical introduction). Oxford and Portland Oregon 2013. 262 p.
10. Sean D. Murphy International Law 2006 Thomson/West. 506 p.
11. www.iccnw.org
12. www.icty.org
13. www.crimesofwar.org/onnews/news-guinea.html

Аннотация

Военные преступления в юрисдикции международного уголовного правосудия А.В.Аллахвердиев

В статье анализируется понятие «военные преступления» в рамках юрисдикции международного уголовного правосудия.

Summary

War crimes at the jurisdiction of international criminal justice authorities A.V.Allaxverdiev

In paper there has been given an analysis of the “war crimes” conception at the jurisdiction of international criminal justice authorities.

“METSAMOR” AES-də BAŞ VERƏ BİLƏCƏK QƏZA ZAMANI AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ƏRAZISINDƏ RADIOAKTİV ÇİRLƏNMƏNİN YAYILMASINA RELYEF VƏ KÜLƏKLƏRİN TƏSİRİ

Q.Q.Mənsiyev, A.A.Bayramov
AR Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

Açar sözlər: Metsamor AES, relyef, külək, radioaktiv bulud, radioaktiv tullantı, şüalanma dozası.

Ключевые слова: Мецаморская АЭС, рельеф, ветер, радиоактивное облако, радиоактивные выбросы, доза облучения.

Keywords: Metsamor nuclear power station, relief, wind, radioactive cloud, radioactive waste, radiation dose.

Xülasə: məqalədə regionun relyefi və iqlimi nəzərə alınmaqla “Metsamor” AES-də baş verə biləcək qəza nəticəsində Azərbaycan Respublikasının və Naxçıvan MR-in ərazisində radioaktiv çirklənmə riskinin analiz nəticələri təqdim edilmişdir.

Bölgədə zəlzələlərin son dövrlərdə artması fonunda “Metsamor” AES-də dəhşətli qəzanın baş verməsi ehtimalı olduqca çox yüksəkdir. Radioaktiv çirklənmənin hesablamaları göstərir ki, “Metsamor” AES-də baş verə biləcək ağır qəza istənilən hava şəraitində region dövlətlərinin ərazilərinin radioaktiv çirklənməsinə gətirib çıxaracaq [1].

Azərbaycanın Ermənistanla həmsərhəd ərazilərində mövcud relyef

Azərbaycan Respublikasının Ermənistanla həmsərhəd əraziləri relyefinə görə bir-birindən kəskin fərqlənən dağlıq sahələrə ayrılır. Kiçik Qafqazın yüksək dağlıq hissəsi, eyni zamanda Naxçıvan MR-in dağlıq və düzənlik əraziləri relyefin bölünmə dərəcəsinə, mütləq hündürlüyünə və iqliminə görə fərqlənir.

Kiçik Qafqaz dağ sisteminin Azərbaycan Respublikasındakı hissəsi, əsasən, ümumi baş suayırıcısı olmayan və müxtəlif istiqamətlərdə uzanan bir neçə silsilə – Murovdağ, Qarabağ, Mıxtökən silsilələri, Şahdağ, Şərqi-Göyçə (Şərqi Sevan), Zəngəzur, Dərələyəz silsilələrinin bir hissəsi, vulkanik yayladan (Qarabağ yaylasının çox hissəsi) ibarətdir. Şahdağ silsiləsi şimal-qərbdə eyni adlı zirvədən (2900 m) başlanır və cənub-şərqdə Hinaldağ zirvəsinədək (3367 m) davam edir. Hinaldağdan şərqə Murovdağ silsiləsi (Gamiş dağı, 3724 m) uzanır. Bu silsilələrdən şimalda Şəmkir günbəzvarı yüksəkliyi yerləşir. Həmin yüksəklik Murovdağ silsiləsidir (hündürlüyü 3000 m-dək). Şərqi Göyçə (Şərqi Sevan) silsiləsi Tərtər çayı və Göyçə (Sevan) gölü hövzələrinin suayırıcısını təşkil edir. Ən yüksək zirvəsi Keyti dağıdır (3426 m). Qarabağ silsiləsi şimal-qərbdə enlik istiqamətində uzanan Mıxtökən silsiləsi (Dəlidag - 3616 m) ilə birləşir (şək.1) [2].

Zəngəzur və Dərələyəz silsilələrinin müvafiq olaraq cənub-qərb və cənub yamacları Naxçıvan MR-in ərazisindədir. Ən hündür zirvələri (Qarıçıq d. – 3906 m, Qazangöldağ – 3814 m və s.) silsilənin cənub hissəsindədir. Zəngəzur silsiləsindən qərbdə Araz çayı dərəsinə tərəf alçalan Dərələyəz silsiləsi (Kükü dağı – 3120 m, Keçəldağ – 3118 m) yerləşir.

Azərbaycanın Ermənistanla həmsərhəd ərazilərində mövcud hakim küləklər

Azərbaycanın (küləyin orta illik sürəti 5 m/san-dək) və Naxçıvan MR-in ərazisində yay və qış dövrlərində küləklərin istiqaməti müxtəlif olduğundan “Metsamor” AES-də baş verə biləcək qəza zamanı radioaktiv çirklənmənin yayılması istiqaməti də dəyişəcəkdir.

Azərbaycanın Ermənistanla həmsərhəd zonalarında əsas hakim külək qış dövründə cənub, yay dövründə isə şimal istiqamətdə əsdiyindən radioaktiv buludların Azərbaycan ərazisində yayılması ehtimalını azaldır. Lakin Ermənistanın şimalında hakim külək qış dövründə qərb istiqamətli olduğundan Azərbaycanın şərq rayonlarında (Gəncə-Qazax düzənliyi boyu) radioaktiv buludların yayılması ehtimalını olduqca artırır. Naxçıvan MR-də hakim küləklər (küləyin orta illik sürəti 2-4 m/san), əsasən

yayda şərq, qışda şimal-şərq küləkləri, şimal bölgəsində isə şimal-qərb küləyi təşkil edir. Bu da öz növbəsində Naxçıvan MR-in düzənlik və Arazyanı bölgələrində radioaktiv buludun yayılmasını sürətləndirəcək (şək.1) [3].

Şəkil 1. Azərbaycan Respublikasının Ermənistanla həmsərhəd olduğu ərazilərdə coğrafi mövqe və hakim küləklərin istiqaməti

Azərbaycanda relyefin iqlimə təsiri

Azərbaycan şəraitində iqlimə təsir edən amillərdən biri də ölkənin relyefidir. Burada əslində relyefin müxtəlif genetik tipləri yox, konkret orohipsometrik şərait nəzərdə tutulur. Relyefin, xüsusən də dağlıq relyefin, iqlimə təsiri çox böyük və hərtərəflidir. Yüksəklik dəyişdikcə bütün meteoroloji ünsürlər dəyişir, xüsusi iqlimin – “dağ iqlimi”nin yaranmasına gətirib çıxarır və dağlıq ərazilərdə torpaqların yayılma qurşaqlarının şaquliliyində özünü büruzə verir. Düzənliklərdən dağlara doğru ərazinin mütləq hündürlüyü kəskin dəyişdiyinə görə meteoroloji ünsürlər dəyişir və iqlim şəraitində də böyük fərqlər əmələ gəlir [5].

Dağlıq dərələr zonasında dağ–dərə sirkulyasiyaları yaranır. Bu zaman külək gündüz düzən boyunca yuxarı, gecə isə aşağı əsir. Belə sirkulyasiyanın böyük üfüqi sahəsi hündürlüyə görə bütün dərəni əhatə edir və onun vasitəsi ilə dağlıq ərazi ilə ona yanaşı düzənlik arasında hündürlük mübadiləsi yaranır.

Dağ küləklərinin strukturu yamac küləklərində olduğundan daha mürəkkəbdir. Dağ boyunca qalxan hava axını eyni zamanda həm də parçalanır. Yəni dərənin yan yamacları boyunca yuxarıya doğru qalxır. Havanın hərəkət sürəti gecələr gündüzə nisbətən az olur və yer səthinə yaxın onun orta sürəti 2 m/san qeydə alınır. Dağ və xüsusən də dərə küləkləri ilin isti dövründə və əlverişli hava şəraitində daha çox inkişaf edir.

Atmosferə radioaktiv tullantılar atıldıqda bu, dağlıq relyef ərazinin qeyri bərabər radioaktiv çirklənməsinə səbəb olur. Böyük olmayan radiasiya səviyyəsi ilə yanaşı burada olduqca təhlükəli çirklənmiş sahələr də ola bilər. Belə ki, külək tutmayan yamaclarda radiasiyanın səviyyəsi, bir qayda olaraq, dağların əks və küləkdöyən yamaclarına nisbətən yuxarı olacaqdır. Radioaktiv buludların izi dərələr (vadilər) boyunca yüksək radiasiya yaradaraq dərə yamaclarına və ətəyinə qədər yayıla bilər və bununla çirklənmə zonalarının ölçülərini azaldır. Belə ki, qoşunlar dağlarda əsasən yamaclarla hərəkət etdiyi üçün, şübhəsiz ki, onların radioaktiv zəhərlənməsi ehtimalı artacaqdır.

Gündüz süxurun güclü qızması zamanı hava dərələr (vadilər) boyu 2–4 m/san sürətə malik külək əmələ gətirərək yuxarı qalxır. Dağlarda mütləq hündürlüklərin artması ilə atmosfer təzyiqi azalır. Gecə dağ–dərə küləyi öz istiqamətini dəyişərək dərələr (vadilər) boyu yuxarıdan üzəşəğı dağların ətəyinə qədər yayılır və daha çox hava kütləsini gətirir. Buna görə radioaktiv buludlar dağ vadiləri (dərələri) boyu düzənlik ərazilərə nisbətən daha uzaq məsafəyə yayılacaqdır.

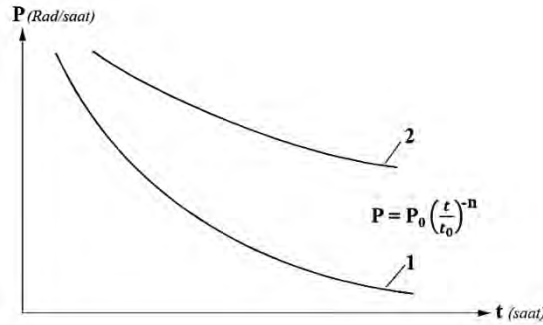
Ərazinin radioaktiv çirklənməsi zamanı süxurların örtüyü nəzərə alınmalıdır. Qumdaşlı, meşə və digər xırda dənəvərli süxurlar buludların radioaktiv toz hissəciklərinin ölçülərinin və hopmasının 2 dəfə artmasına imkan verir.

Düz yamaclarda 100 m-dən yuxarı hündürlükdə şüalanma dozası yamacın əks-tərəfinə nisbətən təqribən 2 dəfə çoxdur. Zonanın daxilində qeyri-bərabər çirklənmə sahələri daha çox dağlıq ərazilərdə müşayiət olunacaqdır. Arxların və digər dərinliklərin dibində şüalanma dozası düzən ərazilərə nisbətən 1,5–2 dəfə az ola bilər.

Meşə massivləri torpaq səthinin çirklənmə dərəcəsini azaldır. Meşələrdə onların sıxlığından asılı olaraq qamma-şüalanma dozasının gücü açıq ərazilərə nisbətən 1,5–3 dəfə azdır, belə ki, radioaktiv toz ən çox ağacların çətirlərinə çökür, ağacların gövdələri isə şüalanmanı qismən ekranlaşdırır (zəiflədir). Yay dövründə radioaktiv çöküntülər təqribən ağacların yarpaqlarında – 15 %, şam ağacının yarpaqlarında – 25 %, küknar ağacının yarpaqlarında – 60 % hoparaq qalır. Meşə massivlərində şüalanma dozasının zəifləmə əmsalının orta qiyməti 2-yə bərabərdir. Yeni meşələr (gövdənin diametri 5–15 sm, ağacın hündürlüyü isə 4–6 m olan) şüalanma doza gücünün qiymətinə təsir etməyəcəkdir.

AES-də qəza zamanı radioaktiv tullantıların yayılması

AES-də qəza zamanı şüalanma doza gücünün azalması nüvə partlayışına nisbətən tədricən (yaş) baş verir (şək.2)

Şəkil 2 Ərazidə şüalanma doza gücünün (P) vaxta (t) görə dəyişməsinə asılılığı:

1–nüvə partlayışı zamanı, 2– AES-in qəzası zamanı ($n=1,2$ – nüvə partlayışı üçün; $n=0,4$ – AES qəzası üçün)

AES-də qəza zamanı radioaktiv tullantıların qaz-aerozol buludları 1,5 km-ə qədər hündürlüyə qalxaraq küləyin vasitəsi ilə atmosferin aşağı burulğan qatlarında hərəkət edir. O, bir qayda olaraq, dayanıqsız olduğu üçün radioaktiv çirklənmə miqyaslarının proqnozlaşdırılmasını çətinləşdirir. Süxurlardan qalxan tozların miqdarı azlıq təşkil edəcək və qısamüddətli radionuklidlər ətraf mühitə böyük təhlükə yaradacaqdır.

Təbii suların radioaktiv tullantılarla çirklənməsi, eyni zamanda radioaktiv maddələri özündə toparlama qabiliyyətinə malik olan yosunlarda, balıqlarda və digər orqanizmlərdə radioaktivliyin artmasına səbəb olacaqdır. Onlar radioaktiv maddələrin tullantısı, onların dərinlikdə basdırılması zamanı, yeraltı sulara isə torpağın dərinliyinə sularla birgə atmosfer sızması nəticəsində və ya yeraltı suların radioaktiv dağ məsamələri ilə qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində su səthlərinə düşür [6].

Nəticə

Beləliklə, Ermənistanın “Metsamor” AES-də baş verə biləcək qəza nəticəsində Azərbaycanın (küləyin orta illik sürəti 5 m/san-dək) və Naxçıvan MR-nın ərazisində yay və qış dövrlərində hakim küləklərin istiqaməti müxtəlif olduqda radioaktiv çirklənmənin yayılması istiqaməti də dəyişəcəkdir. Azərbaycan Respublikasının ərazisi üçün aparılmış çirklənmə riskinin analizi və qiymətləndirilməsi göstərdi ki, regionun relyefi radioaktiv çirklənmənin yayılmasını zəiflədir. Ən güclü birbaşa təsir Naxçıvan MR-nın ərazisində hiss olunacaq.

Ədəbiyyat

1. Q.Q.Mənsiyev, A.A.Bayramov. Ermənistanın Metsamor Atom Elektrik Stansiyasının təhdidlərinin analizi // Hərbi Bilik, 2015-ci il, №1, s.3-12.
2. E. Səfərov. Kiçik Qafqazın faydalı qazıntı yataqları. “Apostrof” nəşriyyatı. Bakı, 2012, 120 səh
3. <http://www.coqrafiya.info>
4. Руководство обнаружение и обозначение районов подвергшихся радиоактивному, химическому, биологическому и иному заражению / М.: Москва, 2013, 42 с
5. Mehdiyev Ş., Əhmədov Ş.Ə. Meteorologiya və iqlimşünaslığın əsasları. Bakı, 2008, 404 səh
6. A.A.Bayramov Hərbi mühəndis ekologiyası. ААНМ, “Тәрəqqi”, Bakı, 2014, 370s.; <http://ru-ecology.info>. Радиоактивное загрязнение поверхностных вод

Аннотация

Воздействие ветра и рельефа на распространение радиационного загрязнения на территорию Азербайджанской Республики в результате возможной катастрофы на Мецаморской АЭС

Г.Г.Мансиев, А.А.Байрамов

В статье представлены результаты анализа риска радиоактивного загрязнения территории Азербайджанской Республики и Нахичевана в результате возможного разрушения Мецаморской Атомной Электрической Станции с учетом рельефа и направления господствующего ветра региона.

Summary

Influence of climate and relief on the spread of radiation pollution on the territory of Azerbaijan Republic in the consequence of the breaking of Metsamor Nuclear Power Station

G.G.Mansiyev, A.A.Bayramov

In paper, the results of analysis of radiation pollution risk on the territory of Azerbaijan Republic and Nakhichivan are submitted by taking into account the relief and prevailing wind in region in case of the breaking of Metsamor Nuclear Power Station.

GƏNCLƏRİN VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBIYƏSİ

M.M.Rəsulov

AR MN Şəxsi Heyət Baş İdarəsinin Kadrlar İdarəsi

Açar sözlər: vətənpərvərlik, vətəndaşlıq, tərbiyə, gənclər, hərbi qulluqçu

Ключевые слова: патриотизм, гражданство, воспитание, молодежь, военнослужащий

Keywords: patriotism

Xülasə: məqalədə Azərbaycan gənclərində milli vətənpərvərlik şüurunun formalaşdırılması, məzmunu, hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsini prinsipləri, yolları və vasitələrindən bəhs olunur.

Ulu öndər, Ümummillî lider H. Əliyev 2000-ci il 26 iyunda Azərbaycan Silahlı Qüvvələri gününə nə həsr edilmiş təntənəli mərasimdə demişdir: Çalışmalıyıq ki, gənclərin hamısı vətənpərvər olsun və vətənə xidmət etməyi özlərinin ən şərəfli vəzifəsi hesab etsinlər.

Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran bir çox problemlərin həlli gənclərin milli vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsindən, onlarda yüksək dövlətçilik şüurunun, mənsub olduğu millətə və dövlətə qarşı qürur hisslərinin formalaşdırılmasından çox asılıdır.

Gənclərdə müsbət dünyagörüşünün formalaşması, vətən və dövlət qarşısında məsuliyyət hisslərinin artırılması, vətəndaşları olduğu Azərbaycan Respublikasının, doğma vətənin, xalqın, cəmiyyətin, ailənin, özünün mənafeyi naminə həyatlarında düzgün seçim və müstəqil qərar qəbul etməyə, möhkəm iradəyə malik, dəyişən həyat şəraitinə adekvat cavab verə bilən tam yetkin şəxsiyyət kimi formalaşması məsələləri aktual məsələlərdəndir.

Azərbaycan Respublikasının gənclərində milli vətənpərvərlik və vətəndaşlıq hisslərinin gücləndirilməsi, onların tam bir vətənpərvər şəxsiyyət kimi formalaşmasına zəmin yaradılması, gənclərin şüurunda vətənə sədaqət, azərbaycançılıq məfkurəsinin tam bərqərar edilməsi, cəmiyyətin milli-mənəvi və əxlaqi kamilliyinin təmin edilməsi dövlət və yerli özünüidarə orqanları, qeyri-hökumət təşkilatları, kütləvi informasiya vasitələri və s. qarşısında duran əsas məqsədlərdəndir.

Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin əsasını gənclər təşkil edir, onların hərbi xidmətdə müvəffəqiyyət qazanması bir çox amillərdən, o cümlədən hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsindən asılıdır.

Vətənpərvərlik – vətənin daim inkişafına istiqamətlənən hərəkətlərin, hisslərin, inamın, əqidənin, ideyaların sistemidir; dövlətin, cəmiyyətin, şəxsiyyətin mənəvi-əxlaqi, iqtisadi, hərbi, ekoloji və s. təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir; öz ölkəsində yaşayan və fəaliyyət göstərən hər bir vətəndaşın maddi, mənəvi tələbatının ədalətli ödənilməsi üzrə fəal və məqsədyönlü fəaliyyətdir.

Vətənpərvərlik – cəmiyyət, bəşəriyyət tarixində toplanmış müsbət olan hər şeyin qorunub saxlanmasını təmin edən irəliyə doğru çağıran hərəkətdir.

Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi – gənclərdə yüksək vətənpərvərlik şüuru, vətəninə sədaqət, Azərbaycan dövlətinin mənafeyinin qorunması ilə bağlı qarşıda duran vəzifələrin, vətəndaşlıq və hərbi borcun yerinə yetirilməsinə hazır olmaq hissləri formalaşdırmaq üçün dövlət orqanlarının, ictimai birlik və təşkilatların planlı, sistemli, məqsədyönlü və əlaqələndirilmiş fəaliyyətin nəticəsidir.

Öz mahiyyətinə görə vətənpərvərlik **biososial** və **psixoloji** təbiətə malikdir.

Vətənpərvərliyin bioloji təbiəti əksər insanların instiktiv olaraq özünün və əcdadlarının doğulduğu, yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi yerə, adətlərə, ənənələrə bağlı olması ilə, sosiallığı isə müxtəlif həyat səviyyəsinin qarşılıqlı təsiri ilə ,müxtəlif sosial institutlarla əlaqəlidir.

Vətənpərvərliyin psixoloji tərəfi fərdi-səxsiyyət və sosial-psixoloji səviyyə ilə ifadə olunur. Vətənpərvərlik konkret şəxsiyyətin təfəkkürü, hissləri, iradəsi, xarakteri, meyilliyi, qabiliyyəti, şüur və şüuraltı psixologiyası ilə bağlı olan cəmlənmiş, mürəkkəb xassəsi kimidir. Sosial-psixoloji aspekt qrupun, kollektivin və cəmiyyətin psixologiyasında ictimai fikir, mənəvi-psixoloji mühit, ənənələr, qarşılıqlı münasibətlər sistemi, şəxsiyyətlər və s. vasitəsi ilə üzə çıxır, möhkəmlənir və saxlanır.

Tarix və təcrübə isbat etmişdir ki, insan anadan vətənpərvər doğulmur. O, yaşadığı mühit, həyat şəraiti, fəaliyyət və tərbiyənin xarakterinin təsiri altında vətənpərvər olaraq yetişir.

Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsini məqsədi – gənclərdə mənəvi-əxlaqi sosial dəyərlər olan vətənpərvərlik və vətəndaşlıq hisslərinin inkişafı, onlarda peşəkar keyfiyyətlərin, bacarıqların formalaşdırıl-

ması, cəmiyyətin, xüsusən hərbi və onunla bağlı digər dövlət xidmətlərinin müxtəlif sahələrində fəal iştiraka hazırlığının ,həm sülh, həm də müharibə şəraitində konstitusion və hərbi borca sədaqət, yüksək məsuliyyət və intizamlılıq hissələrinin formalaşdırılmasıdır.

Bu məqsədlərə çatmaq üçün aşağıdakı məsələlərin həlli vacibdir:

- hərbi qulluqçuların səmərəli hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi üçün şərait yaradılması üzrə elmi əsaslandırılmış idari və təşkilati fəaliyyət göstərilməsi;

-gənclərin şüurunda və hissələrində vətənpərvərlik dəyərlərinin, baxışlarının və inamlarının yüksəldilməsi;

-Azərbaycan Respublikasının tarixi və mədəni keçmişinə və ənənələrinə bağlılığın, dövlətin və hərbi xidmətin nüfuzunun artırılması;

-gənclərdə vətənə sədaqət, dövlətə və cəmiyyətə layiqli xidmətə hazır olmaq, xidməti vəzifə və borcun vicdanla yerinə yetirilməsini təmin edən yeni və səmərəli hərbi-vətənpərvərlik sisteminin yaradılması;

- gənclərin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin tam sisteminin səmərəli fəaliyyətini təmin edən mexanizmin yaradılması.

Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin məzmunu onun məqsəd və vəzifələri ilə müəyyən olunur və cəmiyyətin xüsusiyyətləri, dinamikası və inkişaf səviyyəsi, onun iqtisadi, əxlaqi, sosial-siyasi və başqa sahələrinin vəziyyəti, gənc nəslin formalaşması problemləri, bu prosesin başlıca tendensiyaları ilə şərtlənir.

Gənclərdə hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin məzmununun əsasını vətənə məhəbbət, hərbi şərəf, mərdlik, dözümlülük, fədakarlıq, cəsurluq, kişilik, qarşılıqlı fayda təşkil edir.

Müasir şəraitdə hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin məzmununun prioritet keyfiyyəti olaraq: vətəndaşlıq, dövlət miqyasında beynəlmiləlçilik, dövlət maraqlarının şəxsi maraqlardan üstün tutulması, dövlət və ictimai quruluşa, mövcud siyasi rejimə loyallıq, vətənə sadiqlik, varislilik (ardıcılıq), Silahlı Qüvvələrin yaxşı ənənələrinin inkişaf etdirilməsi və saxlanması, fədakarlıq, çətinlik və məhrumiyyətləri dəf etmə qabiliyyətinə malik olmaq, humanizm və mənəviyyətli, şəxsi ləyaqət hissi, sosial fəallıq, məsuliyyətlik, əxlaqi və hüquqi normaların pozulmasına dözümsüzlük kimi əxlaqi-etik dəyərləri göstərmək olar

Nəzəriyyə və praktikanın müasir inkişaf səviyyəsi əsasında Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının vətənpərvərlik tərbiyəsinin məzmununa bir neçə aspektdən baxmaq olar.

Birincisi, vətənpərvərlik tərbiyəsi həyat təcrübəsinin nəsildən-nəslə ötürülməsi ,insanın vətənin rifahı naminə fəaliyyətə (əməyə) hazırlanması, onun sosiallaşması, şəxsiyyətin mənəvi-əxlaqi inkişafı və formalaşması, öz vətənini sevməsi, onunla daimi bağlılığı hiss etməsi, onun maraqlarını müdafiə etməsi, öz xalqının yaxşı ənənələrini çoxaltması və saxlaması, mədəni dəyərləri qiymətləndirməsi, daim dövlətin, cəmiyyətin və şəxsiyyətin təhlükəsizliyinin qorunmasına can atması ilə bağlı olan mürəkkəb sosial-pedaqoji hadisədir. Burada söhbət sözün geniş mənasında vətənpərvərlik tərbiyəsindən gedir.

İkincisi, vətənpərvərlik tərbiyəsinə yüksək vətənpərvərlik əqidəsi hissələrinə malik və Azərbaycanın inkişafı (çiçəklənməsi) naminə fəal fəaliyyət göstərən ,onun maraqlarını və mənafeyini müdafiə edən vətənpərvər insan formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi faktorlarından biri kimi baxmaq lazımdır.

Üçüncüsü, vətənpərvərlik tərbiyəsinə ümumbəşəri, milli-dövlətçilik, peşəkarlıq və şəxsi dəyərlərlə müəyyən olunan ümumi və xüsusi məqsədlərin, məsələlərin kompleksi (sintezi, küllüsü, qarışığı) kimi baxılır. “Vətənpərvərlik” anlayışının özünə insanların qavramalı, başa düşməli, qəbul etməli olduğu, hamının həyatda və peşə fəaliyyətində önəm verdiyi vacib dəyər kimi baxılır. Vətənpərvərlik tərbiyəsinin özəyini təşkil edən əsas dəyərlər vətənpərvərliyin keyfiyyət xarakteristikaları və mahiyyətinin nəzərə alınması ilə ifadə olunur.

Dördüncüsü, vətənpərvərlik tərbiyəsinə öz aralarında qarşılıqlı əlaqədə olan müxtəlif şəkili paralel və şaquli, daxili və dayanıqlı əlaqələri, obyektiv və subyektiv xarakterlərin (xüsusiyyətlərin) münasibətləri (nisbəti), həmçinin məzmunlu, mütəşəkkil və metodik planın alt sistemini özündə saxlayan idarəolunan sistem kimi baxılır. Vətənpərvərlik tərbiyəsi sisteminin içərisində müxtəlif səviyyəli və nizamlı qanunauyğunluqlar fəaliyyət göstərir və üzə çıxır ki, onların qeydiyyatı (uçotu) baxılan sistemi səmərəli və keyfiyyətli idarəetməyə imkan verir.

Beşincisi, vətənpərvərlik tərbiyəsini bütövlükdə cəmiyyətin, kollektivin, şəxsiyyətin psixologiyasına təsiri və qarşılıqlı təsir, onların obyekt və subyektlərinin məqsədyönlü qarşılıqlı fəaliyyətinin (təsirin) özünəməxsus prosesi kimi başa düşmək olar.

Vətənpərvərlik tərbiyəsinin əsas prinsipləri kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

-məqsədyönlülük – mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin, şərəfə, vətənə məhəbbət, vətənin taleyi üçün mənəvi məsuliyyət hisslərinin, ictimai və şəxsi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin formalaşmasına və inkişafına yönəlmiş tərbiyəvi münasibətlərin, qarşılıqlı təsirlərin bütün forma və növlərinin məqsədyönlü olması;

-humanistlik – vətənə təmənnaş xidmət, onun maraqlarının müdafiəsinə daxilən hazır olmaq, vətənə məhəbbət kimi yüksək hisslərin zor gücünə tərbiyə edilə bilməməsi faktını nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikası ərazisində yaşayan vətəndaşların şəxsiyyətinə humanist münasibət göstərilməsini;

-demokratiklik – vətənpərvər insan yetişdirilməsində cəmiyyətin bütün təbəqələrinin aktiv iştirakını;

-müxtəlif növ fəaliyyətlərdə vətənpərvərlik tərbiyəsi – müxtəlif növ fəaliyyətlərdə (xidməti, ictimai, kommersiya, peşə, tədris-qavrama, idman və insan əməyinin bütün digər növləri) tərbiyə prosesinin obyektləri və subyektlərinin vətənpərvərlik tərbiyəsinin məzmunu, metod və formalarını, həvəsləndirməni və s.;

-kompleks yanaşma – bütün elementlərinin (məqsəd və vasitə, qarşılıqlı münasibətlərin çox obrazlılığı, şüura, altşüura, hissə, iradəyə təsirin və qarşılıqlı təsirin müxtəlif üsul, metod və vasitələri, tələbat, şəxsiyyətin motivi, kollektivin psixologiyası) fəaliyyətini nəzərə alaraq vətənpərvərlik tərbiyəsinə kompleks yanaşmanı;

-fərdi və diferensial yanaşma – müxtəlif sosial və peşəkar qruplara, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə milli, peşə, sosial, yaş, cins və digər xüsusiyyətləri nəzərə almaqla konkret şəxsiyyətə fərdi və diferensial yanaşmanı;

- kollektiv və kollektiv vəsitəsi ilə tərbiyə – kollektivdə yüksək vətənpərvərlik hissləri, məsuliyyət (cavabdehlik), qarşılıqlı anlaşma, dostluq, yüksək qarşılıqlı münasibət mədəniyyəti, vətənpərvərlik tərbiyəsinin mahiyyəti, məqsədi və vəzifələrini başa düşməkdə birlik (birgəlik, həmrəylik) mühiti yaratmaq yolu ilə kollektivdə və kollektiv vəsitəsi ilə tərbiyəni;

-elmi nəzəriyyə və real praktikanın vəhdətliyi – vətənpərvərlik tərbiyəsinin məqsədlərinin və tərbiyəvi məsələlərin həllində elmi nəzəriyyə və real praktikanın vəhdətinin təmini, tərbiyəvi prosesin obyektləri və subyektlərinin fəaliyyətində, davranışlarında sözlə əməli işin düz gəlməsini;

-özünütərbiyə və yenidən tərbiyənin vəhdəti – hərbiyyə prosesinin obyektləri və subyektlərinin həyat fəaliyyətinin sosial şərtlərini, ictimai, peşəkar fəaliyyətin xüsusiyyətlərini, yaşı və s. nəzərə alaraq vətənpərvərlik tərbiyəsində özünütərbiyə və yenidən tərbiyənin vəhdətinə nail olunmasını;

-varisliyin təmin edilməsi – Azərbaycan cəmiyyətinin peşəsinə, ictimai vəziyyətinə görə müxtəlif təbəqələrinin vətənpərvərlik tərbiyəsi məsələlərinin həllində müsbət təcrübənin nəsilədən nəsilə ötürülməsinin təmin edilməsi, yaşlı nəslin və keçmiş nəslin müsbət tarixi təcrübəsinin toplanması və məqsədyönlü istifadə edilməsini;

-məqsədyönlü həvəsləndirmə (stimul yaratma) – vətənpərvərlik tərbiyəsinin məqsəd və vəzifələri məsələlərinin səmərəli və keyfiyyətlə həlli üzrə tərbiyəvi fəaliyyətdə məqsədyönlü həvəsləndirməni nəzərdə tutur.

Vətənpərvərlik tərbiyəsi prosesinin sadalanan prinsipləri qarşılıqlı əlaqəlidir və aşağıdakı *istiqamətlərdə* həyata keçirilir:

Mənəvi-əxlaqi istiqamət – şəxslərin yüksək dəyərləri, idealları, istiqamətləri, sosial əhəmiyyətli prosesləri, real həyat hadisələrini qavraması (baş düşməsi, dərk etməsi); praktiki fəaliyyət və davranışlarında onları (yüksək təhsili və mədəni inkişafı, vətənə ləyaqətlə xidmətə hazır olmasını şərtləndirən ideyaları qavraması, peşə və etika normalarının formalaşması, fədakarlıq, məsuliyyət və kollektivçilik) əsas prinsip olaraq əldə rəhbər tutma qabiliyyətinə malik olması;

Tarixi istiqamət – soy kökünü tanımaq, öz taleyinin vətənlə bağlı və vətənin təkraredilməz olduğunu dərk etmək, ata-babaları və müasirləri ilə fəxr etmək, cəmiyyət və dövlətdə baş verənlərə görə tarixi məsuliyyətini başa düşmək.

Hüquqi-siyasi istiqamət – dövlətdə və cəmiyyətdə gedən siyasi, hüquqi hadisə və proseslərin, hərbi və konstitusion borcun dərinədən başa düşülməsi, hərbi siyasətin, dövlətin təhlükəsizlik konsepsiyasının və hərbi doktrinanın əsas müddələrinin, dövlət və cəmiyyətin siyasi sistemində hərbi qurumların, Silahlı Qüvvələrin yeri və rolunun dərk edilməsi.

Vətənpərvərlik istiqaməti – Azərbaycan xalqının həyat tərzi, milli özünüdərk, dövlətin və cəmiyyətin inkişafı və formalaşması xüsusiyyətlərini özündə əksətdirən mühüm mənəvi-əxlaqi, mədəni-tarixi dəyərlərin tərbiyəsidir.

Peşəkar fəaliyyət istiqaməti – vətənə xidmətlə bağlı olan əməyə vicdanlı və məsuliyyətli münasibət, xidməti vəzifələrin və qarşıya qoyulan məsələlərin uğurlu həlli üçün peşəkar əmək keyfiyyətləri nümayiş etdirməsinə cəhd formalaşdırılması.

Psixoloji istiqamət – gənclərdə yüksək psixoloji tarazlıq, istənilən şəraitdə mürəkkəb və məsuliyyətli məsələlərin həllinə hazırolma, hərbi xidmətin çətinlikləri və məhrumiyətlərini dəf etmək qabiliyyəti, hərbi hissə (bölmə) kollektivində müfəvvəqiyyətli fəaliyyət və yaşayış üçün zəruri olan mühüm psixoloji keyfiyyətlər formalaşdırılması.

Gənclərin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi bu və ya digər dərəcədə təhsil prosesi ilə sıx bağlıdır. Təcrübə göstərir ki, gənclər üçün baza bilikləri müəyyənləşdirən dərslərdə mövcud olan çatışmazlıqlar və ziddiyyətlər onlarda yanlış və elmi əsasları olmayan dünyagörüşü formalaşdırır ki, bu da bir çox problemlər yaradır. Milli xüsusiyyətləri və sosial hadisələri əksətdirən dərslərlər (azərbaycan dili, azərbaycan tarixi, ədəbiyyat, insan və cəmiyyət və s.) yalnız yüksək ixtisaslı vətənpərvər mütəxəssislər tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, dövlətçiliyin əsasları, milli-mənəvi dəyərlərlə tamamilə uyğun gələn şəkildə tərtib olunmalı, daim milli vətənpərvərlik və vətəndaşlığı, milli, mədəni və mənəvi dəyərləri təbliğ edən elementlərlə zənginləşdirilməlidir.

Sosial və humanitar fənlərin tədrisi Azərbaycançılıq üzərində qurulmalı, Azərbaycanın tarixi, coğrafiyası, hüduqları dəqiq şəkildə tədris edilməli, əhalinin etnik kökləri, etnik-dini tərkibi dəqiq və qərəzsiz şəkildə əks olunmalıdır. Dərslərdə ömrünü xalqın maariflənməsi və vətənin azadlığı uğrunda mübarizəyə həsr etmiş ziyalılarımızın və dövlət xadimlərinin (M.F.Axundov, H.Zərdabi, M.Rəsulzadə, C.Məmmədquluzadə, Ə.Topçubaşov, N.Yusifbəyli, F.Xoyski, H.Əliyev, Y.Hacıbəyov, B.Vahabzadə və b.) həyat və fəaliyyətləri geniş işıqlandırılmalı, gənclərin nümunə götürməsinə çalışılmalıdır. Həmçinin tarixi qəhrəmanlarımızın, vətənin azadlığı və ərazi bütövlüyü uğrunda canlarını qurban vermiş milli qəhrəmanların, şəhidlərin və Qarabağ müharibəsi veteranlarının qəhrəmanlıqları da geniş tədris edilməli, tarixi qəhrəmanlarımızın, dövlət xadimlərimizin şərəfinə adlı təqaüdlər təsis edilməlidir.

Gənclərin vətənpərvərliyin inkişaf etdirilməsində ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənət əsərlərindən, milli vətənpərvərlik hissini təbliğ edən kinofilmlərdən, sənədli filmlərdən, cizgi filmlərindən məqsədyönlü istifadə edilməsi zəruridir.

Vətənpərvərlik tərbiyəsinin səmərəliliyi dövlətin, Silahlı Qüvvələrin tarixindən, hərbi qulluqçuların hərbi borcu yerinə yetirməsinə xidmət edən hisslər, enerji, iradə, şüur yaradan tarixi faktlardan məqsədyönlü istifadə edilməsindən asılıdır.

Tərbiyə işinin təcrübəsinin öyrənilməsi göstərir ki, vətənpərvərlik tərbiyəsinin səmərəli olması üçün tədbirlər sistemli, məqsədyönlü diferensiaslaşmış təşkil olunmalı və keçirilməlidir.

Vətənpərvərlik tərbiyəsinin inkişafına təsir edən mənfi amilləri: özünə hörmət hissənin zəif olması, sağlamlığın zəif olması, yarımçıq ailə, ailədə zorakılıq və qəbul edilməmək, Silahlı Qüvvələrdə xidmət haqqında məlumatın az olması, valideynlərin məşğulluğu, məktəbdə vətənpərvərlik tərbiyəsinin kifayət qədər inkişaf etdirilməməsi, məlumat qıtlığı, kütləvi informasiya vasitələrinin mənfi təsiri və s. nəzərə alınmadan vətənpərvərlik tərbiyəsinin qarşısına qoyulan məsələlərin səmərəli olmasına nail olmaq mümkün deyildir.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. 28-ci kitab. Bakı, “Azərneşr”, 2009.
2. N.Kazımov. Ali məktəb pedaqogikası. Bakı, “Çıraq”, 2014.
3. О.Я.Ефремов Военная педагогика. Санкт-Петербург, 2014.

4. M.Rəsulov. Heydər Əliyev və ordu quruculuğu. Milli mənəvi dəyərlərin qorunması qloballaşan dünyamızın aktual problemidir. Ümummillî lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 91 illiyi və hakimiyyətə qayıdışının 21 illiyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları, səh.201-209.

Аннотация
Патриотическое воспитание молодежи
М.М.Расулов

В статье рассматриваются вопросы о формировании национально-патриотического духа Азербайджанской молодежи, содержание патриотического воспитания, а так же принципы, методы и способы его достижения.

Summary
Patriotic bringing up of the Youth
M.M.Rasulov

Azerbaijani national values, purpose of national values and development in younger generation, ethical principles of military ethos, important collective values, loyalty, serving the country are entioned in the article.

**AZƏRBAYCANDA IX-XVI ƏSRLƏRDƏ HƏRB SƏNƏTİNDƏ HƏRBİ
STRATEGİYANIN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ**

S.H.Məmmədov

AMEA-nın Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu

Açar sözlər: orta əsrlərdə hərbi strategiya, müsəlman hərbi məharəti, hərbi taktika, hərbi hüquq

Ключевые слова: военная стратегия в средние века, мусульманское военное искусство, военная тактика, военное право

Keywords: military strategy in the middle ages, muslim military art, military tactic, military law

Xülasə: *Məqalədə Azərbaycan ərazisində orta əsrlərdə mövcud olan müsəlman ölkələrinin, o cümlədən, IX-XVI əsrlərdə Azərbaycanın daxil olduğu ölkələrin hərbi strategiyasının az öyrənilən məsələləri müzakirə olunur. Orta əsrlərin müsəlman ölkələrinin hərbi strategiyası, bütövlükdə müsəlman Şərqi hərbi məharəti kimi, bu sahənin müxtəlif tərəflərini tənzimləyən islam qanununun dini-hüquq normalarına əsaslanmışdır.*

Məlumdur ki, IX-XVI əsrlərdə Azərbaycanın ərazisində Şivanşahlar dövləti (861-1538-ci illər) mövcud olmuş, bundan başqa Azərbaycan müxtəlif dövlətlərin: Azərbaycan Azabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər), Xarəzmşah Cəlal əd-Dinin dövləti (1225-1231-ci illər), Hülakülər (1256-1357-ci illər), Cəlairilər dövlətləri (1358-1410-ci illər), Teymurun imperiyası (1387-1408-ci illər), Qaraqoyunlu (1410-1468-ci illər), Ağqoyunlu (1468-1503-ci illər), Azərbaycan Səfəvilər (1501-1736/1773-cü illər) dövlətlərinin tərkibinə qatılmış və burada İslam dini bu dövlətlərin rəsmi dövlət dini olmuşdur. Bu dövlətlər müsəlman dövlətləri olduğuna görə dini-hüquqi ehkamlar ictimai, siyasi, iqtisadi həyatın bütün sahələrini, o cümlədən hərbi sənəti sahəsini tənzimləmişdir. Hərbi sənətinin sahələrindən biri olan hərbi strategiya o dövrdə hərbi sənətinin ayrıca sahəsi kimi ayrılıbmamış və heç belə adlanmamışdır, lakin bu sahənin müəyyən müddəaları müasirlərə həm nəzəri baxımdan, həm təcrübi cəhətdən yaxşı məlum idi.

Hərbi strategiya, yəni sərkərdələrin müharibə aparma bacarığı və sərkərdəlik məharəti kimi hərbi təcrübədən irəli gələn müəyyən bilgilər toplusu bütövlükdə dini müddəalara əsaslanırdı. Belə ki, Qurani-Kərim və Məhəmməd Peyğəmbərin (s.a.v.) Sünnəsində, bir çox başqa hədislərdə təkcə ayrı-ayrı döyüş əməliyyatlarının aparılması deyil, həmçinin müharibə aparılmasının bəzi hərbi strateji, hərbi taktiki, hərbi hüquqi aspektləri, bir çox başqa hərbi əhəmiyyət kəsb edən müddəalar əks olunmuşdur. Sonrakı dövrlərdə orta əsr müsəlman hərbi nəzəriyyəçiləri bu mühüm müddəalara istinad etməklə göstərilən sahələri öz əsərlərində işləmişlər.

Orta əsrlərdə çoxlu sayda birbaşa hərbi məsələlərinə həsr olunmuş və ya hərbi sənətinin müxtəlif sahələrinə öləri toxunulan əsərlər yazılmışdır. Bunlardan Əbu-l-Həsən əl-Mavərdinin (974-1058) qələmə aldığı “Əl-əhkam əs-Sultaniyyə” (“Hakimlik ehkamları”) əsəri, Əbu Həmid əl-Qəzalinin (1058-1111) “Hakimlərə nəsihət”, əl-Həravinin (1215-ci ildə ölmüşdür) “Təzkirat əl-Həraviya fi-l-xiyal əl-hərbiya” (“Hərbi hiylə haqda əl-Həravinin qeydləri”), Mərdi ibn Əli ibn Mərdi ət-Tarsusunin “Təbsirat ərbbi əl-bab fi-keyfiyyət ən-nacat fi-l-xurub” (“Ağıl sahiblərinin müharibələrdə xilasolunma metodları haqqında şərhləri”), Şərif Məhəmməd Mansur Mübarəkşah (XIII əsr) tərəfindən yazılmış “Kitab ədəb əl-hərb və-ş-şücaət” (“Müharibə aparılması ədəbi və şücaət kitabı”) hərbi traktatları və bir çox başqa əsərlər nəzərdə tutulur. Lakin müsəlman hərbi sənətinin nəzəriyyəsinə aid müddəalar ilk dəfə Hz. Əlinin (ə.) (656-661) hərbi məsələlərə həsr olunmuş əsərlərində, onun hərbi fəaliyyətində təsadüf edilir.

Beləliklə, demək olar ki, Hz. Əli (ə.) müsəlman hərbi sənəti nəzəriyyəsinin əsasını qoymuşdur. Biz bu məlumatları sonrakı dövrlərdə yazıya alınmış hədislərdən və digər dini-tarixi mənbələrdən əldə edirik. Ona görə də, Azərbaycanda orta əsrlərdə müsəlman hərbi sənətinin problemləri araşdırılarkən, ilk olaraq bununla əlaqədar olan Peyğəmbərimiz Hz. Məhəmmədin (s.a.v.) və Hz. Əlinin (ə.) buyurduqları göstəriş və tövsiyələri tədqiq olunmalıdır [bax: 1; 2; 3; 4].

Qeyd edilməlidir ki, hərbi sənətinin bir çox müddəaları islam hüququnda öz əksini tapmış, müsəlman hərbi sənəti ilk növbədə dini-hüquqi normalarla, daha doğrusu, müddəalarla tənzimlənmişdir. Hərbi

sahəsini tənzimləyən dini-hüquqi müddəaların toplusu bir sıra islam hüquqçuları tərəfindən islam hərbi hüququ kimi də adlandırılmışdır.

Yuxarıda göstərilən dövlətlərdə türk etnosu çoxluq təşkil etdiyindən, burada uzun müddət həm də türk adət hüququ - törə də tətbiq edilmişdir. İslam hüququnda və türk törəsindəki hərbi müddəalar Azərbaycanda və türklərin yaşadığı başqa ərazilərdə müsəlman hərbi sənəti ilə vəhdət şəklində formalaşdırdı. Belə ki, müsəlman hərbi sənəti türk savaşı sənəti ilə sintezdə bir araya gəlmiş və hərbi sənətin Azərbaycanda formalaşmasında yəqin ki, Hz. Əli (ə.) məktəbi faktoru böyük rol oynamışdır.

Şirvanşahlar dövlətinin IX-XII əsr tarixinin mühüm mənbəsi “Şirvan və Dərbənd tarixi”ndə göstərilir ki, xəlifə Harun ər-Rəşid (786-809) Şirvanın ilk ərəb hakimi Yəzid ibn Məzyədi xaricilərə (xəvariclərə) qarşı qoşunun üzərində komandan təyin edərkən ona Peyğəmbərdən (s.a.v.) Hz. Əliyə (ə.) hədiyyə edilmiş zülfıqar qılıncını verərək döyüşə göndərmiş və Yəzid ibn Məzyəd qələbə çalmışdır [5, s. 44]. Yəqin ki, bu çox simvolik və mənadaşıyıcı faktdır. Bu fakt, həmçinin Hz. Əlinin (ə.) göstərilən dövrdə də hərbi işlərində böyük nüfuzunu bildirir, onun əsasını qoyduğu müsəlman hərbi məktəbindən dəlalət edir. Onun müasiri Həsən Bəsri (tam adı: Əbu Sə'id ibn Abi əl-Həsən Yasar əl-Bəsri 642-ci ildə Səudi Ərəbistanının Mədinə şəhərində anadan olub və İraqın Bəsra şəhərində 728-ci ildə vəfat edib) İmam Əli (ə.s.) haqqında belə demişdir: “Əli ibn Əbu Talib dində, elmdə, hikmətdə, fiqhdə, rəydə (nəzər və fikirdə), (Peyğəmbərlərlə) yoldaşlıqda, genişlik və vüsətdə, qohumlarına görə, kürəkən olmaqda, döyüşlərdə göstərdiyi qəhrəmanlıq və şücaətdə, səxavətlikdə, yaxşılıq və qəzavətə olan elmdə, Allah rəsuluna (s.a.v.) olan yaxınlığında, qəzaya olan elmdə, fəzlə, İslam uğrunda çətinliklərə sinə gərmək, imtahanlardan üzünə çıxmaqda öndədir. Həqiqətən, Əli bütün işlərdə üstündür” [6, s. 128].

Müsəlman hərbi sənəti və ilk növbədə onun hərbi strategiyası İslamın ilk dövründə çətin sınaqlardan keçmiş və ağır döyüşlərdə özünü tamamilə doğrultmuşdur. Müsəlman orduları genişmiqyaslı hərbi-strateji əməliyyatları məharətlə aparmış, böyük hərbi qüvvəyə malik olan rəqib qoşunları darmadağın etmişlər. Müsəlman sərkərdələri həm ayrı-ayrı döyüşləri, həm irimiqyaslı müharibələri əsaslı və planlı, dərinə düşünülmüş şəkildə aparmışlar.

Müstəqil dövlət və nizamlı ordu yarada bilməyən, bəlkə də, ən böyük hərbi uğuru ticarət karvanlarını soymaqdan ibarət və hərbi işindən bixəbər olan bədəvi ərəb tayfaları yüksək hərbi məharəti göstərərək, birdən-birə sıçrayıb bir sıra güclü dövlətləri fəth etmiş, bir tərəfi Qərbi Afrika, digər tərəfi Xorasan – Orta Asiya, şimalda isə Dərbəndədek uzanan böyük dövlət – Xilafət – qurmuşlar. Bu danılmaz faktdır. Sonrakı dövrlərdə də bir sıra müsəlman dövlətləri, o cümlədən Azərbaycan dövlətləri hərbi gücün hesabına dünyanın aparıcı qüvvələrinə çevrilmiş, azərbaycanlılar isə möhtəşəm Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvilər imperiyalarını yaratmışlar.

IX-XVI əsrlərdə Azərbaycanın ərazisində mövcud olmuş müsəlman dövlətlərində əsasən müsəlman hərbi sənəti tətbiq edilmişdir. (Mövzu ilə əlaqədar monqol dövrü və monqol dövlətlərindən burada bəhs edilmir). Məsələn Şirvanşahlar dövlətinin tarixinə nəzər yetirək. 861-ci ildə müstəqilliyi elan olunmuş Şirvanşahlar dövlətinin ilk şahı Heysəm bin Xalid haqqında göstərilir ki, “o, kafirlərlə vuruşmuş”, onun oğlu Məhəmməd bin Heysəm bin Xalid də atasının işini davam edərək “kafirlərə qarşı vuruşmuş”dur (mətnə: ərəbcə “cihad aparmışdır”) [5, s. 47]. Eləcə də Azərbaycanın başqa müsəlman dövlətlərində müsəlman hərbi sənəti tətbiq edilmişdir. Müsəlman hərbi strategiyasının istiqamətlərini islam hüquq müddəaları ilə əsaslandırılması hallarına dövrün bəzi mənbələrində təsadüf edilir.

Məsələn, Ağqoyunlu dövlətinin (1468-1503) salnaməçisi Fəzlullah Xunci (XV əsr) öz əsərində Ağqoyunlu dövlətinin başqa ölkələrlə apardığı müharibələrin qanuni cəhətdən əsaslandıraraq islam dini müddəalarına istinad edirdi. O yazır ki, Allah yolunda vuruşmaq vacib buyurulmuş və dinsizlərə qarşı müharibənin aparılması onların islam torpaqlarına qəsd edib-etməmələrindən asılıdır. “Əgər onlar islam torpaqlarına qəsd edib, təcavüz edirlərsə” bu təqdirdə Qurani-Kərimin IX surəsinin 41-ci ayəsi tətbiq edilir: “(Ey möminlər!) Ağırılı-yüngüllü (qocalı-cavanlı, atlı-piyada, güclü-gücsüz, dövlətli-kəsib) hamınız cihada çıxıb malınız və canınızla Allah yolunda vuruşun! Bilsəniz bu sizin üçün nə qədər xeyirlidir!” 9/41 [8, s. 163; 7, s. 67]. “Əgər dinsizlər öz ərazilərində dinc yaşayırlarsa, onda İslamın borcu onlara il ərzində rahatlıq verməyərək, yürüşlər təşkil etməkdir” [7, s. 67].

Fəzlullah Xuncinin göstərdiyi bu müddəa müsəlman dövləti üçün real təhlükə yarada bilən düşmən dövləti haqqında yazılmışdır. Çünki, əvvəla İslam dövləti bütün mümkün olan imkanlardan istifadə edib müharibədən, hər hansı silahlı münaqişədən çəkinməlidir, hər bir halda müharibəyə birinci

başlamamalıdır, bütün münaqişələri sülh yolu ilə həll edilməsinə çalışmalıdır, ehtimal olunan hərbi rəqiblərlə xarici münasibətlərdə gərginliyə yol verilməməlidir.

Müasir islamşünas M.M.Reyşəhri İmam Əlinin (ə.) bununla əlaqədar mövqeyini bildirir: “İmam Əli (ə.) heç vaxt ilk olaraq müharibəyə başlamayıb və nə qədər ki düşmən inadkarlıqla danışıqlar və dinc müzakirə yolunu bağlamayıb, o həzrət qılınca əl atmayıb və ətrafındakılara da döyüşə başlamaq icazəsi verməyib. Həqiqətən də İmamın bu siyasəti onun sülhsevərliyinə, insani dəyərlərə ehtiramla yanaşmasına, həmçinin müharibə əleyhinə olmasına dəlalət edir” [3, s. 168, 209].

İkincisi, müharibələr ədalətli məqsədlərlə aparılmalıdır. Hz. Əli (ə.) tələb edirdi ki, müharibədən əvvəl, mütəmadi olaraq müharibə zamanı və müharibə qurtardıqdan sonra da əsgərlərə müharibənin məqsədləri, səbəbləri, qarşıya qoyulan vəzifələr izah olunmalıdır. İmkan daxilində belə izahlar düşmən əsgərlərinə də çatdırılmalıdır. Müharibə yalnız çıxılmaz vəziyyətdə, son zərurət kimi, bütün başqa vasitələr müsbət nəticə vermədikdə başlana və aparıla bilər. [3, s. 168, 213, 221, 245].

Sülh dövründə müharibəyə hazırlıq aparılmalı, qoşuna xüsusi diqqət yetirilməli, müvafiq hərbi təlimlər keçirilməli və əsgərlər ciddi şəkildə müharibəyə hazırlaşmalıdırlar. Orduda nizam-intizama, qanunçuluğa riayət edilməlidir. İmam Əli (ə.) qoşunun ruhiyyəsinə xüsusi diqqət yetirilməsini buyururdu. Həmçinin İmam (ə.) tələb edirdi ki: “Heç bir düşməni hətta zəif olsa belə kiçik sayma” [3, s. 203, 205, 207,]. Qurani-Kərimdə müharibəyə hazırlıq aşağıdakı kimi buyrulmuşdur:

“(Ey möminlər) Allahın düşməni və öz düşməninizi, onlardan başqa sizin bilmədiyiniz, lakin Allahın bildiyi düşmənləri (münafıqları) qorxutmaq üçün kafirlərə qarşı bacardığınız qədər qüvvə və (cihad üçün bəslənilən) döyüş atları tedarük edin. Allah yolunda nə xərcləsəniz, onun əvəzi artıqlaması ilə ödənilər və sizə heç bir haqsızlıq edilməz!” 8/60 [8, s. 156]. Ayədə göstərilən qüvvə və (cihad üçün bəslənilən) döyüş atları məhz müharibəyə hazırlıq tədbirlərinin görülməsini nəzərdə tutur. Ayədə buyrulmuş “Allahın bildiyi düşmənləri (münafıqları) qorxutmaq üçün” – başqa bir məsələyə aiddir. Yəni müharibəyə hazırlıq işğalçı müharibənin aparılması üçün yox, onları qorxutmaq üçün də həyata keçirilirdi.

Hərbi əməliyyatların strateji təminatı müsəlman hərbi sənətində ən mühüm məsələlərdən biri idi. Burada ilk növbədə qoşunun hərtərəfli fəaliyyəti və müharibənin aparılması üçün zəruri silah, sursat, ərzaq, atlar üçün yem, ələfın hazırlanıb toplanması, müəyyən məntəqələrdə yerləşdirilməsi, kəşfiyyat, rabitə və s. nəzərdə tutulurdu. Həm müharibə aparılan zaman, həm sülh dövründə qoşun komandanlarından ayıq-sayıq olması tələb olunurdu, səmərəli kəşfiyyat və rabitə sisteminin qurulması, strateji təminat növləri kimi fəaliyyəti dövlət və ordu başçılarından vacib vəzifələrindən olmuş və bu məsələyə Azərbaycan ordularında tam ciddiliklə yanaşmışlar [3, s. 166].

Tacir, dərviş qiyafəsində göndərilən casuslar, səfirlər, əks-kəşfiyyat, başqa dövlətlərdə “təsir edən nüfuzlu”ların fəaliyyəti, döyüş əməliyyatlarından əvvəl aparılan taktiki və qoşun kəşfiyyatı zəruri məlumatların alınmasına və strateji əhəmiyyətli qərarların düzgün qəbul edilməsinə imkan verirdi. İmam Hz. Əli (ə.) kəşfiyyat məsələlərinə böyük diqqət yetirir və müharibə zamanı casusların xidmətindən istifadə edirdi [3, s. 202]. Tarixi məlumatlar göstərir ki, Azərbaycan dövlətlərinin kəşfiyyatları həm ölkə daxilində, həm ölkədən kənar diversiya xarakterli əməliyyatlar keçirirdi, bu da ki, Azərbaycan kəşfiyyatçılarından bacarığından və yüksək peşəkarlığından xəbər verir [13; 14].

Strateji və taktiki geriləmə. Müsəlman hərbi nəzəriyyəçiləri qeyd edirdilər ki, müsəlman ordusu düşmənlə qarşılaşan zaman qəhrəmancasına vuruşmalı, şücaət göstərməli, mətinli, dözümlü olmalı, yenilməzlik və möhkəmlilik nümayiş etdirməli, komandanlığın əmrlərinə müvafiq olaraq vuruşmalıdır. İmam Əli (ə.) döyüşdə qaçmaqdan çəkinməsinə tələb edirdi: “(Döyüş meydanından) qaçan şəxs bilməlidir ki, öz Rəbbini qəzəbləndirib və özünü məhv edib. Fərarilik Allahla düşmənçiliyə, əbədi xarlığa, daimi rusvayçılığa və həmin şəxsin həyatının korlanmasına səbəb olur. (Döyüşdən) qaçan şəxs öz ömrünü uzadan deyil, onunla ölməsi nəzərdə tutulmuş gün arasında fasilə yaranmayacaq və o, Rəbbini razı sala bilməz.

Həqiqətən də insanın bu xisləti gerçəkləşməmişdən qabaq ölməsi bu sifətə düşməndən və onları qəbul etməsindən daha yaxşıdır” [3, s. 208]. İmam (ə.) döyüş və müharibə zamanı fürsəti əldən verməmək və əlverişli şəraitdən, vaxtdan məharətlə istifadə olunmasını tələb edirdi [3, s. 166, 203, 206]. Lakin düşmən qüvvələri, məsələn, iki dəfədən artıq çoxluq təşkil edən zaman, hətta başqa taktiki məqsəd olmadan belə şəriətin tələblərinə (İmam Şafii) əsasən geriye çəkilməyə icazə verilmirdi, lakin bu

planlı şəkildə müvafiq hərbi rəisin göstərişinə əsasən həyata keçirilməli idi. Bu, qoşunun lüzumsuz məhv edilməsinin qarşısının alınmasından irəli gəlirdi [9, s. 44, 52-53; 10, s. 139]. Geriyə çəkilmə kimi strateji üsul Herodotun (e.ə. 490/480 - 424) məlumatına görə, hələ qədim dövrlərdə iskitlər tətbiq etmiş və fars qoşunları üzərində faktiki qələbə çalmışlar. Düşməne qarşı qəhrəmancasına vuruşmanın və zəruri hallarda geriyə çəkilmənin hüquqi əsasları Qurani-Kərimdə belə buyurulmuşdur:

“(Düşməni aldatmaq məqsədilə yalandan özünüzü qaçan kimi göstərib) təkrar döyüş üçün bir tərəfə çəkilən və ya (kömək məqsədi ilə müsəlmanlardan ibarət) başqa bir dəstəyə qoşulan istisna edilməklə, kim belə bir gündə düşməne arxa çevirib qaçarsa, sözsüz ki, Allahın qəzəbinə uğramış olar. Onun məskəni Cəhənnəmdir. Ora nə pis dönüş yeridir.” 8/16 [8, s. 150].

Geriyəçəkilmənin taktiki xüsusiyyətləri. İmam Əli (ə.) döyüşlərin birində buyurmuşdur ki: “Arxasınca hücum gələn fərarilik və ya sonrası həmlə olan geriləmə sizə ağır gəlməsin” [3, s. 206]. Geriyəçəkilmə döyüş üsulu IX-XVI əsrlərdə Azərbaycan ordularında da tətbiq edilirdi. Məsələn, Şirvanşahlar dövlətinin hərbi strategiyasına əsasən, düşməne hücum edəndə Şirvan qoşunu ya təcavüzün qarşısını alır, ya da ki, düşməne qüvvəsi çoxluq təşkil edən hallarda, “strateji aldatma” kimi hərbi üsulu tətbiq edirdi. Yəni ordu geriyə, dağlıq ərazilərdəki qalalara çəkilməklə düşməne ölkə daxilinə cəlb olunur və “dağ müharibəsi” üsulu tətbiq edilirdi. Eləcə də XVI əsrdə bu strategiyayı Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin hökmdarı Şah I Təhmasib (1514 – 1576) tətbiq etdi.

Odlu silahla təchiz olunmuş və sayca çox olan Osmanlı qoşunları ilə irimiqyaslı döyüşdə qalib gələ bilməyəcəyini başa düşən Şah I Təhmasib işğalçılara qarşı mübarizədə başqa üsullara əl atdı. Belə ki, strateji geriyə çəkilmə ilə “kiçik müharibə” üsulu, yəni bir sıra başqa hərbi fəndlər də geniş tətbiq edilirdi. Bunlardan düşməne tərəfindən zəbt edilmiş ərazilərə uzaqməsafəli basqınların təşkil edilməsi, bir neçə istiqamətdən endirilən və diqqəti yayındıran zərbələr, düşməne qüvvələrinin qaldığı yerlərdə (həm qala və istehkamlarda, həm də çöl şəraitində) buxovlanması, düşməne pusqu qurulması, onu aldadaraq əvvəlcədən hazırlanmış tələyə salıb məhv edilməsi, düşməne qüvvələrinə ardıcıl, tədricən qüvvəsi artan zərbələrin endirilməsi, döyüşlərdə qoşun qüvvələrinin dərin eşelonlaşması, strateji və taktiki kəşfiyyatın geniş istifadəsi, düşməni onun üçün coğrafi baxımdan əlverişsiz əraziyə cəlb etməklə, döyüş aparılmasına məcbur edilməsi və başqa-başqa üsullar böyük sərkərdə Azərbaycan Şahı I Təhmasibin hərbi strategiyasının nümunələri idi [11, s. 335]. Qeyd edilməlidir ki, bu üsullar sonradan rus ordusu tərəfindən 1812-ci ildə fransızlara qarşı müharibədə tətbiq edilmişdir.

Strateji geriyəçəkilməni orta əsr mənbələrində “əl-karr və-l-farr” adlanan taktiki hərbi fəndindən fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, “əl-karr və-l-farr” üsulu ildirəm sürətli hücumdan sonra yalandan geriyə çəkilməklə düşməni əvvəlcədən hazırlanmış tələyə, yəni pusqu qurulmuş yerə cəlb olunması orada məhv edilməsindən ibarət idi. Bu üsulu 944-cü ildə Bərdəni ələ keçirən ruslara qarşı Salarilər sülaləsindən olan Mərzuban ibn Məhəmməd tətbiq etmiş, nəticədə düşməne ciddi itkilər vermişdir [12, s. 115]. Qeyd etmək lazımdır ki, bu üsul Azərbaycan dövlətləri ordularında geniş tətbiq olunmuş və hərbi hiylə növlərinə aid edilirdi.

Təəssüf ki, məqalənin həcmi mövzu ilə bağlı müsəlman hərbi sənətinin hərbi strategiyası ilə əlaqədar bütün müddəaları təfsilatı ilə açıqlanmasına və ətraflı göstərilməsinə imkan vermir. Lakin yazılanlardan da artıq aydın olur ki, orta əsrlərdə müsəlman ölkələrində, o cümlədən Azərbaycan ordularında tətbiq edilmiş hərbi sənəti İslam dini müddəalarına əsaslanmışdır. Müsəlman hərbi sənətinin təyinatı insanların öldürülməsi, ölkələrin fəth edilməsi deyil, lakin müsəlman dövlətinin təcavüzlərdən müdafiəsi, İslam dininin qorunması, müsəlmanların təhlükəsiz və firavan yaşamalarının təmin edilməsi, nəticə etibarilə insanları səadətə, haqq dinə qovuşması olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Baş Haydar. İmam Əli. Bakı: “Təknur”, 2013, 448 s.
2. Baş Haydar. Rəhmətən li'l aləmin. Hz.Məhəmməd (s.ə.v.). I cild. Bakı: “Şəms”, 2005, 232 s.
3. Ayətullah Məhəmməd Məhəmmədi Reyşəri. Həzrət Əli ibn Əbu Talib (ə)-in ensiklopediyası. Bakı: “Nurlar”, 2013, 600 s.

4. Имам Али. Путь красноречия. Пер. с араб., предисл. и коммент. Т. Черниенко. М.: Вост. лит., 2007, 381 с.
5. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X-XI веков. М.: Изд-во вост. лит., 1963.
6. Suləym ibn Qeys Hilali Amiri Kufi. İlk kitab. İslam aləmində qələmə alınmış və ilk tarixi əsər. II nəşr. Tərcümə və əlavələr R.Abdullaoglu. Bakı: Qədim Qala, 2014, 192 s.
7. Хунджи Фазлуллах ибн Рузбихан.Тарих-и Алам-Ара-йи Амینی., Пер. с перс. на англ., введ., предисл., коммент. В.Ф. Минорского, пер. с англ. на русский Т.А. Минорской. Вст. статья З.М. Буниятова, О.А.Эфендиева. Баку: ЭЛМ, 1987, 172 с.
8. Qurani-Kərim. Tərcüməsi: Z. Bünyadov və V. Məmmədəliyevindir. Bakı: Azər nəşr, 1991, 711 s.
9. İmam Ebu'l - Hasan el Maverdi. El-Ahkamu`s - Sultaniyye. İslamda Hilafet ve Devlet Hukuku. Ankara: Bedir yayınevi, İstanbul, 1976, 292 s.
10. İmam Muhammed. Siyer-i kebir. İslam devletler hukuku. Şerh: İmam Serahsi. Çeviri: M.Said Şimşek, İbrahim Sarmış. Ankara: Dağıtım-Pazarlama Ansiklopedik yayın, 1980, 328 s.
11. Мамедов С.Г. История военного искусства Азербайджана. Очерки. (С древнейших времен до XVII века). Баку: Nafta-Press, 1997, 385 с.
12. Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т тарих. Пер. П. К. Жузе. Материалы по истории Азербайджана. Баку: АзФАН, 1940, 183 с.
13. Некоторые аспекты разведывательной деятельности государства Ширваншахов в конце IX – начале XIII вв. / Проблемы источниковедения, историографии и истории Востока (Материалы международной научной конференции, посвященной 90-летию со дня рождения профессора В.М.Бейлиса) 15-16 мая 2013 г. Луганск, ГУ «ЛНУ имени Тараса Шевченко», 2013, с. 142-152.
14. Разведка и контразведка в государстве Ширваншахов. // Вопросы истории. М.: Наука, 2010, № 6, с. 117-125.

Аннотация

Некоторые вопросы военной стратегии в военном искусстве Азербайджана в IX-XVI веках С.Г.Мамедов

В статье рассматриваются малоизученные вопросы военной стратегии в мусульманских государствах, существовавших на территории Азербайджана, а также государств, в состав которых входил Азербайджан в IX-XVI веках. Военная стратегия средневековых мусульманских государств, как и в целом военное искусство мусульманского Востока, были основаны прежде всего на религиозно-правовых нормах исламского права, регулирующих различные стороны этой области.

Summary

Some questions of military strategy in the military art Azerbaijan in IX-XVI centuries S.G.Mammadov

In article are considered barely matters of military strategy in the Muslim States that existed on the territory of Azerbaijan, as well as States, which included Azerbaijan in IX-XVI centuries. The military strategy of the medieval Muslim States, as in the whole art of war the Muslim East, have been based primarily on the religious-legal regulations of Islamic law governing the various aspects of this area.

**TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ PİLOTSUZ AVIASIYA KOMPLEKSLƏRİNİN
REGIONAL İSTİFADƏ PERSPEKTİVLƏRİ**

T.R.Cəfərzadə

Milli Aviasiya Akademiyası

Açar sözlər: pilotsuz uçuş aparatları, pilotsuz aviasiya kompleksləri, regional istifadə, monitoring sistemlərinin strukturu, pilotsuz uçuş aparatlarının qruplarının strukturu, idarəetmə sistemləri.

Ключевые слова: беспилотные летательные аппараты, беспилотные авиационные комплексы, региональное применение, структуры системы мониторинга, структура группы БПЛА, системы управления.

Keywords: unmanned aircrafts, unmanned aviations complexes, regional use, structures of monitoring system, structures of unmanned aircraft groups, controlling systems.

Xülasə: məqalədə pilotsuz uçuş aparatlarının düşmənin hava hücumundan müdafiə qüvvələrinin və regionun coğrafi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla regionda mümkün istifadə sahələrinin perspektivləri təhlil edilir. Region üçün lazım olan pilotsuz uçuş aparatlarının və onların zəruri imkanları analiz edilir. Kollektiv vəzifələri həyata keçirərkən pilotsuz uçuş aparatlarının struktur variantlarının təhlili təqdim edilir. Onların bu işi yerinə yetirməsi üçün cox istifadəli informasiya sistemlərinin quruluşu göstərilir.

Hərbi əməliyyatlara başlayarkən düşmənin hava hücumuna qarşı qüvvələrinin kifayət qədər döyüşkən vəziyyətdə olduğu zaman ,havadan təhlükəsiz kəşfiyyatın keçirilməsi pilotsuz uçuş aparatları (PUA) tərəfindən aparılan ən effektiv tapşırıqlardan biridir. PUA-nın kiçik həndəsi ölçüləri, xüsusi rənglənməsi, nisbətən səssizliyi onların zenit sistemlər tərəfindən tapılmasını çətinləşdirərək itkilərinin qarşısını alır. Eyni zamanda insan tərəfindən idarəolunan uçuş aparatlarının itirilməsi, pilotun həlak olması və yaxud əsir düşməsi isə kifayət qədər qəbuledilməz hadisələrdəndir ki, o da əhali tərəfindən və xoşagəlməz kəskin reaksiyaya səbəb olur. Şərti düşmənin hava hücumundan müdafiə qüvvələrinin imkanlarını, gözlənilən döyüş zonasının coğrafi xüsusiyyətlərini təyin etdikdən sonra hücum və yaxud müdafiə xarakterli PUA-lar və yaxud pilotsuz uçuş kompleksləri (PUK) layihələşdirmək və hazırlamaq olar. PUA-lar proqramlaşdırılan texnologiyalar tipinə aiddir. XXI əsrin əvvəlinin tarixi göstərir ki, kiçik vaxt ərzində 50-dən artıq lokal münaqişələr baş vermişdir və bu münaqişələrin birində müttəfiq olan ölkə asanlıqla başqa bir münaqişədə səngərin o biri tərəfində ola bilər [1]. Heç də uzaq keçmişdə olan hadisə deyil: əgər Rusiya NATO təyyarələrinin bazalarından istifadə edərək Əfqanıstana yük daşımağa icazə verirdisə, İran həmin dövrdə Rusiya istehsalı olan radiotexniki mübarizə sistemlərinin köməyi ilə ABŞ istehsalı olan “RQ-170 Sentinel” PUA-sını ələ keçirmişdi. Hal-hazırda Ukrayna konfliktində bir-birinə güc tətbiq etmək səviyyəsində danışıqlar aparırlar. Yaxın Şərqdə isə demək olar ki, köhnə rəqiblər İran, Rusiya (Suriyaya dəstək etməklə), ABŞ, Səuduyyə Ərəbstanı və s. ölkələrlə birlikdə “İslam dövləti”nə qarşı demək olar ki, müttəfiq kimi çıxış edirlər. İstər-istəməz hər bir halda PUA-nın proqram təminatı idarəetmə kodları ölkə üçün kifayət qədər individual olmalıdır.

Hal-hazırda regionda PUA-nın istifadəsi spektrini mülki və hərbi sahələrə bölmək olar. Mülki sahə özündə neft-qaz sektorunun təhlükəsizliyini təmin etmək, fəvqəladə hallar zamanı müxtəlif zonaların müşahidəsi (meşə yangınları,daşqınlar), Xəzər dənizinin akvatoriyasının ekoloji vəziyyətini öyrənmək, balıqçılığa nəzarət etmək, kənd təsərrüfatında (əkin sahələrinin müşahidə edilməsi), geodeziya, geologiya və coğrafiya institutlarının tədqiqat işlərində, aerofotoçəkilişlərin aparılmasını cəmləşdirir (cədvəl 1 [3-5]).

Cədvəl 1

Nəzarət edilməsi ehtimal edilən sahələr		
Bakı — Tbilisi — Ceyhan (BTC)	Azərbaycan ərazisində	449 km
Xəzər dənizi	Sahil xətti	955 km
Bakı — Tbilisi — Ərzurum*	Azərbaycan ərazisində	442 km
Meşələrin ümumi sahəsi	Azərbaycan ərazisində	1213,7 min.ha

*Azərbaycan və Gürcüstan ərazisində qaz xətti BTC neft xəttinə paralel olaraq keçir. (11-28 m)

Avropa İttifaqı təşkilatlarının apardığı tədqiqatlara görə – 2015–2020-ci illərdə mülki sektorda PUA-ya olan tələb artaraq belə bölüşdürüləcək: 45 % – hüquq-mühafizə orqanları, 25 % – yangınsöndürənlər, 13 % – kənd və meşə təsərrüfatları, 10 % energetika, 6 % – yer səthinin monitorinqi, 1 % – rabitə. [2]

PUA-nın yüksək effektivliyi 2003-cü ildə Fars körfəzi zonasında, İraqda və sonradan Əfqanıstanda real vaxt rejimində ətrafda baş verən hadisələrin ötürülməsində göstərmişdir. Transatlantik təhlükəsizlik və NATO-da islahatlar üzrə tanınmış amerikalı ekspertlər Ceffri P.Byolsun və Styuart L. Koelin fikrinə görə, XXI əsrdə “hərbi əməliyyatlarda üstünlük, tank, raket, silahlanmanın sayı ilə deyil, döyüş məkanında vəziyyət və əsasən sabit və təhlükəsiz rabitəni təmin etmək imkanları ilə müəyyən edilir, əməliyyatda iştirak edən bütün iştirakçıların və strukturların qarşıda qoyulan tapşırıqğa uyğunlaşdırılması imkanı real vaxt rejimində kəşfiyyat və onun təhlili əsasında fəaliyyətdən asılıdır.”

Hər hansı bir şərti regionu coğrafi, Hava Hücumundan Müdafiə (HİM) qüvvələrinin istifadə imkanlarını analiz edərək PUA-nın istifadə xüsusiyyətlərini əldə edə bilərik.

Cədvəl 2.

Coğrafi koordinatlar	Şərti adlar	Nisbi hündürlüklər	HİM qüvvələrinin istifadə imkanları
40°16'49" ş. e. 46°22'22"ş. u.	Gamış dağı	3724 m	Стрела-2
39°45'00" ş. e. 46°45'00" ş. u.	Şuşa	1368 m	ЗСУ-23-4 «Шилка» “Оса”, ЗУ-23-2, «Игла»
39°48'55" ş. e. 46°45'07" ş. u.	Xankəndi	813 m	ЗСУ-23-4 «Шилка» “Оса”, ЗУ-23-2, «Игла»
39°36'01" ş. e. 47°08'35" ş. u.	Füzuli	450 m	ЗСУ-23-4 «Шилка» “Оса”, ЗУ-23-2, «Игла»
39°38'27" ş. e. 46°32'49" ş. u.	Laçın	1100 m	ЗСУ-23-4 «Шилка» “Оса”, ЗУ-23-2, «Игла»
39°38'13" ş. e. 46°44'54" ş. u.	Altıntaxta aşırımı	2600 m	“Стрела-2”

Regionda PUA-nın aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməsi daha məqsədəuyğundur:

- Aşağı və orta hündürlükdən yer səthinin monitorinqi;
- Yüksək hündürlüklərdən kəşfiyyat;
- Düşmənin hava hücumundan müdafiə qüvvələrinin aşkar olunması və məhv edilməsi;
- Taktiki kəşfiyyat, müxtəlif növ qoşunların koordinasiyasına kömək, istehkamların və zirehli vasitələrin məhvi.

Vaxt məhdudiyyətinə və yaxud həcminə görə planlaşdırılmış vəzifələri, döyüş vəziyyətinin kəskin dəyişməsi, lazımi həmlələrin yerinə yetirilməsi məqsədlərini icra etmək üçün PUA-dan kollektiv istifadə istifadə etmək məsləhətdir. PUA əsasında PUK hazırlanması hal-hazırda faktiki olaraq bütün inkişaf etmiş ölkələr tərəfindən aparılır. Layihələrinin cox hissəsi PUA-nın birinin və yaxud bir neçəsinin qarşıya qoyulmuş vəzifənin yerinə yetirilməsi üzərində qurulur. Bu məsələ marşrutun istinad nöqtələri üzərində qurulması metodologiyasını istifadə edir. Marşrutun qurulmasının əsas məqsədi uçuş aparatlarının hərəkətinin təhlükəsizliyi üzərində qurulur və ayrı-ayrı elementlərin sürətləri arasında olan məsafə əsas götürülür.

Qəbul edək ki, idarəetmə orqanından R uzaqlığında olan hər hansı ixtiyari formalı S sahəli bölgə var.

Həmin bölgə xüsusi vəziyyətin yarana biləcəyi və vaxtında reaksiya verilməsi vacib olan bir yerdir. PUK qarşısında dayanan əsas məsələ, monitorinq və xüsusi hadisəni anlamaq, kompleksin başqa iştirakçıların köməyi ilə hadisəyə reaksiya verməkdir.

Bu sistemin əsas göstəriciləri kimi informasiyanın yubanması T , itkilər L , mükəmməllik V , və etibarlılıq P qəbul etmək olar. Sistemin fəaliyyətinin effektivliyi $E_{q.e}$ qəbul edilmiş kriteriyalara cavab verməlidir.

$$E(T, L, V, P) \leq E_{q.e}, \quad T \rightarrow \min, \quad L \rightarrow \min, \quad V \rightarrow \max, \quad P \rightarrow \max, \quad (1)$$

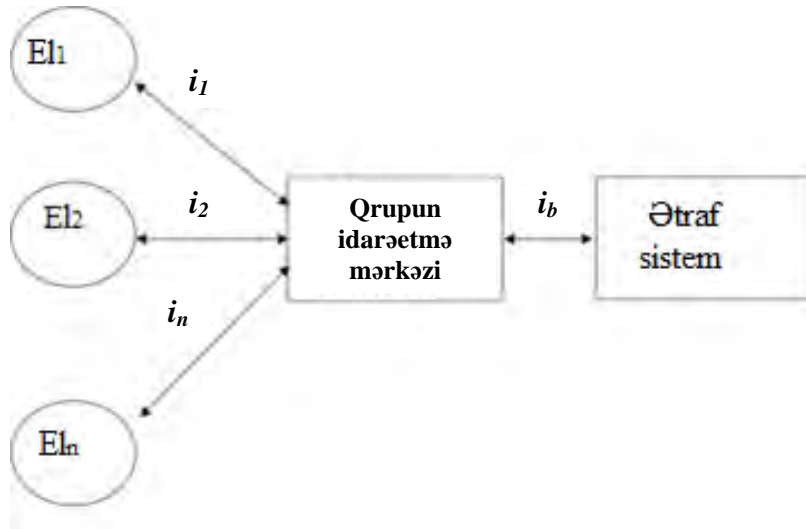
$E(-)$ -informasiya sisteminin qabiliyyətini xarakterizə edən bir funksiyadır.

Beləliklə, effektivliyi və müxtəlif faktorları nəzərə alaraq müəyyən zonanı monitorinq edən xüsusi vəziyyəti aşkar edib, onun qarşısını ala bilən qrupun öyrənilməsi məsələsini həll etmək qarşıda dayanıb (1). Məsələnin həllini asandlaşdırmaq üçün zonanı eyni sahəsi olan altzonalara bölmək olar.

$$S_i = S_{q.e}/n, \quad (2)$$

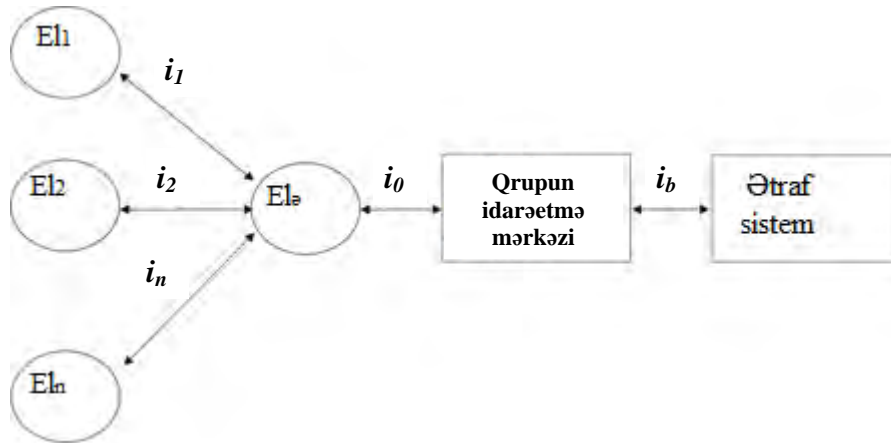
$i=1, n$, n – qrupda olan PUA-nın sayıdır. Bu hallarda qrupun hər bir elementi ayrı-ayrı zonalarda eyni məsələni yerinə yetirir. Belə olduqda informasiyanın istifadəçisi bir nöqtədir ki, oradan da PUA-lar qalxış edə bilər, idarəetmə orqanının vəzifələri genişləndirilə bilər, və əsas məsələ kimi isə, zonaların dəqiq bölüşdürülməsi və ətraf sistemlərlə rabitə dayanıb. Qrupun elementinin qarşısında duran məsələ marşrut üzrə hərəkət, havada səmtin saxlanılması, müxtəlif hadisələri aşkar etmək və onun haqqında məlumatı ötürmək. Strukturun sadə forması şəkil 1-də verilmişdir.

Şəkil 1-də göstərilmiş mərkəzləşmiş idarəolunan şəbəkə sxemi verilmişdir, belə halda qrupun hər elementindən gələn informasiya rabitə kanallarının $i_1, \dots, i_n$ köməyi ilə operativ idarəetmə mərkəzinə ötürülür və i_b rabitə kanalının köməyi ilə əlavə ətraf sistemlər məlumatlandırılır.

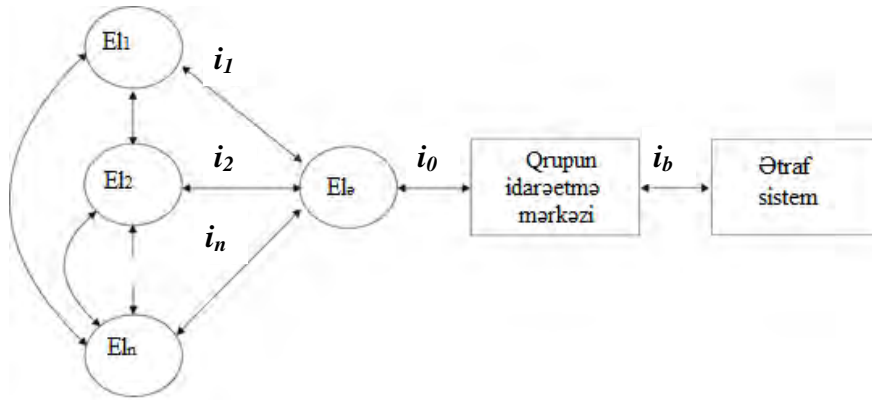
Şəkil 1. PUA idarəetmə sisteminin sadələşmiş strukturu

Şəbəkə sxeminin daha bir mürrəkəb formasının istifadəsi ağacvari struktura malik olan PUA qrupunun idarəetmə sxemini misal gətirmək olar. Belə sxemdə qrupun elementləri $El_1, El_2, \dots, El_n$ kök elementi olan El_0 -də birləşir (şəkil 2).

Şəkil 2. PUA idarəetmə sisteminin ağacvari strukturu

Belə strukturda qrupun operativ idarə edilməsinin çox hissəsi El_0 elementinin üzərinə düşür və bu idarəetmə mərkəzinin işini asanlaşdırır və tapşırıqın hazırlanması, informasiyanın ətraf sistemə göndərilməsi, uzaq məsafələrə uçuşların yerinə yetirilməsi məsələlərini daha effektiv yerinə yetirir. Mürrəkəb rabitə əlaqələri olan, multiagent strukturlu ayrı-ayrı tapşırıqları eyni zamanda yerinə yetirə bilən PUA-nın idarəetməsinin daha bir növünün sxemi şəkil 3-də göstərilmişdir.

Şəkil 3. Multiagent PUA idarəetmə sisteminin strukturu

Öyrənilmiş idarəetmə strukturlarının analizi onu göstərir ki, multiagent idarəetmə sistemi, PUA-nın idarəetmə sistemləri arasında region üçün daha cox effektivdir. Belə ki, bir kompleksin içərisində bir necə növ aparatdan istifadə etmək imkanını yaradır. Kompleksin yaradılması zamanı bir qrupda kəşfiyyat, mülki əhalinin yaşadığı yerin monitorinqi (ekoloji və mülki təhlükəsizliyi təmin edən), düşmənin canlı qüvvəsinə, texnikaya və gücləndirilmiş istehkamlarına zərbə endirən PUA eyni zamanda iştirak edə bilər, onlar öz aralarında bir-biri qarşısında tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün məsələlər qoyub mərkəzdən asılı olmadan mürrəkəb əməliyyatları həyata keçirə bilər.

Ədəbiyyat

1. Джафарзаде Р.М, Джафарзаде Т.Р., Гусейнов Д.Н. Беспилотные летательные аппараты. Перспективы и надежность регионального применения. // МАА-ның Elmi Məcmuələri, Cild 15, №2 2013, səh. 13-18.
2. <http://machinepedia.org/index.php>
3. Хəзər dənizi <http://az.wikipedia.org/wiki/>
4. Нефтепровод. Баку -Тбилиси – Джейхан <http://wiki.zarinsk.ru/wiki>
5. Природа Азербайджана <http://www.ksam.org/index.php>
6. Паршин С., Кожанов Ю. Концепции сетецентрического боевого управления ВС США, Великобритании и ОВС НАТО. Зарубежное военное обозрение № 4/2010, стр. 7-18

Аннотация

Безопасность и перспективы регионального применение беспилотных авиационных комплексов Т.Р.Джафарзаде

В статье рассматривается роль беспилотных летательных аппаратов в подавлении средств противовоздушной обороны условного противника и перспективы регионального применения с учетом географической особенной местности. Анализируются необходимые для региона БПЛА и их возможности. Предлагаются варианты структур построения групп БПЛА при выполнении коллективных задач.

Summary

Safety and availability of unmanned air crafts complexes for regional application T.R.Jafarzade

In article is considered prospects of regional application taking into account possible zones of patrol, means of antiaircraft defense of the conditional opponent and the geographical special district are analyzed. This article offers an analysis of options for constructing structures unmanned air crafts groups when performing collective tasks. Its components, delay, loss of data completeness, accuracy and quality monitoring system are analyzed based on the generalized indicator.

HƏRBİ ƏMƏLİYYAT VAHİDLƏRİNİN MƏLUMAT ŞƏBƏKƏSİ MÜHİTİNDƏ UZLAŞDIRILMASI

Q.H.Orucov
InfoSpace MMC

Açar sözlər: network-centric warfare, mərkəzləşdirilmiş şəbəkə prinsipi, hərbi əməliyyat vahidi, on(off)-line rejim, uçuş informasiyası, uçuşlar arasındakı nəzarət, dinamik hava hədəflərinin identifikasiyası, korporativ şəbəkə, informasiya təhlükəsizliyi.

Ключевые слова: сетцентрический принцип, единица боевых действий, n(off)-line режим, полетная информация, межполётный контроль, идентификация динамических воздушных целей, корпоративная сеть, информационная безопасность.

Keywords: network-centric principle, fighting unit, n (off) -line mode, flight information, between flight, dynamic identification of air targets, corporate network, information security.

Xülasə: *Hal hazırda dünyanın aparıcı dövlətlərinin silahlı qüvvələrinin fəaliyyətində vahid məlumat şəbəkəsi (network-centric warfare) prinsipi geniş tətbiq olunmağa başlamışdır. Vahid şəbəkə hər bir qoşun növünün (əməliyyat vahidlərinin) lokal şəbəkəsinin vahid informasiya məkanında inteqrasiya olunmasını nəzərdə tutur. Məqalədə konkret hərbi əməliyyat vahidinin təmsalında vahid şəbəkə prinsipinin reallaşdırılmasına cəhd edilmişdir.*

Giriş

İnformasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı, bütün sahələrdə olduğu kimi, hərbi əməliyyatların real vaxt miqyasında (on-line rejim) idarə olunması üçün yeni konsepsiyaların meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu konsepsiya hərbi əməliyyatların idarə olunmasının mərkəzləşdirilmiş məlumat şəbəkəsi (Network-centric warfare) mühitində təşkilini nəzərdə tutur və ilk dəfə ABŞ-ın Müdafiə Nazirliyi tərəfindən praktikada tətbiq olunmuşdur. Mərkəzləşdirilmiş məlumat şəbəkəsi (MMS) hər bir qoşun növünün (əməliyyat vahidlərinin) lokal şəbəkəsinin vahid informasiya məkanında inteqrasiya olunmasını nəzərdə tutur. Birləşmiş hərbi qüvvələrin döyüş qüdrətinin yüksəldilməsini nəzərdə tutan və paylanmış coğrafi mühitdə yaradılan MMS – hərbi əməliyyat iştirakçılarının real vaxt miqyasında cari vəziyyət haqqında etibarlı və tam informasiya ilə təmin edilməsinə xidmət edir. İnformasiya təhlükəsizliyinin ödənməsi mərkəzləşdirilmiş şəbəkə prinsipi üçün ən önəmli şərt [1].

Aparıcı ölkələrin silahlı qüvvələrinin MMS-yə əsaslanan idarə sistemləri haqqında məlumatların təhlili aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir [2, 3]:

- MMS-yə əsaslanan idarə sistemləri vaxtında əldə edilmiş informasiyanın etibarlılığına və dəqiqliyinə görə rəqib tərəfin klassik kəşfiyyat sistemindən üstündür;

- MMS-yə əsaslanan idarə sistemləri real vaxt miqyasında (on-line rejim) toplanmış və paylanmış istifadəçilər arasında böyük həcmli informasiya mübadiləsinə imkan verən rabitə sistemlərinin köməyi ilə həyata keçirilir. Bu sistemin özəlliyi ondan ibarətdir ki, bütün informasiya mərkəzi serverdə toplanır və təhlillər aparmaq üçün vaxt itirmədən serverdəki bu informasiyaya müraciət etmək olar;

- bu sistemi effektiv istifadə etmək üçün öz sahəsində hərtərəfli və dərin biliklərə malik mütəxəssislər hazırlanır;

- bu sistemin proqram təminatı hər bir ölkənin öz mütəxəssisləri tərəfindən hazırlanır və praktiki olaraq tətbiq olunur.

Beləliklə, bu konsepsiya üç komponentin: informasiya mənbələrinin, komandanlığın və döyüş vasitələrinin mərkəzləşdirilmiş məlumat şəbəkəsində uzlaşdırılması məsələsinə xidmət edir.

Ayrıca seçilmiş qoşun növünün təmsalında vahid məlumat şəbəkəsinin işlənməsi

Mərkəzləşdirilmiş məlumat şəbəkəsinə əsaslanan idarə sisteminin yaradılması üçün hər hansı bir qoşun növünün lokal məlumat şəbəkəsinin yaradılmasından başlamaq məqsədəuyğundur.

Qoşun növü kimi HHQ və HHMQ götürülmüşdür. Burada vahid məlumat şəbəkəsinin yaradılması qoşun növünün 3 komponentinin uzlaşdırılmasını nəzərdə tutur:

- komponent 1 – radiolokasiya stansiyalarını, pilotsuz uçuş aparatlarını, kosmik müşahidə peykini, radioelektron kəşfiyyatı;
- komponent 2 – HHQ və HHMQ komandanlığını;
- komponent 3 – döyüş təyyarələrini, zenit-raket qurğularını.

Qeyd olunan komponentlərin on-line və off-line rejimlərdə komandanlığın məlumat şəbəkəsində (telekommunikasiya vasitələri və proqram modullarının köməyi ilə) uzlaşdırılması təklif olunur. Kəşfiyyatı, kosmik müşahidə peykini, döyüş təyyarələrinin uçuş informasiyasının emalı sistemini şəbəkəyə off-line, radiolokasiya stansiyaları, pilotsuz uçuş aparatları və zenit-raket qurğularını isə on-line rejimdə qoşmaq olar. Bu halda HHQ və HHMQ-nin lokal şəbəkəsi birləşmiş qoşunların vahid şəbəkəsinin tərkib hissəsi olacaqdır.

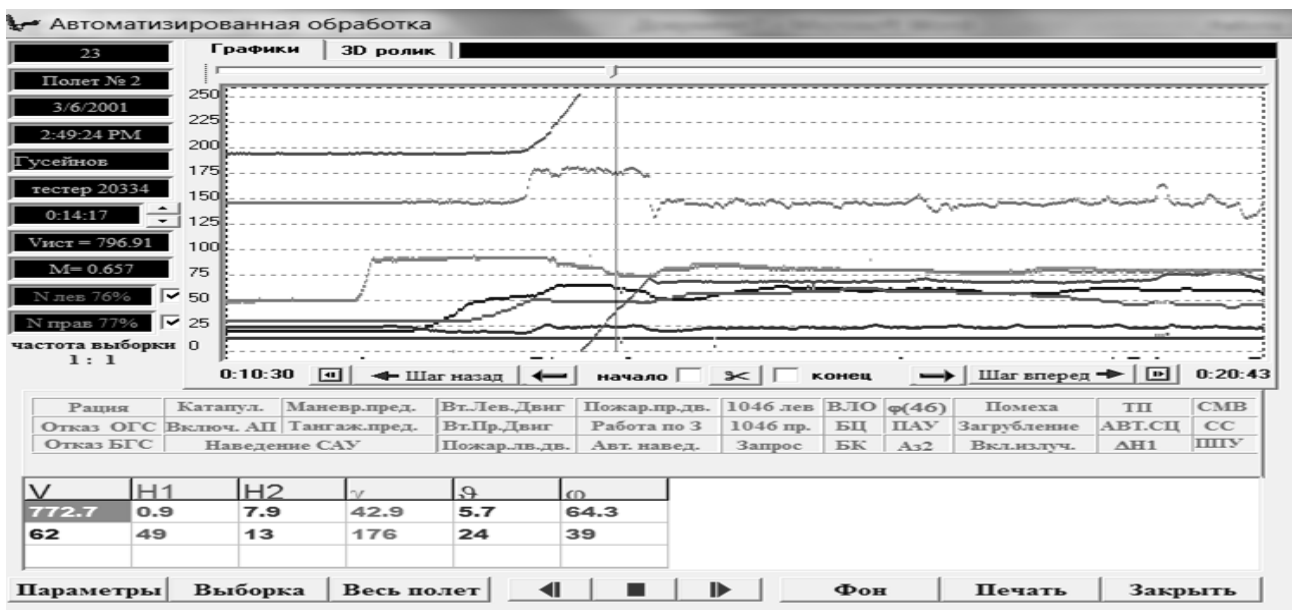
Qeyd olunan komponentlərin on-line və off-line rejimlərdə komandanlığın lokal şəbəkəsində telekommunikasiya və proqram modulları vasitələri ilə uzlaşdırılması təklif olunur. Kəşfiyyatı, kosmik müşahidə peykini, döyüş təyyarələrinin uçuş informasiyasının emalı sistemini şəbəkəyə off-line, radiolokasiya stansiyaları, pilotsuz uçuş aparatları və zenit-raket qurğularını isə şəbəkəyə on-line rejimdə qoşmaq olar. Bu halda HHQ və HHMQ-nin lokal şəbəkəsi birləşmiş qoşunların vahid şəbəkəsinin tərkib hissəsi olacaqdır.

Təklif olunan şəbəkə komandanlığa hərbi əməliyyatları daha effektiv idarə etməyə imkan yaradacaqdır. Bu effekt döyüş vəziyyəti haqqında on-line rejimdə etibarlı, tam və vizuallaşdırılmış informasiyanın komandanlığın sərəncamında olması hesabına əldə edilir.

Seçilmiş qoşun növünün lokal məlumat şəbəkəsinin yaradılması üçün yuxarıda qeyd olunan 3 komponentin idarə olunmasını təmin edən proqram təminatı işlənmişdir. Bu məqalədə, nümunə kimi döyüş təyyarələrinin texniki vəziyyətinə uçuşlararası nəzarəti və pilotun peşəkarlığına nəzarəti həyata keçirmək məqsədi ilə uçuş informasiyasının (“qara qutu”) operativ emalı sistemi, kəşfiyyat sistemi və dinamik hava hədəflərinin aşkarlanması, identifikasiyası və müşayiət edilməsi sistemi götürülmüşdür:

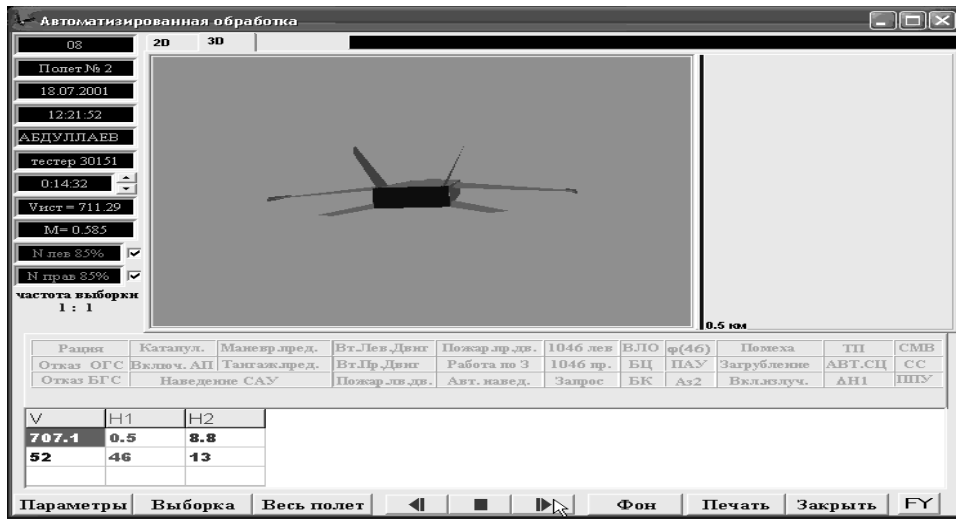
➤ Uçuş informasiyasının (“qara qutu”) operativ emalı sistemi

Bortdakı uçuş informasiyası toplayıcısı uçuşun bütün texniki parametrlərini deşifrə edib prosesi tam təhlil etməyə və vizuallaşdırmağa imkan verir [4,5]. Şəkil 1-də binar və analoq parametrlər qrafiki və rəqəmsal şəkildə verilmişdir [6-9].

Şəkil 1. Uçuş informasiyasının rəqəmsal və qrafiki emalı

Uçuş informasiyasından istifadə edərək uçuş aparatının hərəkət trayektoriyasını, pilotaj fiqurlarını, uçuş rejimlərini və s.-ni identifikasiya edərək vizuallaşdırmaq (şəkil 2) mümkündür [10-16].

Şəkil 2. Pilotaj fiqurunun identifikasiyası və vizuallaşdırılması

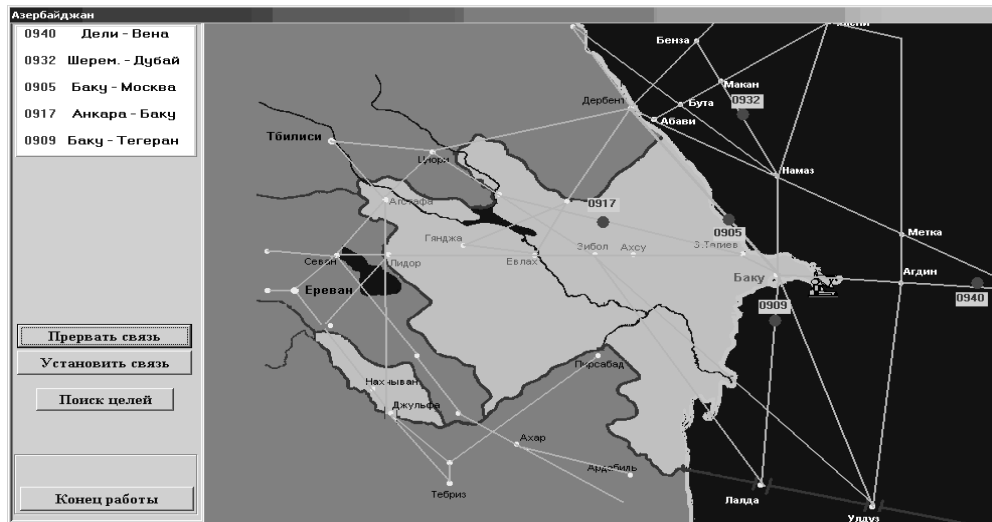
Uçuş informasiyasının operativ emalı off-line rejimdə aparılır. Hər uçuş əməliyyatından sonra dərhal uçuş informasiyası qoşun növünün lokal, həmçinin silahlı qüvvələrin MMSŞ-sinə daxil edilir.

➤ **Kəşfiyyat sistemi**

Rəqibin radar və zenit-raket qurğularını, yerüstü hərbi texnikasını əksətdirən kosmik, aero və radioelektron kəşfiyyat məlumatları on-line rejimdə həm qoşun növünün lokal, həm də silahlı qüvvələrin MMSŞ-sinə daxil edilir.

➤ **Dinamik hava hədəflərinin aşkarlanması, identifikasiyası və müşayiət edilməsi sistemi**

Stasionar və səyyar radiolokasiya sistemləri dinamik hava hədəflərini on-line rejimdə aşkarlayır, identifikasiya edir və müşayiət edir. Bu informasiya da vizuallaşdırılmış şəkildə lokal şəbəkə və MMSŞ vasitəsi ilə mərkəzi serverə ötürülür (şəkil 3).

Şəkil 3. Dinamik hava hədəflərinin aşkarlanması, identifikasiyası və müşayiət edilməsi sisteminin fəaliyyətinin vizuallaşdırılması

MMSŞ vasitəsi ilə real vaxt miqyasında alınan və vizuallaşdırılan döyüş vəziyyəti haqqında dəqiq və etibarlı informasiya komandanlıq tərəfindən müdafiə və hücum üçün düzgün qərarların qəbuluna böyük dəstək ola bilər.

Nəticə

Təklif olunan lokal şəbəkə vahid məlumat şəbəkəsinin tərkib hissəsi olmaqla uyğun komandanlığa hərbi əməliyyatları daha effektiv idarə etməyə imkan yarada bilər. Bu effekt döyüş vəziyyəti haqqında on(off)-line rejimdə etibarlı, tam və vizuallaşdırılmış informasiyanın komandanlığın sərəncamında olması hesabına əldə edilir.

Ədəbiyyat

1. Боев С.Ф. Сетевые системы регионального уровня реального масштаба времени. Федеральная космическая программа России на 2006 – 2015 г, стр. 145-148
<http://federalbook.ru/files/SVAYZ/saderzhanie/Tom%208/IV/Boev.pdf>
2. NETWORK CENTRIC WARFARE: Developing and Leveraging Information Superiority David S. Alberts John J. Garstka Frederick P. Stein, 2000, pp. 284
http://www.dodccrp.org/files/Alberts_NCW.pdf
3. Network-Centric Warfare: How Navies Learned to Fight Smarter through Three World Wars (review), Kathleen Broome Williams, From: The Journal of Military History, Volume 73, Number 4, October 2009, pp. 1386-1388 | 10.1353/jmh.0.0401
<http://muse.jhu.edu/journals/jmh/summary/v073/73.4.williams.html>
4. Оруджов Г.Г. Синтез оптимального маршрута движения ЛА в горизонтальной плоскости, Сборник материалов научно-технической конференции по теме "Навигационные комплексы и их применение", Даугавпилс, 1990.
5. Оруджов Г.Г. Система автоматического управления ЛА в боковом канале, Сборник материалов научно-технической конференции на тему "Комплексирование бортовых систем и новая информационная технология", Ленинград, 1991.
6. Аббасов А.М., Оруджов Г.Г. и др., "К вопросу обработки полетной информации", Известия АН Азербайджана, № 1-2, том XV, Баку, 1994.
7. Abbasov A.M., Mamedova M.H., Orujov G.H. and etc. Synthesis of the methods of subjective knowledge representations in problems of fuzzy pattern recognition // Mechatronics, №11 (2001), p. 439-449.
8. Алгулиев Р.М., Оруджов Г.Г., Азизов Э.А., Азизов Р.А. Технология оценки качества пилотирования ЛА посредством обработки полетной информации // Материалы научной конференции "Математическое моделирование и вычислительный эксперимент – 2002", Ташкент, 2002.
9. Алгулиев Р.М., Мамедова М.Г., Оруджов Г.Г. Разработка интеллектуальных систем поддержки принятия решений для повышения безопасности полетов // Материалы международной научно-технической конференции "Информационные и электронные технологии в дистанционном зондировании", 20-23 декабря 2004, Баку с.119-121.
10. Алгулиев Р.М., Оруджов Г.Г., Сабзиев Э.Н. Идентификация траектории полета летательного аппарата // Материалы III международной конференции "Идентификация систем и задачи управления", Москва, 28-30 января 2004, с.343-347.
11. Алгулиев Р.М., Оруджов Г.Г., Сабзиев Э.Н. Некоторые проблемы идентификации траектории полета летательного аппарата // Материалы международной научно-технической конференции "Информационные и электронные технологии в дистанционном зондировании", Баку, 20-23 декабря 2004, с.121-122.
12. Алгулиев Р.М., Оруджов Г.Г., Азизов Р.А., Панахов Н.А. Состояние и перспективы систем объективного контроля ЛА // Республиканская научно-техническая конференция "Современные проблемы гражданской авиации", Баку, 3-4 февраля 2004, с.54-58.
13. Əliquliyev R.M., Orucov Q.H., Rəsulova N.V., Vəlixanov V.İ., Balayev N.N. Silahlı qüvvələr və informasiya texnologiyaları: müasir vəziyyət və perspektivlər // Elmi-praktik konfrans: "İnformasiya sistemləri və metodların hərbi-dəniz kadrlarının hazırlanmasında rolu", Bakı, 2008, s.26-32.

14. Алгулиев Р.М., Оруджов Г.Г., Азизов Р.А., Азизов Э.А. Разработка системы оперативной обработки полетной информации. Azərbaycan Milli Aviasiya Akademiyasının Elmi Məcmuəsi, 2005, cild 7, №2, s.58-70.

15. Оруджов Г.Г. Методика идентификации математической модели летательного аппарата, Материалы II Международной конференции "Идентификация систем задачи и управления" - SICPRO. CD. Москва, 2003, с. 2340-2346.

16. Алгулиев Р.М., Оруджов Г.Г. Интеллектуальные системы управления воздушным движением. Сборник научных трудов по материалам 1-го Международного радиоэлектронного Форума "Прикладная радиоэлектроника. Состояние и перспективы развития" МРФ – 2002. – Харьков, 2002, с. 59-60.

Аннотация

Согласование действий единиц военных операций в сетевой среде Г.Г.Оруджов

В настоящее время вооруженные силы ведущих государств широко применяют сетевую принцип управления военными операциями. Централизованная информационная сеть предусматривает интеграцию локальных информационных сетей всех родов войск (единиц военных операций) в едином информационном пространстве. В статье сделана попытка для реализации сетецентрического принципа на примере конкретной единицы боевых действий.

Summary

Coordination of actions units of military operations in a network environment G.H. Orujov

Currently, the armed forces of the leading states are widely used network-centric military operations management principle. The centralized information network includes the integration of local information networks of all types of troops (units of military operations) in a single information space. The paper attempts to implement network-centric principles for an example of fighting units.

ƏRAZİNİN MÜŞAHİDƏ ŞƏRAİTİNİN CİS TEXNOLOGİYALARI İLƏ TƏDQIQI İMKANLARI

Y.Ə.Nəsibov, R.R.Əmənov

AMEA-nın akad. H.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu

Açar sözlər: Coğrafi İnformasiya Sistemləri, ArcGIS, müşahidə şəraiti, görünəbilirlik analizi, profil, 3 ölçülü model

Ключевые слова: Географическая Информационная Система, ArcGIS, соблюдая условия, Анализа Линия Взгляд, профиль, Трёхмерная модель

Keywords: Geographic Information Systems, ArcGIS, observation condition, Line of Sight analysis, profile, three-dimensional model

Xülasə: müharibə şəraitində olan ölkəmiz üçün CİS texnologiyalarının hərbi sahədə tətbiqi qaçınılmazdır. Məqalədə ərazinin müşahidə şəraitinin öyrənilməsində nümunə üçün seçilmiş dağlıq ərazinin CİS texnologiyasından istifadə edərək 3 ölçülü modeli qurulmuş, bu modelə görə ərazinin profili çıxarılmış, cədvəllər hazırlanmış və ərazinin xəritələşdirilməsi aparılmışdır. ArcGis proqram təminatının düz xətt boyunca görünəbilirlik analizindən istifadə edərək müşahidə məntəqəsindən baxıldığı zaman hədəf nöqtəsi ətrafında hansı ərazilərin nəzarət altında saxlanıla bilinəcəyi tədqiq edilmişdir.

1. Giriş

XXI əsr informasiya əsri olaraq adlandırılmışdır. Bu dövrdə informasiya sistemlərini yaradan və onu istifadə edənlər cəmiyyətin inkişafında əsas hərəkətverici qüvvə olmuşdur və olmaqda da davam edir. Xüsusilə kompüter texnologiyası ilə işlənən, analiz edilən, nümayiş olunan məlumatlar hər bir elm sahəsində olduğu kimi, hərbi elmində də öz təsirini göstərmişdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə hərbi elminin öyrənilməsi XX əsrin sonlarından etibarən dəyişən, inkişaf edən texnologiya ilə uzlaşmış və hərbi-də, nəzəri məlumatların praktikaya keçməsində çox böyük təkan vermişdir.

Müasir dünyada Coğrafi İnformasiya Sistemləri (CİS) texnologiyaları önəmli əhəmiyyətə malikdir. Bu istiqamətdə dünya liderləri olan ölkələr dayanıqlı iqtisadi inkişafın, sosial, hərbi və ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasından CİS-dən çox böyük məharətlə istifadə edir və bu texnologiyanın tətbiqi nəticəsində sürətlə inkişaf yolu keçirlər. Avropa və Amerikanın inkişaf etmiş ölkələrinin ali təhsil və tədqiqat müəssisələrində bu sahə üzrə bakalavr, magistr və doktorant hazırlığı üzrə müəyyən proqramlar həyata keçirilir.

CİS coğrafi obyektlərin sadəcə koordinatı ilə deyil, eyni zamanda atributiv məlumatları ilə də eyniləşdirilməsindən bəhs edən genişmənalı bir informasiya sistemidir. Bu sistemin ən önəmli xüsusiyyəti hər hansı bir obyektin qrafik üsulu ilə təsvir edilməsi ilə yanaşı, həmin obyektin xüsusiyyətlərini izah edən qrafik olmayan, yəni atributiv məlumatların da olmasıdır.

2. Ərazinin taktiki xüsusiyyəti – müşahidə şəraiti

Döyüş əməliyyatlarının təşkilinə və aparılmasına, silah və döyüş texnikasının tətbiqinə təsir göstərən “*Ərazinin taktiki xüsusiyyətləri*”ndən biri də *müşahidə şəraitidir*.

Müşahidə şəraiti - düşmənin mövqeyi, onun qüvvə və vasitələri haqqında məlumatların əldə edilməsinə yardım edən ərazi xüsusiyyətidir. Bu xüsusiyyət ərazinin görünmə dərəcəsi və baxış məsafəsi ilə müəyyən edilməklə yanaşı, relyefin, bitki örtüyünün, yaşayış məskənlərinin və görünüşə maneçilik yaradan başqa obyektlərin xarakterindən, eləcə də meteoroloji şəraitdən asılıdır.

Müşahidənin düzgün təşkili nəticəsində əldə olunan məlumatlar komandirə əməliyyat meydanını hərtərəfli qiymətləndirmək və əsaslandırılmış qərar qəbul etmək imkanı verir. Ərazidə yarpaqlar, dərələr, yüksəkliklər, ağac və kol bitkiləri, müxtəlif tikililər nə qədər çox olarsa, müşahidə şəraiti bir o qədər əlverişsiz olur. Dağlıq ərazilərdə müşahidə apararkən elə yer seçmək lazımdır ki, oradan aşırımlar, yollar, cığırlar və vadilər görünə bilsin.

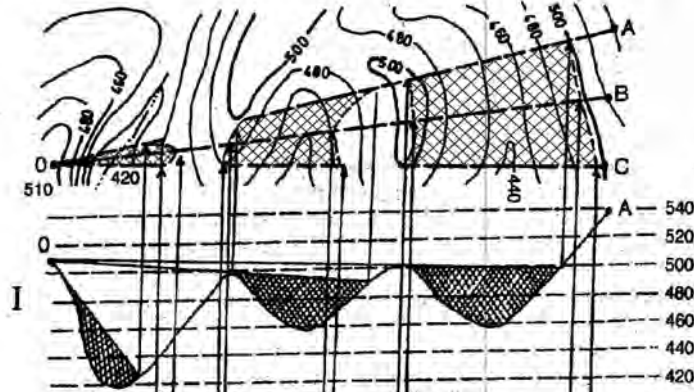
Müşahidə şəraitinin öyrənilməsi fəaliyyət rayonunda yer səthinin ən əlverişli nöqtələrindən baxdıqda görünmə dərəcəsini təyin etmək məqsədi daşıyır. Müşahidə şəraiti kəşfiyyatın aparılmasına, atəş sisteminin təşkil edilməsinə və bölmələrin idarə edilməsinə yardım edir, yaxud onları çətinləşdirir. O, ətraf ərazinin və hədəflərin müəyyən bir sektorda (zolaqda) yüksəkliklərdən optik (radiolokasiya) görünmə məsafəsi ilə, həmçinin görünməyən sahələrin ölçüləri və sərhədləri ilə xarakterizə olunur. Müşahidə şəraiti əsasən relyefin, ağac və kol bitkilərinin, qruntun, yaşayış məntəqələrinin və müxtəlif tikililərin xarakterindən asılıdır. Müşahidə şəraitinə havanın vəziyyəti, ilin və günün vaxtı da ciddi təsir edir.

Müşahidə məntəqələri, atəş sahələri və irəliləmə istiqamətlərinin seçilməsi xəritə üzərində yerinə yetirilir. Bunun üçün təyin olunmuş istiqamətlər boyunca *profil* qurulur. Profilin üfüqi miqyası, bir qayda olaraq, xəritənin miqyasına bərabər, şaquli miqyası isə ən azı 10 dəfə böyük götürülür. Profil, nöqtələr arasında qarşılıqlı görünmənin təyin olunmasında; ərazi relyefinin öyrənilməsində; ərazinin meyilliyinin öyrənilməsi və s. işlərdə tətbiq olunur. Bu məqalədə ərazi profilindən təyin olunmuş istiqamətlər boyunca görünən və görünməyən sahələrin təyin olunması üçün istifadə ediləcəkdir.

3. Ərazi profilinin qurulması üsulları

a. Ənənəvi

Bu üsulda, xəritə üzərində görünən və görünməyən sahələr ərazinin profilini qurmaqla aşağıdakı qaydada yerinə yetirilir (Şəkil 1). Xəritədə yüksək bir yerdə müşahidə məntəqəsi seçilir. Bu nöqtədən müşahidə aparılacaq istiqamətdə müşahidə sektorunun sol və sağ sərhədi boyunca iki düz xətt çəkilir. Sektor düz xətlərlə bir neçə istiqamətə bölünür və nömrələnir. Bu istiqamətlərin, yüksəkliklərin zirvəsindən, yaxud suayırıcı xətlərdən keçirilməsi daha məqsədəuyğundur. Düz xətlər boyunca ayrı-ayrı və alt-alta profillər qurulur. Nöqtədən etibarən hər profildə görünməyən sahə müəyyənləşdirilərək ştrixlənilir. Ştrixlənmiş sahələrin sol və sağ sərhədləri təkrar xəritədə profil xəttinin üzərində işarələnir. İşarələnən nöqtələr ərazinin relyefi də nəzərə alınaraq səlis xətlərlə birləşdirilir və görünməyən sahələr xəritə üzərində adi karandaşla ştrixlənilir. Sektor genişləndikcə profil xətlərinin sayı da çoxaldılır və ehtiyac olan yerə qədər uzadılır.

Şəkil 1. Görünən və görünməyən sahələrin ənənəvi üsulla təyini

b. CİS texnologiyaları ilə

Müşahidə şəraitinin rəqəmsal mühitdə öyrənilməsi üçün bir çox Coğrafi İnformasiya Sistemləri (CİS) texnologiyalarından istifadə etmək mümkündür. Bu məqalədə ESRI şirkətinin ArcGIS 10.3 proqram təminatından istifadə etməklə ərazinin müşahidə şəraitinin CİS mühitində öyrənilməsinə dair coğrafi analiz aparılmışdır. Bunun üçün qeyd olunan proqram təminatının 3 ölçülü analiz (*3D Analyst*) və Məkan analizi (*Spatial Analyst*) alətlər panelindən istifadə edilmişdir.

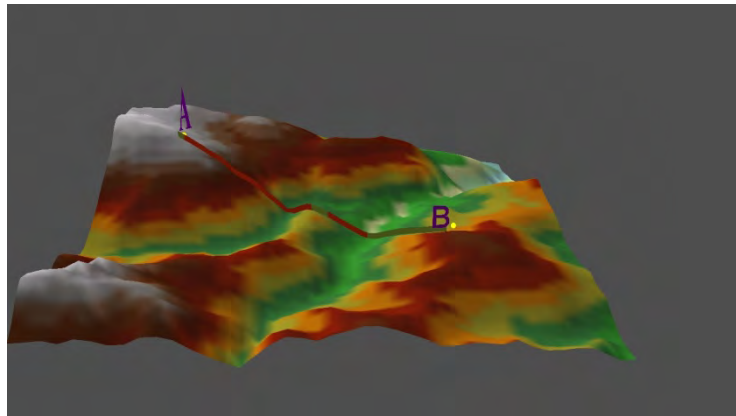
Qeyd olunan texnologiyanın köməkliyi ilə düşmənə tərəfə yaxşı müşahidə təmin edən əlverişli yüksəkliklərin seçilməsi; həmin ərazinin görünən və görünməyən sahələrinin təyin edilməsi; düşmənin gözlənilən hərəkət istiqamətindəki obyektlərinin və ayrı-ayrı sahələrinin müəyyən olunmasını, həmçinin düşmənin gizli yaxınlaşma yollarının aşkar edilməsi mümkündür.

Ənənəvi üsuldən fərqli olaraq CIS texnologiyasının köməklili ilə ərazinin müşahidə şəraitinin öyrənilməsinə çox qısa vaxtda həyata keçirmək mümkündür. Arc GIS proqram təminatı vasitəsi ilə təyin olunmuş düz xətt boyunca görünən və görünməyən ərazilərin başlanğıc və son nöqtələrinin koordinatlarını (enlik, uzunluq və hündürlük) və müşahidə nöqtəsindən hər hansı bir nöqtəyə qədər olan məsafəni və s. hesablamaları aparmaq mümkündür.

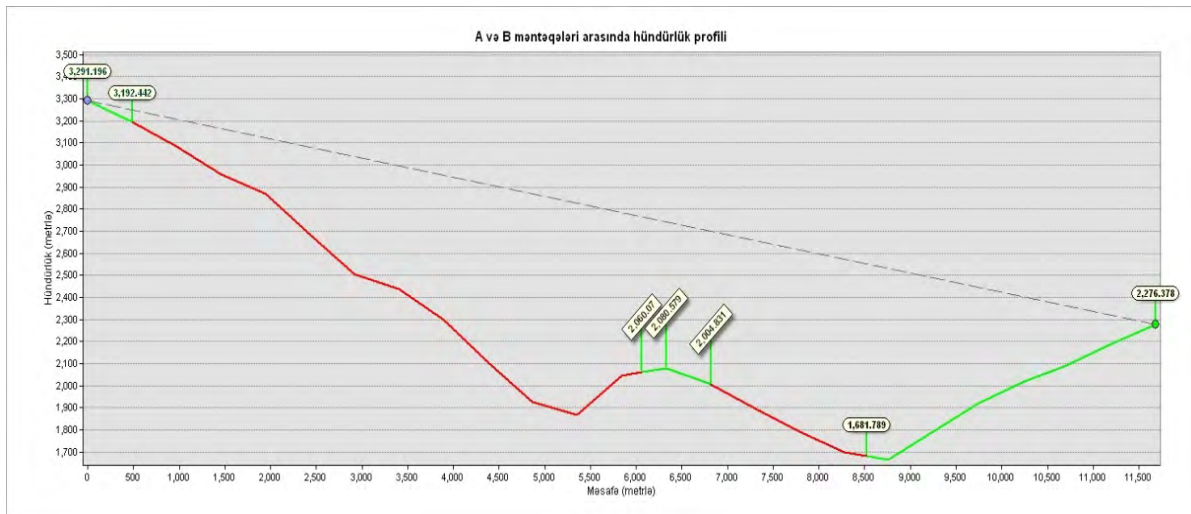
ArcGIS proqramının 3D Analyst modulundan istifadə edərək verilən bir xətt boyunca görünəbilirlik analizindən (Line of Sight) istifadə edilmişdir. Bu analiz ilə müşahidə nöqtəsindən (A) baxıldığında hədəfə (B) doğru verilən istiqamət boyunca görünən və görünməyən sahələrin təyin olunmasına dair coğrafi analiz aparılmışdır.

Coğrafi analizin aparılması üçün mütləq yüksəkliyi 960–3700 m aralığında olan dağlıq ərazi seçilmişdir. Həmin ərazidə şərti olaraq mütləq yüksəkliyi bilinən iki nöqtə: müşahidə nöqtəsi (A) və hədəf nöqtəsi (B) təyin edilmişdir. Müşahidə nöqtəsinin (A) mütləq yüksəkliyi 3291 metr, hədəfin (B) mütləq yüksəkliyi isə 2276 metrdir. Nöqtələrin nisbi yüksəkliyi 1015 metr təşkil edir. Məqsədimiz müşahidə nöqtəsi (A) ilə hədəf nöqtəsi (B) arasında düz xətt boyunca görünən və görünməyən sahələrin təyin edilməsidir.

Bunun üçün ilk olaraq Ərazinin Yüksəklik Modeli (DEM) üzərində relyefin təsnifatlaşdırılması aparılmışdır. Ərazinin rəqəmsal yüksəklik modelini hazırlamaq üçün bir neçə üsul mövcuddur. Bunlardan ən müasiri peyk texnologiyasından istifadə edərək hazırlanan üsuldür (məqalədə bu üsuldən istifadə edilmişdir). Rəqəmsal yüksəklik modelindən istifadə ilə əraziyə aid meyillilik və baxarlılıq (relyefin ekspozisiyası) xəritələrini və üç ölçülü (3D) modelini hazırlamaq, ərazinin profilini çıxartmaq, görünəbilirlik və həcm analizlərini və s. analizləri də aparmaq mümkündür (şəkil 2.)

Şəkil 2. Ərazinin rəqəmsal yüksəklik modeli

Şəkil 3. Müşahidə nöqtəsi (A) ilə hədəf nöqtəsi (B) arasında hündürlük profili

Şəkil 3-də verilmiş profilin köməkliyi ilə müşahidə nöqtəsi (A) ilə hədəf nöqtəsi arasındakı relyefin məsafələrə və yüksəkliklərə görə dəyişdiyi açıq-aydın şəkildə görünür. Görünən ərazilər əsasən 3 zonaya bölünmüşdür. Birinci zona müşahidə məntəqəsindən baxıldığı zaman 12 kilometrlik düz xəttin mütləq hündürlüyü 3192–3291 metrə qədər olan hissəsi, ikinci zona mütləq hündürlüyü 2004-2060 metrə qədər olan hissəsi (bu zonada relyefin hündürlüyündən asılı olaraq 2080 metrə malik hündürlük də görünür), üçüncü zona isə mütləq hündürlük 1681–2276 metrə qədər olan hissə (bu zonada relyefdən asılı olaraq 1668 metrə malik dərə ərazi də görünür).

Həmçinin ərazinin kvadrat kilometrə 2D, 3D və həcm parametrləri hesablanmışdır (Cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Ərazinin sahə və həcm göstəriciləri

Ərazinin		
2D sahə (km ²)	3D sahə (km ²)	Həcm (km ³)
304.3	320.4	401484.3

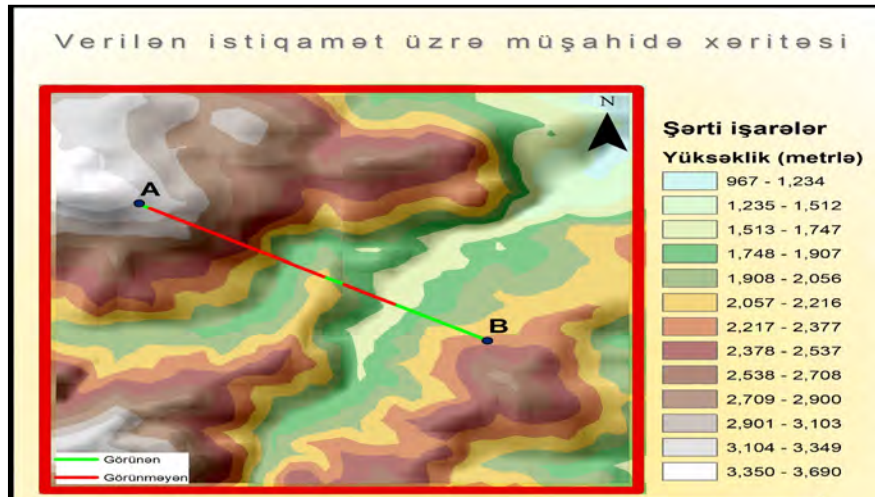
Cədvəl 2.

A və B məntəqələri arasındakı düz xətt məsafəsinin parametrləri

Sahə	Məsafə (3D) (metrlə)	Minimum Z (metrlə)	Maximum Z (metrlə)
Görünən	4200	1663.0	3285.8
Görünməyən	7800	1668.8	3227.7

Cədvəl 2-dən görüldüyü kimi, xətt boyunca görünən ərazilərin uzunluğu görünməyən ərazilərin uzunluğundan 3,6 km uzundur. Əldə edilmiş bu məlumatdan ilkin olaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, müşahidə nöqtəsi (A) yerinin seçilməsi qənaətbəxş deyildir. Bu, bizə ərazini yaxşı müşahidə etməyimizə imkan verməz. Çünki görünməyən sahənin məsafə olaraq uzunluğu görünəndən daha çoxdur, amma ərazinin hündürlük profilinə nəzər salsaq, görürük ki, hədəf nöqtəsi ətrafında (B) daha çox ərazini müşahidə etmək imkanımız var (şəkil 3, 4). B nöqtəsinə yaxın yüksəkliklərdə və ərazilərdə düz xəttin 8500 metrliyindən sonra bütün ərazilər müşahidə nöqtəsinin nəzarəti altındadır. Bu da düşmən mövqələrinə yaxın bütün ərazilərin müşahidə altında olması üçün A nöqtəsinin düzgün mövqedə yerləşdiyini göstərir.

Ərazinin daha yaxşı kəşf olunması və hündürlüklərə görə ərazinin daha yaxşı tanınması üçün 13 yüksəklik qurşağına görə təsnifatlaşdırma aparılmış və müşahidə nöqtəsindən (A) hədəf nöqtəsinə (B) görünən və görünməyən sahələrin müəyyən olunması üçün istiqamət boyunca düz xətt çəkilmişdir. Xəritənin şərti işarələrinə nəzər saldıqda düz xəttin yaşıl hissəsi görünən sahələri, qırmızı hissəsi isə görünməyən sahələri göstərir. Hədəf nöqtəsindən (A) baxdıqda düz xəttin qırmızı ilə işarələnən ərazilərini müşahidə altına almaq mümkün olmadığı, yaşıl xətt ilə işarələnən ərazilərin müşahidə altında olduğu açıq-aydın şəkildə görünür (şəkil 4).

Şəkil 4. Verilən istiqamət üzrə müşahidə xəritəsi

Bu da CİS texnologiyası ilə aparılmış analizin rəqəmli formatda, sürətli, daha asan başa düşülməsinə və 100%-ə yaxın dəqiq nəticə alınmasına yaxından köməklik göstərir. Daha dəqiq nəticələr əldə etmək və hərbi, strateji planlaşdırma aparılması məqsədi ilə eyni analizi B nöqtəsindən A nöqtəsinə doğru aparmaq lazımdır. Bu zaman düşmən mövqelərindən baxıldığında A nöqtəsi ətrafındakı hansı ərazilərin düşmən müşahidəsi altında qalmasını təyin etmək və ona görə hərbi planlaşdırma taktikaları həyata keçirmək olar.

Nəticə

Dünyada baş verən müharibələrin, Dağlıq Qarabağ uğrunda döyüşlərin və təlimlərin təcrübəsi əyani şəkildə onu göstərir ki, ərazi faktorundan bacarıqla istifadə edərək silah və texnikanı daha səmərəli tətbiq edən tərəfin uğur qazanmaq şansı daha çoxdur. Bu səbəbdən CİS texnologiyasının hərbi sahədə tətbiq olunması çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, CİS texnologiyası zaman və dəqiqlik baxımından ərazinin müşahidə şəraitinin öyrənilməsində böyük üstünlüklərə malikdir.

Bu texnologiya sayəsində düşməne yaxın ərazilərin relyefin meyilliliyi, baxarlılıq parametrləri hesablanaraq texnikanın və canlı qüvvənin hərəkəti nizamlanaraq hərbi, strateji planlaşdırılma aparılması da mümkündür.

Nəticə olaraq, ənənəvi üsulla ərazinin müşahidə şəraitinin öyrənilməsi müasir üsulla müqayisədə həm zaman itkisi, həm də dəqiqlik baxımından ərazinin müşahidə şəraitinin öyrənilməsində geri qalır.

Ədəbiyyat

1. Haritacılıq ders notu, Piyade okul komutanlığı Basımevi Müdürlüğü, Tuzla/İstanbul, 2011;
2. ArcGIS 3D analiz, eğitim dökümanı, İşlem şirketler grubu, Ankara, 2008;
3. Q. Məmmədov, İ. Əhmədov. Hərbi topoqrafiyanın əsasları. Nafta - Press, 2004, 820 s.
4. Yomralıoğlu, T. Coğrafi Bilgi Sistemleri: Temel Kavramlar ve Uygulamalar, 5. Baskı, İstanbul, 2009.
5. www.esri.com

Аннотация

**Возможности исследования обстановки наблюдения местности с помощью технологии ГИС
Я.А.Насибов, Р.Р.Аманов**

Применение ГИС технологий в военной области в состоянии войны для нашей страны является неизбежным. Были подготовлены таблицы в соответствии с условиями в районе исследований в горной местности, используя 3-Д модель встроенной технологии ГИС, в соответствии с профилем сайта этой модели, и было проведено картирование области. Был проведен ArcGIS анализ с помощью программного обеспечения, посредством которого можно увидеть вдоль прямой линии, если смотреть с наблюдательного пункта вокруг точки земли на изучаемой местности, которую надо держать под контролем.

Summary

**Investigation possibilities of observation conditions using GIS technology
Ya.A.Nasibov, R.R.Amanov**

Application of GIS technologies in military field is inevitable for our country which is in a war condition. In the article, 3 D model of chosen sample mountainous area was prepared with application of GIS technology in order to study observation conditions; area profile was drawn on the base of this model, tables and area mapping also was realized. It was analyzed the possible control areas around target point covered by looking from observation point to target point with using visual coverage analysis along the straight line of Arc GIS program software.

MİLLİ XARAKTER VƏ HƏRBİ KADRLARIN HAZIRLANMASI PROBLEMİ

F.Quliyev

Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi

Açar sözlər: milli xarakter, xalq, etnos, milli mədəni dəyərlər, türk etnosu, Turan psixoloji tipi, qurd totemi, türk qoşunu, strategiya, hərbi kadrlar.

Ключевые слова: национальный характер, народ, этнос, национально-культурные ценности, тюркский этнос, Туранский психологический тип, тотем волка, тюркские войска, стратегия, военные кадры.

Keywords: national character, nation, ethnos, national-cultural treasures, Turkish ethnos, Turan psychological type, wolf totem, Turkish army, strategy, military personnel.

Xülasə: Məqalədə *milli xarakter, milli mentalitet, milli temperament, xalq, etnos, milli mədəni dəyərlər, türk etnosu, Turan psixoloji tipi* məsələlərinə baxılmış, milli xarakter və xalq ruhu haqqında filosofların fikirləri nəzərdən keçirilmişdir. *Türk etnosunun tarixi, dünya hərbi sənətində, bəşər mədəniyyətindəki xidmətləri faktlarla göstərilmişdir. Türk döyüşçüsünün müfəssəl xarakteristikası verilmiş, türk ordusunun döyüş strategiyası təsvir edilmişdir. Nəticədə türk əsgərinin modelini tərtib etmək alqoritmi təklif edilmişdir.*

Azadlığını əldə etmək, müstəqilliyini qazanmaq, demokratik cümhuriyyət yaratmaq hər bir xalqın arzusudur. Ancaq əldə edilmiş müstəqilliyi qorumaq çevik xarici siyasət, xalqı istənilən vaxt səfərbər edə biləcək daxili siyasət və hər zaman döyüşə hazır olan ordu yaratmaq tələb edir. Müstəqilliyini qazanmış Azərbaycan Respublikasının ordu quruculuğunda milli kadrların hazırlanma prosesi xalqın milli, dini, etnik, fəlsəfi dünyagörüşündən yaradıcı şəkildə istifadə edilməsi zərurəti yaradır.

Bəs “xalq” kateqoriyası nəyi ifadə edir?

“Xalq” tarixi kateqoriyası haqqında mütəxəssislərin rəyləri müxtəlifdir. Fəlsəfi ensiklopediyada xalq insanların tarixi birliyi kimi belə xarakterizə olunur: “Xalq (lat. natio – qəbilə, xalq) ərazicə, iqtisadi əlaqələrə, ədəbiyyata, dil, mədəniyyət və xarakterin etnik xüsusiyyətlərinə görə insanların tarixi birliyi. Millət tarixi kateqoriyadır, onun mahiyyətinin çoxmənalılığı yazılı ənənələrdə öz əksini tapır [1].

Fransız filosofu Şarl Monteskye xalqın ümumi ruhunu təyin edən faktorlar haqqında yazır: “İnsanları çox şeylər idarə edir: iqlim, din, qanunlar, idarəetmə qanunları, keçmişin nümunələri, adət-ənənələr, bütün bunların nəticəsində xalqın ümumi ruhu yaranır” [2].

Veberin təyinatında isə xalq dil, din, adətlər, tale və öz dövlətini yaratmaq arzusu ilə birləşən insan cəmiyyətidir. [3].

Milli özünəməxsusluq, düşüncə və davranışın spesifik tərz, “xalq fərdiliyinin” öyrənilməsi üçün böyük çətinliklər yaradır. N. Berdyayevin ədalətlə göstərdiyi kimi, milli tipi tam təyin etmək mümkün deyil, həmişə “son dərinliyə qədər anlaşılmayan” nəşə qalır [4].

Dostoyevski idrak məsələlərində şüuraltı və şüurdankənar proseslərin rolunu çox dəqiq müəyyənləşdirmişdir: “çox şeyləri dərk etməmək olar, ancaq hiss etmək olar. Şüurdankənar çox şeyləri bilmək olar” [5].

Milli xarakter fenomeni elmlərin kompleks halda tətbiqini tələb edən bir fenomendir, sosial və humanitar elmlərin geniş spektrinin tədqiqat obyektidir. Bu məsələdə fəlsəfə ümumi metodoloji və dünyagörüşü funksiyasını daşıyır, milli məsələnin həlli üçün adekvat və optimal yolların tapılmasına kömək edir, empirik materialın ümumiləşdirilməsində fəlsəfənin qanunlarına əsaslanır.

Milli xarakter dinamik fenomendir, onun elementləri arasında əlaqə dəyişkəndir, zaman-zaman bu elementlərin bəziləri dominant rol oynayır, bunun sosial, kulturoloji, coğrafi, psixoloji, etnik və başqa səbəblərin tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Milli xarakterin tam xarakteristikasını vermək mümkün olmadığına görə təqribi modelin alınma prosesi özü də əhəmiyyətlidir. “Yalnız nəticənin özü deyil, nəticənin alınma prosesi gerçək tam, bütövdür, çılpaq nəticə isə tendensiyanı arxada qoyan meyitdir” [6].

Milli xarakterin müəyyənləşdirilməsində mədəni-psixoloji elementlər əsas götürülür. Bu mənada milli xarakter “şəxsiyyətin əsas strukturu” kimi anlaşılır, konkret bir xalqın mədəniyyətində dominant olan müəyyən şəxsiyyətlərin nümunəsində özünü daha qabarıq göstərir.

Milli xarakter elm, incəsənət, ədəbiyyat və başqa sahələrdə yaradılmış əsərlərdə yer alan intellektlə də ifadə oluna bilər.

Mədəni dəyərlər sistemi fəaliyyət motivlərində, qavrama strukturunda, düşüncə tərzində, iradənin və hisslərin təzahüründə öz əksini tapır. Şəxsiyyətin daxili dünyası, psixi proseslərin axını qrupun mədəniyyətinə uyğun struktur vəhdəti yaradır. Dəyərlər insan həyatının mənası rolu oynayır və mənə universaliaları kimi çıxış edir. Onlar insan həyatını mənalı edən üç əsas sinif təşkil edir: yaradıcılıq dəyərləri, yaşantı dəyərləri və münasibət dəyərləri. Bu səbəbdən verilmiş mühitin dəyərlər spektri nə qədər genişdirsə, ünsiyyət formaları da daha rəngarəngdir.

Milli xarakterin tədqiqində stereotiplər mühüm rol oynayır. Belə ki, stereotipin köməyi ilə dünya haqqında biliklərimizin ümumi mənzərəsindəki ziddiyyəti aradan qaldırmaq üçün istifadə edilir. Dünyanın daha konkret mənzərəsi praktik məsələləri müvəffəqiyyətlə həll etməyə imkan verir. Stereotip şüuru ziddiyyətlərdən onların emosional qiymətinə doğru hərəkət edir.

Milli temperament milli xarakterin tərkib hissəsidir, mahiyyətə dayanıqlı fenomendir və davranışın sabit forması kimi təzahür edir, lakin zamana görə dinamik stereotiplərdir. Qrupun davranış dinamikasının amilləri kimi tarixi, iqtisadi, siyasi, demografik, ekoloji və texniki amilləri göstərmək olar.

Yuxarıda sadalanan amillər baxımından türkü xarakterizə edən hansı xüsusiyyətlərdir? "Türk" sözü hansı mənanı daşıyır?

Bunun üçün 4500–5000 il tarixi olan türkün qədim zamandan inkişaf yoluna nəzər salmaq kifayətdir.

Kononovun fikrincə, "tyurk" sözü mürəkkəb "tyurkun" sözündən yaranıb: tɣɣl "adət, qanun", kun "qadın". Bu isə totemik izahla bağlıdır. Buna görə də, "tyurkun" → tyurk "qüvvə, güc" mənasını daşıyır [7].

Qədim yazılarda da türk "qüvvətli, güclü" mənasında işlənir. Türk Bilgə Kağan "qüvvətli, güclü Bilgə Kağan" kimi tərcümə olunur. Uyğur mənbələrində də türk "erk" kimi təyin olunur, "erk tyurk" "qüvvətli, güclü türklər" mənasını daşıyır [8].

Qüvvətli, güclü mənasını daşıyan türkün zəngin döyüş ənənələri var. Qədim türk qoşunu – şərç (tolos) və qərb (tarduş) cinahlarına bölünürdü. Kapaqan-xaqanın idarəsi zamanı türk qoşunu iki cinaha və mərkəzə bölünmüşdü, sol qanad (20 min döyüşçü) xaqanın kiçik qardaşı Dusifə verilmişdi; sağ qanad (20 min döyüşçü) oğul Moqilyana (gələcək Bilqə-xaqan) verilmişdi.

Türklərin müharibədə tətbiq etdikləri taktikanı ərəblər Al-karr va-al-farr ("hücum və geri çəkilmə") adlandırırdılar, yəni bu çox sürətli hücumun və rəqibi yoldan çıxartmaq məqsədi ilə tələyə salan yalançı qaçış, geriçəkilmə taktikası idi, (müsəlman şərçində belə taktikanı "tyur" adlandırırdılar, sasanilərin cərgədə aparılan hücumundan fərqli olaraq).

Zərurət yarandıqda Türk qoşununun ayrı-ayrı dəstələri sərbəst hərəkət edə bilər, müxtəlif istiqamətlərdə rəqibə hücum edirdi.

Qoşunun yüksək döyüş bacarığı arxa cəbhədən yüz kilometrə uzaqlaşaraq bir sıra onilliklər ərzində türklərə müxtəlif cəbhələrdə fasiləsiz müharibələr aparmağa, uzaq yürüşlər etməyə imkan verdi. Birinci xaqanlıq dövrü ilə müqayisədə insan resurslarının məhdudluğuna baxmayaraq, göytürklər dövründə hərbi fəaliyyət meydanı kifayət qədər geniş idi: o Minusinsk çuxurundan Beşbalıq və Böyük Çin səddinə qədər ərazini əhatə edirdi. Müharibələrin aparılmasının əsas strategiyası hücum strategiyası idi.

Sülh vaxtında döyüşçülər idman oyunlarının müxtəlif növlərindən, xüsusilə ovçuluqdan istifadə edərək məşq edirdilər. Xaqana ovçuluq üçün xüsusi yer seçilmişdi, orada heç kimin ov etməyə ixtiyarı yox idi.

Türklərin hücum silahları müxtəlif tip ucluqlu nizə, qılınc və döyüş baltaları, xəncər və bıçaqlar, mürəkkəb əyrilikli kaman və oxlardan ibarət idi.

Bütün qədim türk kamanları mürəkkəb tərkibli idi, onların özü hunmənşəli kamanlardan düzəldilmişdi. Kamanı gücləndirən vasitələrin sayı və yerləşməsi müxtəlif ola bilərdi. Türklərin istifadə etdikləri mürəkkəb tərkibli kamanların bu gün 7 tipi daha çox istifadə edilir.

Türklər kamandan ox atmaqda, nizə atmaqda çox mahir olmuşlar. Tarixdə oxu uzağa atmaq yarışında ən böyük rekord türk sultanı III Səlimə məxsusdur. 1798-ci ildə İstanbulda keçirilən yarışda onun oxu 889 m məsafəyə qədər uçmuşdur.

Türk döyüşçüsünün xarakteristikasını ərəb yazıçısı Cahiz (766/776 – 870) “Xilafət ordusunun mənibeleri və türklərin faziletleri” əsərində müxtəlif bucaq altında tam təfəsilatı ilə verir.

Türk döyüşçüsünün hücumu: türk hücum etdiyi zaman şəxsi, silahı, heyvanı, heyvanının sürüləri ilə ilgili hər şeyi yanında saxlar. *Sürətlə yürüş etsə, davamlı yolçuluğa, uzun gecə yürüşlərinə və məmləkətlər qət etməyə gəlincə, bu xüsusda o ciddən şayani-təaccübdür (kursiv bizimdir – F.Q.)* [9].

Süvarilik belə xarakterizə edilir: türkün ömrünün günlərini toplasan atı üzərində keçən günlərinin yer üzərində oturaraq keçirdiyi günlərdən daha çox olduğunu görürsən. Türk aygırına minər, gəza etmək, səfərə çıxmaq və ov etmək üçün və ya hər hansı bir məqsədlə yurdundan çıxarsa, dişi atı və tayları onu təqib edər. İnsan ovlamazsa, vəhşi heyvan ovlar. Buna da imkan tapmasa, yeməyə möhtac olarsa, heyvanlarının birinin qanını əmər. Susuz qalsa dişi atlarından birini sağar. Altındakı heyvanı dinləndirmək istərsə, yerə enmədən digərinə minər.

Hər bir türk bütöv xalqı təmsil edə bilir: sürətli yürüşə gəlincə hüdudlardakı əsgərlərin bütün poçt ulaqlarının və xaricilərin qüvvətləri tək bir şəxsə toplansa, bu qüvvələr tək bir Türkün bu sahədəki qüvvətinə bərabər ola bilməz. Türkün uzaq səfərlərinə heyvanlarından ancaq əsilləri qatlana bilir. Türkün yoraraq öldürdüyü gəza əsnasında minməyi qəbul etmədiyi atla heç bir Toharistan atı yol gedə bilməz. Xarici ilə birlikdə yola çıxsaxarici sürətini azca artırana kimi Türk bütün sürəti ilə getməyə başlar. Türk həm çoban, həm canbaz, həm baytar, həm süvaridir. *Xülasə, bir Türk başlı-başına bir miltədir (kursiv bizimdir – F.Q.)*.

Türk döyüşçüsünün davamlılığı: türk digər əsgərlərlə yola çıxarsa, başqaları 10 mil qət edincə Türk iyirmi mil qət edər, sağındakı və solundakı əsgərləri geridə qoyar (kursiv bizimdir – F.Q.). Ovlamaq üçün dağların təpələrinə dırmanar, vadilərin dərinliklərinə enər. Bu arada sürünən, yüyürən, uçan və qonan hər şeyə ox atar. Ayrıca türk əsgərləri arasında heç bir zaman digərləri kimi yüyürməz. [10].

Türkün yenilməzliyi: bununla bərabər, Türkcə qarşı heç bir şey davam gətirə bilməz, heç bir kimsə onu yeyəcək bir loxma olaraq qəbul edə bilməz (kursiv bizimdir – F.Q.). Bu xüsusiyyətlərə sahib olan insanı müşkül bir durum, qısqançlıq, düşmənçilik və ya dindarlıq itərsə və yaxud fikir və qənaətləri müdafiə edən bir savaşa təhrik edən səbəblər yaradarsa, onda nə olacağını təxmin et [11].

Türkün çevikliyi: türkün atının üstündə ağırlığı yerində yüyürərkən ayaqlarının tıppıltısı yoxdur. Bizdən bir süvarinin önündəikən görə bilmədiyini o arxasındaikən görür. O bizdən bir süvari ov, özünü pars, süvari geyik, özünü ov köpəyi yerinə qoyar. *Allaha əmin olsun ki, türk əli-qolu bağlı olaraq bir quyuya atılsa, mütləq bir çarəsini tapıb qurtulur (kursiv bizimdir – F.Q.)*. Əgər onların ömürləri dağın yanı Hulvan dağı bəri tərəfində qısa olmasa, bizim üzərimizə yüyürsələr, başımıza böyük bir gaile açardılar [12].

Türklərin düzlüyü, halallığı: türklər yaltaqlanma, aldadıcı görünüşlə, sözlərlə ara qarışdırmaq, saxtılıq, pis şeyləri söyləmək, həcv etmək, riyakarlıq, özünü dostlarından böyük görmək, dostlarına qarşı pislik, xoşa gəlməyən, əxlaqa uyğun olmayan davranış, bidit (peyğəmbərin zamanından sonra ortaya çıxan dəyişik əməllər) nədir bilməzlər. Çəşitli fikirlər onları pozmamıştır. Hiylə ilə başqalarının malını halal saymazlar (kursiv bizimdir – F.Q.). Onların tək ayıbı və başqalarının özlərindən soyudan məsələ, vətənlərinə qarşı çox iştiyak duymaları... və uzun zaman boş durmaqla qəhrəmanlıqlarının boş getməsinə aradan uzun müddət keçməklə enerjilərinin tükənməsini istəmədikləri üçün müxtəlif məmləkətlərdə dolaşmağı çox sevmələri, talançılığa və çapolçuluğa düşkünlükləridir. Zira, bir şeyin ustası olan bir insan ondan məhrum qalmağa məcbur edə bilməz. Bir işi bilməyən ondan qaçar [13].

Avrasiya konsepsiyasının yaradıcılarından biri olan N.S.Trubetskoy Turan psixoloji tipinin üstünlüklərini belə xarakterizə edir: Turan psixikası millətə mədəni sabitlik və güc verir, mədəni-tarixi vərəsəliyi təsbit edir və hər bir quruculuğa şərait yaradan milli güclərin qənaətinə şərait yaradır. Bu quruculuğun müvəffəqiyyəti, əlbəttə, millətin istedadlılıq və psixi fəallıq dərəcəsiindən asılıdır. Turan psixoloji tipinin sosial və mədəni-tarixi dəyərini təsdiq edərək, biz yalnız iddia edirik ki, *istedadlılığın və psixi fəallığın indiki səviyyəsi, Turan psixoloji tipi millətin inkişafı üçün müəyyən əlverişli şərait yaradır (kursiv bizimdir – F.Q.)*.

N.S.Trubetskoya görə Turan psixikasına fikir aydınlığı və təmkin, gerçəkliyi qavramasına, belə demək mümkünsə, "şüuraltı fəlsəfə sistemi" nə sadə və simmetriklik xasdır. Türklərin psixoloji siması onların dili və xalq yaradıcılığı nümunələrində aydınlaşır.

Turan psixi siması türklərdə daha aşkar özünü göstərir, *türklər Avrasiyanın tarixində ən görkəmli rolu oynamışlar*. Qədimdən türk poeziyası paralelizmə əsaslanır. Birinci misra 2-ci, 3-cü və s. Misralarla qafiyələnir. Sintaktik, semantik paralelizmlər, formal düstur səviyyəsinə çatma türk şeiri üçün xarakterikdir. Türk musiqisinin gəlincə, türk musiqisi özünün xüsusi harmoniyası, ritmik aydınlığı və şəffaflığı ilə səciyyələnir [14].

Qədim türk yazılı abidələrində türk etnosu yenilməz döyüşçü, xalqı üçün çalışan, xalqı öz ətrafında birləşdirən bir müdrik başçı kimi təsvir olunur:

“Mən (özüm xan olduqda hər tərəfə) dağılmış xalq ağır vəziyyətdə, miniksiz, yalavac halda geri döndü. Xalqı yüksəldək deyə solda (qüzeydə) oğuz xalqına tərəf, irəlidə (doğuda) kidan, tatabı xalqına tərəf, sağda (güneydə) Tabğaça tərəf böyük bir qoşun (çəkdim), on iki dəfə (vuruşdum, ondan) sonra tanrının hökmü ilə, bəxtim olduğundan, taleyim uğurlu olduğuna görə ölümə doğru gedən xalqı həyata qaytardım, ayağa qaldırdım, yalavac xalqı paltarlı, yoxsul xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim, sadıq birliklərində, (sadiq xanlıqlarda xeyirxahlıq etdim), dörd tərəfdəki xalqın hamısı arasında sülh yaratdım, dostluq (əlaqələri) yaratdım, hamısı mənə tabe oldular [15].“

“On yeddi yaşında tanqutlar tərəfə qoşun çəkdim, tanqut xalqını yendim, oğlanlarını, qızlarını, ilxıalarını, var-dövlətlərini orada aldım. On səkkiz yaşım olanda Altı Çub soğdak tərəfə qoşun çəkdim, xalqını orada məğlub etdim. Tabğaç On tutuq əlli min qoşunla gəldi, İduk Başda vuruşduq. O qoşunu orada məhv etdim [16].“

Qədim türk yazılı abidələrinin dili metaforik, yığcam və təsirlidir:

“Mən qırmızı qanadlı yırtıcı quşam. Bədənim əldə edilən sərvətdən heç qutarmaz: dənizdə dayanıb bəyəndiyimi tuturam, sevdiyimi yeyirəm. Mən bu qədər güclüyəm. Beləcə bilin: bu yaxşıdır [17]!”

“Mən yırtıcı qartaləm. Yaşıl qaya yaylağımdır, qırmızı qaya qışlağımdır, o dağda dayanıb şadlanıram. Eləcə bilin [18]!”

Türk xalqları həmişə Sözü böyük əhəmiyyət və şaqraqlıq vermişlər, söz ada çevrildikdə öz magik qüvvəsini on dəfə artırır. Buna görə də hər şeyə poetik rəng verməyə çalışmışlar. Ərəb tarixçisi Abu Osman ibn Baxr Al-Djaxiz (775-868-ci il.) özünün "Müraciət Fatxu Ben türklərin və Xəlifənin bütün qoşunlarının üstünlükləri haqqında Hakana" adlı əsərində ərəb və türk döyüşçülərinə məxsus üstünlükləri tərif edir: "Onlarda (ərəb və türklərdə) *kəskin ağıl və təmiz ürək var*. Nə vaxt ki, onlar öz ürəyini və gücünü şeirlərin tələffüz edilməsinə, nitq mədəniyyətinə, dilin bəlağətinə, sözlərin çevrilməsinə, şəcərənin, nəslin saxlanmasına yönəldirlər, *bu sahədə mükəmməlliyin zirvəsinə çatırlar (kursiv bizimidir – F.Q.)*. Bu məşğuliyyətlərdən bəziləri onların ruhlarını nəcib və fikirlərini daha xeyirxah etdilər [19].

Bundan başqa, “mən al bayrağın komandanıyam”, “mənim döyüş rəşadətım”, “mənim qəhrəmanlıq rəşadətım”, “mən məşhur şahzadəyəm (teqinəm)” və s. ifadə və cümlələrə rast gəlirik.

Türk dünyagörüşündə totemlərin xüsusi yeri var. Bu totemlər arasında qurdun haqqında ayrıca söz açmaq zərurəti var.

Qurd – göy (səma) kultu ilə bağlı müqəddəs varlıqdır, talismandır, cəmiyyətin hərbi elitaya mənsubiyyəti, kosmoqonik mif, qoruyucu, xüsusi sosial status simvolu, nəsil, soy, qəbilə, sonralar dövlət simvoludur. Qurd ilahi mənşəyə malikdir, cəmiyyətlə ritual əlaqə, dişi canavar yer kultu ilə əlaqə vəsi-təsidir.

Ona görə də qədim türklərin bayraqlarında tez-tez qurd başı təsvir olunurdu. Bu bayraqlar Çingiz xanın vaxtında monqollarda, qıpçaqlarda, tanqutlarda və s. var idi.

Türkdilli xalqların “Koroğlu” eposunda “Qurd oğlu qurd olu” fikri də qurd totemi ilə bağlıdır.

Şəxsiyyətin formalaşmasında etik normaların rolu çox böyükdür. İnsan dərk etməlidir ki, yaşadığı dövrdə baş verən tarixi hadisələrin, o cümlədən tarixdə baş verən şər işlərin iştirakçısıdır və ona məsuliyyət daşıyır. İnsan dünyanı və özünü dərk etməklə yanaşı, onu duyur, yaşayır və emosional həyəcanlar keçirir. Xüsusilə indiki dövrdə-ekoloji katastrofların gözlənilməliyi bir dövrdə təbiətin qorunmasına cavabdehdir. *Vicdan fərdi mənəvi şüurun ali qanunudur*. O, insanı yeri gələndə «ümumi», «məqbul» sayılan qaydalara getməyə məcbur edir.

Günahını dərk etmək insanın şüurunda dərin kök salır, bu günahın işlənməsi dəfələrlə xatırlanır. İnsan öz günahlarından o zaman əziyyət çəkir ki, o, öz günahlarını başa düşür, bu halda isə əzab və günah birləşir. Ona görə də insanların özünümühakiməsi, etirafı daha ciddi əhəmiyyət kəsb edir. İnsanlar

özlərini hər hansı etik qaydalara nisbətən daha ciddi mühakimə edirlər. Kant haqlı olaraq demişdir ki, mənəvi qanunun səsi ən qatı cinayətkarı belə qorxudan titrəməyə məcbur edir [20].

Mənəviyyatın iki funksiyası: tənzimləyici və idrak (dərketmə) funksiyaları əhəmiyyətlidir. Dünyanın dərki isə üç yolla – *elm, incəsənət və əxlaq* vasitəsi ilə mümkündür [21]. Deməli, əxlaq dünya-görüşünün vacib hissəsidir.

Türk etnosu üçün islam əxlaqı tarix boyu əsas əxlaq normaları olmuşdur. İslam əxlaqının dayaq-ları inam və ləyaqətdir. Ləyaqət bütün hərəkət və davranışlarını öz iradəsinə tabe etməkdir. Ləyaqət ruhun hakimiyyətidir.

Əməl niyyətlə bağlıdır. Niyyətin təshihə və ihlasla bəzənməsi vacibdir.” *Əməl*- gizli qüvvələri ortaya çıxarmaq, müxtəlif sənət və peşələrdən fayda götürmək, müxtəlif iş vərdişləri əldə etmək üçün göstərilən fəaliyyətə deyilir, bu şərtlə ki, o, *bəşəriyyətin qüdrətinin artmasına, onun təkmilləşməsinə səbəb olsun*” [22].

İnsan öz əməlində ədalət prinsipini əsas götürməlidir. “Ədalət” sözünün mənası öz mənşəyi etibarilə *“bərabərlik” və “tarazlıq” sözü ilə bağlıdır*, bərabərliyi isə birliyi (vahidliyi) başa düşmədən anlamaq çətindir. .. deməli kim “birliyə” nə qədər yaxın olsa, o qədər də kamil olar, “birlik” (“vəhdət”) şərəfin səbəbi, bəlkə də varlıqların yaradılması və yaşadıcısı isə, *“ortalıq” “birliyin” mərkəzidir; ... nisbətə də bərabərlikdən daha şərəfli bir nisbət ola bilməz...* Hər şeydə ortalığı təyin edə bilmək və onu dərk sayəsində əyintilərə yol verməmək, yalnız bərabərlik nəticəsində olur ki, buna da “vicdan səsi” (ilahi namus) deyilir” [23].

Türk etnosu yalnız mərdiyyəti, döyüşkənliyi ilə deyil, həmçinin universal zəkası, yüksək yaradıcılıq istedadı ilə seçilir.

Azərbaycan türkləri bəşər mədəniyyəti xəzinəsinə Nizami, Xətib Təbrizi, Sührəverdi, Nəsirəddin Tusi, Səfiəddin Urmavi, Füzuli, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Qara Qarayev kimi dahilər bəxş etmişdir. Babək, “Topçuluq Allahı” general Əliəğa Şıxlinski, general Həzi Aslanov, əfsanəvi kəşfiyyatçı Mehdi Hüseynzadə və b. kimi qəhrəmanlar yetirmişdir.

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi Şərq poeziyasında ilk dəfə vahid süjet ətrafında bəşəri əsərlər yaratmış, özünün məşhur “Xəmsə”sində çox sayda elmi problemlər qoymuşdur ki, indiyə qədər oxucuları heyretə salır. Özündən sonra 550-dən çox şair “Xəmsə”dən öyrənmiş və “Xəmsə”yə nəzirə yazmışdır.

Səfiəddin Əbdülmömin ibn Yusif ibn Fahir əl-Urmavi (1217–1297) XIII əsrdə türk musiqisində sistem yaratmış, filosof Şihabəddin Yəhya Sührəverdi (1154–1191) isə sufi, İraqilik fəlsəfi məktəbinin əsasını qoymuşdur.

Dahi Azərbaycan alimi Nəsirəddin Tusi (1201–1274) riyaziyyat, astronomiya və fizika, ilahiyat, fəlsəfə, siyasət, etika, poeziyaya dair traktatların müəllifidir, Amerika qitəsinin varlığını riyazi yolla sübut etmişdir.

Qazi Bürhanəddin – mənşəcə Azərbaycan türklərindən olan məşhur şair, dövlət xadimi və alimidir (1345–1398).

Şah İsmayıl Xətai (1487-1524) Səfəvilər dövlətinin banisi və ilk şahı, klassik Azərbaycan şairidir.

Azərbaycan türkcəsi tarixdə ilk dəfə dövlət dili kimi Şah İsmayıl zamanı istifadə olunmuşdur.

Hakimiyyəti zamanı Azərbaycan, İran, Şərqi Anadolu, İraqi-Əcəmi vahid dövlətdə birləşdirmişdir. Venesiyadan olan bir tacir 1518-ci ildə yol qeydlərində özünün Şah İsmayılın Təbrizdəki görüşlərini belə xatırlayır: “İndi onun 31 yaşı var. Orta boylu, olduqca gözəl və mərd bir kişidir. Saqqalını qırıxır, bıç saxlayır. Ona qız kimi vurulmaq olar. Solaxay olsa da, bütün əmirlərdən güclüdür. Oxatma məşqləri zamanı, adətən, musiqi çaldırır. Rəqsi çox sevir və rəqqasələr oynarkən ayaqlarını yerə döyərək, İsmayılın həsr olunan mahnılar da oxuyurlar. O, hər gün əmirlərlə oxatma yarışları keçirmək üçün meydana çıxır və həmişə də günün qaliblərinə mükafatlar verir. Bu yarışlar vaxtı onun şərəfinə çalib-oxuyur, rəqs edirlər. Bu sufi öz təbələri, xüsusilə də əsgərlər tərəfindən Allah kimi sevilir və pərəstiş olunur. Onun əsgərlərindən bir çoxu *döyüşə yalın əllə-dəbilqə və zirehsiz girirlər*, onlar əmindirlər ki, İsmayıl onları döyüşdən salamat çıxaracaq [24].

Döyüşçülük türk etnosunun genetikasındadır, bununla yanaşı, döyüş ruhu hərbi mütəxəssislərdə daim inkişaf etdirilməlidir. Bu məsələnin müvəffəqiyyətli həllində poeziya və musiqinin xüsusi rolu

var. Məhz buna görə Şah İsmayıl Xətai döyüşə özü ilə bərabər aşıqları aparardı, aşıqlar döyüşdən əvvəl qəhrəmanlıq havaları çalar və oxuyar, döyüşçüləri qələbəyə ruhlandırardılar.

Azərbaycan muğamlarından “Heyratı” ritmik muğamı, “Rast” muğamının “Əraq”, “Pəncgah” şöbələri, “Çahargah” muğamının “Mənsuriyyə” şöbəsi qəhrəmanlıq ruhu ilə doludur. “Bizə “Mənsur” sözünün qələbə çalmış, üstün gəlmiş mənsur cəngavərin adı ilə adlanması məlumdur. Məhz bu gün “Mənsuriyyə”nin musiqi məzmununun əsasını təşkil edir. Onun musiqisi mərd, qəhrəmanlıq, çağırış havasına bənzəyir” [25].

Böyük Vətən müharibəsi başlanmazdan əvvəl dahi Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir bəy Hacıbəyli özünün şah əsəri “Koröglü” operasını yaratdı. Türkdilli xalqların qəhrəmanlıq eposunun məzmunu bu operada musiqinin ecazkar dili ilə öz geniş və hərtərəfli ifadəsini tapmışdır. Sovet xalqlarının müharibəyə səfərbər edilməsində “Koröglü” operasının rolu danılmazdır. Həmin dövrdə Üzeyir bəy Sovet bəstəkarlarının lideri kimi nüfuz qazanmışdı. 1943-cü ildə Qara Qarayev və Cövdət Hacıyev “Vətən” operasını yazdılar. Bəstəkarlarımız qəhrəmanlıq mövzusunda dərin məzmunlu musiqi əsərləri yaratdılar.

Böyük Azərbaycan şairi Səməd Vurğun xalqa müraciət etdi:

Bilsin ana torpaq, eşitsin vətən,
Müsəlləh əsgərəm mən də bu gündən.
Bu gün bir süngüdür əlimdə qələm,
Mənim bayrağıma göz dikir aləm.

Şairlərimiz döyüşçülərimizi qəhrəmanlıq göstərməyə, qələbəyə ruhlandırın yüksək poeziya nümunələri yaratdılar. Aşıqlarımız Koröglü nəvələrini qələbəyə səsləyən qəhrəmanlıq havaları ifa edir, xalq poeziyasının klassik nümunələrini yaradırdılar. Beləliklə, Böyük Vətən müharibəsindəki qələbədə poeziya və musiqi özünün əhəmiyyətli rolunu təsdiq etdi.

Yuxarıda qeyd edilənlər milli xarakter fenomenini məyyən edən faktorların yetərincə olduğunu, milli xarakterin tam əhatə olunmasının mürəkkəbliyini göstərir. Milli xarakterin müasir elmi konsepsiyalarının tədqiqi onun modelinin qurulmasını tələb edir. Çünki ancaq model vasitəsi ilə şəxsiyyətin müxtəlif vəziyyətlərdə, xüsusilə ekstremal vəziyyətlərdə özünü necə aparacağını proqnozlaşdırmaq olar.

Şəxsiyyətin müxtəlif modelləri təklif olunmuşdur. Bunlardan ən çox Lefevrin təklif etdiyi model qəbul olunur [25]. Lefevr oyunları nəzəriyyəsinin banisi Neymanın maksimum prinsipindən istifadə edərək dərkətmə operatoru və onun iş prinsipini işləyib hazırlamışdır. Lefevrin modeli qeyri-xəttidir.

Şəxsiyyətin modelinin qurulması üçün çoxluq nəzəriyyəsi, qraf nəzəriyyəsi, oyunları nəzəriyyəsi, çoxfaktorlu təcrübələrdən də istifadə edilir. Tədqiqatda digər modellərin nəticələrindən də istifadə edilməsi məqsədəuyğundur.

Nəticə

Milli xarakter dinamik fenomendir, onun elementləri arasında əlaqə dəyişkəndir, zaman-zaman bu elementlərin bəziləri dominant rol oynayır, bunun sosial, kulturoloji, coğrafi, psixoloji, etnik və başqa səbəblərin tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bunları nəzərə alaraq tədqiqatın aşağıdakı tezislərini təklif etmək olar:

1. Milli xarakterin tədqiqinə sistemli təhlil konsepsiyasından yanaşılması daha məqsədəuyğundur.
2. Milli xarakterin dinamikası sinergetik metodların tətbiqini tələb edir.
3. Milli xarakter çoxdəyişənli funksiya olduğuna görə milli xarakter model əsasında öyrənilməlidir.
4. Modeldə mədəni, dini, iqtisadi, siyasi, etnik faktorların zamana görə təsir dərəcələri nəzərə alınmalıdır.
5. Türk etnosuna zəka universallığı və yaradıcılığa meylik xasdır. Modeldə bu universallıq dominant xüsusiyyət kimi ekstremal şəraitdə yoxlanılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Философский энциклопедический словарь, М., «Советская энциклопедия», 1989, стр. 405–406.
2. Монтескье Ш., Избранные произведения, М., 1955, стр. 412.

3. Вебер М. Избранные произведения, М., 1990. , стр. 3.
4. Бердяев Н.А. Русская идея. Основные проблемы русской мысли XIX века и начала XX века./ Мыслители русского зарубежье. Апб. 1992. стр.37.
5. Достоевски. Ф.М. Дневник писателя: избранные страницы. М.,1989, стр. 83.
6. Хегел, Феноменальная духа, т. 4, система наук, заст. 1.,М., 1959, стр.2.
7. Кононов А.Н., Опыт анализа термина тюрк, Советская этнография. 1949. № 1. 44, 46–47.
8. Sertkaya Osman Fikri. Turk adi. 1995. Goktürk Tarihinin Meseleleri. Ankara. 2, 3.
9. Cahiz, Hilafet ordusunun menkibeleri ve türklerin faziletleri, Ankara, 1967, s.67.
10. Yenə orada, səh.68.
11. Yenə orada, səh.70.
12. Yenə orada, səh.74.
13. Yenə orada, səh.77.
14. Трубецкой Н.С., О туранском элементе в русской культуре, Евразийский временник, Берлин, 1925.
15. Əlisa Şükürlü, Qədim türk yazılı abidələrinin dili, Bakı, 1993, səh.236.
16. Yenə orada, səh. 264.
17. Yenə orada, səh. 289.
18. Yenə orada, səh. 293.
19. Abu Osman ibn Вахр Al-Djaxiz ,Müraciət Fatxu Ben türklərin və Xəlifənin bütün qoşunlarının üstünlükləri haqqında Nakana, www.spik.kz/comment/58861
20. Кант И., соч. V 6 томах, т 4, часть 1, стр. 405.
21. Титаренко А.И. Мораль как особый способ освоение мира. V кн. Социальная сущность и функция нравственности, М., 1975, стр. 6.
22. Nəsirəddin Tusi, “Əхлақи –Nasiri”, “Elm” nəşriyyatı, 1980, səh.35.
23. Yenə orada, səh 97-99.
24. Şah İsmayıl Xətai, az.wikipedia.org/wiki/
25. Ramiz Zöhrabov, Muğam, Bakı, 1991, səh. 146.
26. Лефевр В.А. Формула человека. М. 1991. стр. 15-20.
27. <http://www.kulichki.com/~gumilev/TNS/tns04.htm>

Аннотация

Национальный характер и проблема подготовки военных кадров

Ф.Гулиев

В статье рассмотрены вопросы национального характера, национального менталитета, национального темперамента, народа, этноса, национально-культурные ценности, тюркского этноса, Туранского психологического типа, перечислены мысли философов о национальном характере и духе. Фактами аргументированы заслуги тюркского этноса в мировом военном искусстве и в мировой цивилизации. Обстоятельно описаны характеристика тюркского воина и военная стратегия тюркской армии. В конце статьи предложен алгоритм построения тюркского воина.

Summary

National character and problem of military personal training

F.Guliev

In the article national mentality, temperament, ethnic, national and cultural values, national character and spirit of people considered, the views of philosophers on the type of psychological Turan turkic ethnic, national, national character of the people. Turkish ethnic group in the art world military history, culture and human services in the facts show. Turkish soldiers of the turkish army, issued a detailed description of the battle strategy was described. As a result, the algorithm was proposed to draw up a model of the turkish soldiers.

AĞIRLIQ QÜVVƏSİNİN TƏSİRİ ALTINDA MƏRMINİN MÜNTƏZƏM DƏYİŞƏN HƏRƏKƏTİNİN TƏHLİLİ

E.X.Məmmədov

Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi

Aşar sözlər: ağırlıq qüvvəsi, mərminin hərəkəti, havanın sıxlığı, riyazi model

Ключевые слова: сила тяжести, движение снаряда, плотность воздуха, математическая модель.

Keywords: gravity force, shell motion, air density, mathematical model

Xülasə: məqalədə ağırlıq qüvvəsinin təsiri altında hərəkətdən mərminin müntəzəm dəyişən hərəkətinin araşdırılması xüsusiyyətlərinin hərbi işlərdə böyük praktik əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alaraq tədris zamanı ağırlıq qüvvəsinin təsiri altında hərəkətdən cismin hərəkətinin öyrənilməsinə ciddi fikir verilməsi vacibliyinə toxunulur.

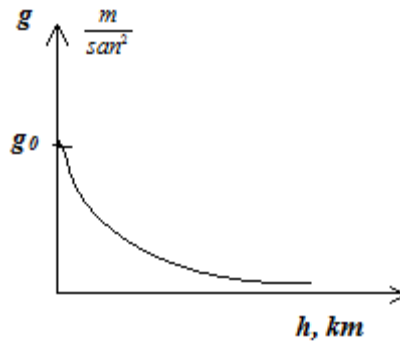
Birinci Dünya müharibəsinin gedişində almanlar Parisə yaxınlaşsalar da, Fransanın paytaxtını ələ keçirə bilmirdilər. Onda alman ordusu komandanlığı Parisi artilleriya atəşinə tutmaq qərarına gəlmişdi. Bu məqsədlə xüsusi uzaqvuran “Kolossal” topları yaradılmışdır.

Onlar xüsusi platformalarda yerləşdirilən və atəş hazırlığı 300 km-dən çox olan nəhəng qurğulardan ibarət (lülənin uzunluğu 34 m, çapı 210 mm) idi. Mərmilər fiksasiya olunmuş $\alpha=52,5^\circ$ qalxma bucağı altında buraxılır, dik yuxarı gedir və uçuşun əsas hissəsini 20 km-dən yuxarı hündürlükdə reallaşdırır, demək olar ki, havanın müqavimətini hiss etmədən uçurdular. Atışın uzaqlığı kütləsi 200 kq-a çatan barıt atımının miqdarı ilə tənzimlənirdi. Belə uzaq məsafələrə atış üçün təkmilləşdirilmiş riyazi modellər əsasında mürəkkəb ballistik hesablamalar tələb olunurdu [1]. Ona görə də bəzi amillərin nəzərə alınmaması Parisə atılmış 303 mərmidən 120 ədədi hədəfdən kənara düşmüşdür. Bu amillər aşağıdakılardır:

1. Havanın sıxlığı

2. Sərbəstdüşmə təcilinin hündürlükdən asılılığı

$$g = G \frac{M_Y}{(R_Y + h)^2} \quad (\text{şəkil 1})$$

Şəkil 1.

3. Yer in topogeofiziki xüsusiyyətləri

4. Küləyin sürəti və istiqaməti

5. Havanın nəmişliyi haqqında meteoroloji məlumatlar

Yuxarıda göstərilən misaldan görünür ki, ballistika məsələləri (məsələn, mərminin havasız fəzədə uçuşunun mexanikası məsələsi) çoxamilli məsələlərdəndir. Belə məsələlərdə bilavasitə real “riyazi olmayan” obyekt verilir. Belə obyektlərin araşdırılması obyektin formalaşdırılmasından, müvafiq riyazi modelin qurulmasından başlanır. Deməli, yalnız məsələnin riyazi modeli qurulduqdan sonra onun araşdırılmasına baxmaq lazımdır.

Riyazi modelini aşağıdakı kimi qurmuşuq:

1. Mərmilə artilleriya topundan buraxılmışdır.

2. Yer–inersial hesablaşma sistemidir.
3. Sərbəstdüşmə təcili sabitdir ($g = 9,81 \text{ m/san}^2$).
4. Yer inersialliyini nəzərə almamaq və onu səthi hesab etməkdir.
5. Mərminin hərəkətinə havanın təsirini nəzərə almamaq olar.

Koordinat sistemini təyin edək. Onun başlanğıc nöqtəsini artilleriya topu ilə uyğunlaşdıraraq. X oxunu mərminin uçuş istiqamətində üfuqi, Y oxunu isə şaquli yuxarı istiqamətləndirək (şəkil 2).

Şaquli müstəvidə ağırlıq qüvvəsinin təsiri altında hərəkətdən mərminin hərəkət tənlikləri zamandan asılı olaraq $x = g_0(t)$ və $y = g_0(t)$ şəklində verildikdə onun müntəzəm dəyişən hərəkətinin öyrənilməsi ($a = \text{const}$ qalır) və hərbi məsələlərin həllində tətbiqi əsas məqsəd kimi götürülür. Məsələnin həlli aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

- 1) Tutaq ki, şaquli müstəvidə mərminin hərəkət tənlikləri zamandan asılı olaraq

$$x = g_0 t \cos \alpha$$

$$y = g_0 t \sin \alpha - \frac{gt^2}{2}$$

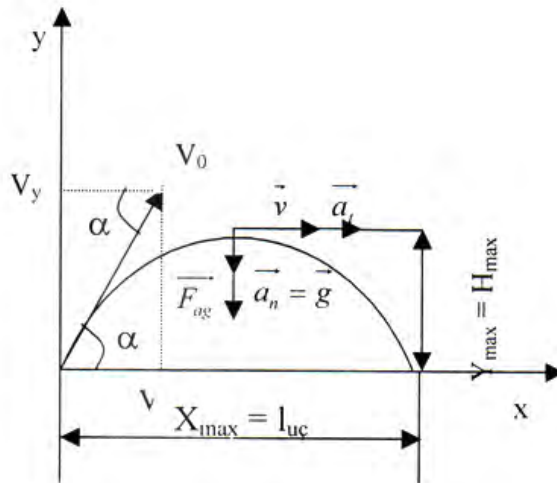
şəklində verilmişdir. Birinci tənlikdən t -ni tapıb, ikinci tənlikdə yerinə yazıb sadələşdirsək, nəticədə mərminin trayektoriyasının hərəkət tənliyini alırıq:

$$y = x \operatorname{tg} \alpha - \frac{gx^2}{2g_0^2 \cos^2 \alpha}$$

Alınmış bu tənlik riyazi olaraq parabolunu ifadə edir. Deməli, mərminin hərəkət trayektoriyası paraboladır.

- 2) Mərminin sürətinin üfuqi və şaquli toplananlarının tapılması (şəkil 2):

$$\begin{cases} g_x = \frac{dx}{dt} = (x)' = g_0 \cos \alpha = \text{const} \\ g_y = \frac{dy}{dt} = (y)' = g_0 \sin \alpha - gt \end{cases}$$

Şəkil 2.

- 3) Mərminin sürətinin qiyməti:

$$g = \sqrt{g_x^2 + g_y^2}$$

- 4) Mərminin istiqamətinin sürəti:

$$\begin{cases} \cos(x, g) = \frac{g_x}{g} = \frac{g_0 \cos \alpha}{g} \\ \cos(y, g) = \frac{g_y}{g} = \frac{g_0 \sin \alpha - gt}{g} \end{cases}$$

5) Mərminin təcilinə koordinat oxları üzrə proyeksiyaları:

$$\begin{cases} a_x = \frac{d^2x}{dt^2} = \frac{d\mathcal{G}_x}{dt} = (x)'' = 0 \\ a_y = \frac{d^2y}{dt^2} = \frac{d\mathcal{G}_y}{dt} = (y)'' = -g \end{cases}$$

Onda təcilin modulu (tam qiyməti): $a = \sqrt{a_x^2 + a_y^2} = \sqrt{0 + (-g)^2} = g$

6) Mərminin maksimal qalxma hündürlüyü:

$$y_{\max} = H_{\max} = \frac{\mathcal{G}_0^2 \sin^2 \alpha}{2g}$$

7) Mərminin maksimal uçuş məsafəsi isə:

$$x_{\max} = l_{\text{uçqu}} = \frac{\mathcal{G}_0^2 \sin 2\alpha}{g} = \frac{2\mathcal{G}_0^2 \sin \alpha \cos \alpha}{g}$$

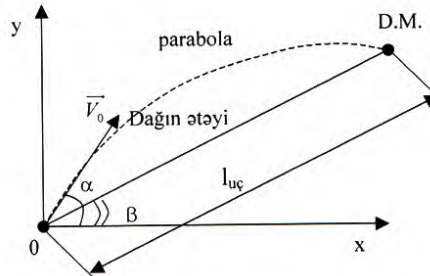
8) Mərminin trayektoriyasının əyrilik radiusu:

$$R = \frac{\mathcal{G}^2}{a_n} = \frac{\mathcal{G}^2}{\sqrt{a^2 - a_t^2}}$$

düsturları ilə təyin olunur.

Problemin praktiki tətbiqi:

Misal. Meyli $\beta=30^\circ$ olan dağın ətəyində yerləşdirilmiş topdan üfüqə nəzərən $\alpha=60^\circ$ bucaq altında dağın başında yerləşən düşmənin tutduğu mövqeyə doğru $v_0=210$ m/san başlanğıc sürəti ilə mərmə atılır (şəkil 3). Mərmi topdan nə qədər məsafədə dağın başında yerə düşməlidir ki, düşmənin tutduğu mövqeyə məhv edə bilsin?

Şəkil 3.

Məsələnin analitik həlli şəkil 3-də təsvir olunmuşdur. X və ya Y oxları istiqamətində mərminin hərəkət tənliklərini yazmaq:

$$x = \mathcal{G}_0 t \cos \alpha \quad (1)$$

$$y = \mathcal{G}_0 t \sin \alpha - \frac{gt^2}{2} \quad (2)$$

Mərmi yerə (düşmənin mövqeyinə) düşən anda $x = l_{\text{uç}} \cdot \cos \beta$ və $y = l_{\text{uç}} \cdot \sin \beta$ olar. Onda aşağıdakı tənlikləri alırıq:

$$l_{\text{uç}} \cos \beta = \mathcal{G}_0 t \cos \alpha \quad (3)$$

$$l_{\text{uç}} \sin \beta = \mathcal{G}_0 t \sin \alpha - \frac{gt^2}{2} \quad (4)$$

(3) –cü tənlikdən zamanı (t-ni) tapaq və (4)–cü tənlikdə yerinə yazmaqla $l_{\text{uç}}$ üçün aşağıdakı düstur alırıq (sadələşdirmə mürəkkəb olduğu üçün nəticəni hazır veririk).

$$l_{u\zeta} = \frac{2g_0^2}{g} \cdot \frac{\sin(\alpha - \beta) \cdot \cos\alpha}{\cos^2 \beta} \quad (5)$$

Hesablamalar nəticəsində alırıq:

$$l_{u\zeta} = \frac{244100}{10} \cdot \frac{\frac{1}{2} \cdot \frac{1}{2}}{\frac{3}{4}} = 8820 \cdot \frac{1}{3} = 2940m \approx 3000m \approx 3km$$

Qeyd: Bu tipli məsələlərin həlli nümunələrini çoxlu sayda göstərmək olar.

Nəticə

Məruzənin aktuallığı onunla səciyyələnir ki, ağırlıq qüvvəsinin təsiri altında hərəkət edən mərmnin müntəzəm dəyişən hərəkətinin araşdırılması xüsusiyyətlərinin hərbi işlərdə böyük praktik əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alaraq tədris zamanı ağırlıq qüvvəsinin təsiri altında hərəkət edən cismin hərəkətinin öyrənilməsinə ciddi fikir verilməsi vacibdir.

Mövzunun aktuallığını, respublikamızın müharibə şəraitində olduğunu nəzərə alaraq təklif edirəm ki, fizika dərslərində bu tipli məsələlərin həllinə daha çox vaxt ayrılınsın. Təlim günlərində bu sahəyə daha ciddi fikir verilməsini təklif edirəm. Belə məsələlərin həlli gələcəkdə bacarıqlı bir zabit kimi formalaşmaqda böyük rol oynaya bilər.

Ədəbiyyat

1. Греценко Е.Н., Прохоров В.Ф. “Общая физика”, I том, Москва К-165, Военное издательство, 207 стр.
2. İsmayilov T., Məmmədov Y. “Fizika–I”, “Mexanikadan məsələlər”, ААНМ, 2001, səh.21–40.
3. Məhərrəmov T.H. “Fizikadan sual və məsələlər”, “Maarif”, Bakı–1991, 328 səh.
4. Piriyev H., Məcidov Ə., Həşimov E. // Hərbi bilik, №5, 2004-cü il, səh 12–18.

Аннотация

Анализ изменяющегося движения снаряда под действием силы тяжести Э.Г.Мамедов

В статье показана важная роль преподавания теории движения снаряда, учитывая его большое военно-прикладное значение.

Summary

Shell variable motion under gravity force E.G.Mamedov

In paper there has been shown an importance of teaching theory of shell motion for its large military applied means.

HƏRBİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ PEDAQOJİ KADR HAZIRLIĞININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ ƏSASLARININ SİSTEMLİ ANALİZİ

¹M.P.Həmidov, ²Q.N.Vəliyev

¹AR Müdafiə Nazirliyinin Hərbi Təhsil İdarəsi

²AR Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

Açar sözlər: hərbi təhsil müəssisəsi, pedaqoji kadr, sistemli təhlil, psixoloji-diaqnostik tədqiqat

Ключевые слова: военно-учебное заведение, педагогический кадр, системный анализ, психологическо-диагностическое исследование

Keywords: military educational institution, educational personnel, system analysis, psychological-diagnostic investigation

Xülasə: məqalədə Azərbaycanın hərbi təhsil müəssisələrində pedaqoji kadr hazırlığının təkmilləşdirilməsinin müasir metodikaları işlənmişdir. Müəlliflərin fikrinə əsasən, hərbi təhsil müəssisələrinə keyfiyyətli peşə seçimini həyata keçirmək üçün psixoloji-diaqnostik tədqiqat metodlarının, o cümlədən avtomatlaşdırılmış təkmilləşdirmə vasitələri və onların nəticələrinin təhlilinin kompleks tətbiqi vacibdir.

Peşə təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi problemi dünyanın aparıcı dövlətlərinin milli siyasətini müəyyən edən prioritet və təxirəsalınmaz tapşırıqlar sırasına daxildir. Dövlət strukturunda ali ixtisas təhsil sisteminin bir hissəsi olan ali hərbi peşə təhsilinin əsas məqsədi Azərbaycanın hərbi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin həyata keçirilməsi üçün yüksəkixtisaslı zabit kadrlarının hazırlanmasıdır. Hazırkı geosiyasi şəraitdə bu məsələ xüsusilə aktualdır. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin gücünün artması, müharibənin daha mürəkkəb vasitələrlə aparılmasına artan təşəbbüs, qoyulan tapşırığın həllinin mürəkkəbliyi gələcək zabitlərin peşəkarlıq və şəxsi keyfiyyətlərinin yüksəldilməsinə olan tələblərin kifayət qədər artmasına gətirib çıxarır. Ali hərbi təhsil müəssisəsinin məzunu ekstremal şəraitlərdə adaptasiya olmağı bacarmalı, yeni silah və hərbi texnika nümunələrini müstəqil şəkildə öyrənməyə hazır olmalıdır. Gələcək zabitlərdə məhsuldar yaradıcılıq fəaliyyətinin, qeyri-standart qərar qəbuletmə və həyata keçirmə bacarıqlarının formalaşmasının vacibliyi, xüsusilə qeyd olunmalıdır.

Hərbi təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi konsepsiyasına uyğun olaraq onun inkişafının üstünlük təşkil edən istiqamətləri aşağıdakılardır:

- zabit heyəti hazırlığı üçün sifarişlərin işlənilib hazırlanması və onları həyata keçirmə vasitələrinin müəyyənəşdirilməsi;
- yeni yanaşmaların tədris prosesinin metodiki təminatına tətbiqi;
- hərbi təhsilin idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- hərbi təhsil müəssisələrinin elmi-pedaqoji kadrlarla komplektləşdirilməsi keyfiyyətinin yüksəldilməsi, müəllim heyətinin ixtisas üzrə hazırlıq səviyyəsinin artırılması;
- hərbi təhsil müəssisələrinin maddi-tədris bazasının təkmilləşdirilməsi.

Hərbi təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi sahəsində görülən tədbirlərin əsas məqsədi – bir tərəfdən hərbi təhsil müəssisələrində vəzifəyə gəlidiyi ilk gündən bütün silah və hərbi texnikadan mükəmməl istifadə etmək bacarığında olan zabitlərin peşəkar təşəkkülü (formalaşması) üçün şəraitin təmin edilməsi, digər tərəfdən isə kifayət qədər ümumtəhsil hazırlıq səviyyəsi olmayan tabelikdəkilərin lazımı metodiki səviyyədə öyrədilməsi üçün pedaqoji vərdişlərin olmasıdır.

Hərbi təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsinin əsas məqsədlərindən biri hərbi təhsil müəssisələrində tədris prosesini zamanın tələblərinə maksimum uyğunlaşdırmaq, bununla da kursant şəxsiyyətinin daxili potensialının tam açılmasını təmin etmək, onu yüksək peşə hazırlığı olan mütəxəssis kimi yetişdirməkdir. Bu məsələnin həllində müəllimin şəxsi keyfiyyətləri mühüm amil kimi qeyd olunmalıdır. Belə ki, onun kursantın şəxsiyyətinə təsiri ancaq tədris prosesi çərçivəsi ilə bitmir.

Bununla əlaqədar olaraq, hərbi təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi konsepsiyasının həyata keçirilməsinə maneə yaradan mövcud obyektiv ziddiyyətləri qeyd etmək lazımdır. Bu ziddiyyətlər sırasına aşağıdakılar aid edilməlidir:

– zabit kadrlarının peşəkar təşəkkülünün və onların praktiki hazırlığının təşkilində hərbi təhsil müəssisələrinin artan rolu ilə bu sahədə işlənilmiş metodoloji əsasların olmaması arasındakı ziddiyyət;

– yeni texnologiyalardan istifadə edilməklə yeni fiziki prinsipli silah və texnikanın yeni nümunələrini qısa müddət ərzində mənimsəmə qabiliyyətində olan hərbi mütəxəssislərin qabaqlayıcı hazırlıq zərurəti ilə hal-hazırda kursantlara mövcud forma və vasitələrlə tədrisin aparılması arasındakı ziddiyyət;

– peşəkar zabit kadrlarının hazırlanması üzrə müəllim heyətinin əməyinə artan tələblə hərbi təhsil müəssisələri müəllimlərinin real elmi-metodik və nəzəri imkanları, daha dəqiq desək, məhdud imkanları arasındakı ziddiyyət.

Yuxarıda göstərilən ziddiyyətlər bir-biri ilə əlaqədardır, çünki hər bir növbəti ziddiyyət qapalı çevrə əmələ gətirən özündən əvvəlki ziddiyyətdən yaranır. Ziddiyyətlərin qapalı çevrəsindən çıxış yolu Azərbaycanın mülki və hərbi təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi şəraitində zabit heyətinin peşəkar formalaşmasının elmi konsepsiyasının işlənməsidir. Bu elmi konsepsiyanın işlənməsi və həyata keçirilməsində müvəffəqiyyət yuxarıda göstərilən qərardan və ziddiyyətdən, daha dəqiq desək, zabit kadrlarının hazırlanması üzrə peşəkar müəllim heyətinə daim artan tələblərlə müəllimin məhdud elmi-metodiki və nəzəri səviyyəsi arasındakı ziddiyyətdən asılıdır. Bu ziddiyyəti bütün digər ziddiyyətlərin, hərbi, o cümlədən mülki təhsil sistemində olan problemlərin mənbəyi adlandırmaq olar.

Beləliklə, təsdiq etmək olar ki, hərbi təhsil sahəsində belə bir vəziyyət yaranır: Hərbi təhsil müəssisəsində lazımi hərbi bilikləri olan, amma tədrisən, mərhələlərlə müəllim kimi yetişmələri üçün kifayət qədər vaxtı olmayan çox sayda mütəxəssislər var. Buna görə də peşəkar zabitin hərbi müəllim kimi yetişməsi, başlıcası isə, peşə fəaliyyətinin ilkin mərhələlərində onun formalaşmasını təmin edən yolların və vasitələrin araşdırılıb tapılması prosesini sürətləndirmək problemi aktualaşdırılmalıdır. Bu problemin həlli yollarında nəzəri-metodoloji əsaslar kimi peşə inkişaf konsepsiyası (Y.P.Yeromayeva, Y.A.Klimov, A.K.Osniski, T.S.Çuykova, V.Y.Şequrova və s.), pedaqoji fəaliyyət konsepsiyası (O.A.Abdullina, A.K.Markova, N.V.Kuzmina, V.A.Slastenin və s.), müəllimin peşəkar şəxsiyyət kimi formalaşması konsepsiyası (Y.V.Bondarevskaya, Q.İ.Jelezovskaya, A.İ.Koçetov, Y.A.Kustov, A.İ.Şerbakov və s.); peşə (M.İ.Dyaçenko, F.İ.İvaşenko, L.A.Kandıboviç, D.N.Uznadze) və pedaqoji fəaliyyətə hazırlıq nəzəriyyəsi əsas götürülür.

Pedaqoji bacarıqların ümumi metodoloji təşkilinin əsasları bu prosesin bilavasitə effektiv keçməsinə köməklik göstərən və maneə yaradan faktorların mahiyyətinin aşkar edilməsi V.P.Bespalko, Q.İ.Jelezovskoy, A.K.Markovoy, V.İ.Korotyayeva, N.V.Kuzminoy, V.A.Slasteninanın bütövlükdə pedaqoji prosesə, eləcə də peşə məktəbi müəlliminin fəaliyyətinə həsr olunmuş işlərində tədqiq olunmuşdur. Bu tədqiqatların kontekstində ali hərbi təhsil müəssisəsi müəlliminin psixoloji və pedaqoji fəaliyyətinin əsasları (A.V.Barabaşnikov, V.İ.Vdovyuk, İ.F.Vıdrin, V.P.Davidov, A.M.Daçenko, M.İ.Dyaçenko, L.F.Jeleznyak, V.T.Yucov və b.) və ali hərbi məktəbin problemləri öyrənilir (O.V.Adamseviç, Y.M.Duqin, L.V.Kozlovski, Q.S.Kondratenkov, V.A.Sakseyev, V.İ.Paşorin, Y.D.Podqornıx).

Bununla bərabər ali hərbi təhsil müəssisəsi müəllimlərinin (Y.M.Kurçina, N.A.Sazonov, Q.A.Taratuta, V.N.Şerbinin) mühazirələrin, kursantların məşğələ (Y.P.Belovodski, M.V.Biletov, A.F.Yevstafiyev, A.N.Ponomaryov, A.İ.Tişenko) və müstəqil işlərinin keçirilmə metodikasının və üsullarının işlənilməsi; şəxsi oriyentir və yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi (Q.M.Hacıyev, T.P.Neçayeva, S.V.Salomatın, O.İ.Fedoskin, V.V.Şkoda, V.M.Şerbakov); aktiv tədris metodları və müxtəlif tipli tədris oyunlarından istifadə (V.V.Barişnikov, V.Q.Vlasov, S.Y.Kaşubo, N.D.Kaşubo, Y.Y.Mozjilkin, R.R.Sultanov); kursantların biliyinin reyting (O.V.Bazarskiy, V.S.Marusenko, V.M.Teslyuk, Y.N.Çerkasskaya) və test sistemi (V.N.Popkov, V.M.Teslyuk) ilə qiymətləndirilməsi; pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi problemlərinin müxtəlif tərəfləri öyrənilir (A.İ.Nesterov, M.İ.Rudnev, V.A.Fedulov, V.İ.Fedotov).

Elmi ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, ali hərbi təhsil müəssisəsi müəlliminin pedaqoji bacarığının formalaşması probleminə müəyyən diqqət ayrılır. Bu işlərin nəzəri və praktiki əhəmiyyətinə görə qeyd etmək lazımdır ki, bu gün psixoloji-pedaqoji tədqiqatlarda göstərilən problemlərə ayrı-ayrı aspektlərdən baxılır. Belə ki qoşun xidməti təcrübəsi göstərir ki, ali hərbi məktəb müəlliminin pedaqoji bacarığının formalaşması effektivliyi bu prosesin təşkilinə sistemli yanaşma ilə təmin olunur. Bu zaman müasir ali hərbi təhsil müəssisəsi fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi aspektinin vacibliyi müəllim heyəti-

nin pedaqoji bacarığının formalaşmasının mütəxəssislərin peşəkar pedaqoji hazırlığının ilkin mərhələlərində həyata keçirilməsini tələb edir.

Hərbi təhsil sisteminə gəldikdə isə, hərbi təhsil müəssisələrində gələcək zabitlərin peşəkar formalaşmasına hərbi müəllimlərin peşəkar səriştəliliyi və onların pedaqoji fəaliyyətinin keyfiyyətindən asılı olan faktorlar mənfi təsir göstərə bilər. Bununla əlaqədar olaraq, baxılan problemin aktuallığı aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

– birincisi – hərbi psixologiya və pedaqogika sahəsində kifayət qədər biliklərin, ümumi mədəniyyətin, intellekt və təhsilin olmaması ilə əlaqədar müəllimin elmi-metodiki məharətinin aşağı səviyyədə olması;

– ikincisi – tədris olunan fənn metodikasının darıxdırıcılığı, tədris, tərbiyə və kursantların inkişafında innovasiyaların olmaması;

– üçüncüsü – qiymətləndirmə vaxtı qeyri-obyektivlik, ünsiyyətdə nəzakətsizlik, onların şəxsiyyətinə qarşı diqqətsizliyin olması.

Azərbaycan Respublikasının mülki və hərbi təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi şəraitində peşəkar hərbi zabit kadrlarının formalaşmasının elmi konsepsiyasının işlənilməsi, eləcə də yuxarıda göstərilən ziddiyyətlərin həllində ancaq abituriyentlər deyil, həm də hərbi müəllim heyəti və bütün kursların zabitləri də daxil olmaqla, hərbi təhsil müəssisələrində psixoloji peşə, intellekt və kadr seçimi işinin təşkili və keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, hərbi müəllimlər üçün peşəkar kadr seçimi tədris etdiyi fənn üzrə elmi işlərin, nəşrlərin olması, vəzifəyə qəbul edilən müəllimin açıq məşğələlərinin kafedralarda mütləq müzakirəsi ilə müşayiət olunmalıdır.

Bununla yanaşı, hərbi təhsil müəssisələrində xüsusi kafedraların müəllimlərinin seçimi və işə təyinin olunması digər mülki ali məktəblərdən fərqlənir. Bu spesifikasiya xüsusi kafedralara müəllim vəzifəsinə hərbi akademiyanı bitirmiş və 10-15 ildən artıq qoşunlarda xidmət etmiş zabitlərin təyin olunmasında özünü göstərir.

Hərbi təhsil müəssisələrinin xüsusi kafedralarına təyin olunan müəllimlərin orta yaş həddi 35-40 təşkil edir ki, onların ali hərbi məktəb müəllimi kimi formalaşmasına (adətən, bu 7-10 il təşkil edir) praktiki olaraq vaxt çatmır. Belə ki, 48 yaşında (polkovnik-leytenant) və 53 yaşında (polkovniklər) “Hərbi mükəlləfiyyət və hərbi xidmət” haqqında qanuna müvafiq olaraq, silahlı qüvvələr sıralarından tərxis olunmalıdır. Bundan başqa, hərbi təhsil müəssisələrinin müəllimləri uzun müddət qoşun xidməti təcrübəsi və yüksək hərbi ixtisas hazırlıqlı mütəxəssis olmalarına baxmayaraq, hərbi psixologiya və pedaqogikanın lazımi nəzəri əsaslarını və pedaqoji proseslərin xüsusiyyətlərini bilmədiklərinə, onların elmi-metodiki məharəti lazımi səviyyədə olmadığına görə kursantları yüksək peşəkarlıq səviyyədə öyrədə bilmirlər.

Beləliklə, əminliklə demək ki, hərbi tədris müəssisələrində hərbi peşəkarlıq sahəsində zəruri hərbi bilik səviyyəsinə malik olan, lakin tədris, mərhələlər üzrə formalaşmasına vaxtı olmayan kifayət qədər mütəxəssislərin olduğu bir vəziyyət yaranır. Bunun səbəbindən hərbi müəllimin formalaşması prosesində təkmilləşdirmə vasitələrinin və axtarış yollarının problemi onun peşəkar fəaliyyətinin ilkin mərhələsində pedaqoji məharətinin formalaşması nəzərə alınmaqla aktuallaşır.

Bununla əlaqədar olaraq, problemin aktuallığı müəyyən edilir:

1. Ali hərbi məktəbin təkmilləşdirilməsi şəraitində yüksək keyfiyyətli hərbi-pedaqoji fəaliyyətə ilə xarakterizə olunan peşəkar müəllim tələbi ilə.

2. Müəllim heyətinin peşəkar pedaqoji fəaliyyətinin ən ilkin mərhələlərində pedaqoji məharətinin formalaşması sisteminin ali hərbi təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinə tətbiqi tələbi ilə.

Bunun nəticəsi olaraq, hərbi təhsil sistemindəki uzunmüddətli xidmət stajı olan mütəxəssislərin müəyyən edilməsi təcrübəsi ilə yüksək pedaqoji bacarıq səviyyəsinin formalaşdığı ali hərbi məktəb müəllimlərinə şəxsi oriyentir yanaşmasının tələblərinə uyğun peşəkar pedaqoji fəaliyyətlərini effektiv həyata keçirməyə imkan verən real tələblər arasında məlum ziddiyyət yaranır. Aşkar olunmuş ziddiyyət ali hərbi təhsil müəssisələrinin müəllimlərinin pedaqoji bacarıqlarının formalaşması prosesinin intensivləşdirilməsi şəraiti və vasitələrindən ibarət olan tədqiqat istiqamətini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Tədqiqatın göstərilən istiqamətinə uyğun olaraq ali hərbi təhsil müəssisəsinin peşə təhsili sahəsində hərbi müəllimlərin pedaqoji səviyyəsi kompleks proqramı işlənilməsi və təsdiq olunmalıdır. Bizim fikrimizcə, ali hərbi təhsil müəssisəsi müəlliminin pedaqoji səviyyəsinin təkmilləşdiril-

məsi prosesinin elmi-nəzəri əsasları pedaqoji bacarıqların və onların xüsusiyyətlərinin təkmilləşdirilməsi mahiyyətini ali hərbi təhsil müəssisələri şəraitində nəzərə alan kompleks proqram əsasında həyata keçirildikdə effektiv olar; ali təhsil müəssisələri rəhbərliyinin kafedra işçilərinin, fəaliyyət subyektlərinin özlərinin qarşılıqlı fəaliyyəti metodiki xidmətlərin birgə səyini birləşdirən, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan tədbirlər məcmusunu onun məzmunu təşkil edir; təşkilati-metodiki təminat müəllimlərin peşəkar şəxsiyyət kimi inkişaf dinamikasını adekvat ölçməyə imkan verən kritik-diaqnostik alətlərdir.

Göstərilən ziddiyyətin aradan qaldırılması üçün aşağıdakı tapşırıqların yerinə yetirilməsi vacibdir:

1. Pedaqoji məharətin mahiyyəti, funksiyası və strukturunu tədqiq etmək, müəllimlərin hərbi peşə təhsil müəssisələri şəraitində məharətlərinin spesifikasiyası və onun təkmilləşdirilməsini müəyyən etmək.

2. Ali hərbi təhsil müəssisələri müəllimlərinin pedaqoji məharətinin təkmilləşdirilməsi prosesinin hərbi peşə təhsil müəssisələri çərçivəsində effektiv gedişini göstərən faktorların nəzəri modelini işləyib hazırlamaq.

3. Ali hərbi təhsil müəssisəsi şəraitində müəllimlərin pedaqoji məharətlərinin təkmilləşdirilməsi monitorinqi üçün meyar göstəricilərini aşkar etmək və adekvat diaqnostik instrumentari işləyib hazırlamaq.

4. Ali hərbi təhsil müəssisəsi müəllimlərinin pedaqoji məharətlərinin kompleks təkmilləşdirmə proqramını elmi cəhətdən əsaslandırmaq; müəllimlərin pedaqoji peşə hazırlığının yararlı və effektiv faktor olduğunu eksperimental yoxlamanın gedişində təsdiq etmək.

Pedaqoji məharəti anlaması müəllimin daxildən şəxsi keyfiyyətləri (bacarıqları, motivləri, istiqaməti, dəyərləndirmə oriyentasiyası) ilə şərtləndirilən, xaricdən isə psixoloji, pedaqoji və xüsusi elm sahələrində təlim-tərbiyə məsələlərinin dərin və dərk edilmiş bilikləri əsasında effektiv həlli üçün pedaqoji texnikanın məhsuldar istifadəsində özünü göstərən peşəkar hazırlıq xarakteristikası kimi müəllimin pedaqoji məharətinin xüsusiyyətləri barədə tam təsəvvür yaradır.

Ali hərbi təhsil müəssisəsi müəllimlərinin pedaqoji məharətinin təkmilləşdirilməsi probleminin həlli ali hərbi məktəbin tədris prosesində şəxsiyyətin pedaqoji peşə hazırlığının təkmilləşdirilməsi üçün yolların axtarılması haqqında təsəvvürləri dərinləşdirir. Pedaqoji məharətlərin təkmilləşdirilməsinin kompleks proqramı bir-biri ilə əlaqəli olmaqla, müasir ali hərbi məktəbin real tədris prosesi ilə əlaqələndirilmiş institutun ümumi, kafedra, fərdi, eksperimental səviyyəli tədbirlər sistemini özündə birləşdirir və ali hərbi məktəbin təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutan Azərbaycan Hərbi doktrinasının müddəalarına uyğun gəlir. Ali hərbi təhsil müəssisəsi müəllimlərinin pedaqoji məharətinin təkmilləşdirilməsi nəzəri modelinin əsas parametrləri (mahiyyət, məqsəd, elmi əsaslar, funksiyalar, şərtlər, qanunauyğunluqlar, prinsiplər, vasitələr, dinamika) ali hərbi təhsil müəssisəsi müəllimlərinin peşəkar şəxsiyyət kimi təkmilləşdirilməsi problemlərinin tədqiqinin genişləndirilməsi məqsədi ilə istifadə oluna bilər.

Qarşımıza qoyulan problemin həllinin praktik dəyəri ondadır ki, işlənib hazırlanmış və praktiki təsdiq olunmuş kompleks proqram və onun həyata keçirilməsi üçün metodiki materiallar ümumi ali təhsil müəssisəsi, kafedra, eksperimental və fərdi fəaliyyət səviyyəsini əhatə edən ali hərbi təhsil müəssisəsi müəllimlərinin pedaqoji peşə hazırlığı işinin effektivliyinin artırılmasına köməklik göstərəcəkdir. Müəllimlərin pedaqoji səviyyəsinin təkmilləşdirilməsi üzrə ali hərbi təhsil müəssisələrinin iş təcrübəsinin təhlili göstərir ki, ali hərbi məktəbin nəzəri və praktiki işində həmin fəaliyyət istiqamətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı müəyyən təcrübə əldə edilmişdir. Bununla bərabər, ali hərbi təhsil müəssisələri müəllimlərinin pedaqoji məharətlərinin təkmilləşdirilməsi probleminin metodoloji cəhətdən başa düşülməsi və təşkilati-metodiki işlənib hazırlanmasında müəyyən çatışmazlıqlar hiss olunur. Bu isə müasir sosial-mədəni vəziyyətin və tədris prosesinin təkmilləşdirilməsi məsələlərindən irəli gələn tələblərə cavab verən gənc hərbi mütəxəssislərin hazırlanmasının yüksək effektivliklə həyata keçirilməsinə imkan yarada bilər. Pedaqoji məharətlərin təkmilləşdirilməsinin kompleks proqramı bir-biri ilə əlaqəli ali hərbi təhsil müəssisələrinin müəllimlərinin pedaqoji ixtisas üzrə təkmilləşdirilməsi çərçivəsində həyata keçirilən və ali məktəb rəhbərliyinin səylərini kafedra işçilərinin, metodiki xidmət, pedaqoji peşə təkmilləşdirməsi və özünüinkişafetdirmə tələblərini dərk edən müəllimlərin öz aralarında qarşılıqlı fəaliyyətini birləşdirən tədbirlər məcmusu kimi çıxış edir.

Beləliklə, deyilənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Azərbaycan Respublikasının hərbi təhsil müəssisələrində gələcək zabidlərin peşəkar mütəxəssis kimi formalaşmaları üçün psixoloji-pedaqoji şərtlər aşağıdakılardır:

1. Kursantların tədris və hərbi peşəkar fəaliyyətlərinin müsbət motivlərlə təmin olunması, onların emosional iradələrinin möhkəmləndirilməsi.
2. Hərbi mütəxəssislərin peşəkar formalaşmasına kontekstual və problemlə fəaliyyət yanaşmasından istifadə etməklə tədrisin Boloniya elmi-tədqiqat səviyyəsində təşkili.
3. Kursantlarda gələcəkdə hərbi ixtisasın inkişafına marağın artırılmasına yönəldilən təfəkkürün, təxəyyülün və emosional mühitin aktivləşdirilməsi.
4. Hərbi təhsil müəssisələrində yüksək ixtisaslı pedaqoji və hərbi peşə fəaliyyətində zəngin təcrübə qazanmış, bu təcrübəni kursantlara öyrətmək bacarığı olan hərbi kadrların hazırlanması.
5. Zabitlərin müasir silah növləri, hərbi texnika və ya xüsusi trenajorlar şəraitində hazırlığına imkan verən lazımi tədris-maddi bazası ilə təmin edilməsi.
6. Hərbi təhsil müəssisəsində gənc, yaradıcılıq düşüncəli hərbi müəllimlərin təkmilləşdirilməsinə, bununla da düşünən, təşəbbüskar yeni nəsil zabit kadrlarının formalaşmasına şəraitin yaradılması.
7. Kursantların aldıkları ixtisaslara uyğun bacarıqlarının üzə çıxarılması və onların inkişaf etdirilməsi.

Ədəbiyyat

1. Əlizadə A.A. İstedadlı uşaqların psixologiyası. Bakı, 2002, 89 səh.
2. Алиева К.П. Психология творчества. Баку, Образование 2007, 108 с.
3. Айзенг Й. Психологическая структура человека. М. Педагогика 1999, 274 с.
4. Барабанщиков А.Б., Гломочкин А.Д., Феденко И.Ф. и др. “Психология боевого коллектива”, М., Военное Издательство, 1967.
5. Военная педагогика и психология под ред. Барабанщикова А.Б., М., Военное Издательство, 1986.
6. Психология и педагогика, Военная психология под редакцией А.Г. Мукланова Питер 2004.
7. Психология чрезвычайных катастроф Сидоров П.И., М. Aspekt Brese 2008.
8. Seyidov S.İ. “Yaradıcılığın fenomenologiyası”. Bakı 2012.

Аннотация

**Системный анализ основ совершенствования педагогических кадров
в военно-учебных заведениях
М.П.Гамидов, Г.Н.Велиев**

В статье рассмотрены современные методики совершенствования педагогических кадров в военно-учебных заведениях Азербайджана. По мнению авторов статьи, для качественного профессионального отбора молодежи в военно-учебные заведения необходимо применение полного комплекса психо-диагностических методов исследования, а также автоматизированных средств обработки и анализа их результатов.

Summary

**System analysis of the basis of pedagogical personal improvement in military educational institutions
M.P.Gamidov, G.N.Veliev**

In this paper there have been discussed the modern methods of the occupational selection for the military educational institution of Azerbaijan. In the opinion of the authors it is very important for the selection high-quality professional selection for the military school in application of the full complex of psychologically diagnostic searching methods and also automated methods processing with the analyze of the results.

HƏRBİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNƏ NAMİZƏDLƏRİN PEŞƏKAR SEÇİMİNİN SOSIAL-PSIXOLOJİ VƏ PSIXOSOMATİK ƏSASLARI

¹M.P.Həmidov, ²M.A.Həsənova, ³Q.N.Vəliyev

¹ AR Müdafiə Nazirliyinin Hərbi Təhsil İdarəsi

²Müdafiə Sənayesi Nazirliyi

³AR Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

Açar sözlər: hərbi təhsil müəssisəsi, peşəkar seçim, sosial-psixoloji, psixosomatik.

Ключевые слова: военно-учебное заведение, профессиональный отбор, социально-психологический, психосоматический.

Keywords: military educational institutes, occupational selection, social-psychological, psychosomatic.

Xülasə: *məqalədə hərbi təhsil müəssisələrinə gənclərin psixoloji peşə və intellektual seçimi məsələləri işlənmişdir. Müəlliflər ali məktəblərdə hərbi hazırlığı zabit kadrlarının müasir mərhələli fəsiləşmiş hazırlıq sisteminin tərkib hissəsi kimi əsaslandırmaq ideyasına sistemli yanaşma mövqeyindən çıxış etməyə cəhd göstərmişdir.*

Yeniyyətlərin hal-hazırkı fərdi-psixi və psixosomatik sağlamlıq vəziyyəti milli təhlükəsizliyin hərbi elementi kimi başa düşülür və Azərbaycan Respublikasının ölkə rəhbərliyinin, alimlərin, dövlət və sosial institutların diqqətini cəlb edir. Rəsmi statistik məlumatlar, çoxsaylı elmi tədqiqatlar hərbi peşə təhsili almaq arzusunda olan abituriyentlərin sayının artmasını sübut edir. Lakin uşaqların və yeniyyətlərin sağlamlıq gigiyenası və mühafizəsi elmi-tədqiqat institutlarının məlumatlarına əsasən psixi-əsəb statusunun formalaşmasına, hərəkətlərinin psixoloji korreksiyasına və aktiv sosial-psixoloji təsir metodlarına hər il nəzarət olunmasına ehtiyacı olan yeniyyətlərə rast gəlinir. Peşə oriyentasiyası zamanı bu yeniyyətlərin psixoloq, müəllim və həkimlərin məsləhətlərinə ehtiyacı olur. Peşə seçimlərinin gedişində buraxılmış səhvlər tez-tez kursantların sağlamlığa görə məktəbdən xaric olunmasına və ya peşəkar ixtisasalmadan erkən məhrum olmalarına gətirib çıxarır ki, bu da cəmiyyətə kifayət qədər sosial-iqtisadi ziyan vurur.

Son 10 il ərzində yeniyyətə oğlan və qızlar, həmçinin hərbi təhsil müəssisələrinə sənəd verən abituriyentlər arasında əsəb-sinir pozğunluğu faktının artması böyük narahatçılıq hissi doğurur. Fiziki və psixi baxımdan onlar psixoloji və şəxsi keyfiyyətləri olan sağlam, o cümlədən həyat fəaliyyətinin xüsusi dövrlərində psixi pozğunluğa transformasiya edə bilən insanlardır. Bu ali hərbi məktəb kursantlarında daha aydın təzahür edir. Tədris prosesində əsəb-sinir sistemi zəif olan kursantlar təlimlərdə və hərbi peşəyə adaptasiya dövründə, xidmət yoldaşları ilə münasibətlərin qurulmasında, komandir və rəislərin adekvat tələblərinin qəbul edilməsində böyük çətinliklərlə qarşılaşırlar. Əksər hallarda onlar potensial qanun pozucuları, hərbi məktəbləri bitirdikdən sonra isə bu tip gənc zabitlərdə psixotexniki təhlükə halları, tabeçilikdə olan əsgər heyəti və xidmət yoldaşları ilə münasibətlər nizamnamənin tələblərinə cavab verməyən qaydada qurulur. Döyüş şəraitində hərbi-peşə fəaliyyətləri yüksək ölüm və yaralanma ehtimalları ilə müşayiət olunur. Ona görə də abituriyentlər və hərbi təhsil müəssisələrinin kursantlarında əsəb-sinir pozğunluğunun psixoloji normalara uyğun gəlməyən xarakterik xüsusiyyətləri, ətraf reallığın struktur dəyişikliyi, həmçinin psixi uyumsuzluq kimi halların vaxtında aşkarlanması milli zabit kadrlarının formalaşması prosesində mühüm və çox mürəkkəb bir məsələdir. Bununla bərabər, mülki, o cümlədən hərbi təhsil strukturunda, məhz bu münasibətlər sferası yalnız bir neçə tədqiqat işlərində, lakin qismən öyrənilmişdir (B.S.Frolov, Y.F.Litvişenko, N.A.Bomazkin).

Tibbi müayinə və abituriyentlərin yoxlanması, onların mühüm psixoloji peşə keyfiyyətlərinin qiymətləndirilməsi zamanı müasir kompüter metodikasından kifayət qədər istifadə olunmur. Bu göstərilən problemin elmi cəhətdən kifayət qədər öyrənilməməsindən, hərbi komissarlıqların və hərbi təhsil müəssisələrinin psixodiagnostikanın metodikası və müasir avtomatlaşdırılmış vasitələrlə təchiz olunmamasından asılıdır.

Yuxarıda göstərilənlərlə əlaqədar olaraq ancaq hərbi komissarlıqlarda deyil, hərbi təhsil müəssisələrinin peşəkar psixoloji seçimi, abituriyentlərin tibbi müayinəsi, həmçinin kursantların tədris prosesində klinik-psixoloji müşayiətlə keçdiyi praktik işlərdə də psixodiagnostikanın müasir vasitə və metodlarının istifadəsi və aktual aprobeiasiyası göstərilir.

Bunun üçün psixodiagnostikanın psixoloji peşə seçimi prosesində tətbiq olunan müasir vasitə və metodlarının səmərəliliyini, psixi-əsəb pozğunluğunun sosial asılılıq riski faktorlarının erkən aşkar olunması üçün abituriyentlərin psixi və fiziki vəziyyətinin kompleks tədqiqi vacibdir.

Bununla əlaqədar olaraq aşağıdakılar mütləqdir:

1. Sağlamlığın psixi-əsəb pozğunluğunun yayılması, aşkarlanması, o cümlədən hərbi təhsil müəssisələrinə qəbul olan gənclərdə donozoloji səviyyənin tədqiq edilməsi.

2. Hərbi təhsil müəssisələrinə qəbul olunan və orada təhsil alan kursantlarda psixi-əsəb pozğunluğu proqnozunun mümkünlüyü, eləcə də bu gənclərdə peşə asılılığı faktoru riskinin olması və inkişafının tədqiq edilməsi.

3. Kliniki-psixoloji, psixofizioloji və sosial-psixoloji tədqiqatların nəticələri əsasında təhsil müəssisələrindən xaric olunmuş kursantlarda psixi-əsəb pozğunluğu riski faktorunun (dekompensasiya) inkişafının qiymətləndirilməsi məsələlərinin tədqiq edilməsi.

Hərbi təhsil müəssisələrinə qəbul olunan və təhsil alan yeniyetmələrin psixi sağlamlıq vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün tibbi ekspertiza tədbirlərini 2 mərhələdə həyata keçirmək məqsəduyğundur:

1. Şəxsiyyətin sosial-psixoloji öyrənilməsi və peşəkar psixoloji seçimi (psixi-əsəb dəyişkənliyi və psixi pozğunluqların inkişafının anamnestic risk faktorlu şəxslərin aşkarlanması).

2. Kliniki-psixoloji seçim (psixi pozğunluğu olan şəxsin psixodiagnostik metodlarla və psixoloqun, lazım gələrsə, psixiatrın mütləq iştirakı ilə aşkarlanması).

Kliniki-psixoloji ekspertizanın nəticələrinə əsasən kursantların peşə yararlılığı hər il qiymətləndirilməli və hərbi peşəyönümlü tədqiqatı, xüsusilə də kollektivdə qarşılıqlı münasibətləri, idrak və psixoloji proseslərin və psixi-əsəb sisteminin dözümlülüyünün inkişaf səviyyəsini, adaptasiya ehtiyatlarını, peşə tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi keyfiyyətinin tədqiq olunmasını özündə birləşdirməlidir.

Hərbi təhsil müəssisələrinin abituriyent və kursantlarının peşəkar psixoloji və tibbi-psixoloji seçimi zamanı psixodinamikanın avtomatlaşdırılmış vasitələrindən istifadə gənclərin təhsil almaq üçün yararlılıq baxımından müayinə olunmasının keyfiyyətini nəzərə cərpacaq dərəcədə yüksəldir və psixi-əsəb pozğunluğu olan şəxslərin vaxtında aşkar edilməsinə kömək edir; eləcə də sağlamlığa, erkən peşəuyğunsuzluğa və müvəffəqiyyətsizliyə görə xaric olunmaların səviyyəsinin kifayət qədər aşağı düşməsinə imkan verir.

Yeniyetmələrin psixi sağlamlığını qiymətləndirmənin vacibliyi abituriyentlərin həmin inkişaf mərhələsində 2 çox güclü, birmənalı olmayan qaçılmaz proseslərin: orqanizmin aktiv fizioloji yenidən qurulması və şəxsiyyətin intensiv sosiallaşması təsirləri altında olması ilə izah olunur. Ona görə də abituriyentlər psixi-əsəb pozğunluğunun yaranmasının yüksək risk qrupuna aiddirlər. Yeniyetmələrin yeni sosial mühitə daxil olması mərhələsində, o cümlədən hərbi təhsil müəssisələrinə daxil olarkən, onlarda psixi pozğunluğun həddləri daha aydın görünür (nevrotik reaksiyalar, vegetativ disfunksiya, xarakterin vurğulanması və s.). Kursantların hərbi təhsil sistemi şəraitinə və tədrisə uyğunlaşması onların psixi sağlamlığından çox asılıdır. Bu isə onların hərbi peşəyə yiyələnmək üçün yüksək peşə keyfiyyətlərinin inkişafının proqnozlaşdırılmasını təmin edir.

Yeniyetmələrin, xüsusən də orta ümumtəhsil məktəblərini bitirmiş və psixi pozğunluq anlamında daha tez zədə ala bilən gənclərin vaxtında və tam keyfiyyətli psixoloq və psixiatrla təminatı, skrininq-testlərdən keçməsi, onların şəxsi keyfiyyətlərini təhlil etməyə, psixoloji xüsusiyyətlərini formalaşdırmağa, şəxsiyyətin nevroloji vəziyyətinin patoloji inkişafını və psixoprofilaktikasını proqnozlaşdırmağa imkan yaradır. Bu hal hərbi təhsil müəssisələrinə qəbul olunan və təhsil alan və ancaq ölkənin inkişafı, müdafiə qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün deyil, həm də onun sosial-iqtisadi inkişafı üçün məsuliyyət daşıyan yeniyetmələr üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, belə ki, gələcək zabitlər həm hərbi, həm də mülki ixtisaslar üzrə diplom alırlar. Ona görə də müasir psixologiya elminin abituriyentlərin hərbi təhsil müəssisəsində peşə seçiminin əsasları çərçivəsində tədqiqatların əsas istiqamətləri bu problemin sosial və psixopatoloji aspektləri, həmçinin onların öyrənilməsinin adekvat metodları – populyasion sosial-psixoloji, profессиоqrafik və s. olur.

Hərbi təhsil müəssisələrinin abituriyent və kursantlarının genişləndirilmiş sosial-psixoloji müayinəsi, psixodiyagnostikanın avtomatlaşdırılmış vasitələrindən istifadə onların qəbul olunarkən və təhsil aldıkları müddətdə yararlılıq, onlara xas olan mühüm psixoloji peşəkarlıq keyfiyyətlərinin dəyərləndirilməsi müayinə və yoxlamaların keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır, psixi-əsəb pozğunluğu olan şəxslərin vaxtında aşkarlanmasına kömək edir, eləcə də müvəffəqiyyətsizliyə və sağlamlığa görə erkən peşə uyğunsuzluğu səbəbindən məktəbdən xaricolmanın səviyyəsini aşağı salmağa imkan verir.

Hərbi təhsil müəssisələrinin abituriyentlərində psixi pozuntuların hədd formalarının aşkarlanması üçün aparılan tədqiqatların ən səmərəli metodları, sosial-psixoloji, eləcə də psixofizioloji şəxsiyyət metodlarıdır ki, müasir aparatura proqramları vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Abituriyentlərin peşəkar psixoloji seçiminin sosial-psixoloji və kliniki-anamnestik məlumat və nəticələrinin effektiv istifadəsi onların psixi-əsəb statusu haqqında əvvəlcədən fikir bildirməyə imkan verir, eləcə də əlavə psixodiyagnostik metodlardan istifadənin vacibliyini müəyyənləşdirir.

Bütövlükdə hərbi komissarlıqlarda, ali hərbi təhsil müəssisələrində sosial-psixoloji tədqiqatların təşkili, psixodiyagnostikanın yeni avtomatlaşdırılmış vasitələrinin tətbiqi abituriyent və kursantların qeyri-sabit psixi-əsəbə malik olmalarının aşkarlanmasını artırır və nəticədə hərbi təhsil müəssisələrindən sağlamlığın psixi-əsəb pozğunluğu səbəbindən xaricolma səviyyəsini aşağı salır.

Beləliklə, hərbi təhsil müəssisələrinə qəbul olunan və orada təhsil alan yeniyetmələrin psixoloji peşə seçimi vasitə və metodlarının səmərəliliyini aşkar edərkən, ilk növbədə, sosial-psixoloji metodu qeyd etmək lazımdır.

Əhalinin müxtəlif təbəqələrindən olan gənclər arasında sağlamlığın psixo-somatik, sosial-demografik, peşəkar psixoloji və psixo-fizioloji (funksional) xarakteristikasının öyrənilməsini özündə birləşdirən praktik xarakterli kompleks tədbirlər, sosial-psixoloji ekspertizanın metodlarını əks etdirməklə Azərbaycanın hərbi təhsil müəssisələrinə qəbul zamanı gənclərin müayinə olunmasında tam istifadə edilməlidir.

Hərbi təhsil müəssisələrinə qəbul olunan yeniyetmələr arasında xarakterin gizli və ya aşkar aksentuasiyası, qeyri-sabit psixi əsəb və ya şəxsi anomal pozuntuların ayrı-ayrı əlamətlərinin kompensasiyası mərhələsində müşahidə olunması nadir hallarda baş verir. Eyni zamanda bu xarakteristika kursantlarda psixoloji peşə və sosial adaptasiyasının müvəffəqiyyətini təmin edən aparıcı faktor kimi çıxış edir.

Kursantlarda psixi-əsəb pozuntusunun inkişafına (dekompensasiyasına), onların məktəbdən xaric olmalarına gətirib çıxaran əsas səbəblər sosial-psixoloji xarakter daşıyır. Bu zabit-müəllimlər və kurs zabitləri ilə münaqişəli vəziyyətin yaranması, yorğunluq səbəbindən sosial-psixoloji qırılma, yoldaşları ilə münaqişəli münasibətlər, nizamnamənin tələblərinə cavab verməyən qarşılıqlı əlaqələr, ailə qalmaqalları, psixoaktiv maddələrin qəbuludur.

Peşəkar psixoloji seçimin səmərəli vasitələri sırasına psixoloji diaqnostikanın geniş istifadə olunan metod və kriterilərini: sosial-demografik, anamnestik məlumatları, psixi-əsəb sabitliyini, xarakterik xüsusiyyətləri (şəxsiyyətin aksentuasiyası, kommunikativliyi, əxlaq normativi, taktiki və texniki təfəkkürü), adaptasiya bacarığını aid etmək olar. Bu halda kursantların peşə təhsilinin müvəffəqiyyətinin, həmçinin tədris prosesində psixi və onunla əlaqəli olan somatik pozğunluğun inkişaf riskinin dəqiq proqnozlaşdırılması mümkündür.

Hərbi təhsil müəssisələrinə qəbul olunan və orada təhsil alan şəxslərin ekspertizası və sosial-psixoloji analizi metodlarının informasiya və proqnostik əhəmiyyəti müasir klinik praktikada müasir proqramlı aparatlarda həyata keçirilən psixi-əsəb pozuntularının və sosial-stress gərginliyinin donoloji diaqnostikasının istifadəsi imkanları ilə şərtləndirilmişdir.

Bizim hərbi təhsil müəssisələrinə yeniyetmələrin psixoloji peşə seçimi problemi ilə bağlı apardığımız analizlərdən alınan nəticələrə görə praktiki tövsiyələr qismində aşağıdakıları qeyd etmək lazımdır:

1. Abituriyentlərin müayinə və yoxlanması prosesində aparılan kompleks sosial-psixoloji tədqiqatlar, ilk növbədə onların sağlamlığının psixo-somatik vəziyyətinin qiymətləndirilməsinə, psixi hədd pozğunluğunun inkişaf riskinin və ya dekonpesasiyasının proqnozlaşdırılmasına yönəlməlidir.

2. Hərbi təhsil müəssisələrinə yeniyetmələrin keyfiyyətli peşə seçimi üçün sosial-psixoloji və psixo-diyagnostik müayinə metodlarının, eləcə də onların nəticələrinin analizi və avtomatlaşdırılmış vasitələrlə işlənməsinin bütöv kompleksi geniş istifadə edilməlidir. Bu metodların tətbiqi abituriyentlərin hərbi təhsil müəssisələrinə qəbul olunması və təhsil alması baxımından yararlılığı müayinə və yox-

lama prosesinin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmağa, mühüm peşəkar psixoloji keyfiyyətlərin, psixi-əsəb pozuntuları olan şəxslərin aşkar olunması, kursantların müvəffəqiyyətsizliyə və sağlamlığa görə erkən peşə uyğunsuzluğu ilə məktəbdən xaric olma səviyyəsini aşağı salmağa imkan verir.

3. Hərbi təhsil müəssisələrinə qəbul olunan yeniyetmələrin və orada oxuyan kursantların sosial-psixoloji müayinə və ekspertizası hərbi xidmətə çağırış idarələri və hərbi təhsil müəssisələrində mərhələlərlə aparılmalıdır:

– abituriyentin şəxsiyyətinin sosial-psixoloji tədqiqi;

– abituriyentlərin klinik-psixoloji seçimi;

– abituriyentlərin, onlarda aşkarlanmış vacib psixoloji keyfiyyətlərin dəyərləndirilməsi də daxil olmaqla, psixoloji peşə seçimi;

– hərbi təhsil müəssisələrində təhsil aldıqları müddətdə kursantların sosial-psixoloji və psixosomatik müşayiəti.

4. Elmi tədqiqatlardan əldə olunan nəticələrə əsasən hərbi təhsil müəssisələrinə qəbul olunan gənclərin psixi-əsəb pozğunluğunun aşkar edilməsi və onların psixofizioloji vəziyyətinin qiymətləndirilməsi məqsədi ilə onların peşə psixoloji və psixosomatik seçimi tədbirlərinin təşkili üzrə metodiki tövsiyələr hazırlanmalıdır.

5. “Hərbi psixologiya” kursunun və hərbi təhsil müəssisələrinin psixoloji mərkəzlərinin müəllimləri üçün mütəxəssislərin peşəkar psixoloji seçiminin təkmilləşdirilməsi üzrə tədris proqramı işlənilməli hazırlanmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Алиева К.П. Психология творчества. Баку, Образование 2007, 108 с.
2. Айзенг Й. Психологическая структура человека. М. Педагогика 1999, 274 с.
3. Seyidov S.İ. “Yaradıcılığın fenomenologiyası”, Bakı 2012.
4. Вайгородский Д.Й. Психодиагностика персонала, М. 2007.
5. Костина Л.Н. Методы диагностики переживаний. Сп.б, 2005.
6. Батаршев А.Б. Диагностика граней психических расстройств личностей М. И.И.П 2004.
7. Кулагин Б.В. Основы профессиональной психодиагностики Сп.б. Медицина 2004, 225 с.

Аннотация

Социально-психологические и психосоматические основы профессионального отбора в военно-учебных заведениях
М.П.Гамидов, М.А.Гасанова, Г.Н.Велиев

В статье рассматриваются вопросы профессионально-психологического и интеллектуального отбора в военные учебные заведения. Авторы предприняли попытку с позиций системного подхода обосновать идею довузовской военной подготовки как составной части современной системы непрерывной поэтапной подготовки офицерских кадров.

Summary

Social-psychological and psychosomatic basis of occupational selection in military educational institutes
M.P.Gamidov, M.A.Gasanova, G.N.Veliev

In paper there has been considered problems of occupational-psychological and intellectual selection of young people in Military College. At position of system approach authors had attempted to ground an idea of pre-high military education as component of modern system of continuous step-by-step training for commissioned staff.

MÜASİR MÜHARİBƏLƏRDƏ CƏSARƏT VƏ DÜŞÜNCƏNİN NİSBƏTİ

S.C.Hüseynova

Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi

Açar sözlər: cəsarət, qəhrəmanlıq, müasir döyüşçü, döyüş keyfiyyətləri, müasir müharibələr, döyüş hazırlığı, təlim prosesi, vətənpərvərlik, yeni döyüş sistemləri.

Ключевые слова: храбрость, героизм, современный боец, боевые качества, современные войны, боеготовность, процесс подготовки, патриотизм, новые боевые системы.

Keywords: bravery, heroism, modern fighter, battle merit, modern wars, combat readiness, battle training, patriotism, new battle systems.

Xülasə: məqalədə döyüşçüdə qəhrəmanlıq və düşüncənin nisbəti məsələsi analiz edilir.

Giriş

Elm və texnikanın yüksək inkişafı, dövlətlərarası münasibətlərin yeni mərhələsinə qədəm qoyan dövrümüzdə müharibələrin xarakteri, onların aparılma üsulları, cəmiyyətin müharibəyə münasibəti məsələlərində bir sıra fərqlər meydana gəlmişdir. Müasir müharibə və silahlı münaqişələr bir çox hallarda qarşı-qarşıya dayanan canlı qüvvə arasında birbaşa təması labüd edirsə də, bəzi hallarda yeni silah növlərindən istifadə münaqişə tərəflərinin üzbəüz döyüşməsinə lüzumsuz edir. Nəticədə, müharibənin aparılma üsullarının dəyişilməsi ilə döyüşçülərə veilən tələblər də dəyişikliyə uğrayır. Müasir döyüşçü həm mərdlik, şücaət və cəsarət kimi mənəvi keyfiyyətlərə, həm də yüksək intellektual keyfiyyətləri özündə daşıyaraq dərindən düşüncəyə malik olmalı, döyüşün gedişini obyektiv qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Məhz bu mənəvi keyfiyyətlərlə koqnitiv qabiliyyətlərin vəhdəti döyüşün gedişində mühüm rol oynayır.

1. Cəsarət və düşüncə qabiliyyəti döyüşçü üçün vacib keyfiyyət kimi

Əsrlər boyu davam edən müharibələrə nəzər yetirsək, döyüşdə cəsarət kimi insani keyfiyyətin oynadığı rolun sübutunun danılmaz olduğunu görürük. Alman filosofu M.Şeper insanda qəhrəman başlanğıcın formalaşdırılması üçün yeganə sahə kimi müharibəni qəbul edirdi. Lakin döyüş zamanı hərbiçinin cəsarət keyfiyyəti düşüncə qabiliyyəti ilə birləşməsə, qəhrəmanlığın əhəmiyyəti heçə enir. Müharibənin tanınmış tədqiqatçısı K.Klauzeviç qeyd edirdi ki, yüksək ağıl tərəfindən idarə olunan cəsarət qəhrəmanın fərqləndirici xüsusiyyətidir. O, açıq şəkildə görünən qanunlara etinasızlıqda deyil, qərar qəbul edərkən sürətli mürəkkəb hesablanmaya əməl edilməsində özünü göstərir. Cəsarət ağıl və düşüncəni nə qədər çox qanadlandırarsa, nəticə bir o qədər dəqiq olacaq [1].

Müharibənin tədqiqinin mühüm istiqamətlərindən biri ordunun hərbi qələbələri, mənəvi ruhu, döyüş itkiləri ilə komandirlərin (komandanların) şəxsi mənəvi keyfiyyətləri, istedad və bacarıqları arasında asılılığın müəyyənləşdirilməsidir. Döyüşdə qələbə çalmanın rəhni yaradıcılıq təşəbbüsüdür. Lakin təhlükə hissi mənəviyyətə ya instinktiv, yaxud da şüur vasitəsi ilə təsir edərək qorxu və dəhşət yaradır. Bu mənəvi təsir yoxdursa, deməli, proses instinktiv cəsarətlə tarazlanmışdır. Cəsarət də qorxu kimi instinktdir. Lakin qorxu fiziki varlığın özünüqorumasına, cəsarət isə mənəvi özünüqorumaya yönəlmişdir. Bu kontekstdə “ordunun mənəvi davamlılığı” probleminə diqqət yetirmək lazımdır. Rus sosioloqu N.N.Qolovinin fikrincə, əsgərin şüurunda daimi olaraq iki tendensiya mübarizə aparır: qalibgəlmə (pozitiv) və döyüşdən yayınma (neqativ). Bu tendensiyaların bütün orduda nisbəti ordunun mənəvi dözümlülüyünü müəyyən edir. ordu döyüşlərdə nə qədər çox iştirak edərsə, onun mənəvi ruhu bir o qədər yüksək olar və bir o qədər az itki verər [Sitat: 2]. K.Klauzeviçə görə, orduya iki halda cəsarət ruhu xas ola bilər. Ya xalq cəsarətli olanda, ya da bacarıqlı sərkərdələr tərəfindən rəhbərlik edilən müvəffəqiyyətli müharibələrin nəticəsində cəsarət keyfiyyəti yarananda [1].

Qeyd etmək lazımdır ki qəhrəmanlıq hissi, tarixən xalqımıza məxsus olub. Dədə Qorqud boylarındakı igidləri Koroğlu, Babək kimi qəhrəmanlar bunun parlaq nümunəsidir. Müasir dövrdə ön cəbhədə düşmənin sinə gərmiş qəhrəmanlarımız var. Cəbhənin təması xəttində işğalçı ermənilərlə döyüşdə

böyük şücaət göstərərək qəhrəmanlıqla həlak olmuş Azərbaycan Respublikasının Milli Qəhrəmanı Mübariz İbrahimovun və şəhid baş leytenant Fərid Əhmədovun vida mərasimində Azərbaycan Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev demişdir: “Mübarizlə Fərid öz həyatı ilə, öz qəhrəmanlığı ilə düşməyə sübut etdilər ki, Azərbaycan xalqı, Azərbaycan gəncləri Vətən uğrunda canlarından keçməyə də hazırdırlar. Bu, böyük qəhrəmanlıq, hünər, vətənpərvərlik nümunəsidir...” [3] Hazırkı dövrdə Ordumuz müvəffəqiyyətli müharibə aparmaq üçün Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanının əmrini gözləyir. Belə bir müharibənin aparılması üçün bizə qəhrəman döyüşçülərlə bərabər yüksək peşə hazırlığına, iradəyə və dərin düşüncə qabiliyyətinə malik zabitlər lazımdır. Bizdə bu potensial var və onu inkişaf etdirmək üçün daim çalışmalıyıq.

Azərbaycan tarixi xalqımızın uğurla apardığı, qələbələr qazandığı müharibə təcrübəsinə malikdir. Bu müsbət təcrübəni yenidən yaddaşlara gətirmək, təbliğ etmək Azərbaycan xalqının cəsarət ruhunun yüksəldilməsi üçün vacib şərtlərdən biridir.

2. Müasir döyüş şəraitində qəhrəmanlıq və düşüncənin nisbəti məsələləri

Bir sıra alimlər zamanımızın xarakterik cəhətini “qəhrəmansızlaşma”da görür və bunun səbəbini elmi-texniki inqilabda axtarırlar. Guya ictimai həyatın kibernetikləşdirilməsi sosial aktivlik və məsuliyyət, təşəbbüs və yaradıcılıq, qəhrəmanlıq və cəsarət kimi mənəvi dəyərlərin əvvəlki əhəmiyyətinin itirilməsinə səbəb olur. Amerikalı professor A.Rapoport “Strategiya və vicdan” əsərində göstərir ki, texnika əsgəri robot səviyyəsinə endirmişdir və buradan belə bir nəticə çıxarır ki, qəhrəmanlıq komponenti hərbi işindən sıxışdırılıb çıxarılır, müasir müharibədə qəhrəmanın vəziyyəti qorxaq insanın vəziyyətindən heç nə ilə fərqlənmir. Bu cür tədqiqatçılar qəhrəmanlıq tarixini döyüşən orduda döyüşçülərin məkan şəraiti ilə əlaqələndirirlər. Qeyd edirlər ki, məsələn, raket tipli silahlar qəhrəmanlığı bir döyüşçü keyfiyyəti kimi tam aradan qaldırır, çünki düşmən olan orduların əsgərləri silahlı mübarizənin gedişində, ümumiyyətlə, bir-birlərini görmürlər. Belə çıxır ki, silah daha uzaq məsafədən təsir göstərdikcə cəsarət, cürət, qəhrəmanlıq və başqa mənəvi dəyərlərə ehtiyac azalır. Rus alimi V.V.Serebryannikov buna etiraz edərək göstərir ki, yuxarıda göstərilənlərdən başqa, müəyyən ixtisasa malik hərbiçilər çox vaxt düşmənlə üz-üzə döyüşlərdə iştirak edir. Digər tərəfdən, yüksək texnologiyalarla işləyən yeni ixtisas sahiblərinin qəhrəmanlığı isə bir qədər fərqlidir. Onların qəhrəmanlıqlarının böyük payı yüksək gərginlik, dəqiqlik, sürətli intellektual düşüncənin hesabına düşür. “İntellektual qəhrəmanlıq” iradənin daha yüksək konsentrasiyasını tələb edir. Beləliklə, elmi-texniki inqilab qəhrəmanlıq üçün daha geniş meydana açır[2]. Deyilənlərlə razılaşmaq olsa da, dövrün xarakterik şəraiti nəzərə alınmalıdır. Belə ki, Britaniya Kral Elmlər Akademiyasının son dövrdəki məruzəsində qeyd olunur ki, gələcək müharibələr insanın intellekti ilə robotların texniki imkanlarını özündə birləşdirəcək. Ən son nailiyyət isə insan beyninə uzaqdan robotların fəaliyyətinə rəhbərlik etmək üçün implantların yerləşdirilməsidir. Beləliklə, insanın intellektini və robotların texniki imkanlarını özündə birləşdirən xüsusi döyüş sistemləri meydana gəlir [4].

Müasir dövr yüksək texnologiyalı müharibələrin mövcudluğu ilə xarakterizə olunur. Hərbiçilər heç bir tarixi dövrdə bu qədər texniki imkanlara malik olmamışlar. Şəbəkə texnologiyaları müharibənin mənzərəsini kardinal olaraq dəyişmişdir. 2003-cü ildə İraqa edilən hücum göstərdi ki, qüvvələrin təxmini bərabərliyi şəraitində “şəbəkə” ordusu həm sürət, həm də həyat qabiliyyəti üzrə üstünlüyə malikdir. Belə ki, itkilərin azalması şəraitində əsgərləri daha yaxşı qorunan tərəf böyük psixoloji üstünlük qazanır. Şəxsi heyətin tam qorunmasını isə yalnız uzaqdan idarəolunan robotlar müəyyən edir. Hazırda ABŞ-da təyyarəçidən daha çox, insansız döyüş təyyarəsi operatorları hazırlanır. Pilotsuz zərbə döyüş təyyarəsi müharibənin aparılma prinsiplərini əsaslı şəkildə dəyişir. Artıq qanlı döyüşdə canlı qüvvəni qurban verməyə ehtiyac qalmır. Skeptiklər çox zaman iddia edirlər ki, yerüstü əməliyyat olmadan ölkənin işğalı, onun zənginliklərinin ələ keçirilməsi mümkün deyil. Lakin çox zaman baş verən hərbi münaqişənin məqsədi heç də bu deyil. Bəzən məqsəd müəyyən siyasi qüvvələrin hakimiyyətə gətirilməsi olur. Başqa halda, rəqibi beynəlxalq miqyasda nüfuzdan salmaq üçün onun sənayesini və nəqliyyat infrastrukturunu sıradan çıxarmaq kifayət edir. Təcavüzkarın yeganə itkisi isə maliyyə olur. Beləliklə, göründüyü kimi, Azərbaycan üçün bütün sahələr, o cümlədən iqtisadi sahədə inkişafın vacibliyi ilə bərabər, orduda yüksək texnologiyaların mənimsənilməsi qarşıda mühüm bir vəzifə kimi dayanmışdır. Lakin burada diferensial yanaşma vacibdir. Bu cür hazırlıq daha çox ixtisaslaşmış qoşun növlə-

ri üçün gərəkdir. Ön cəbhədə isə hər şeylə bərabər düşmənlə üz-üzə dayanmaq iradəsinə malik döyüşçülər lazımdır. Deməli, hərbi hazırlığı zamanı qoşun növündən asılı olaraq təlim prosesləri ciddi şəkildə fərqlənməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hərbi təlim prosesi də müasir dövrdə böyük sıçrayış etmişdir. COMBATREDI və ya Motion Reality kompaniyasının Virtsim trenajorları əsgəri tam olaraq virtual reallığa yükləyir [5]. Burada K. Klauzeviçin bir fikrinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. O göstərir ki, cəsarət 2 formada çıxış edir: birinci fiziki cəsarət və ya təhlükə qarşısında cəsarət. Bu, insan təbiətindən irəli gələn təhlükəyə etinasızlıq və ya adət halını almış cəsarətdir; ikinci, mənəvi cəsarət. Bu şəxsi ləyaqət, vətənpərvərlik, təşəbbüskarlıq kimi motivlərdən doğur [1]. Qeyd etmək vacibdir ki, fiziki cəsarət insan təbiəti ilə bağlıdır və bura müdaxilə etmək çətindir. Lakin təlim prosesində cəsarəti vərdiş halına çevirmək üçün müasir trenajorlardan yararlanmaq mümkündür. Mənəvi cəsarət isə insanın ağılı, düşüncəsi ilə sıx bağlıdır. Ona məhz düşüncəyə yönəlmiş tərbiyə üsulları ilə təsir etmək vacibdir.

Fikrimin sonunu Azərbaycan Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin sözləri ilə tamamlamaq istərdim: “Bizim ordumuzda minlərlə, on minlərlə Mübariz kimi, Fərid kimi qəhrəmanlar vardır. Onlar Ali Baş Komandanın əmrini gözləyirlər”.

Nəticə

Beləliklə, qeyd etdiyimiz kimi, cəsarət və düşüncə hərbiyə lazım olan ən vacib keyfiyyətlərdəndir və onlar döyüşçüdə sintez halında çıxış etməlidir.

Döyüşçüdə qəhrəmanlıq və düşüncənin nisbəti məsələsi tarixi xarakter daşıyır. Müasir dövrdə yüksək texnologiyaların inkişafı ilə bu nisbətdə bir sıra xarakterik xüsusiyyətlər meydana gəlmişdir. Düşüncə sistemi ilə bağlı qabiliyyətlərin əhəmiyyəti daha da artmışdır.

Bu xüsusiyyətlər döyüşçü hazırlığında öz əksini tapmalıdır. Təlim prosesində qoşun növündən asılı olaraq məsələyə diferensial yanaşmanı dərinləşdirmək vacibdir. Bir tərəfdən intellektual inkişafı, düşüncə sistemini dərinləşdirmək, digər tərəfdən, düşüncəyə yönəlmiş cəsarətlik tərbiyəsi ilə bərabər, yüksək texnologiyalı trenajorlardan istifadə həm döyüş hazırlığına, həm də cəsarətin vərdişə çevrilməsinə, yəni əsl mənada qəhrəmanların hazırlığına yardım edərdir.

Ədəbiyyat

1. Клаузевиц К. Фон. Принципы ведения войны/Пер. с англ. Л.А. Игоревского. - М.: ЗАО Центрполиграф, 2009.
2. Серебрянников В.В. Социология войны. М. изд. «ОСЬ-89» , 1998
3. <http://www.uluturk.info/new/>
4. <http://abzac.org/?p=13593>
5. <http://www.nanonewsnet.ru/articles/2011/sovremennaya-voyna-tehnologii-seyut-zlo>

Аннотация

Соотношение смелости и разумности в современных войнах

С.Дж.Гусейнова

В статье анализируются смелость и разум - необходимые качествами для воина.

Summary

The Correlation Between Courage and Meditation in Contemporary Wars

S.J.Guseynova

In paper there has been given an analysis of the ability of meditation and bravery that are important qualities for combat fighters.

*Hərbi-texniki
elmlər*

GÖRÜN MƏYƏN OBYEKT LƏRİN YERİNİN AKUSTİK METODLA TƏYİNİ

¹T.A.Əliyev, ²E.Həşimov, ¹Ə.B.Paşayev, ³E.N.Səbziziev

¹AMEA-nın İdarəetmə Sistemləri İnstitutu

AR ²Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

³Kiber Ltd.

Acar sözlər: akustik kəşfiyyat, artilleriya qurğusu, spektral analiz, səs mənbəyi, riyazi model

Ключевые слова: акустическая разведка, артиллерийская установка, спектральный анализ, источник звука, математическая модель

Keywords: acoustic ranging, artillery set, spectral analysis, sound source, mathematical model

Xülasə: məqalədə atəş qurğusunun yerinin səsinə görə təyin olunma məsələsinə baxılır. Məsələnin həlli modeli xətti tənliklər sistemi ilə ifadə olunmuşdur. Səs mənbələrinin sayı birdən artıq olduqda informasiyanın emal alqoritmi verilmişdir. Məsələnin həllinin müasir personal kompüterlər bazasında texniki realizasiya imkanları əsaslandırılmışdır.

Giriş. Hələ keçən əsrin ortalarında hərbi əməliyyatlar zamanı səsə görə kəşfiyyat sistemləri tətbiq olunmağa başlamışdır [1, 2]. Səs mənbəyi yerinin təyin edilməsi üç və daha çox sayda sinxronlaşdırılmış səs qəbuledicisinə gələn siqnalların vaxt fərqi əsaslanır. Hazırda səs mənbəyini (atəş mənbəyini) təyin etmək və silah növünü identifikasiya etməyə imkan verən coxsaylı sistemlər mövcuddur. Hesablama texnikasının müasir vəziyyəti məlum metod və nəzəriyyələrin tətbiqi ilə nəinki səs mənbəyinin yerini təyin etməyə, həmçinin atəş səsinin hansı silaha aid olduğunu müəyyən etməyə imkan verən sistemlər, o cümlədən, portativ (əldə daşına bilən) sistemlər yaratmağa imkan verir. Belə akustik sistemlərdən istifadə artilleriya döyüşü zamanı rəqib tərəfin atəş nöqtələrini təyin etməyə və operativ olaraq kontrbatariya (nişanalmanın avtomatlaşdırılmasına) tədbirlərinin görülməsinə imkan verə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın indiki atəşkəs rejimində akustik kəşfiyyat sistemi düşmən snayperlərinin yerinin lokallaşdırılması məqsədi ilə də effektiv istifadə oluna bilər.

Atəş zamanı hər bir silah növü və sursata uyğun məxsusi səs yaranır və bu səs həm eşidilən, həm də eşidilməyən diapazona aid səs dalğaları şəklində yayılır. Qurğunun qəbul ediyi səsi analiz etməklə onun hansı silah növünə aid olduğunu təyin etmək olar. Bu məqsədlə, atəş açan silahların xarakterik səs nümunələrinə uyğun etalonlar bazası düzəltmək və qəbul olunmuş səs siqnalını etalonlarla müqayisə etmək olar.

Siqnalların müqayisəsi üçün müxtəlif riyazi aparatlar tətbiq oluna bilər, məsələn, siqnalın formasına görə identifikasiya həyata keçirilə bilər [3], yaxud siqnalların spektrləri müqayisə edilə bilər [4, 5]. Hesab edilir ki, qəbul edilmiş siqnal çox mürəkkəb olduqda onun spektrini analiz etməklə eyni vaxtda atəş açan müxtəlif silah növlərini identifikasiya etmək olar.

Səs spektrinin daşdığı faydalı məlumatlardan biri də səs mənbəyinə qədər olan məsafədir. Belə ki, atəş zamanı yaranan partlayış dalğasını təşkil edən yüksək tezlikli komponentlər alçaq tezlikli komponentlərə nisbətən daha sürətlə yayılır. Nəticədə, dalğanın ön – zərbə cəbhəsinin forması onun qət etdiyi məsafədən asılı olaraq dəyişir. Ona görə də alınmış siqnalın spektri, həmçinin, mənbəyə qədər olan məsafə haqqında məlumat daşıyıcısına çevrilmiş olur. Səs mənbəyinin yerini təyin edən zaman bu informasiya dəqiqləşdirici faktor kimi istifadə edilə bilər. Lakin biz bu məqalə çərçivəsində mənbənin yerini təyin etmək üçün zaman fərqi çıxış edəcəyik. Ədəbiyyatda bu yanaşma akustik kəşfiyyat məsələsi adlanır. Riyazi nöqtəyi-nəzərdən akustik kəşfiyyat məsələsi – siqnalların bir neçə qəbuledici qurğuda qeydə alınma vaxtlarına görə səs mənbəyinin yerinin tapılmasından ibarətdir. Bu məsələnin həllində o zaman çətinliklər meydana çıxır ki, eynitipli səs mənbələrinin sayı birdən çox olsun. Real döyüş şəraitdə, bir qayda olaraq, eyni zamanda bir neçə silahdan atəş açılır. Ona görə də səs mənbəyi (atəş açmış silahın yeri) bir nöqtədən (məntəqədən) yox, bir neçə nöqtədən ibarət olur. Məsələn, batareyaya yaylım atəşi açdıqda hər bir artilleriya qurğusu səs mənbəyinə çevrilir və müxtəlif qəbuledicilərdə qeydə alınan siqnalların eyni bir qurğuya aid edilməsi ilə bağlı çətinlik meydana gəlir. Yerləşməsindən asılı olaraq, səs qəbuledicilərinə gələn siqnalların miqdarı da müxtəlif ola bilər.

Məqalədə görünməyən obyektin yerinin təyin olunması metodologiyası, həmçinin, eyni zamanda iki və daha artıq mənbədən gələn səs siqnallarına görə onların identifikasiya problemi müzakirə olunur.

Riyazi modelin qurulması və həll üsulunun araşdırılması. Akustik kəşfiyyat artilleriya bölmələrinin yerli səsölçmə xidməti tərəfindən aparılır, düşmənin görünməyən obyektlərinin (toplar, mi-naatanlar, reaktiv artilleriya qurğuları və sairə) atəş səsinə görə koordinatlarını müəyyənləşdirmək məqsədini güdür. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, riyazi nöqtəyi-nəzərdən akustik kəşfiyyat məsələsi – siqnalların bir neçə qəbuledici qurğuda qeydə alınma vaxtlarına görə səs mənbəyinin koordinatlarının tapılmasından ibarətdir [2, s. 61]. Aydınadır ki, səs siqnalının mühitdə yayılma sürətinə və onun sin-xronlaşdırılmış iki qəbulediciyə çatma vaxtlarına görə qət etdikləri məsafələr fərqi hesablamaq olar. Həndəsi nöqtəyi-nəzərdən tapılmış fərq fokusları qəbuledicilərin yerləşdiyi nöqtədə olan və səs mənbəyindən keçən hiperboloid (fəza halında baxıldıqda) təyin edir. Eyni səs mənbəyindən gələn siqnalı bir neçə qəbuledici cütü vasitəsi ilə qeydə almaq mümkündür. Hər belə qəbuledici cütü səs mənbəyindən keçən hiperboloid təyin etdiyindən, mənbənin yeri bu hiperboloidlərin kəsişdiyi nöqtə olacaqdır. Beləliklə, mənbənin koordinatlarının tapılması bu hiperboloidlərin ortaq nöqtəsinin tapılmasına gəlir. Riyazi formalizasiyanı tətbiq etmək üçün müəyyən işarələmələri qəbul edək. Tutaq ki, koordinatları axtarılan səs mənbəyi $A(x, y, z)$ nöqtəsində və n sayda qəbuledici $P_j(x_j, y_j, z_j)$, $j = 0, 1, \dots, n$ nöqtələrində yerləşir. Sadəlik üçün hesab edək ki: $(x_0, y_0, z_0) = (0, 0, 0)$. Səs siqnalının orta yayılma sürətini v , onun j -ci qəbulediciyə çatma vaxtını T_j ilə işarə edək. $R_j = v \cdot (T_j - T_0)$ olsun. Onda səs siqnalının P_0 və P_j ($j = 0, 1, \dots, n$) nöqtələrinə çatma vaxtlarının fərqinə görə aşağıdakı tənliyi yazmaq olar:

$$\sqrt{(x - x_j)^2 + (y - y_j)^2 + (z - z_j)^2} \cong \sqrt{x^2 + y^2 + z^2} + R_j \quad (1)$$

Burada " $\cong$ " işarəsi gösrərir ki, (1) tənliyi real şəraitdə heç də həmişə dəqiq ödənilmir.

Hesab edəcəyik ki, bu məsələ aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- Akustik siqnal mənbəyi və qəbuledicilər eyni bir müstəvidə yerləşir;
- Akustik siqnal mənbəyinə qədər olan məsafə qəbuledicilər arasındakı məsafədən qat-qat çoxdur;
- Siqnal mənbəyinin axtarış istiqaməti təxminən məlumdur;
- Küləyin təsiri nəzərə alınmır.

Məsələnin bu şəkildə qoyuluşu onu xeyli sadələşdirir [6]. Birincisi ona görə ki, məsələni həll etmək üçün $n = 2$ götürmək kifayət edir. Belə ki, akustik siqnal və qəbuledicilərin eyni bir müstəvidə yerləşdiyi hala baxıldıqda (1) tənliyindən z fəza koordinatını nəzərdən atmaq lazımdır, onda həmin tənlik aşağıdakı şəkllə düşər:

$$\sqrt{(x - x_j)^2 + (y - y_j)^2} \cong \sqrt{x^2 + y^2} + R_j \quad (2)$$

İkincisi – akustik siqnalın yeri (2) tənlikləri ilə ifadə olunan hiperbolaların (hiperboloidlərin müstəvidə belə kəsiyi hiperbola verir) asimptotlarının kəsişmə nöqtəsi kimi tapıla bilər [7, s.82].

Fərz edək ki, bu hiperbolalar maili asimptotlara malikdir (əgər asimptotlar mail deyilsə, onlar trivial olaraq qurulur). Hər bir j üçün $(R_j^2 - y_j^2)\alpha_j^2 + 2x_j y_j \alpha_j + (R_j^2 - x_j^2) = 0$ tənliklərinin köklərini, uy-

ğun olaraq α_{j1} və α_{j2} kimi işarə edək. Həmçinin $\beta_{j1} = \frac{1}{2}(y_j - \alpha_{j1}x_j)$, $\beta_{j2} = \frac{1}{2}(y_j - \alpha_{j2}x_j)$ olsun. Onda baxılan hiperbola asimptotlarının tənlikləri belə yazılır [8, C.309]:

$$y = \alpha_{j1}x + \beta_{j1}, \quad y = \alpha_{j2}x + \beta_{j2}, \quad j = 1, 2 \quad (3)$$

Beləliklə, səs mənbəyinin axtarılan x, y koordinatlarının tapılması (3) xətti tənliklər sisteminin həllinə gətirilmiş olur.

Aydınadır ki, (3) sisteminin seçilmiş tənliklər cütünün birgə həlli parabolanın fokus nöqtələrindən (qəbuledicilərin yerləşdiyi nöqtələr) keçən xəttə nəzərən müstəvinin müxtəlif hissələrinə düşə bilər. Hansı həllərin məqbul olması cəbhə xəttinin qəbuledicilərə nəzərən harada yerləşməsi məntiqli ilə

müəyyənləşməlidir. Başqa sözlə, atəş açan bir artilleriya qurğusunun yerini (3) sisteminin mümkün x, y həllər çoxluğundan məntiqəuyğun olanları seçməklə təyin etmək lazımdır.

Atəş qurğularının sayı çox olan hal. Bir neçə mənbədən gələn səs siqnallarının qəbuledicilərdə qeydə alınma vaxtlarının ardıçılığı fərqli ola bilər, bəzən hətta üst-üstə düşə bilər. Ona görə də, ümumiyyətlə desək, qəbuledicilər müxtəlif sayda səs siqnalları qeydə almış olacaq. Bu baxımdan, əgər atəş açan silahlar eynitiplidirsə, qeydə alınan siqnallardan hansının bir qurğuya, hansının isə birdən artıq qurğuya aid olmasını müəyyən etmək problemi ortaya çıxır. Belə ki, yuxarıda şərh olunmuş identifikasiya texnologiyasının bilavasitə tətbiqi müxtəlif qəbuledicilərdə qeydə alınmış səs siqnalının eyni bir mənbəyə aid olmasına əsalanır.

Məsələn həll etmək üçün aşağıdakı yanaşma təklif olunur [6].

- Əvvəlcə müxtəlif qəbuledicilərdə səs siqnallarının qeydə alınma vaxtına görə eyni mənbəyə aid olma ehtimalları yüksək olanlar seçilir. Bu, məsələn, qeydə alınma vaxtları arasındakı fərq səs siqnalının baxılan qəbuledicilər arasındakı məsafəni qət etmək üçün tələb olunan vaxtdan çox olmaması ilə şərtlənə bilər.

- Növbəti addımda seçilmiş bu siqnallar qrupuna aid olan cütlər üçün (3) tənliklər sistemi həll edilir və axtarılan səs mənbələrinin mümkün koordinatlar çoxluğu tapılır.

- Daha sonra hesablama xətasını nəzərə almaqla bir-birinə yaxın olan nöqtələr eyniləşdirilərək müəyyən M çoxluğu alınır.

- Nəhayət, atıcı silahların ehtimal olunan istiqamətinə görə həmin M çoxluğundan məntiqəuyğun olmayanlar atılır.

Ədədi eksperimentlər göstərir ki, təklif olunan yanaşmanın akustik kəşfiyyatda tətbiq çox effektiv ola bilər. Yuxarıda, riyazi modelin qurulması üçün baza olaraq Dekart koordinat sistemi götürülmüşdür. Məlum çevirmə düsturlarını tətbiq etməklə koordinat sistemini xəritəyə bağlamaqla, hesablamaların nəticələri xəritə üzərindəki en və uzunluq dairəsinə çevirmək, azimut, məsafə, yaxud akustik kəşfiyyatda qəbul olunmuş digər terminlərlə ifadə etmək olar.

Kontbatareya tədbirlərinin hazırlanması. Akustik kəşfiyyatın son nəticədə məqsədi düşmən atəş nöqtələrinin məhv edilməsi üçün atəşin hazırlanmasıdır [9]. Aydındır ki, əks-zərbə endirəcək topun (topların) yerləşdiyi məntəqənin koordinatlarını məlum hesab etmək lazımdır. Silahın koordinatları məlum olan hədəfə tuşlanması üçün topun nişanalma parametrləri metroloji məlumatlara istinadən xarici ballistika düsturlarının tətbiqi ilə (yaxud atış cədvəlləri əsasında) hesablanır. Səs siqnallarına görə hədəfin yerinin müəyyənləşdirilərək nəticələrin avtomatik olaraq ballistik hesablama qurğusuna ötürülməsi nişanalma parametrlərinin təyin olunma müddətini minimuma endirə, kontbatareya əməliyyatlarının effektivliyini hiss ediləcək dərəcədə artırma bilər.

Texniki realizasiya imkanları. Hazırda personal kompüterlər məişət cihazları sırasındadır. Bu cihazların səs siqnallarını 44 kHs tezlikdən az olmayaraq diskretləşdirdiyini nəzərə alsaq, akustik səs mənbəyinin tapılması məsələsini avtomatlaşdırmaq üçün istifadə edilə biləcəyini iddia edə bilərik. Belə ki, uğurlu alqoritm tətbiq etməklə, məsələn, personal kompüterlərə qoşulmuş qəbuledicilərə siqnalın çatma vaxtları fərqi $0,00001$ san dəqiqliklə hesablamaq olar. Səsin yayılma sürətini 330 m/san hesab etsək, hesablama alqoritmində verilən parametrlərin xətası bir neçə sm olacaq. Bu isə artilleriya atəşinin həyata keçirdiyi kilometrər miqyasında kifayət qədər dəqiq hesab edilə bilər.

Nəticə. Beləliklə, atəş səsinə görə atəş nöqtəsinin yerini və koordinatlarını təyin edən proqram kompleksi yaratmaq mümkündür. Məsələn həlli üçün təklif olunan alqoritm mobil vasitələrdə həyata keçirilə bilər. Kontbatareya tədbirlərinin hazırlanması üçün hesablama nəticələrinin aparat səviyyəsində ötürülməsi təşkil oluna bilər, bu nişanalma parametrlərinin təyin olunma müddətini azalda, əməliyyatlarının effektivliyini artırma bilər.

Ədəbiyyat

1. Головин А.Я. Акустические артиллерийские приборы. М.: Гостехиздат, 1940.
2. Таланов А.В. Звуковая разведка артиллерии. М.: Воениздат МВС СССР, 1948, 400 С.
3. Pashayev A.B., Sabziev E.N. On the system of reverb identification in closed areas // Proceedings of the 19th International Congress on Sound and Vibration 2012, Vilnius, Lithuania, July 8-12, 2012, V.1, P.2870-2873.
4. Пелед А., Лиу Б. Цифровая обработка сигналов. Киев, "Выща школа", 1979, 263 С.
5. S. Lawrence Marple. Digital Spectral Analysis: With Applications (Prentice-Hall Series in Signal Processing). Upper Saddle River, NJ, USA, 1986, 492 P.
5. Таланов А.В. Звуковая разведка артиллерии. М.: Воениздат МВС СССР, 1948. 400 С.
6. Пашаев А.Б., Сабзиев Э.Н. Идентификация координат источников звуковых сигналов. Труды Республиканской научной конференции "Современные проблемы информатизации, кибернетики и информационных технологий", Баку, 2003, Т.2, С.58-60.
7. Беклемишев Д.В. Курс аналитической геометрии и линейной алгебры. М.: Высшая школа, 1998, 320 С.
8. Ильин В.А., Позняк Э.Г. Основы математического анализа. Ч.1, М.: Наука, 1982, 616 С.
9. Левченко В.А., Сергин М.Ю., Иванов В.А., Зеленин Г. В. Стрельба и управление огнем артиллерийских подразделений: Учеб. пособие. Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2004. 268 С.

Аннотация

Определение местонахождения объектов акустическим методом

Т.А.Алиев, Э.Гашимов, А.Б.Пашаев, Э.Н.Сабзиев

В статье рассматривается задача определения места звука стрелковой установки. Модель решения задачи сведена к системе линейных уравнений. Дается алгоритм обработки информации, когда число источников звука более одного. Обоснована возможность технической реализации решения задачи на базе современных персональных компьютеров.

Summary

Position location of objects by acoustic method

T.A.Aliyev, E.Hashimov, A.B.Pashayev, E.N.Sabziev

The article is devoted to the problem of determining the place of small arms by the use of its sound. Model for solving of this problem is reduced to a system of linear equations. It is given the algorithm of information processing when number of sound source is more than one. Substantiate the possibility of technical realization of solving the problem on the basis of modern personal computers.

HƏRBİ MƏKTƏBLƏRDƏ TAKTİKİ TƏLİM VƏ MƏŞQLƏRİN KEÇİRİLMƏSİ ÜÇÜN SİMULYATORLARIN YARADILMASI İMKANLARI

¹H.Piriyev, ²Ə.B.Paşayev, ³E.N.Səbzıyev
¹AR Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası
²AMEA-nın İdarəetmə Sistemləri İnstitutu
³Kiber Ltd.

Acar sözlər: 3D qrafika, virtual reallıq, əməliyyat zonası, manevr, əmrin icrası

Ключевые слова: 3D графика, виртуальная реальность, оперативная зона, маневр, исполнение приказа

Keywords: 3D graphic, virtual reality, operative zone, manevr, execution of the order

Xülasə: məqalədə taktiki səviyyədə təlimlərin imitasiyası üçün simulyatorların yaradılması müzakirə edilir. İnformasiyanın strukturu, vaxtın sinxronizasiyası, 3D görüntülər, komandirlərin verdiyi əmrlərin icrası, informasiya mübadiləsi məsələləri müzakirə olunur və həll yolları təklif edilir.

Giriş. Müasir dövrdə hərbi əməliyyatların təşkili və aparılması zabit kadrlarından yüksək bacarıq və professionallıq cəhətdən düzgün fəaliyyət tələb edir. Bu baxımdan hərbi bölmə və hissələrin komandirlərinin taktiki, hərbi-texniki və psixoloji hazırlığının yüksəldilməsi məqsədi ilə müntəzəm təlimlərin aparılması xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Müasir dövrdə dünya praktikasında təlimlərin tərkib hissəsi kimi simulyatorlardan geniş istifadə olunur. Təklif olunur ki, taktiki səviyyədə komandirlərin qərar qəbuletmə qabiliyyətini artırmaq və nəzəri biliklərin praktikada tətbiqetmə bacarığını onlara aşılamaq üçün simulyasiya sistemi yaradılsın.

Texniki cəhətdən simulyasiya sisteminin yaradılması ilk növbədə stasionar şəraitdə fəaliyyət göstərən kompüter şəbəkəsinin qurulmasını nəzərdə tutur. Qoyulmuş məsələni həll etmək üçün obyekt-yönümlü ideologiya tətbiq olunmaqla, lokal şəbəkədə işləyən proqram dəsti və verilənlər bazası yaradılacaq. Real əməliyyat zonasında olduğu kimi, təlimin gedişi zamanı bölmələr arasında informasiya mübadiləsi təmin olunacaq.

Təlim reallığını artırmaq üçün virtual reallığın üsullarından istifadə olunmaqla topoqrafik xəritələrə görə landşaftın 3D görüntüsünün, həmçinin, maşınların, qurğuların, səngər və digər tikililərin görüntüsünün verilməsi, maskalanma tədbirlərinin aparılması, binokl və ya digər optik cihazlardan istifadə görüntülərinin yaradılması mümkündür.

Müxtəlif bölmələrin birgə fəaliyyəti üzrə təlimlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutan simulyasiya sistemi aşağıdakı funksional imkanlara malik olmalıdır:

- Tədrisə rəhbərlik edən zabit tərəfindən təlim prosesinin təşkili və prosesə ümumi nəzarət. Bu hərbi əməliyyatlar səhnəsinin seçilməsini, döyüşdə iştirak edən bölmələrlə bağlı təyinatların verilməsini, o cümlədən, bölmələrin başlanğıc dislokasiyasının verilməsini və bölmə komandirinin təyin olumasını və s.-ni nəzərdə tutur;

- Tapşırıqdan asılı olaraq simulyasiya döyüşü gedişində daxil olan məlumatlar və bu məlumatlar üzrə bölmə komandirlərinin əmrlərinin verilməsi;

- Hərbi əməliyyatlar səhnəsində döyüş vəziyyətinin (təyyarələrin, artilleriyanın, bölmələrin hərəkətinin, onların hücum və müdafiə ilə bağlı yerinə yetirdiyi tədbirlərin və s.) imitasiyası;

- Bölmə komandirinin əmrvermə imkanı;

- Əmrin icrasının simulyasiyası;

- Döyüş səhnəsinin optik cihazlarla müşahidə imkanı;

- Döyüş prosesinin simulyasiyası.

Hesablama texnikası və texnologiyalarının müasir vəziyyəti simulyasiya sisteminin reallığa yaxın layihələndirməyə və yaratmağa imkan verir. Qeyd edək ki, hal-hazırda [1] "augument reality" adlandırılan yanaşma virtual reallığın bütün parametrlərini bilavasitə hiss etməyə imkan verir, məsələn, dağa qalxmaq, islanmaq, partlayışı görmək, güllə ilə vurulmaq və s. Belə yanaşma proqram işlərindən başqa mürəkkəb cihaz (hardware) və qurğuların yaradılmasını tələb edir. Təklif olunan sistem daha

sadədir və komandirlərə qərar qəbuletmə vərdişlərini aşılamağa yönəlib. Sistemin əsas xüsusiyyətlərini müzakirə edək.

Görüntü və qrafika. Müasir "virtual reallıq" üsulları landşaftın reallığa yaxın görüntüsünü verməyə imkan verir. Döyüş səhnəsinin görüntüsünü yaratmaq üçün aşağıdakı yanaşmanı əsas götürmək olar [2]:

- Topoqrafik xəritənin əsas informasiya mənbəyi kimi götürülməsi;
- Səviyyə xətlərini vektorlaşdırılması. Bu məqsədlə splaynlardan istifadə etmək olar;
- Nəhayət, səthləri səviyyə xətlərinin qabarıq kombinasiyası kimi approksimasiya olunması ("səbun köpüyü" texnologiyasından istifadə edilməsi, məsələn, [3]).

Beləliklə, landşaftın səthi vektorlaşmış şəkildə verilmiş olur. Bundan sonra, ekranda səthə istənilən müşahidə nöqtəsindən baxmağa və istənilən görüntü miqyasını verməyə imkan yaranır. Alınmış səthin üzərinə şəkil çəkmək, o cümlədən mühəndis qurğularını daxil etmək olar. Kiçikmiqyaslı görüntüdə səngərlər, texnika və s. görünməyəcək. Optik cihazların istifadəsinin imitasiya etmək və obyektivin yönəldiyi yerin daha irimiqyaslı görüntüsünü vermək olar. Beləliklə, rəqib tərəf haqqında kəşfiyyət məlumatlarını toplamaq üçün müşahidə prosesinin simulyasiyasını yaradırlar. Görüntü texnologiyası [4] imkan verir ki, ərazidə situasiyanın dəyişməsinə təlimdə iştirak edən və ona rəhbərlik edən hər bir zabit seçdiyi mövqeyə uyğun öz istədiyi şəkildə görsün.

Kompüter şəbəkəsi. Simulyasiya sistemi lokal kompüter şəbəkəsində işləyən proqram dəstindən ibarət olacaq. Şəbəkə sadə ulduzvari struktura malik olacaq. Sistem normal işləməsi üçün orta imkanlara malik serverin istifadəsi yetərlidir. Serverdə təlimin cari vəziyyəti haqqında informasiya, verilənlər bazası və uyğun emal proqramları yerləşdiriləcək. Əsas hesablamalar serverdə aparılacaq. Lokal şəbəkənin qurulmasında Ethernet [5] texnologiyasının tətbiqi nəzərdə tutulur. Təlim rəhbərinin iş yeri, həmçinin təlimdə bir-birinə qarşı çıxış edən zabit qruplarının (onları şərti olaraq "Qırmızılar" və "Göylər" adlandıracağıq) iş yeri ayrı-ayrı otaqlarda, yaxud arakəsməli otaqlarda təşkil oluna bilər.

Vaxtın sinxronlaşdırılması. Dinamik proseslərin müxtəlif iş yerlərindən idarə edilməsi zamanı həlli vacib olan məsələlərdən biri hamının eyni vaxt rejimində olmasını təmin etməkdir. Nəzərdə tutulur ki, bütün hesablama prosesləri, o cümlədən, vəziyyətin cari təsvirinin əsas parametrləri serverin yaddaşında saxlanılacaq. İş yerlərinə lazım olan informasiya serverdən götürülərək görüntünün hazırlanması təmin ediləcək. İş yerlərində baxış nöqtəsi və miqyas dəyişdirilə bilər. Təlim prosesində komandirlər tərəfindən qəbul edilmiş qərarın serverə göndərilməsinə sərf edilən vaxt texniki imkanlarla məhdudlaşır və müasir hesablama texnikasının istifadəçisi üçün faktiki olaraq, "ani" baş verir. Beləliklə, bütün tərəflər serverdəki vaxtla "yaşayırlar". Qeyd etmək lazımdır ki, belə yanaşma vaxt miqyasını verməyə imkan verir və lazım gəldikdə bir neçə günlük prosesi bir dərs saatına sığdırmaq mümkün olur [6].

Optik cihazlardan istifadə. Tərəflərin əməliyyat səhnəsində etdikləri hər hansı hərəkət görüntülər verməlidir. Əgər mühəndis tədbirləri, səngərlərin qazılması, hərbi texnikanın yerləşdirilməsi və onun hərəkəti adi görüntü kimi əlavə edilsə, maskalanma tədbirlərinin aparılması mümkünsüz olar. Real döyüş zonasında olduğu kimi, hərbi əməliyyatlar səhnəsində baş verən dəyişikliklər görüntüdə cüzi dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Onları optik cihazlardan istifadə etməklə görmək üçün görüntünün miqyasını dəyişmək mümkün olacaq. Bu halda, görüntü sahəsi azalacaq və görüntü hissəsini hərəkət etdirmək imkanı olacaq. Beləliklə, təlimdə iştirak edənlərin vəziyyət haqqında informasiya qəbulu reallığa yaxın olacaq.

Mühəndis tədbirləri. Müasir döyüş prosesində mühəndis qurğularının – səngərlərin, DZOT, DOT, maskalanma tədbirlərinin aparılması geniş tətbiq olunur. Bunun üçün vaxt və digər resurslar tələb olunur. Simulyasiya sistemi mühəndis tədbirlərini aparmaq imkanı verməlidir. Məsələnin digər tərəfi, həmin obyektlərin görüntüsünün təşkil edilməsidir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, hər bir tərəf öz resurslarını tam gördüyü halda, rəqib tərəf həmin resursları optik cihazlar vasitəsi ilə görə biləcək.

Manevr imkanları. Tərəflər tabeliyində olan resursları: texnikanı və canlı quvvəni hərəkət etdirmək imkanına malik olmalıdırlar. Texnikanın imkanlarından asılı olaraq, əmri alandan sonra hərəkətə gəlmə vaxtı, hərəkət sürəti, maskalanma (rəqib tərəfindən görünmə) imkanları və s. nəzərə alınmalıdır. Resursların, o cümlədən texnikanın ilkin yeri rəhbər tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Atəş imkanları. Tərəflər tabeliyində olan silahlardan atəş açmaq imkanına malik olmalıdır. Döyüşün simulyasiyası zamanı sursatların məhdudluğu, nişanalmanın dəqiqliyi, silahın effektivliyi kimi, göstəricilər nəzərə alınmalıdır. Hər bir tərəfin uğurlu atəşindən sonra rəqib tərəfin resursları azalmalıdır. Bu azalma silahın effektivliyi nəzərə alınmaqla hesablanacaq.

Rabitə. Müasir döyüş əməliyyatlarının önəmli parametrlərindən biri də rabitədir. Rabitə sistemi simulyasiya sisteminin tərkib hissəsi olacaq. Rabitə səs və mətn şəklində təşkil edilə, siqnal fişənglə-rindən istifadə etməklə həyata keçirilə bilər. Rəhbər tərəfindən rabitə sistemlərinə "nasazlıqlar" daxil edilə bilər.

İnformasiyanın strukturu. Döyüş sahəsindəki vəziyyəti simulyasiya etmək üçün aşağıdakı xa-rakterik parametrlər təyin olunacaq:

- Xətti miqyas (M_L) və zaman miqyası (M_T);
- Təlimdə iştirak edən bölmələrin sayı (N_G) və hər bir bölmənin cari vəziyyəti – koordinatları (x_i, y_i), sürət vektoru ($\mathbf{v}_i = (v_{x,i}, v_{y,i})$), $i = 1, 2, \dots, N_G$;
- Hər bir əməliyyatın maksimal icra sürəti ($v_{\max,i}$);
- Hər bir bölmənin maskalanma dərəcəsi (b_i, q_i), $i = 1, 2, \dots, N_G$.
- Silahlarının sayı ($S_{T,j}$, $j = 1, 2, \dots, N_T$) və bu silahların siyahı üzrə nömrələri $\alpha_{1,1}, \dots, \alpha_{1,S_{T,1}}, \dots, \alpha_{N_T,1}, \dots, \alpha_{N_T,S_{T,N_T}}$;
- Sillahların effektivliyi (P_i, Q_i);
- Rəqib təyyarələrinin sayı (N_T);
- Optik cihazların sayı (N_U, N_A), və onların xarakteristikası $\beta_{1,1}, \dots, \beta_{1,S_{U,1}}, \dots, \beta_{N_U,1}, \dots, \beta_{N_U,S_{U,N_U}}, \gamma_{1,1}, \dots, \gamma_{1,S_{A,1}}, \dots, \gamma_{N_A,1}, \dots, \gamma_{N_A,S_{A,N_A}}$.

Təlim prosesinin əvvəlində bölmələr, bir qayda olaraq, hərəkətsiz hesab edilir, başqa sözlə, ilkin vəziyyətdə $v_{x,i} = v_{y,i} = 0$, $i = 1, 2, \dots, N_G$ götürüləcək.

Manevr sahəsində vəziyyəti sadalanan parametrlərdən təşkil olunmuş aşağıdakı sətirlər ardıcılığı xarakterizə edəcək:

$$\begin{aligned} & \{ N_G, v_{\max,1}, \dots, v_{\max,N_G} \} \\ & \{ x_1, y_1, v_{x,1}, v_{y,1}, x_2, y_2, v_{x,2}, v_{y,2}, \dots, x_{N_G}, y_{N_G}, v_{x,N_G}, v_{y,N_G} \} \\ & \{ b_1, q_1, b_2, q_2, \dots, b_{N_G}, q_{N_G} \} \\ & \{ N_T \} \\ & \{ S_{T,1}, \alpha_{1,1}, \dots, \alpha_{1,S_{T,1}} \} \\ & \dots \\ & \{ S_{T,N_T}, \alpha_{N_T,1}, \dots, \alpha_{N_T,S_{T,N_T}} \} \\ & \{ N_U \} \\ & \{ S_{U,1}, \beta_{1,1}, \dots, \beta_{1,S_{U,1}} \} \\ & \dots \\ & \{ S_{U,N_U}, \beta_{N_U,1}, \dots, \beta_{N_U,S_{U,N_U}} \} \\ & \{ N_A \} \\ & \{ S_{A,1}, \gamma_{1,1}, \dots, \gamma_{1,S_{A,1}} \} \\ & \dots \\ & \{ S_{A,N_A}, \gamma_{N_A,1}, \dots, \gamma_{N_A,S_{A,N_A}} \}. \end{aligned}$$

İnformasiya mübadiləsinin təşkili. Yuxarıda göstərilən və vəziyyət parametrləri adlanan sətirlər döyüş zonasındakı vəziyyəti tam təsvir edir. Vəziyyət parametrlərinin surəti hər bir komanda məntəqəsində saxlanılır. Bu və ya digər məntəqədən verilən komanda vəziyyət parametrlərində uyğun dəyişikliyə səbəb olacaq və həmin dəyişiklik mərkəzi kompüterə ötürüləcək. İnformasiya mübadiləsinə həyata keçirmək üçün vəziyyət parametrlərinə daha bir sətir əlavə edilir:

$$\{ z_1, z_2, \dots, z_{N_G} \}.$$

Bu sətirin parametrləri məntiqi tipli olmaqla, prosesin başlanğıcında onların hamısı “True” qiymətinə malik olacaq.

Vəziyyət parametrlərində i bölməsinin komandiri tərəfindən dəyişiklik edildikdə, uyğun indeksə malik z_i məntiqi dəyişənindən başqa, bütün məntiqi dəyişənlərə “False” qiyməti mənimsədir. Belə olduqda digər komanda məntəqələrinin hər biri özündə olan vəziyyət parametrlərini mərkəzi kompüterlə eyniləşdirir və özünə aid məntiqi parametri “True” edir.

Təlim zamanı $\Delta t = 1 \text{ san}$ müddətindən bir hər bir bölmənin (qurğunun, hərbi maşının, piyadanın və s.) yeni vəziyyəti serverdə aşağıdakı qaydada hesablanır və yenilənir:

$$\begin{aligned} x_i &:= x_i + v_{x,i} \cdot \Delta t, \\ y_i &:= y_i + v_{y,i} \cdot \Delta t. \end{aligned}$$

Qeyd edək ki, lokal şəbəkədə məhdud sayda (10–15) komanda məntəqəsinin olması üzündən informasiya mübadiləsinin bu cür təşkili proqramın işləmə sürətini nəzərəcarpacaq qədər artırır.

Komanda məntəqələrinin interfeysi bölmələrin aid olduğu qoşun növündən asılı olaraq fərqlənə bilər və aşağıdakı əsas imkanlara malik olmalıdır:

- Tərəfdaşlarla əlaqə (səs və mətn) saxlamaq;
- Optik cihazlardan istifadə etmək;
- Baxış nöqtəsini və baxış istiqamətini dəyişdirmək;
- Xəritədən istifadə etmək;
- Tabeliyində olan silahlardan istifadə üçün şəxsi heyətə əmr vermək;
- Tabeliyində olan resursları bilmək;
- Kəşfiyyat məlumatları əldə etmək və s.

Hesab edirik ki, təklif olunan simulyasiya sisteminin yaradılması aşağı zabit heyətinin tədrisinə töhvə verməklə yanaşı, iqtisadi səmərə verəcək, taktiki biliklərin sistemləşdirilməsinə səbəb olacaq və informasiya texnologiyaları sahəsində yeni mütəxəssislərin hazırlanmasına təkan verəcək.

Ədəbiyyat

1. VBS2 (Virtual Battlespace Simulators) – симулятор поля боя для использования армиями различных стран <http://warfiles.ru/show-17964-vbs2-virtual-battlespace-simulators-simulyator-polya-boya-dlya-ispolzovaniya-armiyami-razlichnyh-stran.html>
2. Сабзиев Э.Н., Оруджов Г.Г., Пашаев А.Б. Алгоритм определения траектории течения жидкости по рельефу // Збірник наукових праць "Теоретичні та прикладні аспекти геоінформатики", 2014, - Вип. 11, С.120-126.
3. Пашаев А.Б., Сабзиев Э.Н. Об оценке влияния вариации удаленных граничных данных на решение уравнения Лапласа // Abstracts of the International Conference on Actual Problems of Mathematics and Informatics, May 29-31, 2013, Baku, Azerbaijan, PP.188-190.
4. Allan Watt. 3D-Computer graphics. Addison-Wesley, 1993.
5. Новиков Ю.В., Кондратенко С.В. Основы локальных сетей. М., 2005.
6. Paşayev Ə.B., Səbzıyev E.N. Gəmilərin birgə üzməsinin təlimi üzrə trenajorun yaradılması // 3rd International Conference on “Information Technology & Telecommunication”. Ganja, Azerbaijan Republic, October 4-6, 2007, PP.284-287.

Аннотация

Возможности создания симуляторов для проведения тактических учений и тренировок в военных школах

Г.К.Пириев, А.Б.Пашаев, Э.Н.Сабзиев

В статье обсуждается возможности разработки симуляторов с целью имитации учений тактического уровня. Обсуждаются такие задачи, как структура информации, синхронизации времени, 3D-визуализация, выполнение приказов командования, обмен информации и предлагаются пути их решения.

Summary

The possibility of developing simulators for tactical studies and trainings in military colleges

G.K.Piriev, A.B.Pashayev, E.N.Sabziev

In this paper is discussing the possibility of developing a simulators for imitation studies in tactical level. It is discussed and suggests ways to solving the problems of information structure, time synchronization, 3D-visualization, execution of orders and information exchange.

SEYSMOLOKASIYA METODU İLƏ DÜŞMƏNİN GÖRÜNMƏYƏN ZİREHLİ TEXNİKASININ HƏRƏKƏTİNİN AŞKAR EDİLMƏSİ

E.Q. Həşimov, A.A. Bayramov
AR Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

Açar sözlər: seysmolokasiya, zirehli texnika, datçik, hibrid pyezoelektrik kompozit

Ключевые слова: сейсмическая локация, бронетехника, датчик, гибридный пьезоэлектрический композит

Keywords: seismology location, armored vehicles, sensor, hybrid piezoelectric kompozit

Xülasə: məqalədə seysmik lokasiyanın 3D aşkaretmə qurğusundan istifadə etməklə meşə massivinin, hündür təpə və ya 3–5 km-dək məsafədə dağ silsiləsinin arxasında gizlədilmiş düşmənin görünməyən ağır texnikasının hərəkətini qeydetmə (detektorlama) metodunun işlənməsinin nəticələri göstərilmişdir. Seysmik akselerometr qismində tərəfimizdən hazırlanmış yeni plazma texnologiyasından istifadə etməklə nanoölçülü BaTiO₃, SiO₂ və mikroölçülü PZT (pyezoelektrik) materiallar əsasında polimer hibrid pyezoelektrik kompozitlərdən hazırlanmış yüksək həssaslığa malik datçiklərin istifadəsi təklif edilmişdir. Matrisa aşqarı qismində polivinilidenftoriddən istifadə edilmişdir.

Hərbi əməliyyatların keçirilməsi və ya qoşunların dağlıq ərazidə və meşə massivində yerləşən döyüş postlarında cəmləşməsi zamanı düşmənin ağır zirehli texnikasının – tank, ZTR, PDM, top dartıcısı və ya ağır maşınlarının hərəkətini birbaşa operativ müşahidə etmək çətinləşir [1]. Nəticədə qoşunlarımızın mövqelərinə düşmənin qəfil artilleriya zərbəsi vurmaı ehtimalı artır. Buna görə də dağ landşaftı şəraitində düşmənin görünməyən və uzaqda yerləşən ağır texnikasının hərəkət trayektoriyasının operativ aşkar edilməsi çox aktualdır.

Məqalədə seysmik lokasiyanın üçkoordinatlı aşkaretmə 3D qurğusundan istifadə etməklə düşmənin 3–5 km-dək məsafədə meşə massivi, hündür təpə və ya dağ silsiləsinin arxasında gizlədilmiş görünməyən ağır texnikasının hərəkətinin detektorlama metodu təklif edilmişdir. Bu növ 3D qurğuları hədəf-obyektlərin fəzadakı vəziyyətini dəqiq müəyyən etməyə imkan verir. Seysmik akselerometr qismində tərəfimizdən hazırlanmış yeni plazma texnologiyasını tətbiq etməklə, nanoölçülü BaTiO₃, SiO₂ və mikroölçülü PZT (pyezoelektrik) materiallar əsasında PVDF+BaTiO₃+PZT polimer hibrid pyezoelektrik kompozitlərindən hazırlanmış yüksək həssaslığa malik datçiklərin istifadəsi təklif edilmişdir [2,3]. Matrisa aşqarı qismində polivinilidenftoriddən (PVDF) istifadə edilmişdir.

Hərəkətdən obyektlərin seysmik lokasiyası

Hərəkətdən obyektləri aşkaretmə qurğusu (AQ) iş prinsipinə görə iki qrupa bölünür: aktiv və passiv. Aktiv qurğular mühafizə edilən sərhədboyu, məhz onlar tərəfindən nəzarət edilən elektromaqnit sahəsinə yaradır. Passiv qurğular parametrləri təsadüfi olan mövcud fiziki sahəyə (ətraf mühitin, torpağın, Yerın maqnit sahəsinin titrəyişinə) nəzarət edir. Məqalədə passiv aşkaretmə qurğularına baxılacaq. Bu seçim onunla şərtləndirilir ki, döyüş şəraitində aktiv aşkaretmə qurğusu tərəfindən yaradılan elektromaqnit sahəsi düşmənin radiolokasiya qurğusu tərəfindən aşkar edilə və artilleriya zərbəsinə məruz qala bilər.

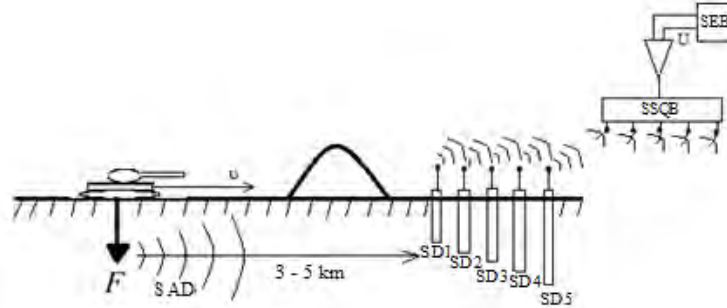
Passiv aşkaretmə qurğusunun iş prinsipləri bir sıra üstünlüklərə malikdir: daha az enerji sərfi, aşağı qiyməti, geniş istismar şəraiti və yuxarıda qeyd olunduğu kimi radiomaskalanma.

Passiv aşkaretmə qurğusunun taktiki-texniki xüsusiyyətlərinin (TTX) artırılması məqsədi ilə məlumatların işlənməsinin effektiv alqoritmi işlənilib hazırlanır. Bundan əlavə, daha həssas seysmodatçiklər hazırlanır. Seysmodatçiklərin torpaqda quraşdırılması zamanı yerləşmə konfigurasiyası optimallaşdırılır.

Şəkil 1-də 5 km-dək uzaqlıqda düşmənin görünməz ağır texnikasının hərəkətinin passiv seysmik lokasiyası və pelenqasiya stansiyasının şərti sxemi göstərilmişdir. Hərəkətdən texnikanın titrəyişi zamanı yaranan seysmik, akustik dalğalar, seysmik datçiklər kompleksinə çatır, elektrik siqnallarına çevrilir, daha sonra naqilsiz rabitə xətti ilə mərkəzi pultda yerləşən filtrləmə (süzgəcləmə), emal və analiz blokuna ötürülür. Seysmik datçiklər 0,5 m dərinliyədək torpaqda basdırılır. Seysmik datçiklər komp-

leksinin effektiv bazası ərazi şəraitindən və qoyulmuş tapşırıqdan asılı olaraq 200 m-dən 1000 m-dək təşkil edir.

Seysmik datçiklər kompleksi bazasının forması (konfigurasiyası), elektron filtrləmə sistemi və qəbul edilən siqnalların emalı proqramı elə tərtib edilmişdir ki, seysmik sistemin həssaslığını maksimal artırmaq, səs maneələrini effektiv aradan qaldırmaq və meşə massivində, yüksək təpələrin və ya dağ silsiləsinin arxasında müşahidəçinin görə bilmədiyi zirehli düşmən texnikasının optimal pelenqlənməsini həyata keçirmək (3D koordinatlarını və hərəkət istiqamətini dəqiq təyin etmək) mümkün olsun.

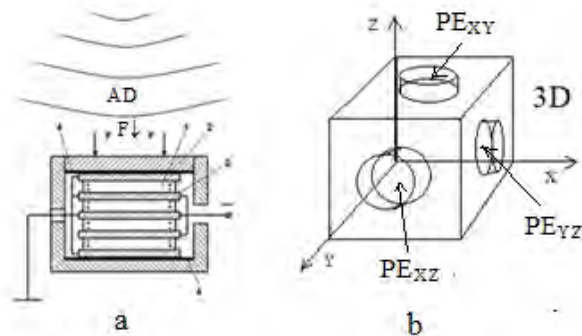
Şəkil 1. Görünməyən ağır texnikanın hərəkətini passiv aşkaretmə qurğusu: SAD-seysmik akustik dalğalar; SD1-SD5 seysmik datçiklər kompleksi; SSQB– seysmik siqnalların qəbulu və elektrik siqnallarına çevirmə bloku; SEB – siqnalların emalı bloku

Seysmik datçiklər

Seysmik qəbuledicilər qismində seysmolokasiya effektivliyini artıran yüksək həssaslığa malik üçkoordinatlı 3D pyeoelektrik datçiklərin (qəbuledicilərin) [4] tətbiqi təklif olunur. Belə sistemlərin tətbiqi nəticəsində 5 km-dək uzaqlıqda olan obyektlərin hərəkətini müəyyən etmək mümkündür.

Pyeoelektrik datçikin işi pyeoelektrik effektdə əsaslanmışdır. Onun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bəzi kristalların sıxılması və ya dartılması zamanı onların sərhədlərində yüklər əmələ gəlir. Datçiklər (qəbuledicilər) üçün material qismində kvars, titanat-barium, seqnet duzu, turmalin və s. istifadə olunur. Pyeoelektrik datçiklər generator tipli (giriş kəmiyyəti – güc, çıxış kəmiyyəti – elektrik siqnalı) datçiklərə aid edilir. Pyezodatçiklər əsasən dinamik kəmiyyətlərin ölçülməsi məqsədi ilə tətbiq olunur. Belə ki, dinamik proseslər zamanı yük itkisi kiçik qiymətə (dəyişən gücün təsiri altında elektrik miqdarı daim dolur) malikdir. Bu kimi dinamik kəmiyyətlər qismində akustik, seysmik dalğaların təsiri altında pyeoelement sərhədlərində yaradılan güc çıxış edə bilər.

Şəkil 2-də seysmik dalğaları qeyd edən sadə birkoordinatlı və üçkoordinatlı 3D pyeoelektrik datçikin prinsipial sxemi göstərilmişdir. Staniol araqaatları (-) çıxışlarından biri ilə yüklərin yığılmasına xidmət edir, ikinci çıxışın isə korpusla əlaqəsi vardır. İzolyasiya araqaatı yüklərin itkisinin azaldılmasına xidmət edir. Üçkoordinatlı datçikdən istifadə zamanı pyeoelementlər üç - XY, YZ və XZ bir-birinə perpendikulyar müstəvilərdə yerləşir. Bu həmin nöqtəyə üç istiqamətdən gələn seysmik akustik dalğaları qeydə almağa imkan verir. Siqnalların növbəti filtrasiyası və emalı hədəfin hərəkətinin məkan təsvirini bərpa etməyə kömək edir.

Şəkil 2. Birkoordinatlı 1D (a) və üçkoordinatlı 3D (b) pyeoelektrik datçikin sxemi:

1–pyezomaterial əsaslı lövhəciklər; 2–datçikin korpusu, 3–staniol araqaatı, 4–izolyasiya araqaatı; PE_{XY} , PE_{XZ} və PE_{YZ} – müvafiq olaraq XY, XZ və YZ müstəvilərində yerləşmiş pyeoelementlər

Akustik dalğa AD pyezoelektrik датçikə düşür və pyezoelektrik materiala ötürülən staniol araqatında F gücünü yaradır. Nəticədə, pyezoelektrik plastinlərin sərhədlərində elektrik yükü yaranır ki, bu da yığılaraq elektron gücləndirmə traktına ötürülür [5].

Yüklərin itkisinin azaldılması üçün yaxşı izolyasiya lazımdır, bu məqsədlə kəhrəba, polistirol tətbiq edilir və ya kvars səthi cilalanır. Yüklərin həcmi kiçik olduğundan yaranan gərginliyin ölçülməsi üçün gücləndiricilərdən istifadə edilir. Pyezodatçikin (pyezoqəbuledicinin) həssaslığının artırılması üçün paralel birləşmiş bir neçə lövhəcik tətbiq edilir, bu zaman eynişərəli yüklənən müstəvilərin yükləri toplanmalıdır.

Lövhəciklərin paralel birləşməsi zamanı pyezodatçikin həssaslığı aşağıdakı ifadə ilə müəyyən edilir:

$$S = \frac{k_0}{\left(\frac{C}{n} + C_0\right)}$$

Burada k_0 – pyezoelektrik sabiti (pyezomodul), n – paralel birləşmiş lövhəciklərin sayı, C_0 – bir lövhəciyin (datçikin) tutumu, C – ölçmə dövrəsinin (naqillərin, birləşdirici kabelin və s.) tutumu.

Pyezomodulun qiyməti bərabərdir:

- kvars üçün $\kappa_0 = 2,2 \cdot 10^{-12}$ Kl/N
- seqnet duzu üçün $\kappa_0 = 300 \cdot 10^{-12}$ Kl/N;
- titanat-barium üçün $\kappa_0 = 107 \cdot 10^{-12}$ Kl/N;
- PVDF+BaTiO₃+PZT üçün $\kappa_0 = 90 \cdot 10^{-12}$ Kl/N.

Pyezoelektrik materiallar

Seysmoqəbuledicilərdə pyezoelektrik materialların istifadəsi zamanı daha mühüm parametrlər – pyezomodul, dielektrik nüfuzetmə, elastiklik modulu, mexaniki dayanıqlılıq və temperaturun işçi diapazonudur [5]. Monokristal materiallarla (kvars) müqayisədə daha yüksək pyezoaktivliyə, ən sadə və qənaətcil üsulla hazırlanmaya və daha az dəyərliliyə malik pyezokeramik materiallardan (PKM) hazırlanmış pyezoelementlər daha geniş tətbiq olunur.

Datçiklərin (qəbuledicilərin) xüsusiyyətlərinin hesablanması zamanı pyezomodul qiymətinin yerinə boş-boşuna hərəkət rejimində iş zamanı sabit pyezomodul olan g_{ij} əmsalının istifadəsi bəzən daha əlverişlidir. Bu sabit kəmiyyət bəlli mexaniki gərginliyin yaratdığı açıq elektrik dövrəsi halında pyezoelementin elektrodları arasında yaranan elektrik sahəsinin gərginliyi kimi müəyyən edilir [5]:

$$g_{ij} = \frac{U}{h} \cdot \frac{F}{S} = \frac{d_{ij}}{\varepsilon \cdot \varepsilon_0}$$

Burada U – gücün yaranması zamanı pyezoelementin elektrodları arasında yaranan gərginlik; h , S

– pyezoelementin hündürlüyü və sahəsi, d_{ij} – pyezomodul; $\varepsilon_{ij}^r = \frac{\varepsilon_{ij}}{\varepsilon_0}$ – nisbi dielektrik nüfuzluğu, ε_{ij} – pyezokeramik materialın sərbəst vəziyyətdə pyezoelementin məxsusi rezonansının tezliyindən xeyli kiçik olan tezlikdə ölçülmüş dielektrik nüfuzluğu; $\varepsilon_0 = 8,84 \cdot 10^{-12}$ F·m⁻¹ – vakuumin dielektrik nüfuzludur.

g_{ij} əmsalı şuntlayan tutumun təsiri nəzərə alınmadan pyezoelektrik dəyişdiricilərin U çıxış gərginliyinin hesablanması üçün əlverişlidir.

PKM-dən hazırlanmış pyezoelementlərlə iş zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, onların elektrofiziki xüsusiyyətləri xarici amillərin – temperatur, mexaniki yük, elektrik sahəsi və ionlaşdırıcı şüalanmanın təsiri nəticəsində tədricən dəyişilə bilər.

PKM-in təbii olaraq köhnəlməsi pyezomodulun qiymətinin və dielektrik nüfuzluğunun eksponent qanunu üzrə aşağı salınması ilə xarakterizə olunur və təsir faktorlarına qarşı xüsusiyyətlərin sabitliyinin artırılmasına gətirib çıxarır. Statik təzyiq də pyezomodulun aşağı düşməsinə səbəb olur. Təzyiq və temperaturun kompleks təsiri zamanı adı çəkilən faktorların hər birinin təsir effekti güclənir ki, bu da termobarik emal yolu ilə pyezoelementlərin xüsusiyyətlərinin süni stabilləşdirilməsi üçün istifadə edilə bilər [4].

Təqdim edilən seysmik datçiklərdə (qəbuledicilərdə) nanoölçülü BaTiO₃, SiO₂ və mikroölçülü PZT (pyezoelektrik) materiallar əsasında tərəfimizdən hazırlanmış polimer hibrid pyezoelektrik kompozitlər istifadə olunmuşdur [2-4]. Matrisa aşqarı qismində polivinilidenftorid istifadə olunmuşdur. Polimer pyezokeramik materiallar əsasında tərəfimizdən alınmış seysmik dalğa datçikləri (qəbulediciləri) alçaq tezlikli akustik dalğalara qarşı yüksək həssaslığa, temperatur və ətraf mühitin digər təsirlərinə qarşı yüksək stabilliyə və davamlılığa malikdir.

Pyezoelektrik datçikin iş prinsipi

Seysmovibrasiya parametrlərinin ölçülməsi zamanı iki ölçmə prinsipindən istifadə olunur: kinematik və dinamik. Kinematik prinsip nəzarət edilən obyektin yerləşmə nöqtəsinin koordinatlarının şərti olaraq hərəkətsiz hesab edilən seçilmiş koordinat sisteminə nisbətən ölçülməsinə əsaslanır, yəni vibrasiya parametrləri hər hansı real obyektə (vibrasiyaya) nisbətən ölçülür. Dinamik prinsip vibrasiya parametrlərinin süni hərəkətsiz hesablama sisteminə nisbətən – elastiki asqı vasitəsi ilə vibrasiya obyektinə birləşmiş ətalət cisminə nisbətən ölçülməsinə əsaslanır. Bu prinsiplə işləyən cihazlar ətalət təsirli qurğulara aid edilir və mütləq vibrasiya parametrlərinin ölçülməsini yerinə yetirir.

İnersiya təsirli çevirici, obyekt tərəfindən həyəcanlandırılan harmonik gücün təsiri altında məcburi rəqs edən və daxili itkiləri olan bir sərbəst rəqs dərəcəsi olan mexaniki sistemdir. Rəqs nəzəriyyəsinə mənəvi ki, bu sistemin rezonans tezliyi [6] aşağıdakı kimidir:

$$\omega_r = \sqrt{\omega_0^2 + 2\beta^2},$$

Burada, $\omega_0 = \sqrt{\frac{k}{m}}$ – sərbəst sönməyən rəqslərin dövrü xüsusi tezliyi ($\beta = 0$ halında), β – sistemin daxili itkiləri ilə şərtləndirilmiş sönmə əmsalı, κ – asqı elastiklik əmsalı, m – inersiya cisminin kütləsidir.

Yerdəyişmə və həyəcanlandıran güc arasında φ_0 faza sürüşməsi ω məcburi rəqslərin və ω_0 sönməyən sərbəst rəqslərin dövrü tezlikləri nisbətindən asılıdır:

$$g\varphi_0 = -\frac{2\beta\omega}{\omega_0^2 - \omega^2}.$$

Rəqs sistemi parametrlərinin seçilməsi inersiya təsirli çeviricinin iş rejimini müəyyən edir [6]:

– verici rezonansdan alçaq tezlik diapazonunda akselerometr rejimində işləyir, yəni seysmik vibrotəcili ölçür;

– rezonansa yaxın tezlik diapazonunda olan çevirici velisometr rejimində işləyir, yəni seysmik vibrosürəti ölçür;

– çevirici rezonansdan yüksək tezlik diapazonunda vibrometr rejimində işləyir, yəni seysmik vibroyerdəyişməni ölçür.

Nəzarət edilən obyektin ω_0 rezonans tezliyindən xeyli aşağı ω tezliklərdə a təcili ilə harmonik rəqsi hərəkəti zamanı seysmik akselerometrin də sinxron rəqsi hərəkət etdiyini hesab etmək olar. Sürtəli hərəkət zamanı ətalət elementi tərəfdən pyezoelementə təsir edən və deformasiyaya səbəb olan F təsir gücü Nyutonun ikinci qanununa müvafiq olaraq bərabərdir:

$$F = m \cdot a_a \cdot \sin \omega t.$$

burada m – ətalət elementinin kütləsidir.

Pyezoelementin uzununa deformasiyası zamanı pyezoeffekt nəticəsində yaranan elektrik yükü bərabərdir:

$$Q = d_{33}F = d_{33} \cdot m \cdot a_a \cdot \sin \omega t.$$

Elektrik yüklənməyən pyezoelementlərin elektrodlardakı potensialları fərqi bərabərdir:

$$\frac{Q}{C} = \frac{d_{33} m a_a \sin \omega t}{C}.$$

Burada C – pyezoelementin elektrik tutumudur.

Pyezoelektrik seysmik akselerometrlər üçün az itki zamanı, yəni rəqs sisteminin möhkəmliyinin 30-dan çox olması zamanı hesab etmək olar ki, baxılan sistemin rezonans tezliyi aşağıdakı kimi hesablanır:

$$\omega_r \approx \omega_0 = \sqrt{\frac{k}{m}} = \sqrt{\frac{sE}{h \cdot m}}$$

Burada, s , E və h – müvafiq olaraq pyezelementin sahəsi, materialın elastiklik modulu və hündürlüyüdür.

Nəticə

Bu məqalədə seysmik lokasiyanın 3D aşkaretmə qurğusunu istifadə etməklə meşə massivinin, hündür təpə və ya 3–5 km-dək məsafədə dağ silsiləsinin arxasında gizlədilmiş düşmənin görünməyən ağır texnikasının hərəkətini qeydetmə (detektorlama) metodunun işlənməsi nəticələri göstərilmişdir. Seysmik akselerometr qismində tərəfimizdən hazırlanmış yeni plazma texnologiyasını istifadə etməklə nanoölçülü BaTiO₃, SiO₂ və mikroölçülü PZT (pyezelektrik) materiallar əsasında polimer hibrid pyezelektrik kompozitlərdən hazırlanmış yüksək həssaslığa malik datçiklərin istifadəsi təklif edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. E.Q.Həşimov. Naviqasiya məsələlərinin həllinin bir metodu haqqında // H.Əliyev adına ААНМ. Elmi əsərlər məcmuəsi, 2013. №1(20). Səh.45-49.
2. M.K.Kerimov, M.A.Kurbanov, A.A.Bayramov, A.I.Mamedov Matrix Active Micro- and Nanocomposites Based on the Polymer, Semiconductive and Ferropiezoceramic Materials. Nanocomposites and Polymers with Analytical Methods/ Book 3. Book edited by: John Cuppoletti, 2011, INTECH Open Access Publisher. pp.375-404
3. M.A.Kurbanov, A.A.Bayramov, T.G.Mammadov, M.M.Kuliev Piezoelectric properties of polymer composite dielectrics // Journal "Fizika", 2013 v.XIX, N1, sec.:En., pp. 63-66
- 4.В.М.Шарапов, М.П.Мусиенко, Е.В.Шарапова Пьезоэлектрические датчики / Подред. В.М. Шарапова. - Москва: Техносфера, 2006. - 632 с.
5. В.В. Янчич Пьезоэлектрические датчики вибрационного и ударного ускорения. Ростов-на-Дону2008, 77р.
6. Датчики теплофизических и механических параметров: Справочник в трех томах. Т. II / Под общ. ред. Ю.Н. Коптева; Под. ред. Е.Е. Багдатьяева, А.В. Гориша. Я.В. Малкова. - М.: ИПРЖР, 1999. - 688 с.

Аннотация

Обнаружение передвижения невидимой бронетехники противника методом сейсмолокации

Э.Г.Гашимов, А.А.Байрамов

В данной работе представлены результаты разработки метода детектирования передвижения невидимой тяжелой техники противника, скрытой за лесным массивом, высоким холмом или горной цепью на расстоянии до 3-5 км, используя 3D устройства обнаружения сейсмической локации. В качестве сейсмических акселерометров предложено использовать высокочувствительные датчики, изготовленные из полимерных гибридных пьезоэлектрических композитов на основе наноразмерных BaTiO₃, SiO₂ и микроразмерных PZT (пьезоэлектрических) материалов с использованием разработанной нами новой плазменной технологии. В качестве матрично-го наполнителя использован поливинилиденфторид.

Summary

Reveal of the movement of enemy hidden battle machinery by seismic location

E.G.Gashimov, A.A.Bayramov

There have been presented the results of development of detection method for of the movement of hidden behind forest, high hill or mountain chain from view an enemy armor machinery far away up to 3–5 km using 3D sets of seismic location. Seismic accelerometers are high sensitivity sensors made based on the polymer hybrid piezoelectric composites included nanosized BaTiO₃, SiO₂ and microsized PZT materials using new plasma technology developed by us. Polyvinilidenfluorid was used as matrix filler.

HƏRBİ TƏYİNATLI TELEKOMMUNİKASIYA SİSTEMLƏRİNİN EFFEKTİVLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ ÜSULLARININ ANALİZİ

B.Q.İbrahimov, A.H.Həsənov
AR Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

Açar sözlər: informasiya, texnologiya, telekommunikasiya sistemləri, rabitə kanalları, veriliş sistemləri və şəbəkələri

Ключевые слова: информация, технология, телекоммуникационные системы, каналы связи, сети и системы передачи.

Keywords: information, technology, telecommunication systems, communication channel, net and systems transmission.

Xülasə: müasir kompüter və informasiya texnologiyalarının bazasında veriliş sistemlərinin və şəbəkələrin yaratdığı trafiklərin həcmnin sürətli artımı və rabitə kanallarından səmərəli istifadə edilməsinə qoyulan tələblərin genişlənməsi hərbi təyinatlı telekommunikasiya sistemlərinin effektivliyinin artırılmasını tələb edir. Məqalədə hərbi təyinatlı telekommunikasiya sistemlərinin effektivliyi sistemli-texniki aspektdən qiymətləndirilməsi istiqamətində aparılmış uzunmüddətli tədqiqatların nəticələri nəzərdən keçirilmişdir. Məqalədə o cümlədən, telekommunikasiya sistemlərinin buraxma qabiliyyəti və etibarlılığının artırılması zamanı veriliş traktının potensial maneəyədavamlılığının sabit saxlanması məsələsinin aktuallığına baxılmışdır.

Müasir kompüter və informasiya texnologiyalarının bazasında veriliş sistemlərinin və şəbəkələrin yaratdığı trafiklərin həcmnin sürətlə artması və rabitə kanallarından səmərəli istifadənin daim yüksəlməsi hərbi təyinatlı telekommunikasiya sistemlərinin effektivliyinin artırılmasını tələb edir. Aparılmış uzunmüddətli tədqiqatlar göstərir ki, sistemli-texniki aspektdən hərbi təyinatlı telekommunikasiya sistemlərinin effektivliyi aşağıdakı göstəricilərlə qiymətləndirilir [1]:

1. Qarışıq rejimdə hərbi təyinatlı telekommunikasiya sistemlərinin buraxma qabiliyyəti,

$$C_{i,b}, \quad i = \overline{1, n}$$

a) müxtəlif tipli trafiklər sisteminin veriliş traktının maksimum buraxma qabiliyyəti; b) sistemin mütləq və nisbi buraxma qabiliyyəti; c) rabitə kanallarının veriliş sürəti, veriliş və qəbul sistemlərinin çıxışında signal-maneə nisbəti.

2. Hərbi təyinatlı telekommunikasiya sistemlərinin imtinaya qarşı dayanıqlılığı,

$$R_{i,d}, \quad i = \overline{1, n}$$

a) hərbi təyinatlı telekommunikasiya sistemlərinin, kanalların və terminal qurğularının etibarlılıq parametrləri və göstəriciləri; b) telekommunikasiya sistemlərinin kanal və terminal avadanlıqlarının qüsurusuz işləməsi.

3. Hərbi təyinatlı telekommunikasiya sistemləri və aparat-proqram təminatlı rabitə vasitələrinin iqtisadi dəyərlər toplusu, $I_{i,a}, \quad i = \overline{1, n}$.

a) telekommunikasiya sistemləri, kanalları və terminal avadanlıqlarının iqtisadi dəyərləri.

4. Hərbi təyinatlı telekommunikasiya sistemlərinin döyüş hazırlığı, $D_{i,ah}, \quad i = \overline{1, n}$.

Telekommunikasiya sistemlərinin elementləri olan rabitə qovşaqları stasionar və səyyar ola bilər. Stasionar rabitə qovşaqları mühafizə olunan və mühafizə olunmayan tikililərdə yaradılır və həm sülh, həm də müharibə dövründə qoşunları idarəetmənin təmini üçün nəzərdə tutulur. Onların dövlət rabitə şəbəkəsi kanallarına və stasionar dayaq rabitə şəbəkəsinə etibarlı qoşulma xətləri olmalıdır.

Səyyar rabitə qovşaqları: səhra rabitə qovşaqları – avtomobillərdə, zirehli transportyordlarda, qovşuqlar və konteynerlərdə; hava rabitə qovşaqları isə təyyarələrdə və vertolyotlarda yaradılır.

Hərbi təyinatlı telekommunikasiya sisteminin yüksək döyüş hazırlığı – onun qoşunları və döyüş vasitələrini idarəetmənin təmini üzrə tapşırıqları istənilən şərait vəziyyətində yerinə yetirmək qabiliyyətini xarakterizə edir.

Hərbi təyinatlı telekommunikasiya sisteminin yüksək döyüş hazırlığına aşağıdakılarla nail olunur: rəbitə hissə və bölmələrinin döyüş tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün daimi hazırlıq vəziyyətində saxlanması və şəxsi heyətin yüksək mənəvi-psixoloji vəziyyətinin qorunub saxlanması ilə; rəbitə sisteminin qabaqcadan hazırlanması və fasiləsiz olaraq təkmilləşdirilməsi, eləcə də hissənin (rəbitə bölmələrinin) şəxsi heyəti ilə rəbitə sistemini müxtəlif döyüş hazırlığı dərəcələrinə çatdırmaq üçün müntəzəm məşğələlərin keçirilməsi ilə; rəbitə qovşaqlarında və stansiyalarda döyüş növbətçiliyinin dəqiq təşkili və sayıq aparılması ilə; rəbitənin təşkili üzrə tabelikdəki rəbitə hissələrinə (bölmələrinə) tapşırıqlar verməklə və vaxtında qərarlar qəbul etməklə; rəbitənin vaxtında planlaşdırılması və rəbitə sənədlərinin qərargahlara və qoşunlara vaxtında çatdırılması ilə; rəbitə vasitələrinin tətbiq olunmasına daim texniki hazırlığı və şəxsi heyətin qoyulan tapşırıqları yerinə yetirməyə daimi hazırlığı ilə; şəxsi heyətin yüksək mənəvi-psixoloji vəziyyəti, intizamı və sayıqlığı ilə; rəbitə sistemini, hissə və bölmələrini dəqiq və fasiləsiz idarə edilməsinin həyata keçirilməsi ilə [6].

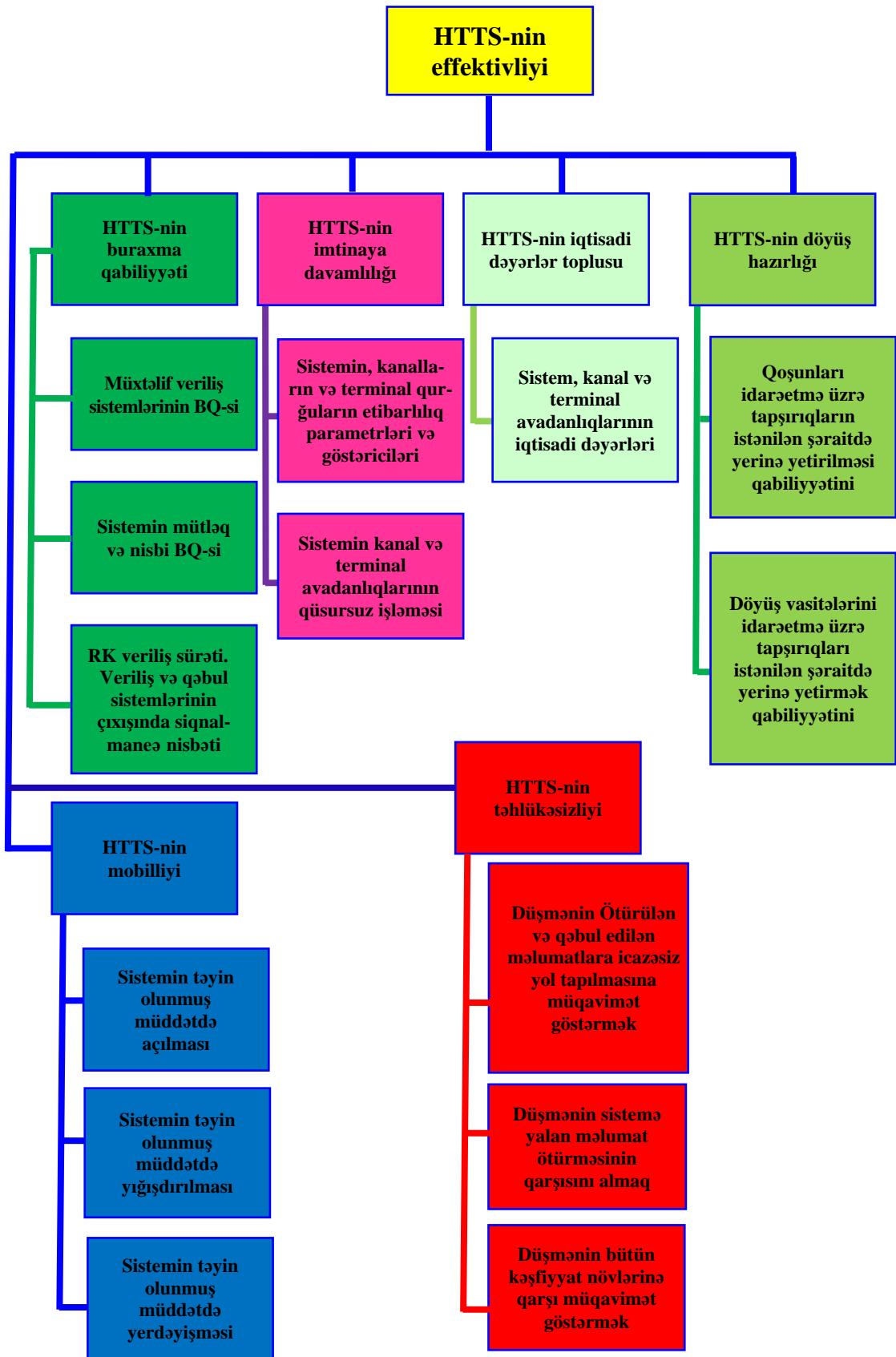
5. Hərbi təyinatlı telekommunikasiya sistemlərinin mobilliyi, $M_{i,m}, i = \overline{1,n}$.

Hərbi təyinatlı telekommunikasiya sisteminin mobilliyi, rəbitə sisteminin təyin olunmuş müddətlərdə açılma, yığışdırılma, yerdəyişmə və yaranan şəraitə uyğun olaraq düzülüş strukturunu dəyişmə qabiliyyətini xarakterizə edir.

Hərbi təyinatlı telekommunikasiya sisteminin mobilliyinə aşağıdakılarla nail olunur: yuxarı rəis tərəfindən verilmiş tapşırıqların düzgün izahı və onların tabelikdəkilər qarşısında dəqiq qoyulması ilə; rəbitə bölmə və hissələrinin rəbitə qovşaq və xətlərinin açılması və uyğunlaşdırılması üzrə fəaliyyət taktikasının təkmilləşdirilməsi ilə; yüksək marş hazırlığı və rəbitə vasitələri nəqliyyat bazasının saz vəziyyətdə saxlanması ilə; rəbitə hissəsinin, bölmələrinin tapşırıqları istənilən vaxtda, eləcə də istənilən meteoroloji şəraitdə yerinə yetirmək qabiliyyəti ilə; rəbitə qovşaq və xətlərini açarkən, işləri mexanikləşdirmə vasitələrindən geniş istifadə etməklə; rəbitə kanalları, qüvvə və vasitələri ilə cəld manevr etməklə, rəbitənin əsas planlaşdırma, yaradılma və təminədmə proseslərinin avtomatlaşdırılması vasitələrindən istifadə etməklə, rəbitə sisteminin, hissəsinin və bölmələrinin operativ və dayanıqlı idarə edilməsi ilə [6].

6. Hərbi təyinatlı telekommunikasiya sistemlərinin təhlükəsizliyi, $T_{i,th}, i = \overline{1,n}$.

Hərbi təyinatlı telekommunikasiya sisteminin təhlükəsizliyi - rəbitə sisteminin düşmənin bütün kəşfiyyat növlərinə, ona yalan məlumat yeridilməsinə, ötürülən və qəbul edilən məlumatlara icazəsiz müdaxilələr etməsinə müqavimət göstərmək qabiliyyətini xarakterizə edir. O, rəbitə sistemi elementlərinin kəşfiyyatdan mühafizəliliyi, maskalanması və təqlidərə uyğun gəlməsi ilə müəyyənləşdirilir və aşağıdakılarla əldə edilir: avtomatik məxfiləşdirici aparatlarının geniş tətbiqi ilə, texniki idarəetmə və rəbitə vasitələrinin şəraitə uyğun iş rejimlərinin təyin edilməsi və onlara ciddi riayət olunması ilə; radiomaskalanma üzrə təşkilati və texniki tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsi ilə; qoşunları idarə etmək üçün istifadə olunan açıq rəbitələrin (xüsusilə radio, radiorele, peyk, trunk və s kanallarla) sayının mümkün qədər azaldılması və onlarla danışıqlar aparən şəxslər dairəsinin məhdudlaşdırılması ilə; məxfiləşdirilmiş rəbitənin təhlükəsizliyini təmin etmək üzrə xüsusi tələblərə ciddi əməl olunması ilə; müxtəlif rəbitə vasitələrində müəyyənləşdirilmiş iş rejiminə, radiomaskalanma və qoşunları gizli idarəetmə üzrə tələblərin yerinə yetirilməsinə, eləcə də aşkar edilmiş pozuntuların qarşısının dərhal alınmasına, nəzarətin təşkili ilə; səmərəli parollaşdırma üsullarının və təqlid etmə mühafizə aparatlarının tətbiqi ilə; ümumqoşun maskalanması, eləcə də rəbitə sistemi elementlərinin mühafizə və müdafiəsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə (şək. 1). Kəşfiyyatdan mühafizə üzrə tələblərin yerinə yetirilməsi, düşmənin texniki kəşfiyyat vasitələrinə müqavimət göstərmək və məxfilik rejiminə riayət etmək üzrə tədbirlərlə birlikdə kompleks şəkildə təmin olunur [6].

Şəkil1. Hərbi təyinatlı telekommunikasiya sistemlərinin effektivliyinin göstəricilərləri

Yuxarıda sözü gedən parametrləri və göstəriciləri nəzərə alaraq, təqdim olunan materialın əsas məqsədi – hərbi təyinatlı telekommunikasiya sistemlərinin effektivliyinin artırılması üsullarının analizi və tədqiqi olub, bütövlükdə veriliş sistemlərin kompleks işləmə keyfiyyətinin analizi nəzərdə tutulur.

Qarşıya qoyulmuş aktual məsələnin həlli üçün hərbi təyinatlı telekommunikasiya sistemlərinin effektivliyinin artırılması üsullarının analizi və tədqiqinin riyazi formasını xarakterizə edən məqsəd funksiyasını aşağıdakı kimi yazmaq olar:

$$E_{ef} = [\max(C_{i.b}, R_{i.d}, M_{i.m}, D_{i.dh}, T_{i.th}), \min(\dot{I}_{i.a})], \quad i = \overline{1, n} \quad (1)$$

Bunun üçün aşağıdakı məhdudiyət şərtləri toplusunun yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

$$C_{i.b} \geq C_{i.b.bb}, \quad \dot{I}_{i.a} \leq \dot{I}_{i.a.bb}, \quad R_{i.d} \geq R_{i.d.bb}, \quad M_{i.m} \geq M_{i.m.bb}, \quad T_{i.th} \geq T_{i.th.bb}, \quad D_{i.dh} \geq D_{i.dh.bb} \quad i = \overline{1, n}. \quad (2)$$

Burada, $C_{i.b.bb}$ – qarışıq rejimlərdə i –saylı veriliş proseslərinin yerinə yetirilməsi üçün hərbi təyinatlı telekommunikasiya sistemlərinin buraxıla bilən buraxma qabiliyyəti; $R_{i.d.bb}$ – telekommunikasiya sistemlərinin effektivliyini saxlama əmsalı ilə təyin edilən veriliş sistemlərdə i saylı veriliş proseslərin yerinə yetirilməsi zamanı buraxıla bilən hərbi təyinatlı telekommunikasiya sistemlərinin imtinaya qarşı dayanıqlılıq göstərici $\dot{I}_{i.a.bb}$ – hərbi təyinatlı telekommunikasiya sistemlərinin veriliş sistemlərində i saylı veriliş proseslərin yerinə yetirilməsi zamanı buraxıla bilən iqtisadi dəyər; $M_{i.m.bb}$ – i sayda yer-dəyişmələr zamanı mobilliyin buraxıla bilən həddi, $D_{i.dh.bb}$ – i sayda döyüş hazırlığının dərəcələrinə gətirmə zamanı döyüş hazırlığının buraxıla bilən qiymət həddi, $T_{i.th.bb}$ – i saylı veriliş proseslərin yerinə yetirilməsi zamanı buraxıla bilən təhlükəsizlik həddi.

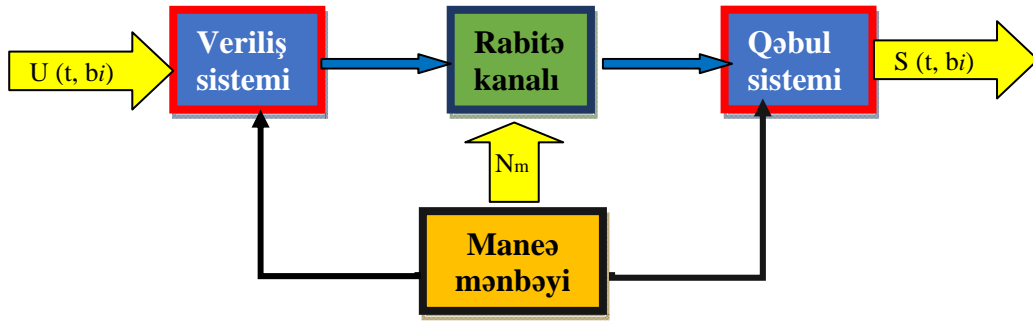
Tədqiqatlar zamanı məlum olmuşdur ki, hərbi təyinatlı telekommunikasiya sistemlərinin effektivliyinin artırılması üçün veriliş prosesində effektiv modulyasiya və kodlama üsulların analizi və sistemin işində nəzərə alınması vacib tədqiqat istiqamətlərindən biri hesab olunur. Eyni zamanda rabitə kanalların modelləri və i tipli qeyri-bircins trafiklərin veriliş traktı ilə ötürülməsi zamanı müxtəlif mənə mənbələrinin təsirinin nəzərə alınması mühüm faktorlardan hesab olunur.

Yuxarıda verilmiş (1) və (2) ifadələri hərbi təyinatlı telekommunikasiya sistemlərinin effektivliyinin artırılması üsullarının analizini xarakterizə edən ifadələr olub, onların keyfiyyət göstəricilərinin parametrlərdən asılılığını təyin edir.

Ardıcıl olaraq hərbi təyinatlı telekommunikasiya sistemlərin effektivliklərini analiz etmək üçün hərbi təyinatlı telekommunikasiya sistemlərində (HTTS) informasiyanın effektiv və maneəyədavamlı ötürülməsi, emalı və qəbulu prosesini təmin etmək üçün rabitə sistemlərinin əsas xüsusiyyətlərini bilmək vacibdir. Bu baxımdan, rabitə sistemlərinin xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün riyazi model yaradılır. Veriliş prosesini xarakterizə edən belə bir riyazi modeli nəzərdən keçirək [1-5]. Bu riyazi model veriliş sistemini, ötürülən trafik xarakterini, rabitə kanalının və siqnalların qəbulu alqoritmini özündə birləşdirən bir funksional sistemdən ibarətdir. Riyazi model sxem baxımından aşağıdakı kimi realizə oluna bilər. Bu sxem veriliş prosesinin iş alqoritmini özündə birləşdirir və aşağıdakı kimi təsvir olunur (şəkl. 2).

Hesab edirik ki, veriliş və qəbul sistemində, həmçinin rabitə kanalına (RK) maneə mənbəyi MM N(t) daim təsir edir. Riyazi modeldə veriliş sisteminin çıxışında alınmış siqnallar ansamblını $\{a_i\}$, $i = \overline{1, m}$, $a_i \in A$ qəbul edirik. a_i diskret sistemlər üçün kod kombinasiyaları; m – istifadə olunan kodun əsası; A – veriliş sistemlərində informasiya mənbəsini göstərir və belə müəyyən edilir [2, 5]:

$$a_i \Rightarrow M_i \Rightarrow (b_{n-1}, \dots, b_1, b_0).$$

Şəkil 2. Rabitə sistemlərini xarakterizə edən riyazi modelin işləmə sxemi

$$S(t, bi) = M(t) \cdot U(t, bi) + N_m(t, bi)$$

Burada, $M(t)$ – multiplikasiya maneəsi, $U(t, bi)$ – ilkin siqnalın gərginlik formasıdır.

Tutaq ki, informasiya mənbəyindən verici bloka a_i simvolları $P(a_i)$ ehtimalı ilə daxil olur. Burada i – mümkün olan simvolların miqdarıdır və belə bir bərabərsizliklə təyin edilir:

$$1 \leq i \leq N, \quad N = m^n \geq K.$$

Burada, N – seçilmiş informasiya mənbəyi üçün əlifbadakı simvolların miqdarını göstərir.

Əgər, mənbədəki simvolların miqdarı N olarsa, onda hər bir simvolun daxilolma ehtimalı aşağıdakı kimi təyin olunur:

$$P(a_i) = \frac{1}{N}, \quad N = m^n.$$

HTTS-nin effektivliyini geniş aspektdə qiymətləndirmək üçün sistemli analizin prinsiplərindən istifadə olunur. Sistemli yanaşmanın prinsipi telekommunikasiyada sistemə bir tədqiqat obyektini kimi baxılaraq onun mürəkkəbliyi, elementləri arasında əlaqə, xüsusiyyətlərinin analizi və tədqiqinə əsaslanır.

Yeni şəbəkə texnologiyalarının tətbiqi ilə telekommunikasiyada müxtəlif informasiya sistemləri fəaliyyət göstərir və elektrik rabitə nəzəriyyəsinə (ERN) görə onların özünə məxsus quruluş prinsipləri mövcuddur. Lakin HTTS-nin effektivliyinin qiymətləndirilməsi və onların seçilməsi hansı şərtlər daxilində, hansı kriteriyalarla aparılması elektrik rabitə nəzəriyyəsinin (sistemləri) qarşısında duran problemlərdən biridir.

HTTS-də qoyulan məsələlərin həlli elektrik rabitə nəzəriyyəsinə görə optimallaşma məsələlərinin həllinə gətirilir. Bu zaman ayrı-ayrı HTTS-nin qovşaqlarının (veriliş sistemi, modem, kodek terminal kompleksləri, rabitə kanalları və s.) yox, bütövlükdə informasiya veriliş sisteminin optimallaşdırılması daha məqsədəuyğun hesab olunur.

İnformasiya veriliş sistemlərinin (İVS) xüsusiyyətlərinin optimallaşdırılması və HTTS-nin seçimi çoxaddımlı mexanizmlər və alqoritmlər bazasında yerinə yetirilməsi əhəmiyyətli nəticələr verir. HTTS xüsusiyyətlərinə görə iki böyük qrupa ayrılır və ERS-də i – məlumatların ötürülməsi geniş aspektdə belə qiymətləndirilir [2, 4]:

$$Q_{HTTS} = \left\{ \max_i [E_{i,ef}, D_{i,man}] \right\}, \quad i = \overline{1, N} \quad (3)$$

Burada, $E_{i,ef}$, $D_{i,man}$ – telekommunikasiya sistemlərində i məlumatlarının ötürülməsi zamanı effektivlik $E_{ef} = (E_{1,ef}, \dots, E_{i,ef})$ və maneəyə davamlılıq $D_{man} = (D_1, \dots, D_i)$ xüsusiyyətlərinin çoxluğu olub, informasiya veriliş sistemlərinin keyfiyyət və kəmiyyət göstəriciləri ilə təyin olunur.

İnformasiya və şəbəkə texnologiyaları bazasında hərbi təyinatlı telekommunikasiya şəbəkələrinin effektivliyini qiymətləndirmək üçün sistemin keyfiyyət göstəricilərini təyin etmək müxtəlif tipli trafiklərin ötürülməsi və qəbulu prosesi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Telekommunikasiya sistemlərinin (TS), telekommunikasiya şəbəkələrinin (TŞ) və terminal qurğularının keyfiyyət göstəriciləri onların istifadə olunduqları şəbəkənin tipindən, emal etdikləri trafiklərin

xüsusyyətdən, QoS (Quality of Service) – parametrlərindən və RK-dan asılı olaraq, aşağıdakı ardıcılıqla təyin olunur:

1. Telekommunikasiya şəbəkələrinin maksimum buraxma qabiliyyəti kəmiyyət göstəricisi olub, K.Şennon informasiya nəzəriyyəsinə görə belə təyin olunur [3]:

$$C_{\max} = \Delta F \log_2 \left(1 + \frac{P_s}{N_0 \cdot \Delta F} \right), \quad (4)$$

Bu ifadəyə Şennon düsturu deyirlər və TS buraxma qabiliyyəti onun tezlik zolağının eni ΔF və vericinin çıxışında siqnal-manəə nisbətindən asılıdır. Məsələn: $\Delta F = 100\text{Hz}$ (teleqraf rabitəsində olduğu kimi) və $(P_s/P_m) = 10^3 = 3 \text{ dB}$ olarsa, $C_{\max} \approx 1000 \text{ bit/san.}$ olar.

Burada P_s , P_m - TS-də siqnalın və manəənin gücü (Vt); N_0 -manəənin və ya ağ küyün gücünün spektral sıxlığıdır və belə ifadə olunur:

$$N_0 = P_m/\Delta F \quad (5)$$

HTTS-nin buraxma qabiliyyəti veriliş sürətindən, kodlaşma üsulundan, modulyasiya növündən və sıxma əmsallarından asılıdır.

2. TŞ-nin məhsuldarlığı və ya informasiya veriliş sürəti:

$$V_i = R_i = \frac{k}{n} \cdot \frac{\log_2 m}{\tau_0}, \quad n = r + k, \quad (6)$$

Burada, n , k , r – istifadə olunan kodlarda ümumi, informasiya və yoxlayıcı kod elementlərinin sayı, m – kodun əsası, τ_0 – impulsun davam etmə müddətidir.

3. HTTS-in informasiya effektivliyi η_{ie} [5]:

$$\eta_{ie} = \frac{R_i}{C_{\max}} \leq 1, \quad R_i \leq C_{\max}. \quad (7)$$

Bu ifadə HTTS-də informasiya veriliş sürətinin sistemin buraxma qabiliyyətinə nə dərəcədə yaxınlaşdığını göstərir və bütövlükdə isə sistemin buraxma qabiliyyətindən istifadə olunmanı xarakterizə edir.

Eyni zamanda (7)-dən görünür ki, η_{ie} həmişə $0 \leq R_i \leq C_{\max}$ və $0 \leq \eta_{ie} \leq 1$ bərabərsizliyini də ödəməlidir. Əgər $\eta_{ie} \rightarrow 1$ olarsa, HTTS mükəmməl veriliş sistemi hesab edilir. Bu zaman siqnal-manəə nisbəti (Signal-to-noise ratio (SNR) təyinedici xarakterli olub mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

4. TŞ-nin çıxışında və ya girişində siqnal-küy nisbəti verilmiş informasiyanın veriliş sürəti nəzərə alınmaqla belə təyin edilir:

$$\text{SNR}(N_0, P_s) = \eta_{sk} = \frac{P_s T_i}{N_0} > \frac{P_s}{N_0 C_{\max}}, \text{ dB}. \quad (8)$$

Burada, $\text{SNR}(N_0, P_s)$ veriliş sürətindən və ΔF -dən asılı olub səhv ehtimalını təyin edir və keyfiyyət göstəricisidir.

5. İnformasiya veriliş sistemlərində keyfiyyət kriteriyası olan səhv ehtimalından istifadə olunur. Bu kriteriya kodlaşmadan istifadə etməməklə, modemlərdə veriliş sürətinə əsasən İVS-nin optimallığı üçün vacib kriteriya hesab olunur.

Aşağı sürətli rabitə sistemlərində diskret siqnalların U_0 və U_1 qəbulunun səhv ehtimalı belə təyin edilir:

$$P_{səh} = 0,5 \left\{ P(U_0) \cdot \left[1 - F \left(\frac{P_{or} - U_0}{\sigma_0} \right) \right] + P(U_1) \cdot \left[1 - F \left(\frac{U_1 - P_{or}}{\sigma_1} \right) \right] \right\}. \quad (9)$$

Burada, P_{or} – qəbuledici TQ-də həlledici qurğunun orta hədd qiyməti; $F(\cdot)$ - Kramp funksiyası olub, belə təyin edilir [2. 5]:

$$F(x) = \frac{2}{\sqrt{2\pi}} \int_0^x \exp\left(-\frac{t^2}{2}\right) dt$$

Əgər $U_0 = 0$, $\sigma_1 = \sigma_2 = \sigma$, $P(U_1) = P(U_0) = 0,5$ və $P_{or} = P_{opt} = 0,5U_1$ qəbul etsək, onda (9) belə bir sadə şəkildə ifadə olunur:

$$P_{səh} = 0,5 \left[1 - F \left(\frac{U_1}{2\sigma} \right) \right]. \quad (10)$$

Burada, U_0 və U_1 - uyğun olaraq 0 və 1 diskret siqnalların gərginlik qiymətləri; $P(0)$ və $P(1)$ - 0 və 1 siqnallarının daxil olmasının aprior ehtimalleridir.

Alınmış (7) və (10) ifadələr verici və qəbuledici TS iş alqoritmini və QoS – göstəricilərini xarakterizə edir. Diskret siqnalların qəbulu zamanı mühəndis hesabı üçün HTTS keyfiyyət göstəricisi olan $P_{səh}$ səhv ehtimalı aşağıdakı kimi təyin edilə bilər [1, 2]:

$$P_{səh} = \frac{0,4 \exp(-0,5\eta^2)}{\eta^2}, \quad \eta = \eta_{sk} \geq 3 \text{ dB}. \quad (11)$$

Burada, $\eta = \eta_{sk}$ – hədd qurğusunun və ya həlledici qurğunun girişində siqnal-küy nisbəti η_{sk} olub, gücə P_k və gərginliyə görə aşağıdakı kimi ifadə olunur:

$$\text{SNR}(U_1) = \eta_{sk} = \frac{U_1}{2\sigma_k}, \quad \eta_{sk} = \frac{P_s}{P_k}, \quad (12)$$

Burada, σ_k – qəbuledici terminalda küy gərginliyin dispersiyasıdır. (12) ifadəsini optik veriliş sistemlərinə də şamil etmək olar ($P_{səh}$ -qiymətini təyin etmək üçün əlavə1-dən istifadə oluna bilər).

6. Telekommunikasiya sistemləri ilə məlumatlar ötürülən zaman tezlik effektivliyi aşağıdakı kimi ifadə olunur:

$$\gamma_{te} = \frac{R_i}{\Delta F} = \frac{\log_2 m}{T_0 \cdot \Delta F}, \quad (13)$$

Naykvist tezlik zolağı $\Delta F_N = \Delta F = \frac{1}{2T_0}$ nəzərə alınarsa, onda (13) ifadəsi belə bir forma alar:

$$\gamma_{t.e.max} = 2 \log_2 m, \quad \gamma_{t.e.max} = 2 \frac{\text{bit}}{\text{san} \cdot \text{Hz}}. \quad (14)$$

Axırıncı ifadə verici və qəbuledici HTTS-nin və RK-nın tezlik zolağına görə istifadə olunmasını xarakterizə edir.

7. HTTS energetik effektivliyi isə belə ifadə olunur β_{ee} :

$$\beta_{ee} = \frac{R_i}{P_s / N_0}, \quad \frac{\text{bit}}{\text{san} \cdot \text{Vt}}, \quad (15)$$

Burada, (15) ifadəsi telekommunikasiya şəbəkələrində məlumatlar ötürülən zaman energetik effektivliyi təyin edir və TS-dən gücə görə istifadə olunmanı xarakterizə edir.

Nəticə

Tədqiqatlar zamanı məlum olmuşdur ki, hərbi təyinatlı telekommunikasiya sistemlərin effektivliyinin yüksəldilməsi üçün veriliş prosesində **effektiv modulyasiya və kodlama** üsulların analizi və nəzərə alınması vacib tədqiqat istiqamətlərindən biri hesab olunur. Eyni zamanda rabitə kanallarının modelləri və i tipli qeyri-bircins trafiklərin veriliş traktı ilə ötürülməsi zamanı müxtəlif maneə mənbələrinin təsirinin nəzərə alınması mühüm faktorlardan hesab olunur.

Təkliflər

Son azmanlar dünya iqtisadiyyatının sürətli inkişafı telekommunikasiya sistemlərinin inkişafına da əsaslı sürətdə təsir göstərmişdir. Digər sahələrdə olduğu kimi hərbi təyinatlı telekommunikasiya sistemlərinin inkişafını stimullaşdıran yeni informasiya texnologiyalarının özü də iqtisadiyyatın sürətli inkişaf edən sektoruna çevrilmişdir.

Təklif edirəm ki, məqalədə qeyd edilmiş məsələlər fundamental araşdırmalar tələb edən istiqamətlər sırasına aid edilsin və Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasında fəaliyyətə başlamış Adyunkturada bu sahə üzrə elmi-tədqiqat işlərinin aparılması planlaşdırılıb həyata keçirilsin.

Ədəbiyyat

1. Ибрагимов Б.Г., Исмаилова С.Р., Гусейнов Ф.И.. Исследование эффективности гибридных сетей связи с использованием протоколов сигнализации // Вестник компьютерных и информационных технологии, № 11, Москва, 2013. - с.50 - 54.
2. İbrahimov B.Q. Elektrik rabitə nəzəriyyəsi. AzTU. Bakı, "Elm", 2009. – 500 s.
3. Теория электрической связи. Учебник для вузов. /А.Г.Зюко, Д.Д.Кловский, В.И.Коржик, М.В.Назаров; Под ред. Д.Д.Кловского.-М.: Радио и связь, 1999.– 432 с.
4. Телекоммуникационные системы и сети. Том 1 – Современные технологии /Под ред. В.П. Шувалова. – Москва.: Горячая линия – Телеком, 2004. – 647с.
5. Гордиенко В.Н., Тверецкий М.С. Многоканальные телекоммуникационные системы. М.: Горячая линия. – Телеком, 2007. – 416 с.
6. Rabitə üzrə təlimat, 2006.

Аннотация

**Анализ методов повышения эффективности телекоммуникационных систем военного назначения
Б.Г.Ибрагимов, А.Г.Гасанов**

Скоростное повышение объема трафиков созданных передач систем и связей, а также повышение постановки задач по рациональному использованию каналов связи на базе современной компьютерной и информационной технологии требует повышение эффективности телекоммуникационных систем военного назначения.

В статье были рассмотрены результаты долгосрочных научных исследований проведенные в направлении оценки системно-технических аспектов эффективности телекоммуникационных систем военного назначения. В статье также рассматривается актуальность задач стабильного поддержания потенциальной помехозащищенности передачи тракта в повышенной надежности и пропускной способности телекоммуникационных систем.

Summary

**Analysis on methods improving the efficiency of military telecommunication systems
B.Q.İbrahimov, A.H.Hasanov**

Modern computer and information technology systems herewith networks based on program created by the rapid growth in the volume of traffic and the requirements for effective use of communication channels to expand the effectiveness of military communication systems requires to improve the effectivity of military oriented telecommunication systems.

In the article, the results of long-conducted researches on evaluation on effectivity of military oriented telecommunication systems from the point of systematic-technical view were looked through. Hereby, bandwidth capacity of the telecommunication systems and an issue on keeping cryptographic protection in stable form of the transmission tracts within improvment of their reliability are studied in the article.

MƏHDUDGÖRMƏ ŞƏRAİTİNDƏ DÜŞMƏNİN KƏŞFİYYAT-DİVERSİYA QRUPLARINI AŞKARETMƏ QURĞUSU

A.R.Nastakalov

Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi

Açar sözlər: kəşfiyyat və diversiya qrupları, döyüş postu, xüsusi qurğu

Ключевые слова: разведывательные и диверсионные группы, боевой пост, специальная группа

Keywords: reconnaissance and raiding parties, militant post, special group

Xülasə: məqalədə döyüş postlarında məhdudgörmə şəraitində düşmənin kəşfiyyat qruplarının erkən aşkar olunması məqsədi ilə insan amilini aradan qaldıran avtomatlaşdırılmış xüsusi aşkar etmə qurğuları işlənib və tətbiqə təklif olunur. Elektrik enerjisi az tələb edən və günəş batareyaları ilə təchiz edilən bu qurğuların tətbiqi cəbhə bölgəsində çox vacib məsələlərdən biridir.

Son vaxtlar cəbhə bölgəsində düşmənin kəşfiyyat və diversiya qruplarının fəallığının artması müşahidə olunur. Buna misal olaraq aşağıdakı faktları vurğulamaq olar. İyulun 25-dən 26-na keçən gecə Ağdam və Goranboy rayonları ərazisində, iyulun 31-dən avqustun 1-nə keçən gecə Ağdam və Tərtər rayonları ərazisində, 26 dekabr 2014-cü il və 23 yanvar 2015-ci il tarixlərində axşam saatlarında cəbhənin Ağdam rayonu istiqamətində, martın 6-na keçən gecə Ağdərə-Tərtər istiqamətində erməni kəşfiyyat-təxribat qrupları qoşunların təmas xəttini keçməyə cəhd göstərib. 29 yanvar 2015-ci ildə isə cəbhənin Ağdam rayonu istiqamətində Silahlı Qüvvələrimizin mövqeləri üzərində Ermənistan Silahlı Qüvvələrinə məxsus pilotsuz uçuş aparatı Hərbi Hava Qüvvələrimiz tərəfindən məhv edilib.

Silahlı Qüvvələrimizin bölmələrinin sayıqlığı nəticəsində düşmənin səngərlərimizə yaxınlaşması əksər hallarda qabaqcadan aşkar edilərək təxribatın qarşısı alınmışdır. Əfsuslar olsun ki, bu hadisələrdə itkilərlə də üzləmişik. Bu onu göstərir ki, düşmənin kəşfiyyat-diversiya qruplarının erkən aşkar edilməsi və onlara qarşı tədbir görülməsi problemi hal-hazırda çox aktualdır.

Gecə və ya məhdudgörmə şəraitində müşahidə postlarında növbəçəkən əsgərlər tərəfindən bu qrupların vaxtında aşkar olunması çətinləşir. Növbəçəkən əsgərlərin yorulması, yuxuya getməsi və ya diqqətinin yayınması ilə əlaqədar ayıq-sayıqlığı itirmələri, üstəlik soyuq hava şəraiti, ərazinin relyefi və bitki örtüyü, müxtəlif əraziləri eyni zamanda və uzaq məsafələri müşahidə etmə məhdudluğu məsələni daha da çətinləşdirir [1-3]. Bunları nəzərə alaraq təqdim olunan məqalədə məhdudgörmə şəraitində düşmənin kəşfiyyat - diversiya qruplarının avtomatik aşkaretmə qurğusu işlənib və tətbiqə təklif olunur.

Mövcud aşkaretmə vasitələri və onların çatışmazlıqları

Düşmənin kəşfiyyat və diversiya qruplarının gecə və ya məhdudgörmə şəraitində aşkar etmək üçün bir çox radiolokasiya, optoelektron, akustik və kəşfiyyat-siqnalizasiya qurğuları mövcuddur.

Radiolokasiya qurğuları. Kəşfiyyat və diversiya qruplarının aşkar edilməsi üçün radiolokasiya qurğusunun ötürücüsü müşahidədə saxlanılan əraziyə radioşüa göndərir, ərazidən əksölünən dalğaları isə onun qəbuledicisi qəbul edir və elektron monitorunda ərazinin təsviri yaranır. Bu proses müşahidədə saxlanılan ərazidə istər insanların, istərsə də hərbi texnikanın istənilən hərəkətini aşkar etməyə imkan verir. Radiolokasiya stansiyalarına misal olaraq *PSNR-5k*, *SBR-3* və *ASKARAD* kimi stansiyaları göstərmək olar. Bəzi RLS-lər, gecə müşahidə cihazı, pulemyot və yaxud avtomatik qumbaraatanla kompleks şəkildə də istifadə oluna bilər. Ancaq onların heç biri hədəfi avtomatik aşkar və siqnalizasiyasını həyata keçirmir.

Çatışmazlığı. Radiolokasiya qurğularının ölçülərinin böyük, kütlələrinin ağır və fəaliyyəti üçün böyük elektrik enerjisi tələb etməsini onların çatışmazlığı kimi göstərmək olar. Həmçinin radiolokasiya stansiyası düşmənin radiotexniki kəşfiyyat qurğuları vasitəsi ilə aşkar oluna bilər, radiotexniki mübarizə qurğularının köməyi ilə isə ona qarşı mane törədilə bilər. Üstəlik, radiolokasiya stansiyasını fasiləsiz işlətmək əksər hallarda mümkün olmur və qiyməti də bahadır.

Optoelektron qurğulara əsasən gecəgörmə cihazları və termal kamera ilə təchiz olunmuş optik nişangahlar aiddir. Onlar iş prinsipinə görə **passiv** və **aktiv** növlərə ayrılır.

Passiv optoelektron cihazların iş prinsipi ətraf mühitin istilik fonunda müxtəlif predmetlərin temperatur fərqi əsaslanır. Belə ki, burada insanın, heyvan aləminin və texnikanın ətraf mühitə nisbətən fərqli temperatura malik olduqlarına görə onların şüalandırdığı infraqırmızı dalğaların intensivliyi fərqlidir. Infraqırmızı qəbuledici müşahidə olunan məkandan şüalanan bu dalğaları qəbul edir, onları görünən işıq spektrinə çevirir və elektron monitora ərazinin infraqırmızı təsviri yaranır. Passiv qurğular az enerji sərf etdiyinə görə elektrik batareyalarının enerjisi uzun müddət kifayət edir. Lakin burada yalnız ətraf mühitin öz şüalanmasından istifadə olunduğuna görə passiv optoelektron cihazlar çox böyük məsafədə obyektlərin aşkar olunmasına imkan vermir. Aktiv cihazlarda isə qəbuledicidən başqa əlavə infraqırmızı şüalandırıcıdan da istifadə olunur. Şüalandırıcı ətrafa infraqırmızı dalğalar şüalandırır və radiolokasiya qurğularında olduğu kimi, əksolunan şüaları qəbul edir, lakin burada ərazinin radiolokasiya təsviri yox, infraqırmızı təsviri yaranır. Aktiv cihazlarda şüalandırıcının tətbiqi müşahidə və aşkar etmə məsafəsini əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa imkan verir. Lakin bu cihazlar daha çox enerji tələb etdiyindən onları uzun müddət fasiləsiz işlətmək çətindir. Üstəlik onlar passivlərə nisbətən daha bahadır.

Akustik qurğular – hərbi texnikanın və hətta insanların yaratdığı səs (akustik dalğaların) qəbulu və onun əsasında obyektlərin aşkar olunmasını təmin edən qurğulardır.

Qeyd olunan radiolokasiya, optoelektron və akustik qurğular vasitəsi ilə ərazinin nəzarət altında saxlamağın əsas çatışmazlığı **İNSAN AMİLİDİR**. Belə ki, yuxarıda qeyd olunan səbəblərdən növbəçəkən əsgərin bu cihazlar vasitəsi ilə daimi müşahidə aparması və heç bir hərəkəti gözdən qaçırmaması çox çətin məsələdir. Bundan başqa, kəşfiyyat-siqnalizasiya qurğuları-sensorlar da mövcuddur. Onların tərkibinə seysmik, akustik, maqnit və yaxud digər siqnalların dəyişməsinə hiss edən bloklar, azgüclü ötürücü və elektrik enerji mənbəyi daxildir. Onlar düşmən ərazisinə atılır, əgər insan və ya texnika keçərsə, bunu hiss edir və bizim postlarımızda yerləşən qəbuledicilərə siqnal göndərir. Bunlara misal olaraq **1K18 “REAL-U** qurğusunu göstərmək olar. Bu vasitələrin əsas çatışmazlığı onların düşmən ərazisində yerləşməsi və orada onlara nəzarətin mümkün olmamasıdır. Üstəlik, cəbhə bölgəsində tez-tez düşmən qüvvələri yanğınlıq törədir ki, bu da onları sıradan çıxara bilər.

Təklif olunan yeni avtomatik aşkaretmə qurğusu

Yuxarıda qeyd olunan nöqsanları aradan qaldırmaq məqsədi ilə **yeni optoelektron qurğu** təklif olunur. Şəkil 1-də bu qurğunun funksional sxemi göstərilib. Bu qurğu bir neçə gecəgörmə cihazlarından, işıq siqnalını elektrik siqnala çevirən çeviricidən (İ/E çeviricisi), analoq-rəqəm çeviricisindən (ARÇ), rəqəmli elektron-hesablayıcı maşından, monitordan, idarə dəstəyindən və siqnalizasiya vasitələrindən ibarətdir [4,5]. Qurğunu elektrik enerjisi ilə təmin etmək üçün günəş batareyaları və akkumulyatorla təchiz olunmuş qida bloku tətbiq olunur. Təklif etdiyimiz qurğu düşmənin kəşfiyyat və diversiya qruplarının gizli və avtomatik aşkar olunmasını təmin edəcək. Belə ki, ətraf mühitin infraqırmızı fonunda hər hansı dəyişikliklər baş verərsə, elektron-hesablayıcı maşın bu dəyişikliyi hesablayır və onun səviyyəsi bizim qoyduğumuz tələbi aşarsa, siqnalizasiya sistemi avtomatik işə düşəcək. Bu, şəxsi həyatı vaxtında məlumatlandırmaqla düşməyə qarşı əks-tədbir görmək üçün vaxt qazandıracaq.

Qurğunun iş prinsipi:

Gecəgörmə cihazları – havanın qaranlıq və ya məhdudgörmə şəraitində ətraf mühitin infraqırmızı şüalanmasını qəbul edir və işıq spektrinə çevirir. Onlar müxtəlif istiqamətlərə yönəldiyindən bütün istiqamətlərdə eyni zamanda müşahidəni təmin etməyə imkan yaradır.

İşıq siqnalını elektrik siqnalına çevirən çeviricilər – gecəgörmə cihazlarının çıxışında əldə olunan işıq siqnalını analoq elektrik siqnallarına çevirir.

Analoq-rəqəm çeviricisi – analoq elektrik siqnalını rəqəmli siqnala çevirir [6,7].

Rəqəm elektron qurğusu – verilmiş proqrama əsasən müxtəlif ARÇ-dən daxil olan rəqəmli siqnalları təhlil edir və mühitin infraqırmızı fonunda hərəkətdən obyektləri detektə edir. O, həmçinin ərazinin vahid infraqırmızı təsvir siqnalını yaradır. Məhz bu qurğu düşmənin kəşfiyyat - diversiya qruplarının avtomatik aşkar olunmasını təmin edir.

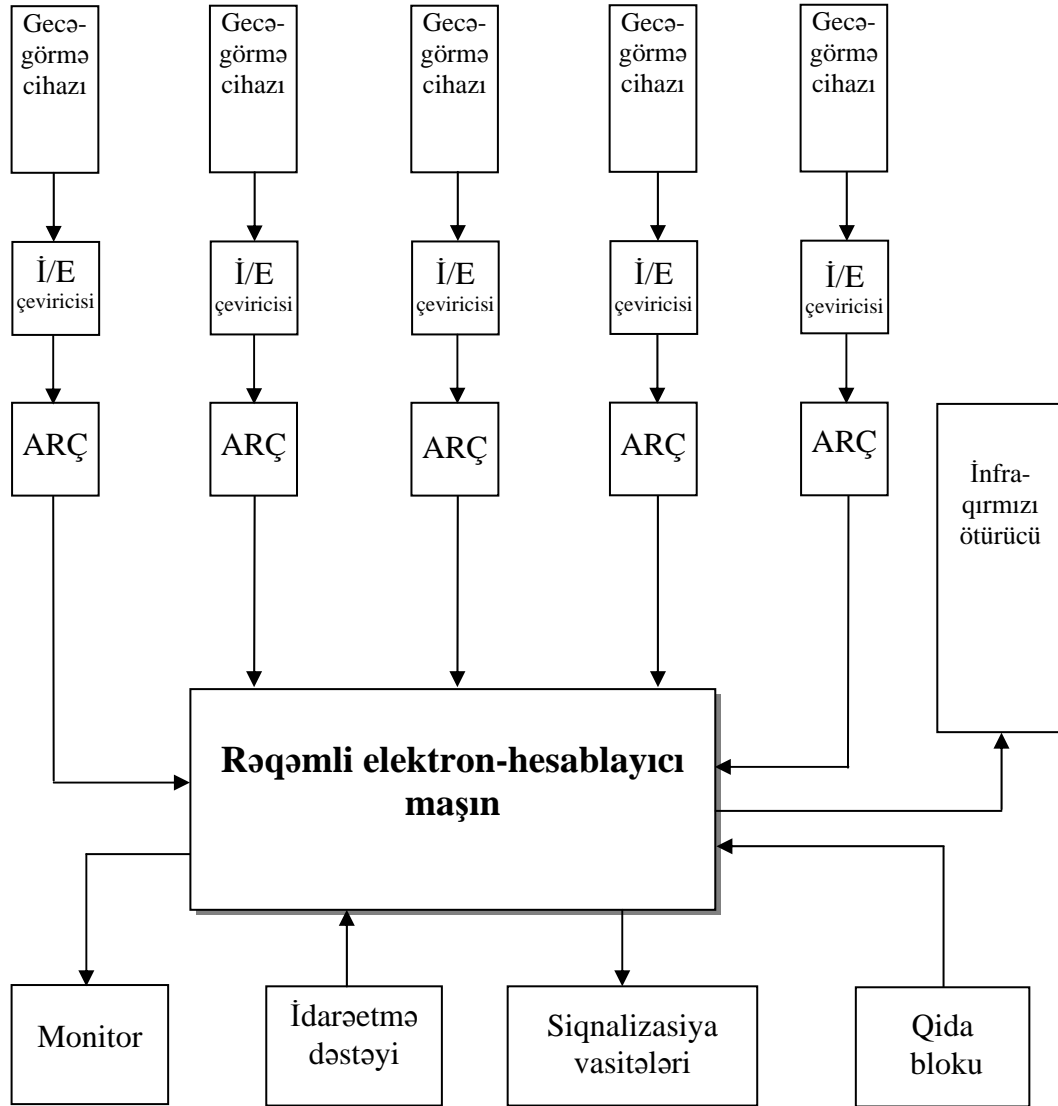
Monitor – müxtəlif istiqamətlərin eyni zamanda vahid infraqırmızı təsvirini təmin edir.

İdarə dəstəyi – elektron-hesablayıcı maşının iş rejimini idarə etmək üçün təyin olunub.

Siqnalizasiya vasitələri – müşahidə olunan ərazidə düşmənin kəşfiyyat və diversiya qrupları aşkar olunanda, şəxsi həyatı və rəisləri dərhal məlumatlandırmaq üçündür.

İnfraqırmızı ötürücü – müşahidə məsafəsini artırmaq üçündür. Belə ki, müəyyən istiqamətdə kəşfiyyat qrupunun fəaliyyəti ehtimal olunursa, həmin istiqamətə güclü infraqırmızı şüalar göndərilir və aşkaretmə məsafəsi dəfələrlə artır.

Qida bloku – qurğunu elektrik enerjisi ilə təmin etmək üçündür. O, günəş batareyası vasitəsi ilə gündüz elektrik enerjisini akkumulyatorda toplayır, gecə isə qurğu bu enerjidən istifadə edir.

Şəkil 1. Elektron qurğunun funksional sxemi

Yeni avtomatik aşkaretmə qurğusunun müsbət cəhətləri

1. Əsasən passiv gecəgörmə cihazları istifadə edildiyindən qurğu az elektrik enerjisi tələb edir ki, bu da adi günəş batareyası vasitəsi ilə təmin olunur;
2. Ölçüləri və kütləsi kiçikdir;
3. Bütün ərazini eyni zamanda müşahidə edir;
4. Düşmənin aşkar olunması və siqnalizasiyası avtomatik baş verdiyindən insan faktoru aradan qalxır ki, bu da xətalara istisna edir;
5. Qurğunun tərkibində qoşunlarda istifadəolunan gecəgörmə cihazları tətbiq olunduğundan onların təmiri, dəyişdirilməsi və istismarı rahatdır;
6. Döyüş hazırlığına gətirilməsi üçün çox az vaxt tələb olunur;
7. Qurğunu həm stasionar, həm də mobil vasitələr üzərində quraşdırmaq olar;
8. Uzun müddət fasiləsiz istismar etmək olar.

Yeni avtomatik aşkaretmə qurğusunun mənfə cəhətləri

1. Gündüz hər hansı obyektin aşkar olunması çətinləşir;
2. Passiv rejimdə aşkaretmə məsafəsi çox böyük deyil;
3. Qurğunun tərkibində bir neçə gecəgörmə cihazı tətbiq olunmalıdır;

Nəticə

Məqalədə döyüş postlarında məhdudgörmə şəraitində düşmənin kəşfiyyat qruplarının erkən aşkar olunması məqsədi ilə insan amilini aradan qaldıran avtomatlaşdırılmış xüsusi aşkaretmə qurğularının işlənilib və tətbiq edilməsi təklif olunur. Elektrik enerjisi az tələb edən və günəş batareyaları ilə təchiz olunan bu qurğuların tətbiqi cəbhə bölgəsində çox vacib məsələlərdən biridir. Bu qurğuların düşmənin kəşfiyyat qruplarını gizli aşkar etməsi onlara qarşı effektiv tədbir görməyə əlverişli şərait yaradır.

Təkliflər

Məqalədə qeyd olunan elmi araşdırmalar nəticəsində aşağıda göstərilən təkliflər irəli sürülür:

1. Məhdudgörmə şəraitində düşmənin kəşfiyyat - diversiya qruplarının aşkar etmək üçün avtomatlaşdırılmış və kombinə olunmuş qurğuların tətbiqi.
2. Növbəçəkən hərbi qulluqçuların ayıq-sayıqlığını yoxlamaq məqsədi ilə qurğuların tətbiqi.
3. Belə qurğuların tədqiqi üçün hərbi məktəblərimizdə uyğun şəraitin yaradılması.

Ədəbiyyat

1. A.A.Bayramov, A.R.Nastakalov Növbədə duran hərbi qulluqçuların ayıq sayıqlığına nəzarət edən rəqəmli elektron sistemi // ААНДМ Elmi Əsərlər Jurnalı, 2014, XXIII buraxılışı, 38-41 s.s.
2. В.З. Султанов, Б.М.Мирзоев, А.А.Байрамов, А.М.Мамедов “Бдительность диспетчера будут контролировать”// «Новости Аэронавигации», Rıqa, 2002, №1, с.27.
3. А.А.Байрамов, А.М.Мамедов, В.З. Султанов, Б.М.Мирзоев “Контроль внимания диспетчеров. «Ученые Записки НАА», Вакі, 2002, т.4, №1, с.32
4. Жеребцов И. П. Основы электроники. 1989.
5. Хоровиц П., Хилл У. Искусство схемотехники. 1984
6. Шука А.А. Процессоры и ЗУ в функциональной электронике. "Обзоры по электронной технике". - М.: ЦНИИ "Электроника", 1991.
7. Федотов Я.А., Шука А.А. Альтернативы развития микроэлектроники: в книге Микроэлектроника и полупроводниковые приборы. - М.: Радио и связь, 1989,

Аннотация

Устройство обнаружения разведывательно-диверсионных групп при условиях ограниченной видимости А.Р.Настакалов

В статье приводятся результаты разработки и предлагается к использованию, исключая человеческий фактор, автоматические устройства обнаружения разведывательно-диверсионных групп при условиях ограниченной видимости на боевых постах. Показана целесообразность использования подобных устройств, употребляющих минимум электрической энергии из солнечных батарей, на фронте.

Summary

Set for revealing reconnaissance-subversive groups at reduced visibility conditions A.R.Nastakalov

In paper there have been presented results of developments and offer to application excluding human factors automatic sets for revealing reconnaissance-subversive groups at reduced visibility conditions. Application these sets demanding minimum electric power on the basis of solar cells has very importance means.

**RADİOTEXNİKİ SİSTEMLƏRDƏ MANEƏYƏDAVAMLI SİQNALLARIN
PARAMETRLƏRİNİN ANALİZİ**

¹B.Q.İbrahimov, ²Y.S.İsayev

¹AR Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

²Azərbaycan Ali Hərbi Təyyarəçilik Məktəbi

Açar sözlər: fasiləsiz siqnal, diskretləşmiş siqnal, kvantlanmış siqnallar, additiv maneələr

Ключевые слова: непрерывный сигнал, дискретный сигнал, квантованные сигналы, аддитивные помехи

Keywords: continuous tone, a digital signal, the quantized signals, additive noise

Xülasə: məqalədə müasir dövrdə yeni informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə, ötürülən və qəbul edilən məlumatın dəqiqliyinə və həqiqiliyinə olan tələblərin artması ilə əlaqədar hərbi təyinatlı radiotexniki sistemlərin effektiv istifadə edilməsinə qoyulan tələblərin genişlənməsi və effektivliyinin yüksəldilməsi öz əksini tapmışdır. Məqalədə hərbi təyinatlı radiotexniki sistemlərin effektivliyinin qiymətləndirilməsi istiqamətində aparılmış uzunmüddətli tədqiqatların nəticələri nəzərdən keçirilmişdir. Həmçinin radiotexniki sistemlərin ayırdetmə qabiliyyətinin və maneəyədavamlılığının yüksəldilməsi məsələsinin aktuallığına baxılmışdır

Müasir dövrdə yeni informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə, ötürülən məlumatın dəqiqliyinə və həqiqiliyinə olan tələblərin artması radiotexniki sistemlərin (RS) və qurğuların yüksək maneəyədavamlı olmasını tələb edir.

Radiotexniki sistemlərdə siqnal isə məlumatın fiziki daşıyıcısı olub, ötürülən məlumatın fiziki prosesini xarakterizə edir. Siqnal kimi istənilən fiziki prosesi göstərmək olar, cərəyan və ya gərginlik fiziki kəmiyyət hesab olunur.

Radiotexniki sistemlərdə rabitə kanalları (RK) hesabına eyni vaxtda məlumatların ötürülməsi çoxkanallı sistemləri təşkil edir. Məlumatların eyni vaxtda ötürülməsi prinsipini xarakterizə edən və realizasiyasını təmin edən sistem elektrik rabitəsində çoxkanallı telekommunikasiya sistemi hesab edilir.

Radiotexniki sistemlərdə maneəyədavamlı siqnalların parametrlərinin analizi üçün ilk növbədə diskret və rəqəm siqnalların rabitə kanalları vastəsi ilə veriliş parametrləri birgə tədqiq və analiz edilə bilər.

Elektrik rabitə siqnalları ötürülən məlumatın xüsusiyyətindən asılı olaraq aşağıdakı tiplərə ayrılır:

1. Fasiləsiz siqnallar.
2. Zamana görə diskret siqnallar.
3. Səviyyəyə görə kvantlanmış siqnallar.
4. Rəqəm siqnalları.

Rəqəm siqnalları – diskret xarakterli olub, diskret siqnalların kodlarla təsviri nəzərdə tutulur (məsələn: 11001010).

Elektrik rabitə siqnallarının zamana görə təsvirindən görünür ki, siqnallar məlumatın vaxta görə dəyişməsinə təsvir edir və $t_1, t_2, \dots, t_n$ momentlərində aldığı qiymətləri ilə xarakterizə olunur.

Siqnallar təsnifatına görə isə istifadə olunduğu sahə, xarakteri və dəyişmə oblastına görə fərqlənir. Rəqəm siqnalları kvantlama prosesi nəzərə alınaraq riyazi olaraq belə ifadə olunur.

$$x_r(nT) = F_k[x(nT)]. \quad (1)$$

Kvantlama funksiyaları kvantlama səviyyəsinə görə $h_1, h_2, \dots, h_N$ müxtəlif üsullarla seçilir.

Sadə halda bərabər addımlar üçün $\Delta h = h_i - h_{i-1} = \text{const}$ qəbul edilir və kvantlama funksiyası isə aşağıdakı kimi yazılır:

$$x_r(nT) = F_k[x(nT)] = \begin{cases} h_1, & \text{əgər } x(nT) \leq (h_2 + h_1)/2, \\ \dots & \dots \dots \\ h_N, & \text{əgər } (h_N + h_{N-1})/2 < x(nT). \end{cases} \quad (2)$$

(2) riyazi ifadəsinə əsasən analoq-rəqəm çevrilmələri aşağıdakı ardıcılıqla yerinə yetirilir:

1. Fasiləsiz siqnal zamana görə diskretləşdirilir.

2. Diskretləşmiş siqnal səviyyəyə görə kvantlanır.
3. Kvantlaşmış siqnallar ikili əsasla malik kodlarla (0,1) kodlanır, yəni kvantlanmış hesabi qiymətlər $x_r(nT)$ ikili m – mərtəbəli kod vasitəsi ilə kodlanır. Məsələn: $x_r(0) = 0001$; $x_r(T) = 0010$; $x_r(2T) = 0011$ və s.

Kvantlama səviyyəsi ilə N - ən kiçik kod mərtəbəsi m belə bir münasibətə malikdir:

$$m = \text{int}(\log_2 N).$$

Diskret siqnal olan $x_d(t)$ -ni özünün ani qiymətləri şəklində aşağıdakı kimi yazmaq olar:

$$\{x(k) = x(t = k\Delta t)\}. \quad (3)$$

Onda diskret siqnalın modeli belə ifadə olunur [1, 4]:

$$x_d(t) = x(t) \cdot f_n(t) \quad (4)$$

Burada,

$$f_n(t) = \Delta t \sum_{k=-\infty}^{\infty} \delta(t - k\Delta t) \quad (5)$$

ölçüsüz periodik delta funksiyadır.

Kanalların zamana görə bölünməsi halında onların xətt traktında hər kanal üzrə siqnalı ötürmək üçün müəyyən zaman intervalları ayrılır.

RK-nın əsas xarakteristikalarından biri ötürmə funksiyası olub, sistemin impuls xarakteristikasına uyğundur və belə yazılır:

$$\dot{K}(f) = K(f) e^{j\varphi(f)} = \gamma \cdot e^{-j\omega t_0} \quad (6)$$

Bu ifadədən görünür ki, amplitud-tezlik xarakteristikası tezlikdən asılı deyil, lakin faza-tezlik xarakteristikası $\varphi(f) = -2\pi f \cdot t_0$ tezlikdən asılı olaraq xətti dəyişir.

Stasionar xətti RK üçün ötürmə funksiyası belə bir inteqralla müəyyən edilir:

$$\dot{K}(f) = \int_{-\infty}^{\infty} g(\tau) \cdot e^{-j\omega\tau} d\tau \quad (7)$$

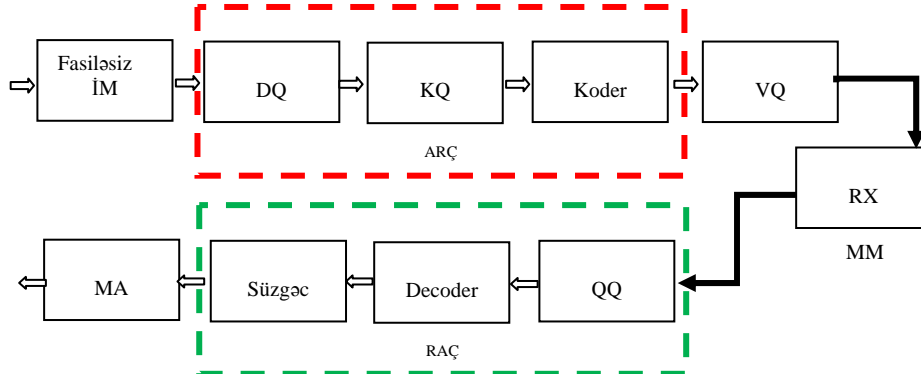
Əgər, hər kanal üzrə zaman intervallarında rəqəm siqnalları ötürülürsə, onda belə veriliş sistemi RK hesab edilir.

Radiotexniki sistemlərdə RK-dan effektiv istifadə olunması, məlumatın veriliş sürəti (V , bit/s), rəqəm siqnallarının qəbulu zamanı səhv ehtimalı $P_{səhv}$, kanalın tezlik zolağının eni ΔF_k , modulyasiya növü $U(t)$ və sürəti (B , Bod) ilə xarakterizə olunur [3,5]. Yəni

$$E_{ia} = W[V, P_{səhv}, U(t), B, \Delta F_k]. \quad (8)$$

burada W – ötürülən məlumatın qəbul operatoru hesab olunur.

Şəkil 1-də rəqəm RK-nın sadə struktur sxemi göstərilib.

Şəkil 1. Fasiləsiz informasiya üçün rəqəm RK-nın sadə struktur sxemi

Struktur sxem aşağıdakı rəqəm elementlərindən ibarətdir: DQ – diskretləşdirmə qurğusu və ya diskretləşdirici; KQ-kvantlayıcı qurğu və ya kvantlayıcı; ARÇ və RAÇ – analoq-rəqəm çeviricisi və rəqəm-analoq çeviricisi; RX – rabitə xətti; MM – maneə mənbəyidir. İM – informasiya mənbəyi və MA – məlumat alan; VQ və QQ-verici qurğu və qəbuledici qurğu. Nəzərə alsaq ki, danışıq siqnalının tezlik spektri (300–3400) Hs-dir, onda $F_d > 2F_y > 2 \times 3400 > 6800$ Hs olacaqdır.

T-BRİ-nin təklifi əsasında diskretləşdirmə tezliyi $F_d = 8000$ Hs qəbul edilib. Bu tezlik RK-da TQ süzgəclərinin seçilməsini asanlaşdırır. Lakin ARÇ-də ikinci əməliyyat kvantlama küyü adlanan xəyata gətirib çıxarır və $\varepsilon(t)$ -ilə işarə edilir.

Radiotexniki sistemlərdə (RS) geniş istifadə olunan analoq, diskret və rəqəm siqnallarının qəbulu zamanı maneəyədavamlılıığı yüksəltmək üçün onların əsas xarakteristikalarının öyrənilməsi və analizi telekommunikasiyada mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunlar aşağıdakılardır [1]:

1. RS ötürülən siqnallara, mühitdən asılı olaraq, müxtəlif mənəə mənbələri – additiv, multiplikativ, impuls, fluktasiya və s. təsir edir və çıxışda yekun siqnal qarışıq şəkildə aşağıdakı kimi qəbuledici sistemin girişinə daxil olur:

$$S(t, b_i) = M_m(t) \cdot U(t, b_i) + N_m(t). \quad (9)$$

Burada, b_i – sistemin ikili elementdən ibarət olmasını $b_i = \{0, 1\}$ göstərir; $M_m(t)$ – müəyyən t – zaman anında multiplikativ maneə, $U(t, b_i)$ – müəyyən t – zamanın da ötürülən faydalı məlumatın siqnalı; $N_m(t)$ – müəyyən t – zaman anında additiv tipli maneələri ifadə edir.

Radiotexniki sistemlərdə və kanallarda real olaraq additiv maneələr daim mövcuddur. Additiv maneələr elektrik və statistik xarakterinə görə RK-ya üç formada təsir göstərir: fluktasiya, kvaziharmonik və impuls maneələri. RK-da fluktasiya maneəsinə təsadüfi proses kimi baxılır və gücün spektral sıxlığı ilə belə qiymətləndirilir [6]:

$$G_m(f) = 0,5hf \left[\exp\left(\frac{hf}{kT} - 1\right) \right]^{-1}. \quad (10)$$

Burada, h – Plank sabiti ($h = 6,62 \cdot 10^{-34}$ C·san), k – Bolsman sabiti ($k = 1,38 \cdot 10^{-23} \frac{C}{dər}$); T – maneə mənbəyinin mütləq temperaturu, f – tezlikdir.

Radiotexniki sistemlərdə radiotezliklər və səs siqnalları üçün $hf \ll kT$ olduğu üçün (10) ifadəsini sıraya ayırmaqla aşağıdakı kimi yazmaq olar:

$$G_m(f) = \frac{k \cdot T}{2} = \frac{N_0}{2}. \quad (11)$$

Burada, N_0 – birtərəfli müsbət tezlikdə maneənin spektral sıxlığıdır (Vt).

RK-da geniş təsir dairəsinə malik maneələrdən biri də impuls maneəsidir. İmpuls maneələrinə təsadüfi və genişzolaqlı proses kimi baxılır və zamana görə paylanmış olur. İmpuls maneəsinin xüsusiyyəti loqonormal qanunla yazılır və aşağıdakı kimi ifadə olunur:

$$W(\rho) = \frac{1}{\beta \sqrt{2\pi\beta^2}} \exp\left[-\frac{(\rho - a)^2}{2\beta^2}\right], \quad (12)$$

$$W(A) = \frac{1}{\sqrt{2\pi\beta^2}} \exp\left[-\frac{(\ln A - a)^2}{2\beta^2}\right], \quad (13)$$

Burada, a, β^2 - təsadüfi proseslərin $\rho = \ln A$ çevrilməsində riyazi gözləmə və dispersiyadır.

Yuxarıda göstərilmiş maneələrin xarakteri məlum olduğdan sonra onlara qarşı müəyyən edilmiş metodlarla mübarizə aparmaqla təhrifləri minimalaşdırmaq mümkündür.

Rabitə sistemlərində istifadə olunan kanallara təsir edən maneələrin xüsusiyyəti məlum olduğdan sonra onların riyazi modeli hazırlanır və parametrlərin hesablaması yerinə yetirilir.

2. RS siqnal mənbələri və ya siqnallar üçün informasiya miqdarı belə ifadə olunur:

$$H = -K \cdot \sum_{i=1}^n P_i \cdot \log_2 P_i, \quad i = \overline{1, n} \quad (14)$$

Burada, K – loqarifmin əsasını nəzərə alan əmsal; P_i – i saylı məlumatın daxilolma ehtimalı, n – ümumi ilkin verilənlərdir.

3. Radiotexniki sistemlərdə siqnalların orta gücü belə ifadə olunur:

$$P_s = \frac{1}{T} \int_0^T u^2(t) dt, \quad 0 \leq t \leq T \quad (15)$$

Burada, $u(t)$ – siqnalın zamana görə dəyişməsinə xarakterizə edir və aşağıdakı kimi təyin edilir:

$$u(t) = \sum_{i=1}^n U_i q(t - kT_s), \quad 0 < t < T_0, \quad T_0 = n \cdot T_s. \quad (16)$$

Burada, $q(\cdot)$ – impulsun forması; n – rəqəm siqnallarının simvollarının sayı, U_i – i -saylı impulsun amplitudası; T_s – impulsun davametmə müddəti; T_0 – rəqəm siqnalının davametmə müddətidir.

4. RS-də əsas göstərijilərdən biridə siqnalların ortoqonallılığı olub, real siqnalı ortoqonol tərkibdə belə bir cəmlə ifadə etmək olar:

$$x(t) = \sum_{i=1}^n a_i \cdot \varphi_i(t) \quad (17)$$

burada $\varphi_i(t)$ – funksiyalar sistemi olub, ortoqonol və ortanormal bazis funksiyasıdır.

5. Radiotexniki sistemlərdə səhv ehtimalı aşağıdakı kimi təyin edilir:

$$R_{\text{səhv}} = \int_{-\infty}^{-0,5E_g} W(\xi) d\xi = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_a^{\infty} \exp(-0,5t^2) dt. \quad (18)$$

Burada, ξ – N_0 -in normal paylanmamış qiyməti hesab olunur ($N_m(t) \rightarrow \xi$) və $\xi < -0,5 E_g$, a – daxil edilən dəyişən olub, $t = -\xi / \sqrt{D(\xi)}$ əvəzləməsindən sonra aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

$$a = 0,5E_g / \sqrt{D(\xi)} = \sqrt{\frac{E_g}{2N_0}}, \quad D(\xi) = 0,5 N_0 \cdot E_g. \quad (19)$$

Burada, $D(\xi)$ – təsadüfi kəmiyyət olan ξ – siqnalının dispersiyasıdır;

6. RS-də əsas göstəricilərdən biri də E_g – siqnalların ekvivalent enerjisi olub, aşağıdakı kimi təyin edilir:

$$E_g = \int_0^T [u_1(t) - u_0(t)]^2 dt. \quad (20)$$

Yekun olaraq, mühəndis hesablamaları üçün səhv ehtimal – əlavə səhv funksiyası ilə aşağıdakı kimi təyin edilir:

$$R_{\text{səhv}} = Q[(E_g / 2N_0)^{0,5}]. \quad (21)$$

burada $Q(x)$ – jədvəl inteqralı olub, (əlavə1-dən istifadə edərək təyin edilir) belə təyin olunur;

$$Q(x) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_x^{\infty} \exp(-0,5t^2) dt. \quad (22)$$

Bəzən səhv ehtimallarını hesablamaq üçün $Q(x)$ -lə ekvivalent olan Kramp funksiyasından da geniş istifadə edilir:

$$F_k(x) = \frac{2}{\sqrt{2\pi}} \int_0^x \exp(-0,5t^2) dt,$$

Onda

$$Q(x) = 0,5 [1 - F_k(x)]$$

Səhv funksiyası isə – Laplas funksiyası olub, aşağıdakı kimi təyin edilir:

$$F(x) = 1 - Q(x) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^x \exp(-0,5t^2) dt.$$

Bəzən isə belə bir funksiyadan da istifadə olunur:

$$\begin{aligned} \text{erf}(x) &= \frac{2}{\sqrt{\pi}} \int_0^x \exp(-t^2) dt, \\ \text{erf}(x) &= F_k(x / \sqrt{2}), \\ \text{erf}(x) &= 1 - \text{erfj}(x), \quad \text{erfj}(x) = \frac{2}{\sqrt{\pi}} \int_x^{\infty} \exp(-t^2) dt \end{aligned}$$

Alınmış (18),..., (21) ifadələrindən görünür ki, optimal qəbul zamanı o radiotexniki sistemin mənaəvdavamlılığı yüksək hesab olunur ki, orada istifadəolunan siqnalın formasından asılı olmayaraq, ekvivalent enerjisi böyük olsun.

Nəticə

Beləliklə, yuxarıdakı ifadələrdən görünür ki, RS-də maneəyədavamlı siqnalların parametrlərinin analizi effektiv qəbulu prosesinin xarakteristikalarını yaxşılaşdırır və maneəyədavamlılıq təkliflərini təmin edir.

Təkliflər

Müasir dövrümüzdə elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı radiotexniki sistemlərə də əsaslı təsir edərmişdir. Təklif edilir ki, məqalədə qeyd edilmiş siqnalların parametrlərinin analizi ilə bağlı məsələlər, fundamental araşdırmalar tələb edən istiqamətlər sırasına aid edilsin və Slahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasında fəaliyyətə başlamış Adyunktura və elm şöbəsində bu sahə üzrə elmi-tədqiqat işlərinin aparılması planlaşdırılıb həyata keçirilsin.

Ədəbiyyat

1. Кловский Д.Д. и др. Теория электрической связи. -М.:Радио и связь, 1999.– 432 с.
2. Ибрагимов Б.Г. Эффективность и помехоустойчивость терминальных комплексов систем телекоммуникаций. Баку, «Элм», 1998. –256 с.
3. Скляр Бернард. Цифровая связь. Теоретические основы и практическое применение. Пер. с англ. М.: 2003. –1104 с.
4. Игнатов В.А. Теория информации и передачи сигналов. Учебник для вузов. – 2-е изд., перераб. и доп. М.: Радио и связь, 1991. – 280с.
5. İbrahimov B.Q. Elektrik rabitə nəzəriyyəsi. Bakı, “Elm”, 2009. – 500 с.
6. Катунин Г.П. и др. Телекоммуникационные системы и сети. Радиосвязь, радиовещание и телевидение. В 2-х томах. Горячая линия, Телком., 2007. – 386с.

Аннотация

Анализ параметров помехоустойчивых сигналов в радиотехнических системах И.Г.Ибрагимов, Я.С.Исаев

В статье рассмотрены расширение требований эффективного использования и повышения эффективности радиотехнических систем военного назначения в связи повышением требований точности и достоверности передаваемой и принимаемой информации с использованием современных информационных технологий.

В статье рассмотрены результаты длительных анализов оценки эффективности радиотехнических систем военного назначения. В том числе актуальность темы повышения разрешающей способности и помехоустойчивости радиотехнических систем военного назначения.

Summary

Analysis of the parameters of error-correcting signals in radio systems I.G.Ibragimov, Y.S.Isayev

The article describes the extension of the requirements of effective use and increase the efficiency of radio systems for military use in connection requirements increase the accuracy and reliability transmitter and receive information using modern information technologies.

The article describes the results of long-term analyzes of evaluating the effectiveness of radio systems for military purposes. Including increasing the relevance of resolution and noise immunity of radio systems for military purposes.

HƏRBİ TEXNİKALARIN İSTEHSALINDA DAXİLİ SİLİNDRİK SÜRTMƏ PROSESİNDƏ QALIQ GƏRGİNLİYİNİN FORMALAŞMA QANUNAUYĞUNLUĞU

¹Ə.Ş.Sarvan, ²Ə.M.Talıbov

¹Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi

²AR Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

Açar sözlər: qalıq gərginliyi, sürtmə prosesi, səthin mikrohəndəsəsi, abraziv dənəciklər

Ключевые слова: остаточная напряженность, процесс трения, поверхностная микрогеометрия, абразивные частички

Keywords: remanent strength, friction process, surface micro geometry, abrasive particles

Xülasə: təqdim olunan məqalədə daxili silindrik sürtmə prosesində qalıq gərginliyinin yaranmasına təsir edən amillər araşdırılmış və onların optimal qiymətləri müəyyənləşdirilmişdir. Qalıq gərginliyinin qiymət və işarəsinin asılı olduğu əsas faktorlar, xüsusən də emal rejimi parametrlərinin prosesə təsir dərəcəsi müqayisəli şəkildə analiz edilmişdir.

Hərbi texnikaların hissələrinin istehsalı və təmiri (bərpa) zamanı onların işçi səthlərinin yüksək dəqiqliklə emalı vacib məsələlərdən biridir. Lakin, işçi səthlərin yüksək dəqiqliklə emalı prosesi bir sıra amillərdən asılıdır. Pəstahların mexaniki emalı səthin plastiki deformasiyası ilə müşayiət olunur ki, bu da qalıq gərginliyinin yaranmasına şərait yaradır. Qalıq gərginliyinin qiymət və işarəsi çoxsaylı faktorlardan, o cümlədən materialın fiziki-mexaniki xüsusiyyətlərindən, emal metodundan, kəsmə rejimi elementlərindən, kəsən alətin həndəsi parametrlərindən və bir çox texnoloji faktorlardan asılıdır. Qalıq gərginliyi detalların istismar xüsusiyyətlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən bir amildir. Çoxsaylı tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunub ki, sıxma qalıq gərginliyindən fərqli olaraq, dartma qalıq gərginliyi detalın xarici səth qatının istismar xüsusiyyətini kəskin şəkildə aşağı salır. Bununla əlaqədar, tamamlayıcı emal prosesi olan sürtmə prosesində yaranan qalıq gərginliyi ilə bağlı məsələlərin öyrənilməsi vacibdir.

Texnoloji faktorların təsirindən əmələ gələn qalıq gərginliyinin optimal qiymətini təyin etmək üçün sürtmə prosesinin əsas parametrlərinin (sürtkünün irəli-geri – $V_i.g$ və fırlanma – V_f hərəkət sürətləri, xüsusi təzyiq – $P_{x.t}$, sürtmə pastasının dənəvərliyi - Z və emal müddəti – T) qalıq gərginliyinin qiymətinə təsirinə baxılmış və faktorların kodlaşdırılması üçün riyazi asılılıq əldə edilmişdir.

Tərtib edilmiş metodikaya əsasən, səth qatının qalıq gərginliyinin optimal qiymətini təmin edən parametrlərin aşağıdakı qiymətlərini təyin edirik:

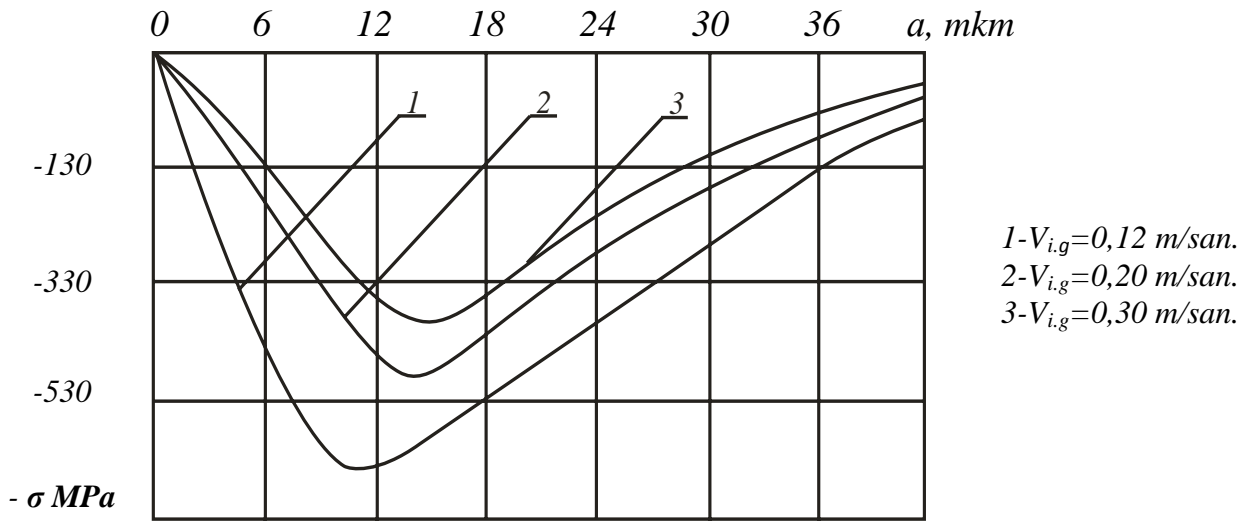
$$V_i.g = 0,20 \text{ m/san}, V_f = 0,60 \text{ m/san}, P_{x.t} = 150 \text{ kPa}, Z = 28 \text{ mkm}, T = 160 \text{ san.}$$

Eksperimentlərin nəticəsi əsasında sürtmə prosesi parametrlərinin qalıq gərginliyinə təsirini xarakterizə edən qrafik qurulmuşdur.

Abraziv dənəciklərinin materialın səth qatına təsiri hər şeydən əvvəl sürtkünün irəli-geri və fırlanma hərəkət sürətləri ilə tənzimlənir. Bu sürətlərin artması materialın səth qatının lokal sahədə dağılmasının xüsusiyyətini pozur, fiziki-mexaniki göstəricilərini aşağı salır və materialdan səth qatı çıxarılması intensivliyinin dəyişməsi ilə nəticələnir. Bu vəziyyətdə qalıq gərginliyinin qiymətinin azalması və nəticədə səthdə ancaq sıxma qalıq gərginliyinin formalaşması müşahidə olunur.

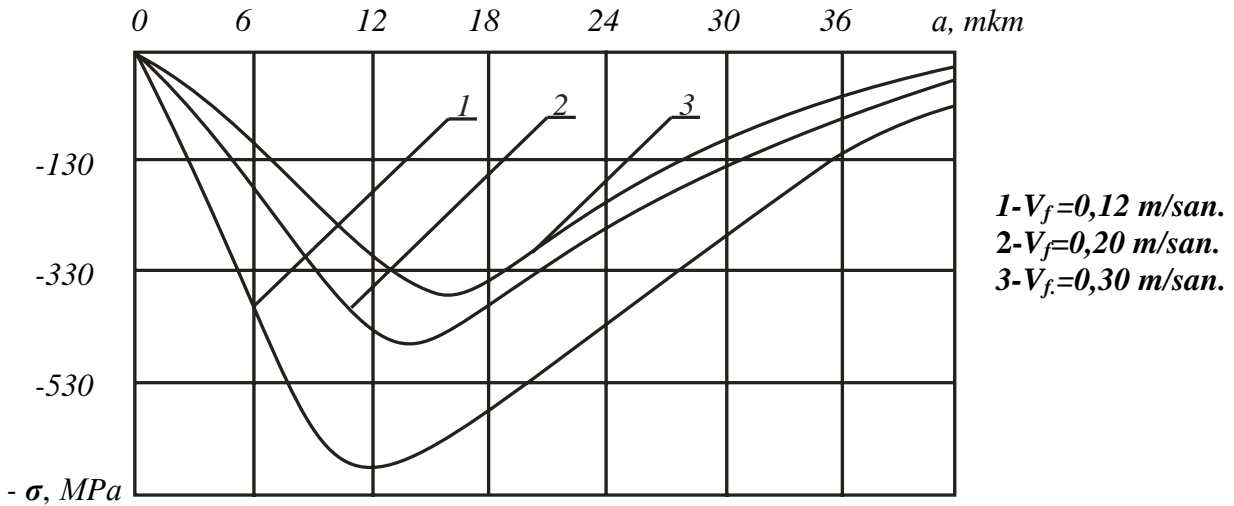
Məlumdur ki, qalıq gərginliyinin qiymət və işarəsinə emal edilən səthlə kəsən alət arasında yaranan kəsmə temperaturu əsaslı surətdə təsir edir. Kəsmə temperaturunun formalaşmasına kəsmə qüvvələri əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. İstilik proseslərini analiz edərkən məlum olur ki, sürtülən səthin hər bir elementar sahəsində istiliyin konsentrasiyası kəskin şəkildə aşağı düşür və sıxma qalıq gərginliyinin yaranmasına şərait yaranır.

Sürtkünün irəli-geri hərəkət sürətinin – $V_i.g$ artması ilə çıxarılan metal qatının həcmi də artır. Bu da öz növbəsində səth qatının plastiki deformasiyasının şəraitini asanlaşdırır və sıxma qalıq gərginliyinin də azalması ilə müşayiət olunur (şəkil 1).

Şəkil 1. Sürtkünün $V_{i.g}$ irəli-geri hərəkət sürətinin müxtəlif qiymətlərində üst qatın a dərinliyi üzrə σ qalıq gərginliklərinin paylanma epürləri

Müəyyən olunub ki, sürtkünün fırlanma hərəkət sürətinin 0,3 m/san-dən artıq qiymətlərində alətin çirklənməsi (suvaqlaşması) və çıxarılan yonqarın ölçüləri xeyli azalır.

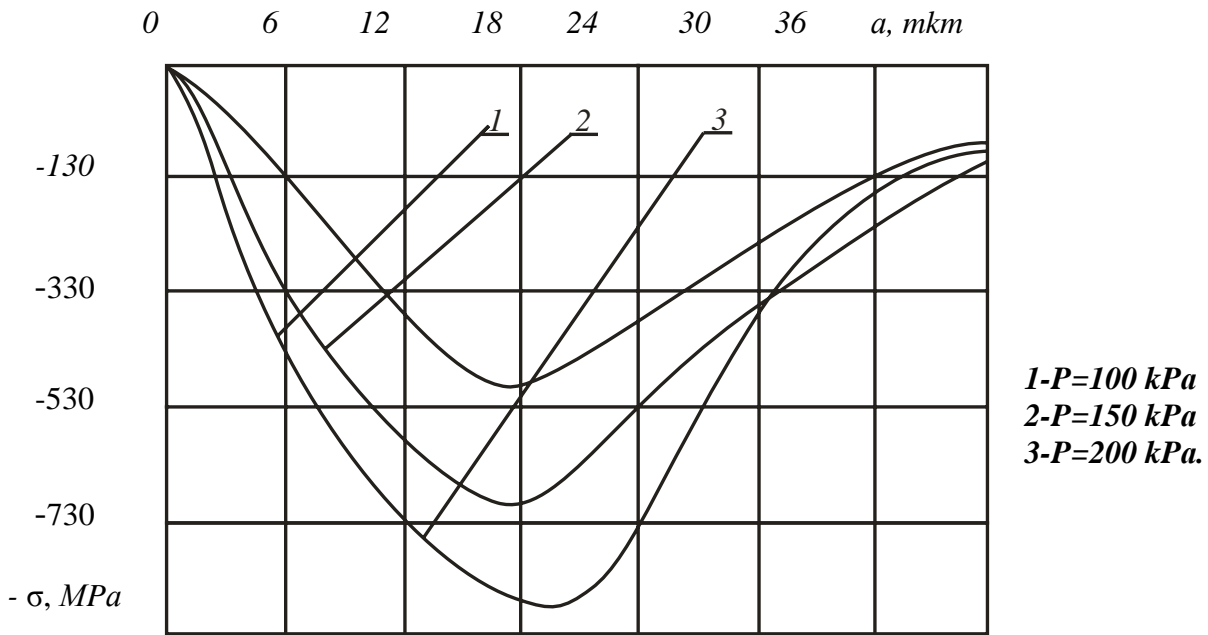

Şəkil 2. Sürtkünün V_f fırlanma hərəkət sürətinin müxtəlif qiymətlərində üst qatın a dərinliyi üzrə σ qalıq gərginliklərinin paylanma epürləri

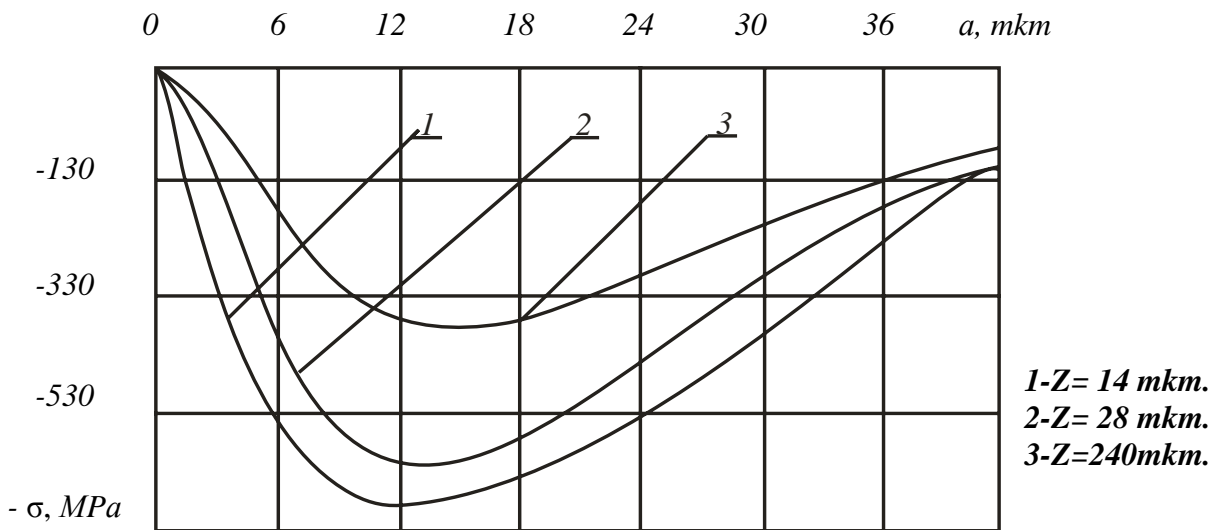
Təzyiqin 100-200 kPa-a qədər artması sıxma qalıq gərginliyinin artmasına gətirib çıxarır (şəkil 3). Adi kəsmə rejimində xüsusi təzyiq qiymətinin ($P_x.t$) artması emal olunan səthdən böyük emal payının götürülməsi ilə nəticələnir ki, bu da səthin kələ-kötürlülüyünün artması və sıxma qalıq gərginliyinin azalmasına gətirib çıxarır. Xüsusi təzyiqin kiçik qiymətlərində sürtmə prosesi mikrokəsmə əməliyyatından hamarlaşma əməliyyatına keçir və xüsusi təzyiq səth qatında yeni mikrorelyeflərin yaranmasına kifayət etmədiyindən texnoloji əməliyyatda yonqar çıxarılmır.

Sürtmə prosesi zamanı səthin formalaşmasında yaranan plastiki deformasiyanın xüsusi çəkisi kəsən dənəciyin parametrlərindən, onların dənəvərliyindən, kütləşməsindən və sürtkünün çirklənməsindən (suvaqlaşmasından) əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Şəkil 4-dən görüldüyü kimi, sürtmə pastasının dənəvərliyinin (Z) ölçüsünün böyüməsi səth qatının qalıq gərginliyinin azalmasına gətirib çıxarır.

Şəkil 3. Px.t xüsusi təzyiqin müxtəlif qiymətlərində üst qatın a dərinliyi üzrə σ qalıq gərginliklərinin paylanma epürləri

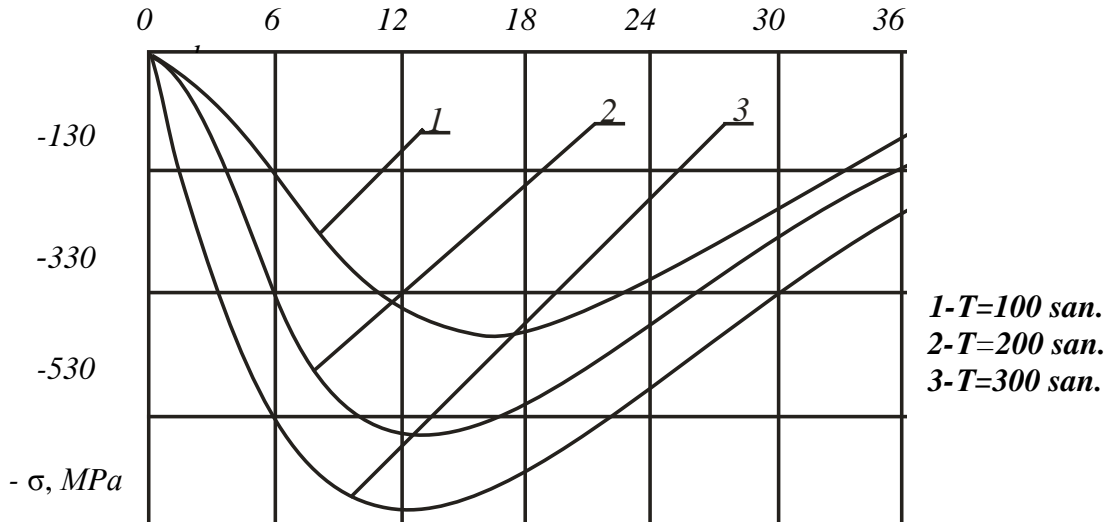
Şəkil 4. Z – sürtmə pastası dənəvərliyinin müxtəlif qiymətlərində üst qatın a – dərinliyi üzrə σ qalıq gərginliklərinin paylanma epürləri.

Səth qatının gərgin vəziyyəti təkcə abraziv dənəciklərinin parametrlərindən yox, həmçinin onların iş sxemindən asılıdır. Məlumdur ki, sərbəst hərəkətdən dənəcik detalın materialında yaranan qeyri-bərabər gərginliyin yaranmasına yüksək dinamik təsir göstərir.

Sürtmə prosesində sabit vəziyyətdə olan abraziv dənəciklərin dinamikliyi sərbəst vəziyyətdə olan dənəciklərə nisbətən zəif olur. Eksperimentlərin nəticəsi göstərir ki, emalın başlanğıc dövründə səth qatında yaranan dənəciyin ovulmasının (xırdalanmasının) intensivliyi nəticəsində nisbətən az sıxıcı qalıq gərginliyi yaranır. Dənəciklərin sürtküyə batması dərəcəsindən asılı olaraq qalıq gərginliyinin qiyməti tədricən artır. Bundan başqa σ -nın qiymətinə abraziv dənəciyinin keyfiyyət göstəricisi də əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Eyni şəraitdə qalıq gərginliyinin qiyməti dənəciyin emal olunan materialın səth qatına batma dərinliyindən də asılıdır. Müəyyən olunub ki, batma dərinliyi nə qədər çox olarsa, bir o qədər çox material qatı götürülür və sıxma qalıq gərginliyinin qiyməti az olar. Nəzərə almaq lazımdır ki, sürtmə prosesindən sonra əmələ gələn tək-tək cızıqlar və izlər qalıq gərginliyinin qiymətinə təsir etmir, amma gərginliyin konsentrasiyası olaraq səth qatının fiziki-mexaniki xüsusiyyətlərinə müəyyən təsir göstərir.

Qalıq gərginliyinin qiyməti emal müddətinin qiyməti (T) ilə düz mütənəsüb şəkildə dəyişir (şəkil 5). Belə ki, emal müddətinin artması ilə abraziv dənəciklərin kütləşməsi prosesi gedir, bu da əlavə deformasiyaların yaranması ilə müşayiət olunur. Məlumdur ki, sürtkünün yeyilmə intensivliyi abraziv dənəciklərin birləşmə sayından, emal olunan səthlə sürtkü arasında qalan ara boşluqda yerləşən birləşmiş abraziv dənəciklərin miqdarından asılıdır. Sürtmənin ilkin mərhələsində dənəciklərin birləşməsi əmələ gəlir ki, bunun da nəticəsində onun güclü yeyilməsi prosesi baş verir. Emal müddəti artdıqca səthdən material qatının çıxarılmasının azalması göstərir ki, dənələrin xeyli sərbəst hissəsinin kütləşməsi ilə bu momentdə özlərinin kəsmə-cızma xüsusiyyətlərini itirir. Bu şəraitdə emal sürtmə zonasında olan dənəciklərin yerlərini dəyişməsi hesabına baş tutur.

Şəkil 5. T – emal müddətinin müxtəlif qiymətlərində üst qatın a dərinliyi üzrə σ qalıq gərginliklərinin paylanma epürləri

Yuxarıda göstərilənlərdən aydın olur ki, sürtmə prosesi zamanı qalıq gərginliyinin miqdarını texnoloji parametrlərin qiymətlərini dəyişmək yolu ilə tənzimləmək olar.

Ədəbiyyat

1. Масловский В.В. Доводочные и притирочные работы. М. 1971.
2. Бабаев С. Г. Притирка и доводка поверхностей деталей машин. М. 1976.
3. Биргер И. А. Остаточные напряжения. “Машгиз”, 1967.
4. Ümid Yusif, Xəlilov Ə.Н. Маşınqayırma texnologiyası. Bakı – 1987.

Аннотация

Закономерность формирования остаточной напряженности в процессе внутреннего цилиндрического трения при производстве военной техники

А.Ш.Сарван, А.М.Талыбов

В представленной работе определены условия возникновения остаточных напряжений, их зависимость от основных параметров процесса, внутренней поверхности цилиндра, притирки и оптимальные условия проведения операции.

Summary

Regularities of remained strength forming in process of internal cylindrical friction during military equipment

A.Sh.Sarvan, A.M.Talibov

In the article, we determine conditions of appearing remained strength, their depending on main parameters of the process internal surface of the cylinder rubbing and optimal conditions to conduct operations.

AKTİV KAMUFLYAJ TEXNOLOGİYALARI

R. Əsgərov, Y.A. Əmənov, Y.B.Talıbov

Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi

Açar sözlər: aktiv kamuflyaj , rəngin əmələ gəlməsi, görmə, metamateriallar, maskalanma

Ключевые слова: активный камуфляж, формирование цвета, видение, метаматериалы, камуфляж

Keywords: active camouflage, color formation, vision, metamaterials, camouflage

Xülasə: məqalədə hərbi obyektlərin maskalanma effektini artıran perspektiv aktiv kamuflyaj texnologiyalarının işinin mahiyyəti, habelə aktiv kamuflyaj texnologiyalarının növləri və inkişaf istiqamətləri barədə məlumat verilir

Müasir döyüş fəaliyyətlərinin şəraiti və aparılma üsullarını analiz etməklə onların ümumi xarakterik xüsusiyyətlərini müəyyən etmək olar. Bu xüsusiyyətlərə aiddir:

– kütləvi raket və artilleriya silahlarının tətbiqi nəticəsində atəşlə zədələnmənin əhəmiyyətinin artması;

– yüksək dəqiqlik silah və sistemlərdən istifadə nəticəsində zədələnmə ehtimalının artması;

– döyüş əməliyyatlarının əhatə sahəsinin ölçü və dinamizminin xüsusi təyinatlı qoşun növləri və aeromobil qüvvələrin tətbiqi nəticəsində sürətli hava-yer əməliyyatları formasını alması;

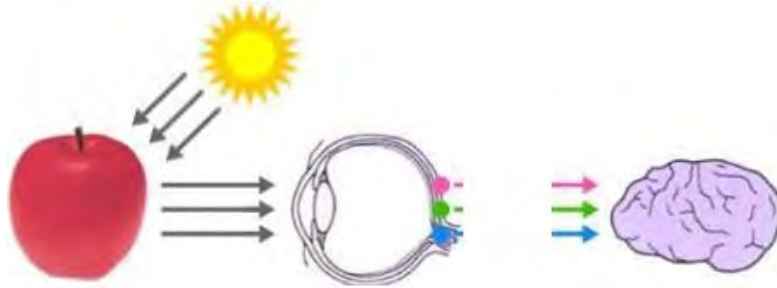
– qoşunların mövcud və perspektiv zədələmə (sıradan çıxarma) vasitələrindən mühafizənin rolunun artması.

Atəşin təsirinin nəticələri müəyyən mənada qoşunların yerləşdiyi ərazinin kəşfiyyatından asılıdır. Qoşunların yerləşmə koordinatları (yeri) dəqiq müəyyən edildikdə daha çox zərərvermə imkanı yara-
dır. Bu səbəbdən qoşunların yerinin dəqiq müəyyən edilməsinin maksimal effektinin qarşısının alınma-
sı üçün onların məskunlaşmasının keyfiyyətini artırmaq lazım gəlir. Maskalanma kompleks tədbirdir,
lakin, gözlə aşkarlanma əhəmiyyəti baxımından birinci sırada durduğuna görə görünmə arealında
müəyyənəddici forma və rəng daha vacibdir.

Kamuflyajın rəngi artıq yanaşma nöqtəyi-nəzərindən məkan və zamandan asılı, tətbiqi nöqtəyi-nə-
zərdən sərhədsiz, seçim nöqtəyi-nəzərindən çox çətin bir məsələyə çevrilib. Buna səbəb rəng – görmə
asılılığıdır. Bu asılılığı başa düşmədən rənglə maskalanmanın səmərəliliyini artırmaq mümkün deyil.

Təbiət, sonralar isə insanlar çoxlu material və metal növü yaradıb ki, onlar kimyəvi quruluş və
fiziki strukturuna görə işığın görünən spektr şüalarını seçici olaraq udma (və ya əks etdirmə) qabiliyyə-
tinə malikdir. Belə maddə və materiallar rəngli və ya rənglənmiş adlandırılır. Görmə isə canlı varlıqlar-
da biosensorların (biospektrofotometrlerin) köməyi ilə baş verir.

Canlı orqanizmlərdə gözlə görmə işıq şüaları kvantlarının göz qişasında yaratdıqları fotoimpuls-
ların biokimyəvi təsirinə uyğun olaraq sinir sistemi vasitəsi ilə beynin görməyə cavabdeh olan hissələ-
rinə ötürülür və orada ətraf mühitin rəngli duyğusu yaranır. İnsan gözünün ətrafı çoxsürətli rəngli gör-
məsi üçün əslində, eyni zamanda fiziki, kimyəvi, biokimyəvi və fizioloji şərtlərin qarşılıqlı uzlaşması
lazımdır. Bura günəşin görünən şüalarında 380–700 nm dalğa uzunluqlu şüaların olması, mövcud
materialların seçici olaraq işıq şüalarını uda bilmək qabiliyyətinə malik olması (rəngli görünmə), canlı
materiyanın işığa biospektrofotometrik reaksiyaya malik olması – görmənin olması aiddir [1].

Şəkil 1. Rəngin əmələ gəlməsi və görmə

Rəngin yaranmasının mexanizmi mürəkkəbdir. Müxtəlif material və maddələr kimyəvi tərkib və
fiziki quruluşuna görə görünən işıq spektrlərini seçici olaraq udur və bu səbəbdən onun əks etdirdiyi

şüalar yalnız gözdə rənglilik effektini yaradır. İnsan gözü əsəb-sinir sistemi və beyin fotoimpulslarını biokimyəvi proseslərə çevirir, onlar da öz növbəsində beyində rəngli şəklın sürətini yaradır (şəkil 1). Ümumilikdə rəngin (rəngli görüntünün) yaranmasının iki müxtəlif mexanizmi vardır:

– materialda müəyyən rəng yaradan maddələrin olması;
– maddənin fiziki quruluşundan asılı olaraq şüaların təkrar-təkrar sınması, difraksiyası, interferensiyası və əks olunması hesabına.

Maskalanma effektinin artırılmasının ən sadə, universal və effektiv yolu obyektin rənglənməsinin elə seçilməsidir ki, onun aşkarlanması çətin olsun. Bu səbəbdən rəngin və rənglənmənin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq aşkarlanma effektini dəyişməklə maskalanmanın qarşısında duran məsələ həll edilmiş olur. Obyektin səthinin rənglənməsi (o cümlədən materialın rəngli olması) statik parametrlı məkan üçün daha effektivdir. Çünkü müşahidə və nəticə hesabına ən azı maskalanmada müəyyən çətinlik varsa, aradan qaldırılabilir.

Müasir döyüş fəaliyyəti texnologiyaları elə sürətli dəyişən parametrlidir ki, onun qabaqcadan proqnozlaşdırılması və ya modelləşdirilməsi, demək olar ki, mümkün deyil. Odur ki, növündən asılı olmayaraq, maskalanma elə yerinə yetirilməlidir ki, o dəyişən məkan meyarlarına adaptasiya edə bilsin. Bu, ya formanın, ya rəngin, ya da fəaliyyətin avtomatik dəyişməsinı təmin etməklə mümkündür.

Fəaliyyətin uyğunlaşması təbii olaraq həmişə yerinə yetirilir (ən azı buna çalışılır). Maddi formanın dəyişməsi – transformasiya hələlİK texniki olaraq daha çətin sayılır. Rəngin və onun intensivliyinin dəyişməsi daha aktual olur və xarici, fiziki, kimyəvi və fiziki-kimyəvi impulslardan baş verə bilər. Bu proses xromiya adlanır və adətən, dönən prosesdir. Hərbi texnikanın maskalanmasında xromiyanın tətbiqinə hal-hazırda perspektiv maskalanma istiqaməti kimi baxılır. Xromiyanın foto, termiki, xəmo, salvato, mexaniki, elektrik və maqnitoxromik növləri vardır.

Rəng dəyişmənin metal səthlərdə tətbiqi aviasiya, zirehli texnika və hərbi avadanlıqların istehsalında daha çox tələb olunur. Parçanın xromiyası mümkün olsa da, hələlİK, tam effektiv deyil. Pulların mühafizə dərəcəsi, rəngini dəyişən şüşə, ölçmə cihazları, kamflyaj geyim istehsalında xromiya artıq tətbiq edilir. Xromiyanın dinamik olaraq tətbiqinin mümkünlüyü hərbi sahədə ona ehtiyac yaradır. Dəyişən şəraitlərdə xromiya forma və rəngi avtomatik adaptasiya etdiyindən aktiv kamuflyaj yaratmağa imkan verir. Artıq dünya ordularında aktiv kamuflyaja perspektiv sahə kimi baxılır.

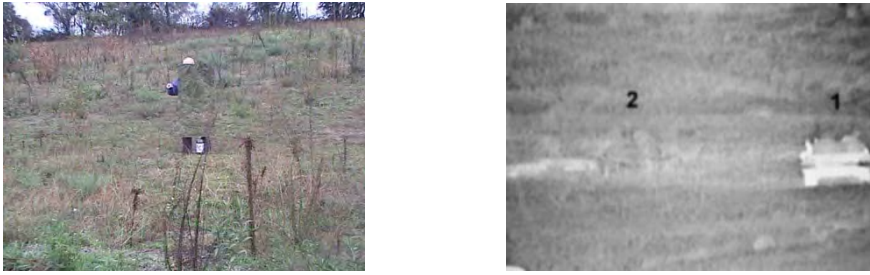
Şəkil 2. BAE Systems və RPT texnologiyaları

Hərbi sahədə aktiv kamuflyaj texnologiyaları son 15 ildə tətbiq olunmağa başlayıb. 2006-cı ildə BAE Systems kompaniyası yeni aktiv görünməzlik (qeyd olunmazlıq) formasını tapdığı barədə məlumat verib [2]. Bu konsepsiyanın əsasını təkcə rəngin dəyişməsi yox, həm də infraqırmızı, mikrodalğa və radiolokasiya profilini dəyişməklə, obyektı fonla qarışdırmaqla onu praktik olaraq görünməz etmə təşkil edir (şəkil 2a). Aktiv kamuflyajın bir növü də RPT texnologiyasıdır [2]. Bu texnologiya fonun işıq-əksətdirici səthə proyeksiyasından ibarətdir (şəkil 2b). Fantastik görünsə də, bu texnologiya mövcuddur.

“Indian Defense Forum”da başqa bir aktiv kamuflyaj – multispektral kamuflyaj müzakirə olundu [2]. Sistem “Intermat” adlanır, daha effektiv maskalanma xüsusiyyətlərinə (gecə və gündüz) malikdir (şəkil 3b).

Ehtimal olunur ki, bu sistem aşkarlanmanı 2–3 dəfə azaldır. Oxşar sistemlər Rusiyada («Накидка»), Ukraynada («Контраст»), Polşada (Berberys), İsveç (ADAPTIV) və Çində hazırlanır.

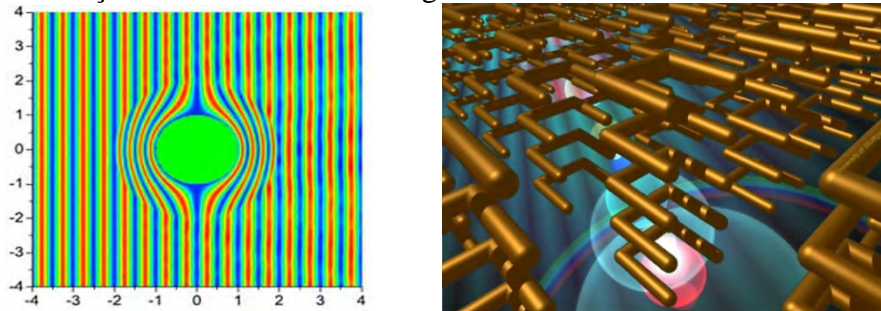
Aktiv kamuflyaj texnologiyaları özündə elə xüsusiyyətləri birləşdirir ki, onların birlikdə “işı” görünən obyektı görünməz və ya azgörünən edir. Bu cəhətdən o adi kamuflyajdan iki xüsusiyyətinə görə fərqlənir. Birincisi, aktiv kamuflyaj obyektin xarici görünüşünü dəyişir, onu ətraf mühitə oxşar edir və bu zaman görünmə istiqamətində arxasında duranları əks etdirir. İkincisi isə o maskalanmanı real zamanda edir.

Şəkil 3. Vizual aktiv kamuflyaj və "İntermat"

Aktiv kamuflyaj radiodalğalara, səsə, istiliyə və görünən işıq spektri diapozonuna vizual təbiiq edilir. Vizual kamuflyaj formadan, səthdən, parıltıdan, siluetdən, kölgədən, yerləşmə və hərəkətdən ibarət olur (şəkil 3a). Səsdən (akustik) kamuflyaj səsazaldan, fonu dəyişən və səsin parametrlərini dəyişən bir sistemdir (məsələn, Near-Field Aktive Noise Suppression) [3]. Elektromaqnit kamuflyaj radioelektron sönməni (12dB-dən çox) təmin edir. Forma kamuflyajı obyektin formasını sındırmaq, bölmək və dəyişməklə onun identifaksiyasını çətinləşdirir. İstilik kamuflyajı (məsələn, -infraqırmızı) səthdən ayrılan mikrosiqnalları azaldır (mikrokürələrin köməyi ilə). Kamuflyajın rəqəmsallaşması həqiqətən gözlə görünmənin mümkünsüzlüyünü təmin edə bilər.

Yəqin ki, aktiv kamuflyajın yeni hədəfi transformasiyaedici optik sistemlərdir. Mahiyyətə bu üsul elə maskalayıcı vasitələrdən istifadəni nəzərdə tutur ki, onların özü müəyyən edilə bilməsin. Belə strukturlu materiallar aydındır ki, süni olaraq yaradılır və elektromaqnit dalğaların ətrafından manesiz, əks etdirmədən buraxır (şəkil 4). Belə metamateriallar (şəkil 4) dalğanı, demək olar ki, əks etdirmir [4]. Görünən işıq materialdan keçdikcə sınma fenomeninə görə əks-tərəfə sınır və maskalanmanı təmin edir.

Şəkil 4. Metamateriallarla maskalanmanın iş prinsipi və materialın bədii təsviri

Ədəbiyyat

1. <http://topwar.ru/53119-tehnologii-aktivnogo-kamuflyazha-dostigayut-zrelosti.html>
2. http://ammokor.ucoz.ru/_nw/43/59336613.jpg
3. <http://www.nanonewsnet.ru/articles/2011/umnye-krasiteli-pigmenty-ikh-primenenie-po-novomu-naznacheniyu-khromiya-sposobnost-obr>
4. A.A.Bayramov, R.M.Sardarli, Terahertz generator based on layered crystals for remote sensing of nuclear materials. Report on Nuclear Forensics Awareness and Law Enforcement Workshop in Karlsruhe, Germany, December 2-4, 2008.

Аннотация

**О технологии активного камуфляжа
Р.Аскеров, Я.А.Аманов, Я.Б.Талыбов**

В статье дана информация о перспективных видах активного камуфляжа, принцип их работы и направления развития.

Summary

**About active camouflage technology
R.Askerov, Y.Amanov, Y.Talibov**

In paper there has been given information about perspective kind of active camouflage, working principles and development direction.

PİYADA VƏ TANK ƏLEYHİNƏ MİNALARIN MƏSAFƏDƏN QAZ-QIRMA ŞIRNAĞI İLƏ AŞKARLANMA VƏ MƏHVEDİLMƏ ÜSULU

S.Məlikov

“LAZER” Elmi-Texniki Mərkəzi

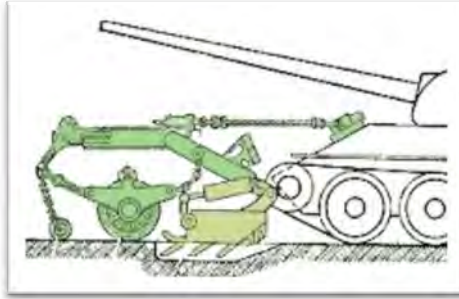
Açar sözlər: piyada əleyhinə mina, tank əleyhinə mina, məsafədən, qaz şırnağı

Ключевые слова: противопехотная мина, противотанковая мина, дистанционный, газовая струя

Keywords: antipersonnel mine, antitank mine, remote, gas jet

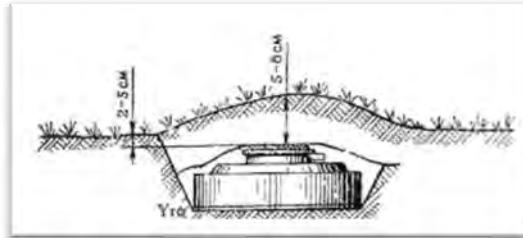
Xülasə: məqalədə piyada və tank əleyhinə minaların məsafədən qaz-qırma şırnağı ilə aşkarlanması və məhv edilməsi üsulunun işlənməsinin nəticələri verilir və hərbi sahədə bu üsuldən istifadə olunması təklif olunur.

Məlum olduğu kimi, hərbi əməliyyatlar zamanı düşmənin qəfil hücumunun qarşısını almaq üçün əsas müdafiə vasitələrindən biri təmas xəttində, eləcə də hərbi texnikanın və piyadaların mümkün hərəkət istiqamətində piyada və tank əleyhinə minaların basdırılmasından ibarətdir. Minalar düşmənin zirehli texnikasının, bütün nəqliyyat vasitələrinin və piyada canlı qüvvəsinin hərəkətinin qarşısını almaq və onları sıradan çıxarmaq üçün istifadə edilir. Digər hərbi texnikalardan fərqli olaraq, minalar hərbi əməliyyatlar bitdikdən sonra da təhlükə mənbəyi kimi qalmaqda davam edir. Minaların aşkarlanması və zərərsizləşdirilməsi tədbirləri özlüyündə çox mürəkkəb və təhlükəli proses olsa da o, müharibə şəraitində aktiv hərbi əməliyyatlar keçirmək istəyən tərəfə taktiki üstünlüklər verir, sülh şəraitində isə insanların sağlamlığı və texnikanın qorunması baxımından müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Tank və piyada əleyhinə minaların aşkarlanması və zərərsizləşdirməsi zamanı əsasən xüsusi hazırlığa malik mütəxəssislərdən və müxtəlif tank trallarından istifadə edilir. Təəssüf ki, mina basdırılmış ərazilərin kontakt üsullarla təmizlənməsi zamanı canlı qüvvənin və texnikanın sıradan çıxması tez-tez rast gəlinən hadisələrdəndir.

Şəkil 1.

Hazırda istifadə edilən ənənəvi üsullar bir çox partlayıcıların, əsasən də plastik minaların aşkarlanmasında effektiv sayılmır. Minaların müxtəlif tank tralları vasitəsi ilə zərərsizləşdirilməsi (şəkil 1) və onların ağır texnikanın təzyiği və ya xüsusi qurğuya bərkidilmiş güzlərin zərbəsi nəticəsində part-

Şəkil 2.

ladılması son vaxtlar geniş istifadə olunsa da, onlar bəzi əlavə problemlər də yaradır. Əvvəla, bu üsulların hamısı minadantəmizləmə prosesini sürətlə aparmağa imkan vermir, ikincisi isə tank əleyhinə minaların partladılması tralların özünün zədələnməsinə və sıradan çıxmasına səbəb olur. Partlayışdan sonra yollarda yaranan xəndəklər nəqliyyatın və piyadaların hərəkətinə çətinliklər yaradır. Bu proses

çox güclü səs-küylə müşayiət olunur. Təsadüfi deyil ki, minadantəmizləmə qurğuları daim inkişaf etdirilir, yeni, daha effektiv üsullar təklif olunur.

Təklif etdiyimiz “Piyada və tank əleyhinə minaların məsafədən qaz-qırma şırnağı ilə aşkarlanma və məhv edilmə üsulu”nun bəzi yeni xüsusiyyətləri vardır. Məlumdur ki, piyada və tank əleyhinə minalar basdırılarkən bəzi zəruri texniki tələblər və təhlükəsizlik şərtləri gözlənilir. Bunlardan biri minaların basdırılma dərinliyinin məhdud (2–8 sm) olması (şəkil 2), digəri isə basdırılmış minanın üstünün toxaclanmasına (“trambovka”) qoyulan qadağadır. Birinci məhdudiyyət minanın funksionallığını təmin etmək, yəni insan və ya texnikanın torpağa olan təsir qüvvəsinin torpağın üst qatı tərəfindən tamamilə udulmaması üçündürsə, ikinci məhdudiyyət minalama prosesini həyata keçirən mütəxəssislərin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi daşıyır. Məhz bu iki şərt yastı silindrik quruluşa malik minaların üstündəki nazik torpaq qatının digər yerlərlə müqayisədə daha yumşaq olmasına səbəb olur. Təsadüfi deyil ki, atmosfer yağıntıları və müxtəlif iqlim şəraiti də minaların üstündəki torpaq qatının kifayət qədər bərkiməsini və strukturlaşmasını təmin edə bilmir. “Piyada və tank əleyhinə minaların məsafədən qaz-qırma şırnağı vasitəsi ilə aşkarlanması və məhv edilməsi” üsulu, məhz basdırılmış minaların üstündəki torpaq qatının fərqli xüsusiyyətindən yararlanmaqla, onun məsafədən qaz-qırma şırnağı vasitəsi ilə dağıdılmasına əsaslanır. Bu üsulun mahiyyəti yüksək sürətli qaz-qırma şırnağını minalar basdırılmış sahəyə yönəltməklə onların üstündəki torpaq qatının təmizlənməsi nəticəsində partlayıcı obyektlərin aşkarlanmasından, eləcə də zərurət yaranarsa, yüksək təzyiqli hesabına onların məsafədən partladılmasından ibarətdir.

Şəkil 3.

Bu üsulda sürətli qaz seli yaratmaq üçün reaktiv mühərrikdən istifadə olunur. Mühərrikə bərkidilmiş soplo qaz selini istiqamətlənmiş şırnaq halına salır və isti qaz kütləsinin ətrafa yayılmadan 20–25 metr məsafəyə qədər sürətlə daşınmasını təmin edir. Xüsusi qurğu vasitəsi ilə diametri 2–5 mm olan dəmir qırmalar qaz selinin formalaşdığı həcmə daxil edilir. Qaz molekulları tezliklə bu hissəciklərin sürət almasını və qazla birlikdə hədəfə yönəlməsini təmin edir. Nəzərə alsaq ki, dəmir qırmaları ekvivalent həcmdəki qaz kütləsindən 7800 dəfə artıqdır, onda qaz-qırma şırnağının torpağa olan təzyiqli, yalnız qaz şırnağının yaratdığı təzyiqlərdən dəfələrlə artıq olacağı aydındır.

Məlumdur ki, standart şəraitdə hava-qaz qarışığından ibarət olan selin sürəti 550 m/san təşkil edir. Hava selininə daxil edilmiş kiçik dəmir qırmalara 400 m/san sürət vermək mümkündür. Uzunluğu 1 m olan xüsusi formaya malik soplo vasitəsi ilə hissəciklərə maksimal sürət verilə bilər.

Hava selinin ortasına ötürülmüş dəmir hissəciyə ön tərəfdən təzyiqli qüvvəsi təsir edir və onu selin daxilində üfüqi istiqamətdə hərəkətə gətirir. Bu təsir qüvvəsinin ədədi qiyməti aşağıdakı düsturla hesablanır [6]:

$$F_t = cS\rho \frac{u^2}{2} \quad (1)$$

Burada, C – hissəciyin sürtünmə əmsalı, ρ – qazın sıxlığı, S – hissəciyin en kəsiyi, u – qaz selinin orta sürətidir.

Göründüyü kimi, hissəciyi hərəkətə gətirən və onu sürətləndirən təsir qüvvəsi qaz selinin sürətinin kvadratı ilə mütənasibdir, yəni $F \sim u^2$. Turboreaktiv mühərrikin qaza verdiyi sürət çox böyük olduğundan qaz həcminə düşən hər hansı dəmir hissəcik (qırma) də çox tezliklə kifayət qədər yüksək sürət alacaqdır. Qaz-qırma şırnağının mina basdırılmış torpağa təzyiqli bir neçə dəfə artmış olur

Proses zamanı torpağa səpələnmiş dəmir qırmalar güclü maqnit vasitəsi ilə toplanır və yenidən istifadə olunur.

Qaz şırnağı vasitəsi ilə tank və piyada əleyhinə minaların aşkarlanması üzrə çöl sınaqlarının bəzi nəticələri

Təklif edilən metodikanın imkanlarını qiymətləndirmək üçün ilkin mərhələdə yalnız qaz şırnağından istifadə etməklə basdırılmış minaların aşkarlanması üzrə təcrübələr aparıldı. İlkin çöl sınaqları “LAZER” Elmi-Texniki Mərkəzi və AR Müdafiə Nazirliyinin Mühəndis Xidmətinin mütəxəssislərinin iştirakı ilə Sumqayıt yaxınlığındakı poliqonda keçirilmiş və sınaqların nəticələri aktlaşdırılaraq təsdiq edilmişdir.

Şəkil 4.

Təcrübə üçün aeroportlarda uçuş zolağının qardan təmizlənməsi üçün istifadə edilən “İstihavavuran maşın”dan istifadə edildi. Bu maşında sürətli isti qaz şırnağı yaratmaq üçün BK-1 tipli turboreaktiv mühərrikdən istifadə olunur. Qazqovucu aqreqatın yerə yönəlmiş yelpikşəkilli soplosu çıxarılaraq, qaz selini yönəltmək üçün cəmi 30 sm uzunluğunda silindrik sopladan istifadə edildi (şəkil 3.). Qaz şırnağı yarıdan mühərrik yer səthindən 25-30 sm yuxarıda, hərəkətdən təkərlərin üzərində yerləşdirilmişdi. Qazın çıxdığı soplunun yer səthindən hündürlüyü isə 110 sm təşkil edirdi. Sınaq üçün 20 ədəd tank əleyhinə Y-TM-62M və 2 ədəd piyada əleyhinə O3M-72 tipli təlim minaları istifadə edilmişdir. Minaları basdırmaq üçün eni 6 m və uzunluğu 14 m olan torpaq sahəsi seçildi. Ərazi kifayət qədər bərkimiş torpaqdan ibarət idi. Hərbi mütəxəssislər təlim minalarını hərəsində 3–4 ədəd olmaqla 6 sırada torpağa basdırdılar (şəkil 4). Minalar, bir qayda olaraq, 12 sm dərinlikdə basdırılmış və üstündəki torpaq qatı toxaclanmışdı.

Cəmi 4 dəqiqə ərzində yüksəksürətli qaz şırnağı bütün minaların üstündəki torpaq qatını kənara ataraq onların aşkarlanmasını təmin etmiş oldu (şəkil 5). Hər iki piyada əleyhinə minalar qaz şırnağının təsiri nəticəsində işə düşərək “məhv” oldu (minaya bərkidilmiş məftil dartılaraq onları işə saldı). Alınmış nəticə bu üsulun kifayət qədər effektiv olduğunu təsdiqlədi. Qaz şırnağının potensial imkanlarını artırmaq üçün ilkin qurğuya bəzi əlavələr etmək nəzərdə tutuldu:

Şəkil 5.

1. Qazqovucu qurğuya uzunluğu 2–3 m olan xüsusi quruluşa malik soplunun bərkidilməsi.
2. Qazqovucu qurğunun yer səthindən 3 m hündürlükdə xüsusi avtomobilin və ya zirehli texnikanın üstündə yerləşdirilməsi.

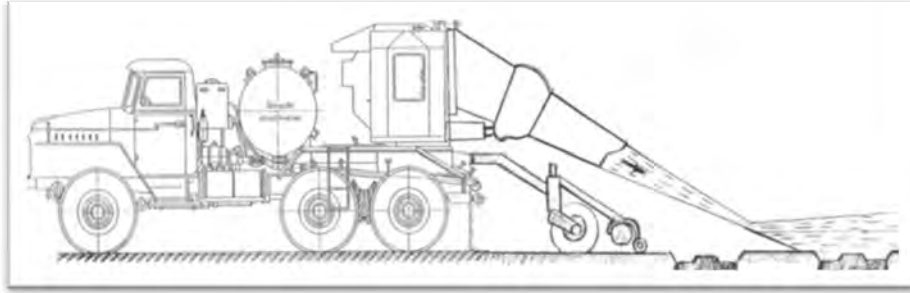
Hesablamalar göstərir ki, bu tədbirlər qaz şırnağının sürətinin artmasını və onun torpağa olan təzyiqinin azı 3 dəfə çoxalmasını təmin edir ki, bu da daha uzaq məsafədə (15–20 m) basdırılmış minaların aşkarlanmasına imkan yaradır. Təklif edilən üsulun əsas üstünlüklərindən biri də onun qeyri-kon-

takt, yəni məsafədən təsir üsulunun olmasıdır ki, proses zamanı partlayan mina qurğuya və işçi personalına heç bir təhlükə törətmir.

Bəzən minaların basdırıldığı yerdə partladılması daha məqsədəuyğun olur. Bunun üçün minaların üstünə basqı-təzyiqini artırmaq tələb olunur. Belə hallarda təkçə qaz şırnağından istifadə etməklə uzaq məsafədəki minanın üstündəki torpaqda kifayət qədər təzyiq yaratmaq mümkün olmur. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün daha mükəmməl üsul sayılan qaz-qırma şırnağı üsulu tətbiq edilə bilər.

Qurğunun qazötürücü borusuna dəmir qırma ötürən əlavə konstruksiya birləşdirməklə, qazla birlikdə qırma şırnağı da istifadə edildikdə, daha uzaq məsafədəki (20–25 m) minaların aşkarlanması və məhv edilməsi tamamilə mümkündür. Belə qurğunun prinsipial sxemi şəkil 6-da verilmişdir.

Şəkil 6.

Bu üsulun əsas üstün cəhətlərindən biri onun uzaq, təhlükəsiz məsafədən minaları aşkarlamaq imkanına malik olmasıdır. Proses kifayət qədər sürətli aparılır. Aşkarlanmış minalar, adətən, təkrar istifadəyə yararlı olur. Minadan təmizləmə prosesini tam təhlükəsizliyini təmin etmək üçün maşına tank tralı da bərkidilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Энциклопедия вооружений <http://www.arms.ru/mines/>
2. Мины наземные (фугасы) // Советская военная энциклопедия / под ред. Н. В. Огаркова. т. 5. М.: Воениздат, 1978. стр.357
3. Тепловые газоструйные машины. www.aviaway.ru/teplovye_mashiny
4. Трал танковый // «Ташкент» – Ячейка стрелковая / [под общ. ред. А. А. Гречко]. – М.: Военное издательство Министерства обороны СССР, 1976. – 690 с. – (Советская военная энциклопедия : в 8 т. ; 1976–1980, т. 8).
5. Семен Федосеев Тралы на минных полях // *Вокруг света* : журнал. – Декабрь 2007. – № №12 (2807).
6. Бусройд Р. Течение газа со взвешенными частицами. – М.: Мир, 1975.

Аннотация

Дистанционный метод обнаружения и уничтожения противопехотных и противотанковых мин с помощью газовой струи

С.Меликов

Статья посвящена новому дистанционному методу обнаружения и ликвидации противотанковых и противопехотных мин, изложены сущность и потенциальные возможности метода, описаны первичные результаты натурных испытаний и его перспективы.

Summary

Remote method of revealing and destruction antipersonnel and antitank mines using gas jet

S.Melikov

The article is devoted to the new method of remote detection and elimination of anti-tank and anti-personnel mines, outlined the nature and potential of the method, described in the initial results of field tests and its prospects.

**GEOSTASİONAR PEYKLƏRDƏN MÜŞAHİDƏ ZAMANI SUALTI GƏMİDƏN
BURAXILMIŞ RAKETİN ALOVUNUN GÜNƏŞ PARILTISINDAN FƏRQLƏNDİRİLMƏSİ
METODU**

R.H.Qardaşov

AMEA-nın akad. H.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu

Açar sözlər: geostasionar peyk, sualtı gəmi, raketin alovu, günəş parıltısı

Ключевые слова: геостационарный спутник, подводная лодка, пламя ракеты, солнечные блики

Keywords: geostationary satellite, submarine, rocket fire, sunshine

Xülasə: məqalədə geostasionar peyklərdən müşahidə zamanı okean səthi üzərində günəş parıltısının yerinin və xarakteristikalarının iki parametrlə: 1) verilən zaman anı t (GMT) 2) peykin koordinatı φ_{sat} görə təyini metodu baxılan ildən asılı olmadığı üçün standart kimi qəbul olunma haqqında analiz edilir.

Geostasionar orbit – ekvator müstəvisində Yer səthindən $h = 35786$ km yüksəklikdə yerləşən dairəvi orbitdir. Bu orbitə yerləşdirilmiş peyk Yerlə eyni bucaq sürəti ilə dönmür və bu səbəbdən Yer üzərindəki “peyk altı nöqtə” sabit qalır, yəni peykdən daim Yer kürəsinin eyni hissəsi (üçdə birindən çoxu) müşahidə olunur. Bu xüsusiyyətinə görə geostasionar peyklər rabitə, meteoroloji və hərbi məqsədlər üçün daha əlverişlidir.

Məlum olduğu kimi, nüvə başlıqlı raketlərin çox hissəsi sualtı gəmilərdə yerləşdirilmişdir və bu gəmilər dünya okeanlarında üzərək daim yerlərini dəyişdirir. Sualtı gəmidən atılmış raketin vaxtında üzə çıxarmaq üçün geostasionar peykdən aparılan müşahidənin, aşağı orbitli peyklərdən müşahidə ilə müqayisədə üstünlüyü vardır. Bu üstünlük okeanın böyük bir hissəsinin kəsilməz müşahidəsinin aparılmasındadır. Lakin geostasionar peyklər Yerdən çox uzaqda yerləşdikləri üçün obyektləri ayırma (həll etmə) qabiliyyəti nisbətən aşağıdır. Ancaq daha böyük diametrlili teleskoplarla müşahidə apararaq həll etmə qabiliyyətini yüksəltmək mümkündür. Hal-hazırda diametri 1,5 metr olan teleskoplarla aparılan müşahidələr Yer səthi üzərində $\Delta l \approx 14$ metr həll etməni təmin edir. Artıq diametri 20 metr olan teleskopların quraşdırılması planlaşdırılır və bu da çox yüksək $l \approx 1$ metr həll etmə deməkdir. Beləliklə, geostasionar peyklər vasitəsi ilə həll ediləcək problemlərin sayı və dəqiqliyi durmadan artmaqdadır.

Ümumiyyətlə, raketlər onlardan çıxan alovun işığına (görünən diapazonda) və ya istiliyinə (infraqırmızı diapazonda) görə aşkar edilə bilər. Geostasionar peykdən müşahidə zamanı günəş parıltısını raketin alovu kimi qəbul etmək təhlükəsi yaranır. Vaxtilə belə bir hadisə olmuşdur. Günəş parıltısı raketin alovu kimi qəbul edilərək yanlış həyəcan signalı verilmişdir. Belə bir xətəyə yol verməmək üçün zamanın hər bir anında günəş parıltısının okean üzərindəki yerini dəqiq bilmək lazımdır. Günəş parıltısının okean üzərində yeri geostasionar peyk, Yer və Günəşin qarşılıqlı vəziyyətindən asılı olub zamanla durmadan dəyişir. Bu qarşılıqlı vəziyyət iki parametr – geostasionar peykin koordinatı (uz. dairəsi - φ_{sat}) və zaman t (GMT) ilə təyin edilir. Beləliklə, bu iki parametrlə (φ_{sat}, t) görə günəş parıltısının coğrafi koordinatlarının tapılması mühüm bir problem kimi ortaya çıxmışdır. Bu koordinatların tapılması məsələsi müəllif tərəfindən işlənmiş metod əsasında həyata keçirilir. Metod 3 hissədən ibarətdir. 1-ci hissədə Kepler tənliyi həll edilərək zamanın baxılan t anı üçün Yer kürəsinin orbitdəki yeri təyin edilir; 2-ci hissədə bu t anında Günəş, Yer və peykin qarşılıqlı vəziyyəti təyin edilir; 3-cü hissədə şüanın qayıtma qanunu və sferik triqonometriya düsturları əsasında əldə edilən qeyri-xətti tənlik həll edilərək günəş parıltısının coğrafi koordinatları (en dairəsi, uzunluq dairəsi) təyin edilir. Bundan başqa, parıltıların əhatə etdiyi bölgənin ölçülərinin və formasının, parıltıların parlaqlıq dərəcəsinin təyini məsələsi də həll edilmişdir.

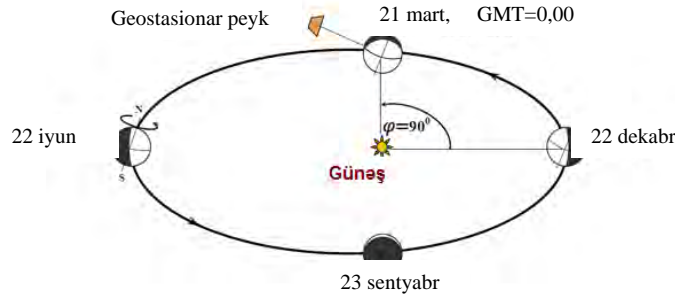
Bu problem üzərində müəllif 1988-ci ildən etibarən daim işləyir və aldığı nəticələri mütəmadi olaraq dərc etdirmişdir [1,2]. Avropa Kosmik Agentliyinin (European Space Agency - ESA) sifarişli ilə hazırlanmış “The Recommended GHRSS-PP Data Processing Specification” sənədində müəllifin metoduna belə istinad edilir: **“Rule 2.2.1.3b:** If an indication of sun-glint is not provided with an input pixel value, an appropriate method should be used to set bit 5 of the L2P *confidence_flag* that is based on the geometry of sun and satellite position and surface roughness (e.g., *Gardashov and Barla, 2001*). http://dup.esrin.esa.int/files/131-176-149-30_200688102120.pdf

Okean səthi tam dalğasız, hamar olduğu durumda günəş parıltısını müşahidəçi yuvarlaq disk formasında görür. Dəqiqlik üçün qeyd edək ki, “günəş parıltısının koordinatları” dedikdə Günəşin mərkəzindən gələn və əks olunaraq müşahidəçiyə (sensora) düşən şüanın əksolunma nöqtəsinin koordinatları nəzərdə tutulur. Bu nöqtə parıltı diskinin mərkəzi olub “günəş parıltısının əsas nöqtəsi” (GPƏN) (PPS-Principal Point of Sunlight) adlandırılır.

Külək əsməyə başladığında dalğa əmələ gəlir və bütöv günəş parıltısı diski kiçik parıltılara bölünür və dəniz səthində müəyyən bir bölgəni əhatə edir. Buna “günəş parıltılarına bürünmüş bölgə” deyəcəyik. Külək gücləndikcə bu bölgə də genişlənir. Parıltılara bürünmüş bölgənin forması, ölçüləri və bu bölgənin daxilində parıltıların parlaqlığının paylanması dalğanın şiddətindən, Günəş, Yer və peykin qarşılıqlı vəziyyətindən asılıdır. Ümumiyyətlə, Günəş, Yer və peykin qarşılıqlı vəziyyətindən asılı olaraq Yer kürəsinin Günəşdən birbaşa gələn şüalarla işıqlanan hissəsi və peykdən müşahidə olunan hissəsi fərqlidir. Bu hissələrin kəsişməsini “eyni anda işıqlanan və görünən bölgə” adlandıracağıq. Təbii ki, “parıltılara bürünmüş bölgə” “eyni anda işıqlanan və görünən bölgə”nin içində yerləşir.

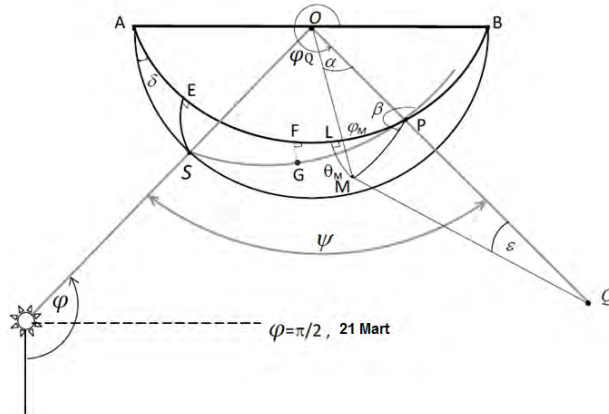
Bu məqalədə GPƏN-in coğrafi koordinatlarını, “eyni anda işıqlanan və görünən bölgə”nin sərhədlərinin tapılması, bu bölgə daxilində parıltıların parlaqlarının hesablanması metodu verilir. Bu metod “Meteosat 9” geostasionar peykindən çəkilmiş şəkillərdə Günəş parıltısını deşifrə etmək üçün tətbiq olunmuşdur. Bunun üçün metodu reallaşdıran alqoritm və proqram hazırlanmışdır. Proqramın giriş parametrləri bunlardır: 1) Qrinviçə görə (GMT) verilən zaman t , 2) geostasionar peykin uzunluq dairəsi, φ_{sat} . Proqramın çıxışı: 1) GPƏN-nin coğrafi koordinatları; 2) “eyni anda işıqlanan və görünən bölgə”nin sərhədi; 3) dalğasız okean səthi üzərində günəş parıltısı diskinin konturu (sərhədi); 4) dalğalı okean səthində parıltıların parlaqlığının paylanması.

1. Problemin həndəsəsi və əsas düsturları Yer kürəsinin Günəş ətrafında orbital hərəkətinə baxaq. Zamanın hər hansı t anında Yerin orbitdəki yeri Kepler tənliyinin həllindən tapılır. Günəşin, Yerin və peykin qarşılıqlı vəziyyəti zaman t keçdikcə durmadan dəyişir (şəkil 1).

Şəkil 1. Yerin Günəş və peykin Yer ətrafında hərəkəti

Bunun nəticəsi olaraq günəş parıltısının okean üzərindəki yeri də zamanla durmadan dəyişir. Zaman axımını “yaz gecə-gündüz bərabərliyi” anından (21 mart ərəfəsi) hesablamaq məqsəduyğun olur. Zamanın hər hansı t anında peykin “yaz gecə-gündüz bərabərliyi” anına nəzərən mövqeyi $[0, t]$ zaman aralığında Yerin etdiyi dövrlərin sayı və $t = 0$ anındakı vəziyyəti ilə təyin olunur.

Şəkil 2. Əsas parametrlərin seçimi

Geostasionar peykin Yerə nəzərən mövqeyi tək bir parametr – peykin uzunluq dairəsi φ_{sat} ilə müəyyən edilir. Problemin əsas parametrlərini izah etmək üçün şəkil 2-yə baxaq. Burada, O nöqtəsi Yer in mərkəzi, $AEFLPB$ qövsü ekvator yarım dairəsi, ASB qövsü Yerlə orbit müstəvisinin kəsişməsi, AOB parçası orbit və ekvator müstəvilərinin kəsişməsində əmələ gələn Yer in diametri, SGP - Günəş, Yer in mərkəzi (O nöqtəsi) və peykdən (Q nöqtəsi) keçən müstəvinin yer səthində ayırdığı böyük çevrə qövsü; $\delta = 23^{\circ}27'$ ekvator müstəvisinin meyillilik bucağıdır.

Hər hansı t anında Yer in orbitdəki yeri $\varphi = \varphi(t)$ bucağı ilə təyin olunur, belə ki “yaz gecə-gündüz bərabərliyi” anında: $t = 0$ olduqda $\varphi = \frac{\pi}{2}$ -dir. Günəş, Yer və peykin qarşılıqlı vəziyyətini təyin edən ψ bucağı da zamanla dəyişir $\psi = \psi(t)$.

Bu səbəbdən SP qövsü üzərində yerləşən və əksətmə qanunu əsasında tapılan parıltının əsas nöqtəsi (G) də zamandan asılı olaraq yerini kəsilməz olaraq dəyişir. Zamandan t asılı olaraq G nöqtəsinin coğrafi koordinatlarının, yəni GPƏN-in, en dairəsi ϑ_G və uzunluq dairəsi Θ_G -nin tapılması probleminin həlli üç mərhələdə həyata keçirilir. Birinci – zamanın hər bir t anı üçün Yer in orbitdəki yeri, yəni $\varphi = \varphi(t)$ asılılığı; ikinci- zamanın bu t anı üçün Günəş, Yer və peykin qarşılıqlı vəziyyətini təyin edən $\psi = \psi(t)$ bucağı; üçüncü- G nöqtəsinin coğrafi koordinatları: $\vartheta_G = \vartheta_G(t)$ və $\Theta_G = \Theta_G(t)$ tapılır.

1.1. Yer kürəsinin orbitdə yerinin təyini

Yer kürəsinin orbitdə yeri Kepler tənliyinin həllindən tapılır:

$$M = E - e \sin E \quad (1)$$

Burada, E – eksentrik anomaliya, M – orta anomaliyadır. Eksentrik anomaliya E və əsl anomaliya φ arasındakı əlaqə

$$\varphi = 2 \arctan \left(\sqrt{\frac{1+e}{1-e}} \tan \frac{E}{2} \right) \quad (2)$$

tənliyi ilə ifadə olunur. Burada, $e = 0.016729$ – orbitin eksentriksizidir.

Adətən, nəzəri tədqiqatlarda zaman t radiusun kiçik yarımoxa (perigeli) bərabər olduğu andan hesablanır. Bu durumda orta anomaliya zamanla $M = \frac{\sqrt{GM_S}}{a^{3/2}} t \approx 0.199 \times 10^{-6} \cdot t$ (saniyə) qanunu üzrə dəyişir. Burada $M_S = 1.989 \times 10^{30} kq$ – Günəşin kütləsi, $M_S = 1.989 \times 10^{30} N \cdot (m/kq)^2$ – qravitasiya sabiti, $a = 1.496 \times 10^8 km$ – elliptik Yer orbitinin böyük yarımoxudur.

Amma praktik tədqiqatlarda zamanın t “yaz gecə-gündüz bərabərliyi” anından ölçmək daha məqsəduyğundur, çünki zamanın bu anı astronomik müşahidələrdən daha dəqiq təyin olunur. Burada biz orta anomaliya M -in başlanğıc qiymətini uyğun şəkildə seçərək zaman t -ni məhz bu anından ölçəcəyik.

(1) və (2) tənliklərinin birgə həlli φ bucağının zamandan asılılığını: $\varphi = \varphi(t)$, yəni zamanın istənilən anı üçün Yer in orbitdəki yerini verir. Kepler tənliyinin həlli üçün müxtəlif metodlar işlənmişdir [3]. Hal-hazırda kompüterlərdə Kepler tənliyini çox yüksək dəqiqliklə həll etmək mümkündür.

1.2. Geostasionar peykin yerinin təyini

Geostasionar peykin Yerə nəzərən vəziyyəti tək bir parametr – peykin uzunluq dairəsi φ_{sat} ilə təyin olunur. Günəşə bağlı koordinat sistemində Günəş, Yer və peykin qarşılıqlı vəziyyəti zamanla durmadan dəyişir. Biz peykin carı vəziyyətini onun “yaz gecə-gündüz bərabərliyi” anına nisbətən təyin edəcəyik. Zaman t elə ölçülür ki, $t = 0$ “yaz gecə-gündüz bərabərliyi” anı olur. Fərz edək ki, $t = 0$ anında $GMT = GMT_0$ -dir. GMT_0 ildən ilə dəyişir və onun dəqiq qiyməti astronomik hesablamalardan təyin edilir. Başlanğıc $t = 0$ anında Qrinviç meridianı AB (şəkil 2) diametri ilə $\varphi_{GMT_0} = \frac{\omega}{2\pi}$ bucağı əmələ gətirir. Burada $\omega = \frac{2\pi}{T_{sid}}$, və $T_{sid} = 23.96 saat = 23.96 \times 3600 saniyə = 86256 saniyə$ - Yer in fırlanma periodudur. Zamanın $t > 0$ anında peyk AB diametrinə nəzərən

$$\varphi_Q = \varphi_{GMT_0} + \varphi_{sat} + \omega \cdot t \quad (3)$$

bucağı qədər dönmür. Buradan görüldüyü kimi, peykin vəziyyətini təyin edən φ_Q bucağı üç parametrdən asılıdır: t , φ_{sat} və GMT_0 . Amma günəş parıltısının koordinatlarının tapılma dəqiqliyinin bir qədər azaldılması hesabına GMT_0 parametri nəzərə alınmaya bilər. Bunun üçün zaman t $GMT = 00.00$ -dan başlayaraq ölçülür və (4) düsturu

$$\varphi_Q = \varphi_{sat} + \omega \cdot t \quad (4)$$

alınır. Bu durumda GPƏN-in koordinatlarının tapılması problemi verilən iki parametmə: 1) $GMT = 00.00$ – dan hesablanan t zamanı (21 mart ərəfəsində), 2) geostasionar peykin uzunluq dairəsi φ_{sat} görə həll edilə bilər. Bu işdə verilən nəticələr iki giriş parametri (t , φ_{sat}) üçün alınmışdır və illərdən asılı olmayıb standart (xarakterik) olaraq qəbul oluna bilər. İşlənmiş alqoritm və hazırlanmış proqram daha yüksək dəqiqlik tələb olunduğunda 3-cü parametri (baxılan il üçün GMT_0) də nəzərə alaraq hesablamalar aparmağa imkan verir.

Beləliklə, (4) (və ya (3)) düsturlarından φ_Q təyin edildikdən sonra Günəş, Yer və peykin qarşılıqlı vəziyyətini müəyyən edən $\psi = \angle SOQ$ bucağı ASP sferik üçbucağından

$$\cos\psi = -\sin\varphi \cos\varphi_Q + \cos\varphi \sin\varphi_Q \cos\delta \quad (5)$$

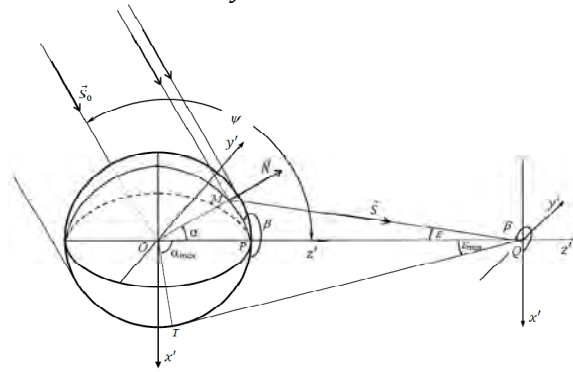
düsturu ilə tapılır. Buradan hesablanan $\psi = \psi(t)$ bucağının qiymətləri $0 \leq \psi \leq 180^\circ$ aralığında dəyişir.

1.3. Parıltının əsas nöqtəsinin coğrafi koordinatlarının tapılması

Hər hansı verilən t anında, və ya başqa sözlə, $\psi = \psi(t)$ bucağında, GPƏN-nin uzunluq dairəsi $\varphi_G = \varphi_G(t)$ və en dairəsi $\theta_G = \theta_G(t)$ təyin etmək üçün şəkil 3-ə baxaq. Paralel Günəş şüaları $\vec{S}_0$ vahid vektoru istiqamətində Yer kürəsinə düşür və Q nöqtəsində yerləşən geostasionar peykdən Yer müşahidə olunur. Düzbucaqlı koordinat sistemi $Ox'y'z'$ -i elə seçək ki, Oz' oxu Yerin mərkəzindən müşahidə nöqtəsi (peyk) Q -yə yönəlsin, Ox' və Oy' oxları isə elə yönəlsin ki,

$$S_{0x'} > 0 \text{ və}$$

$$S_{0y'} = 0 \text{ olsun.}$$

Şəkil 3. Koordinat sisteminin seçilməsi

Yer üzərindəki ixtiyari M nöqtəsi α və β (və ya ε və β) bucaqları ilə təyin olunur və Q -dən $\vec{S}$ vahid vektoru istiqamətində müşahidə olunur. Göründüyü kimi, β bucağı Günəş-Yer-peyk-dən keçən müstəvidən ölçülür. Referans müstəvisi belə seçildiyində parıltının əsas nöqtəsi (G) $\alpha = \alpha_G$ bucağını tapmaqla tam müəyyən edilir, çünki G nöqtəsi üçün hər zaman $\beta = \beta_G \equiv \pi$ olur.

Yer kürəsinin geostasionar peykdən müşahidə edilən hissəsi α bucağının maksimum qiyməti α_{max} ilə təyin olunur. Bu hissənin nöqtələri üçün α və ε bucaqları arasında monoton və kəsilməz asılılıq vardır. Şəkil 3-dən göründüyü kimi: $\cos \alpha_{max} = \frac{OT}{OQ} = \frac{OT}{OP+PQ} = \frac{R}{R+H}$. Burada, $R = OM \approx 6378$ km – Yerin orta radiusu, $R + H = OQ \approx 42164$ km – Yerin mərkəzindən peykə qədər olan məsafədir. Əgər $t = R/(R + H) \approx 0,1513$ parametri daxil etsək onda $\alpha_{max} = \cos^{-1}t \approx 81.30^\circ \approx 1.4189$ rad. alarıq. Uyğun olaraq ε bucağının maksimumu üçün tapırıq: $\varepsilon_{max} = \sin^{-1}\left(\frac{R}{R+H}\right) = \sin^{-1}t \approx 8.70^\circ \approx 0.1518$ rad. Deməli, geostasionar peykdən Yer kürəsi $2\varepsilon_{max} \approx 17.4^\circ$ bucağı içində görünür, yəni onun 1/3-dən çoxu ($2\alpha_{max} \approx 162.6^\circ$) müşahidə edilir.

Qeyd edək ki, ε -nin α -dan asılılığı, yəni $\varepsilon = \varepsilon(\alpha)$ funksiyası

$$\varepsilon = \tan^{-1}\left(\frac{t \sin \alpha}{1 - t \cos \alpha}\right) \quad (6)$$

şəklindədir və onun analizi və qrafiki [1] –də verilmişdir.

2. Günəş parıltılarının parlaqlığının paylanması

Dalğalı dəniz səthi üzərində günəş parıltılarının parlaqlığının paylanmasının hesablanması Cox, C., və Munk, W [4] tərəfindən işlənmiş metod üzrə aparılır.

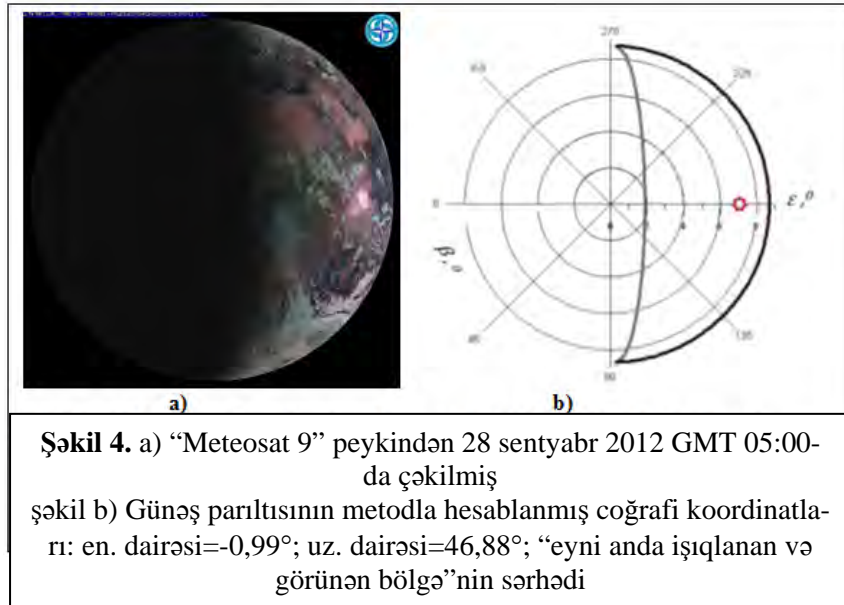
Bu metoda görə parlaqlıq əmsalı

$$r_{\lambda}(\vec{S}_0, \vec{S}) = \frac{\pi V_{\lambda}}{4S_z} \left(\frac{q}{q_z}\right)^4 W(\gamma_x, \gamma_y) Q(\vec{S}_0, \vec{S}) \quad (7)$$

düsturu ilə təyin edilir. Burada, $\vec{q} = \vec{S} - \vec{S}_0$ - səpələnmə vektoru, V_{λ} - Fresnel əksətmə əmsalı (λ dalğa uzunluqlu polyarizə olmamış işıq üçün), $W(\gamma_x, \gamma_y)$ – dəniz səthinin $\gamma_x = \zeta_x(x, y)$ və $\gamma_y = \zeta_y(x, y)$ meyilliliklərinin paylanması, $Q(\vec{S}_0, \vec{S})$ – kölgələnmə funksiyasıdır.

3. Metodun “Meteosat 9” peykinə tətbiqi

Günəş parıltısının yerini və xarakteristikalarını tapmaq üçün bu işdə təqdim olunan metod koordinatı uz. dairəsi $\varphi_{sat} = 0^{\circ}$ (E) (Qriviç meridianı) olan "Meteosat 9" peykinə tətbiq olunur. Bu metod üzrə hesablamalar hazırlanmış FORTRAN proqramı ilə aparılmış və nəticələr şəkil 4 və 5-də göstərilmişdir.

Nəticə

Geostasionar peyklərdən müşahidə zamanı okean səthi üzərində Günəş parıltısının yerinin və xarakteristikalarının iki parametmə : 1) verilən zaman anı t (GMT) 2) peykin koordinatı φ_{sat} görə təyini metodu baxılan ildən asılı olmadığı üçün standart kimi qəbul oluna bilər. Günəş parıltısının yerinin müəyyən edilməsi hərbi və meteoroloji məsələlərin həlli üçün vacibdir. Məlumdur ki, sualtı gəmilərdən buraxılmış raketin vaxtında təsbiti onun mənzilə çatmadan əvvəl məhv edilməsi, müdafiə tədbirlərini həyata keçirilməsinə imkan verir.

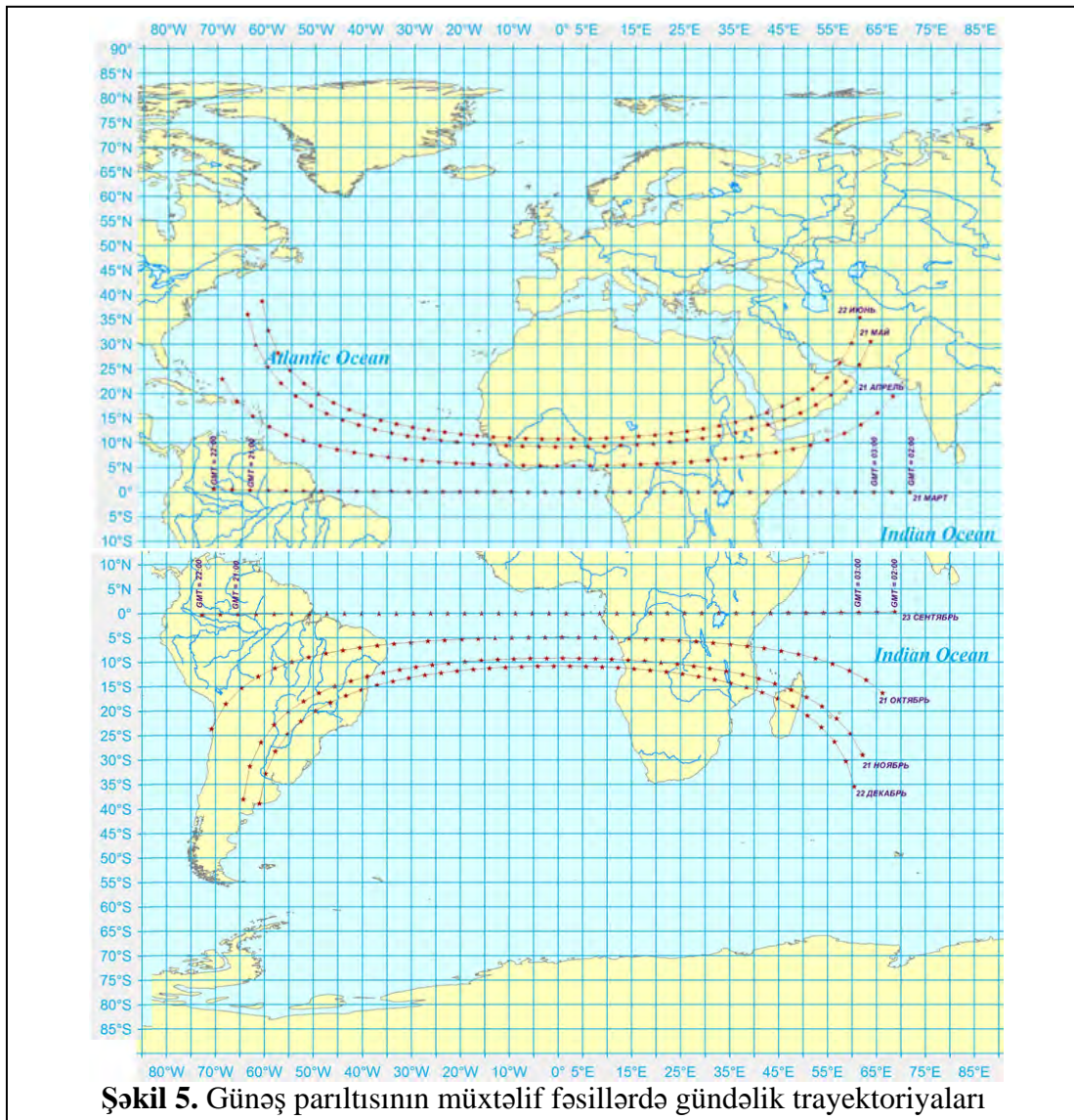
Ədəbiyyat

1. Gardashov, R., and Barla, M.C., 2001, The calculation of the distribution of the Sun glitter radiance on the ocean surface by observing from a geostationary orbit, *International Journal of Remote Sensing* 22 (15), pp. 2939-2952.

2. Emecen, E.G., Kara, G., Erdoğan, F. and Gardashov R. , 2006, The determination of sun-glint location on the ocean surface by observing from the geostationary satellites” *Terrestrial, Atmospheric and Oceanic Sciences (TAO)*, Vol. 17 No.1, pp. 253-261.

3. Taff, L.G., 1985: Celestial Mechanics. Chichester, John Wiley & Sons., 520 pp.

4. Cox, C., and Munk, W., 1954, Measurement of the roughness of the sea surface from photographs of the sun's glitter. J. Opt. Soc. Am 44.11 .

Şəkil 5. Günəş parıltısının müxtəlif fəsilərdə gündəlik trayektoriyaları

Аннотация

Метод сравнения пламени ракет, запущенных с подводной лодки, с солнечными бликами при наблюдении с геостационарного спутника

Р.Г.Гардашев

В статье проанализирована важность наблюдения с геостационарного спутника определение места и характеристик солнечных бликов на поверхности океана для решения военных и метеорологических задач.

Summary

Method of comparison for launched the rocket fire out of submarines with sunshine during observing from geostationary satellite

R.G.Gardashev

In paper there has been analysed an importance of observing from a geostationary satellite for identification place and characteristics sunshine on ocean surface that is a very important for solving military and meteorological problems.

HƏRBİ TƏYİNATLI İNTELLEKTUAL AXTARIŞ SİSTEMİNİN İŞLƏNMƏSİ

¹M.M.İsayev, ²İ.Ə.İsgəndərov, ¹M.Ə.Əliyev, ¹N.X.Bədəlova

¹AMEA-nın İdarəetmə Sistemləri İnstitutu

²Milli Aviasiya Akademiyası

Açar sözlər: ərazi, gizlədilmiş, silah-sursat, axtarış, selektiv, sistem

Ключевые слова: территория, сокрытые, оружия и боеприпасы, поиск, селективные, система

Keywords: territory, hidden, weapons and ammunition, search, selective, systems

Xülasə: məqalədə mikroprosessor bazasında selektiv minaaxtaran qurğu, onun alqoritm və proqram təminatı işlənmişdir. Axtarış başlığının ötürdüyü və qəbul etdiyi siqnalların diferensiyasına əsaslanmaqla metalın növünü təyin edən intellektual sistemin və onun verilənlər bazasının yaradılması məsələsinə baxılmışdır.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ordusunun ən müasir silahlarla və hərbi avadanlıqlarla təmini hazırda aktual məsələlərdəndir. Bu istiqamətdə elmi tutumlu layihələrin qoyulması və həyata keçirilməsi respublikamızın mütəxəssislərindən ciddi məsuliyyət tələb edir. Müharibə şəraitində, torpaqlarımızın işğalda olduğu bir zamanda bu məsələlərin operativ həlli vacibdir. Bütün inkişaf etmiş ölkələrdə ordunun silah və mühəndis qurğuları ilə təchiz edilməsi başlıca şərtidir.

Hərbi əməliyyatlar gedən, işğaldan azad olunan ərazilərin minalardan təmizlənməsi, gizlədilmiş silah-sursatın axtarışı, aşkarlanması və zərərləşdirilməsi üçün etibarlı, dəqiq və həssas qurğuların yaradılmasına ehtiyac vardır.

Hal-hazırda sərhəd zonalarında, ordumuzun təmas xəttində düşmən tərəfindən gizli şəkildə yerləşdirilmiş partlayıcı qurğuların (minaların) aşkarlanması istiqamətində monitorinqlərin həyata keçirilməsi zamanı mina axtaran qurğulardan istifadə olunur. Ordumuzun ən müasir və etibarlı axtarış qurğuları ilə təmin edilməsi bu günün ən aktual məsələsidir. Məqalədə müasir elektronikanın ən son nailiyyətlərindən istifadə etməklə yaradılan minaaxtaran qurğular analiz edilmiş və yeni strukturda daha həssas və təsir dairəsi geniş olan selektiv minaaxtaran qurğunun işlənməsi və tədqiqi məsələlərinə baxılmışdır [1-6].

Selektiv axtarış qurğusunun (SAQ) ilkin variantı mikroprosessor bazasında işlənmiş və konstruksiyası hazırlanmışdır. Onun proqram təminatı aparılan tədqiqatların nəticəsində toplanmış verilənlər toplusu bazası əsasında qurulmuş və selektivlik təmin olunmuşdur. Biliklər bazası əsasında fəaliyyət göstərən qurğunun intellektuallığı təmin edilmişdir. Qurğuda ilkin verici qismində elektromaqnit təsir prinsipli verici və qəbuledici dolaqlardan ibarət axtarış başlığından istifadə edilmişdir. Elektron blok (modul) tamamilə yeni strukturda və prinsipdə qurulmuşdur. Universal olmaqla digər fiziki təsir prinsipli axtarış başlıqlarına asanlıqla adaptasiya oluna bilər. Belə ki, standart çıxış siqnalı formalaşdırılan elektron modul standart interfeysə malikdir və asanlıqla istənilən kompüter texnikasına qoşula bilər. Əsas üstün cəhətlərindən biri də onun proqramatorsuz kompüter texnikasına qoşula bilməsidir. Bu isə onun proqram və alqoritmik təminatının asanlıqla yeniləşdirilməsinə, korreksiyasına, testləşdirilməsinə və s. geniş imkanlar açır.

SAQ EVAL-ADUC845QSZ mikroprosessoru bazasında yaradılmışdır [7]. Bu növ MP-lər proqram-kontroller strukturunda tam modul şəklində istehsal olunur və satışa çıxarılır. Universallığı, texniki parametrlərinə və qiymətinə görə effektiv sistem hesab olunur. MP-nin giriş-çıxışları bufer elementlərlə təmin edilmişdir ki, bu da əlavə kənar uyğunlaşdırıcı elementləri əvəz edir. Daxili strukturu kifayət qədər mükəmməldir və mini EHM funksiyalarına malikdir. Bir neçə tezlik və idarəetmə çıxışlarına malikdir ki, bunlar mərtəbəlilik təşkil edir. Bu xüsusiyyət onun EHM-lə asanlıqla uyğunlaşmasına geniş imkanlar açır.

Bundan başqa, sistemdə ölçmə əməliyyatları zamanı onun fəaliyyət funksiyasına hibrid testlərin optimal yığımını ilə reallaşan alqoritmlər daxil olur ki, bu da yüksək dəqiqliyə malik ölçmə nəticəsi əldə etməyə imkan verir. Cihazın axtarış başlığının dolaqlarının avtomatik köklənməsi, parametrlərin qiymətlərinin (tezlik, güc və s.) dəyişdirilməsi və s. bu kimi mühüm məsələlər asanlıqla icra oluna bilər. Bu xüsusiyyətlər qurğunun özünəqədərki məlum qurğulardan üstünlüyünü göstərir.

Bütün bunlarla yanaşı digər fiziki təsir prinsipləri və üsulları tədqiq edilir. Məqsəd qeyri-metal konstruksiyalı partlayıcı qurğuların aşkarlanması prosesində skanetmə üsulunu tətbiq etməkdir. Bunun üçün bütün məlum fiziki təsirlərin xüsusiyyətləri öyrənilərək tədqiq edilir, belə bir effektiv üsulun aşkarlanması və tətbiqi istiqamətində tədqiqatlar aparılır. Elektromaqnit təsir prinsipindən fərqli olan və skanetməni həyata keçirən bu üsul axtarılan cismin materialından asılı olmamalıdır. Bu həll üsulu böyük əhəmiyyət kəsb edir və hərbdə ən çətin problemin həlli deməkdir.

Tədqiqatın məqsədi müasir informasiya texnologiyaları bazasında yüksək informasiya və metroloji təminatla malik strateji əhəmiyyətli, hərbi məqsədli avtomatlaşdırılmış intellektual tanıma sisteminin yaradılmasıdır. Elektromaqnit axtarış başlıqlı selektiv axtarış qurğusunun hazırlanmış təcrübə variantının bir neçə görünüşü şəkil 1-də verilmişdir.

Şəkil 1. Selektiv axtarış qurğusunun xarici görünüşləri.

Selektiv axtarış qurğusunun əsas texniki xüsusiyyətləri aşağıdakı kimidir:

1. Qida gərginliyi - 12 V, 1300 mA/saat;
2. Cərəyan sərfi – ≤ 130 mA;
3. Fasiləsiz iş müddəti – 16 saatdan az olmamalı;
3. Statik və dinamik axtarış rejimlərində;
4. İşıqlandırma və səs indikasiyası;
5. Həssaslığın tənzimlənməsi;
6. Axtarış dərinliyi (havada):
  - böyük obyektlər üçün – 2.5 m;
  - TM-62M minalar üçün – 1,5 m;
  - PMN – iki növlü minalar – 30÷35 sm;
  - PFM – bir növlü minalar – 25 sm;
  - TM-62M tipli minaları su maneəsində – 1 m dərinlikdə.

Bu parametrlər təcrübə nümunəsi hazırlanaraq sınaqlar zamanı müəyyən edilir.

Qurğunun həssas elementini təşkil edən axtarış başlığı elektromaqnit dalğasını ötürən və qəbul edən iki dolaqdan ibarətdir. Ötürücü dolağa mikroprosessorun tezlik siqnalları verilir və həmin siqnallar maneədən geri qayıdaraq qəbuledici dolaq vasitəsi ilə qəbul olunur. Ötürülən və qəbul edilən siqnalların diferensiyası əsasında maneə metalın növü, ölçüsü və məsafəsi müəyyən olunur. Əvvəlki sistemlərdən fərqli olaraq bu SAQ MP-dən alınmış etalon tezlik siqnalları ilə müqayisələr aparmaqla ölçmə dəqiqliyini xeyli yüksəldir. Bu zaman additiv və multiplikativ testlərin optimal kombinasiyalarından istifadə olunur [8]. Nəticədə hər iki siqnalın müqayisəsi təkrar-təkrar aparılaraq orta qiymət tapılır.

Alqoritmik kombinasiyaların köməyi ilə hər iki dolağın avtomatik korreksiyası da həyata keçirilir ki, bu da SAQ-nin istehsalında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dolaqların yuvacıqlarda yerləşdirilməsi zamanı tezlik siqnallarının sinxronlaşması və balanslaşmasının maksimum qiymətini almaq çox çətin olur. Ancaq təklif olunan üsulun köməyi ilə kompensasiya avtomatik olaraq tezlik siqnallarının faza sürüşmələrini yaratmaqla həyata keçirilir. Bu da kökləmə prosesini xeyli yüngülləşdirir və izafi zaman sərfini aradan qaldırır.

Dolaqların üst müstəvisi xüsusi əks-şüalandırıcı vasitəsi ilə örtülür ki, bu da ötürülən şüanın intensivliyini iki dəfə artırmış olur, qurğunun gücü xeyli yüksəlidir. Qəbul olunan siqnal xüsusi ekranlaşdırılmış kabel vasitəsi ilə dəstəyin içərisi ilə elektron modula daxil olur. 24 mərtəbəli analoq-rəqəm çeviricisində rəqəmsal siqnala (koda) çevrilərək hesablama maşınına emala verilir. Hesablamanın nəticəsi ekranda işıqlanaraq axtarış başlığı ilə axtarılan əşya arasındakı məsafəni qeyd edir. Bu siqnal həm də səs siqnalı şəklində qulaqcıqlara ötürülür. Müəyyən tezliklə hərəkət edən SAQ axtarılan metala yaxınlaşdıqca siqnalların diferensiyası dəyişir və hədəf “yaxalanır”.

SAQ hər iki siqnalın faza sürüşməsinin işarəsi əsasında metalın əlvan və ya qara metal olmasını müəyyən edir və ekrana çıxarır.

Ədəbiyyat

1. Металлоискатель по принципу частотомера. www.metdet.ru\FM.htm
2. Металлодетектор «Фазитрон А1».
3. KARA*SAV technology. AVCİ XM-1. Metal, ametal və boşluq arama dedektoru.
4. Селективный металлодетектор «Кондор 7252». Руководство по эксплуатации.
5. Селективный металлоискатель «Руно 18». http://yugmd.ru/runo_18
6. Переносной радиоволновой миноискатель. ПР-504А, ТО и ПР-507.
7. Analog Devices EVAL-ADUC845QSZ. Prospekti.
8. Исаев М.М., Мамедов Р.Г., Мехтизаде Э.К., Гусейнов И.Э. Повышение точности измерений с помощью комбинированных тестовых алгоритмов// Известия НАН Азербайджана. Серия физико-математических и технических наук, Том. XXIX, № 6, 2009, с. 158-165.

Аннотация

Разработка интеллектуальной поисковой системы военного назначения М.М.Исаев, И.А.Искендаров, М.А.Алиев, Н.Х.Бадалова

Разработано селективное устройство металлоискателя на базе микропроцессора, его алгоритм и программное обеспечение. Рассматривались вопросы создания интеллектуальной системы и ее базы данных для определения типа металла на основе дифференциации принятого и передающего сигналов от поисковой рукоятки.

Summary

The development of intelligent search engines for military use M.M. Isaev, I.A. Eskendarov, M.A. Aliyev, N.X. Badalov

Developed selective device metal detector is microprocessor-based, algorithm and software. Addressed the issues of creating an intelligent system and its database to determine the type of metal based on differentiation adopted and transmitting signals from search arm.

**CoFe ƏSASLI AMORF ƏRİNTİLƏR ÜÇÜN EKVATORIAL KERR EFFEKTİNİN
SPEKTRAL ASILILIQLARI**

T.M.Pənahov, A.Ə.İsayeva
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

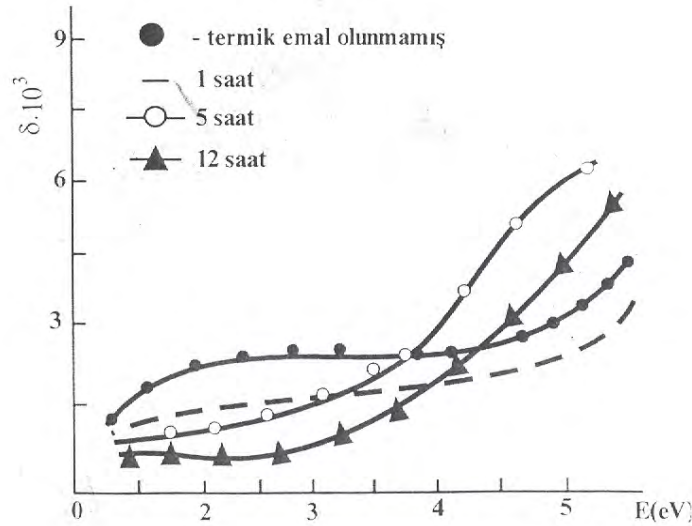
CoFe əsaslı amorf lentlər üçün Ekvatorial Kerr effektinin spektral asılılıqları termik emal şərtlərindən çox asılıdır: temperatur, soyuma vaxtı, xarici maqnit sahəsi, soyuma mühitləri.

CoFe əsaslı amorf $Co_{66}Fe_4B_{14}Si_{15}$ ərintiləri tablama metodu ilə alınmışdır. Ərintilər alındıqdan sonra zəif maqnit sahəsində $380^{\circ}C$ temperaturda (kristallaşma temperaturundan aşağı) havada və vakuumda termik işlənməyə məruz qoyulmuşdur. Amorf lentlərin qalınlığı 20 mkm, uzunluğu 7 mm, eni isə 2 mm tərtibində olmuşdur. Termik işlənmədə maqnit sahəsi nümunənin uzunluğu istiqamətində 50 mE-dən 15 E-ə qədər dəyişir (cədvəl 1).

Cədvəl 1.

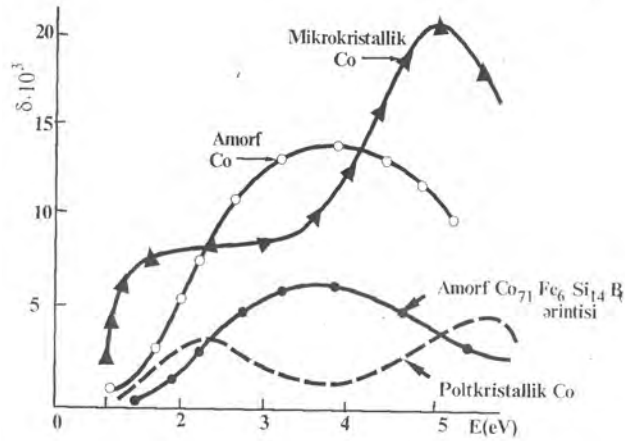
$Co_{66}Fe_4B_{14}Si_{15}$ amorf lentləri			
380°C temperaturunda emal			
Havada emal			Vakuumda emal
3 E	2 E	8 saat	2 E
1 saat	1 saat	50 mE	1 saat
5 saat	5 saat	2E	5 saat
12 saat	12 saat	10 E	36 saat
		15 E	

Nümunələrin maqnitooptik xassələri həm heç bir işlənməyə məruz qalmamış nümunələrdə, həm də havada və vakuumda termik işlənməyə məruz qalmış termiki emal şəraitindən və xarici maqnit sahəsindən kəskin asılı olur. Havada termik emala məruz qoyulmuş nümunələr xarici maqnit sahəsinin 2 və 3 E qiymətlərində termik emal müddətindən asılı olaraq dəyişir (şəkil 1).

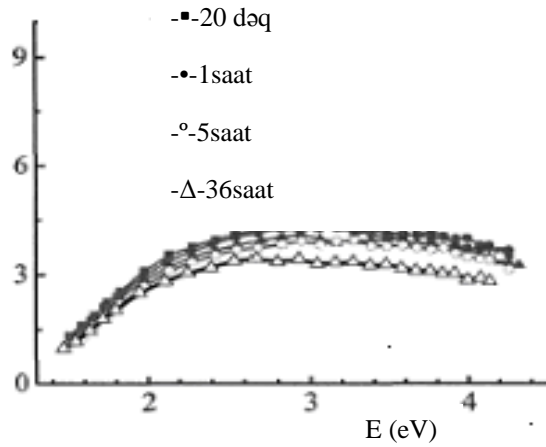
Şəkil 1. Müxtəlif zaman fasiləsində 2 E maqnit sahəsində amorf lentlərin Ekvatorial Kerr effektinin spektral asılılıqları

Alınan nəticə Co əsaslı amorf lentlərin poli və mikrokristallik hallar üçün məlum spektral əyrilərlə müqayisə edilmişdir. Şəkildən görüldüyü kimi (şəkil 2), 3 eV intervalında maksimum müşahidə edilir. Görüldüyü kimi, müqayisə olunan əyrilərdə uyğunluq müşahidə olunur. Alınan nəticələrin müqayisəsi göstərir ki, havada termik emal olunmuş amorf ərintilərin spektral asılılıqları mikrokristallik Co əsaslı ərintilərin spektral asılılıqlarına yaxınlaşır.

Şəkil 2. Ekvatorial Kerr effektinin Co əsaslı amorf ərintisi, polikristallik Co, mikrokrystallik Co

Termik emal olunmuş nümunələrin ekvatorial Kerr effektinin spektral ayrılığında heç bir dəyişiklik müşahidə edilmədiyindən o özünü qiçant maqnit müqaviməti ölçmələrində büruzə verir.

Şəkil 3. $Co_{66}Fe_4B_{14}Si_{15}$ amorf ərintisinin vakuumda müxtəlif zaman fasilələrində ekvatorial Kerr effektinin spektral asılılıqları

Vakuumda emal olunmuş nümunələrdə müxtəlif zaman fasilələrində Ekvatorial Kerr effektinin spektral asılılıqlarında heç bir dəyişiklik müşahidə olunmayıb. (şəkil 3)

Amorf ərintilərin mikrostrukturunda baş verən dəyişikliklər termik emaldan sonra skanetmə elektron mikroskopu vasitəsi ilə öyrənilmişdir. Lakin nümunələr $200-400^{\circ}C$ intervalında termik emal olduğundan onların quruluşunda heç bir keyfiyyət dəyişikliyi aşkar edilməmişdir. Sonradan aparılan tədqiqatlar göstərdi ki, kristallaşmanın başlanğıcı bu ərintilərdə $430^{\circ}C$ -yə uyğun gəlir. Bu nəticələrin müqayisəsindən görünür ki, maqnitooptik effektlər səthin və səth yaxınlığı hissəsinin halına daha çox həssasdır. Bu metodlar mikroquruluşda baş verən dəyişiklikləri daha tez qeyd etməyə imkan verir. Amorf ərintisində maqnitooptik və maqnit xassələri nümunənin qalınlığı boyunca qeyri-bircinsdir. Doğurdan da səthdə kristallik təbəqənin yaranmasını təsdiq edən ekvatorial Kerr effekti digər metodlarla alınmış nəticələrlə daha yaxşı uyğunlaşır.

Ədəbiyyat

Pənahov T.M., Musayev Z.S., Metal və ərintilər optik və maqnitooptik parametrlərinin təyini üçün universal qurğu // Preprint, Bakı: 2000. 25s..

2. Валенчик Л., Ганьшина Е.А., Гушин В.С., Джураев Д.Н., Кринчик Г.С., Оптические и магнитooptические свойства аморфных сплавов на основе железа Физ.Мет. 1989, 1108-1116

Fe-Co AMORF ƏRİNTİLƏRİN SƏTHİNİN RELYEFİNİN ATOM-QÜVVƏ MİKROSKOPU VASİTƏSİ İLƏ ÖYRƏNİLMƏSİ

T.M. Pənahov, D.M. Qafarova

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Fe-Co amorf ərintilərin səthinin relyefi skanedici zond mikroskopunda, atom qüvvə rejimində tədqiq edilmişdir. Ərintinin səthinin atom-qüvvə mikroskopu vasitəsi ilə oxşar üsulla tədqiqinə aid məlumatlar heç bir ədəbiyyatda yoxdur. Skanedici zond mikroskopu vasitəsi ilə bərk cismin səthinin lokal və morfoloji xassələrinin təhlili ən müasir metodlardan biridir, çox böyük dəqiqliklə yerinə yetirilir. Zond mikroskopunun əsas növləri aşağıdakılardır: skanedici tunel mikroskopu, AQM, elektrik-qüvvə mikroskopu, maqnit-qüvvə mikroskopu, optik mikroskop. AQM-in əsasında səthlərin zondları arasındakı qarşılıqlı təsir durur və sonu çox iti elastik konsoldan ibarət olan xüsusi ötürücü vasitəsi ilə qeydiyyata aparılır. Səth zonu ilə qarşılıqlı təsir konsolun əyilməsi ilə müəyyən edilir. Əyilmənin dərəcəsinin qeydiyyatını aparmaqla zondla səth arasında qarşılıqlı təsir qüvvəsini nəzarət altında saxlamaq olar.

AQM-in işinin keyfiyyətini Van-der-Vaals qüvvəsi misalında aydınlaşdırmaq olar. Bir-birindən r məsafədə olan iki atom arasında Van-der-Vaals qarşılıqlı təsir enerjisi ən çox Leonardo-Consa potensialının funksional asılılığının dərəcəsi ilə ifadə olunur:

$$U_{LD}(r) = U_0 \left\{ -2(r_0/r)^6 + (r_0/r)^{12} \right\}$$

İfadədəki birinci toplanan ən uzaq gərilməni, əsasən də atomlar arasındakı dipol qarşılıqlı təsiri ifadə edir. İkinci toplanan isə atomların kiçik məsafələrdəki itələmə qüvvəsini müəyyən edir. Burada, r_0 -parametri atomlar arasındakı qarşılıqlı təsirin tarazlaşdığı məsafə, U_0 -enerjinin minimum qiymətidir.

Leonardo-Consa potensialı nümunənin zonu ilə qarşılıqlı təsiri qiymətləndirməyə imkan verir. Nümunənin hər bir atom zondunun elementar qarşılıqlı təsirlərini toplamaqla sistemin ümumi enerjisini almaq olar. Onda ümumi qarşılıqlı təsir enerjisi üçün aşağıdakı ifadəni yazmaq olar:

$$W_{PS} = \iint U_{LD} \left(\vec{r} - \vec{r}' \right) n_p \left(\vec{r}' \right) n_s \left(\vec{r} \right) dV dV'$$

Burada $n_s(r)$ və $n_p(r')$ materialın nümunəsinin atomlarının və zondun sıxlığıdır. Uyğun olaraq səthdə zonda təsir edən qüvvəni aşağıdakı ifadə ilə təyin etmək olar:

$$F_{PS} = -grad(W_{PS})$$

Ümumi halda verilən qüvvə nümunənin səthinin yerləşdiyi müstəviyə normal istiqamətdə yönəlir. Ancaq nümunədə zond ilə qarşılıqlı təsir qüvvəsi həqiqətdə mürəkkəb xüsusiyyətə malikdir. Ancaq qarşılıqlı təsirin əsas hissələri: AQM-in zondunun nümunənin səthi ilə qarşılıqlı təsirin ən böyük məsafəsi və ən kiçik qarşılıqlı itələmə məsafəsi saxlanılır.

AQM-in şəkilləri səthlə zond arasındakı qarşılıqlı təsir qüvvəsinin fəza paylanması xarakterizə edir. AQM vasitəsi ilə səth xüsusiyyətləri və relyefi haqqında alınan informasiyaları şərti olaraq iki əsas qrupa bölmək olar: kontaktlı kvazistatik və kontaktsiz rəqsi. Kontaktlı kvazistatik metoda zondun iti ucu səthə daxil olaraq onunla bilavasitə qarşılıqlı təsirdə olur. Buna görə də nümunənin göstərdiyi gərilmə və itələmə qüvvələri konsolun elastiklik qüvvəsi ilə tənzimlənir. Nisbətən möhkəmlik əmsalı az olan materiallarda AQM-in tətbiqi zamanı bu rejimdən istifadə edilir. Bu rejim zond ilə nümunə arasındakı arzuolunmaz qarşılıqlı təsirlərdən qaçmağa imkan verir və böyük həssaslığı, dəqiqliyi təmin edir.

Kvazistatik rejimdə AQM-də tədqiq olunan səth relyefinin şəkilləri sabit qüvvənin təsiri altında zondla səth arasındakı qarşılıqlı təsiri, yaxud zondun ötürücüsü ilə səth arasındakı sabit orta məsafəni təsvir edir. Nümunənin $F_3 = const$ rejimində skanetmə zamanı nümunə ilə zond arasında qar-

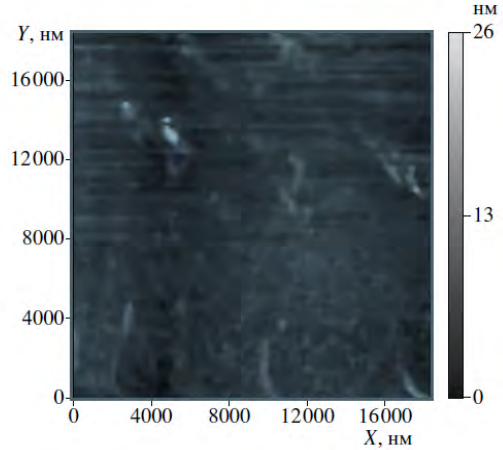
şılıqlı təsir qüvvəsi kantileverin əyilməsi ilə təyin olunur. Nümunənin səthinin relyefi ilə mütənasib petlənin gərginliyi skanerin 3-elektrodunun verdiyi əks-əlaqə ilə müəyyən olunur.

Bizim işimiz müqayisə üçün yaxın dövrdə işlənmiş ACM MD rejimində tətbiq olunmuşdur. Bu rejimin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, zondun daxil və xaric edilərkən hərəkət trayektoriyası AQM-in zondunun standart rejimdəki hərəkət trayektoriyasından fərqlənir. Zond daxil edilərkən sərt əlaqədə səthin relyefinin koordinatlarını ölçür. Buna görə də zondun yerdəyişməsinin trayektoriyası səthlə zondun kontaktı zamanı lateral yerdəyişməyə imkan vermir. Bundan sonra zondla nümunənin qarşılıqlı təsiri kəsildiyi məsafəyə qədər zond səthdən çıxarılır və sonra növbəti nöqtəni ölçmək üçün lateral yerdəyişmə aparılır. Zondun ucunun zədələnməsi olmadıqda, skanetmə səthin mürəkkəb relyefinin xəritəsini almağa imkan verir.

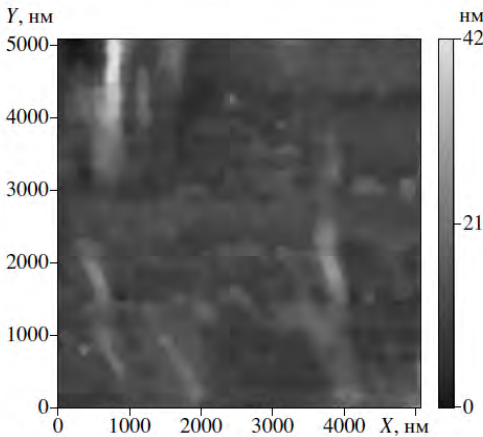
Eksperiment zamanı konus formalı volframdan hazırlanmış zondun istifadə edilməmişdir (kantileverin elastiklik əmsalı $\sim 0,3 H/m$, zondun ucunun radiusu $\sim 15nm$, zondun konusunun əyilmə bucağı $\sim 27^\circ$). Tədqiq olunan Fe-Co amorf ərintilərin nümunəsinin ölçüləri $5 \times 5mm$ və qalınlığı $0,5mm$ -dir və qalınlığı $\sim 1mm$ olan dəmir lövhədə yerləşdirilir.

Bu metodla şəkillərin alınması üçün nümunənin skan edilməsi xüsusi formada təşkil edilir. Skanetmə zamanı zond başlanğıc halda Fe-Co amorf ərintilərin

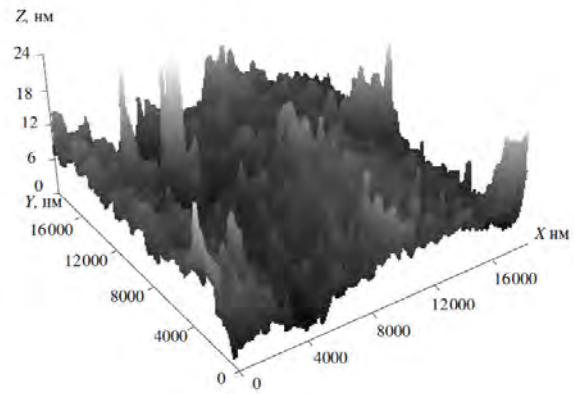
üzərində təyin olunmuş xətt üzrə hərəkət etdirilir, bu zaman icra edici elementin siqnalları relyefin səthi ilə mütənasib olur və kompüterin yaddaşına yazılır. Bundan sonra zond əvvəlki nöqtəyə qayıdır və skanetmənin növbəti mərhələsinə keçir və proses yenidən təkrar olunur.

Şəkil 1. AQM-də Fe-Co amorf ərintilərin səthinin 16 mkm ölçüsündə ikiölçülü şəkl

Şəkil 2. AQM-də Fe-Co amorf ərintilərin səthinin 5 mkm ölçüsündə ikiölçülü şəkl

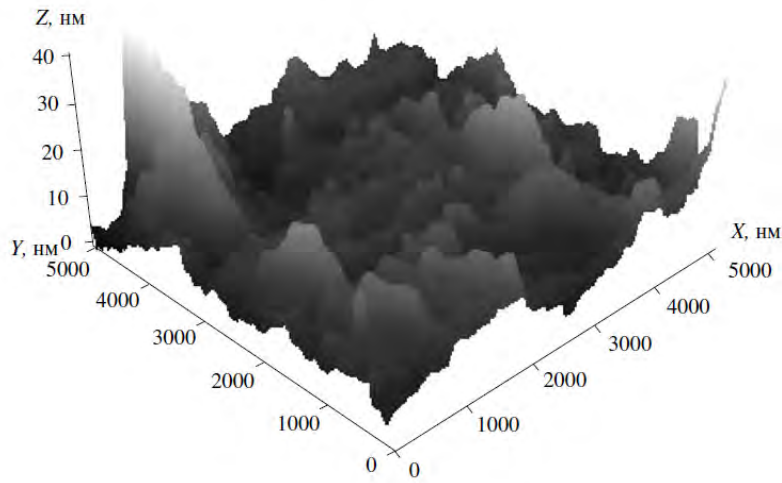
Şəkil 3. AQM-də Fe-Co amorf ərintilərin səthinin 16 mkm ölçüsündə həcmnin şəkl

Tədqiqat nəticəsində Fe-Co amorf ərintilərin səthinin $(16 \times 16) \times 10^3 nm$ (şəkil 1) və $(5 \times 5) \times 10^3 nm$ (şəkil 2) ölçülərinə uyğun müstəvi şəkilləri alınmışdır.

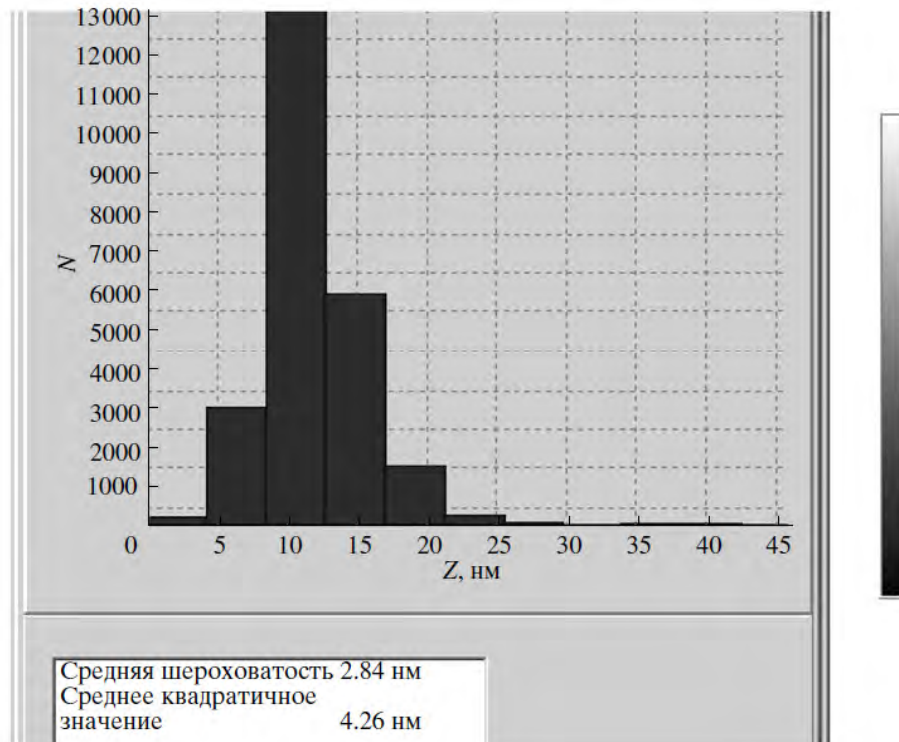
Bundan başqa, AQM-da bircinsli səthin bir qədər böyüdülmüş şəkl alınmışdır. Şəkil 3 və 4-də həmin sahələrin həcmi təsviri verilmişdir.

Göründüyü kimi, ərintinin səthinin relyefi kifayət qədər bircinslidir. AQM-in şəkillərinin histogramının analizi (şəkil 5) göstərir ki, səthin bircinsliyi 25 nm ölçüyə qədər dəyişir. Fe-Co amorf ərintinin təbii səthi parçalardan ibarət olan təbəqə əmələ gətirir və bunlar girinti və çıxıntılarla müşayiət

olunur. Ərintinin səthində qüvvənin parçalanmasına tək-tək atomlar deyil, atom qrupları-klasterinlər səbəb olur. Bu klasterinlər Fe-Co amorf ərintilərinin ayrı-ayrı komponentlərinin birləşməsinə imkan vermir.

Şəkil 4. AQM-də Fe-Co amorf ərintilərinin səthinin 5 mkm ölçüsündə həcmnin şəkli

Şəkil 5. Fe-Co amorf ərintilərinin 5 mkm ölçüsündə səthinin histoqramı

Nəticə

AQM-in metodu ilə müəyyən olundu ki, Fe-Co amorf ərintilərin səth relyefi kifayət qədər bir-cinslidir və səthin əyriliyi 25 nm-ə qədər dəyişir.

Müəyyən edildi ki, səthin girintili-çıxıntılı olması səthdə klasterlərin – atom qruplarının yaranmasıdır.

AMORF METALLİK ƏRİNTİLƏRİN SƏTHİNİN KRİSTALLAŞMASININ TƏDQIQI

T.M.Pənahov, N.M.Rəfiyev
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

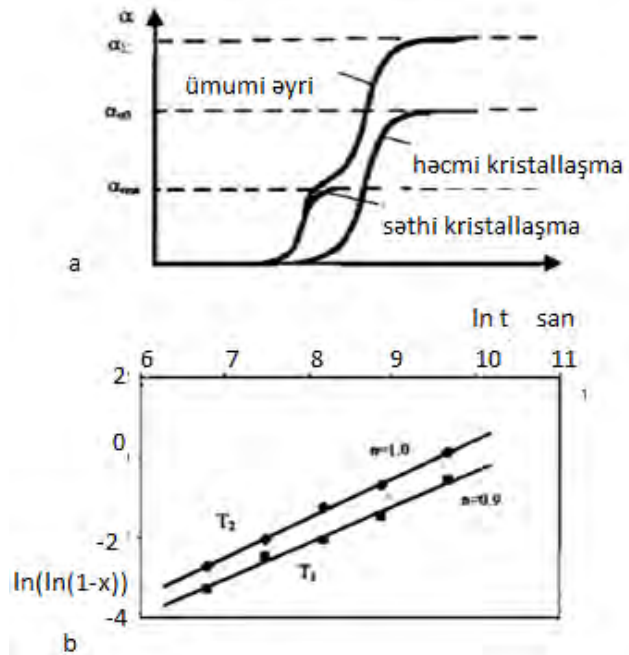
Əksər mayelər kristallaşma temperaturundan aşağı temperaturadək soyudulduqda kristallaşır lakin amorf materiallarda bu proses fərqli şəkildə baş verir. Beləki, digər materialların alınmasından fərqli olaraq amorf materialların alınması zamanı soyudulma prosesində material kristallaşmağa imkan tapmamış bərkidir. Yəni soyudulma prosesi sürətlə getdiyi üçün əridilmiş metal sanki maye halda donur. Metalların amorf strukturda alınması və tədqiqi böyük maraq doğurur. Bildiyimiz kimi, fiziki xassələrin xüsusən maqnit xassələri strukturdan kəskin asılıdır və bu baxımdan kristallaşma proseslərinin öyrənilməsi fiziki xassələrin strukturdan asılılığını dərindən dərk etməyə imkan verir.

Tədqiq olunan ərinti maye haldan disk üzərinə tabalma yolu ilə alınmışdır. Ərinti nominal kimyəvi tərkibdə $Fe_{58}Ni_{20}Si_9B_{13}$ olmuşdur. Tabalma rejimi elə seçilmişdir ki, səthi və onun davamı olan həcmi kristallaşma prosesləri kifayət qədər inkişaf etsin və kristallaşma məhsullarının rentgen-struktur analizi üsulu ilə identifikasiyası mümkün olsun.

Səthi kristallaşma zamanı amorf fazanın çevrilmə dərəcəsinin (α) dəyişməsi, kristallaşmanın kinetikasi və səthi kristallaşmanın xüsusiyyətləri rentgen-struktur təhlil üsulu ilə tədqiq olunmuşdur.

Izotermik şəraitdə səthi kristallaşmanın kinetikasi formal kinetikanın müddəaları əsasında Mel-Cons-Avrami tənliyinin köməyi ilə təhlil olunmuşdur. Avrami eksponentinin dərəcəsi ədədi qiymətə $\ln(\ln(1-x)) = \ln t$ koordinatlarında çevrilmə dərəcəsinə göstərən xəttin meyil bucağının tg-yə bərabərdir. Səthi və həcmi kristallaşmanın ilkin mərhələsinin kinetikasını təsvir edən S-formalı əyrilər Şəkil 1 a-da təsvir edilmişdir.

Şəkil 1. $Fe_{58}Ni_{20}Si_9B_{13}$ ərintisinin çevrilmə dərəcəsi (α) zaman (a) və Mel-Conson-Avrami koordinatlarında (b) səthi kristallaşmasının kinetik əyriləri

Göründüyü kimi, əvvəlcə səthi kristallaşma baş verir. Səthdə tam kristallaşma mərhələsi qurtarıqdan sonra formalaşmış amorf -kristallik strukturun stabilləşməsi periodu gəlir. S-formalı ərintinin təhlili göstərir ki, səthi kristallaşma prosesi material həcmində legirleyici elementlərin diffuziyası nəticəsində yenidən paylanması ilə əlaqəli deyildir. Bunu deməyə qarışıq amorf-kristallik strukturun müəyyən müddət ərzində stabil qalması faktı əsas verir. Elementlərin konsentrasiyasının yenidən paylanması baş versəydi (tabalma zamanı səth təbəqələrinin dəmir atomları ilə diffuziya zənginləşməsi) həcmdə amorf matrisanın stabilliyinin pozulmasına gətirən proseslər baş verməliydi. Şəkil 1 b-də Mel-Cons-Avrami koordinatlarında iki temperatur üçün səthi kristallaşmanın çevrilmə dərəcələri göstərilir.

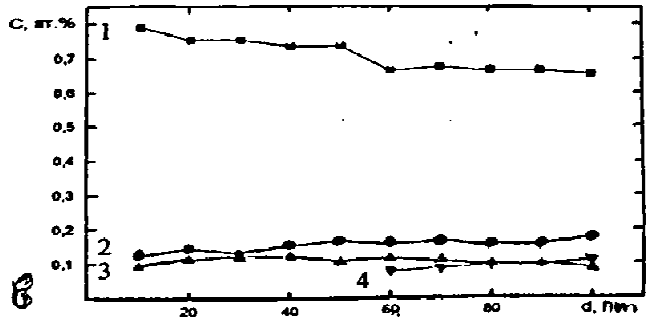
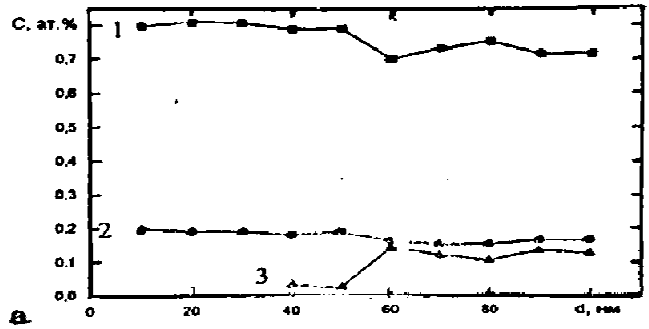
mişdir. Göründüyü kimi, temperaturdan asılı olaraq bu əyriyənlərin özlərini aparması xüsusiyyəti dəyişir. Bu zaman hər iki asılılıqda dönüş nöqtəsi müşahidə olunur və dönüş nöqtəsindən əvvəl və sonra seçilmiş koordinatlarda bu asılılıq xətti xarakter daşıyır.

Çevrilmə dərəcəsinin özünü belə aparması çevrilmənin kinetikasının sıçrayışla dəyişməsi halı üçün xarakterikdir. Çevrilmənin ilkin mərhələsində Avrami əmsalı hesablamaya xətası daxilində (± 0.1) hər iki tabalma temperaturu üçün eynidir. Bu əmsal $360\text{ }^{\circ}\text{C}$ və $368\text{ }^{\circ}\text{C}$ izotermiki tabalma temperaturları üçün uyğun olaraq 2,6 və 2,7 qiymətləri alır.

Formal kinetikaya görə çevrilmənin belə əmsala malik olması kristallik fazanın yaranması və eyni zamanda böyüməsinin fazalararası sərhəddən diffuziyanın baş verməsi ilə həyata keçən çevrilməyə uyğundur. Çevrilmə dərəcəsi 40%-ə çatdıqda çevrilmə xəttinin meyli dəyişir və Avrami əmsalı $T=360\text{ }^{\circ}\text{C}$ və $T=368\text{ }^{\circ}\text{C}$ üçün uyğun olaraq $n=1,0$ və $1,1$ qiymətlərini alır. Bu qiymət çevrilmənin kinetikasının artıq mövcud olan rüseyimlərin böyüməsi ilə getməsinə uyğundur. Çevrilmənin kinetikasının belə dəyişməsi nəticəsində yeni kristallik fazanın yaranması prosesi çətinləşir, bu da səth zonasının dəmir atomları ilə "kasılaşması" nəticəsi kimi izah oluna bilər. Lakin mövcud kristalların böyüməsi üçün diffuziya prosesi kifayət dərəcədədir.

Lentin səth təbəqəsində kimyəvi tərkibin dəyişməsi şəkil 2-də göstərilmişdir. Göründüyü kimi, lentin müxtəlif tərəflərində kimyəvi tərkib fərqlidi. Bundan başqa, hər iki səthdə dəmir və nikelin konsentrasiyasının ərintinin nominal konsentrasiyasından böyük olduğu görünür, lentin hər iki üzündə dəmirin konsentrasiyası təqribən 80 at % -ə çatır. Materialın daxilinə getdikcə dəmirin miqdarı azalır və təxminən 100 nm dərinlikdə 58%-ə çatır.

Şəkil 2. $\text{Fe}_{58}\text{Ni}_{20}\text{Si}_9\text{B}_{13}$ ərintisinin komponentlərinin konsentrasiyasının (c), dərinlikdən (d,nm) asılı olaraq dəyişməsi 1. ■ -Fe, 2.(●) -Ni, 3.(Δ) -B 4(▽) -Si, a-lentin kontakt tərəfi, b-lentin sərbəst tərəfi

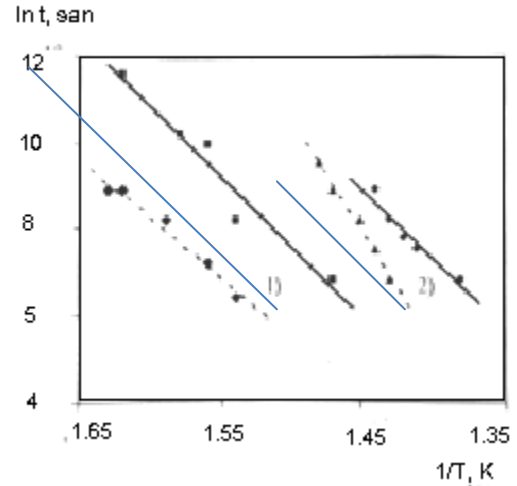
Lentin en kəsiyi boyunca Ni-nin miqdarı az dəyişir. Lentin kontakt səthində nikelin konsentrasiyası nominal tərkibə yaxındır və 20 at % təşkil edir, xarici səthdə o bir qədər azdır (təxminən 15%) və lentin en kəsiyi boyunca nəzərə alınmayacaq dərəcədə dəyişir. Qeyri-metalların lentin en kəsiyi boyunca paylanması üçün başqa mənzərə müşahidə olunur. Kristallaşmanın ən gec başa çatdığı lentin xarici səthində borun miqdarı en kəsiyi boyunca nominal tərkibə yaxın olsa da, silisium yalnız 60 nm dərinlikdə aşkar olunur və onun konsentrasiyası burada 9%-ə yaxındır. Lentin kontakt tərəfində qeyri-metalların miqdarı kiçikdir. Borun tərkibdə olması yalnız 40 nm dərinlikdə üzə çıxır, 60 nm dərinlikdə 10%-ə qədər artır və bundan sonra praktiki olaraq dəyişmir. Si isə 100 nm dərinliyə kimi aşkar olunmamışdır. Deməli, səthi kristallaşmanın ilkin başladığı kontakt tərəfdə qeyri-metalların miqdarı azdır. Bu ha-

disə maye ərintinin disk üzərinə tökdükdə yaranan lentin bərkiməsi zamanı inkişaf edən mikrolikvasiya tipli prosesin getməsi ilə izah oluna bilər.

Məlumdur ki, ərintinin qeyri-metallarla legirlənməsi amorf matrisanın termik stabilliyini artırır. Bu səbəbdən səth qatının qeyri-metal atomlardan “kasıblaşması” lentin kontakt tərəfində amorf matrisanın qeyri-stabilliyinə gətirməlidir. Səth təbəqəsində amorf matrisanın stabilliyinin dəyəsməsi və dəmir atomlarının miqdarının artması kristallik fazanın yaranma prosesini asanlaşdırır və aşağı temperaturlarda lentin kontakt tərəfində kristallaşmanın üstünlüyünə gətirir. Qeyri-stabil qatın qalınlığının kiçik olması lentin daxilinə doğru kristallaşmanın qarşısını alır.

Şəkil 3-də tədqiq olunan ərintilərin səthi kristallaşmasının $\ln\tau(\text{san})-1/T$ (K^{-1}) koordinatlarından asılılığı göstərilmişdir.

Şəkil 3. $Fe_{58}Ni_{20}Si_9B_{13}$ (1) və $Fe_{77}Ni_{11}Si_9B_{13}$ (2) ərintilərin səthi kristallaşmasının (---) və həcmi kristallaşmasının (—) başlanmasına qədər olan zamanın loqarifminin $\ln\tau$, (san), temperaturun təsirindən ($\frac{1}{T}$, K^{-1}) asılılığı

Bu asılılığın meyindən hesablanmış aktivləşmə enerjisinin analizi göstərir ki, səthi kristallaşmanın aktivləşmə enerjisi həcmi kristallaşmanın aktivləşmə enerjisindən kiçikdir. Verilmiş ərintinin həcmi kristallaşma prosesi üçün ümumi aktivləşmə enerjisi 300 kC/mol təşkil edir. Səthi kristallaşma üçün bu kəmiyyət 205 kC/mol-dur. Səthi və həcmi kristallaşmaya uyğun xətti asılılıqların gedişi göstərir ki, seçilmiş temperatur intervalında temperaturun azalması səthi və həcmi kristallaşmanın başlama zamanları arasındakı zaman kəsiyini artırır. Bu onu göstərir ki, atomların diffuziya yüyürüklüyünün azalmasına və bununla bağlı olan kristallaşmanın başlanmasına qədər olan müddətin böyüməsinə baxmayaraq, lentin səth qatlarında rüşeyim əmələ gəlməsi asanlaşmışdır. Göründüyü kimi, səth təbəqələrində rüşeyməmələgəlmə prosesinə təsir edən əsas amil lentin səth təbəqəsinin kimyəvi tərkibinin, nominal tərkibə uyğun olan həcmdəki legirləyici elementlərin miqdarından fərqli olmasıdır. Beləliklə, tədqiq olunan ərintinin səth təbəqəsinin kristallaşma prosesinin materialın alınma metodikasından asılı olduğu aydınlaşır. Lentin alınma texnologiyasının xüsusiyyəti onun bərkiməsi zamanı legirləyici elementlərin en kəsiyi boyunca likvasiyasına gətirməsində özünü göstərir.

Nəticə

Beləliklə, səthi kristallaşma zamanı amorf fazanın çevrilmə dərəcəsinin (α) dəyişməsi, kristallaşmanın kinetikasi və səthi kristallaşmanın xüsusiyyətləri rentgen-struktur təhlil üsulu ilə tədqiq olunmuşdur.

QOŞUNLARDA MÖVCUD İSTEHKAM QURĞULARININ KONSTRUKTİV İMKANLARININ TƏHLİLİ

R.Ə.Əliyev

AR Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

Açar sözlər: istehkam qurğuları, dağlarda müdafiə, ərazinin mühəndis cəhətdən təchizatı, lokal münaqişələr, müasir tikinti materialları

Ключевые слова: инженерные сооружения, оборона в горах, инженерное оборудование местности, локальные конфликты, современные строительные материалы

Keywords: fortification installations, defense in the mountains, area provision from engineering aspects, local conflicts, modern construction materials

Xülasə: məqalədə qoşunlarda müdafiə əməliyyatlarının aparılması məqsədi ilə qurulmuş və hazırda istifadə olunan istehkam qurğularının hazırlanmasında istifadə edilən materialların, onların mövcud atəş vasitələrinin təsirinə davamlılığının və müasir tələblərə uyğunluğunun təhlili verilmiş, müxtəlif təyinatlı istehkam qurğularının quruluşunda dəyişikliklərin və onların hazırlanmasında yeni tərkibli materiallardan istifadənin vacibliyi vurğulanmışdır.

Müdafiənin bəzi sahələrində yerləşdirilmiş istehkam qurğularının təyinatına və tələblərə uyğunluğu üzrə aparılmış təhlilin nəticəsi olaraq müəyyən olunmuşdur ki:

- əksər qurğuların inşası zamanı, əsasən əlaltı materiallar və ya istehkam qurğularının hazırlanması üçün təyin olunmuş materiallara qoyulmuş tələblərə cavab verməyən tikinti materialları istifadə olunur (şəkil 1 və 2). Bunun nəticəsində də istehkam qurğularının düşmənin atəş vasitələrinin təsirinə davamlılıq dərəcəsi xeyli azalır;

- istehkam qurğularının ərazidə (əsasən də dağlıq ərazilərdə) yerlərinin düzgün seçilməməsi həmin qurğulardakı atəş vasitələrinin imkanlarını məhdudlaşdırır;

- qurğuların inşası zamanı istifadə olunan tikinti materialları bu qurğuların yerləşdirildiyi ərazilərin temperatur amilləri nəzərə alınmadan seçilir;

- əksər istehkam qurğularının quruluşu müvəqqəti xarakterlidir və şəxsi heyətin, maddi-texniki vasitələrin, idarəetmə və müşahidə məntəqələrinin qorunmasına qoyulan tələblərə cavab vermir. Bu tip istehkam qurğularının inşasından sonra, onların əraziyə uyğun olaraq maskalanması böyük həcmdə qüvvə və vasitə tələb edir;

- müasir tələblərə cavab verən və arxa cəbhədə hazırlanmış istehkam qurğularının qoşunların dağlıq ərazilərdə yerləşən mövqelərinə daşınması yolların məhdudluğu, o cümlədən hava şəraitinin sərtliyi səbəbindən xeyli çətinləşir.

Şəkil 1. Uzunmüddətli atəş nöqtələri

Şəkil 2. Motoatıcı maşının mövqeyi

Bunları nəzərə alaraq, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, müasir silahların məhvetmə imkanlarını, elmi-texniki tərəqqini və şəraiti yaddan çıxarmadan, müasir tikinti materiallarından istifadə etməklə şəxsi heyətin, maddi-texniki vasitələrin, idarəetmə və müşahidə məntəqələrinin qorunmasını təmin edən yeni konstruksiyalı, fiziki, kimyəvi və mexaniki təsirlərə qarşı daha davamlı və uzunmüddətli istifadəyə yararlı istehkam qurğularının hazırlanması aktual məsələlərdən biridir.

Aparılan tədqiqat işinin məqsədi son dövrdə dünyada baş verən irimiqyaslı və lokal müharibələr zamanı bu sahədə aparılan elmi-tədqiqat və praktiki işləri təhlil etmək, mövzunun aktualığından irəli gələn problemlərin həlli yollarını tapmaq üçün optimal qərar qəbul etməkdir.

Aparılan araşdırmaların nəticələri göstərir ki, elm və texnologiya ilə birlikdə müharibəaparma qaydaları da dəyişir. Müasir müharibədə köhnə qaydalardan istifadə etməklə qalib gəlmək olmur. Aviasiya, raket artilleriyası, yüksəkdəqiqlikli silahlar eşelonlaşdırılmış möhkəm müdafiə hədlərinin yaradılması üzrə bütün səyləri heçə endirir. Aparılmış təhlillər göstərir ki, İkinci Dünya müharibəsi zamanı düşməni dayandırmaq məqsədi ilə böyük qüvvə və xərclər hesabına tikilmiş bütün müdafiə hədləri, o cümlədən Mannerheyms, Majino, Ziqfird, Stalin hədləri, Normandiyadakı alman istehkamları hücum edən tərəfin qoşunları qarşısında tab gətirmədi.

Artıq müharibə üçölçülü müstəviyə keçmişdir. İkinci Dünya müharibəsinədək bütün savaqlar bir müstəvidə inkişaf edirdi. Aviasiyanın kütləvi tətbiqi müharibəyə üçüncü ölçünü əlavə etdi. Müasir müharibədə aviasiyaya raket silahları, pilotsuz döyüş uçuş aparatları və peyklər də əlavə olunub. Müharibələrin aparılması qaydaları və üsullarında baş vermiş bu dəyişikliklərə baxmayaraq, istehkam qurğularına olan tələbat azalmayıb. Bu qurğuların hazırlanmasına yeni tələblər qoyulub. Bu tələblər bunlardır:

- yüksəkkeyfiyyətli sənaye istehsalı;
- tez bir zamanda qurulma imkanı;
- atıcı silahların atəş təsirinə davamlılığı;
- digər qurğularla birgə istifadə imkanları;
- çəkisinin azlığı;
- iqtisadi səmərəlilik;
- daşınma və qurulmasının sadələşdirilməsi.

Bütün bu tələblərə cavab verən qurğuların hazırlanması üzrə araşdırmalar və tədqiqatlar fasiləsiz olaraq davam etdirilir. Ümumiyyətlə, ərazinin mühəndis cəhətdən təchiz edilməsi mühəndis təminatının ən çox qüvvə və vasitə tələb edən tapşırığıdır.

Mövcud metodikalarda rayonların və mövqələrin mühəndis cəhətdən təchiz edilməsinin effektivliyi, bunun nəticəsində bölmələrin (hissələrin, birləşmələrin) sağqalma imkanlarının yüksəldilməsi dərəcəsi ilə qiymətləndirilir.

Qoşunların sağqalma qabiliyyəti dedikdə, onların döyüş qabiliyyətlərini qorumaq və ya tez bərpa etmələri başa düşülür.

Müdafiə mövqelərinin mühəndis cəhətdən təchiz edilməsi qoşunların döyüş imkanlarının yüksəldilməsi məqsədi daşıyır. Bu təkcə döyüş potensialını saxlamaqla deyil, həm də silah və texnikaların döyüş effektivliyinin artırılması yolu ilə də əldə edilir. Misal üçün, səngərdə olan tankın sıfır xəttinin hündürlüyü azalır və təbii olaraq düzünə atəş uzunluğu artır; səngərdə olan atıcı sipərə söykənərək daha sərrast atəş açır və s. Buna görə də, mövqelərin mühəndis cəhətdən təchiz edilməsinin effektivliyinin təkcə sağqalma qabiliyyətinin artırılması baxımından qiymətləndirilməsi, istehkam təchizatının yaxın döyüşdəki səmərəliliyini tam əks etdirmir. Bu baxımdan bölmələrin döyüş imkanlarının yüksəldilməsinə təsir edən amillərin nəzərə alınması məqsədəuyğundur.

Mövqelərin mühəndis cəhətdən təchiz edilməsinin effektivliyinin hesablanması düsturu aşağıdakı kimidir:

$$K_{mt} = \frac{D_{mt}}{D}$$

Burada, K_{mt} – mövqelərin mühəndis cəhətdən təchiz edilməsinin effektivliyi, D_{mt} – mühəndis təchizatı tapşırıqlarını yerinə yetirməklə düşməni məhv etmə üzrə bölmələrin döyüş imkanı; D – mühəndis təchizatı tapşırıqlarını yerinə yetirmədən düşməni məhv etmə üzrə bölmələrin döyüş imkanıdır.

Qoşunların döyüş imkanlarının artırılmasına mövqelərin mühəndis cəhətdən təchiz edilməsindən başqa maskalama, mühəndis maneələri və dağıntıların aparılması da əhəmiyyətli təsir göstərir. Aparılan döyüşlərin təcrübəsi göstərir ki, mühəndis cəhətdən təchiz edilməmiş ərazidə müdafiə olunan tərəf özündən iki dəfə çox olmayan düşməyə qarşı müvəffəqiyyətlə müqavimət göstərə bilər. Daha güclü düşməyə qalib gəlmək üçün qoşunlar ərazinin mühəndis cəhətdən təchiz edilməsi hesabına öz döyüş imkanlarını artırmalıdır.

Yaxın döyüşün riyazi modelləşdirmə metodu mübarizə aparan tərəflərin qüvvə nisbətindən asılı olaraq, müdafiə mövqelərinin mühəndis cəhətdən hazırlanması effektivliyini müəyyən edir. Burada $K_{mt} \geq 0,7S$ olmalıdır (S – hücum edən düşmən qüvvələrinin üstünlük sayıdır).

Müdafiə mövqelərində qurulan qoşun istehkam-qurğu kompleksi üç qrupda cəmləşdirilir: atəş açmaq üçün; şəxsi heyəti, silahları, maddi vasitələri qorumaq üçün; şəxsi heyətin himayəli manevrinin təmin edilməsi üçün. Bu qrupların hər biri onların konstruktiv həllindən və müdafiə mövqeyindəki yerindən asılı olaraq qoşunların döyüş imkanlarının yüksəldilməsinə təsir edir.

$$K_{mt} = K_a \times K_{mq} \times K_{ma}$$

Burada, K_a – atəş qurğularının; K_{mq} – müdafiə qurğularının; K_{ma} – manevr qurğularının effektivlik əmsallarıdır. Bu əmsalların kəmiyyətləri yaxın döyüşün riyazi modelləşdirmə yolu ilə təyin edilir.

İstehkam qurğu komplekslərinin effektivlik əmsalları cədvəli

Qoşun istehkam qurğularının növləri	Göstəricilərin kəmiyyəti		
	K_a	K_{mq}	K_{ma}
Açıqtipli qurğular (tranşey, səngər və örtülü oyuqlar)	1,25	1,17	1,2
Yerli tikinti materiallarından hazırlanmış örtülü qurğular	1,45	1,8	-
Sənayedə istehsal olunan konstruksiyalardan hazırlanmış örtülü qurğular	1,6	2,0	-

Cədvəldə verilmiş məlumatlardan və göstərilən düsturlardan istifadə edərək yerinə yetirilən tapşırıqların həcmindən və tətbiq edilən istehkam qurğularının növündən asılı olaraq müdafiə mövqelərinin mühəndis cəhətdən təchiz edilməsinin effektivliyini qiymətləndirmək olar.

Beləliklə, hesablamaların nəticələri göstərir ki, yerli materiallardan istifadə etməklə mövcud olan istehkam qurğularını tətbiq edərək qoşunların döyüş qabiliyyətini 2,5–3 dəfə yüksəltmək mümkündür. Yəni, müdafiə olunan bölmə (hissə, birləşmə) özündən 3–4 dəfə güclü düşmən qüvvəsinə müqavimət göstərə bilər.

Müasir silahların məhv etmə xüsusiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi şəxsi heyətin “sağqalma” qabiliyyətinin artırılması üzrə nəzəriyyənin və praktikanın daimi inkişafını tələb edir. Adətən istehkam qur-

ğularının hazırlanması üçün əsas material beton hesab edilir. Onun hazırlanmasının sadəliyi, az xərc tələb etməsi, sıxılma zamanı yüksək möhkəmliyi kimi müsbət cəhətləri ilə bərabər kövrəklik, gərilmə və əyilməyə davamlılığının aşağı olması kimi mənfi xassələri də mövcuddur.

Son illər ərzində tikinti materialları sahəsində əldə edilən nailiyyətlər ənənəvi betonların xassələrindən müqayisəolunmaz dərəcədə fərqlənən yeni tərkibli materialların yaradılmasına şərait yaradıb. Bu materiallara birinci növbədə diametri 0,3–1,0 mm olan kəsilmiş polad məfillərlə qarışdırılmış xırda dənəvər betonu aid etmək olar. Tikinti sahəsində bu material “polad fibrobeton” adı almışdır. Çatlamağa, gərilmə və əyilməyə əhəmiyyətli dərəcədə yüksək davamlılığı, dinamik yüklərin, o cümlədən partlayış qüvvəsinin təsirlərinə yüksək müqaviməti, müsbət və mənfi temperatur dəyişikliklərinə davamlılığı, bərkimə prosesində az çökməsi polad fibrobetona marağı artırıb.

Araşdırılmış çoxsaylı elmi işlərin müəllifləri təsdiq edir ki, xırda dənəvər betonu həcmində görə 2,5 % polad liflərlə (fibra ilə) armaturlaşdırdıqda onun gərilməyə davamlılığı 1,2–1,3 dəfə, əyilməyə davamlılığı 2,5–3,0 dəfə, çatlamağa davamlılığı isə 4 dəfəyə qədər artır.

Artıq betonun tərkibinə kimyəvi tərkibli əlavələr qatmaqla onun quruması və bərkiməsi, saxtayada davamlılıq xüsusiyyətlərinin bütün istismar dövrü ərzində nəmə qarşı izolyasiyasını idarə etmək mümkündür.

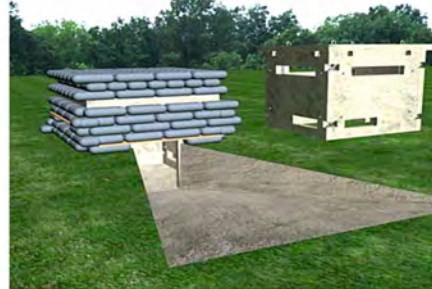
Bir çox dövlətlər öz ordularının müdafiə qurğularının hazırlanmasında göstərilən yeni tərkibli tikinti materiallarından geniş istifadə edir. Daha çox diqqət cəlb edən qurğulara nəzər salaq.

Şəkil 3-də beton dirəklərdən hazırlanan bunker (Concrete log bunker) təsvir olunmuşdur. Bu qurğu yüngül atıcı silahlardan üç istiqamətdə atəş açmaq üçündür. Bunkerin heyəti M-16 silahı ilə silahlanmış 3–4 nəfər əsgərdən ibarətdir. Xarici ölçüləri 2,6 x 2,6 m, yer səthindən hündürlüyü qumla doldurulmuş kisələr də nəzərə alınmaqla 180 sm-dir.

Şəkil 3. Beton dirəklərdən hazırlanmış bunker

Şəkil 4-də dəmir-beton lövhələrdən yığılan bunker (Prescat concrete slab bunker) təsvir olunmuşdur. Bu qurğu 3–4 əsgər üçün müşahidə məntəqəsi və ya mühafizə olunan (qorunan) atəş nöqtəsi olaraq nəzərdə tutulub. Qurğu qalınlığı 15,24 sm olan üç növ dəmir-beton lövhədən yığılır. Lövhənin birinci növü 214 x 243 sm ölçüsündə olub ikimazgallıdır. İkinci növ lövhə eyni ölçülüdür, amma mazgal əvəzinə mərkəzdə 76,2 x 122 sm ölçüdə qapı boşluğu saxlanılır. Üçüncü növ lövhə 304x274 sm ölçüdədir. O qurğunun tavanı rolunu oynayır. Divar lövhələri biri-birinə polad lövhələr və boltlarla birləşdirilir.

Şəkil 4. Dəmir-beton lövhələrdən yığılmış bunker

Son illərdə Ukrayna ərazisində aparılan silahlı münaqişə Ukrayna tərəfini öz sərhədlərini möhkəmləndirmək məcburiyyətində qoyub. Sərhədboyu istehkam qurğuları hazırlayan Ukrayna ordusu

ABŞ ordusunun Yaxın Şərq ölkələrində apardığı müharibələr zamanı istifadə etdiyi, Böyük Britaniya istehsalı olan «HESCO Bastion» istehkam qurğularından istifadə etmişdir (şəkil 5). Polad məftildən və möhkəm parçadan hazırlanan bu səbətlər torpaqla doldurulur və əraziyə uyğun olaraq istənilən konstruksiyalı istehkam qurğusunun hazırlanmasına imkan yaradır.

Şəkil 5. «HESCO Bastion» istehkam qurğuları

Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyinin göstərdiyi səylərə baxmayaraq, Azərbaycan – Ermənistan münaqişəsi həll olunmadan dondurulub. 20 ildən artıq davam edən atəşkəs rejimi düşmən qüvvələri tərəfindən mütəmadi olaraq pozulur. Uzunmüddətli qeyri-sabit vəziyyət münaqişə tərəflərinin müdafiə xərclərini artırmasını, yeni məhvetmə və müdafiə vasitələri ilə silahlanmanı, qoşunların təmas xəttində və müdafiənin dərinliyində müvafiq fəaliyyətləri aparmağı zəruri edir.

Erməni silahlı qruplaşmaları ilə təmas xəttinin təqribən üçdən iki hissəsini beynəlxalq qurumlar tərəfindən tanınmış dövlət sərhədi təşkil edir. Göstərilən istiqamətdə müdafiənin təşkil edilməsinə böyük qüvvələr cəlb edilir. Təmas xəttinin digər hissəsi Azərbaycan Respublikasının sərhədləri daxilində Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş rayonların ərazilərindən keçir və düşmən tərəfindən atəşkəs rejiminin pozulması hallarının ən çox yol verildiyi sahədir.

Vaxtaşırı intensivləşən mövqə döyüşləri zamanı düşmənin layiqli cavab almasına baxmayaraq, bizim qoşunlar da itkilərə məruz qalır. Son zamanlar Azərbaycan Silahlı Qüvvələrində aparılan islahatlar digər sahələrdə olduğu kimi, qoşunların döyüş fəaliyyətlərinin mühəndis təminatı tapşırıqlarının yerinə yetirilməsində də nəzərəcarpacaq müsbət nəticələr verməyə başlamışdır. Belə ki, qoşunların mühəndis-silahlanma vasitələri ilə təchizatı tələblərə cavab verən səviyyəyə çatdırılıb, müdafiə sahələrinin, rayonlarının və mövqələrinin mühəndis cəhətdən təchiz edilməsi məqsədi ilə uzun müddət əlçatmaz sayılan istiqamətlərə hərəkət yolları hazırlanıb, şəxsi heyətin, texnikanın və maddi vasitələrin qorunması üçün fortifikasiya qurğuları təkmilləşdirilib, qoşunların fəaliyyətinin və mövqələrin maskalanması üzrə ciddi tədbirlər görülüb, təmas xətti boyunca mühəndis maneələrinin sıxlığının artırılması üzrə tapşırıqların icrası davam etdirilir.

Şəxsi heyətin atəş açmasını, müşahidə aparmasını və qorunmasını təmin edən sənaye istehsalı olan SPS tipli pulemyot qurğularının (şəkil 6) hazırlanması və qoşunların bu tip qurğularla təmin edilməsi müdafiə sisteminin dayanıqlılığının artırılması üzrə son zamanlar yerinə yetirilən mühəndis təminatının ən vacib tədbirlərdən biridir.

Şəkil 6. SPS tipli pulemyot qurğuları

Bunlara baxmayaraq, müdafiə mövqələrinin mühəndis cəhətdən təkmilləşdirilməsində bəzi problemlər hələlik qalmaqdadır. Belə ki:

- 20 ildən çox davam edən müdafiə ərzində mövqələrdəki tranşeylərin, əlaqə yollarının, xüsusən də atıcı səngərlərinin və digər istehkam qurğularının iqlim şərtlərinin təsiri nəticəsində yararsız vəziyyətə düşməsi, onların konstruktiv ölçülərinin və formalarının dəyişməsi;

- istehkam qurğularının inşası zamanı əsasən əlaltı materiallardan və ya istehkam qurğuları üçün istifadə edilən materialların tələblərinə cavab verməyən tikinti materiallarından istifadə edilməsi, bu zaman müasir silahların dağıdıcı təsirlərinin nəzərə alınmaması;

- sənayedə istehsal olunan qurğuların çəkisinin ağır olması, onların daşınması və təyinatı üzrə yerlərdə quraşdırılması üçün əlavə vasitələrin (avtokranlar, ağırtonnajlı daşıma vasitələrinin) tələb olunması, onların əraziyə görə düşmənlə bilavasitə təmas vəziyyətində tətbiqi və maskalanmasında yaranan problemlər;

- istehkam qurğularının və partlamayan mühəndis maneələrinin hazırlanması zamanı yenitərkibli tikinti materiallardan istifadə olunmaması kimi amillər mövqelərin mühəndis cəhətdən tam təchiz edilməsində və müdafiənin dayanıqlılığında müəyyən problemlər yaradır.

Nəticə

Müdafiə mövqelərinin, rayonlarının və sahələrinin mühəndis cəhətdən təchiz edilməsi aktuallığını qoruyub saxlayır.

Şəxsi heyətin sağqalma qabiliyyətini artırmaq məqsədi ilə istehkam qurğularının istehsalında yenixassəli tikinti materiallarından istifadə olunması, onların konstruksiyalarının təkmilləşdirilməsi və əraziyə uyğun yerləşdirilməsi vacibdir.

Təkliflər

Müdafiə mövqelərinin möhkəmliyini və atəş vasitələrinin effektivliyini artırmaq məqsədi ilə yuxarıda təklif edilən tələbləri ödəyəcək yenitərkibli tikinti materiallarından istifadə etməklə müasir konstruksiyalı istehkam qurğularının hazırlanması üzrə elmi-tədqiqat işləri aparılsın.

Ədəbiyyat

1. Дорофеев Ю. П., Шамшуrow В. К. Инженерные мероприятия защиты от современных средств поражения. Москва, 1974.
2. Инженерные войска в боях за Советскую Родину. Москва, 1970.
3. Карбышев Д. М. Избранные научные труды. Москва, 1962.
4. Колибернов Е. С., Корнев В. И., Сосков А. Н. Инженерное обеспечение боя. Москва, 1984.
5. Шамшуrow В. К. Инженерное обеспечение боя в особых условиях. Москва, 1985.
6. Полевая фортификация. Наставление армии США. Москва, типография Генерального штаба ВС СССР, 1974.
7. Блохнин Н.Н. роль фортификации в современных локальных конфликтах. Журнал «Военная мысль», № 5, 2001.

Аннотация

Анализ конструктивных возможностей фортификационных сооружений применяемых в войсках

Р.А. Алиев

В статье рассматриваются влияние конструктивных разновидностей фортификационных сооружений на живучесть войск, их применение в локальных войнах XX века. Основное внимание уделяется расчету эффективности возможностей подразделений (частей, соединений) по сдерживанию превосходящих сил противника после инженерного оборудования местности.

Summary

The analysis of the constructive opportunities of available fortification installations in troops

R.A. Aliev

In the article it has been explained the influence of fortification installations on the abilities to survive troops, their use in the XX century local wars, the main attention has been paid to the troops effectiveness of interception of enemy forces after provision of the area from engineering aspects.

**DÜŞMƏNİN ARTİLLERİYA VASİTƏLƏRİNİN DÖYÜŞ MÖVQELƏRİNİN
YÜKSƏKEFFEKTİVLİ AKUSTİK LOKASIYA SİSTEMLƏRİNİN YARADILMASI ÜZRƏ
KOMPLEKS TƏDQIQATLAR**

N.A.Abdullayev

Azərbaycan Respublikası Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin Elmi-Tədqiqat İnstitutu

Xülasə: məqalədə aparılmış tədqiqatlar zamanı yaradılması təklif edilən akustometrik lokasiya sisteminin əsas tərkib hissələri laboratoriya və çöl sınaqlarında yoxlanılmış və irəli sürülmüş təkliflərin düzgünlüyü və icra mümkünlüyü öz təsdiqini tapmışdır.

Akustik lokasiya sistemləri atmosfer, su və ya torpaq kimi mühitlərdə generasiya edilmiş və ya əksetdirilmiş səs, təzyiqli dalğalarının, vibrasiya sınaqlarının qəbulu və emalı üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Qeyd edilməlidir ki, akustik lokasiya sistemlərində informasiya mənbəyi olan obyektlərin lokasiyası üçün istifadə edilən əsas metodlar trianqulyasiya və trilaterasiya metodlarıdır.

Trilaterasiya metodu obyektə koordinatları məlum olan dayaq nöqtələri arasında olan məsafələrin ölçülməsi nəticələri əsasında obyektin koordinatlarını təyin etməyə imkan verir. Bunlar arasındakı məsafələri ölçmək üçün dayaq nöqtələrində siqnalın zəifləməsi nəzərə alınmaqla siqnalın gücü və ya siqnalın bu məsafəni qəzetmə müddəti təyin edilir.

Trilaterasiya metodunun bu iki icra variantının xətaları tərəfimizdən təhlil edilmiş, akustik lokasiyanın daha yüksək dəqiqliyini təmin edən variantın seçilməsi üçün üstünlük meyarları müəyyən edilmişdir. Seçilmiş meyarların düzgünlüyü eksperimental tədqiqatlar vasitəsi ilə yoxlanılmışdır.

Trilaterasiya metodunun təklif edilmiş modifikasiyası digər mövcud variantlara nisbətən bir sıra üstünlüklərə malikdir. Belə ki, təklif edilmiş variantda ümumi zəifləmə əmsalı məlum olduğu halda lokasiya edilən mənbənin gücünü təyin etmək mümkün olur, bundan əlavə, trianqulyasiya metodunda tələb edilən bucaq ölçmələri aparılmasına ehtiyac qalmır. Təklif edilmiş metod çevrələr metodu adlandırılmış, bu metodun həm müstəvi dalğa modeli, həm də sferik dalğa modeli üçün icra variantı işlənmişdir.

Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində trilaterasiya metodunun, demək olar ki, bütün modifikasiyalarına xas olan spesifik çatışmazlıq – ölçmələrin iterasiya qaydasında aparılması zərurəti aradan qaldırılmışdır. Göstərilmişdir ki, ölçmələrin iterasiya qaydasında aparılması lokasiyanın operativ yerinə yetirilməsinə imkan vermir. Metodun cəld işlənməsini artırmaq üçün enerji informasiya lokasiyası metodu tətbiq etməklə maksimal informativ zonanın aşkar edilməsi nəticəsində iterasiya prosedurlarının sayının azaldılması təklif edilmişdir.

Enerji informasiya lokasiyası metodu zamanı akustik siqnal mənbələrinin akustik dalğaları təsadüfi siqnallar kimi qəbul edilir və lokasiya əməliyyatı qəbuledicilərin qəbul etdikləri siqnallarda olan informasiyanın müəyyən məhdudlaşdırılmış göstəricilər daxilində maksimuma çatması şərti əsasında yerinə yetirilir. Təklif edilmiş enerji informasiya lokasiya metodunun riyazi təminatı işlənmiş və emal alqoritmi tərtib edilmişdir.

Tərəfimizdən akustik lokasiyanın təsir dairəsinin artırılması məqsədi ilə infrasəs dalğalarının dalğa ötürücüsü kimi atmosferdə olan termosfer kanallarından istifadə edilməsi məsələlərinə də baxılmışdır. Artilleriya yaylım atəşləri, raketlərin buraxılması və s. zamanı yaranan akustik siqnalın spektrində səs tezliyi ilə yanaşı, aşağı tezlikli harmonikalar mövcud olur ki, bu harmonikalar klassik səs lokasiyası sistemlərində istifadə edilmir.

Tərəfimizdən səs tezliyi ilə yanaşı, tezlik diapazonunda yerləşən akustik siqnal mənbələrinin akustometrik lokasiya kompleksinin yeni qurulma konsepsiyası işlənmişdir.

Akustometrik kəşfiyyat sisteminin təklif edilmiş qurulma konsepsiyasına görə bu kompleksin tərkibində akustik siqnalların yer səthi ilə və atmosferdə olan termosfer kanalları ilə 100–200 km məsafəyə qədər yayılan siqnalları qəbul etməyə malik olan akustometrik ölçü vasitələri sistemi olmalıdır. Akustometrik sistemin tərkibində səs tezlik diapazonu üçün mikrofonlar və aşağı tezlik diapazonunda işləyən mikrobaroqraflar komplekti yerləşdirilməlidir.

Tədqiqatların gedişində akustik lokasiya sisteminin dəqiqliyinin artırılması, iş rejiminin optimallaşdırılması və sistemin ayrı-ayrı qovşaqlarının kalibrasiyası məsələsinə baxılmışdır.

Göstərilmişdir ki, geniş tezlik diapazonuna malik olan ölçmə kanalında siqnal/küy nisbəti tezliyə görə azaldığı halda, siqnal/küy nisbətinin cəm qiymətinə məhdudiyət qoyulduğu zaman hər hansı təyin edilmiş tezlikdə işləyən kanalların sayı tezlikdən asılı olaraq xətti qanunla azalmalıdır.

Akustik çeviricilərin paylanmış şəbəkəsinin optimal iş rejiminin belə bir xüsusiyyəti də aşkar edilmişdir ki, optimal iş rejimində bütün mikrofonlarda siqnal/küy nisbəti ilə müəyyən edilən ölçmənin həqiqilik göstəricisi bir - birinə bərabər olmalıdır.

Akustik dalğaların yayılmasına təsir edən əsas faktorların havanın temperaturu və rütubəti olduğunu və akustik dalğaların zəifləmə dərəcəsinin tezlikdən asılı olduğunu nəzərə almaqla ölçü xətalərinin müxtəlif korreksiya üsulları təklif edilmişdir. Məsələn, təklif edilmiş temperatur korreksiyası metodunda temperatur xətasını kompensasiya etmək üçün akustik siqnalın qəbul edilən tezlik zolağının dəyişdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Aparılmış tədqiqatlar zamanı yaradılması təklif edilən akustometrik lokasiya sisteminin əsas tərkib hissələri laboratoriya və çöl sınaqlarından yoxlanılmış və irəli sürülmüş təkliflərin düzgünlüyü və icra mümkünlüyü öz təsdiqini tapmışdır.

HƏRBİ SƏNAYE KOMPLEKSİNDƏ ELMİ FƏALİYYƏTİN İNKİŞAF PRİORİTETLƏRİNİN TƏYİNİ

N.A.Abdullayev, R.N.Abdulov, Ə.F.Məmmədova, M.M.Abbasova
Azərbaycan Respublikası Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin Elmi-Tədqiqat İnstitutu

Xülasə: məqalədə bütün görülən işlərin əsas istiqaməti ölkənin hərbi qüdrətini lazımi səviyyədə saxlanılmasında və artırılmasında digər dövlətlərdən (istər müttəfiq, istərsə də qeyri-müttəfiq) həm texnoloji, həm də təchizat baxımından asılılığa yol verməmək və ya bu asılılığı minimal etməkdir.

Azərbaycan ərazisində hərbi döyüş vasitələrinin yaradılmasının tarixi çox qədimdir.

Qədim yunan tarixi mənbələrinə əsasən, hələ qədim dövrlərdə Azərbaycanda ipək saplardan, nə-rə balığından alınan yapışqanlardan və neftdən istifadə etməklə döyüş vasitələri yaradılırdı.

Döyüş vasitələrinin yaradılması ilə əlaqədar fəaliyyət bütün tarixboyu davam etsə də, bu sahədə inqilabi dönüş Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbər təyin edildikdən sonra baş verdi.

Ulu öndər Heydər Əliyev hələ 1979-cu ildə Bakı Aqrəqat İstehsalat Birliyində (indiki «İqlim» EİM) seçicilərlə keçirdiyi görüşdə hərbi sənaye sahəsi üzrə müəssisələrin yaradılmasının vacibliyini qeyd edərək bu sahənin respublikanın gələcək inkişafında böyük rol oynayacağını bildirmişdir.

Hərbi sənaye sahəsində qısa müddətdə əldə edilən bu uğurlar Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin təməlini qoyub yaratdığı müdafiə sənayesi potensialından və hərbi sənaye elmindən Azərbaycan xalqının dövlət müstəqilliyini qorumaq və hərbi qüdrətini artırmaq istiqamətində görülən işlərə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin diqqət, qayğı və köməkliyi sayəsində olmuşdur. Hazırda bu sahədə fəaliyyət uğurla davam edir.

Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 dekabr 2005-ci il tarixli 1181 nömrəli sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasında müdafiə sənayesinin təkmilləşdirilməsi və ordumuzun müasir silahlarla təmin olunması üçün Azərbaycan Respublikası Dövlət Xüsusi Maşınqayırma və Konversiya Komitəsi ləğv edilərək onun bazasında Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Sənayesi Nazirliyi və onun tərkibində ixtisaslaşmış müdafiə təyinatlı Elmi-Tədqiqat İnstitutu yaradılmışdır.

Bu istiqamətdə aparılan işlərin məqsədi müharibə şəraitində olan ölkəmizdə ordumuzun təminatında yerli istehsalın genişləndirilməsini təmin etmək üçün hərbi sənaye kompleksinin inkişaf etdirilməsidir.

Beynəlxalq qurumların və dünyanın aparıcı dövlətlərinin Azərbaycan ərazisinin işğalı və Azərbaycan-Ermənistan Dağlıq Qarabağ konfliktini ilə əlaqədar qeyri-obyektiv mövqe tutmaları nəticəsində Ermənistan rəhbərliyi və Dağlıq Qarabağın erməni separatçıları daha da azğınlaşdırılırlar.

Ermənistan və Dağlıq Qarabağdakı separatçı qurumun hərbi rəhbərləri bildirişlər ki, yenidən müharibə başlayarsa, bu, 1992-1994-cü il əməliyyatlarından kəskin fərqlənəcəkdir. Onlar yəqin ki, yeni müharibə texnologiyalarından istifadəni nəzərdə tutur və bu məqsədlə gələcək müharibəyə hazırlıq işlərinə Rusiya, ABŞ və Böyük Britaniyadan olan maddəli təminatçıları cəlb edib, bu sahədə dünya dövlətlərinin təcrübəsindən istifadə etməyi düşünürlər.

Belə olan şəraitdə dünya təcrübəsini öyrənərək, bu təcrübədən Azərbaycan Respublikasında hərbi sənaye kompleksinin (HSK) fəaliyyət və inkişaf prioritetlərinin proqnozlaşdırılmasında, prinsiplərin və qaydaların təyində istifadə etmək zəruridir. Bu məqsədlə aparılmış araşdırmalar ümumiləşdirilmiş alqoritmin tətbiq edildiyini göstərir:

1. Ölkənin silahlı qüvvələrinin xaricdən alınan silahlarla təchizatına ciddi məhdudiyətlər qoyulur. Belə təchizatlara istisna hallar kimi baxılır və onun ən qısa müddətə aradan qaldırılması üçün təcili tədbirlər işlənir və həyata keçirilir.

2. Xarici dövlətlərdən əsasən silah istehsalı üçün ölkə daxilində olmayan istehsal texnologiyaları və istehsal avadanlıqları alınır;

3. Müdafiə-sənaye kompleksinin fəaliyyətinin proqnozlaşdırılması 25 illik müddəti əhatə edərək aşağıdakı əsas qaydalarla aparılır:

- dövlətin və dövlət üçün siyasi, iqtisadi və hərbi maraq kəsb edən bütün dövlətlərin 25 il müddətinə siyasi, iqtisadi və hərbi maraqlarının mümkün inkişaf istiqamətləri proqnozlaşdırılır;

- Bu maraqların həyata keçirilməsi üçün həmin dövlətlərin hərbi, texniki və texnoloji imkanlarına qarşı dövlətin həll etməli olacağı hərbi, texniki və texnoloji tədbirlərin tam siyahısı hazırlanır (Bu zaman dövlətin maliyyə imkanları nəzərə alınmır);

- Tərtib edilmiş siyahı iki hissəyə – dövlətin mövcud daxili imkanları hesabına görülə bildiyi və yalnız digər dövlətlərdən müvafiq texnologiyalar almaq hesabına görülməsi mümkün olan işlərə bölünür;

- Qonşu dövlətlərin hərbi, texniki və texnoloji sahədə mövcud fəaliyyətləri və dövlətin mövcud maliyyə imkanları nəzərə alınmaqla hər iki siyahı üzrə görülməli işlərin yerinə yetirilmə ardıcılığı müəyyən edilir və həmin ardıcılıqla yerinə yetirilir.

4. Yuxarıda göstərilən işlər hər il dəqiqləşdirilir və təkrarlanır.

Dünya təcrübəsinə müvafiq olaraq müdafiə təyinatlı məmulatların yaradılması zamanı yeni müharibə və informasiya texnologiyalarının tətbiqinə Azərbaycan Respublikası Müdafiə Sənayesi Nazirliyində və onun tabeliyində olan elmi müəssisələrdə xüsusi diqqət yetirilir.

Bütün görülən işlərin əsas istiqaməti ölkənin hərbi qüdrətini lazımi səviyyədə saxlanılmasında və artırılmasında digər dövlətlərdən (istər müttəfiq, istərsə də qeyri-müttəfiq) həm texnoloji, həm də təchizat baxımından asılılığa yol verməmək və ya bu asılılığı minimal etməkdir.

*Milli təhlükəsizlik
və hərbi-humanitar
elmlər*

AZƏRBAYCANDA HƏRBİ TƏHSİL: TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAFI

H.K. Piriyev

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

Açar sözlər: Azərbaycanda hərbi təhsil, hərbi təhsilin inkişaf mərhələləri, milli hərbi məktəb, hərbi təhsilin infrastrukturunu, milli hərbi kadrların hazırlanması.

Ключевые слова: военное образование в Азербайджане, этапы развития военного образования, национальное военное училище, инфраструктура военного образования, подготовка национальных кадров.

Key words: military education in Azerbaijan, stages of military education progress, national military college, infrastructure of military education, training of national personale

Xülasə: *məqalədə Azərbaycanda müxtəlif ictimai-siyasi quruluşlarda və onun müxtəlif inkişaf mərhələlərində: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Azərbaycan SSR (1920-1990), müstəqil Azərbaycan Respublikası dövründə (1991-ci ildən bu günə qədər) hərbi təhsilin vəziyyəti, təşəkkülü və inkişaf mərhələləri, milli hərbi kadrların hazırlanması, hərbi təhsil müəssisələrinin yaranma tarixi və onların milli hərbi mütəxəssislərin hazırlanmasında rolu araşdırılmışdır.*

Müstəqil dövlətin atributlarından biri güclü və müasir tələblərə cavab verən Silahlı Qüvvələrin yaradılmasıdır. Silahlı Qüvvələrin təşəkkülündə və inkişafında, zamanın və dövrün tələblərinə cavab verməsində hərbi təhsil sisteminin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Azərbaycan xalqı zaman-zaman öz müstəqilliyi və azadlığı uğrunda mübarizə aparmış, bu yolda minlərlə şəhid vermiş, öz milli ordusunu yaratmaqla müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü təmin etmişdir. Xalqımızın azadlıq və müstəqillik uğrunda illərlə apardığı ölüm-dirim mübarizəsi XX əsrin ikinci onilliyində ən yüksək səviyyəyə çatdı. Nəticədə 1918-ci il mayın 28-də Şimali Azərbaycanda azadlıq mübarizəsi zəfər çaldı və Şərqdə, o cümlədən türk-islam dünyasında ilk demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət nümunəsi və parlamentli respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin həyata keçirdiyi təxirəsalınmaz tədbirlərdən biri hərbi nazirliyin yaradılması və hərbi təhsilin əsasının qoyulması oldu. İlk növbədə hərbi kadrlar hazırlayan məktəblərin yaradılmasına xüsusi diqqət yetirildi. Maliyyə çətinliklərinə baxmayaraq, 1918-ci ilin iyun ayında Nuru Paşanın rəhbərliyi ilə Gəncədə ilk hərbi məktəb yaradıldı. Az sonra məktəb Bakı şəhərinə köçürüldü. Ümumilikdə iki ilə yaxın fəaliyyət göstərən ilk hərbi məktəbimiz dörd buraxılış keçirə bildi. Bu məktəblə yanaşı, istehkamçılar məktəbi, feldşer məktəbi və hərbi dəmiryolçular məktəbinin açılmasına qərar verildi. Həmin dövrdə milli zabit kadrlarının hazırlanmasında Səməd bəy Mehmandarovun və Əlağa Şıxlinskiyin böyük xidmətləri oldu. Hərbi nazir S. Mehmandarovun təşəbbüsü ilə praporşiklər məktəbi və hərbiyyə məktəbi yaradıldı.

1920-ci ilin aprel ayının 28-də Azərbaycan bolşeviklər tərəfindən işğal edildi. Milli hökumətin başladığı bütün işlər, o cümlədən hərbi təhsil sahəsində irəli sürdüyü təşəbbüslər nəticəsiz qaldı. Milli qüvvələr təqib edildi, milli ordu quruculuğu tamamilə dayandırıldı. Moskvanın bilavasitə nəzarətində olan hərbi təhsil müəssisələri yaradıldı.

XX əsrin 20-50-ci illərində Bakıda Xəzər Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbi və Azərbaycan SSR Ali Soveti adına Bakı Birləşmiş Komandirlər Məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Lakin bu məktəblərdə təhsil alan azərbaycanlıların sayı çox az idi. 1941–1945-ci illər müharibəsindən sonra azərbaycanlı gənclər arasında hərbi təhsilə maraq artdı. Azərbaycanlı döyüşçülərin müharibədə göstərdikləri misilsiz şücaətləri gənclərin hərbi sənətinə maraqlarının artmasına səbəb oldu və onların hərbi məktəbləri seçmələrinə stimül yaratdı. Məhz bunun nəticəsində müxtəlif hərbi məktəblərdə azərbaycanlı gənclərin sayı xeyli yüksəldi. Belə ki, artıq 1952-ci ildə Bakı Birləşmiş Komandirlər Məktəbini bitirən məzunlar arasında azərbaycanlıların sayı xeyli artmış və 32 % təşkil etmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin məktəbin məzunlarından 22 nəfəri Sovet İttifaqı Qəhrəmanı kimi yüksək ada layiq görülmüşdür. Onlardan üç nəfəri azərbaycanlı idi: iki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, tank qoşunları qvardiya general-mayoru, xalqımızın əfsanəvi oğlu Həzi Əhəd oğlu Aslanov, Ziya Musa oğlu Bünyadov və Aslan Fərhad oğlu Vəzirov.

XX əsrin 60-cı illərinin axırlarında Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə gəlişi ölkədə mədəniyyətin, elmin, iqtisadiyyatın və ictimai həyatın digər sahələrində olduğu kimi, ali hərbi təhsil sahəsində də ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu. Uzaqgörən Ulu öndər ilk gündən milli hərbi kadr hazırlığına xüsusi diqqət yetirməyə başladı. Onun 1973-cü ildə Bakı Birləşmiş Komandirlər Məktəbində olması, hərbi təhsil müəssisəsi ilə yaxından tanışlığı məktəbin dinamik fəaliyyəti üçün stimula oldu. Az sonra Heydər Əliyevin israrlı tələbləri nəticəsində məktəbin rəhbərliyi dəyişdirildi və hərbi sənətinin sirlərinə dərinlən bələd olan səriştəli general-mayor Bələh Bəşadlı hərbi məktəbin rəisi təyin edildi. Bu gələcəyə hədəflənmiş tədbir Azərbaycanda milli zabit kadrlarının inkişafına stimula verdi, kursantlar arasında azərbaycanlıların sayı xeyli artdı.

Heydər Əliyevin 70–80-ci illərdə respublikadan kənarda keçmiş SSRİ-nin qabaqcıl ali məktəblərində milli kadr hazırlığı sahəsində apardığı siyasətin mühüm istiqamətlərindən biri də milli hərbi kadrların yetişdirilməsi yolundakı tarixi xidmətləridir. Onun qayğısı ilə 1970-ci ildən başlayaraq hər il 300–400, 70-ci illərin sonu, 80-ci illərin əvvəllərində isə Azərbaycandan kənara 800–900 nəfər gənc keçmiş SSRİ-nin hərbi kadrların və mütəxəssislərin hazırlanmasında böyük təcrübəyə malik nüfuzlu ali hərbi məktəblərinə təhsil almağa göndərilirdi [1, s. 44]. Nümunə üçün qeyd edək ki, yüzlərlə azərbaycanlı gənc Leninqraddakı Hərbi Ali Akademiyada, Hava Hücümündən Müdafiə Hərbi-Siyasi Məktəbində, Mühəndis-Texniki və Hərbi Dəniz məktəblərində, Kiyevdəki Hərbi Radiotexnika Mühəndisləri və Hərbi-Siyasi Dəniz məktəblərində, Simferopol Ali Hərbi-Siyasi Məktəbində, Çerniqov Ali Hərbi Aviasiya Məktəbində və bütövlükdə SSRİ-nin 26 şəhərinin 50-yə yaxın ali hərbi məktəbində təhsil almışdır. Ümumiyyətlə, 70–80-ci illərdə SSRİ-nin 105 hərbi ali məktəbində müxtəlif hərbi ixtisaslar üzrə 17 mindən çox azərbaycanlı gənc zabit rütbəsi almış və hərbi sənətinin sirlərinə yiyələnmişlər. Bu faktlar bir daha təsdiq edir ki, Heydər Əliyev hələ o illərdə SSRİ-nin dağılacağını və Azərbaycanın müstəqil dövlət olacağını görmüş, Ulu öndər o illəri xatırlayaraq deyirdi: “Bütün bunların hamısı o vaxtlar Azərbaycanın gələcəyi üçün yeni-yeni mütəxəssislər hazırlamaq məqsədi daşmışdır. Bu işə biz hələ 1970-ci ildən başlamışdıq. Bu şəxsən mənim təşəbbüsümlə olmuşdur. Mən hələ o vaxtdan ölkəmizin gələcəyi barədə düşünmüşəm, həmin illərdən başlayaraq gələcəyimiz haqqında düşünürdüm” [1, s. 44].

Heydər Əliyevin Azərbaycanda hərbi məktəblərin yaradılması sahəsində də çox böyük xidmətləri olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk aylarında, 1918-ci ilin iyununda görkəmli sərkərdəmiz Əliqə Şıxlinski Gəncədə milli yunkerlər məktəbinin banisi olmuşdu. İkinci dəfə belə bir məktəbin yaradılması 53 ildən sonra Heydər Əliyevə nəsib oldu. Belə ki, o, Moskvanın, totalitar rejimin etirazına baxmayaraq, 1971-ci ildə Bakıda Azərbaycan xalqının görkəmli oğlu, Kəngərli nəslindən olan sonuncu general, ilk diviziya komandiri, peşəkar hərbiçi, ordu üçün böyük işlər görmüş və ölkəmizin müdafiə qüdrətinin yüksəldilməsində misilsiz xidmətlər göstərmiş Cəmsid Naxçıvanski adına hərbi liseyin yaradılmasına, 1973 ildə ona ümumrespublika məktəbi statusu verilməsinə, sonrakı illərdə isə onun fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması, maddi-texniki bazasının genişləndirilməsi və möhkəmləndirilməsi sahəsində mühüm qərarların qəbul edilməsi və həyata keçirilməsinə nail olmuşdur. Bu baxımdan xalqımızın ümummilli liderinin şəxsi mülahizələri xüsusi maraq doğurur: “...Doğrudan da mənim həyatımda gördüyüm işlər içərisində bu addımı, bu işi, bu təşəbbüsü o dövrdən artıq 25 il keçəndən sonra şəxsən özüm çox yüksək dəyərləndirirəm. Mən belə bir addımı atarkən, təşəbbüs irəli sürərkən, o vaxtlar Sovetlər İttifaqının çərçivəsində belə bir qeyri-adi qərar qəbul edərkən təkcə o günləri yox, Azərbaycanın gələcəyini düşünürdüm. Mən çox istəyirdim ki, Azərbaycanın Milli ordusu olsun” (2002-ci il iyunun 17-də Cəmsid Naxçıvanski adına Hərbi Liseyin Naxçıvan filialında kursantlarla görüşdəki nitqindən) [3, s.16]. Bu ixtisaslaşdırılmış hərbi məktəbin yetirmələri ölkəmizin müstəqilliyi və ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi uğrunda gedən döyüşlərdə igidlik və qəhrəmanlıq nümunələri göstərmişlər. Azərbaycan Respublikasının müasir inkişaf mərhələsində Milli Ordu sıralarında xidmət edən zabit kadrlarının əksəriyyəti Cəmsid Naxçıvanski adına hərbi məktəbin məzunlarıdır.

XX əsrin 70-ci illərinin axırlarında məktəbli gəncləri ordu sıralarında daha səmərəli qulluğa hazırlamaq və ilkin hərbi biliklərlə silahlandırmaq məqsədi ilə Heydər Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü nəticəsində 1979-cu il dekabrın 21-də Azərbaycan Təhsil Nazirliyinin 63 sayılı əmri ilə V.İ.Lenin adına Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda, indiki Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində ibtidai hərbi hazırlıq və fiziki təlim fakültəsi yaradılmışdır. Fakültənin məzunlarından 8000-dən çoxu zabit rütbəsinə

layiq görülmüşdür. 90-cı illərin əvvəllərində milli ordu quruculuğunda həmin məzunların mühüm xidmətləri olmuşdur. Hərbi rütbə alan məzunlar orta məktəblərdə, Müdafiə, Daxili İşlər, Milli Təhlükəsizlik nazirliklərində və digər sahələrdə çalışır, Vətənimizin dövlət müstəqilliyini qorumaqla öz xidmətlərini layiqincə yerinə yetirirlər.

80-ci illərin sonunda ermənilərin Xankəndidə milli zəmində törətdikləri iğtişaşlar, aborigen azərbaycanlı əhalinin doğma vətənləri Qərbi Azərbaycandan vəhşicəsinə qovulması, SSRİ silahlı qüvvələrinin 1990-cı il yanvarın 20-də Bakıda, Sumqayıtda, Gəncədə, Lənkəranda və respublikamızın digər bölgələrində törətdikləri qırğınlar, daha sonra Ermənistanın rus hərbi birləşmələrinin köməyi ilə Dağlıq Qarabağ da daxil olmaqla torpaqlarımızın bir hissəsini işğal etməsi, sovet kommunist partiyasının özünün və onun “SSRİ xalqlarının sarsılmaz dostluğu” ideyasının iflasa uğraması xalqımızı Vətənin ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəyə qaldırdı və 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan yenidən müstəqilliyinə qovuşdu. Müstəqilliyə nail olduqdan sonra hərbi təhsil sahəsində milli ordu quruculuğu Azərbaycan dövlətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrildi. Ulu öndərin təkrar siyasi hakimiyyətə gəlişi nəticəsində qanunsuz silahlı birləşmələr ləğv edildi, orduda vahid komandanlıq prinsipi bərqərar olundu, möhkəm hərbi nizam-intizam yaradılması üçün ciddi tədbirlər görüldü. Bölgələrdə yaşayan gəncləri hərbi təhsilə cəlb etmək məqsədi ilə 1998-ci ilin martında Cəmşid Naçıvanski adına Hərbi Liseyin Naxçıvan filialı açıldı. Azərbaycan xalqının ümummilliyet lideri H.Əliyevin 20 fevral 1999-cu il fərmanı ilə Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyasının yaradılması qərara alındı. Az sonra Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi, Azərbaycan Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbi və Azərbaycan Ali Hərbi Təyyarəçilik Məktəbi yaradıldı.

Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi “milli hərbiyyət məktəbi” adı ilə 1918-ci ildən fəaliyyətə başlamışdır. 2001-ci ildən Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi, daha sonra Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi (AAHM) adlanır. Burada hərbi təlim və tədris proqramlarını həyata keçirən 17 kafedra fəaliyyət göstərir. Tədris prosesində dünyanın sivil ölkələrinin hərbi təhsil sahəsindəki zəngin təcrübəsi xalqımızın milli dəyərləri fonunda təqdim olunur. Müdavimlər hərbi ixtisaslarla yanaşı, hərbi texnika üzrə mühəndis-mexanik ixtisaslarına yiyələnirlər. 5 il müddətində müdavimlər hərbi ixtisasların incəliklərini mənimsəyirlər. Tədrisin 70 %-ni təcrübə məşğələlər təşkil edir ki, bu da praktiki hərbi bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsinə münbit zəmin yaradır.

Azərbaycan Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbinin əsası 1939-cu ildə qoyulub. Məktəb 1950-1990-cı illərdə 32 əcnəbi ölkə üçün 6 mindən artıq təcrübəli dənizçi zabit yetişdirib. 1996-cı ildə Azərbaycan Hərbi Dəniz Qüvvələrinə daha yüksək səviyyəli mütəxəssis-kadrların hazırlanması üçün Bakı Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbinin bazasında Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası yaradılıb. Sonralar ölkə prezidentinin fərmanı ilə onun adı dəyişdirilərək Azərbaycan Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbi (AHDM) adlandırılır. Hazırda bu məktəbdə 5 hərbi və 1 mülki kafedrada 21 ixtisas üzrə peşəkar zabit kadrları hazırlığı həyata keçirilir. 1997-ci ildə Türkiyə ilə hərbi sahədə imzalanmış sazişə müvafiq olaraq tədris planları NATO standartlarına uyğun səviyyədə hazırlanıb təsdiq edildi və 1998-ci ildən etibarən isə məktəbin kursantları yay təcrübələrini Türkiyə Dəniz Qüvvələrinin gəmilərində keçməyə başladılar. Kursantların hərbi gəmilərdə Türkiyədən başlanan təcrübə yolu sonradan Albaniya, İtaliya, İspaniya, Tunis və digər ölkələrdə davam etdirilir. AHDM-in NATO ölkələrinin hərbi dəniz qüvvələri, həmçinin ABŞ Sahil Mühafizə Akademiyası ilə əməkdaşlığı mövcuddur.

Təqdirəlayiq haldır ki, Azərbaycanda zabitlərin təkmilləşdirmə və ixtisasartırma kursları fəaliyyət göstərir. Yeni vəzifəyə təyin olunmazdan əvvəl zabitlər mütləq qaydada bu kurslardan keçməlidirlər. 5–6 il xidmət edən və mayor rütbəsində olan hərbiçisi, həmçinin hərbi hissənin komandiri, onun müavini və daha yuxarı vəzifələrdə çalışan, yaxşı göstəriciləri olan zabitlər müsabiqə yolu ilə Hərbi Akademiyaya qəbul oluna bilərlər.

Qeyd etdiyimiz kimi, Heydər Əliyevin ordu quruculuğu ilə bağlı nəzərdə tutduğu planlar 90-cı illərin ortalarından reallaşmağa başlayır. Ulu öndər hərbi gücün artırılması üçün yeni texnika və silahlar alaraq ölkənin hərbi qüdrətini durmadan yüksəldir, yeni-yeni hərbi tipli məktəblərin, müxtəlif ixtisaslı hərbi məktəblərin açılmasına sərəncamlar verirdi. Onun sərəncamına əsasən, 1993-cü ildə ölkəmizin tarixində ilk dəfə olaraq Hərbi Hava Qüvvələrinin tərkibində Uçuş Hazırlığının Təlim Mərkəzi yaradıldı. 2001-ci ildə isə bu mərkəz Heydər Əliyevin 20 avqust 168 sayılı sərəncamına əsasən Azər-

baycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi sistemində fəaliyyət göstərən və ali hərbi təhsil verən Azərbaycan Ali Hərbi Təyyarəçilik Məktəbi (AATM) adlandırıldı.

1999-cu il fevralın 27-də ölkəmizdəki hərbi-siyasi vəziyyəti, müharibə şəraitinin davam etməsinə nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti Ulu öndərin göstərişini əldə rəhbər tutaraq Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri üçün ehtiyat zabitlərinin hazırlanması məqsədi ilə “Müdafiə haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 6-cı maddəsinə uyğun olaraq “Mülki ali təhsil müəssisələri tələbələrinin ehtiyat zabitləri proqramı üzrə hərbi hazırlığı haqqında Əsasnamə”nin təsdiq edilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Qərara əsasən tələbələrin ehtiyat zabitləri proqramı üzrə hərbi hazırlığı Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinə, tabeliyində təhsil müəssisəsi olan digər nazirliklərə, baş idarələrə və Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyinə həvalə edilir. Tədris müəssisələrində hərbi hazırlıq və mülki müdafiə dərslərinin tədrisi üçün ümumi həcmi 170 saatdan çox olmayaraq vaxt ayrılır. Qərarla təhsil müəssisələrinin tipindən, tələbələrin aldığı mülki ixtisaslardan asılı olaraq hərbi hazırlıq saatlarının konkret həcmi və hərbi fənlər üzrə bölgüsünün hərbi hazırlıq proqramları ilə müəyyən edilməsi, hərbi hazırlıq dərslərinin “hərbi gün” metodu ilə həftədə bir dəfə keçirilməsi nəzərdə tutulur.

1997–2001-ci illərdə Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasının, zabit heyətini təkmilləşdirmə kurslarının, gizir hazırlığı məktəbinin, Cəmşid Naxçıvanski adına Hərbi Liseyin Naxçıvan filialının, ehtiyat zabitlərin hazırlığı kursunun, Azərbaycan Tibb Universitetinin hərbi tibb Fakültəsi, həmçinin Silahlı Qüvvələrin Təlim və Tədris Mərkəzinin yaradılması Milli Ordunun peşəkar, bilikli və vətənpərvər hərbiçilərlə təmin edilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

1999-cu ilin 20 fevralında prezidentin fərmanı ilə akademik hərbi təhsil müəssisəsi yaradılmış, daha sonra isə prezident Heydər Əliyev Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasının yaradılması haqqında fərman imzalamışdır. Hərbi Akademiyada məşğələlər NATO sistemi üzrə keçirilir. Bu sahədə Türkiyə ordusunun təcrübəsindən istifadə edilir. Qarşılıqlı hərbi-elmi əməkdaşlıq çərçivəsində Türkiyə Milli Təhlükəsizlik Akademiyasının, quru qoşunları üzrə müxtəlif akademiya və kursların iş prinsipləri əldə rəhbər tutulur. Hərbi Akademiyada həm dinləyici kursantlar, həm də milli orduda istifadə etmək üçün dərslər vəsaitləri və metodik tövsiyələr hazırlanıb nəşr edilir. Akademiyanın 6 kafedrasında dərslər 9 ixtisas üzrə keçirilir.

Müasir dövrdə ölkəmizin iqtisadi yüksəlişi, həmçinin göstərilən diqqət və qayğı nəticəsində Azərbaycanın hərbi potensialı günü-gündən artır. Dövlətimizin hərbi məqsədlər üçün bir ildə ayırdığı xərclər işğalçı Ermənistanın dövlət büdcəsindən çoxdur. Azərbaycanın hərbi qüdrətini həтта xarici hərbi ekspertlər də etiraf edirlər. Bu uğurları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar: hərbi məktəblərin maddi-texniki bazası möhkəmləndirilmiş, zabit kadrlarının elmi-nəzəri və təcrübə səviyyəsi yüksəldilmiş, tədris sistemi müasir NATO standartlarına keçirilmişdir; Silahlı Qüvvələrdə komanda-qərargah və səhra təlimləri NATO standartlarına uyğun keçirilmişdir (planlaşdırma, sənədləşmə, xəritələr, terminologiya və s.); simulyasiya və Modelləşdirmə Mərkəzi yaradılmış, avadanlıq quraşdırılmış, treninqlər keçirilmişdir; mülki hərbi təhsil müəssisələrində hərbi kafedraların ləğvindən sonra ehtiyatda olan zabit hazırlığı sistemi dəyişdirilmiş və modernləşdirilmişdir; hərbi sahədə beynəlxalq əməkdaşlıq gücləndirilmişdir və s.

Müasir dövrdə Azərbaycan dövləti hərbi təhsil sisteminin müasir tələblərə cavab verən silahlı qüvvələrin yaradılmasında müstəsna əhəmiyyətini nəzərə alaraq onu xüsusi diqqət mərkəzində saxlayır. Ölkə prezidentinin fərmanı ilə Müdafiə Nazirliyinin tabeliyində olan təhsil müəssisələrinə (Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası, Silahlı Qüvvələrin Təlim və Tədris Mərkəzi, Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi, Azərbaycan Ali Hərbi Təyyarəçilik Məktəbi, Azərbaycan Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbi, C.Naxçıvanski adına Hərbi Lisey, Heydər Əliyev adına Hərbi Lisey) xüsusi status verilməsi bunun bariz nümunəsidir. Hazırda xalqımızın və ölkəmizin maraqlarını ehtiva edən strateji əhəmiyyətli prioritet fəaliyyət sahəsi kimi hərbi təhsilin başlıca məqsədi dövlət təhsil standartlarına müvafiq bilik, bacarıq və dünyagörüşünə malik olan, xalqını və vətənini sevən, ölkəmizin təhlükəsizliyi və müdafiəsini təmin etmək sahəsində qarşıya qoyulan vəzifələri yerinə yetirməyi bacaran müxtəssis-kadrların hazırlanmasından ibarətdir.

Beləliklə, müqayisəli-tarixi təhlil aşağıdakı **nəticəyə** gəlməyə əsas verir:

1. Azərbaycanca hərbi təhsilin təşəkkülü və inkişafını dövlətin ictimai-siyasi quruluşu baxımından üç əsas mərhələyə bölmək olar:

- a) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü – (27 may 1918 – 27 aprel 1920);
- b) Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası (sosializm) dövrü – (28 aprel 1920 – 1990);
- c) Azərbaycan Respublikasının müstəqil inkişaf dövrü – (1991-ci ildən bu günə qədər).

2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası (sosializm) və Azərbaycan Respublikasının müstəqil inkişaf dövrlərində hərbi təhsilin məqsədi, vəzifələri, məzmunu və strategiyaları bu dövlətlərin ictimai-siyasi quruluşunun tələbatları ilə şərtlənmişdir.

3. Müasir dövrdə Azərbaycanda mükəmməl hərbi təhsil sistemi (tam otra, ilk peşə-ixtisas, ali: bakalavr və magistratura, adyunktura), formalaşdırılmışdır. Bu təhsil müəssisələrinin ən başlıca vəzifələrindən biri Silahlı Qüvvələrin döyüş hazırlığının və bütövlükdə Azərbaycan Respublikasının müdafiə qabiliyyətinin artırılması sahəsində yorulmadan çalışan hərbi qulluqçular hazırlamaqdan ibarətdir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev H. Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı, “Təhsil” nəşriyyatı, 2002.
2. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, “Bakı Çap Evi”, 2012. – 64 s.
3. Qurbani Abdulla. “Mənim hərbi litseyim”. Bakı, “Əbilov, Zeynalov və oğulları”, 2002, 352 s.
4. <http://mod.gov.az/tehsil/tehsil.html>. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin hərbi təhsil sistemi.
5. <http://mediaforum.az/az/2010/06/04/>. “Azərbaycan Respublikasının Hərbi doktrinası”. 08.01.2010-cu il.
6. http://mediaforum.az/articles.php?artikle_id...

Аннотация

Военное образование в Азербайджане: становление и развитие Г.К.Пириев

В статье дан анализ становления и развития военного образования на различных этапах общественно-политического строя Азербайджана начиная с 1918 года по сегодняшний день.

Summary

Military education in Azerbaijan: formation and progress H.K.Piriev

In paper there have been analysis of military education formation and progress at various stages of socio-political systems of Azerbaijan from 1918 until now days.

SIYASİ TƏHLÜKƏSİZLİK – MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

B.Ş.Quliyev

AR Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

Açar sözlər: siyasi təhlükəsizlik, milli təhlükəsizlik sistemi, dövlət hakimiyyət resursları

Key words: political security, national security system, government resources

Ключевые слова: политический безопасность, система национальной безопасности, государственные ресурсы

Xülasə: *məqalədə siyasi təhlükəsizlik siyasi sahənin və bütün atributlar daxil olmaqla, ictimai-siyasi sistemin təhlükəsizliyi kimi qiymət verilir. Ona görə də, onun təmin edilməsi təkcə siyasi sahənin deyil, həm də iqtisadi, hərbi, ideoloji, informasiya və digər sahələrin effektiv idarə olunmasına zəmin yaradır*

Beynəlxalq münasibətlərdə müsbət irəliləyişlərə, demilitarizasiya tendensiyalarına və güclənməkdə olan global və regional inteqrasiya proseslərinə baxmayaraq, dünyada münaqişə və təhlükələr hələ də mövcuddur. Bu gün müasir dünya hərtərəfli iqtisadi əməkdaşlıq, dövlətlərarası sərhədlərin silinməsi ilə yanaşı, terrorizm və ekstremizmin beynəlxalq miqyasda çıxması, hər bir ölkənin və dünya ictimaiyyətinin təhlükəsizliyinin təmin olunma səviyyəsinin aşağı düşməsi ilə xarakterizə edilir.

Təhlükəsizlik sosial hadisə qismində cəmiyyətin, dövlətin və fərdin fəaliyyətinin başlıca məqsədi və ayrılmaz tərkib hissəsidir. Təhlükəsizliyin ümumi təmin edilməsi sistemində siyasi təhlükəsizlik həlledici yer tutur.

Uzun müddət siyasi təhlükəsizlik dövlət təhlükəsizliyi ilə eyniləşdirilsə də, məzmun baxımından daha genişdir. Bu fərdin, ümumiyyətlə, cəmiyyətin (siyasi struktur, münasibət və fəaliyyəti) bütün siyasi həyatının təhlükəsizliyi, onun konstitusiya normalarına və qəbul edilmiş qaydalara riayət edilməsi deməkdir. O siyasi hüquqların, vətəndaş azadlığının, onların yaratdığı siyasi partiyaların, ittifaqların və hərəkatların, həmçinin dövlətin bütövlüyü və daxili və xarici təhdidlərdən, siyasi özbaşınalıqlardan və ölkədaxili ekstremizmdən qeyri-asılılığını, kənardan siyasi təzyiq və aqressiv hədələrdən müdafiəsini nəzərdə tutur. [1]

Bu cür yanaşma zamanı aydın olur ki, təhlükəsizliyin təmin olunmasında sosial orqanizm kimi cəmiyyətin daimi müdafiəsi, təhlükəsizliyin təmin edilməsi üzrə dövlət fəaliyyətinin forma, üsul və metodlarının təkmilləşdirilməsi ön plana çıxır və nəticə etibarilə fərdin təhlükəsizliyini təmin edir.

Milli təhlükəsizlik sistemində siyasi təhlükəsizliyin yerinə və roluna böyük diqqət yetirilir. Alimlərin, politoloqların, publisistlərin və siyasi xadimlərin bir çox əsərlərində siyasi təhlükəsizliyin məzmunu, yeri və rolu, həmçinin siyasi təhlükəsizliyin milli təhlükəsizlik sistemində təyinatı geniş açıqlanır. Eyni zamanda, siyasi təhlükəsizlik elmi cəhətdən ən az öyrənilən təhlükəsizlik növlərindən biridir. Bu onunla izah edilir ki, bir çox alimlər, politoloqlar, publisistlər siyasi təhlükəsizliyin bir kateqoriya kimi təyin edilməsində fərqli meyarlardan çıxış edirlər.

Belə ki, təhlükəsizliyə fəlsəfi baxış ilk növbədə onun ictimai sistemin vacib atributu və ya funksiyası kimi təsəvvürlərlə əlaqələndirilir. İqtisadiyyat elminin nümayəndələri təhlükəsizliyi, bir qayda olaraq, dövlətin, cəmiyyətin maddi-texniki bazasının səviyyəsi və onun iqtisadi zəifliyi mövqeyindən qiymətləndirirlər. Təhlükəsizliyin müdafiə subyektləri üçün (Silahlı Qüvvələr, ədalət, hüquq-mühafizə orqanları) təhlükəsizliyin təmin edilməsində müdafiə mexanizmi və onun effektivlik dərəcəsi ən vacib meyarlardan hesab edilir.

Təhlükəsizlik problemlərinin siyasi təhlili zamanı cəmiyyətin ümumi siyasi mühiti, daha dəqiq desək, siyasi sistemi vacib əhəmiyyət kəsb edir. Bu mövqeyə əsaslanaraq, **təhlükəsizlik** sosial hadisə kimi ilk növbədə öz bütövlüyünü saxlamağa, daxili və xarici təsirlərə baxmayaraq, özünü qorumağa və təkmilləşdirməyə malik olan iqtisadi, siyasi, mədəni və sosial-ictimai sahələrin dayanıqlı vəziyyəti kimi başa düşülə bilər. İctimai sistemin dayanıqlığı öz mövcudluğunu dəyişməkdə olan şəraitə uyğunlaşma imkanları ilə, o cümlədən ictimai həyatın bütün sahələrində yaranmış böhranlı hadisələri dəfətmə qabiliyyəti ilə əlaqəlidir.[2]

Bu, siyasi təhlükəsizliyin etibarlı təmin edilmə sistemini zəruri edir. Onun məqsədi aşağıdakılardır:

birinci, cəmiyyətin və dövlətin milli-dövlət maraqlarına cavab verən daxili və xarici siyasətin formalaşması və həyata keçirilməsi mexanizminin dağılmasının qarşısını almaq, onların mövcudluğu, inkişafını və özünüqorumasını təmin etmək;

ikinci, siyasət kursunun və onun praktiki tətbiqi mexanizminin cəmiyyətin mövcudluğu və inkişafı üçün zərərli və hətta təhlükəli vasitəyə çevrilməsinin qarşısını almaq.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra siyasi tədqiqatçılar siyasi təhlükəsizlik probleminə hakimiyyət və qüvvə balansı, ya da sülh və millətin tələbatları prizmasından baxır və hesab edirlər ki, təhlükəsizlik problemlərinin əksəriyyəti məhz dövlət tərəfindən həll edilə bilər, onun zəiflədilməsi və qeyri-effektivliyi təhlükəsizliyi "sarsıdır".

Politoloji tədqiqatlarda siyasi təhlükəsizliyə yeni yanaşmalar aşağıdakılardan ibarətdir:

➤ cəmiyyətin siyasi sisteminə siyasi nöqtəyi- nəzərdən neqativ təsirin qarşısının alınması imkanlarının müəyyən edilməsi;

➤ hakimiyyətin mahiyyətinin müəyyən edilməsi və onun həyati vacib problemlərin həll edilməsinə yönəldilməsi;

➤ cəmiyyətin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi ilə əlaqəli siyasi institutların əsas funksional fəaliyyətinin obyektiv analizi;

➤ müxtəlif siyasi subyektlərin fəaliyyət üsullarının siyasi şüur səviyyəsini və kütlənin siyasi davranışını nəzərə almaqla öyrənilməsi və s.

Siyasi təhlükəsizlik – xarici və daxili neqativ təsirlərə adekvat reaksiyanı, cəmiyyətin bütövlüyünü və onun zəruri keyfiyyətlərini qorumağı təmin edəcək siyasi sistemin dayanıqlı vəziyyəti və effektiv inkişafıdır.

Bundan əlavə, siyasi təhlükəsizlik dövlətin, vətəndaşın və bütövlükdə xalqın siyasi maraqlarının müdafiəsi üzrə dövlətin və cəmiyyətin təşkilat və funksiyalarının müəyyən tədbirlər sistemi kimi də başa düşülür. Hazırda bu maraqlar ölkənin effektiv və dayanıqlı inkişafına və vətəndaşların həyat səviyyəsinin artmasına imkan verən siyasi münasibətlərin, hakimiyyət formalarının, dövlət idarəçilik mexanizmlərinin, siyasi liderlər və qüvvələrin mövcudluğundan ibarətdir.

Siyasi təhlükəsizlik bir kateqoriya kimi, cəmiyyət, dövlət və fərdin müasir cəmiyyətin siyasi sistemi çərçivəsində fəaliyyəti və inkişafının analizi, habelə siyasi təhlükəsizliyin inkişaf strategiyasının tərtib edilməsi üçün vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Cəmiyyətin, dövlətin və fərdin siyasi təhlükəsizliyinin mahiyyəti təhdid, təhlükə, münafiqə, qeyri-müəyyənlik, risklər (intellektual, informasiya, siyasi, hərbi, iqtisadi, sosial, ekoloji və s.) şəraitindən ibarətdir.

Cəmiyyətin, dövlətin və fərdin ən əlverişsiz şəraitdə belə inkişafı, tərəqqi etmək qabiliyyəti və imkanları bütün təhlükəsizlik sisteminin effektiv fəaliyyət göstərməsi siyasətinin əsasında formalaşır.

Məzmunca, siyasi təhlükəsizlik anlayışı intellektual, informasiya, hərbi, iqtisadi, ictimai, ekoloji, həmçinin siyasi təhlükəsizliyin özünü əhatə edir.

Bu elementlərin məcmusu siyasi təhlükəsizliyin müvafiq strukturunu, funksiyalarını və inkişaf prosesini əks etdirir, həmçinin cəmiyyətin bütün sahələrinin (mənəvi, siyasi, iqtisadi, hərbi, sosial, və s.) ən əlverişsiz şəraitdə belə fəaliyyətini və inkişafını təmin edir.

Mahiyyətcə, cəmiyyətin, dövlətin və fərdin siyasi təhlükəsizliyinə müəyyən şəraitdə potensial təhdid və təhlükəyə çevrilə bilən "zəif siqnallara" vaxtında reaksiya verəcək "immun-signal sistemi" kimi baxıla bilər. Siyasi təhlükəsizlik bu cür siqnalları müəyyən etmədiyi hallarda, onlar həqiqi siyasi təhlükə və təhdidlərə çevrilə bilər. Ona görə, ölkə üçün mövcud olan xarici və daxili təhdidlərin sayının artması dövlətin təhlükəsizlik sisteminin "həssaslıq" həddinin azalmasından xəbər verir.

Cəmiyyətin, dövlətin və fərdin öz səlahiyyətləri çərçivəsində "zəif siqnalları" müəyyən etməsi, qiymətləndirməsi, proqnozlaşdırması və təsnif etməsi siyasi təhlükəsizliyin effektiv fəaliyyəti üçün vacib metodoloji və elmi əhəmiyyət kəsb edir. Cəmiyyətin sahələrindən asılı olaraq, potensial təhdid və təhlükələrin təsnifatı aşağıdakı kimi müəyyən edilə bilər:

✓ mənəvi (intellektual və informasiya sahəsindəki təhdid və təhlükələr, misal üçün, "beyin axımı);

✓ siyasi (dəyərlərə, məqsədə, hakimiyyətin maraqlarına və siyasətinə, dövlətə, siyasi qüvvələrə təhdid və təhlükələr);

✓ hərbi (dövlətin müdafiə qabiliyyətinə və hərbi potensialına təhdid və təhlükələr);

- ✓ iqtisadi (dövlət və cəmiyyətin iqtisadi sistemində təhdid və təhlükələr);
- ✓ ictimai (vətəndaş cəmiyyətinə, onun sosial tərkib elementlərinə və proseslərə təhdid və təhlükələr);
- ✓ ekoloji (insan və cəmiyyətin təbiətlə qarşılıqlı fəaliyyəti sahəsində təhdid və təhlükələr).

Bu cür təhdidlərin üzə çıxarılmasının əsas meyarları aşağıdakılardır: dövlətin *milli dəyərlər sistemi* (ümumi dövlət ideyaları, ideallar, ənənələr, norma, davranışlar), *milli məqsədlər sistemi* (strateji, əməliyyat, taktiki), cəmiyyət və vətəndaşlar tərəfindən qəbul edilən və dəstəklənən *milli maraqlar sistemi*. [3]

Siyasi təhlükəsizliyin təmin edilməsi effektivliyinə təsir edən və onu tamamlayan əhəmiyyətli amil cəmiyyətin müxtəlif sahələrində özünütənzimləmə prosesləridir. Bu proseslər kənardan siyasi idarəedici təsirlərin olmadığı halda belə, mənəvi, siyasi, hərbi, iqtisadi, ictimai, informasiya və ekoloji sahələrdə keyfiyyət və nizamın artmasına imkan verir. Özünütənzimləmə prosesləri dövlətdə vahid və ayrılmaz dəyər, məqsəd və maraqlar mövcud olduğu halda "işə düşür".

Siyasi təhlükəsizlik ziddiyyətli tapşırıqların həlli ilə məşğul olur: bir tərəfdən – milli dövlət maraqlarına cavab verən siyasəti müdafiə etməli, digər tərəfdən – onun milli-dövlət maraqlarının zərərli və təhlükəli prosesə transformasiyasını mümkünsüz etməlidir.

Təhlükəsizlik sahəsində siyasi proseslərə təsir edən problemlərin, amillərin və şəraitlərin daxili və xarici xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Siyasi təhlükəsizlik bir tərəfdən dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər çərçivəsində, digər tərəfdən onun mahiyyəti daxili proses və hadisələrdə məlum olur. Ona görə də, siyasi sahənin xarici və daxili aspektlərinin fərqləndirilməsi və nəzərdən keçirilməsi qaçılmazdır. [4]

Siyasi təhlükəsizliyin *xarici aspekti* dövlət suverenliyinin və müstəqilliyinin təmin edilməsindən, milli məqsəd, maraq və prioritetlərdən asılı olaraq, müstəqil xarici siyasətin aparılma qabiliyyətindən ibarətdir. Milli suverenliyin məhdudlaşdırılması ölkənin həyati vacib maraqlarına təhdid yaradır. Amma bu aspekt təkcə dövlət maraqları ilə məhdudlaşmır, çünki beynəlxalq münasibətlər sahəsində siyasət subyekt kimi ancaq milli dövlətlər deyil, həm də müxtəlif ictimai birliklər, qeyri-hökumət təşkilatları və vətəndaş qrupları çıxış edə bilər. Onların da siyasi- hüquqi təminatı və etibarlı müdafiəyə ehtiyacı var.

Siyasi təhlükəsizliyin *daxili aspekti* hakimiyyət institutlarının fəaliyyətinin dayanıqlığı və səmərəliliyi, hakimiyyət strukturlarının siyasi proseslərə nəzarət qabiliyyəti, vətəndaşların əksəriyyətinin dəstəyinin əldə edilməsi və cəmiyyətdə siyasi sabitliyi təmin edəcək səmərəli fəaliyyət göstərən qeyri-hökumət siyasi institutlarının mövcudluğu ilə xarakterizə edilir.

Daxili siyasi təhlükəsizlik siyasi münasibətlər sahəsində ziddiyyətlərin, siyasi ekstremizmin kütləvi təzahürünün, hakimiyyət və xalq arasında qarşıdurmanın mövcud olmaması anlamına gəlir. Vətəndaşların siyasi şüur səviyyəsi və cəmiyyətin siyasi mədəniyyəti onun təhlükəsiz siyasi inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir.

Siyasi təhlükəsizliyin təmin edilməsi mexanizmi – dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının milli təhlükəsizlik sistemində sosial qrupların həyati vacib maraqlarının həyata keçirilməsi üçün siyasi proseslərə, münasibətlərə, amillərə və şəraitə məqsədyönlü siyasi təsirini və bu istiqamətdə cəmiyyətin, dövlətin və fərdin təhdid və təhlükələr şəraitində inkişaf və tərəqqisini nəzərdə tutur. [5]

XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəli göstərdi ki, dünya ictimaiyyətinin yeni tarixi şəraitdə inkişafı üçün yeni təhlükəsizlik paradigması lazımdır. O təhlükəsizliyin dünya ictimaiyyəti tərəfindən hazırlanmış konseptual və layihə qərarlarını əhatə etməlidir. Bu paradigmalar dünya ictimaiyyətinin müxtəlif sahələrdə təhlükəsiz inkişafının təmin edilməsinin siyasi strategiyasına çevrilməlidir. Bir çox dövlətlərdə olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası da 2007-ci ildə Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasını qəbul etmişdir.

Müasir sivilisasiyanın təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin hakim ideyası, nəzəri və praktiki məsələlərinin həlli modeli kimi dünya ictimaiyyətinin *yeni milli təhlükəsizlik paradigması* çıxış edir. O, qarşılıqlı əlaqədə olan məkanları: siyasi (hakimiyyət, siyasi sistem, dövlət, partiya və s.), iqtisadi, sosial-mədəni (cəmiyyət, sosial qruplar və s.) və coğrafi (ərazi, təbiət, iqlim) və s. əhatə edir.

Yeni paradigma çərçivəsində təhlükəsizlik cəmiyyətin, dövlət və fərdin təhlükəsizliyi ilə qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirilir. Bundan başqa, konseptual qərarlar səviyyəsində bu cür yanaşma, müx-

təlif sosial və siyasi qrupların, cərəyan və zümrələrin, xalqların və dövlətlərin dəyərlər, məqsədlər və maraqlarının geniş şəkildə nəzərə alınmasını nəzərdə tutur. Bu cür yanaşma təkcə dövlət üçün deyil, həm də dünya ictimaiyyətinə olan təhdidlərin obyektiv şəkildə üzə çıxarılmasına, təhlil edilməsinə və proqnozlaşdırılmasına imkan verir. Burada *dövlət hakimiyyəti resurslarına* xüsusi rol ayrılır.

Dövlət hakimiyyəti resursları - dövlət hakimiyyətinin öz səlahiyyət və funksiyalarını yerinə yetirmək üçün istifadə etdiyi potensial imkan və vasitələrdir. [6] Hakimiyyət resursları konkret ölkənin ictimai-siyasi inkişaf səviyyəsindən və siyasi rejimdən asılı olaraq, dəyişə bilər. Onlar dəyişkən, hərəkətli və eyni zamanda ənənəvi ola bilərlər. İctimai inkişafın ilkin mərhələlərində hakimiyyət resursu qismində kral, çar, imperator çıxış edirdi. Sənaye inkişafı mərhələsində maliyyə kapitalı üstünlük təşkil edirdi. Postsənaye ölkələrində bilik və informasiya istehsalın, hakimiyyətin, ümumiyyətlə, cəmiyyətin inkişaf resursuna çevrilir. Bütövlükdə hakimiyyət resursları ictimai həyatın əsas sahələrindən asılı olaraq, iqtisadi, sosial, siyasi və mənəvi sahələrə ayrılır.

İstənilən cəmiyyət və xalqların tarixboyu formalaşması və inkişafı əsasən aparılan siyasətdən asılıdır. Tarixi inkişafı əlaqədar siyasət cəmiyyətdə geniş təsir imkanına malik olmuş, yaradıcı ya da, dağıdıcı proseslərə gətirib çıxarmışdır.

Sonda bu qərara gəlmək olur ki, siyasi təhlükəsizlik siyasi sahənin və bütün atributlar daxil olmaqla, ictimai-siyasi sistemin təhlükəsizliyi deməkdir. Ona görə də, onun təmin edilməsi təkcə siyasi sahənin deyil, həm də iqtisadi, hərbi, ideoloji, informasiya və digər sahələrin effektiv idarə olunmasına zəmin yaradır.

Ədəbiyyat

1. Жуковский М.В. Политическая безопасность общества и проблемы её обеспечения в Российской Федерации/Глава 2 в курсе лекций «Национальная безопасность: актуальные проблемы» /Под редакцией А.Х.Шаваева. - М.:ВАГШ, 2000.
2. Жуковский М.В. Основы государственного управления в сфере национальной безопасности/ Лекция. - М.: ВАГШ, 2000.
3. Жуковский М.В. Политические аспекты национальной безопасности/Лекция. М.: ВАГШ, 2002.
4. Жуковский М.В. Политическая безопасность общества и проблемы её обеспечения в Российской Федерации/Статья. - М.: Информационный Сборник «Безопасность», №1-2, 2002.
5. Ağayev N. Siyasi təhlükəsizlik. Bakı, 2004
6. Həsənov Ə. Azərbaycan Respublikasının milli inkişafı və təhlükəsizlik siyasəti, Bakı, 2011.

Аннотация

Политическая безопасность как составная часть национальной безопасности Б.Гулиев

Статья посвящена анализу проблем политической безопасности страны. Показываются понятия и сущность политической безопасности и его места и роль в системе национальной безопасности. В конце статьи автор приходит к заключению что, политическая безопасность тесно связано с другими видами национальной безопасности и поэтому ее эффективное обеспечение оказывает позитивное влияние к осуществлению других видов безопасности.

Summary

Political security as a part of national security B.Guliev

This article is devoted to the analysis of states' political security issue. Terminology and meaning, including the role and place of political security in the national security system are given. Finally, author concluded that political security is closely related to other forms of national security and effective provision of that leads to the implementation of other forms of security.

BEYNƏLXALQ TƏHLÜKƏSİZLİK HÜQUQU: ANLAYIŞI VƏ PRİNŞİPLƏRİ

E.Ə.Əliyev

Daxili İşlər Nazirliyinin Baş Dövlət Yol Polisi İdarəsi

Açar sözlər: beynəlxalq hüquq, beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ, müasir beynəlxalq münasibətlər, dövlətlərarası əməkdaşlıq, xüsusi prinsiplər

Ключевые слова: международное право, право международной безопасности, современные международные отношения, международное сотрудничество, специальные принципы

Keywords: international law, law of international security, modern international relations, international co-operation, especial principles

Xülasə: *məqalədə müəllif tərəfindən beynəlxalq təhlükəsizlik hüququna anlayış verilir. Beynəlxalq hüquq sistemində beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun müstəqil sahə kimi fərqləndirilməsini şərtləndirən nizamlaşma predmeti və xüsusi prinsipləri açıqlanır.*

Müasir beynəlxalq münasibətlərin əsas məsələlərindən biri beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsidir. Beynəlxalq təhlükəsizliyi təmin etmək üçün isə dövlətlər bir-birləri ilə əməkdaşlıq edirlər. Unutmaq olmaz ki, beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunması dövlətlərarası beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirildiyi sahələrdən biridir. Belə əməkdaşlıq həyata keçirilmədən Yer kürəsində sabit və möhkəm sülhün təmin edilməsi qeyri-mümkündür. Axı, yaşadığımız planetdə sülhün qorunub saxlanması dövlətlərarası əməkdaşlığın həyata keçirilməsindən çox asılıdır.

Beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunması sahəsində həyata keçirilən dövlətlərarası (beynəlxalq) əməkdaşlıq müvafiq beynəlxalq hüquq normalarının vasitəsi ilə tənzimlənir. Məhz həmin normaların sistemi beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ adlanır; bu normaların köməyi ilə beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunması sahəsində dövlətlərin qarşılıqlı fəaliyyət göstərmələrinin hüquqi nizamlanması həyata keçirilir.

Konkret-tarixi xarakterli mürəkkəb siyasi-hüquqi anlayış olan beynəlxalq təhlükəsizlik çoxməzmunlu (mürəkkəb aspektli) termdir. Bu termin iki mənada işlədilir: 1) geniş mənada; 2) məhdud mənada. **Geniş mənada beynəlxalq təhlükəsizlik** özündə siyasi, hərbi, iqtisadi, maliyyə, ərzaq, informasiya, ekologiya və digər sahələrdə təhlükəsizliyi (hərbi, siyasi, ekoloji, maliyyə, humanitar, iqtisadi, ərzaq, informasiya və s. təhlükəsizliyi) birləşdirir. **Məhdud mənada beynəlxalq təhlükəsizlik** isə yalnız siyasi və hərbi sahələrə aiddir. Söhbət beynəlxalq siyasi və hərbi təhlükəsizlikdən (hərbi-siyasi təhlükəsizlikdən) gedir. Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ da beynəlxalq siyasi və hərbi təhlükəsizliyi təmin edən ictimai münasibətləri tənzimləyir.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ dedikdə, beynəlxalq siyasi və hərbi təhlükəsizliyi təmin edən ictimai münasibətləri tənzimləyən beynəlxalq hüquq normalarının məcmusu başa düşülür ki, belə münasibətlər dövlətlər və beynəlxalq hüququn digər subyektləri arasında əmələ gəlir. Məhz belə münasibətlərin yaranması və mövcud olması imkan verir ki, beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ beynəlxalq hüququn müstəqil sahələrindən biri kimi tanınsın; onlar dövlətlər və beynəlxalq hüququn digər subyektləri arasında əmələ gələn **hərbi-siyasi münasibətlər** adlanır. Hərbi-siyasi münasibətlər beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun **nizamlaşma predmetini** təşkil edir. Yaddan çıxarmamalıyıq ki, beynəlxalq hüququn hər bir sahəsinin özünəməxsus nizamlaşma predmeti olmalıdır. Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun nizamlaşma predmetini təşkil edən hərbi-siyasi münasibətlər beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması barəsində yaranır. Həmin münasibətlərin potensial (mümkün) iştirakçıları beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun **subyektləri** adlanır. **Dövlətlər** beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun əsas subyektii sayılır. Bu, məlum məsələdir. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunması sahəsində dövlətlərin qarşılıqlı fəaliyyətini tənzimləmək kimi vacib funksiya yerinə yetirir.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun subyektləri sırasına həm də **beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatlar** daxildir. Xüsusən də universal səviyyəli beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatlar çərçivəsində (məsələn, BMT çərçivəsində) çoxtərəfli dövlətlərarası münasibətlər beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Regional səviyyəli beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatlar çərçivəsində də (məsələn, NATO çərçivəsində) çoxtərəfli münasibətlər yarana bilər.

Dövlətlər və beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlar arasında yaranan münasibətlərin də beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunmasında vacib rolu vardır; bu münasibətlərin potensial iştirakçıları (subyektləri) isə dövlətlər və beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlardır. Beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunmasında dövlətlərin öz aralarında yaranan münasibətlər xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə münasibətlər həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli ola bilər. Nəzərə alınmalıdır ki, hər bir dövlətin təhlükəsizliyi hamının təhlükəsizliyindən asılıdır; dünya bölünməzdir. Bunlar isə beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunması sahəsində dövlətlərin geniş və aktiv əməkdaşlıq etmələrini zərurətə çevirir [2,3].

Dövlətlər və beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlardan başqa beynəlxalq hüququn digər subyektləri də beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ ilə tənzimlənən münasibətlərin potensial (mümkün) iştirakçıları ola bilər. Söhbət beynəlxalq hüququn **dövlətəoxşar qurumlar və öz müstəqil dövlətçiliyi uğrunda mübarizə aparan xalqlardan (millətlərdən) gedir**. Onların beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun subyekti olmaları, prinsip etibarilə, mümkündür. Lakin, dövlətlərdən və beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlardan fərqli olaraq, dövlətəoxşar qurumlar və öz müstəqil dövlətçiliyi uğrunda mübarizə aparan xalqlar (millətlər) beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun əsas və tipik subyekti sayılmır. Təkrar edərək bir daha qeyd edirik ki, beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun əsas və tipik subyektləri dövlətlər, eləcə də beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlardır.

Yer kürəsində və yaşadığımız planetdə sabit sülhün təmin olunmasında dünya dövlətləri öz səylərini nə qədər birləşdirsələr də, bu gün dövlətlər arasında münaqişələrin baş verməsi təhlükəsi mövcuddur; beynəlxalq təhlükəsizliyi təhdid etmə halları günbəgün daha ciddi xarakter alır. Belə şəraitdə, təbii ki, sülhün qorunub saxlanması və beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunması sahəsində dövlətlərin əməkdaşlıq etmələri obyektiv zərurətə çevrilir. Məhz belə zərurət beynəlxalq hüququn beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ kimi müstəqil sahəsinin formalaşmasını şərtləndirir. Həm də qeyd etməliyik ki, beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ beynəlxalq hüququn yeni sahələrindən biri sayılır. Əlbəttə, XX əsrdə dünyanın hərbi-siyasi mənzərəsinin köklü şəkildə dəyişməsi və bir sıra hadisənin baş verməsi (dünya sosializm sisteminin mövcudluğuna son qoyulması, Çexoslovakiya, Yuqoslaviya və SSRİ-nin parçalanması, Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurasının və Varşava Müqavilə Təşkilatının buraxılması, AFR və ADR-in birləşməsi və digər hadisələr) müstəqil hüquq sahəsi kimi beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun yaranmasına böyük təsir göstərdi. Dövlətlərin hərbi-siyasi təhlükəsizliyini təmin etmək, beynəlxalq sülhü qoruyub saxlamaq, müharibələrin (silahlı-hərbi münaqişələrin) qarşısını almaq, sanksiyasız hərbi güc tətbiq olunmasına yol verməmək, silahlanmanı məhdudlaşdırmaq və azaltmaq, beynəlxalq terrorizmlə mübarizə aparmaq, dünyanın ayrı-ayrı bölgələrində təcavüz aktlarını tez bir zamanda effektiv şəkildə aradan qaldırmaq bu yeni hüquq sahəsinin **məqsədlərini** təşkil edir.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ müasir beynəlxalq münasibətlərdə ümumi təhlükəsizliyin təmin olunması kimi **vacib konsepsiya** müəyyənləşdirir. Bu konsepsiyanın həyata keçirilməsi üçün, aydın məsələdir ki, zəruri və lazımı beynəlxalq-hüquqi zəmin olmalıdır. Beynəlxalq hüququnun əsas prinsiplərinin qüvvədə olması və tətbiq edilməsi məhz belə zəmin yaradır. Həmin prinsiplər beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun hüquqi əsası sayılır. Şübhəsiz, beynəlxalq hüququn istənilən sahəsi kimi, beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ da müasir beynəlxalq hüququn **əsas prinsiplərinə** söykənir. Söhbət beynəlxalq hüququn aşağıdakı əsas prinsiplərindən gedir: 1) güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək prinsipi; 2) beynəlxalq mübahisələri dinc yolla həll etmək prinsipi; 3) dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipi; 4) dövlət sərhədlərinin pozulmazlığı (toxunulmazlığı) prinsipi; 5) dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipi; 6) dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi. Bu prinsiplər beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Onların əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, qeyd etdiyimiz kimi, beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri müasir beynəlxalq münasibətlərdə ümumi təhlükəsizlik konsepsiyasının həyata keçirilməsi üçün zəruri beynəlxalq-hüquqi zəmin rolunu oynayır.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnda həm də onun özünəməxsus **sahəvi (xüsusi) prinsipləri** qüvvədə olub, tətbiq edilir. Məhz belə prinsiplər sayəsində beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ beynəlxalq hüququn müstəqil sahələrindən biri kimi tanınır. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, beynəlxalq hüququn istənilən müstəqil sahəsi kimi, beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ da özünəməxsus sahəvi (xüsusi) prinsiplərə malik olmalıdır. Bu, onun müstəqil hüquq sahəsi kimi tanınmasını şərtləndirən meyarlardan (əlamətlərdən) biridir.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri dedikdə, onun məzmununu müəyyənləşdirən elə əsas ideyalar başa düşülür ki, həmin ideyalar dövlətlərin hərbi-siyasi təhlükəsizliyinin təmin olunmasına yönəlmişdir; bu ideyalar dövlətlər arasında hərbi-siyasi münasibətlərin rəhbər başlanğıcları olub, normativ xarakterə malikdir. Digər tərəfdən, onlar siyasi və hərbi sahələrdə beynəlxalq sülhün, eləcə də təhlükəsizliyin qorunub saxlanması ilə bilavasitə bağlıdır.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun hansı sahəvi (xüsusi) prinsiplərdən çıxış etməsi elmi və tədris ədəbiyyatı səhifələrində mübahisə doğuran məsələlərdən biridir. Bu məsələ barədə müəlliflərin fikirləri heç də üst-üstə düşmür [4-6]. Unutmaq olmaz ki, beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun hansı sahəvi (xüsusi) prinsiplər müəyyənləşdirməsi alimlərin subyektiv fikirlərinə əsaslanma bilməz. Beynəlxalq hüququn istənilən sahəsi kimi, beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun da sahəvi (xüsusi) prinsipləri ya beynəlxalq hüquq normalarında ifadə olunur, ya da həmin normaların mahiyyətindən irəli gəlir. Buna görə də, beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri məcburi hüquqi qüvvəyə malik olub, normativ əhəmiyyətli ideyalardır.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ **sülh və beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunması** kimi sahəvi (xüsusi) prinsipdən çıxış edir. Bu prinsipə görə, beynəlxalq mübahisələr dinc vasitələrlə həll edilməli, sanksiyasız güc tətbiq olunmamalı, universal və regional kollektiv təhlükəsizlik sistemi yaradılmalı, müharibə baş verməsinin qarşısı alınmalı, təcavüz aktları aradan qaldırılmalı, silahlanma (silahlı qüvvələr) azaldılmalı, dövlətlərin bir-birlərinə etimadı möhkəmləndirilməli, beynəlxalq terrorizmlə mübarizə aparılmalıdır. Söhbət sülh və beynəlxalq təhlükəsizliyin beynəlxalq-hüquqi təmin olunmasından gedir. Həmin prinsip BMT Nizamnaməsinin məna və məzmunundan irəli gəlir.

Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması sahəsində dövlətlərin əməkdaşlığı beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biridir. Bu prinsipə görə, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsində dövlətlər öz səylərini birləşdirməli, bir-birləri ilə əməkdaşlıq etməlidirlər. Bu prinsip BMT Nizamnaməsinin 11-ci maddəsində ifadə edilmişdir. Burada söhbət beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsi işində dövlətlərarası əməkdaşlıqdan gedir. Əməkdaşlıq həm regional, həm universal beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində, həm də ikitərəfli münasibətlər səviyyəsində həyata keçirilə bilər.

Beynəlxalq təhlükəsizliyin bölünməzliyi prinsipi də beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri sırasına aiddir. Bu prinsipə görə, dünyada təhlükəsizlik bütün dövlətlər üçün vahid olub, eynidir. Beynəlxalq təhlükəsizliyin bölünməzliyi prinsipi BMT Nizamnaməsində birbaşa formulə olunmur. Həmin prinsip BMT Nizamnaməsinin məna və mahiyyətindən irəli gəlir. Beynəlxalq təhlükəsizliyin nə demək olduğuna gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, əgər beynəlxalq münasibətlərin vəziyyətində hər bir dövlətin, bütün dövlətlərin və bütövlükdə beynəlxalq birliyin mövcud olması və inkişafı üçün təhlükə olmazsa, belə vəziyyət **beynəlxalq təhlükəsizlik** adlanır.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ həm də **bərabərlik (bərabər təhlükəsizlik)** prinsipindən çıxış edir ki, bu onun sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biri hesab olunur. Sözügedən prinsipə görə, bütün dövlətlər bərabər dərəcədə təhlükəsizliklə təmin edilirlər. Bu məsələdə bütün dövlətlərin mənafeyi nəzərə alınmalı, hər hansı diskriminasiyaya yol verilməməli, birtərəfli üstünlükdən istifadə edilməməlidir. Dövlətlər özlərinin bərabər dərəcədə təhlükəsizliklə təmin olunmasını tələb etmək hüququna malikdirlər. Onların bu hüququ həyata keçirməkdə eyni və bərabər imkanları vardır.

Dövlətlərin təhlükəsizliyinə ziyan yetirməmək prinsipi də beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri sırasına daxildir. Bu prinsipə görə, dövlətlərin öz funksiyasını yerinə yetirməsinə, mövcud olmasına və fəaliyyət göstərməsinə zərər vuran hərəkətlərə başqa dövlət tərəfindən yol verilməməlidir; dövlət digər dövlətlərin təhlükəsizliyinə ziyan yetirən bütün əməllərdən çəkinməlidir. Təhlükəsizlik məsələsində dövlətlərin maraqları nəzərə alınmalı və konsensus əsasında razılıq əldə olunmalıdır.

Tərkislah prinsipi də beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biridir. Həmin prinsipə görə, dövlətlər müharibə aparmağın maddi vasitələrinin azaldılmasına, nəticədə isə belə vasitələrin mövcudluğuna tam son qoyulmasına yönələn tədbirlər görməlidirlər. Sözügedən prinsip özünün formulə olunmasının başlanğıcını “Beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında”, 1970-ci il Bəyannaməsindən götürülmüşdür. Burada göstərilir ki, ümumi və tam tərkislah haqqında universal müqavilə bağlamaq məqsədi ilə dövlətlər danışıqlar aparmalıdırlar.

Tərksilah prinsipi BMT Nizamnaməsinin 11-ci maddəsində formulə edilmişdir. Burada göstərilir ki, Baş Assambleya tərksilah məsələsini müəyyənləşdirən və silahlanmanı tənzimləyən qaydaya baxıb nəzərdən keçirməlidir. Məhz bu qayda tərksilah prinsipini ifadə edir.

O ki qaldı tərksilahın nə demək olduğuna, qeyd etmək lazımdır ki, müharibə aparmağın maddi vasitələrinin azaldılması və nəticədə belə vasitələrin tam ləğv olunması **tərksilah** adlanır. Tərksilah iki cür olur: 1) qismən tərksilah; 2) ümumi və tam tərksilah. **Qismən tərksilah** ayrı-ayrı silah növlərinin ləğv edilməsidir. Bu zaman müharibə aparmağın vasitələri azaldılır. Əgər müharibə aparmağın vasitələri tam şəkildə ləğv olunarsa, buna **tam tərksilah** deyilir.

Beynəlxalq hüquq dərsləklərində beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun digər sahəvi (xüsusi) prinsiplərinin də adı çəkilir. Məsələn, nüvə zərbəsinə əvəz kimi cavab verilməsinə yol veilməməsi prinsipi, hərbi sahədə dövlətlərin fəaliyyəti üzərində effektiv beynəlxalq nəzarətin müəyyən edilməsi prinsipi və s.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun sözügedən prinsiplərinin reallaşması universal və regional səviyyələrdə beynəlxalq dövlətlərarası əməkdaşlıq çərçivəsində həyata keçirilir. Söhbət BMT, ATƏT, NATO, GUAM və s. bu kimi qurumlardan gedir.

Azərbaycan Respublikası öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra beynəlxalq birliyin tam hüquqlu üzvü kimi yuxarıda göstərilən təşkilatlarda yaxından iştirak edir, beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunmasına öz töhfələrini verir. Bu kontekstdə onun bir sıra dövlətlərlə (məsələn, Türkiyə, Fransa, İtaliya, Gürcüstan, Bolqarıstan, Rumıniya, Makedoniya, Xorvatiya və s.) təhlükəsizlik sahəsində hərbi əməkdaşlıq, müdafiə və hərbi təlim tədbirləri ilə əlaqədar bağladığı ikitərəfli müqavilələr, xüsusilə qeyd olunmalıdır. Belə müqavilələrin bağlanması əsas məqsəd tərəflər arasında müdafiə sahəsində əməkdaşlıq üzrə ümumi prinsiplərin və prosedurların müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Məsələn, son dövrlərdə bağlanmış müqavilələrdən biri "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Serbiya Respublikası Hökuməti arasında müdafiə sahəsində əməkdaşlıq haqqında" Sazişin (Belqrad, 14.02.2014-cü il) 5-ci maddəsinə uyğun olaraq, əməkdaşlıq sahələri kimi aşağıdakılar təsbit edilir: müdafiə və təhlükəsizlik siyasəti, hərbi iqtisadi əməkdaşlıq, hərbi təhsil və təlim, hərbi tibb və digər sahələr.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu. Bakı, 2014 № 4, 6.
2. Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть. Учебник. М., 1998, с.216-217.
3. Международное право. Учебник. Особенная часть. Учебник/Отв. ред. Р.М.Валеев, Г.И.Курдюков. М., 2010, с. 117-119.
4. Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, с.521.
5. Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с. 327-330.
6. Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008, с. 536-538.

Аннотация

Международное право безопасности: понятие и принципы

Э.А.Алиев

В статье рассматривается понятие международного права безопасности, а также специальные принципы и предмет регулирования, обуславливающие выделение международного права безопасности как самостоятельную отрасль в системе международного права.

Summary

The international security law: concept and principles

E.A.Aliyev

In the article the author is considered an understanding of international law, as well as special principles and regulation, specifying the allocation of international law as well as security self-industry in the system of international law.

HƏRBİ HÜQUQUN ANLAYIŞI, MAHİYYƏTİ VƏ MƏNBƏLƏRİ

N.C. Hüseynov

AR Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

Açar sözlər: hüquq sistemi, hərbi hüquq, hərbi hüquq dərsliyi, hərbi idarəetmə aktları

Ключевые слова: система права, военное право, учебник военного права, акты военного управления

Keywords: legal system, military law, textbook military law, acts of military command.

Xülasə: *məqalə hərbi hüquq problemlərinə həsr olunub. Göstərilən problemlərin aradan qaldırılması ilk növbədə hərbi hüquq dərsliyi və müvafiq tədris proqramının işlənilməsi, habelə həmin fənin hərbi məktəblərin tədris proqramlarına daxil edilməsi, eləcə də digər əlaqəli məsələlərin müəyyən edilərək həll edilməsi yolu ilə mümkün ola bilər.*

Azərbaycan hüquq sistemində xüsusi yer tutan, hüquq sahəsinin bütün əlamətlərini özündə əks etdirməklə yanaşı, həmçinin ancaq ona xas olan müəyyən səciyyəvi xüsusiyyətlərə malik olan hərbi hüququn ümumi mövzusunun Azərbaycan Respublikasının hərbi fəaliyyəti sahəsində yaranan ictimai münasibətlər təşkil edir. Bu mövzunun daxilində dövlətin hərbi fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində yaranan nisbətən həmcins ictimai münasibətlərin bir neçə qrupa ayrılması zəruridir.

Birinci qrupa Azərbaycan Respublikasının müdafiəsinin və təhlükəsizliyinin təmin olunması məqsədi ilə Silahlı Qüvvələrin, digər qoşunların, qoşun birləşmələrinin və orqanların hazırlanması və tətbiqi, ordu quruculuğu, Silahlı Qüvvələrin, digər qoşunların, qoşun birləşmələrinin və orqanların idarə olunması, eləcə də onların hərtərəfli təmin olunması sahəsində yaranan ictimai münasibətlər daxildir.

İkinci qrupa hərbi vəzifə borcunun yerinə yetirilməsi, hərbi xidmətə daxilolma, Silahlı Qüvvələrdə, qanunvericiliyə uyğun olaraq yaradılmış digər silahlı birləşmələrdə və orqanlarda həqiqi hərbi xidmətkeçmə, hərbi qulluqçuların statusu (hüquqları, vəzifələri və məsuliyyəti), hərbi qulluqçuların əşya-əmlak və pul təminatı, həmçinin, hərbi qulluqçulara və onların ailə üzvlərinə pensiya və müavinətlərin verilməsi ilə bağlı yaranan ictimai münasibətlər aid edilir.

Üçüncü qrupa hərbi intizamın, qanunçuluğun və hərbi hüquq qaydasının qorunub saxlanması, eləcə də hərbi ədliyyə orqanlarının fəaliyyəti ilə bağlı yaranan ictimai münasibətlər daxildir.

Dördüncü qrupa beynəlxalq hüquq normaları (hərbi əməkdaşlıq, hərbi əməliyyatların aparılması və beynəlxalq humanitar hüquq normalarının pozulmasına görə məsuliyyət məsələləri) ilə tənzimlənən ictimai münasibətlər daxildir.

Hərbi hüquq kompleks hüquq sahəsidir. Onun tərkibinə hərbi hüquq normaları ilə yanaşı, digər hüquq sahələrinə (*inzibati, maliyyə, cinayət və s.*) aid olan hüquq normaları da daxildir. Məsələn, cinayət hüququnun prinsiplərinə əsaslanan və onun tərkib hissəsi olan, hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərə görə məsuliyyəti müəyyən edən cinayət hüququ normaları (Cinayət Məcəlləsinin 35-ci fəslə) eyni zamanda hərbi hüquqa aiddir. Belə ki, hər iki hüquq sahəsi arasında obyektə görə (dövlətin hərbi fəaliyyəti) bağlılıq mövcuddur [11].

Hərbi hüquq normaları arasında daxili uzlaşma, qarşılıqlı əlaqə və vəhdət yaradan əsas birləşdirici amillər hüquqi tənzimləmə məqsədinin (*hərbi təşkilatın möhkəmləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi*) ümumiliyi və hərbi təşkilatın mərkəzləşmə, təkbaşçılıq və hərbi intizam kimi spesifik prinsipləridir.

Hüququn digər sahələri ilə müqayisədə hərbi hüquq bir çox fərdi xüsusiyyətlərə malikdir. Başqa hüquq sahələrindən fərqli olaraq hərbi hüquq hərbi qurumun fəaliyyət göstərməsi ilə bağlı olan ictimai münasibətləri daha ətraflı, daha dəqiq tənzimləyir. Hərbi hüquq normaları qoyulan tələblərin daha qəti olması ilə seçilir, hərbi qulluqçular isə digər vətəndaşlardan fərqli olaraq daha yüksək hüquqi məsuliyyət daşıyırlar.

Hərbi hüququn mənbələri sırasında birinci yerdə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası durur. Konstitusiyanın 9-cu maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikası öz təhlükəsizliyini və müdafiəsini təmin etmək məqsədi ilə Silahlı Qüvvələr və başqa silahlı birləşmələr yaradır. Konstitusiyanın 76-cı maddəsində göstərildiyi kimi, Vətəni müdafiə hər bir vətəndaşın borcudur. Konstitusiyaya Azərbay-

can Respublikası Prezidentinin müdafiə və təhlükəsizlik məsələləri üzrə səlahiyyətlərini müəyyən edən müddəalar da daxil edilmişdir.

Hərbi hüququn digər mənbələri sırasında «Silahlı qüvvələr haqqında», «Hərbi vəzifə və hərbi xidmət haqqında», «Müdafiə haqqında», «Hərbi qulluqçuların statusu haqqında», «Hərbi vəziyyət haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunlarını, digər qanunvericilik aktlarını, Silahlı Qüvvələrin nizamnamələrini, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin hərbi məsələlər üzrə fərmanlarını və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarlarını misal göstərmək olar.

Hərbi idarəetmə orqanlarının normativ hüquqi aktları (*hərbi idarəetmə aktları*) hərbi hüququn spesifik mənbələridir. Hərbi idarəetmə aktları qüvvədə olan qanunvericilik aktlarına əsasən, onların icrasının təmin olunması məqsədi ilə hərbi idarəetmə orqanlarının səlahiyyətləri daxilində qəbul edilir. Hərbi idarəetmə aktları qoşunların həyat, məişət və fəaliyyət prosesinin təşkilindəki hərbi idarəetmə münasibətlərini tənzimləyir. Hərbi idarəetmə aktları qanunun aliliyi prinsipinə riayət etməklə qəbul edilir, hüquqi xarakterli olması, avtoritarlığı və imperativliyi ilə seçilir.

Qanunun aliliyi prinsipi dedikdə, qəbul edilən hərbi idarəetmə aktlarının qüvvədə olan qanunvericilik normalarına uyğun olması və müvafiq idarəetmə orqanının səlahiyyətləri çərçivəsində verilməsi nəzərdə tutulur. Geniş anlamda qanunun aliliyi prinsipi hərbi idarəetmə aktlarının nəinki qanunlara, eləcə də digər dövlət orqanlarının, həmçinin müvafiq hərbi idarəetmə orqanlarının aktlarına uyğun olmasını tələb edir.

Hərbi idarəetmə aktlarının hüquqi xarakterli olması onların müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olacağını nəzərdə tutur. Belə nəticələr ümumi xarakterli müvafiq davranış qaydaları normalarının müəyyən edilməsi, yaxud konkret şəxslərlə əlaqəli olan münasibətlərin tənzimlənməsi kimi təzahür edə bilər.

Hərbi idarəetmə aktlarının avtoritarlığı o deməkdir ki, belə aktlar şamil olunduqları şəxslər və orqanlar tərəfindən hökmən icra olunmalıdır. Bu halda həmin şəxslərin və orqanların hərbi idarəetmə aktlarını qəbul edən orqanın tabeliyində olub-olmaması həlledici əhəmiyyət kəsb etmir.

Hərbi idarəetmə aktlarının imperativliyi hərbi idarəetmə orqanlarının dövlət hakimiyyəti səlahiyyətlərinə malik olması ilə bağlıdır. Odur ki, icraçıların razılığından asılı olmayaraq hərbi idarəetmə aktlarının şamil olunduqları bütün şəxslər və orqanlar tərəfindən icra olunması məcburidir.

Hərbi idarəetmə aktları müəyyən spesifik sahədə qüvvədə olduğu üçün bir çox xüsusiyyətlərə malik olurlar. Həmin xüsusiyyətlər dövlətin hərbi təşkilatının təyinatı ilə bağlı müəyyən spesifik xassələrə malik hərbi münasibətləri tənzimləyən hərbi idarəetmə aktlarının məzmununda, hərbi idarəetmə aktlarını qəbul etmək səlahiyyətinə malik olan və həmin aktları icra etməli olan subyektlərdə (hərbi idarəetmə orqanları, hərbi vəzifəli şəxslər və hərbi qulluqçular), onların hərbi qulluqçular üçün qeyd-şərtsiz məcburi olmasında, belə aktların tələblərinin yerinə yetirilməməsinə görə yüksək məsuliyyətin nəzərdə tutulmasında və hərbi idarəetmə aktlarından şikayət verilməsinə müəyyən məhdudiyətlərin qoyulmasında özünü büruzə verir.

Hərbi idarəetmə aktları hüquqi xarakterli olmayan xidməti sənədlərdən (*müxtəlif uçot sənədləri, arayışlar, məruzələr və s.*) fərqlənir. Belə xidməti sənədlər konkret hüquqi münasibətləri müəyyən etmir və onları dəyişmir. Lakin xidməti sənədlər hərbi idarəetmə aktlarının qəbul edilməsi üçün əsas ola bilər.

Hərbi idarəetmə aktlarının əsas növləri əmrlər, əsasnamələr, təlimatlar və göstərişlərdir.

Əmr – hərbi idarəetmə orqanı tərəfindən qanunauyğun olaraq verilmiş, icrası məcburi olan hərbi idarəetmə aktının əsas növüdür.

Əsasnamə – hərbi-xidməti münasibətlərin hər hansı bir konkret sahəsini, yaxud bu və ya digər orqanın strukturunu və hüquqi vəziyyətini müəyyən edən hərbi idarəetmə aktıdır.

Təlimat – bu və ya digər orqanın, yaxud hərbi vəzifəli şəxsin fəaliyyət qaydalarını əksətdirən, silahla, döyüş texnikası ilə, partlayıcı maddələrlə və digər yüksək təhlükə mənbələri ilə davranış və onlardan istifadə qaydalarını müəyyən edən hərbi idarəetmə aktıdır.

Göstəriş – müəyyən formada tərtib olunmuş yazılı sərəncamdır. Rəislər onların tabeliklərində olan hərbi qulluqçulara nəyi, harada və hansı müddət ərzində etməli olduqları barədə yazılı göstəriş verirlər. Göstəriş konkret şəxsin müəyyən hərəkəti (sənəddə göstərilən) yerinə yetirməyə səlahiyyətli və borclu olduğunu təsdiq edir.

Hüquqi xüsusiyyətlərinə görə hərbi idarəetmə aktları normativ və fərdi aktlara bölünür. Ümumi xarakterli davranış qaydalarını əksətdirən hərbi idarəetmə aktları normativ aktlar adlandırılır. Fərdi hərbi idarəetmə aktları normativ aktlara əsasən qəbul edilir, onların icrası məqsədi ilə konkret məsələlərin tənzimlənməsi üçün nəzərdə tutulur, konkret şəxsə, yaxud müəyyən bir qrup şəxsə şamil edilir.

Onları qəbul edən orqanlara görə hərbi idarəetmə aktları hərbi idarəetmə orqanlarının sistemində uyğun olaraq təsnif olunur. Belə təsnifatın əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, hərbi idarəetmə aktının hüquqi qüvvəsi onu qəbul etmiş orqanın hərbi idarəetmə orqanları sistemində tutduğu yerə görə müəyyən edilir.

Şamil edildiyi subyektlərə görə hərbi idarəetmə aktları aşağıdakı qruplara bölünür:

- hərbi idarəetmə orqanlarına, yaxud vəzifəli şəxslərə şamil olunan aktlar;
- konkret hərbi qulluqçulara, yaxud bir qrup hərbi qulluqçuya şamil olunan aktlar;
- ehtiyatda olan vətəndaşlara, yaxud çağırışçılara şamil olunan aktlar;
- hərbi orqanlara, yaxud təşkilatlara deyil, mülki şəxslərə şamil olunan aktlar.

Tənzimlənmə məsələlərin xarakterinə görə hərbi idarəetmə aktları aşağıdakı qruplara bölünür:

- qoşunların döyüş fəaliyyətlərini tənzimləmə aktları;
- şəxsi heyətin döyüş hazırlığını tənzimləmə aktları;
- nizami idarəetmə və qoşun xidmətinin təşkili aktları;
- qoşunların maddi-texniki təminat aktları.

Hərbi hüquq dövlətin hərbi fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində baş verən proses və təzahürlərin hüquqi məzmunu barədə olan biliklər sistemidir. Hərbi hüquq elminin əsas tədqiqat mövzusu: dövlətin müdafiəsi və təhlükəsizliyinin hərbi metodlarla təmin olunmasının; hərbi vəzifə borcunun icrasının və hərbi xidmətkeçmənin; hərbi qulluqçuların statusunun; hərbi intizamın, qanunçuluğun və hüquq qaydasının; hərbi ədliyyə orqanlarının fəaliyyətinin; hərbi əməkdaşlığın, həmçinin silahlı konfliktlərin hüquqi əsaslarıdır.

Hərbi hüquq hərbi və hüquq elmləri ilə sıx bağlıdır.

Hərbi hüquqla hərbi elminin qarşılıqlı əlaqələrindən bəhs edərkən qeyd etmək lazımdır ki, hər iki elm sahəsi hərbi elmi biliklər sistemində daxildir. Hərbi elmi biliklərin əsasını təşkil edən hərbi elmi mühərribə və hərbi konfliktlərin hərbi-strateji xarakterini və onların qarşısının alınması yollarını; silahlı qüvvələrin və ölkənin təcavüzə qarşı hazırlanmasını; suverenliyin və dövlət maraqlarının müdafiəsi üzrə silahlı mübarizəyə hazırlanmanın prinsip və üsullarını əhatə edir. Hərbi sənəti nəzəriyyəsi, hərbi quruculuq nəzəriyyəsi, hərbi təlim və tərbiyə nəzəriyyəsi, hərbi iqtisadiyyat nəzəriyyəsi, qoşunları idarəetmə nəzəriyyəsi, silahlar nəzəriyyəsi kimi sahələri əhatə edən hərbi elmi mürəkkəb və kompleks elm sahəsidir. Hərbi hüququn nəzəriyyə və təcrübəsi dövlətin hərbi fəaliyyətinin hüquqi əsaslarının yaranmasına xidmət edir.

Sovet dövlətinin ilk illərindən başlayaraq hərbi hüquq problemləri sovet hərbi tədris müəssisələrində də öyrənilməyə və tədris olunmağa başlanılmışdır. 1936-cı ildə hərbi hüquq fakültəsinin, bunun ardınca isə hərbi hüquq akademiyasının yaradılmasından sonra hərbi-hüquqi məsələlərin öyrənilməsi sürətləndirildi. 1940, 1954 və 1956-cı illərdə hərbi hüququn metodoloji və nəzəri problemləri dəfələrlə elmi konfranslarda və Hərbi hüquq akademiyası şurasının sessiyalarında müzakirə olunmuş və artıq o zaman həmin problemlərin həllinə iki konseptual yanaşma müəyyən olunmuşdu. Birinci yanaşma tərəfdarlarının fikrincə, hərbi hüquq problemləri formalaşmış sovet hüquq sistemi çərçivəsində işlənməli idi. İkinci yanaşmanın tərəfdarları isə hesab edirdilər ki, hərbi hüquq problemlərinin effektiv işlənməsi yalnız hərbi hüquq konsepsiyasının tanınması əsasında mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, hərbi hüquq konsepsiyasının tənqidi heç də bütün hallarda obyektiv və əsaslı olmurdu [25].

1960-70-ci illərdə tanınmış alimlər N.V.Artamonov, X.M.Axmetşin, A.A.Bespalov, A.S.Koblikov, P.İ.Romanov, V.Q.Strekozov, V.E.Şarkov və digərləri tərəfindən hərbi hüquq problemləri üzrə bir çox dissertasiya və monoqrafiyalar yazıldı. Hərbi hüquqşünasların hazırlanması üçün nəzərdə tutulmuş "Hərbi idarə" dərslisi, eləcə də cinayət hüququ və cinayət prosesinin hərbi məsələləri üzrə dərslilər dəfələrlə təkrar nəşr olundu.

Öz müstəqilliyini elan etmiş Azərbaycan Respublikasında hərbi hüquq sahəsinin intensiv olaraq inkişaf etdirilməsinə başlandı. 1991-1997-ci illərdə bir-birinin ardınca «Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri haqqında», «Müdafiə haqqında», «Hərbi qulluqçuların statusu haqqında», «Hərbi

xidmət haqqında» və digər Azərbaycan Respublikası qanunları, Silahlı Qüvvələrin nizamnamələri, «Hərbi xidmətkeçmə haqqında» Əsasnamə və digər normativ hüquqi aktlar qəbul edildi [2; 3; 4; 5; 12; 13; 18]. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlər fəslə 2001-ci ildə E.M.Əfəndiyev, 2002-ci ildə A.İ.Quliyev tərəfindən şərh olundu. 2005-ci ildə A.C.Əliyevin «Hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlər», 2008-ci ildə «Hərbi qulluqçuların hüquqi məsuliyyəti» adlı kitabları, 2012-ci ildə isə «Hərbi xidmət əleyhinə törədilən əməllərlə mübarizənin cinayət hüquqi problemləri» adlı monoqrafiyası nəşr edildi [6; 7; 8; 10; 17]. Cinayət hüququ və cinayət prosesi ixtisasları üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün yazılmış, hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərlə bağlı bir neçə dissertasiya işi uğurla müdafiə olundu. Monoqrafiyalar və elmi məqalələr yazıldı [9; 15; 18; 20]. Hərbi hüququn müxtəlif sahələrinə dair elmi tədqiqat işləri hal-hazırda da davam etdirilməkdədir.

Hərbi hüququn mövzunu təşkil edən ictimai münasibətlərin daxili əlaqəsi və həmin münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının ardıcılığı hərbi hüququn tədris kursunun quruluşunun əsasını təşkil edir. Hərbi hüquq kursunun sistemi hüquq haqqında ümumnəzəri müddəalara, hərbi hüququn anlayışına, Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemindəki yerinə və mənbələrinə həsr olunmuş mövzu ilə başlanır. Daha sonra: Vətəni müdafiənin; Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin idarə olunmasının; hərbi qulluq vəzifəsinin icrasının və hərbi xidmətə daxil olmanın; hərbi xidmətkeçmənin; hərbi qulluqçuların statusunun; hərbi qulluqçuların əşya və pul təminatının; hərbi qulluqçuların, ehtiyata buraxılmış vətəndaşların və onların ailə üzvlərinin pensiya və müavinətlərlə təmin edilməsinin; qoşun təsərrüfatının aparılmasının; hərbi intizamın, qanunçuluğun və hərbi hüquq qaydasının təmin olunmasının; hərbi qulluqçuların məsuliyyətinin; hərbi məhkəmələrin, hərbi prokurorluğun və Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin hüquq xidmətinin təşkili və fəaliyyətinin; hərbi qulluqçular barəsində inzibati araşdırmanın və ibtidai istintaqın aparılmasının, habelə mühakimə icraatının həyata keçirilməsinin hüquqi əsaslarına həsr olunmuş mövzular öyrənilir. Kursun yekun mövzuları beynəlxalq hüququn hərbi aspektlərini şərh edir. Hərbi hüquq mövzularının şərhinin gedişində bu sahədə qüvvədə olan Azərbaycan Respublikası qanunlarının və digər normativ hüquqi aktların təhlilinə xüsusi yer ayrılır.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, təəssüflə qeyd etməliyik ki, hərbi qulluqçuların hüquqi hazırlığı hələ də lazımi səviyyədə deyil. Zabit və gizir heyətindən olan hərbi qulluqçular arasında bu problem xüsusilə ciddi müşayiət olunur. Bu da hər şeydən əvvəl, ali hərbi məktəblərdə, eləcə də gizir hazırlığı ilə məşğul olan məktəblərdə, kompleks hüquq sahəsi olan hərbi hüququn müstəqil fənn kimi geniş tədris olunmaması ilə bağlıdır. Hərbi hüququn tərkib elementləri olan ayrı-ayrı mövzular systemsiz şəkildə, onların qarşılıqlı əlaqəsinə və müvafiq ardıcılığa riayət edilmədən, subyektiv amillərin təsiri altında qeyri-peşəkar səviyyədə öyrənilir ki, bunu da müstəqilliyimizin 23-cü ildönümünü qeyd etdiyimiz və neçə-neçə ali, eləcə də xüsusi hərbi məktəblərin zabit və gizir heyətindən olan şəxslərin hazırlığı ilə məşğul olduğu bir şəraitdə normal hal saymaq düzgün olmaz.

Hesab edirik ki, belə vəziyyət, digər problemlərlə yanaşı, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi əsasında tərtib olunmuş hərbi hüquq dərslisinin olmaması ilə bağlıdır.

Zənnimizcə, göstərilən problemlərin aradan qaldırılması ilk növbədə hərbi hüquq dərslisi və müvafiq tədris proqramının işlənilməsi, habelə həmin fənnin hərbi məktəblərin tədris proqramlarına daxil edilməsi, eləcə də digər əlaqəli məsələlərin müəyyən edilərək həll edilməsi yolu ilə mümkün ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2012.
2. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu [Elektron resurs]. URL: <http://www.mod.gov.az/qanun/qanunvericilik/SQhaqqinda.pdf> (müraciət tarixi: 06.03.2015).
3. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Qarnizon və Qarovul Xidmətləri Nizamnaməsi. Bakı: Hərbi nəşriyyat, 2005.
4. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Daxili Xidmət Nizamnaməsi. Bakı: Hərbi nəşriyyat, 2005.
5. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Sıra Nizamnaməsi. Bakı: Hərbi nəşriyyat, 2003.

6. Əliyev A.C. Hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlər. Bakı: «Sipər» Hüquq Mərkəzi, 2005.
7. Əliyev A.C. Hərbi qulluqçuların hüquqi məsuliyyəti. – Bakı: «Səda» nəşriyyatı, 2008.
8. Əliyev A.C. Hərbi xidmət əleyhinə törədilən əməllərlə mübarizənin cinayət hüquqi problemləri. Monoqrafiya. «Səda» nəşriyyatı, 2012.
9. Əliyev A.C. Hərbi xidmət əleyhinə törədilən əməllərlə mübarizənin cinayət hüquqi problemləri. Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün yazılmış dissertasiya. Bakı, 2010.
10. Əfəndiyev E.M. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin şərh. Xüsusi hissə. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2001.
11. Əfəndiyev E.M. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi: Mənbəyi, şərh, tətbiqi. Beş cildə, V c. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2006.
12. «Hərbi qulluqçuların statusu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu [Elektron resurs]. URL: http://www.mod.gov.az/qanun/qanunvericilik/Statusu_haqqinda.pdf (müraciət tarixi: 06.03.2015).
13. «Hərbi xidmət haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı: «Sipər» hüquq mərkəzi, 2005.
14. «Hərbi xidmətkeçmə haqqında» Əsasnamə. [Elektron resurs]. URL: <http://www.mod.gov.az/> (müraciət tarixi: 10.12.2014).
15. Hüseynov N.C. Hərbi təhqiqat və onun bəzi məsələləri. Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün yazılmış dissertasiya. Bakı, 2010.
16. Hüseynov N.C. Hərbi təhqiqat və onun bəzi problemləri. Monoqrafiya. Bakı: «Hərbi nəşriyyat», 2011.
17. Quliyev A.İ. Hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərin şərh. Bakı: “Qanun”, 2002.
18. Məmmədov M.N. Fərariyyə görə cinayət məsuliyyəti və cəza təyini məsələləri. Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün yazılmış dissertasiya. Bakı, 2012.
19. «Müdafiə haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu [Elektron resurs]. URL: http://www.mod.gov.az/qanun/qanunvericilik/Mudafie_haqqinda.pdf.
20. Rüstəmov Ş.M. Fərariyyət və onunla bağlı cinayət işləri üzrə ədalət mühakiməsinin bəzi prosessual problemləri. Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün yazılmış dissertasiya. Bakı, 2005.

Аннотация

Военное право, его значение и источники

Н.Дж.Гусейнов

Работа посвящена проблемам военного права. Автор считает, что устранение существующих проблем, в области военного права, возможно, в первую очередь, путем разработки учебника военного права и соответствующей учебной программы, включение указанной дисциплины в учебную программу военно-учебных заведений, а также выявление и решение других связанных вопросов.

Summary

Martial law, significance and sources

N.Dj. Huseynov

The work deals with the problems of military law. The author believes that the resorption of existing problems in the field of military law, perhaps primarily through the development of the textbook for Military Law and the relevant curriculum, the incorporation of these disciplines in the curriculum of military schools, and to identify and address other related issues.

NATO ÖLKƏLƏRİNİN HƏRBİ TƏHSİL SİSTEMİ

A.Q.İsmayılov

Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi

Açar sözlər: rəhbərlik, liderlik, hərbi peşəkarlıq

Ключевые слова: руководство, лидерство, военный профессионализм

Key words: guidance, leadership, military professionalism

Xülasə: *məqalədə bəzi NATO ölkələrinin hərbi təhsil sistemi təhlil edilmiş, onların hərbi qulluqçularının müasir tələblər səviyyəsində hazırlanmasına təsir edən metodikalara və həlledici istiqamətlərinə toxunulmuşdur.*

Bir sıra xarici dövlətlərin ordularında hərbi qulluqçuların hərbi-peşəkar təlimi sisteminin qısa təhlili NATO ölkələrinin hərbi təhsil sisteminin öyrənilməsinə də imkan yaradır. Hərçənd bu məsələnin həlli, öz növbəsində xüsusi-pedaqoji tədqiqat obyektini kimi aktuallığını saxlayır.

Mövcud vəziyyətdə biz NATO-nun aparıcı ölkələri olan ABŞ, Almaniya və Böyük Britaniyanın hərbi təhsil müəssisələrinin zabit hazırlığı sistemlərinin bəzi əsas tendensiyaları və aspektlərinin amillərinin araşdırılmasına çalışacağıq.

SSRİ-nin və sosializm sisteminin süqutu nəticəsində dünyada baş verən köklü dəyişikliklər, həmçinin, digər geosiyasi və hərbi-siyasi proseslərlə əlaqədar, NATO ölkələri ordularının hərbi qulluqçularının hazırlığının mənəvi-psixoloji istiqamətləri və məzmunu geniş dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

NATO-nun aparıcı ölkələrinin hərbi təhsil müəssisələrinin bu növ hazırlığına dövlətin hərbi-siyasi maraqları, cəmiyyətin və qoşunlarda əldə edilmiş təcrübələrin zabit kadrlarına tələbləri, pedaqoji və psixoloji elmlərin vəziyyəti, zabit və sırayı heyətlə kompleksləşdirmə qaydaları, onların hərbi-peşəkar hazırlığı və sair bu kimi digər amillər təsir göstərir.

NATO ölkələri ordularının zabit kadrlarına qoyulan tələblər arasında əsas yeri aşağıdakılar tutur:

- təcəllikdə olanların tərbiyə edilməsi və öyrədilmə metodları;
- hərbi qulluqçuların möhkəm kollektivlərini yaratmaq bacarığı;
- təcəllikdə olanlar arasında düzgün qarşılıqlı münasibətlər qurmaq və onlarda özünə inam və arxayınlıq hissləri oyatmaq;

- təcəllikdə olanların yaxşı hərəkətlərini və əməllərini motivasiya etmək.

Komanda kadrlarının hazırlıq sistemi özündə üç əsas aspekti birləşdirir:

- hərbi təhsil müəssisələrində peşəkar hazırlıq;
- istənilən vəzifədə xidmət etmək üçün zəruri təcrübənin əldə edilməsi;
- sərbəst hazırlıq.

NATO hərbi təhsil müəssisələrində əsas diqqət hərbi rəhbərə xas olan üç vacib keyfiyyətin aşılmasına ayrılır:

- kompetentlik;
- məsuliyyətlik;
- öz işinə vurğunluq və bağlılıq.

ABŞ Silahlı Qüvvələrinin komandanlığının gəldiyi nəticəyə əsasən, bu problemin həlli zabit kadrlarının hərbi-peşəkar hazırlığında təşkilatçıların qüvvələrinin cəmlənməsi hissə və bölmə komandirlərində həm sülh, həm də müharibə dövründə **yüksək keyfiyyətlərə** nail olmaq imkanı yaradır.

Amerikanın zabit korpusu özünün vəziyyətinə və inkişaf səviyyəsinə görə belə yüksək qiymətini dövlət, siyasi, ictimai və hərbi orqanların uzunmüddətli və məqsədyönlü işi prosesində nail olmuşdur.

XX əsrin 70-ci illərində ABŞ mətbuatında ordunun müqavilə əsasında kompleksləşdirilməsi ilə əlaqədar ali təhsil müəssisələrində zabit kadrlarının hazırlığının nöqsanları geniş müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Əsas etibarilə hərbi kolleclərdə kursantların təhsili prosesində onların natiqlik məharətlərinə, öz fikirlərini səlis, inamlı və qısa şəkildə çatdırmaları məsələlərinə kifayət qədər diqqət yetirilmədiyi qeyd olunurdu. Bu zaman, yaxşı rəhbər-komandirdə təcəlliyində olanları daha effektiv öyrətmələri üçün bu cür keyfiyyətlərin son dərəcə zəruri olması qeyd olunurdu.

Çıxarılan nəticələrə əsasən ABŞ Müdafiə Nazirliyinin rəhbərliyi zabit kadr hazırlığında şəxsi heyətlə işə daha çox diqqət yetirməyə başlamışdır.

Belə bir nöqtəyi-nəzər əsas götürülmüşdür ki, hərbi təhsil müəssisəsinin məzunu ilk növbədə yüksək intellektə və yüksək savada malik zabit olmalıdır.

Onu da qeyd etməliyəm ki, amerikalı mütəxəssislərin fikrincə, ABŞ Silahlı Qüvvələrinin gələcək zabitlərinin hərbi-pedaqoji hazırlığının əsası hərbi kolleclərdə formalaşır.

Pentaqonun rəsmi sənədləri hərbi pedaqoqlardan kadet hazırlığının məzmununda öz bilik və bacarıqları ilə təbəçiklərində olanlara, onlar qarşısında qoyulmuş tapşırıqları yerinə yetirməyi tələb etməyi bacaran lider-zabitlərin formalaşmasını tələb edir.

Bununla əlaqədar olaraq, kollecın tədris proqramında olan hərbi fənlərin öyrənilməsi əsnasında, təhsilalanlarda komandir keyfiyyətləri və vərdisləri formalaşdırmaqdır.

Tədris planlarının ümumtəhsil fənləri bölməsi çərçivəsində “Ümumi psixologiya”, “Hərbi rəhbərliyin əsasları”, “Öyrətmə metodikaları”, “Sosiologiya” və “Şəxsi heyətin idarə edilməsi problemləri” kimi fənlər yer alır.

Bu gün bu təhsil müəssisəsinin əsas kursu “Hərbi pedaqogika və psixologiya” da daxil olmaqla özündə 30-dan çox tədris fənnini birləşdirir.

Beləliklə, ABŞ hərbi təhsil müəssisələrində zabit kadrların psixoloji-pedaqoji əsaslarla hazırlanması üzrə mövcud sistemin təhlili göstərir ki, artıq hərbi kolleclərdə kadetlərin gələcəkdə hərbi kollektivlərin rəhbərləri kimi formalaşmaları üçün onlara şərait yaradılır. Misal üçün, Almaniyanın hərbi təhsil müəssisələrinin peşəkar hərbcisi, qarışıq sistem əsasında (müqavilə, habelə çağırışla) komplektləşdirilmiş, müddətdən artıq xidmət edən əsgərlər, çağırışçılar və ehtiyatda olanlar qismindəkilərlə şəxsi heyətlə işləməyi bacaran zabit kadrları hazırlama təcrübəsi Rusiya Silahlı Qüvvələri üçün aktual bir məsələ kimi qəbul edilmişdir.

Bir çox alman hərbi alimlərinin fikrincə, hərbi qulluqçuların təhsili və tərbiyəsi **gələcəyə investisiya** kimi qiymətləndirilir. Belə ki, hərbi kollektivlər şəraitində tərbiyə almış gənc insanlar mülki şəraitə qayıtdıqdan sonra özlərinin bundan sonrakı yaşayışlarını təmin etmiş olurlar.

Almaniya Müdafiə Nazirliyinin rəhbərliyi XX əsrin 80-ci illərinin ortalarından etibarən hərbi təhsil müəssisələrinin tədris plan və proqramlarında bir sıra əxlaqi və ictimai fənlərə geniş yer ayırmağa başlamışlar:

- insanlara rəhbərlik və idarəetmə nəzəriyyəsi;
- hərbi hazırlıq (öyrətmə pedaqogikası);
- siyasi tərbiyənin didaktikası və metodikası.

Belə qərara gəlinmişdir ki, bu fənlərin tədrisi təhsilalanlarda rəhbər üçün zəruri olan keyfiyyətlərin, həmçinin hərbi xidmətin dəyəri barədə müəyyən idealların və təsəvvürlərin formalaşmasının əldə edilməsinə təsir edəcəkdir.

Hərbi təhsil müəssisələrinin komandanlıqları tədris proqramlarında gələcək zabitlər tərəfindən insanlarla iş üzrə təcrübə və vərdislərin əldə edilməsi mövzularına daha çox yer ayrılmasına diqqət yetirməyə çalışırlar.

Quru Qoşunlarının hərbi universitetlərində bu problemin həlli yollarından biri, hər bir dinləyiciyə **manqa komandiri** kimi 3 ay müddətində praktika keçməsi imkanının yaradılmasıdır.

Beləliklə, bu gün hərbi universitetlərin zabit kadr hazırlığı üzrə proqramları məzun-leytenantların gələcəkdə komandir, tərbiyəçi və müəllim kimi çıxış etməyi bacarmalarına istiqamətlənmişdir.

Böyük Britaniyanın Silahlı Qüvvələrinin hərbi təhsil müəssisələrində zabit kadrların hazırlığında milli sistem fəaliyyət göstərir.

Səciyyəvidir ki, hərbi qulluqçuların hərbi-peşəkar təhsilinə və onlarda mənəvi-döyüş keyfiyyətlərinin formalaşmasına məsuliyyət bütün dərəcədə olan komandirlərə həvalə edilir.

Mütəxəssislərin fikrinə görə peşəkar ordunun tam hazırlıq sisteminə bir neçə kompleks tapşırığın həlli ilə nail olunur:

- **birincisi**, hərbi qulluqçuların, o cümlədən gələcək zabitlərin orduda xidmət etməsi üçün, onların ümumtəhsil hazırlığı, ibtidai hərbi hazırlığının səviyyəsi, mənəvi-psixoloji və digər keyfiyyətləri nəzərə alınmaqla mərhələli və müfəssəl qaydada seçimi;

- **ikincisi**, bilavasitə ali təhsil müəssisələrində həyata keçirilən hərbi kadrların düşünülmüş və yaxşı planlaşdırılmış pedaqoji hazırlığı. Zabit heyətinin ümumi hazırlıq proqramına, zabitlərin tabeçiliklərində olanlara qarşı konkret vəzifələri və hərbi intizamın mənimsənilməsi sistemi, yəni nəzərdə tutulan hərbi inzibatçılıq kursunun öyrənilməsi daxil edilmişdir. Bu bölməyə şəxsi heyətin idarə edilməsi və ona rəhbərliyi müəyyən edən **liderlik kursu** da daxil edilmişdir ki, bu kurs rəhbərlik təcrübəsi və ictimai fənlərlə möhkəmləndirilir.

- **üçüncüsü**, başda unter-zabit və zabit heyəti olmaqla hərbi qulluqçuların fasiləsiz yenidən hazırlanması və hər şeydən öncə özündə silahlı qüvvələrin kolleclərində təhsilalma müddətində ümumtəhsil və pedaqoji hazırlıq, əlavə olaraq, zabit və kiçik komandirlərin mənəvi liderlik kursu;

- **dördüncüsü**, pedaqoji fəaliyyətin və ona hazırlığın nəticəsi olaraq maddi stimullaşdırılması ilə hərbi peşəkarlıq, habelə bütün təhsil və tərbiyə sisteminin optimal təsiretmə xarakterinin aşılınması.

Vəzifə təyinatlarına uyğun olaraq, ali təhsil müəssisələrinin təhsilalanlarının ixtisaslaşması ilə bağlı proqramın bölməsinə informasiya və pedaqoji texnologiyaların ("təhsilin texnologiyalarının") öyrənilməsi, habelə onlar tərəfindən ünsiyyət vasitə və üsulları (şifahi və yazılı formada), xüsusilə "stress vəziyyətləri"ndə ətraf mühitə "şəxsi təsir" edən tədris fənni olan **kommunikasiya nəzəriyyəsi** fənni daxildir.

Böyük Britaniya Silahlı Qüvvələrinin şəxsi heyətin hazırlıq sistemini tədqiq edən mütəxəssislər qeyd edirlər ki, **zabit heyəti hazırlığı proqramının** belə quruluşu ilk növbədə aşağıdakıları təmin edir:

- birincisi, praktiki istiqamətləndirməni;

- ikincisi, əlverişli biliklərin müasir sahələrində olmaqla, hərbi-peşəkar hazırlığın kifayət qədər yüksək səviyyəsini.

Beləliklə, bütünlükdə ali təhsil müəssisələrində zabitlərin şəxsi heyətin təlim və tərbiyəsinə hazırlanması effektiv peşəkar seçim kimi güclü tərəflərlə fərqlənir:

- daim həyata keçirilən yenidən hazırlanma;

- açıq görünən praktiki istiqamət;

- stimullaşdırma və sair vasitələrindən istifadə.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-ın, Almanyanın və Böyük Britaniyanın hərbi təhsil müəssisələri son nəsil kompüter texnikası, onların üzərində təqlidedici-trenajorlar, habelə müxtəlif öyrədici və nəzarətedici proqramlardan ibarət ən müasir maddi-texniki təlim bazası ilə təchiz olunmuşdur.

NATO ölkələrinin ali təhsil müəssisələrində zabitlərin hərbi peşə hazırlığı vəziyyətinin öyrənilməsinin nəticələri bəzi ümumi tendensiyaların müəyyən edilməsinə imkan yaradır. Bunlar aşağıdakılardır:

- zabit kadrlarının qoşunlardakı pedaqoji fəaliyyətinin məqsəd və tapşırıqlarının rəhbər sənədlərində (nizamnamələrdə, təlimatlarda, konsepsiyalarda, proqramlarda və sairə) möhkəmləndirilməsi, həmçinin, ali təhsil müəssisələrində təhsilalanların hazırlığının gələcəkdə hərbi qulluqçuların təlim, tərbiyəsinə və onlara rəhbərliyə istiqamətləndirilməsi;

- hərbi təhsil müəssisələrində zabit kadrlarının pedaqoji hazırlığının əldə edilməsi, hər şeydən öncə şəxsi heyətin təlim-tərbiyəsi istiqamətində bacarıq və vərdislərin mənimsənilməsinə, həmçinin, hərbi qulluqçulara rəhbərlikdə real problemlərin həlli və psixoloji-pedaqoji nəzəriyyənin öyrənilməsinə, habelə pedaqoji proses və hadisələrin daxili psixoloji qanunauyğunluqlarının anlaşılmasına yönəldilmişdir;

- təlim metodikasında əsas diqqət təlimin fərdiləşdirilməsinə, kiçik qrup dinləyicilərlə pedaqoji işə, təhsilalanlara fərdi tapşırıqların verilməsinin geniş tətbiqinə, sərbəst informasiya axtarışına və problemlə vəziyyətlərdən çıxış yoluna yönəldilmişdir;

- təhsilalanların hərbi-pedaqoji hazırlığı məşğələlərin həm nəzəri-auditor formada təşkilini, həm də komandir vəzifələrində təcrübəkeçmə, həmçinin hərbi məktəbdə təhsil alarkən pedaqoji bacarıq və vərdislərin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi üzrə müstəqil fəaliyyətləri nəzərdə tutur;

- komandanlıq və professor-müəllim heyəti hərbi təhsil müəssisələrində fəallığın inkişaf etdirilməsinə, dinləyicilərin sərbəstliyinə və məsuliyyətinə, onların gələcəkdə zabit olarkən tabeçiliklərində olanların təlim və tədrisinə, habelə dinləyicilərdə yaradıcı düşüncənin formalaşması istiqamətində lazımi atmosferi saxlamağa çalışırlar;

- tədris-tərbiyə prosesində zabitlərin tərbiyəçi kimi hazırlanmasının keyfiyyətinə təsir göstərən müxtəlif stimullaşdırma metodlarından tam həcmdə istifadə edilir;

- dinləyicilərin hərbi-pedaqoji hazırlığı prosesində müasir informasiya və pedaqoji texnologiyalardan, təlim və tədrisin texniki vasitələrindən, o cümlədən nəticə və nəzarətin qiymətləndirilməsindən geniş istifadə olunur.

Təkliflər

Məqalədə qeyd olunan fikirlərə istinadən, Azərbaycan ali hərbi təhsil sistemi çərçivəsində zabit və dinləyicilərin gələcəkdə xidmət etdikləri vəzifələrdə şəxsi heyətlə işi daha yüksək səviyyədə təşkil etmələri üçün ali hərbi təhsil müəssisələrində təhsil alarkən, həmçinin zabitlərin komandir hazırlığı çərçivəsində metodiki toplantılar zamanı **hərbi psixologiya və pedaqogika, şəxsi heyəti idarəetmə, nitq mədəniyyəti, natiqlik məharəti, mədəniyyətsünaslıq, etika, məntiq** və bu kimi digər fənn və mövzulara daha geniş yer ayrılması məqsədəuyğundur.

Аннотация

Система военного образования стран НАТО

А.Г.Исмаилов

В этой статье проведен анализ системы военного образования некоторых стран НАТО, были затронуты методика и решающие направления подготовки их военнослужащих на уровне современных требований.

Summary

Military education in NATO countries

A.Q.Ismayilov

The Military educational system of NATO countries, the methods influencing the level of the preparation of military personnel due to modern requirements and decisive areas of them are dealt with in the article.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MİLLİ MARAQLAR KOMPLEKSİNİN
FORMALAŞMASI**

C.Qasimov

Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin Heydər Əliyev adına Akademiyası

Açar sözlər: milli maraq, milli təhlükəsizlik, milli şüur, milli təfəkkür, özünüdərk, şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlət

Ключевые слова: национальный интерес, национальная безопасность, национальное сознание, национальное мышление, самосознание, самопознание, личность, общество и государство

Key words: national interests, national security, national consciousness, national thinking, self-cognition, personality, society and state

Xülasə: *məqalədə XX əsrdən başlayaraq bir elmi istilah kimi təşəkkül tapan milli maraq şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin maraqlarının məcmusu kimi alınır və tədqiqata cəlb edilir. Araşdırmada elmi, konseptual şəkildə əsaslandırılır ki, milli təhlükəsizliyin təminatına əngəl olan təhdidlər elə həm də milli maraqlara istiqamətlənən təhdidlər kimi başa düşülməlidir. Tədqiqatda belə bir nəticəyə gəlinir ki, milli maraqların təmin olunması üçün ölkənin beynəlxalq statusu, potensialı, regional və qlobal səviyyədə yeri və rolu olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.*

XX əsrdən bir elmi istilah kimi təşəkkül tapmağa başlayan milli maraq həmişə və hər yerdə şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin maraqlarının məcmusu kimi çıxış etmişdir. Hər hansı bir ölkənin milli təhlükəsizliyinin təminatı onun milli maraqları ilə sıx bağlıdır. Başqa sözlə, milli təhlükəsizlik məhz milli maraqların həyata keçirilməsi üçün əlverişli şəraitin təminatını nəzərdə tutur. Hər bir konkret vəziyyətdə milli maraqların təmin olunması üçün dövlətin müvafiq qurumlarının qüvvə və vasitələrinin tətbiqi tələb olunur.

Milli maraqlar yalnız milli hüduqlarla məhdudlaşmır, məkan baxımından daha böyük ərazini əhatə edir. Regional və qlobal miqyasda inkişaf edən proseslər millətin milli inkişaf perspektivlərinə, imkanlarına, bunun nəticəsində maraqların qorunmasına əsaslı surətdə təsir göstərə bilər. Milli maraqların təmin olunması üçün ölkənin beynəlxalq statusu, potensialı, regional və qlobal səviyyədə yeri və rolu olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Milli təhlükəsizlik siyasəti və ölkənin milli maraqları vəhdət təşkil etdiyindən onları bir-birindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyildir. **Ulu öndər Heydər Əliyev haqlı olaraq göstərirdi ki, hər hansı bir ölkənin milli təhlükəsizliyinin təminatı onun milli maraqları ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan hər hansı bir ölkənin milli təhlükəsizliyinə olan təhdidlər elə həm də milli maraqlara olan təhdidlər kimi başa düşülməlidir.** Tarixi siyasi təcrübə də təsdiq edir ki, milli maraqların, milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün güclü təməli olan milli dövlətin mövcudluğu vacib şərtidir. Demokratik dövlətin əsas vəzifəsi millətin, cəmiyyətin, fərdin təhlükəsiz yaşamasını təmin etmək, onun dilini, dinini, mədəniyyətini, elmini, adət-ənənələrini qorumaqdan ibarətdir.

Ümumiyyətlə, dövlətlərin həyata keçirdikləri daxili və xarici siyasətlərin mərkəzində həmin ölkələrin milli maraqları dayanır. Bütövlükdə milli maraqlar xaricində heç bir siyasət aparılmır.

Qlobal təhlükəsizlik bəzən qeyri-real, bəzən də nail olunması həddindən artıq mürəkkəb görünən bir hədəfdir. Bunun səbəbini yenə də milli maraq konsepsiyasında, başqa sözlə, müxtəlif dövlətlərin fərqli, bəzən bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən milli maraqlarında axtarmaq lazımdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ölkələrin milli maraqlarının müxtəlifliyi mövcud ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasını çətinləşdirir.

Milli maraq millətin özünüdərk prosesi ilə də sıx bağlıdır. Milli maraqların əsasında milli şüur və milli təfəkkür dayanır. Milli şüur və milli təfəkkür əsasında formalaşan milli xarakter nə qədər möhkəm və dayanıqlı olarsa, milli maraqların qorunması və müdafiəsi də bir o qədər etibarlı olar. Milli təhlükəsizlik siyasəti isə milli maraqların təşkilatlanmış formada müdafiəsidir. Milli dövlətlərin meydana gəlməsi ilə milli maraq siyasi strateji məqsədə çevrildi. Deməli, beynəlxalq münasibətlərdə başlıca fundamental qüvvə xalqın iradəsini ifadə edən milli dövlətdir. Eyni zamanda milli dövlətin iqtisadi, siyasi və hərbi cəhətdən güclü olması, milli maraqların həyata keçirilməsinə imkan verir. Milli

maraqların qorunması prinsipini əldə rəhbər tutub bəşəri maraqları da unutmaq olmaz. Milli maraqların müdafiəsi zamanı bəşəri maraqlara da zərər dəyməməlidir. Bu da onu deməyə əsas verir ki, milli maraqların təminatı dövlətlərarası münasibətlərdə bərabərliyin gözlənilməsini tələb edir. Bərabərliyin gözlənilməsi beynəlxalq sistemin fəaliyyətində qanunauyğun mexanizm yaradır və ona təkan verir. Beynəlxalq sistemdə bərabərliyin pozulması digər ölkələrin milli maraqlarının nəzərə alınmaması nəticəsində baş verir, nəticədə dövlətlərarası münaqişə yaranır. Tarixən dövlətlər arasında müharibələr də əsasən milli maraqların toqquşması nəticəsində baş verirdi. Ölkənin milli maraqları onun sosial-iqtisadi təbiətindən və sistemin siyasi struktur səviyyəsindən irəli gəlir.

Dövlətin xarici siyasəti başqa dövlətlərlə münasibətdə maraqların qarşılıqlı nəzərə alınmasını da nəzərdə tutur. Maraqların ziddiyyətli olması etibarlı və monolit təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasına çətinlik törədir.

Milli maraqlara dair bir məqama da diqqəti yönəltmək məqsədemüvafiq olardı. Bu rasionallıq məfhumu ilə bağlıdır. Dövlət institutları cəmiyyətdə milli maraqların rasionallaşdırılmasına nail olmalıdır. Başqa sözlə, müxtəlif strategiya və konsepsiyalarda ifadə olunan milli maraqlar dövlətin mövcud potensialına müvafiq, yəni real olmalıdır. Real milli maraqlar onların təmini baxımından real icra mexanizmlərini doğurur. Bu zaman qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq şansı da yüksək olur. Əks təqdirdə uğursuzluqlar dövlət aparatının böhranı, hətta sistemin süqutu ilə nəticələnə bilər.

Müstəqil Azərbaycanın milli maraqlar kompleksinin formalaşmasını şərti olaraq üç mərhələyə bölmək olar: 1991–1993, 1993–2003, 2003-dən sonrakı illər.

Birinci mərhələdə ümumi prioritetlər məlum olsa da, ölkənin milli maraqlarının müəyyənləşdirilməsi, həmçinin onların təmin olunması istiqamətində, demək olar ki, elə bir fundamental iş görülməmişdir. Bu sahənin müəyyən bir sistemə salınması, milli maraqları təmin edəcək milli təhlükəsizlik sisteminin formalaşmasına başlanılması haqqında danışmaq belə tez idi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin dediyi kimi, «sabitlik, təhlükəsizlik Azərbaycanda bütün məsələlərin həlli üçün başlıca şərtidir». Sabitlik təmin olunmayan hər hansı bir ölkədə isə milli maraqların təminatından danışmaq olmaz.

İkinci mərhələdə artıq milli təhlükəsizlik sisteminin formalaşdırılması istiqamətində müvafiq əməli işlər görüldü, milli maraqların təmin olunması üçün daxili və xarici siyasət kursunda ciddi dönüş yaradıldı və ən başlıcası sabitlik təmin olundu. Həyati vacib iqtisadi-siyasi islahatlar həyata keçirildi və dövlətlərarası münasibətlər tənzimləndi.

Üçüncü mərhələdə isə regional güc mərkəzinə çevrilmə prosesi özünü qabarıq şəkildə göstərir. Hüquqi, demokratik dövlətin yaradılması, iqtisadiyyatın və sənayenin daim inkişaf etdirilməsi, qlobal layihələrin, daxili və xarici siyasətin uğurla həyata keçirilməsi istiqamətində Azərbaycan Respublikasının atdığı addımlar milli maraqların qorunması kimi mühüm strateji xətti də təmin etdi. 2007-ci ildə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasında göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının milli maraqları Azərbaycan xalqının fundamental dəyər və məqsədlərini, habelə insan, cəmiyyət və dövlətin tərəqqisini təmin edən siyasi, iqtisadi, sosial və digər tələbatların məcmusundan ibarət olmaqla aşağıdakılardır:

- Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunması, onun beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığının təmin edilməsi;

- Azərbaycan xalqının vahidliyinin qorunub saxlanması, azərbaycançılıq ideyasının təşviqi;

- vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması, insan hüquq və əsas azadlıqlarının təmin olunması;

- demokratik və vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının inkişafı, qanunun aliliyi, asayişin təmini yolu ilə dövlətin funksiyalarının yerinə yetirilməsinin gücləndirilməsi, əhalinin təhlükəsizliyinin qorunması;

- beynəlxalq öhdəlikləri yerinə yetirmək, qlobal və regional təhlükəsizlik, sabitliyə töhfə vermək üçün dəyərlərini bölüşdüyü beynəlxalq təşkilatlarla inteqrasiyaya yönəlmiş əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi;

- bazar iqtisadiyyatının inkişafı, onun hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsi, iqtisadi sabitliyin təmin olunması məqsədi ilə daxili və xarici sərmayələr üçün əlverişli şəraitin yaradılması;

- təbii sərvətlərdən tam səmərəli istifadə edilməsi, davamlı iqtisadi inkişaf, ətraf mühitin qorunması, tədris, elmi və texnoloji potensialın artırılması yolu ilə Azərbaycan xalqının gələcək inkişafının, əhalinin layiqli həyat səviyyəsinin və fiziki sağlamlığının təmin edilməsi;

- dünya azərbaycanlılarının bölüşdüyü dəyərlərə əsaslanan milli özünəməxsusluğun və həmrəyliyin möhkəmləndirilməsi;

- Azərbaycan xalqının mədəni-tarixi irsinin və mənəvi dəyərlərinin qorunması, eləcə də ümumbəşəri dəyərlərlə zənginləşdirilməsi, dilinin, özünüdərk, vətənpərvərlik və milli iftixar hissinin, intellektual potensialının inkişaf etdirilməsi [1].

Milli maraqların qorunması dövlətin əsas vəzifəsi olsa da, onun mühafizəsini yalnız dövlətlə məhdudlaşdırmaq olmaz. Dövlətin milli maraqların təminatındakı rolunu və əhəmiyyətini azaltmadan qeyd edilməlidir ki, bu işin təminatında Azərbaycan Respublikasının hər bir vətəndaşı fasiləsiz və təmənnasız, həm də fəal iştirak etməlidir.

Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təmin olunması ilə bağlı 2005-ci ildə Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin bir qrup əməkdaşı ilə görüşündə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev yekun nitqində demişdir: «Heydər Əliyevin təməlini qoyduğu və on il ərzində apardığı siyasət bu gün bizə imkan verir ki, siyasətimizi müstəqil şəkildə aparaq. Bəzi başqa qonşu ölkələr kimi biz kimdənsə asılı deyilik. Biz siyasətimizi yalnız və yalnız Azərbaycanın milli maraqlarının qorunması istiqamətində aparırıq. Bu maraqlar isə, bizi istəyən, bizimlə əməkdaşlıq edən ölkələrin də maraqlarına uyğundur. Amma ilk yerdə duran bizim öz maraqlarımızdır. Maraqlarımızın qorunması da hər bir vətəndaş üçün başlıca vəzifə olmalıdır» [5].

Azərbaycan Respublikasının milli maraqlarını ictimai həyatın sahələri üzrə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Siyasi sahədəki milli maraqlar dövlətin suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün və konstitusiyaya quruluşunun qorunub saxlanılmasını, cəmiyyət həyatında ictimai-siyasi sabitliyin, həmrəyliyin, insanların hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasını, həmçinin xaricdə yaşayan eyni soy-kökədən olan insanların təşkilatlandırılmasını, dünya miqyasında ölkənin nüfuzunun artırılmasını, ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsini əhatə edir;

- İqtisadi sahədəki milli maraqlar iqtisadi sabitliyin yaradılması və qorunub saxlanılması, ölkənin iqtisadi potensialının artırılması, xarici investisiya axınının ölkəyə cəlb edilməsi, iqtisadiyyatın qanunvericilik bazasını möhkəmləndirilməsi, ölkənin ərazisində olan təbii sərvətləri qoruyub saxlanılması və ondan səmərəli şəkildə istifadə edilməsi və sairədir;

- Ölkənin hərbi sahədəki milli maraqları güclü ordunun yaradılmasını, lazımı şəkildə təmin edilməsini, ümumiyyətlə, ölkənin müdafiə qüdrətinin artırılmasını əhatə edir;

- İnformasiya sahəsindəki milli maraqlara ölkənin təhlükəsiz informasiya məkanının formalaşdırılması, inkişaf etdirilməsi və qorunması aiddir;

- Mədəni sahədəki milli maraqlar xalqın dili, dini, milli mənlük şüuru, milli yaddaşı, intellektual potensialı, milli-mənəvi dəyərləri və həyat tərzinin qorunmasını əhatə edir [2].

Bu müddəalardan da aydın görünür ki, Azərbaycanın milli maraqları digər dövlətlərin maraqlarına qarşı çevrilmir və onun heç bir qonşu dövlətə qarşı ərazi iddiası yoxdur. Burada ölkənin ərazisinin bölünməzliyi, sərhədlərinin toxunulmazlığı və milli iqtisadiyyatının inkişafı əsas strateji hədəf hesab olunur.

Məlum həqiqətdir ki, dünya siyasətinə inteqrasiya olunmaq üçün ilk növbədə ölkədaxili sabitlik olmalı, dövlət müstəqilliyi möhkəmləndirilməli, cəmiyyətdə mövcud sosial, siyasi, mənəvi münasibətlər müasir və sivil dəyərlər hesabına səmərəli biçimdə yeniləşməlidir. Hazırda beynəlxalq münasibətlər sisteminin xarakteri daha üstün mövqeyə malik olmaq uğrunda dövlətlərarası rəqabətlə müəyyən edilir.

Azərbaycanın mövcud milli təhlükəsizlik strategiyasının əsas hədəflərindən biri ona qarşı düşmənçilik siyasəti yeridən Ermənistanın siyasi və hərbi təcavüzlərini, milli maraqlarına qarşı yönəldilmiş təhdidlərini zəiflədib neytrallaşdırmaqdan, münaqişəni beynəlxalq hüququn prinsiplərinə uyğun şəkildə həll etməkdən ibarətdir. Bunları reallaşdırmaq üçün aşağıdakı əsas prinsiplər nəzərə alınır:

- təcavüzkar qüvvələri zəiflətmək məqsədi ilə fəal xarici siyasətin aparılması;
- dünya birliyində fəal mövqe qazanmaq üçün geostrateji üstünlükdən istifadə edilməsi;
- ölkənin iqtisadi, siyasi və elmi potensialının inkişaf etdirilməsi;
- Azərbaycan dövlətinin və millətin müsbət beynəlxalq imicinin daha da inkişaf etdirilməsi;

- Azərbaycan əleyhinə aparılan qərəzli və çirkin informasiya siyasətinin qarşısının alınması və əsl həqiqətin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması [3].

Azərbaycan Respublikasının milli maraq çərçivəsi onun geosiyasi parametrlərinə dövlətin iqtisadi, hərbi gücü və resurs imkanlarına uyğun olaraq formalaşır [4. 63]. Hazırda Azərbaycan Avrasiya bölgəsinin əsas tranzit ölkələrindən biri olaraq Şərq-Qərb əmtəə, enerji-yanacaq və başqa əlaqələrinin əsas mərkəzləri sırasında mühüm yer tutur. Bu mövqə getdikcə güclənir və Azərbaycan özünün tranzit imkanlarını daha da genişləndirir. Ən başlıcası isə dünyanın əsas regional inteqrasiya mərkəzləri, o cümlədən dünyanın güclü dövlətləri Azərbaycanın tranzit ölkə mövqelərinin güclənməsində maraqlı olmaqla yanaşı, hər zaman bu cür əlverişli məkanı öz nəzarəti altına almağa çalışır. Bu amil regionda mövcud olan milli dövlətlər, regionun və dünyanın aparıcı dövlətləri arasında tarazlaşdırılmış siyasət yürütməyi, kəşif və üst-üstə düşən maraqları nəzərə almağı tələb edir.

Azərbaycanın milli maraqları onun vətəndaşlarının məqsədlərini birləşdirir, fəaliyyətlərini sistemləşdirir, cəmiyyətin fəaliyyətini pərakəndə deyil, ümumi maraqların – milli birlik, ərəzi bütövlüyü, siyasi və mənəvi sərvətlərin, tarixi idrak yaddaşının mühafizəsi və sair məqamların təmininə yönəldir. Bütün bunlar gələcək inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi və dövlətçiliyə inamın güclənməsinə xidmət edir. Hər bir ölkə beynəlxalq siyasi şəraitin dəyişməsi ilə müxtəlif dövlətlərin geosiyasi maraqlarının toqquşduğu şəraitdə özünün milli maraqlarını qorumağı bacarmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının milli maraqları insanların (fərdlərin), qrupların, cəmiyyətin və dövlətin razılaşdırılmış sağlam düşüncə və maraqlarının məcmusudur. Bu milli maraqlar öz-özünə yaranmır, hazır stereotip kimi təqdim olunmur, mücərrəd şəkildə mövcud deyildir, o dövlətin ərəzində (həm də xaricdə) yaşayan müxtəlif azərbaycanlı qrupların maraqlarının məcmusu kimi meydana çıxır. Ölkənin milli maraqlarının formalaşması, həmçinin sosial inteqrasiyanın dərəcəsindən də asılıdır.

Azərbaycan Respublikasının milli maraqları sadəcə dövlətin yeritdiyi siyasətin məqsəd və prioritetləri sistemi deyil, o həmçinin vətəndaşların razılaşdırılmış maraq və rəylərinin məhsuludur. Cəmiyyətdə azlığın və çoxluğun maraqlarının razılaşdırılması siyasi prinsip kimi bir tərəfdən manipulyativ texnologiyaların həyata keçirilməsini çətinləşdirir, digər tərəfdən isə hakimiyyəti və bütün cəmiyyəti həmrəylik ehtiyatları ilə təmin edir. Azərbaycanın milli maraqları ayrı-ayrı etnik qurumların maraqlarını inkar etmir, onu da nəzərə alır. Bu məsələ Azərbaycanın Konstitusiyasında öz təsbitini tapmışdır. Dünyəvi və hüquqi dövlət kimi Azərbaycanın milli maraqları həm də dinindən, irqindən, cinsindən asılı olmayaraq bütün Azərbaycan vətəndaşlarının maraqlarıdır. Həmçinin Azərbaycan Respublikasının milli maraqları cəmiyyətin birliyi funksiyasını yerinə yetirir. Yekun olaraq qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Respublikasının milli maraqları ölkə vətəndaşlarını milli, dini, ideya, sosial fərqlərindən asılı olmayaraq vahid məkanda və vahid ideya ətrafında birləşdirmək gücünə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Milli təhlükəsizlik konsepsiyası. 2007.
2. Milli təhlükəsizlik haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2004.
3. Piriyev A.M. Siyasi strategiya və milli təhlükəsizlik problemi. Bakı: 2002.
4. Həsənov. Ə.M. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti. Bakı: 2011.
5. MTN-in bir qrup əməkdaşına ölkəmizin orden və medallarının təqdim edilməsi mərasimində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin yekun nitqi. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 2005, 17 mart.

Аннотация

Формирование комплекса национальных интересов Азербайджанской Республики Дж.Гасымов

В статье национальный интерес, как научный термин, начиная с XX века привлекает исследователей как совокупность личностных, общественных и государственных интересов. В данной работе с научной и концептуальной точки зрения обосновывается, что препятствующая обеспечению национальной безопасности угрозы могут рассматриваться как угрозы нацио-

нальным интересам. В результате исследований можно прийти к такому выводу, что для обеспечения национальных интересов международный статус и потенциал страны, его роль и место на региональном и глобальном уровне играет очень важную роль.

Summary
Formation of National Interests Complex of the Republic of Azerbaijan
J.Gasimov

In the article the national interest, which has been shaped since the beginning of XX century as a scientific term, is accepted as the sum total of the interests of the personality, the society and the state and involved to the investigation. In the investigation, it is grounded scientifically and conceptually that the threats forming obstacles against providing national security, should be realized as the threats directed to national interests as well. It comes out from the investigation that in order to ensure national interests, the international status of the country, its potential, the place of it in regional and global level have great importance.

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK SİSTEMİNDƏ DÖVLƏTİN İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN ROLU VƏ YERİ

Y.Əməşov

Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin Heydər Əliyev adına Akademiyası

Açar sözlər: milli təhlükəsizlik, informasiya təhlükəsizliyi, dövlətin informasiya təhlükəsizliyi, informasiya sahəsində milli maraqlar, informasiya təhlükəsizliyi siyasəti

Ключевые слова: национальная безопасность, информационная безопасность, государственная информационная безопасность, национальные интересы в области информации, политика информационной безопасности

Keywords: national security, information security, state information security, national interests in information, politics of information security

Xülasə: məqalədə Azərbaycan Respublikasının informasiya sahəsində milli maraqları və informasiya təhlükəsizliyinin vəziyyəti araşdırılmış, bu sahədə qanunvericilik bazası və informasiya infrastrukturunu öyrənilmişdir. İnformasiya sahəsində milli təhlükəsizliyə yönəlmiş təhdidlər, dövlətin informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində əsas fəaliyyət istiqamətləri, vəzifələr və tədbirlər sistemi şərh edilmişdir. İnformasiya sahəsində milli təhlükəsizliyin təmin olunması məqsədi ilə informasiya təhlükəsizliyi siyasətinin qəbul edilməsinin, mövcud olan və milli maraq kəsb edən informasiya ehtiyatlarının uçotunun aparılması, istifadəsinin nəzarətdə saxlanılmasının vacibliyi qeyd edilmişdir.

Giriş

Məlum olduğu kimi, müasir informasiya texnologiyaları sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlər və onların yaratdığı imkanlar heç də həmişə dövlətin, cəmiyyətin və ayrı-ayrı fərdlərin maraqlarına xidmət etmir. Belə ki, ayrı-ayrı insanlar, təşkilatlar, eləcə də dövlətlər öz maraqlarının ödənilməsi, iqtisadi, komersiya, hərbi qarşıdurmada ehtimal olunan rəqiblərə nisbətən üstünlük qazanmaq məqsədi ilə onların informasiya ehtiyatlarına, sistemlərinə, vasitələrinə və texnologiyalarına təsir və müdaxilə etməyə, zərurət yarandıqda müqavimət göstərməyə çalışırlar.

Ümumiyyətlə, son illər daha çox bank, rabitə və internet informasiya ehtiyatları sahəsində müxtəlif növ təhdidlərə və təhlükəli hallara rast gəlinir. Bunlardan kredit kartlarından oğurluq, internet kanallarında nəzarətdənkənar qanunsuz rabitə kanallarının təşkil edilməsi, kompüter şəbəkəsi vasitəsi ilə informasiyanın məhvi, təcrid olunması, dezinformasiyaların verilməsi, yad ideoloji təbliğatın aparılması, dağıdıcı virus proqramlarının, pozuculuq mahiyyətli məlumatların yayılması, qanunsuz informasiyaların əldə olunması üzrə xüsusi texniki vasitələrin alqı-satqısı işlərinin aparılması, bank maliyyə fırıldaqlarının törədilməsi və terror barədə qəsdən yalan məlumat verilməsi halları daha çox üstünlük təşkil edir.

2010-cu ildə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı, Rusiya Federasiyasının vətəndaşı ilə birgə cinayət əlaqəsinə girərək, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada dövlət qeydiyyatına alınmadan və xüsusi razılıq almadan mobil operator şəbəkəsində birtərəfli telefon danışıqları təşkil edən avadanlığa xüsusi texniki vasitələrlə qoşularaq icazəsiz beynəlxalq rabitə xidməti yaratmış və nəticədə Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinə 141 min manatdan artıq miqdarda ziyan vurmuşlar.

2012-ci ildə mütəşəkkil dəstə tərəfindən kompüter vasitəsi ilə bank hesablarına qanunsuz daxil olunaraq müxtəlif bank hesablarından külli miqdarda pul vəsaiti oğurlanmışdır.

2012-ci ildə dövlət orqanlarının internet informasiya resurslarına haker hücumları olmuş və nəticədə əlyətənlilik pozulmuşdur.

Yenə də 2014-cü ilin yayında bir qrup şəxs qabaqcadan əlbir olub kompüter sistemə qanunsuz daxil olaraq həmin sistemdəki məlumatları ələ keçirməklə müxtəlif bank hesablarından 250 min ABŞ dollarından çox pul oğurlamışdır.

2014-cü ilin avqust ayında cəbhə bölgəsində yaranan gərginlik və bununla bağlı KİV-də və internet mediada yayılan informasiyalarla bağlı problem daha çox onların məzmunu ilə əlaqədar idi. Şübhəsiz ki, internet sərbəst informasiya mübadilə mühitidir lakin onun dövlətin təhlükəsizliyinə təhdidi qə-

buledilməzdir. Qeyd edək ki, həmin ilin sentyabrında ölkə başçısı Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Ermənistan Respublikası Silahlı Qüvvələri ilə təmas xəttinə bitişik ərazilərdə təhlükəsizlik tədbirlərini gücləndirmək, milli təhlükəsizlik və müdafiə mülahizələrinə görə xüsusi əhəmiyyət kəsb edən obyektlərin dislokasiyası, təyinatı, silahlı birləşmələrin strateji, operativ və səfərbərlik üzrə yerləşdirilməsi, hərbi hissələrin təşkilati strukturu, şəxsi heyətin sayı barədə məlumatların, eləcə də “Dövlət sirri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə dövlət sirri təşkil edən hərbi sahəyə aid digər məlumatların kütləvi informasiya vasitələrində və internet informasiya ehtiyatlarında, o cümlədən sosial şəbəkələrdə yayılmasının qarşısını almaq məqsədi ilə “Azərbaycan və Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin təmas xəttində bəzi təhlükəsizlik tədbirləri haqqında” Sərəncam imzalamış, bu sərəncamdan irəli gələn vəzifələr isə müvafiq qurumlar tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Qeyd edək ki, informasiya sahəsində bütün qeyd olunan bu faktlar hüquq mühafizə orqanları tərəfindən aşkarlanmış və müvafiq tədbirlər görülmüşdür.

Müasir dövrdə informasiya texnologiyalarının və informasiya sistemlərinin fərdin, cəmiyyətin və dövlətin həyatında rolu elə həddə çatmışdır ki, ölkənin milli təhlükəsizlik sistemində informasiya təhlükəsizliyinin prioritet istiqamətlərdən birinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, bir çox hallarda informasiya, informasiya ehtiyatları və informasiya-kommunikasiya texnologiyaları ölkənin milli maraqlarına qarşı yönəlmiş təhdid obyektləri və ya bu məqsədlə hərəkətdən subyektlərin əlində vasitə olaraq istifadə edilir. Nəticədə informasiya təhlükəsizliyi problemi (o cümlədən informasiyanın və informasiya texnologiyalarının milli maraqların əleyhinə istifadə edilməsi ilə bağlı problem) meydana çıxır. Bu problemin həlli üçün dövlət səviyyəsində konseptual və elmi-metodiki əsaslara söykənən yanaşma tələb olunur. Dövlət informasiya ehtiyatlarının formalaşdırılması, cəmiyyətə təqdim olunması və onların imkanlarından istifadə edilməsi kimi amillər informasiya cəmiyyətinin və elektron hökumət fenomeninin əsasını qoymuşdur, və bu, dövlətin informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsində də ilk olaraq nəzərdən keçirilməlidir.

Təbii ki, informasiya təhlükəsizliyi probleminin həlli də milli təhlükəsizliyin digər istiqamətləri kimi ölkənin milli maraqlarına xidmət etməli, milli maraqlara qarşı yönəlmiş təhdidlərin qarşısını almalıdır. Ona görə də, ölkənin informasiya təhlükəsizliyi probleminə onun milli təhlükəsizliyi kontekstində baxmaq, informasiya sahəsində milli maraqlar, təhdidlər və onların qarşısının alınması tədbirlərini kompleks formada hazırlamaq doğru olacaqdır.

Azərbaycan Respublikasının informasiya sahəsində milli maraqları və informasiya təhlükəsizliyi

Azərbaycan Respublikasının informasiya sahəsində əsas milli maraqları aşağıdakılardan ibarətdir:

- məlumatların qanuni yolla əldə edilməsi;
- ötürülməsi, hazırlanması və yayılması kimi vətəndaşların konstitusiyaya hüquqlarının təmin edilməsi;
- informasiya ehtiyatlarının qorunması və inkişaf etdirilməsi;
- informasiya məkanının formalaşdırılması və onun qorunmasının təmin edilməsi;
- dünya rabitə və informasiya sistemində daxil olma.

Azərbaycan Respublikasının informasiya sahəsində əsas milli maraqlarının təmin olunması istiqamətində gördüyü bu işlər milli təhlükəsizliyin təmin olunmasına nə qədər fayda verirsə, bir o qədər də bu sistemləri və ehtiyatları, onlara yönəlik yeni növ təhdidlərlə və təhlükələrlə üz-üzə qoyur.

Milli təhlükəsizliyin obyektlərinin informasiya təhlükəsizliyi problemini üç kateqoriyaya bölmək olar:

- fərdin informasiya təhlükəsizliyi;
- cəmiyyətin informasiya təhlükəsizliyi;
- dövlətin informasiya təhlükəsizliyi.

Azərbaycan Respublikasının informasiya təhlükəsizliyi dövlət, ictimai və fərdi informasiya ehtiyatlarının qorunmasına, habelə informasiya sahəsində milli maraqların müdafiəsinə yönəlmiş tədbirlər kompleksini özündə birləşdirir.

Dövlətin informasiya təhlükəsizliyi dedikdə dövlətin informasiya mühitinə təsir etmək yolu ilə ona əhəmiyyətli ziyanın vurulmasının mümkün olmadığı vəziyyət nəzərdə tutulur.

İnformasiya mühiti – müəyyən şəkildə strukturlaşdırılmış (sistemləşdirilmiş) informasiya ehtiyatları toplusudur. İnformasiya mühiti dedikdə, həmçinin, obyekt və ya subyektlərin informasiyanın yaradılması, əldə olunması, emalı, ötürülməsi və işlədilməsi ilə bağlı olan fəaliyyətlərinin həyata keçirildiyi mühit başa düşülür. İnformasiya mühitinin təhlükə və ya təhdidlərə məruz qala biləcək əsas obyektləri – informasiya infrastrukturu, informasiya resursu, informasiya sistemi və digər sistemlərdir.

Dövlətin informasiya mühiti isə dövlət informasiya sistemləri və bu sistemlərdəki ehtiyatların məcmusudur. *Dövlət informasiya sistemləri* – dövlət hakimiyyəti orqanlarının, idarə, təşkilat və müəssisələrinin, həmçinin yerli özünüidarəetmə orqanlarının vəzifə və funksiyalarının yerinə yetirilməsi məqsədi ilə formalaşdırılan, informasiya proseslərinin həyata keçirilməsini təmin edən texniki və proqram vasitələrinin nizamlanmış məcmusu olaraq ifadə edilə bilər. *Dövlət informasiya ehtiyatları* – dövlət informasiya sistemlərində olan sənədlər (sənədləşdirilmiş informasiya), elektron sənədlər və ya sənədlər toplusudur.

Dövlətin informasiya təhlükəsizliyi – dövlət informasiya sistemlərinin və bu sistemlərdəki ehtiyatlarına təsir etmək yolu ilə ona əhəmiyyətli ziyanın vurulmasının mümkün olmadığı vəziyyətdir.

Azərbaycan Respublikasının informasiya təhlükəsizliyi sahəsində qanunvericilik bazası və informasiya infrastrukturunun formalaşdırılması

Son dövrlərdə ölkədə informasiya təhlükəsizliyi istiqamətində dövlət səviyyəsində məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilmiş, müvafiq sahədə münasibətləri tənzimləyən qanunlar (qanunlara dəyişikliklər), konsepsiyalar, doktrinalar, xüsusi dövlət proqramları və s. sənədlər qəbul edilmiş, coxsaylı praktiki addımlar atılıb və işlər görülmüşdür.

Azərbaycanda hələ müstəqilliyin ilk illərindən başlayaraq dövlət orqanları öz funksiyalarını həyata keçirmək üçün differensasiya olunmuş informasiya sistemlərini və ehtiyatlarını formalaşdırmağa başlamışdır. Həmin dövrlərdən başlayaraq informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması və informasiya texnologiyalarının tətbiqi və istifadəsi (informasiya proseslərinin həyata keçirilməsi, informasiya sistemləri və ehtiyatlarının formalaşdırılması) ilə bağlı milli qanunvericilik bazası təkmilləşdirilmiş və yeni normativ hüquqi baza yaradılmışdır. Belə ki, bu istiqamətdə qəbul edilmiş hüquqi aktlardan bəzilərinə qeyd etmək olar: “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında”, “Kütləvi informasiya vasitələri haqqında”, “Məlumat azadlığı haqqında”, “Elektron sənəd və elektron imza haqqında”, “Elektron ticarət haqqında”, “İnformasiya əldə etmək haqqında”, “Telekommunikasiya haqqında”, “Dövlət sirri haqqında”, “Milli təhlükəsizlik haqqında”, “Kiber cinayətkarlıq haqqında” Konvensiyanın təsdiq edilməsi haqqında”, “Fərdi məlumatlar haqqında”, “Biometrik informasiya haqqında”, “Əhalinin dövlət reyestri haqqında”, “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında”, “Əqli mülkiyyət hüquqlarının təminatı və piratçılığa qarşı mübarizə haqqında” və s. qanunları, “Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası”, “Azərbaycan Respublikasının Hərbi Doktrinası” və s.

Bununla yanaşı, 2003-cü ildə informasiya cəmiyyətinin formalaşması və İKT-nin dövlət orqanlarının fəaliyyətində geniş tətbiq edilməsi ilə bağlı ilk konseptual sənəd hesab edilən “Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003–2012-ci illər)”, Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər və 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramları (Elektron Azərbaycan), “Azərbaycan Respublikasında kosmik sənayenin yaradılması və inkişafı üzrə Dövlət Proqramı” qəbul edilmiş və həyata keçirilmişdir.

Son 15 ildə informasiya proseslərinin həyata keçirilməsi, informasiya sistemləri və ehtiyatlarının formalaşdırılması, o cümlədən informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması sahəsində fəaliyyət xeyli gücləndirilmiş və təcrübədə ciddi nəticələr əldə edilmişdir. Ölkəmizin elmi və iqtisadi potensialının inkişafına uyğun olaraq yuxarıda sadalanan layihələrin həyata keçirilməsi nəticəsində milli informasiya infrastrukturu formalaşmış və milli təhlükəsizlik obyektləri ilə münasibətdə informasiyanın çəkisi xeyli artmışdır.

Qərbi Avropadan Şərqi Asiyaya qədər Avrasiya ölkələrini əhatə edən transmilli fiber-optik xəttin çəkilməsi (TASİM - Trans-Avrasiya Super İnformasiya Magistralı layihəsi), məlumatların ötürülməsi

üçün ölkənin bütün regionlarını əhatə edən şəbəkə infrastrukturunun qurulması (AzDataCom layihəsi), informasiya mübadiləsinin xarici ölkələrdən asılılığının aradan qaldırılması və informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədi ilə Azərbaycanda kosmik sənayenin yaradılması və “Azerspace-1” telekommunikasiya peykinin orbitə çıxarılması dünya rabitə və informasiya sistemində daxilolma və olkədaxili şəbəkə seqmentinin yaradılması bu sahədə görülən uğurlu işlərdəndir.

Ölkənin informasiya sistemləri və ehtiyatlarının formalaşdırılması sahəsində də mühüm qərarlar qəbul edilmiş və layihələr həyata keçirilmişdir. Belə ki, 2011-ci il mayın 23-də “Dövlət orqanlarının elektron xidmətlər göstərməsinin təşkili sahəsində bəzi tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən imzalanmış Fərmana əsasən, dövlət orqanları öz fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq bütün sahələrdə elektron xidmətlər yaradılmış və elektron xidmətlərin “bir pəncərə” prinsipi əsasında göstərilməsinin təmin edilməsi məqsədi ilə “www.e-gov.az” vahid elektron hökumət portalı formalaşdırılmışdır. Hazırda dövlət orqanları tərəfindən 452 növ elektron xidmət həyata keçirilir ki, onlardan 333-ü həmin portala inteqrasiya olunmuşdur.

Dövlət informasiya ehtiyatlarının reyestrində 79 informasiya ehtiyatı, fərdi məlumatların informasiya sistemlərinin reyestrində 159 informasiya sistemi qeydiyyatda alınmışdır. Bununla yanaşı, dövlət orqanlarında idarələrarası elektron sənəd dövriyyəsi sistemi hazırlanmış və tətbiq olunmağa başlanmışdır.

Məlumatların qanuni yolla əldə edilməsi, ötürülməsi, hazırlanması və yayılması kimi vətəndaşların konstitusiyaya hüquqlarının təmin edilməsi sahəsində xeyli işlər görülmüşdür. Bu sahədə, xüsusilə internet informasiya resursları və digər elektron vasitələrlə informasiyanın əldə edilməsi və istifadəsi ilə bağlı göstəricilər diqqətəlayiqdir. Belə ki, ölkə üzrə internet istifadəçilərinin sayı, Ümumdünya İqtisadi Forumunun hesabatına görə əhalinin 70%-ni təşkil edir. Əhaliyə xidmət edən milli internet provayderlərin sayı 40-a çatmışdır. Genişzolaqlı sürətli internet istifadəçilərinin sayı 50 faizə yaxınlaşmışdır ki, bu da ümumdünya orta göstəricisindən 2 dəfə yüksəkdir. Regionlarda internet istifadəçilərinin sayı əvvəlki illərə nisbətə 12–15 dəfə çoxalmışdır. Ucqar kəndləri də nəzərə almaqla Azərbaycanın bütün bölgələrində internetdən istifadə etmək üçün şərait yaradılmışdır. 20000-dən çox internet saytı “AZ” domenində qeydiyyatdan keçmişdir. Onlardan 300-ə yaxını xəbər və analitik internet saytı kimi fəaliyyət göstərir.

2005-ci ildə qəbul edilmiş “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa müvafiq olaraq dövlət orqanlarının internet informasiya ehtiyatları yardılmışdır. Bu sahədə vahid tələblərə uyğun və sistemli formalaşmanın təmin edilməsi üçün müvafiq normativ-hüquqi baza yaradılmış və nəticədə dövlət orqanlarının gov.az seqmenti üzrə 330-dan çox rəsmi internet informasiya resursu qeydiyyatdan keçmişdir.

İnformasiya sahəsində milli təhlükəsizliyə yönəlmiş təhdidlər və dövlətin informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi

“Milli təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən olunmuş informasiya sahəsində milli təhlükəsizliyə yönəlmiş təhdidlər aşağıdakılardır:

- informasiya texnologiyaları sahəsində geriləmə və dünya informasiya məkanına daxil olmağa maneələrin mövcudluğu;
- informasiya azadlığı əleyhinə yönəlmiş qəsdlər;
- dövlət sirlərinin aşkarlanmasına yönəlmiş qəsdlər;
- digər ölkələr tərəfindən informasiya təcavüzü, beynəlxalq aləmdə Azərbaycan həqiqətlərinin təhrif edilməsi;
- informasiya sistemində və ehtiyatlarına qarşı qəsdlər.

Həmin qanunda informasiya sahəsində milli təhlükəsizliyin təmin olunması, dövlət, ictimai və fərdi informasiya ehtiyatlarının qorunması, habelə informasiya sahəsində milli maraqların müdafiəsinə yönəlmiş tədbirlər kompleksi də öz əksini tapmışdır:

- Azərbaycan Respublikasında informasiyanın, həmçinin dövlət informasiya ehtiyatlarının müdafiəsi sahəsində milli sistemin yaradılması və möhkəmləndirilməsi;

- dövlət orqanları və vəzifəli şəxslər tərəfindən qərarların qəbul edilməsində informasiya təminatının həyata keçirilməsi məqsədi ilə obyektiv və qabaqlayıcı məlumatların toplanılması;
- informasiya infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi;
- dövlət sirlərinin qorunmasının hüquqi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi;
- kibercinayətlərə qarşı mübarizə;
- informasiya təhlükəsizliyinin və azadlığının təmin olunması.

Azərbaycanda informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə dövlət tərəfindən kompleks yanaşma çərçivəsində məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları ilə informasiya proseslərinin mühafizəsi, sabitliyi və fasiləsizliyi, dövlət orqanlarının informasiya ehtiyatlarının qorunması, bu sahədə təhdidlərin qarşısının alınması, təhlili və qabaqlanması üçün dövlət və qeyri-dövlət informasiya infrastrukturunu subyektlərinin, onların istifadəçilərinin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi, kibertəhlükəsizlik sahəsində risklərin qiymətləndirilməsi və idarə olunması, ümummilli hazırlığın və maarifləndirmənin təmin edilməsi məqsədi ilə dövlət orqanlarının tərkibində xüsusi qurumlar yaradılmışdır. Belə qurumlardan Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 sentyabr 2012-ci il tarixli Fərmanı ilə yaradılmış Azərbaycan Respublikası Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidmətinin Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Dövlət Agentliyi dövlət orqanları üçün xüsusi dövlət rabitəsinin, xüsusi təyinatlı informasiya-telekommunikasiya sistemlərinin və şəbəkələrinin, idarələrarası elektron sənəd dövriyyəsinin, dövlət orqanlarının internet şəbəkəsi ilə əlaqəsinin, onların internet informasiya resurslarının məlumat və resurs mərkəzində yerləşdirilməsinin təşkilini, istismarını, təhlükəsizliyini və inkişafını təmin edən, dövlət mühafizəsi obyektlərinin və mühafizə olunan obyektlərin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə xüsusi texniki tədbirləri həyata keçirir. Bu qurum dövlət orqanlarının elektron informasiya mübadiləsi və internetdən təhlükəsiz istifadəsinin təmin edilməsi üçün təhlükəsiz dövlət internet xidməti, *.gov.az Qeydiyyatı Xidməti, Veb-Hosting Xidməti, Mail Server Xidmətləri göstərir. Bundan əlavə, Agentliyin tabeliyində “Kompüter insidentlərinə qarşı mübarizə mərkəzi” (CERT) də yaradılmışdır. Mərkəz bir çox dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların kompüter insidentlərinə qarşı mübarizə mərkəzləri ilə əməkdaşlıq edir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qeyd olunan fərmanı ilə Azərbaycan Respublikası Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin nəzdində Elektron Təhlükəsizlik Mərkəzi yaradılmışdır. Mərkəz özəl sektorda yuxarıda göstərilən problemlərlə mübarizə funksiyasını yerinə yetirir.

Dövlətin informasiya təhlükəsizliyi sahəsində həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan əsas fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakılardır:

- informasiya təhlükəsizliyinin elmi-praktiki əsaslarının inkişaf etdirilməsi;
- informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin qanunvericilik və normativ-hüquqi bazasının inkişaf etdirilməsi;
- informasiya təhlükəsizliyi təhdidlərinin qarşısının alınmasının forma və üsullarının təkmilləşdirilməsi;
- informasiya təhlükəsizliyi təmin edilməsinin müasir üsullarının inkişaf etdirilməsi.

Müasir tələblər nəzərə alınmaqla dövlətin informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində əsas vəzifələrinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- informasiya təhlükəsizliyinə cavabdeh olan orqanlar sisteminin yaradılması;
- informasiya təhlükəsizliyi təminatının nəzəri-metodoloji əsaslarının işlənib hazırlanması;
- informasiyanın mühafizəsinin idarə edilməsi probleminin həlli və avtomatlaşdırılması;
- informasiya təhlükəsizliyi təmin edilməsinin bütün məsələlərinin həllini nizamlayan normativ-hüquqi bazanın yaradılması;
- informasiya qorunması vasitələrinin istehsalının təşkili;
- informasiya qorunması üzrə yüksəkixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanmasının təşkili;
- informasiya texnologiyalarının təhlükəsizliyinin təminatı üzrə işlərin aparılması üçün normativ-metodik bazanın hazırlanması.

Qeyd etmək lazımdır ki, informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması sahəsində atılan mühüm addımlardan biri də müvafiq sahədə milli kadr potensialının yaradılması ilə bağlıdır. Bu istiqamətdə də respublikamızda bir sıra ciddi addımlar atılmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin Heydər Əliyev adına Akademiyasında “İnformasiya təhlükəsizliyi” fakültəsi yaradıl-

mışdır. Bu fakültədə milli təhlükəsizlik orqanları üçün informasiya təhlükəsizliyi sahəsi üzrə yüksək ixtisaslı ali təhsilli mütəxəssislərin hazırlanması həyata keçirilir.

Nəticə

Dövlətin informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi müasir geosiyasi vəziyyətə və dövlətin inkişafının siyasi və sosial-iqtisadi şərtlərinə cavab verən informasiya təhlükəsizliyinin elmi-praktiki əsasını inkişaf etdirməklə yanaşı, müvafiq qanunvericilik və normativ-hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsini, informasiya resurslarının reyestrlərinin, informasiya mübadiləsinin reqlamentlərini, məsuliyyətli şəxslər və vətəndaşlar tərəfindən informasiya təhlükəsizliyi tələblərinə riayət olunmasını tələb edir. Dövlətin milli təhlükəsizliyinin ümumi sisteminin tərkib hissəsi olan informasiya təhlükəsizliyi sisteminin formalaşdırılması, eləcə də informasiya qorunması problemlərinin kompleks həllini təmin edən müasir üsul və vasitələr kompleksinin işlənib hazırlanması, informasiya təhlükəsizliyi sistem və vasitələrinin, meyar və metodlarının effektivliyinin qiymətləndirilməsi və onların sertifikatlaşdırılması məsələlərinin həlli vacibdir.

Eyni zamanda dövlətin informasiya təhlükəsizliyinin (informasiya sahəsində milli təhlükəsizlik) təmin olunması məqsədi ilə siyasətin (konsepsiya, strategiya, doktrina) qəbul edilməsi, ölkədə mövcud olan və milli maraq kəsb edən informasiya ehtiyatlarının uçotunun aparılması, istifadəsinin nəzərdə saxlanması vacibdir. Bununla belə, son dövrlər inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət səviyyəsində formalaşmış kiber müharibə və kiber ordu texnologiyalarının diqqət mərkəzində saxlanması, zərurət yarananda bu istiqamətdə müvafiq tədbirlərin görülməsi də məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyat

1. "Milli Təhlükəsizlik haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2004.
2. "Dövlət sirri haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2005.
3. Qasimov V.Ə. İnformasiya təhlükəsizliyinin əsasları . Bakı. 2009.
4. Варфоломеев А.А. Основы информационной безопасности. Москва. 2008.
5. Домарев В.В. Безопасность информационных технологий. Системный подход. 2008
6. Həsənov Ə.M. Azərbaycan Respublikasında informasiya fəaliyyəti və təhlükəsizlik siyasəti.

Аннотация

Роль и место информационной безопасности государства в системе национальной безопасности
Я.Амашов

В статье дан анализ роли и важности информационной безопасности государства как часть системы национальной безопасности.

Summary

The function and location information security of state in national security system
Y.Amashov

In paper there have been given the analysis of function and significance of information security as part of national security system.

AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNİN SON 11 İL ƏRZİNDƏ (2003–2014-cü illər) SEYSMİKLİYİ

Q.C.Yetirmişli, E.S.Qaravəliyev

AMEA-nın nəzdində Respublika Seysmoloji Xidmət Mərkəzi

Acar sözlər: seysmiklik, seysmik enerji, makroseysmik sahə

Ключевые слова: сейсмичность, сейсмическая энергия, макросмический район

Keywords: seismicity, seismic energy, macroseismic region

Xülasə: Yer kürəsində bir çox təhlükəli endogen və ekzogen mənşəli proseslər baş verir. Müəyyən olunmuşdur ki, maddi və insan itkisi, eyni zamanda əhatə miqyası baxımından ən təhlükəli fəvqəladə hadisələr zəlzələlərdir. Azərbaycan ərazisi üçün də daha çox xarakterik və təhlükəli olan fəlakətli hadisələrə zəlzələlər, torpaq sürüşmələri, subasmaları, quraqlıqlar, dəniz səviyyəsinin qalxması, meşə yanğınları kimi təbii və texnogen tipli fəvqəladə hadisələr aid edilir.

Respublika ərazisi üçün ən təhlükəli fəvqəladə hadisələrdən biri zəlzələlər olduğunu nəzərə alaraq, qeyd etmək olar ki, son 11 il ərzində respublika ərazisində episentrdə intensivlikləri 5-7 bal olan çoxsaylı zəlzələlər baş vermişdir. Aparılmış seysmoloji tədqiqatlar əsasında müəyyən olunmuşdur ki, son 11 ildə Azərbaycan ərazisinin seysmikliyi digər illərlə müqayisədə 2014-cü ildə daha yüksək olmuş, respublika ərazisində qeydə alınmış zəlzələlərin sayı 4178, ayrılan seysmik enerji $\sum E=167 \cdot 10^{11}$ C, ən yüksək maqnituda $m_l=5.7$, ən yüksək seysmik intensivlik isə (12 ballıq MSK-64 seysmik cədvəli üzrə) 6 bal olmuşdur. İyun və avqust ayları istisna olmaqla hər ay 500-dən çox zəlzələ qeydə alınmışdır.

Məqalədə son 11 il ərzində Azərbaycan Respublikası ərazisində aparılmış seysmik müşahidələrin nəticələri öz əksini tapmışdır. Bu müddət Azərbaycanada ilk telemetrik rabitə sistemli seysmik müşahidə stansiyalarının fəaliyyətə başladığı dövrdən hesablanır.

Yer kürəsində bir çox təhlükəli endogen və ekzogen mənşəli proseslər baş verir. Müəyyən olunmuşdur ki, maddi və insan itkisi, eyni zamanda əhatə miqyası baxımından ən təhlükəli fəvqəladə hadisələr zəlzələlərdir. Təxminən 100 illik dövrü əhatə edən, bəzi dağıdıcı zəlzələlərin statistik məlumatlarını nəzərdən keçirərkən, onların təsir effektinin miqyasını görə bilərik (cədvəl 1).

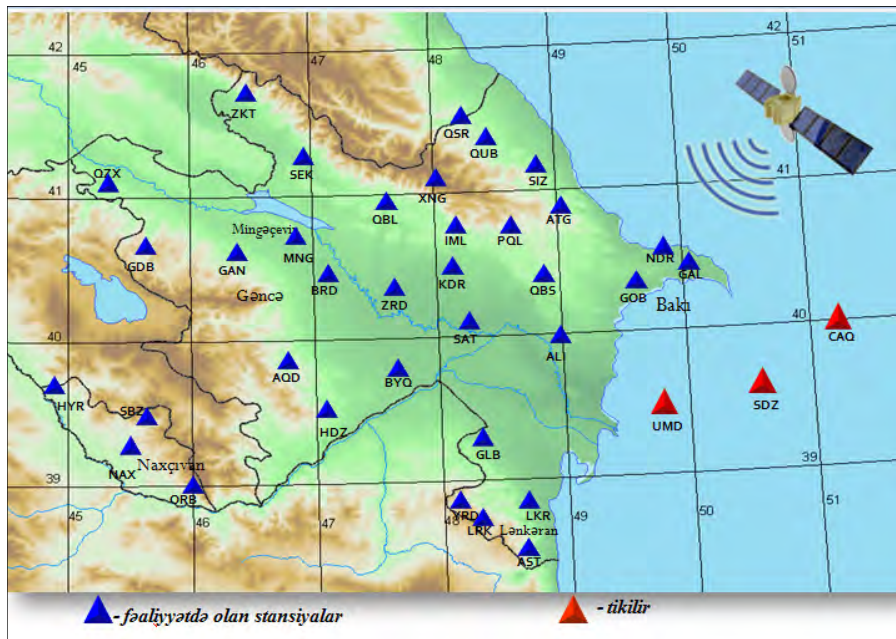
Azərbaycan ərazisi üçün də təhlükəli endogen və ekzogen mənşəli proseslər müəyyən edilmişdir. Bunlar zəlzələlər, palçıq vulkanı püskürmələri, torpaq sürüşmələri, subasmalar, quraqlıqlar, dəniz səviyyəsinin qalxması və enməsi, meşə yanğınları kimi təbii və texnogen xarakterli fəvqəladə hadisələrdir.

Azərbaycan ərazisi aktiv Alp-Himalay qırışıqlıq qurşağının bir tərkib hissəsi olduğundan burada zaman-zaman güclü və dağıdıcı zəlzələlər baş vermişdir (427, 1139, 1235, 1667, 1902, 1961, 1963, 1989, 2000, 2007, 2012-ci və s. illərdə baş vermiş zəlzələlər) [1, 3-5].

Azərbaycanda cihazlar vasitəsi ilə aparılan seysmoloji tədqiqatların əsası 1902-ci ildə dağıdıcı Şamaxı zəlzələsindən sonra qoyulmuşdur. Hazırda respublika ərazisinin seysmikliyi ABŞ-ın "Kinematics" şirkətinin istehsalı olan 35 ədəd telemetrik rabitə sistemli stansiyalar şəbəkəsi ilə izlənilir (şəkil 1).

Son 11 il ərzində yerinə yetirilmiş seysmoloji tədqiqatlar respublika ərazisində, episentrdə intensivlikləri 5–7 bal olan, çoxsaylı zəlzələlərin baş verməsini deməyə əsas verir (2007-ci il Lerik, Ağsu, Tərtər; 2012-ci il Zaqatala, Balakən və Şəki; 2014-cü il Hacıqabul, Zaqatala, Qəbəblə zəlzələləri) [1-5]. Aparılmış tədqiqatlar əsasında müəyyən olunmuşdur ki, qeyd olunmuş zaman çərçivəsində Azərbaycan ərazisinin seysmikliyi digər illərlə müqayisədə 2014-cü ildə daha yüksək olmuşdur. Bu il ərzində respublika ərazisində 4178 zəlzələ qeydə alınmışdır, ayrılan seysmik enerji $\sum E=167 \cdot 10^{11}$ C, ən yüksək maqnituda $m_l=5.7$, ən yüksək seysmik intensivlik isə 6 bal (12 ballıq MSK-64 seysmik cədvəli üzrə) olmuşdur [1].

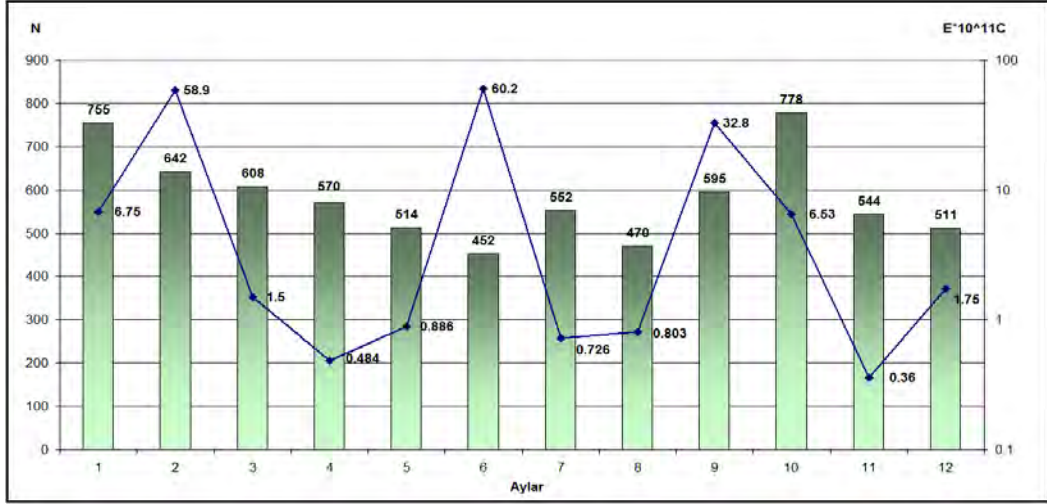
Ərazi	Həlak olanların sayı, nəfər	Əlavə qeydlər
San-Fransisko, ABŞ. 18 aprel 1906	3000	300 000 nəfər evsiz qalıb, binaların 80%-i dağılmışdır
İtaliya, Messina. 28 dekabr 1908	70-100 min (bəzi mənbələrdə 200 min nəfər)	1 milyard dollar zərər
Tokio-Yokoxama, Yaponiya. 1 sentyabr 1923	142 000	
Kveta, Pakistan. 1936	40 000	25 000 000 dollar iqtisadi ziyan
Konselsion, Çili. 1939	28 000	100 000 000 dollar iqtisadi ziyan
Ərzincan, Türkiyə. 26 dekabr 1939	36 000-39 000	
Aşqabad, Türkmənistan. 6 oktyabr 1948	100 000	2 milyard rubl zərər (o zamankı məzənnə ilə)
Aqadir, Marokko. 29 fevral 1960	15 000	12 000 yaralı, 35 000 nəfər evsiz qalıb
Çimbote, Peru. 1970	67 000	550 000 000 dollar iqtisadi itki
Tyan-Şan, Çin. 27 iyul 1976	650 000	
Qvatemala. 4 fevral 1976	22 000	70 000 yaralı, 2 milyard dollar iqtisadi ziyan
Mexiko, Meksika. 9 sentyabr 1985	9 000	30 000 yaralı, 100 000 nəfər evsiz qalıb
İran. 21 iyun 1990	50 000	200 000 yaralı, 7 milyard dollar iqtisadi ziyan
Kobe, Yaponiya. 19 sentyabr 1995	6434	119 milyard dollar zərər
İzmit, Türkiyə. 17 avqust 1999	17 217	43 000 yaralı, 25 milyard dollar zərər
Hind okeanı. 26 dekabr 2004	300 000	Zəlzələnin təsirindən Yer in öz oxu ətrafında fırlanma sürəti dəyişmiş və sutka 2.68 mks qısa olmuşdur.
Sıçuan, Çin. 12 may 2008.	68 000	20 milyard dollar zərər
Xonsyu adası, Yaponiya. 11 mart 2011.	15 870	198-309 milyard dollar zərər

Şəkil 1. AMEA nəzdində Respublika Seysmoloji Xidmət Mərkəzinin seysmik müşahidə şəbəkəsi

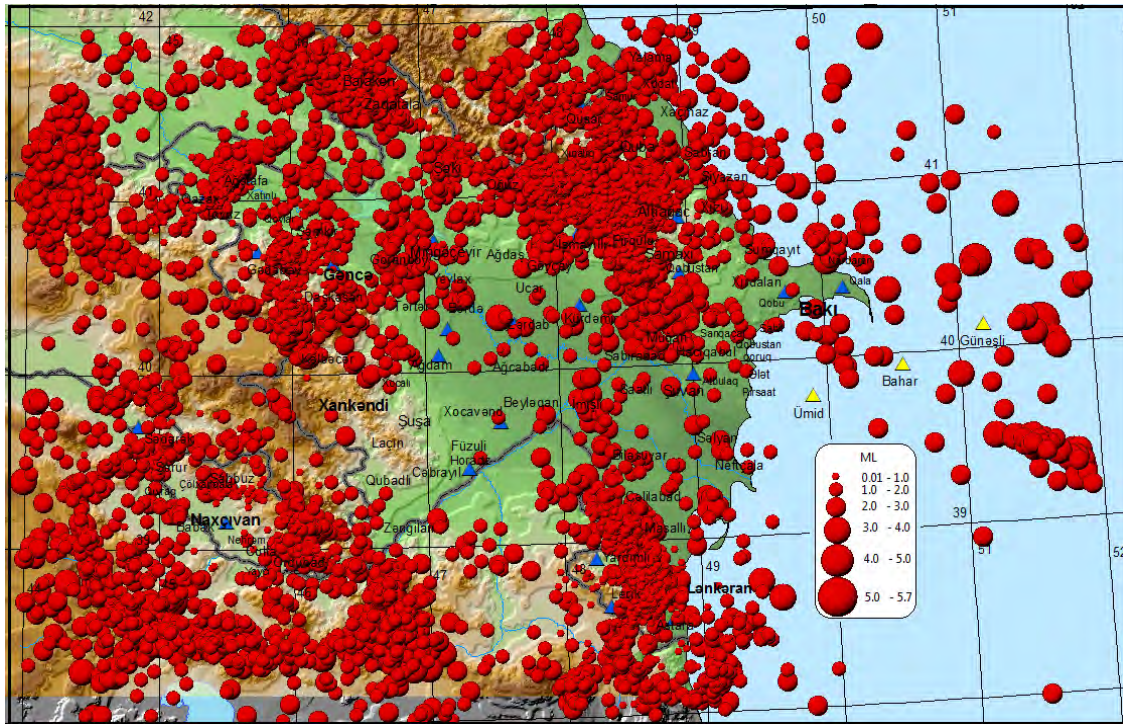

2014-cü ildə Azərbaycan və ona bitişik ərazilərdə baş vermiş zəlzələlərin sayının və ayrılan seysmik enerjinin aylar üzrə paylanması histoqramı aşağıda göstərilmişdir (şəkil 2).

Şəkil 2. 2014-cü ildə Azərbaycan və ona bitişik ərazilərdə baş vermiş zəlzələlərin sayının və ayrılan seysmik enerjinin aylar üzrə paylanması

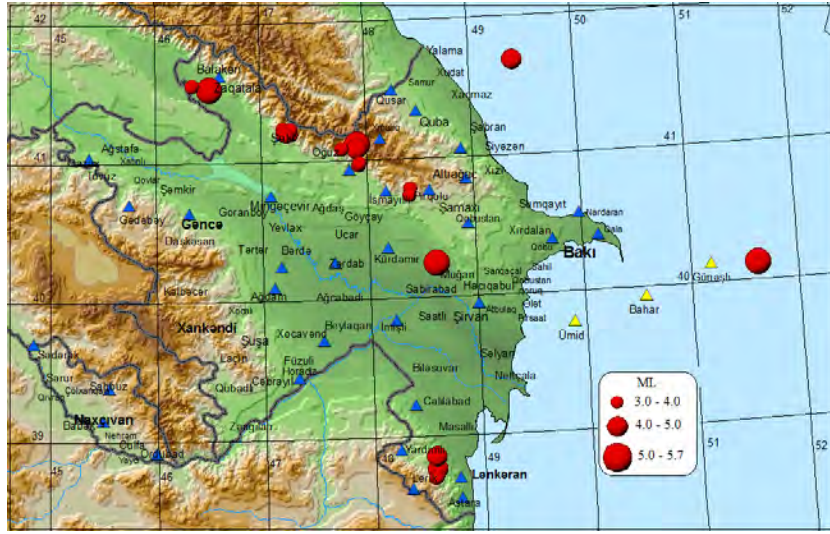
Zəlzələlərin sayının və ayrılan seysmik enerjinin aylar üzrə paylanması histoqramına əsasən deyə bilərik ki, yanvar, fevral, oktyabr aylarında zəlzələlərin sayı digər aylara nisbətən çoxdur (şəkil 2). Qeyd etmək lazımdır ki, hər ay (iyun, avqust istisna olmaqla) 500-dən çox zəlzələ qeydə alınmışdır. Ayrılan seysmik enerji yanvar, fevral, iyun, sentyabr, oktyabr aylarında daha yüksək olmuşdur. Bu da respublika ərazisində baş vermiş maqnitudası $m \geq 5$ olan zəlzələlər ilə əlaqədardır. 2014-cü ildə respublika ərazisində qeydə alınmış zəlzələlərin episentrlər xəritəsi şəkil 3-də verilmişdir.

Şəkil 3. 2014-cü ildə Azərbaycan və ona bitişik ərazilərdə baş vermiş zəlzələlərin episentrlər xəritəsi

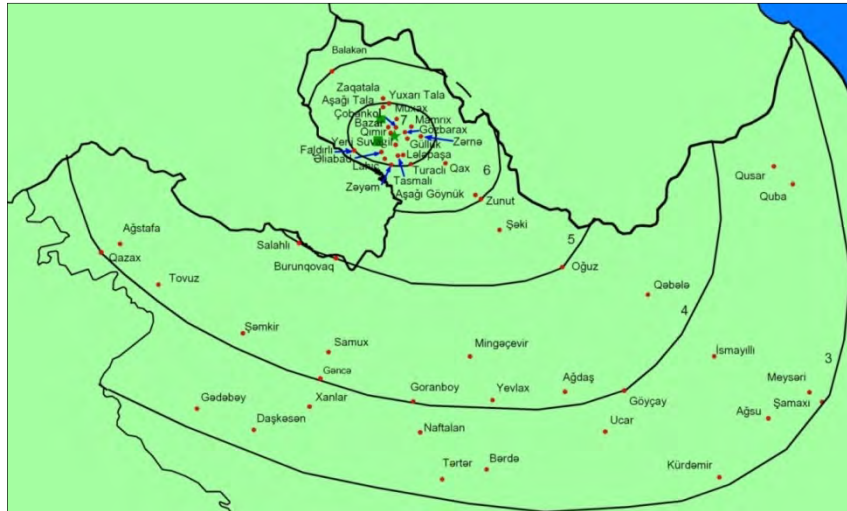
2014-cü ildə Azərbaycan ərazisində 25 hiss olunan zəlzələ qeydə alınmışdır. Bu zəlzələlər arasında yüksək intensivliklə (5–6 bal) hiss olunanlar 10 fevral Hacıqabul, 29 iyun Zaqatala, 29 sentyabr və 4 oktyabr Qəbələ zəlzələləri olmuş, digər zəlzələlər 3–4 bal intensivliklə hiss olunmuşdur. Bu

zəlzələlər əsasən Böyük Qafqaz uzantısı üzrə seysmogen zonalarla, Orta Kür depressiya zonası, Talış, Şimali və Cənubi Xəzər seysmogen zonaları ilə əlaqədar olmuşdur (şəkil 4).

Şəkil 4. 2014-cü il Azərbaycan ərazisində hiss olunan zəlzələlərin episentrler xəritəsi

Bununla bərabər, deyə bilərik ki, tədqiqat müddəti ərzində respublika ərazisində ən dağıdıcı zəlzələlər məhz 2012-ci ildə baş vermişdir. Bunlar, 7 may tarixində Zaqatala və 14 oktyabr tarixində Balakən rayonu ərazisində baş vermiş zəlzələlərdir. Bu zəlzələlərin digər seysmik parametrləri ilə bərabər həm də, yer səthində intensivlikləri müəyyən edilərək, makroseysmik sahələri qurulmuşdur (şəkil 5, 6) [2].

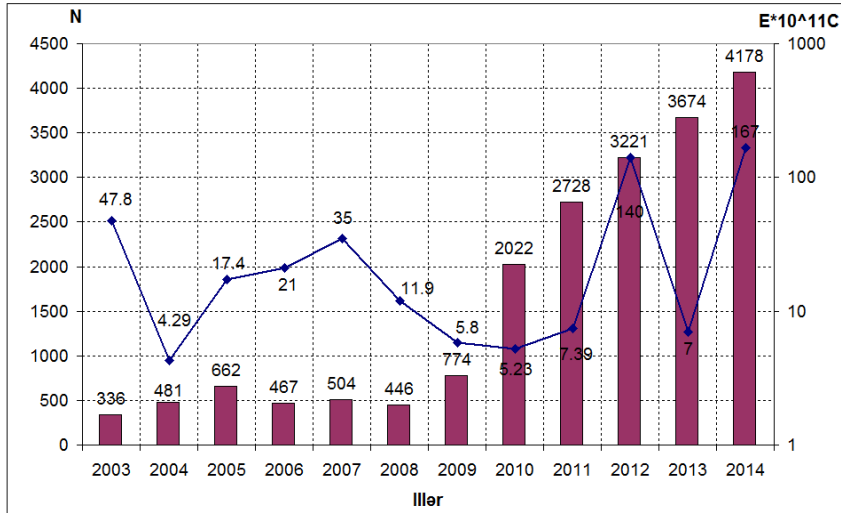

Şəkil 5. 7 may 2012-ci il Zaqatala zəlzələsi

Şəkil 6. 7 may 2012-ci il Zaqatala zəlzələsinin nəticələri

Son 11 ildə respublika ərazisində ayrılan seysmik enerjinin və zəlzələlərin sayının analizi göstərir ki, 2004-cü ildə ayrılan seysmik enerji 2003-cü illə müqayisədə 10 dəfə azalmış və bu ildən başlayaraq ayrılan seysmik enerjinin artması 2007-ci ilədək davam etmişdir (şəkil 7). Həmin ildən ayrılan seysmik enerjinin azalması və 2010-cu ildə isə minimum həddə çatması müşahidə olunur. 2010–2011-ci illərdə isə ayrılan seysmik enerjinin miqdarı tədricən artmış və 2012-ci ildə Respublika ərazisində bir neçə güclü zəlzələlərin (ml=4–5.7) baş verməsi nəticəsində əvvəlki illərlə müqayisədə nisbətən yüksək enerji ayrılımları olmuşdur. Bu illərlə müqayisədə 2012-ci ildə ayrılan seysmik enerjinin miqdarı təxminən 10 dəfə artmışdır. 2013-cü ildə ayrılan seysmik enerjinin miqdarı 2012-ci ilə nisbətən təxminən 20 dəfə azalmışdır. Çox güman ki, 2009, 2010–2013-cü illərdə zəlzələlərin sayının çox olması bu illərdə yeni stansiyaların fəaliyyəti ilə əlaqədardır. 2014-cü ildə 2013-cü ilə nisbətən zəlzələlərin sayı artmış və ayrılan seysmik enerjinin miqdarı da 24 dəfə yüksək olmuşdur.

Şəkil 7. Azərbaycan ərazisi üçün 2003-2014-cü illərdə ayrılan seysmik enerjinin və zəlzələlərin sayının paylanması histoqramı

Toplanmış bu seysmoloji məlumatlar respublika ərazisində inşa olunan strateji əhəmiyyətli obyektlərin və yüksəkmərtəbəli binaların tikinti sahələrinin seysmikliyinin dəqiqləşdirilməsində, bu obyektlərin yaxınlığında torpaq sürüşməsi proseslərinin tədqiqində baza məlumatları kimi istifadə olunmuşdur.

Aparılmış tədqiqatlar göstərmişdir ki, dağıntı və itkilərin sayı və miqyası təkcə zəlzələnin yer səthində hiss olunma intensivliyindən yox, həmçinin həmin sahədə əhalinin sıxlığından, inşa olunan bina və qurğuların zəlzələyə davamlılığından, əhalinin maariflənmə səviyyəsindən, zəlzələnin baş vermə zamanından və xilasetmə işlərinin operativliyindən asılıdır.

Nəticə

Son 11 ildə ayrılan seysmik enerjinin və zəlzələlərin sayının analizi göstərir ki, 2005-ci ildən başlayaraq ayrılan seysmik enerjinin artması 2007-ci ilədək davam etmişdir. Həmin ildən ayrılan seysmik enerjinin azalması müşahidə edilmiş və 2009-cu ildə isə minimum həddə çatmışdır. 2010-2011-ci illərdə isə ayrılan seysmik enerjinin miqdarı tədricən artmışdır. Əvvəlki illərə nisbətən ayrılan seysmik enerjinin miqdarı təxminən 10 dəfə artmışdır. 2013-cü ildə ayrılan seysmik enerjinin miqdarı 2012-ci ilə nisbətən təxminən 20 dəfə azalmışdır. Çox güman ki, 2009, 2010-2013-cü illərdə zəlzələlərin sayının çox olması bu illərdə yeni stansiyaların fəaliyyəti ilə əlaqədardır. 2014-cü ildə də zəlzələlərin sayı 2013-cü ilə nisbətən artmış və ayrılan seysmik enerjinin miqdarı 24 dəfə yüksək olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. АМЕА nəzdində Respublika Seysmoloji Xidmət Mərkəzinin hesabatları (2003-2014-cü illər).
2. Qaravəliyev E.S. 07 may 2012-ci ildə baş vermiş Zaqatala zəlzələsinin makroseysmik tədqiqatı. Gənc alimlərin əsərləri, №6, Bakı, 2012, s.54-61.
3. Г.Д. Етирмишли, Э.С.Гаравелиев, Ш.К.Исламова. Ахсуинское землетрясение 23 августа 2007 г. с $K_p=11.6$, $M_s=3.8$, $I_0=5$ (Азербайджан). Землетрясение Северной Евразии. Обнинск, ГС РАН, 2013, сс.408-414.
4. Г.Д.Етирмишли, Э.С.Гаравелиев, С.Э.Казымова, С.С.Исмаилова. Лерикское землетрясение 11 июля 2007 г. с $K_p=12.3$, $M_w=5.2$, $I_0=6$ (Азербайджан). Землетрясение Северной Евразии. Обнинск, ГС РАН, 2013, сс.373-384.
5. Г.Д.Етирмишли, Э.С.Гаравелиев, З.Г.Аллахвердиева. Тергерское землетрясение 19 сентября 2007 г. с $K_p=11.7$, $I_0=5$ (Азербайджан). Землетрясение Северной Евразии. Обнинск, ГС РАН, 2013, сс.415-421.

Аннотация

Сейсмичность территории Азербайджана за последние 11 лет Г.Д.Етирмишли, Е.С.Гаравелиев

В статье приведены данные и дан анализ сейсмичности территории Азербайджана за период 2003 – 2014 годы.

Summary

Seismicity of Azerbaijan region during 11 years G.J.Etirmishli, E.S.Garaveliev

In paper there have been presented results and given analysis of the seismicity of Azerbaijan region during 2003-2014 years.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ SƏRHƏD TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN OLUNMASINDA PEŞƏKAR SƏRHƏDÇİ KADRLARIN HAZIRLANMASININ ZƏRURİLİYİ

Q.A. Əsgərov

Dövlət Sərhəd Xidmətinin Akademiyası,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

Açar sözlər: akademiya, sərhəd xidməti, siyasət, islahatlar, inkişaf, təhlükəsizlik.

Ключевые слова: академия, пограничная служба, политика, развитие, безопасность.

Keywords: academy, border service, policy, reforms, development, safety.

Xülasə: *məqalədə Azərbaycan Respublikasının sərhəd təhlükəsizliyinin təmin olunmasında peşəkar sərhədçi kadrların hazırlanmasının zəruriliyi analiz edilir.*

Müasir qloballaşan cəmiyyətdə sərhəd amili və sərhədlərin təhlükəsizliyi məsələsi bütün dövlətləri düşündürən ən vacib məsələlərdən biridir. Çünki dövlət sərhədinin etibarlı mühafizəsini təşkil etmədən ölkənin suverenliyini, ərazi bütövlüyünü və toxunulmazlığını qorumaq mümkün deyil. Bu amili daim öz siyasi fəaliyyətində nəzərə alan Ümummilli lider Heydər Əliyev demişdir: “Sərhəd Qoşunlarının möhkəmlənməsi müstəqilliyimizin möhkəmlənməsi deməkdir... Azərbaycanın hərtərəfli inkişafı üçün, Azərbaycanda sülhün, sabitliyin, təhlükəsizliyin daha da möhkəmlənməsi üçün sərhəd nəzarəti ən yüksək səviyyədə olmalıdır.” [1.səh.234].

Azərbaycan Respublikasının həssas geosiyasi mövqeyi onu müasir dövrdə daha geniş yayılmış və daha təhlükəli xarakteri ilə seçilən beynəlxalq terrorçuluq, qeyri-qanuni miqrasiya, insan alveri, narkotik vasitələrin qaçaqmalçılığı, kütləvi qırğın silahlarının yayılması kimi bir sıra transsərhəd təhdidləri ilə üzləşdirir. Müasir dövrdə sərhəd təhlükəsizliyi məsələsi neft və qaz yataqlarının, nəqliyyat dəhlizlərinin təhlükəsizliyinin təmin olunmasında getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Azərbaycan Respublikasının sərhəd təhlükəsizliyinə olan təhdidlər onun ərazi bütövlüyünə və təhlükəsizliyinə olan təhdidlərin ən önəmlilərindən biridir. Belə təhdidlər müxtəlif istiqamətlidir ki, onları da ümumiləşdirərək aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1. Aqressiya və aqressiv separatçılıq – Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycan Respublikasının 20% ərazisinin işğalı və bu ərazidə qeyri-qanuni fəaliyyətin həyata keçirilməsi, problemin danışıqlar yolu ilə həll olunması istiqamətində aparılan danışıqların müsbət nəticə verməməsi Azərbaycanın həm sərhəd təhlükəsizliyinə, həm də regiondakı geosiyasi vəziyyətə mənfi təsir göstərir.

2. Beynəlxalq terrorçuluq və silahların qeyri-qanuni dövriyyəsi – Ölkəmizin coğrafi mövqeyi Azərbaycan Respublikası ərazisindən beynəlxalq terrorçu təşkilatlar tərəfindən, həmçinin kütləvi qırğın silahlarının komponentlərinin və texnologiyasının tranziti məqsədi ilə istifadə edilməsinə şərait yaradır.

3. Qeyri-leqal miqrasiya və narkotik maddələrin qaçaqmalçılıq yolu ilə daşınması üçün Azərbaycan Respublikasının ərazisindən istifadə edilməsi. Nəzərə alaq ki, Azərbaycan – İran sərhədinin 132 km və Azərbaycan- Ermənistan sərhədlərinin 733 km-lik sahəsinin işğalı bu faktı daha da qabardır.

4. Xəzər dənizinin hüquqi statusunun müəyyən edilməməsi – belə vəziyyət sahilyanı dövlətlərin, xüsusən də İran İslam Respublikasına məxsus üzmə vasitələrinin dəfələrlə Azərbaycan Respublikasının ərazi sularına daxil olmasına, Türkmənistanın Azərbaycan Respublikasına olan əsassız ərazi iddialarına səbəb olmuşdur.

5. Xəzər dənizində hərbi potensialın artması – hövzə dövlətləri tərəfindən dənizdə hərbi potensialın artırılması Azərbaycan Respublikasının dəniz sərhədlərinin etibarlı mühafizəsini zərurətə çevirir.

Mövcud şəraitdə dövlət sərhədlərinin daha etibarlı mühafizə edilməsini təşkil etmək və ölkənin milli təhlükəsizliyinə qarşı sərhədlərdən yönələ biləcək istənilən təhdidlərin qarşısının vaxtında alınması məqsədi ilə Ümummilli lider Heydər Əliyev 2002-ci il 31 iyul tarixində imzaladığı fərmanla Dövlət Sərhəd Xidmətini ayrıca bir qurum kimi təsis etdi. Dövlət Sərhəd Xidmətinin yaradılması və

ona mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı statusunun verilməsi ilə Azərbaycan sərhədçilərinin fəaliyyəti tarixində keyfiyyətə yeni mərhələnin əsası qoyuldu.

Sərhəd Xidmətinin əsas təyinatı Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədini mühafizəsinin və toxunulmazlığının təmin edilməsindən ibarətdir. {2.səh 48} Dövlət Sərhəd Xidməti Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada öz vəzifələrini yerinə yetirir. Bu vəzifələr “Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi haqqında” Qanunda, “Dövlət Sərhəd Xidməti haqqında” Əsasnamədə öz əksini tapmışdır. Onların icra forması dövlət sərhədinin mühafizəsini tənzimləyən Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamlarında, Dövlət Sərhəd Xidmətinin nizamnamə, təlimat və əmrlərində müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədində real və potensial təhdidlərin dəf edilməsi, dövlət sərhədlərini qanunsuz olaraq dəyişdirilməsi kimi məsələlərin qarşısının alınması Dövlət Sərhəd Xidmətinin əsas vəzifələrindən hesab olunur.

Dövlət Sərhəd Xidmətinin yaranması ilə milli sərhədçi zabit kadrların hazırlanması məsələsi daha da aktuallaşdı. Ümummilli lider Heydər Əliyev 2002-ci il martın 6-da MTN rəhbər heyəti və Sərhəd Qoşunlarının dəstə rəisləri ilə görüşü zamanı bu məsələyə bir daha toxunaraq bildirmişdi: “Azərbaycan Sərhəd Qoşunları Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi kimi gəncdir... Birinci növbədə, sərhədin qorunması üçün lazımı qədər şəxsi heyət olmalıdır. Bu, hələ lazımı miqdarda deyil, xüsusən də zabit heyəti... Mən rəqəmlərlə tanış olanda bir daha düşündüm ki, bunlar bizim Sərhəd Qoşunlarının lazımı səviyyəyə çatması üçün çox böyük maneədir. Bunları aradan qaldırmaq üçün çox ciddi tədbirlər görmək lazımdır” [4. səh.33].

Tarixə nəzər salsaq, ordu quruculuğu proqramının həyata keçirilməsində 1918-ci ilin mayın 28-də öz müstəqilliyini elan etmiş və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökuməti də vaxtilə bir sıra çətinliklərlə, xüsusən də peşəkar kadr çatışmazlığı ilə üz-üzə gəlirdi. Yalnız 1969-1982-ci illərdə Heydər Əliyevin böyük səyləri nəticəsində azərbaycanlı gənclərin hərbi məktəblərdə oxumalarına şərait yaradılmış və qısa bir müddət ərzində gənc zabitlər korpusu formalaşmağa başladı.

Dövlət Sərhəd Xidmətinin rəisi cənab general-polkovnik Elçin Quliyev bu gün də Ümummilli liderin yetirməsi olması ilə fəxr edərək öz çıxışlarından birində demişdi: “Mən fəxr edirəm ki, Heydər Əliyev Məktəbi”nin yetirməsiyəm”.

1991-ci ilin 18 oktyabrında “Müstəqillik haqqında Konstitusiyaya Aktı”nı qəbul etdikdən sonra müstəqil dövlətin əsas dayağı olan milli ordunun, o cümlədən Sərhəd Qoşunlarının yaradılması müstəqil dövlət quruculuğunun əsas tərkib hissələrindən birinə çevrildi. Ümummilli lider Heydər Əliyev 1993-cü ildə yenidən hakimiyyətə gəldikdən sonra vaxtilə başladığı ordu quruculuğu siyasətini uğurla davam etdirdi. Sərhədçi zabit və gizirlərin, xüsusilə ehtiyatdan xidmətə qəbul olunanların bilik və peşə bacarığını artırmaq məsələsi də unudulmadı. Bu məqsədlə ilk addım kimi sərhəd qoşunlarının tərkibində 1994-cü ilin avqust ayının 12-də Kadrların Hazırlanması və Təkmilləşdirilməsi Kursları yaradıldı.

Milli üçrəngli bayrağımızın Silahlı Qüvvələrdə ilk dəfə 1992-ci ilin avqust ayının 22-də Naxçıvan Sərhəd Dəstəsində qaldırılmasından, şimal və şimal-qərb sərhədlərimizdə ilkin zəruri infrastrukturun yaradılmasından, MDB ölkələrinin sərhədlərini birgə qorumaq kimi milli maraqlara və müstəqilliyə zidd bir cəhdin qarşısının qətiyyətlə alınmasından tutmuş Dövlət Sərhəd Xidmətinin yaradılmasına qədər bütün proseslər Ulu öndərin adı ilə bağlıdır.

Bildiyimiz kimi, bu gün ölkə rəhbərliyinin həyata keçirdiyi məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində Azərbaycan Silahlı Qüvvələri, o cümlədən Dövlət Sərhəd Xidməti ən müasir silah və texniki qurğularla təchiz edilmişdir. Yeni döyüş texnikasını isə ancaq yüksək dərəcədə hərbi bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnən, psixoloji cəhətdən hazırlıqlı olan döyüşçülər idarə edə bilər. Şəxsi heyətin yüksək hərbi biliklərlə yanaşı, psixoloji biliklərə də dərinlən yiyələnməsi onların iş və fəaliyyətlərində müvəffəqiyyətin mühüm amili kimi qiymətləndirilməlidir.

Əsgərlərin mənəvi dünyasına nüfuz etmək, onların bilik və bacarıqlarının düzgün qiymətləndirilməsi zabitdən nəinki böyük sosial məsuliyyət, eyni zamanda psixoloji fəhm tələb edir. Zabitdə bu ümdə peşə keyfiyyəti elmi-psixoloji biliklərə dərinlən yiyələnmək sayəsində təşəkkül tapa bilər [5.səh17]. Zabitin psixoloji bilikləri yalnız insanı tanımaq, onunla rəftar qaydalarını, ona təsir etmək yollarını müəyyənləşdirmək və insani münasibətləri tənzim etməklə məhdudlaşmır, eyni zamanda insanın potensial imkanlarından səmərəli istifadə etmək, onun idrak və sosial fəallığını optimallaşdırmaq kimi va-

cib problemi əhatə edir. Zabitlər istər öz aralarında, istərsə də əsgərlərlə olan münasibətlərini qəbul olunmuş normativ aktlara və humanist münasibətlər əsasında qurmalıdır.

Bütün bunlar bir daha göstərir ki, peşəkar hərbiçi olmaq təkcə hərbi sənətinə yiyələnməklə bitmir. Hər bir zabit cəmiyyətlə, şəxsiyyətlə, idarəetmə ilə bağlı biliklərə də yiyələnməlidir ki, müasir dövrün tələblərinə cavab verə bilsin.

Hərbi fəaliyyətin məzmun və təşkilinin tarixi inkişafı silah və döyüş texnikasının təkmilləşməsi ilə şərtlənir. Əgər əvvəlki dövrlərdə döyüşçülərin hərbi fəaliyyəti, adətən, fiziki gücə əsaslanırdısa, müasir dövrdə intellektuallıq, idrak proseslərinin və əqli qabiliyyətin dərinliyi, çevikliyi mühüm şərtədir. Müasir dövrdə elmi-texniki tərəqqi nəticəsində hərbi qulluqçular kompüterin köməyi ilə real obyektlərin modeli ilə tanış olurlar. Qavrayışın itiliyi, informasiyanın təhlil edilməsi, əqli və təcrübi tapşırıqların vaxtında və dəqiq icra olunması, bütün bunlar müasir dövrdə hərbi fəaliyyətin qarşısında duran tələblərdir.

Əsası Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş “sərhəd strategiyası”nı uğurla davam etdirən Prezident İlham Əliyev hələ prezident seçkilərindən sonra keçirilən andiçmə mərasimindəki çıxışı zamanı Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında sosial, iqtisadi, hərbi, mədəni, humanitar və digər sahələrdə başlanılmış fundamental islahatları davam etdirəcəyi, ölkənin hər bir vətəndaşının prezidenti olacağı vədini etmişdir. “Azərbaycan xalqına söz verirəm ki, Heydər Əliyev siyasətinə sadıq qalacağam, heç vaxt bu yoldan dönməyəcəm” [6.245].

Dövlət Sərhəd Xidmətinin inkişaf tarixində yeni mərhələ məhz bu dövrdən başladı. Qısa müddət ərzində peşəkar sərhədçi kadrların hazırlanması məqsədi ilə 2005-ci ildən etibarən Dövlət Sərhəd Xidmətinin tədris mərkəzi, gizirlər məktəbi, həmçinin sahil mühafizəsinin tədris mərkəzi fəaliyyətə başladı. Xarici dil və miqrasiya kurslarında miqrasiya sahəsində qanunvericilik, sərhəd nəzarəti üzrə normativ-hüquqi aktlar, müasir informasiya texnologiyalarının imkanlarından istifadə qaydaları, sərhəd keçid məntəqələrində pasport nəzarətinin həyata keçirilməsi qaydaları tədris olunmağa başladı.

Aparılan islahatlar nəticəsində Sərhəd Nəzarəti Məntəqələrində müddətli həqiqi hərbi qulluqçuların ştatları ləğv edilmiş, xidmətə zabit, gizir və müddətdən artıq xidmət edən hərbi qulluqçular cəlb olunmağa başlanmışdı. Ali Baş Komandanın söyləri nəticəsində sərhəd nəzarət məntəqələrinin nəzarətçi heyətlə komplektləşdirilməsi məqsədi ilə 2006-cı ilin iyun ayının 20-də Dövlət Sərhəd Xidmətində beynəlxalq standartlara uyğun miqrasiya təlim mərkəzi yaradılmış və Ümumdünya Miqrasiya Təşkilatının Baş Direktorunun iştirakı ilə bu mərkəzin rəsmi açılışı olmuşdur [3.səh 168].

Ali Baş Komandan İlham Əliyev sərhəd təhlükəsizliyinə olan təhdidlərin artmasını nəzərə alaraq sərhəd təhlükəsizliyini daha da möhkəmləndirmək və müasir texnologiyalarla işləməyi bacara bilən sərhədçilərin hazırlanması üçün Dövlət Sərhəd Xidmətinin Akademiyasının yaradılması haqqında göstəriş verdi. Beləliklə, Dövlət sərhədlərinin mühafizəsini gücləndirmək üçün peşəkar sərhədçi kadrların azlığını aradan qaldırmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2007-ci ilin iyun ayının 12-də Azərbaycan Respublikası Dövlət Sərhəd Xidmətinin Akademiyasının yaradılması barədə Sərəncam imzaladı.

Bu sərəncamın ölkəmizin sərhəd mühafizəsi sisteminin təkmilləşdirilməsində öz mühüm rolunu oynayacağı ilə ilk günlərdən görünməyə başladı. DSX-nin Akademiyasında I tədris ilinin başlanılması, Akademiyanın nizamnaməsinin təsdiq edilməsi, ilkin tədris bazasının yaradılması, səhra təlim mərkəzinin xidməti istifadəyə verilməsi məhz bu qayğı və diqqətin nəticəsidir. Bu gün müasir tələblərə cavab verən Akademiya kompleksində təhsil almaq, sərhədçi zabit kimi formalaşmaq, hərbi biliklərin təcrübədə işlənilməsi, zəruri döyüş və əməliyyat-taktiki vərdislərə, sərhədçi peşəsinin incəliklərinə yiyələnmək üçün bütün imkanlar var.

10 avqust 2010-cu il tarixində Dövlət Sərhəd Xidməti Akademiyasının açılış mərasimində Ali Baş Komandan İlham Əliyev bildirmişdir: “Akademiyanın yaradılması böyük nailiyyətdir, böyük hadisədir... Bu gözəl, əzəmətli, möhtəşəm binada bizim gələcək sərhədçilər oxuyacaqlar, tərbiyə alacaqlar və öz peşəkarlıqlarını artıracaqlar. Burada oxumaq üçün bütün şərait yaradılıb. Ən müasir avadanlıq, ən gözəl, keyfiyyətlə tikilmiş korpuslar, istirahət etmək, oxumaq, yaşamaq üçün bütün şərait vardır... Mən şübhə etmirəm ki, Akademiyada oxuyan kursantlar öz gələcək fəaliyyətləri üçün lazım olan bilikləri burada alacaqlar. Bizə bütün sahələrdə bilikli, savadlı kadrlar lazımdır”.

Dövlət Sərhəd Xidmətinin Akademiyası ölkəmizdə xüsusi ixtisaslı, ali hərbi təhsilli sərhədçi zabıt kadrlarının hazırlanması, müxtəlif kateqoriyalardan olan hərbi qulluqçuların peşə hazırlığının təkmilləşdirilməsi, elmi tədqiqatların aparılması kimi mühüm vəzifələri yerinə yetirir. Bu gün Akademiya 11 kafedra (bu kafedralarda kursantlara Dövlət Sərhəd Xidmətində tətbiq edilən bütün texniki vasitələrdən istifadə ilə yanaşı, müxtəlif xarici dillər də öyrədilir) fəaliyyət göstərir. Burada təlim-tədris prosesinin yüksək səviyyədə aparılması üçün zəruri infrastruktur qurulmuşdur. Siniflərin böyük əksəriyyəti zəruri avadanlıq və əyani vəsaitlərlə təmin olunmuşdur. Dövlət Sərhəd Xidmətinin Akademiyasında sərhədçi zabıt peşəsi öyrədilməklə yanaşı, Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş dövlət standartlarına uyğun olaraq “Dövlət və bələdiyyə idarəetməsi”, “Mexanika mühəndisliyi”, “Dəniz nəviqasiya mühəndisliyi”, “Uçuş mühəndisliyi” ixtisasları üzrə də tədris aparılır.

Bu gün Akademiya şəxsi heyətin döyüş hazırlığının yüksəldilməsinə, ekstremal şəraitdə peşə vərdişlərinin yüksək səviyyədə olmasına böyük yardım göstərən taktiki təlimlərin keçirilməsi artıq ənənə şəklini almışdır. Yüksək ixtisaslı mütəxəssis olmaq üçün hərbi nəzəriyyədən əlavə, silah və hərbi texnika ilə mükəmməl davranma qaydalarını bilmək zəruridir [6.səh155]. Belə ki, silah və texnika gündən-günə təkmilləşir ki, zabıtlərin bu bilikləri əldə etməsi, onların düzgün tətbiqi, texniki qaydalara riayət etməsi zərurətə çevrilir. Bu gün Akademiya təhsil alan kursantlar taktiki və çöl məşqlərində döyüş texnikasını və çətin şəraitdə düzgün qərar qəbul etmə və ona uyğun çevik hərəkət etmə və s. öyrənirlər. Akademiyanın kursantları mütəmadi olaraq Sitalçay poliqonunda səhra şəraitində praktiki dərslərə cəlb olunur və təlimlər zamanı nəzəri bilikləri praktik olaraq tətbiq edərək biliklərini artırır. Akademiya rəhbərliyinin çöl şəraitində keçirilən praktiki məşğələlərin saatlarının artırılmasında maraqlı olması bir daha peşəkar zabıt hazırlığında təlim məşqlərinin əhəmiyyətini göstərir.

Yüksək fiziki hazırlıq sərhədçidən tələb edilən çox vacib xüsusiyyətdir. Sağlamlıq bu hazırlığın ilkin zəruri hissəsidir. Bu baxımdan Dövlət Sərhəd Xidməti Akademiyasında yaradılan şərait və kursantlara rəhbərlik tərəfindən göstərilən diqqət xüsusi vurğulanmalıdır. Akademiya rəhbərliyinin kursant və dinləyicilərin fiziki hazırlığının yüksəldilməsinə yönələn istənilən tədbirə daim maraq göstərməsi, eləcə də Fiziki hazırlıq fənnindən kurs imtahanlarının qəbuluna həssaslıqla yanaşması bir daha dediklərimizi sübut edir. Odur ki, Akademiya daim şəxsi heyətin sağlamlığı xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılır. Akademiya kursantlar günün rejim qaydalarına əsasən həm kütləvi və mütəmadi şəkildə, həm də fərdi qaydada idmanla məşğul olurlar. Bundan başqa, dərslər materiallarını zəif mənimsəmiş kursantlara fənn müəllimləri təhkim olunaraq yenidən əlavə dərslər keçirilir ki, bu amili özü də kursantların savad, bilik almasına müsbət təsirini göstərir.

Dövlət Sərhəd Xidmətinin rəisi general-polkovnik Elçin Quliyevin göstərişi əsasında digər hərbi hissələrdə olduğu kimi, Akademiya da Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində ilk dəfə olaraq “Valideyn günləri”nin keçirilməsinə başlanılmışdır. Bu tədbir hərbi qulluqçularla təlim-tərbiyə işinin səmərəliliyinin yüksəldilməsində, şəxsi heyətin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsində və hərbi kollektivlərdə sağlam mənəvi mühitin yaradılmasında çox böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu tədbir zamanı valideynlər Akademiya işin təşkili və tədris prosesi barədə məlumatlar alır, övladlarının xidmət və məişət şəraiti ilə yaxından tanış olurlar. Müxtəlif sahələrdə fərqlənən kursantlar təltif olunur, valideynlərə təşəkkür məktubları verilir. Valideynlərin təklif və rəyləri dinlənir, gələcək inkişaf planında nəzərə alınır.

Milli sərhədçi kadrların hazırlığı istiqamətində görülən işlər sırasında Dövlət Sərhəd Xidmətinin Xüsusi Məktəbinin yaradılması mühüm yer tutur. Şagirdlər məktəbdə oxuduqları müddət ərzində geyimlə, bütün tədris materialları, dərslər ləvazimatları və gündə 5 dəfə pulsuz yeməklə təmin olunurlar. Məktəbdə tədris prosesi ümumtəhsil məktəblərinin tədris planlarına uyğun olaraq təşkil edilir. Fakültativ, fərdi və qrup məşğələlərindən əlavə olaraq siniflərlə fənlər üzrə əlavə məşğələlər keçirilir. Gələcəkdə DSX Akademiyasının komplektləşdirilməsi işinin bu məktəbin məzunları hesabına aparılması nəzərdə tutulmuşdur.

Peşəkar sərhədçilərin hazırlanması istiqamətində daha böyük uğurlara nail olmaq üçün Akademiya həyata keçirilən tədris proqramları daim inkişaf etdirilməli və təkmilləşdirilməlidir. Bu baxımdan təklif edərdik ki, ali hərbi məktəblərdə psixologiya fənninin tədrisinin daha da genişləndirilsin, eyni zamanda hərbi hissələrdə psixoloq ştat vahidləri yaradılsın. Hərbçilərin psixi sağlamlığının əsasını sosial davranış, əmək fəaliyyətinin məhsuldarlığı, şəxsiyyətlərarası münasibətlər, mövcud mənəvi və

intellektual imkanların həyata keçirilməsi, şəxsiyyətin təkamülü təşkil edir [5.196]. Bütün bunlar peşəkar hərbi hazırlığının zəruriliyini bir daha əyani olaraq sübut edir.

Bu gün cənab Ali Baş Komandanın xüsusi diqqət və qayğısı ilə gündən-günə qüvvətlənən Dövlət Sərhəd Xidmətinin sürətli inkişaf yoluna çıxması Ulu öndərimizin ordu quruculuğu ilə bağlı ideyalarından irəli gələn vəzifələrin uğurla yerinə yetirilməsinə əyani sübutdur. Öz növbəsində Dövlət Sərhəd Xidmətinin şəxsi heyəti Prezidentin bu sahədəki fəaliyyətinin konkret nəticələrini gündəlik fəaliyyətlərində hiss edirlər. Dövlət Sərhəd Xidməti öz fəaliyyətini qanunçuluq, aşkarlıq, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edilməsi, qarşılıqlı əməkdaşlıq prinsipləri əsasında qurur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin bu qayğı və diqqəti Dövlət Sərhəd Xidmətinin şəxsi heyətinin məsuliyyət hissini artırmaqla yanaşı, həm də onları xeyli ruhlandırır, dövlət sərhədlərimizin mühafizəsi sahəsində fədakarlığa səsləyir. Bu məsuliyyətin dərəcəsini ümummilli lider Heydər Əliyev öz çıxışlarında dəfələrlə vurğulamışdır. “Sərhəd Qoşunlarında xidmət edən bütün şəxsi heyət Azərbaycanın müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün nə qədər böyük məsuliyyət daşdığını daim bilməlidir” [4.165].

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Sərhəd Mühafizəsi. 90 illik. Bakı-2009. “Şərq-Qərb”, 441 səh.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Sərhəd Xidməti. Bakı-2007 “Şərq-Qərb”. 176 səh.
3. Vətən sərhədlərinin keşiyində. DSX. Heydər Əliyev Elmi Araşdırmalar Mərkəzi. Bakı-2006. 214 səh.
4. Qurbani A. Müqəddəs sərhədlərimizin keşiyində. Bakı-2004. “Şərq-Qərb” .320 s.
5. Muxtarov Vüqar. Hərbi psixologiya. Bakı-2008. 202 səh.
6. C.Qasımov, E.Şəfiyeva: Hərbi psixologiya. Bakı, “Vətən”, 2004. 261 səh.

Аннотация

Необходимость подготовки профессиональных кадров-пограничников для обеспечения безопасности границы Азербайджанской Республики Г.Аскеров

В статье анализируется необходимость подготовки профессиональных кадров-пограничников для обеспечения безопасности границы Азербайджанской Республики.

Summary

The necessity of the training of the boarder guards to ensure Azerbaijan Republic border security G.Askerov

In paper there has been analysed a necessity of the training of the boarder guards to ensure Azerbaijan Republic border security.

HƏRBÇİ DAVRANIŞINDA ÖZÜNÜTƏNZİMLƏMƏNİN ROLU

E.İ. Şəfiyeva

AR Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin Heydər Əliyev adına Akademiyası

Açar sözlər: özünütənzimləmə, özünüidarəetmə, psixoloji iqlim, autogen məşq, psixoloji təsir şüurlu, özünütənzimləmə

Ключевые слова: саморегулирование, самоуправление, психологический климат, аутогенная тренировка, сознательное психологическое воздействие, самовнушение

Keywords: self-regulation, self-government, psychological climat, autogenic training, conscious psychological impact, autosuggestion

Xülasə: məqalədə zabitin xidməti fəaliyyətində müxtəlif özünütənzimləmə yollarından istifadənin vacibliyi qeyd edilir. Özünütənzimləmə olmadıqda təlim və döyüş zamanı qoyulan məqsədəçatmanın çətinləşməsi göstərilir. Zabitlərin özünütənzimləmədə yeni bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnməsində autogen məşq, özünütənzimləmə, inandırma kimi psixoloji təsir üsullarının əhəmiyyəti qeyd edilir.

Hərbi təhsil və təlim zamanı gələcəyin zabitləri müntəzəm qarşılaşacaqları çətin şəraitləri təhlil etməyi və qiymətləndirməyi, özünütənzimləmə hesabına bu və ya digər vacib davranış tərzini seçməyi, istənilən vəziyyətdən uğurla çıxmağı öyrənməlidir. O həm özünə, həm də tabeçiliyində olanlara vicdanla yanaşma vərdişlərinə yiyələnməli, özünütənzimləmə, özünüidarəetmə və özünütənzimləmə üsullarını mənimsəyib istifadə etməyi bacarmalıdır. Özünütənzimləmə məqsədin və ona nailolma vasitələrinin müstəqil olaraq hərbi tərəfindən seçilməsi, icra olunan hərəkətlərin qiymətləndirilməsi, səhvlərin düzəldilməsi ilə səciyyələnir. Deməli, özünütənzimləmə zamanı o, icra edəcəyi hərəkətlərini dərk edir, hərtərəfli təhlil aparır, özünə tənqidi yanaşır və edəcəyi səhvlərini anlayır, öz davranışını başqalarınınkini ilə müqayisə edir. Nəticədə hərbi münasib davranış tərzini tapır. Digər tərəfdən, özünütənzimləmə çətin şəraitdə fəaliyyət göstərən hərbiyə fiziki və psixi halını, iş qabiliyyətini optimal səviyyədə saxlamağa imkan yaradır. Stress halının, əsəb gərginliyinin aşağı endirilməsində, yuxu və gümrəhlik hallarını nizamlamaqda da özünütənzimləmə bacarığı ona çox kömək edir. Özünütənzimləmə hərbi kollektivdə idarəetməni icra edənlər üçün zəruri olduğundan təhlil obyektimiz də zabitlərdir.

Özünütənzimləmənin inkişafında gələcəyin zabiti olan kursantın özünüdərkinin formalaşması mühüm yer tutur. B.H.Əliyev, M.Məmmədova haqlı olaraq özünüdərkin gənc yaşlarında formalaşmasını qeyd edərək onun dörd əsas komponentdən, özünün digərlərinə bərabərliyindən, öz aktiv və fəal başlanğıc kimi «mən»-ini dərk etmədən, öz psixi xüsusiyyət və keyfiyyətlərinin dərkindən, sosial-mənəvi özünüqiymətləndirmə sistemindən ibarət olduğunu qeyd etmişlər (3).

Zabitin icra etdiyi tapşırığın uğuru, hərbi kollektivdə olan psixoloji iqlim, qarşılıqlı münasibətlər onun öz davranışını nəzarətdə saxlamasından, öz hisslərini, əhval-ruhiyyəsini tənzimləməsindən və şəraitə uyğun olaraq onları bürüzə vermə bacarığından asılıdır. Ona görə də dəqiq özünənəzarət, operativ sürətdə qərar qəbul etmək qabiliyyətini inkişaf etdirmək vacibdir. Psixi halını və hərəkətlərini tənzimləməyə bilməyən zabitin fəaliyyətində mənfi nəticələr olur. Onlarda sosial-psixoloji adaptasiya imkanları aşağı olur, çətin şəraitdə səhv və pis bələdləşmə nəticəsində düzgün qərar qəbul etmək imkanları məhdudlaşır [1].

Orqanizmin daxili ehtiyatlarını aktivləşdirmək, diqqəti cəmləmək və s. məsələlərlə bağlı özünütənzimləmə vərdişlərinin formalaşmasına təsir edən amillər sırasına ailə tərbiyəsi, təlim zamanı nizam-intizam qaydalarına ciddi əmələtmə, gündəlik gərgin və məsuliyyətli iş daxildir. Ümumilikdə, zabitin özünütənzimləmə imkanlarını artırmaq üçün xüsusi təlimlər lazımdır. Özünütənzimləmə və idarəetmə bacarığı aşağı səviyyədə olduqda zabit fiziki və psixi yükü daşıya bilmir, özünə olan inam itir, ruh düşkünlüyü yaranır, çətin şəraitdən çıxış yolu tapmaq mümkün olmur. Deməli, hər hansı hərbi tapşırığın icrası prosesi zabitin bilavasitə öz halını tənzimləməsi ilə sıx bağlı olur.

Öz halını idarəetmə vərdişi olmadıqda zabitdə ardıcıl olaraq aşağıdakı mərhələli proses müşahidə olunur:

1) psixi və fiziki yükü hissetmə; 2) psixi gərginlik halı; 3) fəaliyyətin səmərəliliyinin aşağı enməsi; 4) davranış pozuntuları; 5) özünə olan inamın enməsi nəticəsində depressiya halı.

Adətən, komandirlik edən zabit təlim zamanı tabeçilikdə olanların şüurlu iştirakını təmin edir və stimullaşdırır, bundan fərqli olaraq özünə və hərəkətlərinə şüurlu nəzarəti zəif aparırlar. Onların özünənəzarətini, özünütənzimləməsini inkişaf etdirmək üçün müntəzəm psixoterapiyada, psixokorreksiyada, psixogigiyenada olan üsullardan, autogen məşqdən istifadə etmək, trening və təlimlərdə iştirak etmək vacibdir. Psixi tənzimləmə elmdə xüsusi istiqamət olaraq müəyyən psixi halın yaranması üçün fiziki və

psixi imkanları optimal istifadə etmək yollarını formalaşdırmaq məqsədi daşıyır. Buna nail olmaq üçün xüsusi yönəlişlərlə beyni bu işə yönəltmək lazımdır. Belə olduqda orqanizmin integrativ fəaliyyəti, konkret problemlərin həllinə yönəlmiş davranışı mümkün olur. Zabit üçün əmrin, verilən tapşırığın uğurlu icrası qələbə deməkdir və Vətənə belə qüsuruz xidmət onun son məqsədidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün isə zabit özünə, davranışına, əhvalına yaxşı nəzarət etməlidir, istənilən vaxt operativ surətdə iş qabiliyyətini bərpa etməyi bacarmalıdır. Yəni xidmət zamanı istənilən mikrofasilələr olduqda zabit özünün sinir-psixi aktivliyini tənzimləməyi və artıq gərginlikdən, psixi tonusun enməsindən məqsədyönlü qaçmalıdır. Tapşırıqdan, kəşfiyyatdan və ya döyüşdən qabaq mövcud olan həyəcan, titrəmə, qorxu və ya əksinə apatiya, süstlük zabitin psixoloji hazırlığının zəif olmasının, əsəblərini, emosiya və hisslərini idarə edə bilməməsinin göstəriciləridir. Belə mənfi emosional hallar arzuolunmaz psixi hallara və emosional stressə səbəb olur [5].

İstənilən psixi tənzimləmənin obyektı sağlam insandır. Hərbi sistemdə zabitlər fiziki, mənəvi, iradi imkanlarına görə sağlam və güclü şəxsiyyətlərdir. Psixi tənzimləmə üsullarını tətbiq edərkən onların fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri, məsələn, özünüqiyətləndirmənin xüsusiyyətləri, yüksək iddia səviyyəsi, liderliyə canatma və s. nəzərə alınmalıdır.

Düzgün seçilmiş ünsiyyət taktikası zabitlərlə işin uğurunu təmin edir. Ünsiyyət zamanı psixi tənzimləmə vasitəsi ilə zabitlərin müsbət və mənfi keyfiyyətlərinin güclənməsinə, həmçinin onların inkişafına mane olan keyfiyyətlərin isə aradan qaldırılmasına nail olmaq mümkündür.

Özünü tənzimləmə (özünətəqlin) metodu sözlə hissini, birinci və ikinci signal sistemlərinin qarşılıqlı təsirinə, vəhdətinə əsaslanır. Zabit dediyi sözü emosional sahəsinə ünvanladığına görə onun təxəyyülü aktivləşir. Nəticədə onda iradi davranış, fiziki və psixi aktivlik, özünənəzarət və s. kimi proseslər müşahidə olunur. Zabit heyətinin psixoloji hazırlığı üçün yararlı olan özünü tənzimləmə metodu autogen məşqin dəyişilmiş formasıdır. Məlumdur ki, autogen məşq (yunan sözü olub, auto – özüm, gen – formalaşan, doğan, yəni «özüm formalaşdığım» deməkdir) fiziki və psixoloji relaksasiya, rahatlıq əldə etmək üçün istifadə olunan xüsusi özünətəqlin üsuludur. Bu metodla zabit istənilən çətin şəraitdə stressdən çıxaraq öz psixi imkanlarını səfərbər edə bilər. Həmçinin şüurlu özünətəqlin vasitəsi ilə o, sinir gərginliyindən, həyəcandan, narahatlıqdan və qorxudan azad ola bilər, məsuliyyətli tapşırığı, əmri icra etməzdən öncə öz gücünü səfərbər edərək, diqqətini cəmləyib, ayıq-sayıq halda, sutkanın istənilən vaxtı onu uğurla icra edə bilər. Adətən, emosional oyanıqlığı, sinir proseslərinin qeyri-sabitliyi, tez-tez əhval-ruhiyyəsinin dəyişməsi ilə seçilən zabitlərə iradi özünü tənzimləmə ilə məşğul olmaq məsləhət görülür. Mütəxəssisin rəhbərliyi altında zabit hazırlığı dövründə 1–2 aya autogen məşq texnikasını mənimsəmək olar. Səhər yuxudan duran kimi və axşam yatmamışdan öncə autogen məşqlə zabit öz vəziyyətini tənzimləyə bilər. Autogen məşqin və digər özünü tənzimləmə metodlarının səmərəli olması üçün seçilmiş sözlər və cümlələr düzgün tərtib edilməlidir. Onlar zabitdə sinir-əzələ boşalması və emosional sakitlik yaratmalıdır. Söz və cümlələr qısa, qəti və aydın olmalıdır. Onlar birmənalı olub, heç bir şübhə doğurmamalıdır [4]. Zabit söz və cümlələri seçərkən özünün fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini və iradi özünü tənzimləmənin məqsədlərini nəzərə almalıdır. Qəti formalı 4–5 cümlə vasitəsi ilə arzuolunan hala gəlmək olar. Məsələn, «Mən sakitəm. Mən indi yaxşıyam. Məni heç nə narahat etmir» və s.

Özünü tənzimləmə vasitəsi ilə bir çox arzu olunan hallara nail olmaq mümkündür:

- 1) fiziki yorğunluğu azaltmaq və ya aradan qaldırmaq;
- 2) iş qabiliyyətini bərpa etmək və ya yüksəltmək;
- 3) emosional və əsəb gərginliyini, stress hallarını azaltmaq və ya aradan qaldırmaq;
- 4) stressogen amillərin təsiri zamanı sakitləşmək;
- 5) yuxunu normallaşdırmaq;
- 6) bütövlükdə psixoloji baxımdan dincəlmək.

İradi səylə həyata keçən özünü tənzimləmə zamanı zabit həm sakitləşir, həm də öz gücünü səfərbər edə bilər. Sakitləşmə zamanı öz sözlərinə diqqət yetirərək zabit əzələlərində boşalma, ətraflarında ağırlıq, istilik və dinclik yarada bilər. Səfərbəredici özünü tənzimləmə vasitəsi ilə əsəb gərginliyindən, həyəcanlı hallardan, qorxu, inamsızlıq və digər mənfi emosional halətlərdən azad olmaq mümkündür. Zabit hazırlığı dövrü gündəlik məşqlər əsasında mənimsənilən özünü tənzimləmə metodlarını həm zabit özü tətbiq edə bilər, həm də gələcəkdə təcəlliyində olanlara öyrədərək onların da davranış və emosional vəziyyətini tənzimləmə işində istifadə edə bilər.

Özünü tənzimləmə vasitəsi ilə gənc zabit zərərli vərdislərdən əl çəkə bilər və bunun üçün o, bəzi məsləhətləri yerinə yetirməlidir:

- zərərli vərdislərin aradan qaldırılmasında o, özünə inanmalıdır;

- pis vərdişlərlə yox, onları yaradan səbəblərlə mübarizə aparmaq lazımdır;
- pis vərdişlər yaradan mənbələri daim aradan qaldırmaq lazımdır;
- pis vərdişləri unutmğa kömək edən xüsusi tapşırıqlar, fəaliyyət növləri fikirləşmək və pozitiv davranışa can atmaq vacibdir;
- müsbət vərdişlər yaratmaqla, pis vərdişləri unutmaq olar;
- pis vərdişlərə dözdükə onlar kök salır. Onları bu gün unutmaq sabahdan asandır. Öz üzərində qələbə insanın ən böyük qələbəsidir.

Hər bir komandir və ya hərbi psixoloq hərbiçiyə həyatda hər bir şeyə onun özünün sərbəst şəkildə nail olmasını təlqin etməlidir. Bu işdə psixoloq məsləhətçi və köməkçi rolunu oynamalıdır. Məlumdur ki, psixoterapiya zamanı psixoloq insanın istinad yeri, əsas və lazımlı keyfiyyətlərə malik olan güclü şəxsiyyətdir. Burada xəstə psixoloqa ümid bəsləyir, psixi tənzimləmə zamanı isə o, ilk növbədə öz gücünə istinad etməlidir. Bu baxımdan özünütənzimləmə üsulları hər bir hərbiçiyə öyrədilməlidir. Hərbi psixoloq çalışmalıdır ki, hərbiçi özünü idarə etməyi, istənilən çətinliyə dözüb, çıxış yolu tapmağı bacarsın. Psixoloq «dayə» rolu oynamamalıdır. Belə olduqda hərbiçi himayədə olmağa alışır və mürəkkəb şəraitdə sərbəst çıxış yolu tapmalı olduqda köməksiz bir adam kimi heç nə edə bilmir və psixi özünütənzimləmə vasitəsi ilə şəraitdən çıxıb bilmir. Gələcəyin zabitinə təlim zamanı həm istənilən şəraitdə öz orqanizmini idarə etmək, həm düşmənlə mübarizəni davam etdirmək, həm də özünün neqativ keyfiyyətlərini pozitivə çevirmək kimi vərdişlər aşılanmalıdır [2]. Bu zaman psixoloji diaqnostika, təlqin, korreksiya və s. kimi üsullardan istifadə etmək vacibdir. Bu zaman hərbi psixoloqun məsləhət fəaliyyəti hərbiçinin gördüyü işin təhlili və qiymətləndirilməsi ilə bağlı olmalıdır. Sonrakı mərhələdə isə o, buraxılan səhvlərin aradan qaldırılması ilə bağlı məşqlər təşkil etməlidir. Psixoloji özünütənzimləmə metodları sırasına xarici və autotənzimləmə, verbal və qeyri-verbal özünütənzimləmə, kontakla və kontaktsiz özünütənzimləmə, cihazla və cihazsız özünütənzimləmə daxildir. Onların hər birindən zabit hazırlığı praktikasında geniş istifadə etməklə onların psixoloji hazırlıq səviyyəsini arzuolunan səviyyəyə çatdırmaq mümkündür. Çətin şəraitdə hərbi psixoloq ilk növbədə zabitin iş qabiliyyətini bərpa etməlidir, mənfi psixi halların qarşısını almalıdır və konkret fəaliyyəti uğurla yerinə yetirmək üçün onlara yardım etməlidir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev N.A., Gözəlov S.S. Hərbi qulluqçuların fərdi-psixoloji hazırlığının aparılması metodikası. Bakı: BAKKM, 2003, 123 s.
2. Şəfiyeva E.İ. Zabit hazırlığının sosial-psixoloji məsələləri. Bakı: Elm, 2006, 332 s.
3. Алиев Б.Г., Мамедова С.И. Социально-психологические проблемы личности несовершеннолетних правонарушителей. Б. БГУ, 1996, 60 с.
4. Подольяк И.В. Практические вопросы военной психологии. М.:Воениздат, 1987, 147 с.
5. Williams T. (Ed.) Posttraumatic stress disorder: a handbook for clinicians. Cincinnati, DC.: DAV., 1997, 465 p.

Аннотация

Роль саморегуляции в поведении военнослужащих Э.И.Шафиева

В статье подчеркивается необходимость использования различных способов саморегуляции в служебной деятельности офицера. Указываются трудности в достижении поставленных целей во время учебно-боевой деятельности при отсутствии саморегуляции. Описывается значение таких способов саморегуляции как аутогенная тренировка, самовнушение, психологическое воздействие в приобретении офицерами новых знаний, умений и навыков.

Summary

The role of self-control in behavior of the military personnel E.I.Shafieva

In article accentuation necessity of use of various ways of self-control for service activity of the officer. Difficulties in achievement both daily, and the fighting purposes are considered at absence of self-control. Value of such ways of self-control as autogenic training, autohypnosis, belief in purchase by officers of new knowledge, skills is described.

ZABITİN İDARƏETMƏ FƏALİYYƏTİNİN PSIXOLOJİ TƏHLİLİ

E.Musayev

AR Müdafiə Nazirliyinin Baş Hərbi İnspeksiyası

Açar sözlər: zabit, idarəetmə, fəaliyyət, psixoloji

Ключевые слова: офицер, управление, деятельность, психологический

Keywords: officer, management, activity, psychological

Xülasə: məqalədə zabitin idarəetmə fəaliyyətinin psixoloji təhlili aparılır.

Giriş

Hərbi məktəblərin kursantları, bir qayda olaraq, birinci zabit vəzifəsinə təyin olunarkən əksər hallarda tabeliyində olanlar üzərində rəhbərliklə bağlı vəzifələrə təyin edirlər. Hətta ilk dövrlərdə zabit bilavasitə rəhbər olmasa da, bununla yanaşı, onun həmişə hərbi rütbəsi aşağı olanlara münasibətdə müəyyən komandanlıq səlahiyyətləri vardır. Gələcəkdə isə, praktiki olaraq hər bir zabit öz xidməti funksiyalarını yerinə yetirərkən ona həvalə edilmiş tabeliyində olanlara münasibətdə rəhbər rolunda çıxış edir. Buna görə də, zabitin hərbi bölmələrə rəhbərlik üzrə psixoloji fəaliyyətinin təhlilinin hərbi məktəbin hər bir gələcək zabiti üçün mühüm əhəmiyyəti vardır.

Zabitin özünü rəhbər kimi dərk etməsi üçün birinci və əsas şərt – bu onun müəyyən hərbi idarəetmə sisteminə daxil edilməsini dərk etməsidir. Bu sistemin kifayət qədər mürəkkəb quruluşu vardır və onun tərkibinə hərbi idarəetmə strukturu, hərbi idarəetmənin hüquqi təminatı, hərbi idarəetmənin informasiya təminatı, hərbi idarəetmənin maddi təminatı və s. strukturlar daxildir.

Hərbi idarəetmənin strukturu hərbi qulluqçular arasında xüsusi səlahiyyətlər verilmiş şəxslərin dəqiq ayrılmasını nəzərdə tutur. Bu kateqoriyaya aid olan şəxslər “rəis” adlandırılır. Tabelikdə olanlar isə “təbə olanlar” adlandırılır. Bölmənin gündəlik həyatında göstərilən şəxslərin fərqləndirilməsi üçün çoxsaylı müxtəlif xarici əlamətlər nəzərdə tutulmuşdur ki, bu əlamətlər hər bir kateqoriyaya məxsus olanları kifayət qədər tanınan edir. Bunlardan ən görünənləri isə xüsusi əlamətlər nəzərdə tutan geyimlərdəki fərqlərdir: parçanın keyfiyyəti, paqonlarda və papaqlardakı və s. fərqlənmə nişanlarıdır. Rəis obrazının “aydınlığını” təmin etmək üçün xüsusi təminat tədbirləri də nəzərdə tutulmuşdur, bunlara onun cərgədəki yeri, bölmənin yerləşdiyi yerdəki yerləri (dəftərxana, komanda məntəqəsi və s.) aiddir.

Hərbi qulluqçunun “rəis” kateqoriyasına aid edilməsi onun avtomatik olaraq idarəetmə strukturuna aidiyyəti olmasını müəyyən edir və onun tərəfindən bir sıra müvafiq hərəkətlərin icra edilməsini nəzərdə tutur. Bunlardan ən əsası – “göstərişlər vermək” imkanındır. Digər tərəfdən, hərbi idarəetmə strukturuna daxil edilmiş hər bir hərbi qulluqçu rəislərin göstərişlərini dəqiq və vaxtında icra etməyə borcludur. Beləliklə, demək olar ki, zabitin hərbi bölmələr və tabeliyində olanlar üzərində rəhbərliklə bağlı fəaliyyəti ilk növbədə onun göstərişlər vermək imkanında və zərurətində, eləcə də onların icrasına nail olmasındadır.

Rəisin təbəçiliyində olanlara nisbətən müəyyən hüquqlarından başqa müəyyən vəzifə öhdəlikləri və cavabdehliyi də vardır. Rəisin vəzifə öhdəlikləri, bir qayda olaraq, ona həvalə edilmiş hərbi bölmənin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Onun əsas vəzifəsi – tabeliyində olanların fəaliyyətinin bu bölmə üçün müəyyənləşdirilmiş norma və qaydaların tələblərinə uyğunluğunu təmin etməkdən ibarətdir.

Göslərilən tələblər həmişə daha geniş sosial strukturların: hökumətin, komandanlığın adından müəyyənləşdirildiyinə görə, onlara riayət edilməsinə görə məsuliyyət ilk növbədə bölmə qarşısında yox, yuxarı instansiyalar qarşısında başlayır.

Qeyd edilənlər qismində bilavasitə rəislər, eləcə də bu hərbi bölmədə maraqları təmsil olunan digər hərbi idarəetmə orqanları çıxış edirlər.

Beləliklə, zabitin ona həvalə edilmiş bölmə üzərində rəhbərliyi üzrə fəaliyyətinin reallaşdırılması üçün əsas vasitə ona daha geniş sosial birlik: xalq, hökumət və komandanlıq adından verilmiş ixtiyar səlahiyyətləridir. Müvafiq olaraq demək olar ki, zabitin bölmə üzərində rəhbərlik fəaliyyətinə onun ixtiyarı çatdığı səlahiyyətlər çərçivəsində həyata keçirdiyi hər şey aiddir.

Zabit idarəetmə sisteminə vahid həlqə qismində çıxış etdiyinə görə, idarəetmə dövrəsinin bütün

həlqələri arasında səlahiyyətlərin və məsuliyyətin bölünməsi məsələsi ortaya çıxır. Həqiqətən də, komandir həmişə öz səlahiyyətlərinin hər hansı bir hissəsini öz tabeliyində olanlara verməlidir ki, onlar o yerində olmadıqda onun adından hərəkət edə bilsinlər. İdarəetmə haqqında elmdə bu “səlahiyyətlərin verilməsi” adlandırılır. Bu prosedurun uğurlu alınması üçün komandir diqqətlə kiçik komandirləri seçməlidir. Bununla komandir təşkilati məsələləri həll etmiş olur.

Məsuliyyətin bölünməsi ilə bağlı məsələ – bu son nəticədə bölmədə baş verənlərə görə kimin məsuliyyət daşıyacağı haqqında məsələdir. Bir tərəfdən, istənilən bölmənin öz bilavasitə rəisi var. Digər tərəfdən, o, həmişə qərarlar qəbul edərkən yuxarı orqanların göstərişlərinə söykənir ki, onlar özləri də baş verənlərə görə məsuliyyət daşıyırlar. Belə vəziyyətdə məsuliyyətdən qaçmaq və ya onu düzgün bölüşdürməmək kimi elementlər ortaya çıxmağa bilər. Yüksəkdərəcəli mürəkkəbliyi olan sistemlərdə bundan qaçmaq üçün vəzifəli şəxsin funksional vəzifə öhdəlikləri ilə yanaşı, ona həvalə edilmiş vəzifələr dairəsinə görə onun şəxsi məsuliyyət prinsipi müəyyənləşdirilir.

1. Müasir zabitin keyfiyyətləri, inkişafı və özünüqiyətləndirmə

Hər bir hərbi üçün insana qarşı yönəldilmiş fikirləri və eyni zamanda rəhbər-zabitə qarşı olan münasibəti bilmək vacibdir. Bununla əlaqədar olaraq qeyd etməliyik ki, “zabit” məfhumunun tam mənası “dövlət adamı”, dövlətin maraqlarını qorumaq iqtidarında olan şəxs mənasını verir. Bununla belə, ordumuzun tarixi əsaslı şəkildə göstərir ki, hərbi qulluq Vətən uğrunda fədakarlığına xidmətlə əlaqədardır. Zabit məsləyinə yüksəkliyinə inamsızlıq heç bir zaman nə pulla, yüksək rütbə ilə, nə də heç bir ordenlə kompensasiya oluna bilər. Hələ general M.İ. Draqomirov yazırdı: “Bizim işimiz fədakarlıq və varından-yoxundan olma üzərində qurulub; kim ki bunu başa düşmür, öz mənfi əməllərindən əl çəkmirsə, o heç vaxt qənaətbəxş zabit ola bilməz”. Bu həmişə belə olub və ordumuz durduqca da belə olacaq.

Müasir dövrün rəhbər-zabitinə əsas tələb – özünün mənəvi inkişafının, hərbi-peşəkar istiqamətinin və ustalığının yüksək səviyyəsinə çatmaqdan ibarətdir. Effektiv ünsiyyətin təmin olunması üçün rəhbər-zabit həm təlim fəaliyyətində, həm də hərbi fəaliyyətdə kommunikasiya (ünsiyyət) qabiliyyətinə yiyələnəlidir. Dinamik sürətdə dəyişilən şəraitə və psixoloji yüklənmələrin profilaktikasına daha yaxşı adaptasiya olmaq üçün zabit yaradıcı fəaliyyətə meyilli olmalı, özünüidarə vərdişlərinə yiyələnəli, daim sağlamlığına diqqət yetirməli və fiziki hazırlıq göstəricilərini yüksəkdə saxlamalıdır.

Rəhbərlik xüsusiyyətlərinin formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi prosesi ani olaraq baş vermir. Bu prosesin özünün ardıcılığı və məntiqi var. Bu prosədə əsas rol kursantın sistemli olaraq özünüqiyətləndirməsi və eyni zamanda gənc zabitdə özündə bu keyfiyyətlərin formalaşması rol oynayır.

Göründüyü kimi, şəxsi keyfiyyətlərin inkişafı mərhələsi ilə qiymətləndirilməsi arasında müəyyən əlaqə var: peşəkar cəhətdən əsas rol oynayan xüsusiyyətlərin inkişafı zamanı özünüqiyətləndirmə yüksəkdən aşağıya doğru olaraq dəyişir, tələb olunan keyfiyyətlər lazımi dərəcəyə gəlib çatdıqda özünüqiyətləndirmə adekvat şəkildə alır.

Zabitlərin özünüqiyətləndirməsi müəyyən bir idealın ehtimal olunmasını tələb edir ki, bunun vasitəsi ilə də özünün real xüsusiyyətlərinin müqayisəsi baş verir. İdeal rəhbər – zabit obrazının xarakteristikası zamanı hansısa tamamlanmış şəxsiyyət modelinə əsaslanmaq lazım deyil, əksinə kursantlar özləri marağında olmalıdırlar ki, özünütəkmilləşdirmə zamanı onlardan tələb olunan keyfiyyətlərə üstünlük versinlər. Bununla əlaqədar olaraq psixoloji araşdırmaların nəticələri maraqlıdır, burada kursantın rəhbər-zabitdə əsas tutduğu xüsusiyyətlər təhlil edilmişdir.

Xüsusilə, zabitlərdən **3 qrup** şəxsiyyət keyfiyyətlərindən istifadə etməklə, ideal rəhbər-zabit obrazını tərtib etmək tələb olunurdu.

Birinci qrupa – işgüzar keyfiyyətlər (ümumi planda hərbi ixtisasına istiqamətlənmə);

İkinci qrupa – iradi xüsusiyyətlər;

Üçüncü qrupa – insanlara münasibət daxil edilmişdir.

Zabitlərin qiymətləndirməsinə əsasən zabit şəxsiyyətində birinci qrupa aid olan aşağıdakı **11 keyfiyyətə** xüsusi önəm (üstünlük) verilir: səlahiyyət (etibar, səriştə), icraçılıq (çalışqanlıq), səliqə, məqsədyönlülük, fiziki davamlılıq, diqqətlilik, düşüncəlilik, ruh yüksəkliyi, cavabdehlik, savadlılıq, əməksevərlik.

İkinci yerdə iradi sferanın 9 keyfiyyəti yer alır: təmkinlilik, möhkəmlilik, dözümlü (səbir, hövsələ), fikrini cəmləşdirmək, inad, qətiyyət, cürət (cəsarət, igidlik), özünüitirməmə (soyuqqanlılıq), ehtiyatlılıq.

Üçüncü yerdə insanlara münasibətdə olan 11 keyfiyyət yer alır: ədalətlik (haqq, insaf), vicdanlılıq (düzgünlük), ünsiyyətçilik, ədəb (tərbiyə, mərifət, nəzakət), düzgünlük, tez inanma (sadələvhlük), həssaslıq (sayıqlıq, canıyananlıq), təvazökarlıq, qayğıkeşlik, xeyirxahlıq.

İdeal zabitə tam zidd olan şəxsi keyfiyyətlər insanlara olan bütün neqativ münasibəti ilə xüsusi çəkiddə verilib. Onların siyahısında **12 keyfiyyət** əks olunub: alçaq, tamahkar, yalançı, ədəbsiz (kobud, qaba), həyasız (sırtıq, utanmaz), arsız, ikiüzlülük (riyakarlıq), xudbin (eqoist), kinli (ədavətçi), zərərli (ziyankar), ləyaqətsiz (şərəfsiz, pozğun, tərbiyəsiz), diqqətsiz.

İkinci yerdə 3 iradi keyfiyyət (xüsusi çəkiyə əsasən): qorxaq, iradəsiz (mütərəddid), zəif iradəli.

Üçüncü yerdə 5 işgüzar keyfiyyət: tənbel, səfeh (qanmaz, başiboş), məsuliyyətsiz, qeyri-məcburilik, yüngülxasiyyət (yelibeyin).

Göstərilən bütün məlumatlar zabitə rəhbər-zabitin psixoloji idealının formalaşdırılmasına əsas yaradır. Zabitə göstərilən bu keyfiyyətlərin formalaşdırılmasını təmin etmək üçün bir sıra psixoloji şərtlərin həyata keçirilməsi vacibdir. Burada ən əsası zabitin özünün şəxsi real qənaətlərinin kifayət qədər sistemativ olaraq hazırlığının və bacarığı imkanlarının dəqiq və tam qiymətləndirilməsi vacibdir.

Bununla əlaqədar olaraq qeyd etməliyik ki, həyatda hər hansı bir məqsədə nail olmaq üçün bu kimi tapşırıqları hamı yerinə yetirməli olur. “Özün özünü tanı” – çağırışı çox qədimdən məlumdur. Belə bir yazı 2,5 min il bundan əvvəl yunan məbədi üzərində yazılmışdır. Ondan bəri bu çağırış özünün aktuallığını itirməmişdir. Misal üçün, gündəlik tutmaqla özünün hərəkətlərini bir sıra dahi pedaqoqlar qiymətləndirmişlər.

Özünüqiymətləndirmənin əsas üsulları özünümüşahidə, özünütəhliletmə, öz işi haqqında hesabat və müqayisədir. Bu iş özünütəhliletmə, özünümüşahidə, öz işi haqqında hesabat və müqayisənin materialları əsasında aparılır. Bu ona imkan verir ki, başqa adamda olan xüsusiyyətləri müşahidə etməklə özündə olanları digəri ilə müqayisə edir.

Zabitlərin özünüqiymətləndirməsi xüsusiyyətinin düzgün formalaşdırılması üçün aşağıdakı suallar üzərində düşünməsi vacibdir:

– Sizin uğur və uğursuzluqlarınızın səbəbi nədir (təlim fəaliyyətində, ictimai işlərdə, başqa insanlarla qarşılıqlı əlaqədə)?

– Sizin bu uğur və uğursuzluqlarınız özünüz haqqında olan fikrinizə təsir edirmi?

– Sizin təlimdəki uğurlarınız bacarıqlarınıza uyğundurmu?

– Çatışmazlıqları düzəltmək və özündə müsbət keyfiyyətləri inkişaf etdirmək mümkündürmü? Siz bu planda nə edirsiniz?

Nəticədə alınmış bacarıqların özünüqiymətləndirmə potensialı düzgün və ya yalnız ola bilər. Hansı nəticənin yüksək və ya aşağı əldə olunmasını mühakimə etmək üçün kursantın həyatda hansı niyyətinin olduğunu bildikdən sonra müzakirə etmək olar. Əgər o öz qarşısında məqsəd olaraq insanlara sevinc gətirmək istəyirsə, onlara yaxşılıq etmək istəyirsə, onda bu ali insani təyinatı uyğundur. Amma əgər onu merkantil maraqlar bürüyürsə (istənilən yolla karyeranı əldə etmək), onda perspektivdə onu sevincdən daha çox məyusluq gözləyəcək.

Hal-hazırda kursant və zabit keyfiyyətlərinin təşəkkül tapmasında “özünüqiymətləndirmədə ayrilik” prosesi müşahidə olunur. Xüsusilə tədqiqatçılar tərəfindən **3 tipik** şəxsiyyətlər qrupu fərqləndirilir:

Birinci qrupda – yüksək özünüqiymətləndirmə;

İkincidə – aşağı özünüqiymətləndirmə ilə;

Üçüncüdə – düzgün özünüqiymətləndirmə ilə seçilənlər yer alır.

O zabitə ki yüksək özünüqiymətləndirmə var, o təkəbbürlü və tənqidə qarşı dözümsüz olacaq. Belə adamlar öz xidmət yoldaşlarına çox yüksək tələblər irəli sürəcəklər. Bu hallarda, adətən, deyirlər: “Öz gözündə tiri görmür, başqasının gözündə tük axtarır”. Təkəbbürlü, özündənrazı adamın tez-tez ətrafdakı insanlarla xoşagəlməz münasibətləri yaranır, o əldə edə bilmədiyi nailiyyətlərə dair qorxu və təşviş keçirir, buna görə də tez-tez şəxsiyyətlərarası konfliktə girir. Belə hal müsbət perspektivin, nizamnamə qaydalarının pozulmasına gətirib çıxara bilər. Əsəb pozuntularının yaranmasına güman yarana bilər.

Aşağı özünüqiymətləndirməsi olan zabit öz imkanlarını düzgün qiymətləndirə bilməyəcək. O özü yaxşı əhval-ruhiyyədən məhrumdur, daim şikayət edir ki, dərslərlə məşğul olmaq üçün şərait yoxdur, necə deyərlər “özü öz üzərindən xətt çəkir” və buna görə də o yaxşılığa doğru dəyişməyə də can atmır.

2. Zabitin rəhbərlik fəaliyyətinin əsas formaları, rəhbərin fərdi keyfiyyətlərinin təzahürü psixoloji faktor kimi

Göründüyü kimi, əslində rəhbəri “**rəhbər edən**” iki əsas amildir. Bunlar – **hakimiyyət və informasiya**. Bunların hər ikisi mənşəyinə görə sosialdır, rəhbərin özü və onun rəhbərlik etdiyi insanların fərdi xüsusiyyətləri ilə bağlı deyil. Buna görə də, belə illüziya yaranır ki, bölməyə insan amilini nəzərə almadan rəhbərlik etmək olar. Əlbəttə, prinsipdə bu mümkündür. Lakin həm rəhbər, həm də onun tabeliyində olanlar həmişə özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik və psixoloji keyfiyyətləri böyük rol oynayan canlı insanlardır. Deyilənlər ilk növbədə rəhbərin öz şəxsiyyətinə aiddir. Onun sosial şəraitdən irəli gələn rəhbər rolunu icra etməsi məhz onun şəxsi keyfiyyətlərindən çox asılıdır.

Rəhbərin qarşılıqlı əlaqə şəraitində davranış tərzini əvvəlcədən müəyyən edən psixoloji elementlərə aşağıdakılar aiddir: **1)** idarəçiliklə bağlı qarşıda duran qarşılıqlı əlaqə aktına göstəriş növləri; **2)** qarşılıqlı əlaqə şəraitinin inkişafını öncədən görən istiqamətləndirici mövqelərin növləri; **3)** hərəkət növləri və vasitələrinin seçilməsini şərtləndirən şəxsiyyətlərarası mövqelərin növləri. Məsələn, şəxsiyyətlərarası mövqə baxımından bölmənin komandiri tabeliyində olanlara qarşı münasibətlərini “**qüvvə**” **tətbiq etmək, “əlaqələndirmək”** və ya “**zəiflik**” kimi vasitələrdən istifadə etməklə qura bilər. Bunların fərqli xüsusiyyətləri hansılardır?

Komandir “qüvvə” tətbiq etməklə şəxsiyyətlərarası mövqeyini tutaraq qarşılıqlı əlaqənin sosial – psixoloji nəticələrini heç də tam olaraq nəzərə almır. Onun hərəkətləri öz düz xətliliyi ilə fərqlənir, tabeliyində olanlara əlaqələri formal əsaslarla qurulur. Nəticədə komandirin tabeliyində olan psixoloji yüklənməyə məruz qala, bu da sonda bölmədə münasibətli vəziyyətlərin yaranması ilə nəticələnə bilər.

Qeyri-standart qərarlar qəbul edilməsi tələb olunan hallarda “əlaqələndirmə” şəxsiyyətlərarası mövqeyini tutan komandir kompromisə və öz səlahiyyətlərini müavinlərinə verməyə meyil göstərir. O, belə imkan olmadıqda münasibətləri pozmaq və münasibətə yaranmasından qaçmaq üçün “**zəiflik**” mövqeyini reallaşdırır. Belə komandir tabeliyindəkilər qarşı tələblər irəli sürərkən ya özünün yuxarıda duran rəhbərlikdən asılı olmamağına istinad edir, ya da inandırma və yolagətirmə kimi vasitələrə əl atır.

Beləliklə, yalnız nəzərdən keçirilən bir keyfiyyətin misalından artıq yaxşı təsəvvür etmək olar ki, rəhbərin fəaliyyəti nə dərəcədə bu və ya digər psixoloji xüsusiyyətlərdən asılıdır. Belə keyfiyyətlər isə çoxdur. Tədqiqatçılar xüsusilə zabitin xidməti tapşırıqları yerinə yetirmək naminə idarəetmə qabiliyyətinə və öz psixi xüsusiyyətlərini idarəetmə bacarığına malik olmasını onun tabeliyində olanlar üzərində rəhbərlik fəaliyyətini icra etmək üçün mühüm amillərdən biri hesab edirlər.

Bununla yanaşı, bütün idarəetmə sisteminin fəaliyyətində tabelikdə olanların fəaliyyəti də böyük rol oynayır. Bölmənin qarşısında duran vəzifələrin reallaşdırılmasının effektivliyi məhz onların sosial rollarını mənimsəmə dərəcəsindən çox asılıdır. Rəhbərlik sahəsində əsgərin təciliyə münasibətdə əsas göstəricilərinə onun şəxsən nə dərəcədə intizamlı olması və bütövlükdə hərbi bölmənin intizamlı olması aiddir.

İnsanların idarə edilməsi ilə bağlı istənilən sistemdə intizam *problemi* həmişə rəhbərlik nəzəriyyəsi çərçivəsindən kənara çıxır. Burada fokusdakı kimi ən azı üç əsas amil biri ilə uyğunlaşır. Birincisi – sistemin öz daxilində təşkilatçılığın və idarə fəaliyyətinin keyfiyyətidir. Burada çox şey müxtəlif insanların bir sistemdə birləşməsinin necə baş verməsindən, komandirin onların məqsəd və hərəkətlərində necə birliyə nail olmağa cəhd etməsindən asılıdır. İkincisi, intizam problemi konformizm, ənənələr, dinamik stereotiplər və s. kimi sosial - psixoloji mexanizmlərin aşkar olunması ilə bağlı olan psixoloji problemdir. Bir qayda olaraq, onların aşkar olunması fərddən üstün xarakter daşıyır və heç də həmişə rəhbərliyin tələbləri ilə uyğunlaşmayan müəyyən münasibətlərə və davranış qaydalarına vadar edir. Nəhayət, mühüm amillərdən biri hərbi qulluqçuların öz xidməti vəzifələrinin reallaşdırılmasına hazırlığı ilə əlaqədar pedaqoji amillərdir. Yəqin ki, öyrədilmiş və tərbiyə edilmiş əsgərlər hələ təsəvvürləri və münasibətləri formalaşmayan əsgərlərə nisbətən özlərinin “**normalara uyğun davranış**” problemlərini tamamilə başqa cür həll edəcəklər.

Bundan başqa, həmişə komandirlə onun tabeliyində olan əsgər arasında xidməti mahiyyətdən başqa şəxsiyyətlərarası münasibətlər mexanizmi ilə əlaqədar müəyyən psixoloji kontekst reallaşdırılır. Bu qarşılıqlı münasibətdə olan hər iki iştirakçının öz davranışları zamanı əməl etdikləri qayda və normaların xidməti qarşılıqlı əlaqənin xarakteri ilə müəyyən asılılığını nəzərdə tutur və bir çox hallarda zabitin kommunikativ bacarığından asılıdır. Bu halda, əgər bu qaydalar pozularsa, komandirlərlə onun tabeliyində olanlar arasında psixoloji gərgin vəziyyət yarana bilər və bu hətta münaqişələrə gətirib çıxara bilər. Buna görə xidməti qarşılıqlı münasibətlərin münaqişəli olması komandirlərlə onların tabeliyində olanlar arasında şəxsiyyətlərarası münasibətlərin meyarı kimi çıxış edə bilər.

Nəzərdən keçirilən və rəhbərlik prosesinin digər psixoloji - pedaqoji amilləri çərçivəsində aşağıdakı iki səviyyəni ayırmaq olar.

Birincisi – zabitin özünün psixoloji - pedaqoji çətinliklərin aradan qaldırılması ilə bağlı fəaliyyətinin səviyyəsidir. O, bu zaman təbii ki, elmin köməyinə arxalana bilər və arxalanmalıdır. Lakin o öz mürəkkəblik dərəcəsinə görə faydalı məsləhətlər və tövsiyələr çərçivəsindən kənara çıxır.

Fəaliyyətin **ikinci səviyyəsi** rəhbərliyin belə şəraitdə istiqamət götürməyin yalnız xüsusi peşəkar hazırlıq keçdikdən sonra mümkün olduğu belə mürəkkəb psixoloji - pedaqoji mexanizmlərinə daxil olmasını nəzərdə tutur. Bura ilk növbədə bölmədə kollektiv daxili münasibətlərin harmonizasiyası ilə bağlı fəaliyyət aiddir. Bu onunla şərtlənir ki, rəhbərlik edilən hərbi bölmə müəyyən sosial-psixoloji reallıqdan ibarətdir. Başqa sözlə, burada rəhbərlik prosesinə və qərarların icrasının təşkilinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən şəxsiyyətlərarası və qrupdaxili münasibətlərin öz qaydaları qüvvəyə minir. Nəticədə istənilən bölmədə həmişə sanki iki paralel struktur fəaliyyət göstərir:

a) formal qrupdaxili strukturdur, bu strukturda hərbi qulluqçunun hərbi fəaliyyətin idarə edilməsi və təşkilindəki mövqeyi onun yeri ilə müəyyən edilir; **b)** qeyri-formal qrup daxili strukturdur. Bu strukturda əsgərin mövqeyi ictimai rəy, daxili əhval-ruhiyyə, şəxsiyyətlərarası münasibətlər, liderlik, adət-ənənələr və s. kimi sosial-psixoloji faktorlardan asılıdır.

Eyni adamlardan ibarət kifayət qədər müstəqil qrupdaxili strukturun mövcudluğu onlar arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqə münasibətlərinin əmələ gəlməsi ilə nəticələnir. Bu halda hər iki struktur bir - birini harmonik olaraq tamamlayır, bunlardan hər birinin fəaliyyətinin effektivliyi əhəmiyyətli dərəcədə artır. Lakin tez-tez bu strukturlar arasındakı qarşılıqlı münasibətlər ziddiyyətli xarakter daşıyır. Belə hadisələrin təsvir edilməsi üçün hətta yeni anlayış da yaranmışdır – bu “hərbi qulluqçular arasında nizamnamədənkənar münasibətlər” anlayışıdır.

Nizamnamədənkənar münasibətlərin mənası bundadır ki, bölmənin həyatında qeyri-formal münasibətlər sistemi rəsmi tabeçilik münasibətləri strukturuna nisbətən daha əhəmiyyətli faktor olur. Bu bölmədə tabeçilik münasibətlərinin əhəmiyyətli dərəcədə deformasiyaya uğramasına səbəb olur. Komandirlərin rolları və vəzifələri heç vaxt belə hüquqları olmayan başqalarına nisbətən daha çox xidmət etmiş əsgərlər, eyni regiondan hərbi xidmətə çağırılmış, eyni milləti və xalqları təmsil edən hərbi qulluqçular və s. tərəfindən mənimsənilir. Belə hallarda komandirin idarəetmə funksiyalarını reallaşdırması bu qeyri-formal strukturların ən fəal nümayəndələrinin aktiv qarşılıqlı əlaqə ilə qarşılaşır ki, bu da zabitlərdə bölmədə idarəçiliyi bərpa etmək kimi qanuni hisslər oyadır. Lakin bunlardan bəziləri səhvən belə hesab edirlər ki, bundan ötrü hərbi bölmənin qeyri-formal strukturların formalaşdırılması və fəaliyyəti üzrə imkanlarını məhdudlaşdırmaq bölmənin bütün qrupdaxili həyatını ciddi reqlamentləşdirmək və qadağalar üsulu ilə hərəkət etmək kifayətdir. Belə yanaşma, bir qayda olaraq, əhəmiyyətli nəticələr vermir, çünki qeyri-formal strukturların fəaliyyəti – bu istənilən hərbi bölmənin həyatında obyektiv psixoloji qanunauyğunluqdur. Buna görə də məsələ qeyri-formal strukturun olub-olmamağında deyil, onun necə olmasında və rəsmi strukturda onunla qarşılıqlı münasibətlərin necə qurulmasındadır.

Bu və ya digər başqa və heç də az vacib və sadə olmayan məsələlərin həlli əsgərin və hərbi kollektivin psixikasının fəaliyyət mexanizminə kifayət qədər dərin səviyyədə yiyələnməyi nəzərdə tutur, buna görə də zabit mütəxəssislərin köməyinə – hissənin psixoloquna arxalanmalıdır.

3. Zabitin idarəetmə fəaliyyətində məlumatlılığın əhəmiyyəti

Zabitin hərbi idarəetmə sisteminə cəlb olunmasının daha bir real göstəricisi də onun idarəetmə məlumatlarının dövr etməsi sisteminə daxil edilməsidir. Məhz informasiya həmin maddiləşdirilmiş da-

şıyıcıdır ki, o zabitin səlahiyyət ixtiyarına malik olmasını təsdiq edir. Həm də tərsinə təsdiq də doğrudur ki, səlahiyyət ixtiyarlarının olması idarəetmə informasiyalarının alınması və ötürülməsi imkanları ilə ifadə olunur. İdarəetmə informasiyaları dedikdə, o məlumatlar başa düşülür ki, onlar rəhbərlik edilən bölmənin yuxarı instansiyaların tələblərinə uyğunluğu haqqında fikir yürütmək imkanı verir. Müvafiq olaraq, informasiya axınlarını “**yuxarıdan - aşağı**” və “**aşağıdan - yuxarı**” kimi ayırırlar. Birinci yuxarı instansiyaların müəyyən bölmənin fəaliyyətinin tələblərinə daim düzəlişlər etmək və onları dəqiqləşdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. İkinci informasiya axını isə bölmədə tələb olunan göstəricilər üzrə real vəziyyətin kifayət qədər tam aşkar olunması zərurəti ilə əlaqədardır.

Bu informasiya axınlarının hər birində zabitin işi öz spesifik xüsusiyyətlərinin olmasını nəzərdə tutur. Belə ki, yuxarı orqanlardan daxil olan informasiya, bu bir qaydada olaraq, eyni zamanda bir çox icraçılara göndərilən ümumiləşdirilmiş müddəalardır. Buna görə də, onda formaləşdirilmiş tələblər kifayət qədər ümumi xarakter daşıyır və icraçılardan onların konkret fəaliyyət şəraitinə “bağlanması” üçün fəal iş tələb edər, bu da ilk növbədə zabitdən bu informasiyanı diqqətlə oxumağı və dərinədən başa düşməyi tələb edir. Başqa sözlə, informasiyanın ümumi mətnindən bölmədə reallaşdırılan fəaliyyət növlərinə bilavasitə aidiyyəti olanlar seçilməlidir. Sənəddə verilən qiymətləndirmə bölmədəki real vəziyyətlə uyğunlaşdırılmalıdır. Aşkar olunan “**fikirayrılıqları**” xüsusi diqqət tələb edən “**fikirayrılığı nöqtəsi**” kimi qəbul edilməlidir. Detallaşdırma əsasında yuxarı instansiyanın tələblərinin reallaşdırılmasına yönəlmiş idarəetmə qərarının ümumi planı formaləşdirilir. Digər tərəfdən, idarəetmə qərarının qəbul edilməsi üçün səbəb bilavasitə bölmənin özündə vəziyyətin dəyişməsinə dair dəqiqləşdirilmiş informasiya ola bilər. Komandir bu məqsədlə bölmənin həyat və fəaliyyətinin bütün sahələrinə dair daim doğru məlumatların əldə edilməsinə cəhd etməlidir. Bununla belə, ayrı-ayrı hadisələr və epizodların arxasında normal fəaliyyətdən kənar çıxma ilə bağlı müəyyən meyillərin olmasını görmək çox vacibdir. Dağınıq məlumatların ümumiləşdirilmiş göstəricilərə çevrilməsi komandirin “**yuxarıdan-aşağı**” informasiya ilə işinin əsasını təşkil edir.

Nəticə

Gördüyümüz kimi, komandir “yuxarıdan-aşağı” və “aşağıdan-yuxarı” məlumatlarla işləyərkən onun fəaliyyətinin əsasını qərar qəbul edilməsi təşkil edir. Yaxşı rəhbər qərar qəbul edərkən öz ağılı, hisslərini və iradəsini səfərbər etməlidir, çünki o, bu anda qərarın tabeliyində olanlar tərəfindən yerinə yetirilməsinin xəyali modelini qurmalıdır. Planın konkretləşdirilməsi qərarın icrasının təşkil edilməsi vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bundan ötrü komandir olan qüvvə və vasitələrdən səmərəli istifadə etməyi bacarmalı, tabeliyində olanlara ümumi işin uğuruna inam aşılamalıdır. O, işin icraçılara qədər çatdırılması metodlarını bilməli, məlumatlandırmanı elə həyata keçirməlidir ki, xidmət yoldaşlarının hərəkətlərinin əlaqələndirilməsini təmin edə bilsin, hər bir hərbi qulluqçuya təşəbbüs göstərməsi üçün kifayət qədər sərbəstlik verə bilsin. Bölmədə şəxsi heyətin öyrənilməsindən başlayaraq axşam yoxlaması və əsgərlərin səhər yerindən qalxmasına dövrü baş çəkməklə qurtaranadək bölməyə rəhbərlik fəaliyyətinin həyata keçirilməsi formaları ətraflı daxili xidmət nizamnaməsində göstərilmişdir. Zabitlər praktikada rəhbərliyin əsas forması kimi ilk növbədə təcəlliyində olan şəxsi heyətin müxtəlif düzülüşləri zamanı onlarla qarşılıqlı əlaqədən istifadə etməlidirlər. Belə qarşılıqlı əlaqənin üstünlüyü ondadır ki, komandir tabeliyində olan hər bir əsgərlə birbaşa ünsiyyət qurmaq imkanı əldə edir, bu halda ona bütün yeni qərarları icraçıların nəzərinə çatdırmaq asan olur. Lakin bu zaman əks əlaqə imkanları əhəmiyyətli dərəcədə azalır. Tezliyinə görə ikinci idarəetmə təsiri – kiçik komandirlərlə keçirilən müşavirələrdir. Bu zaman zabit tabeliyində olanlarla sonradan idarəetmə informasiyasını bilavasitə icraçılara çatdırmalı olan kiçik komandirlər vasitəsi ilə ünsiyyət saxlayır. Bu, idarəetmə təsir prosesini daha operativ və diferensiallaşdırılmış edir. Lakin bu zaman idarəetmə informasiyasının bir həlqdən digərinə ötürülərkən mənasının təhrif edilməsi ehtimalı kifayət qədər böyükdür. Bölmədə real vəziyyət haqqında idarəetmə məlumatlarının toplanması üçün ən məqsədəuyğun variantlardan biri zabitin bilavasitə bu və ya digər prosesin gedişatının müşahidəsinə qoşulmasıdır. Eyni zamanda onun proseslərin effektivliyi haqqında mühakimə etmək üçün geniş meyarlar və göstəricilər sistemi olmalıdır. Göstəricilərin reallıqla əlaqələndirilməsi müəyyən faktlar əldə etməyə imkan verir ki, bu faktlar rəhbərin bölmədə vəziyyətin qiymətləndirilməsi üzrə fəaliyyətində əsas rolunu oynayacaqdır. Bu həm zəruri düzəlişlərin edilməsi, həm

də tabelikdə olanlarda əlavə fəallığa meyil yaradacaqdır. İdarəetmə fəaliyyətinin yekunu qərarın icra edilməsinin təhlilidir. Əhəmiyyətli məqamlardan biri də komandirin tapşırığın icrasının keyfiyyətini qiymətləndirərkən tabeliyində olanlara diferensiallaşmış, lakin ədalətli yanaşmasıdır. Daha da az vacib deyil ki, komandir qərarlar qəbul edərkən öz davranışını tənqidi nöqtəyi-nəzərdən qiymətləndirməyi bacarmalıdır.

Аннотация

**Психологический анализ управленческой деятельности офицера
Е.Мусаев**

В статье представлены результаты психологического анализа управленческой деятельности офицера в ВС Азербайджанской Республики.

Summary

**Psychological analysis of management activity of officer
E.Musaev**

In paper there have been presented psychological analysis of management activity of officer in Armed Forces of Azerbaijan Republic.

**XÜSUSİ TƏYİNATLI ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİNİN
TƏDRİSİNDƏ ORTAYA ÇIXAN ÇƏTİNLİKLƏR**

B.Məmmədov, N.Xəlilova

AR Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

Açar sözlər: xüsusi təyinatlı, ingilis dili, tədris, dinləyicilər, terminlər, qrammatik çətinliklər

Ключевые слова: специального назначения, английский язык, учеба, слушатели, термины, грамматические трудности

Keywords: special-purpose, English, education, audience, terms, grammar difficulties

Xülasə: *məqalədə Xüsusi Təyinatlı Ali Təhsil müəssisələrində ingilis dilinin tədrisində ortaya çıxan qrammatik səhvləri aradan qaldırmaq üçün müqayisəli metod analiz edilir.*

İngilis dili bütün dünyada geniş yayılmışdır və demək olar ki, dünyanın bütün yerlərində bu dildə danışılır. Bu dil İngiltərə və ABŞ xalqlarının ana dilidir. Bu, Avstraliya və Yeni Zenlandiyanın dövlət dilidir. Eyni zamanda, Kanadada, Hindistanda, Pakistanda və bir sıra başqa ölkələrdə bu dildən geniş istifadə olunur. Məhz bu səbəbdən ölkəmiz öz müstəqilliyini qazandıqdan sonra ingilis dilinin tədrisinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Nəticədə ingilis dili ölkəmizin bütün ali tədris müəssisələrində öyrənilməyə kimi, Xüsusi Təyinatlı Ali Təhsil müəssisələrində də onun tədrisinə əhəmiyyətli dərəcədə geniş yer verilir. Nəzərə alsaq ki, hər il Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin, Dövlət Sərhəd Xidmətinin, Daxili İşlər Nazirliyinin Daxili Qoşunlarının, Fövqəladə Hallar Nazirliyinin və digər Hüquq Mühafizə Orqanlarının yüzlərlə zabiti, eyni zamanda mülki heyəti NATO-nun “Sülh Naminə Tərəfdaşlıq Proqramı” çərçivəsində və digər beynəlxalq təşkilatların keçirdiyi seminar, konfrans, təlim, simpozium və bir çox ixtisas kurslarına göndərilirlər. Bu dilin tədrisi onlar üçün olduqca çox vacib və əhəmiyyətlidir. Buna görə də ingilis dilinin tədrisi metodikasının tələb etdiyi kimi, dilin dərinə və hərtərəfli öyrədilməsi lazımdır. Müasir tədrisin bütün forma və metodlarından geniş istifadə edilməsinə baxmayaraq, ingilis dilinin tədrisi, öyrədilməsi və onun dinləyicilər, çavuşlar, gizir və zabitlər tərəfindən mənimsənilməsinə də bir sıra çətinliklər ortaya çıxır.

Tədrisdə ortaya çıxan əsas çətinliklərdən biri hərbi qulluqçuların dilin nəzəri-qrammatik bilikləri unutmaları, Azərbaycan dili ilə ingilis dilinin cümlə strukturu arasındakı fərqləri lazımi səviyyədə təhlil edə bilməmələridir. Hər bir kəs orta məktəbdə oxuduğu zaman doğma dilin qrammatik qaydalarını öyrənir, məktəbi bitirdikdən sonra isə bu bilikləri tədricən unutmağa başlayır. Lakin ingilis dilinin tədrisi zamanı müxtəlif qrammatik qaydaları, terminləri öyrənirlər [4]. Əlbəttə ki, zabitlərimizin uzun müddət ağır müharibə şəraitində və cəbhə bölgələrində xidmət etmələri onların bu nəzəri bilikləri unutmalarına səbəb ola bilər, bir çox hallarda isə yuxarıda qeyd olunan bilikləri unutmaları tədris müddətində canlı müşahidə olunur. Bu leksik, qrammatik və fonetik çətinliyi aradan qaldırmaq isə dərs dəyən müəllimlərin pedaqoji ustalığından xeyli dərəcədə asılı olur.

Müəllim xüsusi hazırlıq keçmiş və peşəkarcasına pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan insandır. Yalnız o, pedaqoji biliklərə müvafiq olaraq hərəkət etməyi bacarır, öz peşə borcunu keyfiyyətlə icra etmək üçün müəyyən olunmuş qaydada məsuliyyət daşıyır. Müəllimin pedaqoji ustalığının çoxlu tərfi vardır. Onların hər birində nə isə yeni bir bacarıq, qabiliyyət, ustalıq, bir sıra pedaqoji və psixoloji keyfiyyətlər göstərilir. Bu mənada təlim, təhsil və tərbiyə sahəsində ustalıq anlayışının məzmunu daim təkmilləşir. Öz işinin ustası olan pedaqoq tədris etdiyi fənni dərinə bilməli, müvafiq elm sahələri ilə yaxşı tanış olmalı, xüsusilə psixologiya elmini kamil bilməlidir.

Müəllimin ustalığı, hər şeydən əvvəl, tədris prosesini təşkil etmək bacarığındadır. Usta müəllim hətta ən əlverişsiz şəraitdə belə tələbələrin bilik səviyyəsinin möhkəmləndirilməsinə və inkişaf etdirilməsinə nail olur. Müəllimin pedaqoji və psixoloji ustalığı öyrənmək bacarığını tələbələrə öyrətməkdə özünü göstərir. Təcrübəli müəllim tədris materialını tələbələrə məşğələdə mənimsətməyə nail olur. Bu isə onlar üçün öyrətmənin mühüm aspektlərindən biri sayıla bilər və verilən ev tapşırıqları bilikləri dərinləşdirmək, möhkəmləndirmək və genişləndirmək vasitəsidir. Müəllimin müvəffəqiyyətinin sirri isə tələbələrin fəaliyyətini dərs ərzində idarə etməkdir. Usta müəllim təlim prosesini fəallaşdırmaq üçün müxtəlif metodlardan istifadə etməklə dərsdə tələbələri düşünməyə məcbur etməyi bacarmalıdır [8].

Hər bir zabit üçün xarakterik fəaliyyət sahəsində çətinliklərin meydana gəlməsi mümkündür. Bu çətinlik tədris və ya dərs müddətində belə ortaya çıxa bilər. Zabitlərin uzun müddət xidməti vəzifələrini döyüş zonalarında yerinə yetirmələri ilə əlaqədar olaraq ingilis dili ilə mütəmadi məşğul ola bilməmələri dilin qrammatik terminlərini unutmalarına səbəb olur. Bu cür hallarda tədris zamanı müvafiq qaydaların öyrədilməsi üçün müqayisəli yanaşma əsas metodlardan biri sayıla bilər.

Müqayisə çox geniş məntiqi əməliyyatdır və demək olar ki, bütün elm sahələrinə aiddir. Müqayisədən nəinki elmi tədqiqatlar zamanı, hətta gündəlik həyatımızdakı adi söhbətlərdə də istifadə edirik. Xüsusən dinləyən tərəf, haqqında danışılan şəxs, əşya və ya hər hansı bir hadisə barədə lazımı məlumatla sahib olmadıqda, danışan müqayisədən daha geniş şəkildə istifadə edir. Dilçilikdə müqayisəli metod və ya müqayisə metodu müəyyən həddə malik üsulları olan elmi tədqiqat vasitəsidir.

Müqayisəli metodun birinci növü olan müqayisəli-tarixi metod yalnız qohum dillərə aid olduğu halda, ikinci növü olan müqayisəli-tutuşdurma metodu həm qohum, həm də qohum olmayan dillərə tətbiq edilə bilər. Müqayisəli-tutuşdurma metodu elə tədqiqat üsulları sistemidir ki, burada müxtəlif dillərə aid ümumi (oxşar) və xüsusi (fərqli) cəhətlər müəyyənləşdirilir. Qohum olmayan dillərin tutuşdurma yolu ilə müqayisəli surətdə öyrənilməsi qohum dillərin həmin yolla öyrənilməsindən bir neçə cəhətdən fərqlənir. Həmin fərqlərdən ən mühümü qohum olmayan dillərin müqayisə-tutuşdurma yolu ilə öyrənilməsinin nəzəri əhəmiyyətidir. Bu metod ana dilində və öyrənilən xarici dildə çətinlikləri ortaya çıxarır. Qohum olmayan dillərin müqayisə-tutuşdurma yolu ilə öyrənilməsinin böyük təcrübi əhəmiyyəti də vardır. Xarici dillərin öyrənilməsi üçün tədris müəssisələrində həmin dillərin öyrənilməsi metodikası üçün müqayisəli metodun bu növü qiymətli material verir.

Azərbaycan dilinin xarici dillərlə müqayisəli surətdə öyrənilməsi sahəsində bir sıra tədqiqat işləri aparılmışdır. Xüsusən, sahəli tutuşdurma üsulu ilə aparılan işlər ciddi nəzəri və təcrübi əhəmiyyətə malikdir. Həmin elmi işlərdə qohum olmayan dillər müxtəlif dil səviyyələrində tutuşdurulub öyrənilmişdir [1,2].

Məsələn: *She wants to study in London.*

O, Londonda təhsil almaq *istəyir*.

İngilis və Azərbaycan dilləri öz qrammatik quruluşlarına görə müxtəlifdir. İngilis dili mənşəyi etibarilə Hind-Avropa dillərinin german dilinə mənsub olub analitik dil hesab olunur; Azərbaycan dili isə genoloji bölgüyə əsasən türk dilləri ailəsində oğuz dilləri qrupunun oğuz-səlcuq yarımqrupuna daxil olub, öz morfoloji quruluşu etibarilə aqlütunativ dil adlanır. Azərbaycan dilində ismin 6 halı olduğu halda, müasir ingilis dilində ismin 2 halı vardır. Bu baxımdan da ingilis və Azərbaycan dilləri arasında ciddi fərqlər mövcuddur. İngilis dilində sözlər arasındakı qrammatik əlaqələr, söz sırası, köməkçi sözlər ilə ifadə edilir. Azərbaycan dilində isə sözlər arasındakı qrammatik əlaqələr şəkilçilər vasitəsi ilə ifadə edilir; həmin şəkilçilər sözlərin kökünə artırılır.

Həm müasir ingilis, həm də müasir Azərbaycan dilinin özünəməxsus cümlə quruluşu, söz sırası vardır. Azərbaycan dili cümlələrində sözlərin sırası nisbətən sərbəstdir: cümlədə sözlərin yerinin dəyişməsi əsasən cümlənin mənasını dəyişmir. İngilis dili (nəqli) cümlələrində nisbətən sabit söz sırası mövcuddur. Mübtəda+xəbər+ ikinci dərəcəli üzvlər (tamamlıq, zərflək).

Məsələn: “Captain John like machine guns” cümləsində mübtəda ilə xəbərin yerini dəyişdikdə “Pulemyotlar kapitan Conu xoşlayır” mənası alınar.

İngilis dilində bir qisim cümlələrdə sözlər belə düzülür: birinci yerdə xəbər, ikinci yerdə mübtəda, sonra isə zərflək.

Məsələn: *There is a grenade on the table.*

Diqqəti bir də bu cəlb edir ki, ingilis dilində hər hansı bir sözün bu və ya digər nitq hissəsinə aidiyyətini və onun mənasını çox vaxt yalnız həmin sözün cümlədəki funksiyasına (sintaktik mövqeyinə) əsasən təyin etmək mümkündür. Buna görə də tədris zamanı müqayisəli-tutuşdurma metodu ən səmərəli metod hesab oluna bilər.

Məsələn: *When did you graduate from the University?*

Siz universiteti nə vaxt bitirmisiz?

Nə vaxt universiteti bitirmisiniz?

Universiteti siz nə vaxt bitirmisiniz?

Universiteti nə vaxt siz bitirmisiniz?

Göründüyü kimi, bu sual cümləsində ingilis dilində yalnız bir formada işləndiyi halda, Azərbaycan dilin də bir neçə yolla işlətmək olur. Buna görə də dinləyicilər tədris zamanı qrammatik terminləri yada salmalı və söz sırasını öyrənməlidirlər. Çünki söz sırası düzgün cümlə qurmaq üçün ən vacib qaydalardan biridir. Bu baxımdan, ingilis sözünün morfoloji təbiətini və onun çox funksiyalılığını müəyyənləşdirməkdə sintaksisin böyük rolu vardır. Ona görə də tədris məşğələlərində onu dərinlən öyrətmək olar.

Bundan başqa, ingilis dilinin tədrisində ortaya çıxan digər çətinlik isə ingilis dilinin fonetik quruluşudur. İngilis və Azərbaycan dillərinin səs sistemi bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənir. İngilis dilində Azərbaycan dilində olmayan və ya Azərbaycan dili səsləri ilə uyğun gəlib, lakin onlardan fərqlənən səslər vardır. Səslərin tələffüzü zamanı ingilis və azərbaycanlılarda danışq üzlərinin vəziyyəti eyni deyildir. Məsələn, ingilis dilində dilönü samitlərin əksəriyyəti yuvaq, Azərbaycan dilində isə diş samitləridir. Yaxud, ingilis dilindəki qoşadodaq [w], dişarası [θ], [ð] dilarxası [ŋ] səsləri Azərbaycan dilində yoxdur. İngilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində [ɪ], [x], [k] samitləri mövcuddur.

İngilis dili Azərbaycan dilinə xas olmayan bir sıra başqa xüsusiyyətlərə də malikdir. Məsələn, ingilis dilində səsin uzun və qısa tələffüz olunması sözün mənasına da təsiri var: [si:t]-oturacaq, [sit]-oturmaq, [ʃi:p]-qoyun, [ʃip]- gəmi.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində diftonqlar [eɪ], [ɪə] və triftonqlar[auə], [aɪə] mövcuddur. Müasir Azərbaycan dilində fizioloji-akustik cəhətdən iki diftonqun (öü), (ou) mövcud olması qeyd olunub [9]. Azərbaycan dilində sözün sonunda samitlər karlaşır. Bu hadisə əsasən sözün mənasını dəyişdirmir: kənd [kənt], kitab [kitap]. Lakin ingilis dilindəki cingilti samitlər sözün sonunda heç vaxt karlaşdırılmır; bu dildə həmin samitlərin sözlərin sonunda karlaşdırılması bunların mənasına təsir edir: [bed]- çarpayı, [bet]- mərc.

İngilis dilində saitlərin oxunuşu onların sözdəki vəziyyətindən çox asılıdır. İngilis dilində bir hərfin bir neçə səs verməsi, o cümlədən hərflə birləşmələrinin olması tələbələrə oxu qabiliyyətinə və tələffüzündə bir sıra çətinliklər yaradır. Azərbaycan və türk dilli insanlar üçün ingilis dilinin [v] və [w] səslərindəki fərqləri ayırd etmək, həmçinin iki nitq hissəsinin vurğu vasitəsi ilə fərqlənməsi dilin öyrənilməsində zabitlərə çətinlik törədir [3].

Məsələn: travel ['trævl]

Forgive [fə'gɪv]

water ['wɔ:tə]

shadow [ˈʃædəu]

write [raɪt]

İngilis dilini yeni öyrənməyə başlayan zabitlər çox zaman [v] və [w] səslərinin eyni cür tələffüz edildiyini düşünürlər. Lakin bu fərqləri izah etmək, hansı hallarda [w] səsinin oxunmaması müəllim üçün vaxt və peşəkarlıq tələb edir. Həmçinin ingilis dilində bir sıra sözlər vardır ki, onların yazılışı və deyilişi eynidir, lakin müxtəlif nitq hissələrinə aid edilir. Onlar yalnız vurğu vasitəsi ilə fərqlənir. Əlbəttə, çox hallarda zabitlərə iki nitq hissəsinə müxtəlif vurğu ilə demək çətinlik törədir. Əsasən sözü cümlədəki yerinə görə hansı nitq hissəsinə aid olduğunu ayırd edə bilirlər.

Məsələn: I got a present yesterday. (isim)

He presented his watch to his brother. (fel)

Bütün bu çətinliklərin aradan qaldırılması üçün zabitlərin mütəmadi dinləmə materiallarından istifadə etmələrinə çalışmaq lazımdır.

İngilis dilini öyrənmək öncədən göründüyü kimi, çox çətin və yerinə yetirilə bilməyən tapşırıq deyil. İstənilən məqsədə çatmaq üçün danışığı düzgün qurmaq və səhvlərdən çəkinmək lazımdır. Lakin bu səhvlər dilin qrammatikasını bilməməklə deyil, düzgün nitqi qurmaq üçün müəyyən çətinliklər yaradır. Dilin tədrisində önəm daşıyan əsas məsələlərdən biri də dinləyicilərdə özünəinamı aşılamaqdır. Bu ən çox müəllimdən asılı olur. Əksər hallarda onlar “səhv etməmək” üçün istər dərs müddəti, istərsə də dərsləndən zamanlarda həmin dildə danışmaqdan çəkinirlər. Bu da öz növbəsində dilin öyrənilməsində çətinlik yaradır, nitqin inkişafına mane olur. Müəllim isə nitqin inkişafı üçün yalnız həmin dildə dərsi aparmağa çalışmalı, hər bir halda onları ingilis dilində danışmağa məcbur etməlidir. Bu çətinlikləri aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

1. Fikrin qrammatikaya cəlb olunması – bu ən çox rast gəlinən səhvlərdən biridir. Araşdırmalar da onu göstərir ki, qrammatikanın hədsiz fəal və müntəzəm öyrənilməsi nitq qabiliyyətini aşağı salır. Ona görə ki, qrammatikanın öyrənilməsi məntiqi düşüncə üçün çətin olsa da, real danışıq zamanı bir sıra qanunauyğunluqları öyrənməklə dili mənimsəmək mümkün olur. Həmçinin yalnız qrammatikaya önəm verdikdə öyrənilən qaydaları tətbiq etmək üçün zamanın qalmamasıdır. Buna görə də çalışmaq lazımdır ki, həm danışıq, həm də qrammatika eyni səviyyədə öyrənilsin və doğma dildə danışanın nitqinə qulaq asılsın.

2. Əsasən diqqətin danışılan fikrə yönəlməsi – çox vaxt dinləyicilərin fikirlərini düzgün çatdırma bilmədikləri üçün danışıq zamanı diqqətləri danışacaqları fikrə yönəlir. Lakin onu da unutmamaq lazımdır ki, hətta doğma dilin daşıyıcısı belə öz dilində fikrini çatdırmaqda çətinlik çəkə bilər və eyni zamanda səhvlərə yol verir. Danışıq zamanı əsas diqqət öz fikrini anlaşılan şəkildə izah etməkdir. Əvvəllər buraxılan səhvlər isə tədricən aradan qaldırılacaqdır.

3. Dərstdən yayınma – dərs buraxmaq, metodiki vəsaitin çatışmazlığı, müəllimlərin müntəzəm dəyişilməsi – bunlar ingilis dilinin yaxşı səviyyədə öyrənilməsinə mane olan səbəblərdən hesab olunur. İlk növbədə ingilis dilinə ayrılan zaman düzgün bölünməli və plan üzrə təşkil olunmalıdır. Çünki istənilən məqsədə çatmaq üçün dil dərsləri intensiv və cədvəl üzrə keçirilməlidir. [6]

İngilis dilinin tədrisi yalnız ümumi ingilis dili ilə (General English) bitmir. Çünki ingilis dilinin tədrisi zamanı hərbiçilərə xüsusi hərbi terminlər, hərbi vaxtlar və hərbi qısaltmalar da öyrədilməlidir. Onların beynəlxalq konfrans, təlim və seminarlarda iştirakı zamanı heç də öyrəndikləri biliklər kifayət etmir. Buna görə də onlara ümumi ingilis dili ilə yanaşı, hərbi ingilis dilinin də öyrənilməsi vacib hesab edilir. Lakin bu heç də asan deyildir. Çünki ingilis dilini yeni öyrənməyə başlayan dinləyicilər, o cümlədən zabitlər qarşılaşdığı bir sıra çətinliklərlə yanaşı, hərbi terminologiyamı da öyrənməli olurlar.

Hərbi terminlərin öyrənilməsi, həmçinin hərbiçilərin şəxsi təcrübələri ilə də sıx əlaqədardır. İllərlə qazandıqları təcrübələri xarici dildə ifadə etməlidirlər. Eyni zamanda, onların öyrəndikləri sözlərin hərbi termin olaraq başqa mənada işlənməsi digər çətinliklərdəndir. Çünki dinləyicilər və zabitlər danışıqda işlətdikləri sözləri hərbi termin kimi başqa mənada öyrənməli olurlar.

Məsələn: battery – batareya, lakin hərbi termin kimi “diviziya, batareya;”

Campaign – kompaniya, hərbi: hərbi əməliyyat

Bundan başqa, bir sıra söz birləşmələri hərbi termin kimi fərqli mənalarda işlədilir.

Məsələn: bloodbath – qırğın;

Dogfight – hava döyüşü (iki qırıcı təyyarənin döyüşməsi).

Həmçinin qısaltmalar da hərbi ingilis dilinin öyrənilməsi zamanı mühümdür [7].

Məsələn: CASEVAC – casualty evacuation

IFV – infantry fighting vehicle

Beləliklə, Xüsusi Təyinatlı Ali Təhsil müəssisələrində ingilis dilinin tədrisində ortaya çıxan qrammatik çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün müəllimlər əsasən müqayisəli metoddan istifadə edirlər. Bundan başqa, dinləyicilərdə özünəinamı aşılamaq, mütəmadi ingilis dilində danışmağa məcbur etmək, hərbi terminləri düzgün şəkildə bölərək hər dərstdə bu terminləri istifadə etmək mühüm cəhətlərdən biridir. Bu cəhətlər tədris müddəti yaranan bu kimi çətinliklərin aradan qaldırılmasına kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Ümumi dilçilik – Ağamusa Axundov “Şərq-Qərb”. Bakı. 2006
2. Difficulties in learning English as a Secondlanguage, Dr.R. Kannan, Issue 5, Vol.8, 2009 (www.esp-world.info)
3. www.en.wikipedia.org
4. www.festival.1september.ru
5. www.euroeducation.com.ua
6. www.native-english.ru
7. www.cheloveknauka.com

8. Ə.Paşayev, F. Rüstəmov, Pedaqogika. Bakı, "Elm və Təhsil" – 2010

9. A. Axundov Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı, 2013.

Аннотация

**Трудности обучения английского языка в ВУЗ-ах специального назначения
Б.Мамедов, Н.Халилова**

В статье анализируется метод сравнения для устранения возникающих грамматических трудностей в преподавание английского языка в высших образовательных учреждениях особого назначения.

Summary

**Difficulties in teaching English language at High School of special-oriented
B.Mamedov, N.Khalilova**

In paper in order to overcome the grammatical difficulties while teaching English at Special-oriented institutions of higher education teacher have to use the comparative method of teaching.

HƏRBİ SAHƏNİN İNKİŞAFINDA HƏRBİ KƏŞFİYYAT

V.M. Məmmədov

Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyi

Acar sözlər: kəşfiyyat, hərbi kəşfiyyatın inkişafı, kəşfiyyat kadrlarının hazırlığı, optimallaşdırılma, kəşfiyyat-zərbə kompleksi, məlumatın sintezi, vahid mərkəz qovşağı, təşkilatı dəyişikliklər, məlumatların təhlili, xarici dillər, informasiya müharibəsi, texnoloji irəliləyişlər, kəşfiyyat analitikləri

Ключевые слова: разведка, развитие военной разведки, подготовка кадров разведки, оптимизация, разведывательного ударный комплекс, синтез информации, единый центральный узел, организационные изменения, анализ информации, иностранные языки, информационная война, технологические прорывы, аналитики разведчики.

Keywords: intelligence, develop of military intelligence, intelligence personel training, optimistic, intelligence assolt complex, gather of information, joint staff centre, organizational changes, investigate of information, foreign language, information war, technical improvement, intelligence analytics.

Xülasə: məqalədə hərbi sahənin inkişafında hərbi kəşfiyyatın rolu analiz edilir.

1. Hərbi kəşfiyyatın inkişafı (optimallaşdırılması)

Kəşfiyyat silahlı qüvvələrin vacib sahəsi olub «bəşəriyyətin taleyi»nin və ya, ən azından, onun bir hissəsinin idarə olunmasına iddialı olan hər bir dövlətin «hərb məşininin» uğurlu fəaliyyətinin vacib elementi sayılır.

ABŞ hərbi kəşfiyyatının nəzəriyyəçilərindən və eyni zamanda təcrübəsi ilə məşğul olan insanlardan biri Ceyms Fitsaymonds «Hərb işində kəşfiyyat və inqilab» əsərində qeyd etmişdir: «*Kəşfiyyat vasitələri komandirə döyüş meydanında vəziyyəti həmişə nəzarət altında saxlamaq imkanını verib və verir; məlumatların təhlili sistemləri komandalara tez çatdırılmasını və döyüş əməliyyatlarının aparılma tempinin sürətləndirilməsini hazırda əsasən təmin edir, yüksək sərrastlığa malik uzaqvuuran silahlar isə, hədəfi gizli məhv etmək imkanını verir*». Nəticədə, C.Fitsaymondsun dediyinə görə, «*bu və ya digər vasitələr müharibənin aparılma qayda və üsullarını köklü şəkildə dəyişə bilər və dəyişməlidir...*».

Hərbi ekspertlər arasında döyüş yolunu keçmiş, tanınmış amerikalı general Çarlz Xornerin fikrincə, «*döyüş meydanında qələbə ancaq düşmənin niyyətini bilmək şərti ilə əldə oluna bilər ki, bu da hərbi kəşfiyyatın başlıca vəzifəsidir*».

Əgər gələcəkdə uğurlu döyüş əməliyyatlarının aparılması üçün hazırda qəbul edilən və mahiyyəti minimal itkilərdə və mülki əhaliyə mümkün qədər az zərər verməklə yüksək sərrastlığa malik olan adi və yeni fiziki prinsiplərə əsaslanan məhvetmə vasitələrini tətbiq etmək hesabına strateji üstünlüyə nail olaraq sürətli və qətiyyətli qələbəni əldə etməkdən ibarət olan tələblərə istinad etsək, onda **hərbi kəşfiyyatın inkişafı (optimallaşdırılması) aşağıda göstərilən istiqamətlər üzrə həyata keçirilməlidir:**

– global nəzarət zonasının təmin edilməsi, fəaliyyətin bütün hava şəraitlərində mümkünlüyü, sükunətin istənilən vaxtında quruda, dənizdə, havada və kosmosda stasionar və hərəkətdən hədəflərin aşkar edilməsi;

– döyüş əməliyyatlarının bütün mərhələlərində maksimal sayda həqiqi hədəflərin ayırd edilməsi (tanınması) və yanlış hədəflərin kənarlaşdırılma imkanına nail olunması;

– ümumi fonda digər hədəflərin arasından strateji əhəmiyyətli hədəfləri birinci növbədə təyin etmək, eləcə də məhv edilməsi düşmənin fəaliyyətini «döyüş meydanı»ndan başlayaraq milli iqtisadiyata qədər iflic edə biləcək kritik infrastruktur obyektlərini aşkar etmək bacarığı;

– hədəfgöstərmə məlumatlarının real zaman ərzində ötürülməsi imkanının təmin edilməsi, o cümlədən yüksək sərrastlığa malik döyüş sursatları tətbiq edildiyi vaxt onların dəqiqləşdirilməsi və dəyişdirilməsi;

– öz silah və döyüş texnikasının (SDT) cəmləndirilmiş tətbiqinə mane olan düşmənin müvafiq vasitələrinin fasiləsiz və etibarlı susdurulması;

– düşməndə texnoloji irəliləyişlərin və qarşıdurmanın nəticəsinə təsir edəcək yeni məhvetmə və qoşunları idarəetmə vasitələrinin, eləcə də əməliyyat planlarının, qabaqcıl konsepsiyaların və doktrinaların vaxtında aşkar edilməsi;

– real və ya ona yaxın zaman ərzində qoşunların fasiləsiz operativ idarə edilməsinin təmin edilməsi.

Analitiklər qeyd edirlər ki, bütün göstərilmiş istiqamətlərin həyata keçməsi üçün **hərbi kəşfiyyat kadrlarının hazırlığı sisteminin köklü şəkildə yenidən qurulması vacibdir**. Bu zaman hərbi kəşfiyyatçıların tək-cə texniki fənləri yox, həm də filologiya, ölkəşünaslıq, dinşünaslıq, psixologiya və s. kimi humanitar fənlərin öyrənilməsinə diqqət yetirilməlidir.

2. Kəşfiyyat-zərbə kompleksi

Ekspertlər qeyd edirlər ki, yuxarıda göstərilən istiqamətlərin həyata keçirildiyi halda mükəmməl «kəşfiyyat-zərbə kompleksi» bərədə danışmaq olar.

Belə kompleksin silahlı qüvvələr çərçivəsində formalaşdırılması sahəsində irəliləyişi əldə etmək üçün zəruri olan əsas texnologiyalar, əsasən, artıq mövcuddur, yaxud yaxın zamanda mütləq meydana gələcək. Son illərin, xüsusilə Əfqanıstan və İraqda, hərbi münaqişələrin gedişatı zamanı nəinki eksperimentlərin keçirilməsi, hətta real zaman ərzində zərbə platformaları ilə uzaqlaşdırılmış kəşfiyyat aparatları arasında qarşılıqlı əlaqənin olması üzrə «döyüş sınaqları» keçirilmişdir. Buna misal kimi “Assolt Breyker” kəşfiyyat-zərbə kompleksini qətirmək olar.

Buna baxmayaraq, amerikalı ekspert C.Fitsaymonds etiraf edir ki, bütövlükdə əməliyyatın keçirilmə rayonunda və ya döyüş əməliyyatları teatrında real zaman ərzində bütün hədəf və atəş vasitələri arasında «sensor-məhvetmə vasitəsi» ilə fasiləsiz əlaqəni təmin edən mükəmməl «kəşfiyyat-zərbə kompleksi»nin yaradılması üçün hazırkı potensial hələ də kifayət etmir.

Hərbi sahədə daha çox inkişaf etmiş dövlətlərdə, komandanlığa mühüm məlumatları təqdim etmək iqtidarında olan geniş çeşiddə aşkaretmə vasitələri artıq mövcuddur. Lakin bu vasitələr tərəfindən ayrı-ayrılıqda təqdim olunan, hətta analitik işlənmiş belə informasiyanın tərkibində çox vaxt ziddiyyətli məlumatların olması komandiri ancaq çəşdirir.

Özünüzlüyündə vacib əhəmiyyət kəsb edən aşkaretmə vasitələrinin və platformaların sayının kütləvi artırılması məsələsi, artıq uzun illərdir ki, hərbiçilər qarşısında **hədəflərin axtarılması və sonradan onların məhv edilməsi üçün dəqiq tanınması və bölüşdürülməsi prosesində uyğunluğa nail olma** məsələsi qədər durmur.

Müxtəlif aşkaretmə vasitələrindən fasiləsiz, dəqiq və etibarlı məlumatların istifadəçiyə təqdim olunma prosesində məlumatların real zaman ərzində vahid təsvir şəklinə ilkin olaraq salınması (sintezi) elementi çox ağır sayılır. Bununla belə, tək-cə döyüş əməliyyatları teatrında, real zaman ərzində müxtəlif kəşfiyyat vasitələri arasında əməliyyat uyğunluğu bacarığının olması yox, həm də ikincidərəcəli məlumat kütləsindən maraqlara cavab verən hədəflərin seçilməsi prosesində yüksəkdərəcəli müstəqil fəaliyyət göstərmə bacarığının olması tələb olunur.

İlk baxışda elə təsəvvür yaranır ki, indiki zamanda məlumatın sintezi üzrə imkanlar artıq reallaşdırılıb və əsasən analitik – operatorların dəqiq işindən asılıdır. **Lakin məhz bu fikir, subyektivizmə yer verdiyi üçün, bəzən bütün görülməli işin keyfiyyət səviyyəsini aşağı salır.**

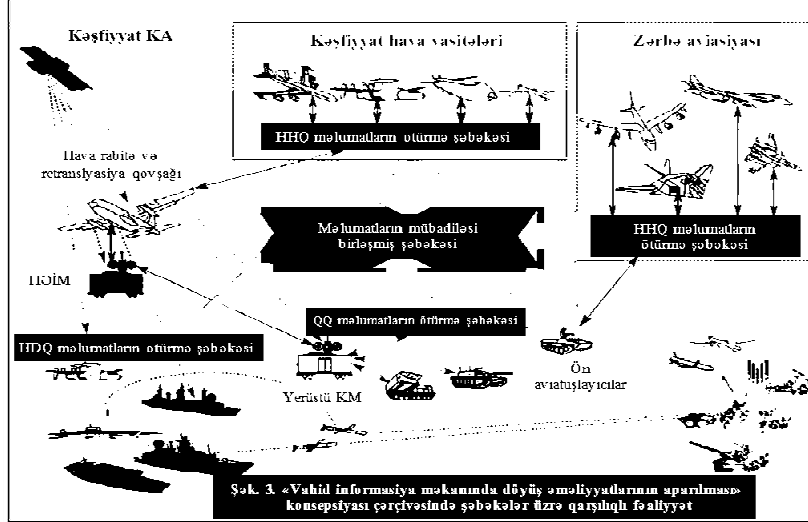
Texnologiyalara bütövlükdə istinad etməyin tərəfdarları olan hərbi ekspertlər qeyd edirlər ki, nəticə etibarilə kəşfiyyat məlumatlarının toplanması sahəsində (texniki vasitələrin köməyi ilə toplanan məlumatlar daxil olmaqla) həqiqi texnoloji irəliləyişlərə **ancaq çox sayda hədəflərin təhlilini, seçilməsini və bölüşdürülməsini bacaran dinamik kompüter modelinin yaradılması yolu ilə nail olmaq olar. Bu model düşmənin zəif yerlərini (kritik əhəmiyyətli obyektləri) avtomatik rejimdə tapmaqla yanaşı, məhvetmə vasitələrini onlara yönəltmək iqtidarında olmalıdır.** Nümunə kimi “Cistar” kəşfiyyat-zərbə kompleksini çəkmək olar.

Bununla əlaqədar olaraq ön plana yeni bir məsələ çıxır – **qərar qəbul edən instansiyalara məlumatların aidiyyətə görə çatdırılması**. Söhbət təhlil edilməmiş və əsasən texniki kəşfiyyat vasitələrindən gələn məlumatlar kütləsindən yox, mühüm və yoxlanılmış kəşfiyyat məlumatlarından gedir.

Ceyms Fitsaymonds qeyd edir ki, real vaxta yaxın zaman ərzində məlumatın bilavasitə aşkaretmə vasitələrindən istifadəçiyə bu cür «ağıllı surətdə təqdim olunması», **bütün prosesin tamamilə avtomatlaşdırılmasını tələb edəcək.** Amerikalı ekspert davam edərək deyir ki, bununla belə, bu cür formalaşdırılan «sistemli mərkəzləşdirilmə» **vahid mərkəzi qovşağın zəif nöqtəsini istisna etmək üçün**

(söhbət «şəbəkə sistemlərindən» gedir) əməliyyatların müxtəlif qovşaqlar arasında bölüşdürülməsi imkanını nəzərə almalıdır.

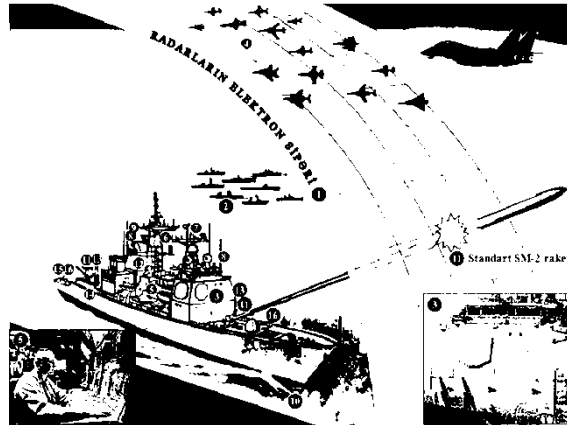
Nəticədə özünün yekun konseptual quruluşuna görə «kəşfiyyat-zərbə kompleksi» özütənzimlənen kompüter sisteminə çevrilməklə yanaşı, onun kəşfiyyat və zərbə – ayrı alt sistemləri kompleksin virtual idarəetmə sisteminə girişini və sonradan çıxışını özləri icra edəcək və vahid informasiya məkanında əməliyyatların aparılması konsepsiyası çərçivəsində yaradılan şəbəkələr arasında qarşılıqlı fəaliyyət təşkil edəcək (şəkil 1).

Şəkil 1.

Kompleksin özü hər bir kəşfiyyat və məhvetmə vasitəsi üçün optimal hərəkət alqoritmini müəyyən etmək iqtidarında olacaq: aktivləşdirməni və onun dayandırılmasını, hədəfgöstərməni və hədəfə maksimal effektlə tuşlanmanı. Bununla belə, bunu insandan daha tez edəcək.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu ideyanın reallaşdırılması istiqamətində amerikalılar tərəfindən çox mühüm addım artıq atılıb. Bu ideyanın real çizgilərini, ikimininci illərin əvvəllərində, «İDJİS» sistemi mərkəzi elementi sayılan və ABŞ HDD bir çox kreyser və esmineslərin təchiz olunduğu universal çoxməqsədli silahları idarəetmə sistemi şəklində görə bilirik (şəkil 2).

Şəkil 2. «İDJİS» sistemi

AEGIS (İDJİS) – bir-biri ilə bağlı sensorlaşəbəkəsi və kompüterlərdən, eləcə də Mk 41 universal şaquli buraxma qurğusundan buraxılan Standard missile 2 (SM-2) birinci nəsil tutucu-raketlərdən və daha təkmilləşdirilmiş Standard missile 3 (SM-3) tutucu-raketlərdən ibarət zərbə-döyüş vasitələrindən ibarət çoxməqsədli döyüş informasiya-idarəetmə sistemidir (ÇDİİS).

İdarəetmə orqanlarının vacib tapşırığı cari vəziyyət haqqında kəşfiyyat məlumatlarının lazımı sayda istifadəçilərə vaxtında çatdırılması sayılır.

Ekspertlər qeyd edirlər ki, kəşfiyyat «Kəşfiyyat-zərbə kompleksi» konsepsiyasının məntiqi inkişafı kimi müharibədə informasiyanın gələcəkdə olan üstünlüklərinin dərin əməliyyat, təşkilati, iqtisadi, mədəni və digər ilkin şərtlərini tam şəkildə nəzərə almağa hazır olmalıdır.

3. Təşkilati quruluşda dəyişikliklər

Xarici ekspertlər göstərir ki, məlumatların istifadəçiyə çatdırılması üzrə əməliyyat cəhətdən bir araya sığmayan sistemlərin hərbi kəşfiyyatın vahid quruluşuna daxil edilməsi, **qaçılmaz olaraq ar-dınca dərin təşkilati dəyişiklikləri gətirəcək** və bu dəyişiklikləri, sözün əsl mənasında, inqilabi dəyişikliklər kimi adlandırmaq olar.

Təbii olaraq birinci növbədə real zaman rejimində gələn məlumatların təhlili və işlənmiş informasiyanın dərhal əlaqədar instansiyalara çatdırılması ilə məşğul olan orqanların funksiyalarının birləşdirilmə prosesinin nəticələrinə hazır olmaq lazımdır. **Bunun üçün uyğunluğun yüksək səviyyəsi tələb olunacaq, işin mahiyyətinə görə isə, kəşfiyyat məlumatlarının toplanması, təhlili, saxlanması, çıxarılması və məruzəsi üzrə tapşırıqların standartlaşdırılması** tələb olunacaq. Müvafiq olaraq, kəşfiyyatın yeni «arxitekturasına» uyğunlaşmayan instansiyalar, prosedurlar və sənədləşmə mübadiləsi ləğv olunacaq və ya öz-özünə sıradan çıxacaq.

Birbaşa məruzə forması, kəşfiyyat məlumatlarının real zaman ərzində onu aşkar edən vasitələrdən istifadəçiyə qədər keçməsinə nəzərdə tutur və **aralıq orqanların və vəzifələrin olmasının zərurətini istisna edəcək.**

Gələcəkdə «kəşfiyyat» və «komanda» funksiyalarının tam birləşməsi olmasa da, bu funksiyaların ənənəvi şəkildə ayrılması aradan götürüləcək. **Rabitəçi, pelenqatorçu, kriptografçı, operator-analitik və s. kimi kəşfiyyat sahəsinə aid ixtisaslar, ehtimal olunur ki, ümumiyyətlə, vahid informasiya quruluşunda birləşdiriləcəklər.**

4. İnsan amili

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, məlumatın toplanması və təhlili məsələləri qismən, avtomatlaşdırma və kompüterləşdirmə hesabına həll edilə bilər. Lakin bu məsələlərin tam həcmdə və yüksək effektivliklə həll edilməsi üçün, kəşfiyyatçı-analitiklərin əməyindən **hələ nisbətən uzun müddət istifadə etmək lazım olduğunu ekspertlər etiraf edirlər.**

Bununla əlaqədar, bu işin keyfiyyəti bütövlükdə kəşfiyyatçı-analitiklərin seçimindən və hazırlığından asılıdır. Onların bu və ya digər hadisəni düzgün qiymətləndirmək bacarığından rəhbərlik tərəfindən verilən qərarların əsaslandırılmış və vaxtında olması asılıdır.

Kəşfiyyatın analitik «şəxəsinin» işinin uğurlu olması, əsasən, onun rəhbərinin şəxsiyyətindən və müvafiq olaraq analitik əməkdaşların keyfiyyətli seçimindən asılıdır.

Ekspertlər qeyd edirlər ki, kəşfiyyat məlumatlarının təhlili üçün mütəxəssislərin seçim meyarları peşəkar əməliyyatçıların seçim meyarlarından xeyli dərəcədə fərqlənir. Analitiklər fitri və ya sonradan formalaşmış təfəkkürlərinə görə, həmçinin məlumatlarla daha sıx qarşılaşdıqları üçün başverən hadisələri həmkarları olan əməliyyatçılardan fərqli olaraq özünəməxsus tərzdə daha sistemli və dərin şəkildə dərk edirlər.

Beləliklə, ölkə rəhbərliyinə təhlilin nəticələrini məruzə etmək səlahiyyətində olan kəşfiyyat təşkilatlarının rəhbərlərini peşəkar-analitiklər kateqoriyasından olan, yaxud kəşfiyyatın analitik bölmələrində iş təcrübəsinə malik olan insanların tərkibindən təyin olunması məqsədəuyğundur.

Belə bir sabit fikir mövcuddur ki, kibernetika, elektronika və s. üzrə ən dərin nailiyyətlər belə, heç vaxt, hətta kəşfiyyat məlumatlarının supermüasir təhlili sistemi yaradılsa belə, insan tərəfindən qərarların qəbul edilməsinə olan zərurəti aradan qaldırmayacaq.

Amerikalı ekspert C.Fitsaymonds qeyd edir ki – *«yalnız yaxşı məlumatlandırılmış mütəxəssis müharibə dumanında nisbi dəyərlərlə bağlı mahiyyətə subyektiv lakin düzgün qərar qəbul edə bilər».*

5. Xarici dillər

Bütün dünya kəşfiyyatlarının həll baxımından qarşılaşdığı daha bir problem xarici dil məsələsidir. Uzun illərin təcrübəsi göstərir ki, kəşfiyyatçının, əməliyyatçı ilə yanaşı, həm də analitikin ən vacib aləti onun xarici dili bilməsidir (daha yaxşı – bir neçə dili). Dilə yiyələnmə – kəşfiyyat obyektini olan dövlətin mədəniyyətinin əsaslarını və onun hərbi potensialının bütövlükdə öyrənilməsinin elementlərindən biri kimi, kəşfiyyatçının hazırlığının və tərbiyə edilməsi prosesinin ən vacib hissəsi sayılır.

Xarici dillərin keyfiyyətli öyrənilməsi, həmçinin bu prosesə çox sayda kəşfiyyatçıların cəlb edilməsi həqiqətən də çətin həll olunan məsələ sayılır.

Klassik və ədəbi dillərə yiyələnməni akademik auditoriyalarda, xüsusiləşdirilmiş kurslarda təşkil etmək olar, lakin kəşfiyyatçının keyfiyyətli işi üçün vacib olan praktiki biliklərə, yalnız o dilin mövcud olduğu «mühitə düşməklə» nail olmaq mümkündür.

Ekspert Con Kiqan təsdiq edir ki, dil problemi yalnız İsrail xüsusi xidmət orqanlarında, demək olar ki, yoxdur. Çünki əhalisi arasında, müvafiq dil üzrə geniş yayılan dialektlərə, ləhcələrə «iş səviyyəsində» sahib olan və İsrail dövlətinə sadıq müxtəlif xalqların nümayəndələri mövcuddur.

Kəşfiyyat sahəsində dil problemi ilə maraqlanan bəzi xarici ekspertlər, problemin müxtəlif həlli variantlarını təklif edirlər: dil hazırlığına böyük həcmdə maliyyə vəsaitlərinin ayrılmasından və ya sovetin XDHİ (ВНН) hazırlıq sistemini yenidən təşkiləndən başlayaraq, qeyri-adi həll məsələlərinə qədər.

6. İnformasiya müharibəsi

Məlumdur ki, kəşfiyyat fəaliyyətinin əsasını **məlumat**, başqa sözlə müxtəlif mənbələrdən müvafiq nəticələr və təkliflərlə daxil olan, analitik cəhətdən yenidən işlənmiş məlumat kütləsi təşkil edir.

Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, son on ildə «informasiya»ya, eləcə də silahlı münaqişədə onun rolu və əhəmiyyətinə olan baxışlar köklü şəkildə dəyişmişdir.

Təsadüfi deyil ki, keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq ABŞ Silahlı Qüvvələrinin direktiv sənədlərinə, indi bir çox dövlətlərin SQ nəzəriyyəsi və praktikasının ayrılmaz hissəsi olan, «**informasiya müharibəsi**» anlayışı daxil edilmişdir.

Hərb sənətinin inkişafında bu fenomenə ilk olaraq diqqət yetirənlərdən amerikalı ekspertlər Elvin və Xaydi Tofler olublar və onlar qeyd edirdilər ki, *«texnikanın inkişafı nəticəsində informasiya, ənənəvi hərbi əməliyyatları təmin edən bir vasitədən müharibə növünə çevrilə bilər. Bu müharibədə informasiyanı idarəetmə vasitəsi ilə düşmənin əldən salınması və manevrlər ona qarşı hərbi, siyasi və iqtisadi təzyiqli təmin edən elementlərə çevrilir»*.

İnformasiya müharibəsi, demək olar ki, gizlətmədən həqiqi vəziyyətdən fərqli olaraq ictimaiyyəti yanlış məlumatlandırmaq və düşməyə psixoloji təsir göstərmək məqsədini daşıyır.

Dəqiqləşdirilmiş qərarların verilməsi üçün əsasın hazırlanmasında başlıca rol **kəşfiyyata** və birinci növbədə onun analitik «şəxəsinə» məxsusdur.

Hərbi-siyasi qərarlar qəbul edən instansiyalara kəşfiyyat analitikləri tərəfindən vaxtaşırı təqdim olunan «informasiyanın dəqiqləşdirilməsinə» və «qiymətləndirmənin düzgün aparılmasına» dair son illər ərzində dəfələrlə şübhələrini bildiren xüsusi xidmət orqanlarının keçmiş və mövcud nümayəndələrinə haqq qazandırmaq lazımdır.

Kəşfiyyatda «informasiyanın dəqiqləşdirilməsi» anlayışı heç bir vaxt ona daha çox dolaylı olaraq aid olan «dezinformasiya» anlayışı ilə bağlamaq lazım deyil, çünki düşmənin çaşdırılması ilə daha çox fəaliyyətləri informasiya və psixoloji mübarizəyə yönələn xüsusi orqanlar məşğul olur.

Qarşıdurmanın yeni sahəsinin, yəni hiperməkanın yaranması və burada üstünlüyün əldə edilməsi, «döyüş meydanında» yekun müvəffəqiyyətin əldə olunması işində «informasiya müharibəsi»nin mənasını daha da artırır.

Bundan belə nəticə çıxarmaq olar ki, müharibənin tempini və effektivliyini sürətləndirmək üçün yaradılan «kəşfiyyat-zərbə kompleksi» **müharibənin, o cümlədən informasiya hücum əməliyyatlarını nəzərdə tutan yeni konseptual rejimin** aralıq mərhələsindən ibarətdir.

İstənilən səviyyədə **hərbi üstünlük** düşmən itkilərinin sayı və ya öz qoşunlarımızın mahir manevri ilə yox, **qarşıdurmanın nəticələrini dərk etməklə**, o cümlədən qərarları qəbul edən bəzi komandirlərin məğlubıyyəti dərk edib-etməməsi ilə **təyin edilir**.

Başqa sözlə, əgər tarixi hadisələrə nəzər salsaq, düşməni «çox ağır itkilər və dağıntılar» barədə fikirlərə və təsəvvürlərə inandırmaq və yanaşı olaraq öz qoşunlarımızın «bacarıqlı» manevrinin nümayiş etdirilməsi, rəqibə «vəziyyətinin çarəsiz olmasına» inandırma vasitəsi olub və sonradan bu onu məğlubıyyəti qəbul etməyə vadar edib. **Buna, bəlkə də yalnız «informasiya silahının» köməyi ilə nail olmaq mümkündür.**

Gələcəkdə informasiya üzərində nəzarət, nəinki «döyüş meydanında» və daha böyük lokal və regional miqyasda vəziyyətin dəqiq dərk edilməsini, həm də informasiya manipulyasiyası dərinliyinin

səviyyəsini təmin edə bilər ki, nəticədə düşmənin idarəetmə sistemi ilə idarə etmək və ya onu dağıdaraq iflic etmək və bununla da onu məğlubiyyətlə barışmağa məcbur etmək olar.

Bütün bunlarla yanaşı, informasiya üstünlüyünün mövcudluğu heç də müharibədə fiziki itkilərin olmayacağına dəlalət etmir.

«İnformasiya müharibəsini» reallaşdıran əsas mexanizmlər düşməne qarşı ənənəvi və döyüş əməliyyatlarının aparılmasının yeni fiziki prinsiplərinə əsaslanan vasitələrlə qoşunların, rəbitənin və kəşfiyyatın mühüm idarəetmə sistemlərinə maddi zərərin verilməsini təmin edəcək. İnformasiya nəzarəti hər zaman düşməne qarşı real qüvvənin tətbiqi imkanının mümkünlüyünə inandırmaqla aparılmalıdır.

7. Texnoloji irəliləyişlər

Son onilliklərin hərbi münaqişələri, lokal xarakter daşımalarına baxmayaraq, bütün dünya ordularının gizlətməyə çalışdıqları yeni döyüş texnikasını aşkar etmək imkanını verdi.

Bununla yanaşı, onlar silahlı mübarizə vasitələrinin inkişafında yeni mərhələnin başlanmasına işarə verdilər, çünki döyüş əməliyyatları təcrübəsinin yaradıcı nöqtəyi-nəzərdən dərk edilməsi tədqiqatların davam etdirilməsinə və silahlanmanın təkmilləşdirilməsinə güclü impuls vermişdir.

Bu cəhətdən Fars körfəzi zonasındakı müharibə istisna deyil. «Səhrada tufan» əməliyyatının və ÇMQ sonrakı hücum əməliyyatlarının müvəffəqiyyəti müasir kəşfiyyat vasitələrinin olması, kəşfiyyatın bacarıqla təşkil edilməsi və çətin şəraitdə aparılması ilə qabaqcadan müəyyən edilmişdir.

İraq tərəfi əməliyyat və taktiki maskalanma üzrə tədbirlərə böyük diqqət verirdi. Ənənəvi vasitələrlə yanaşı, yeni metal boyası və termoşüalandırıcı ilə təchiz edilmiş təyyarə, tank, buraxıcı qurğu məktəllərindən istifadə edirdi. İraqlıların ərazinin qoruyucu xüsusiyyətlərindən, müxtəlif qurğulardan (tunnellərdən, körpülərdən, kəşiyən yolların üstündən salınan körpülərdən), tabel maskalayıcı örtüklərdən istifadə etmələri, yanlış mövqe və səngərlər sistemini yaratmaları, döyüş fəallığını təqlid etmələri ÇMQ kəşfiyyat məlumatlarının toplanmasını çox çətinləşdirirdi.

Buna baxmayaraq, ÇMQ hərbi rəhbərliyi düşmənin niyyəti, qruplaşmalarının tərkibi, müdafiənin qurulması və onun mühəndis cəhətdən təchiz edilməsi, eləcə də atəş vasitələrinin, idarəetmə məntəqələrinin və arxa cəbhə obyektlərinin yeri barədə kifayət qədər dolğun məlumatları əldə edə bilmişdir.

Buna kompleks şəkildə kosmik, hava, yerüstü, dəniz, xüsusi kəşfiyyatdan istifadə edilməsi hesabına mümkün olmuşdur və atəş zərbələrinin, qoşunlarının fəaliyyətinin effektivliyini təmin etmişdir. Təsadüfi deyil ki, əməliyyat və taktiki kəşfiyyatın səviyyəsinin yüksək olması, ABŞ hərbi mütəxəssislərinin fikrincə, müharibədə qələbənin əsas meyarından sayılır.

Regional (ayrı döyüş əməliyyatları teatri) və global səviyyədə vəziyyət barədə məlumatlılığın lazımı səviyyəsinə çatdıqda, demək olar ki, «informasiya nəzarəti» amilindən istifadə etməklə onun dəyişilməsi halında dərhal reaksiyanın göstərilməsinə **yalnız texnologiyaların inkişafı hesabına nail olmaq olar.**

Sual təkcə düşmənin hansı texnologiyalara malik olması barədə deyil, həm də onun hərbi üstünlüyə nail olmaq üçün bunlardan necə istifadə etməyə qadir olduğundan ibarətdir.

Onların bahalı olmasını nəzərə alsaq və müvafiq milli elmi potensialın olmasının vacibliyini nəzərdə tutan, belə texnologiyaların əldə edilməsi dünyanın əksər dövlətlərinin maddi imkanları xaricində olacaq. Beləliklə, «zəif imkan olan, lakin hədsiz təkəbbürə malik olan»lara öz söylərini qarşıdurmanın asimmetrik potensialını formalaşdıran digər konsepsiyaların layihələndirilməsindən və istifadə etməsindən başqa carə qalmayacaq. O cümlədən buna da kəşfiyyatın analitik orqanları diqqət yetirməlidir.

8. Yeni yanaşmalar

Bütün bunlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, kəşfiyyat obyektləri olan dövlətlərin hərbi-siyasi rəhbərliyinin mümkün hərəkətləri daxil olmaqla gələcəyin proqnozlaşdırılması çox çətin təhlil prosesini nəzərdə tutur və **yeni düşüncə yanaşmalarını və ən əsası da odur ki, yeni metodologiyamı və çox güman ki, kəşfiyyat sistemində ciddi təşkilati dəyişiklikləri tələb edəcək**, çünki hətta ortamüddətli perspektivdəki gələcək, demək olar ki, həmişə indiki zamanda təqdim edilən proqnozlardan fərqlənir.

Ekspertlər qeyd edirlər ki, reallığa cavab verən özünün mahiyyəti görmə bacarığı və kəşfiyyatın obyektləri olan dövlətlərdə hərbi işinin inkişafının proqnozlaşdırılması **hazırda mövcud olan «kəşfiyyatın quruluşu» hesabına təmin edilə bilməz, ancaq qabaqcıl texnologiyaların, konsepsiyaların**

və doktrinaların irəli sürdüyü nadir tələbləri təmin etmək məqsədi ilə onu «optimallaşdırmaq-la» nail olmaq mümkündür.

Birincisi, yaxın, xüsusən də orta və uzunmüddətli perspektivdə **kəşfiyyat** hərbi işinin inkişafının incəliklərinə qədər **məlumatlı olmalıdır** və yanaşı olaraq **hərbi əməliyyatların aparılmasının yeni forma və üsullarına dair təklifləri düşünməlidir**.

İkincisi, **kəşfiyyat silahlı qüvvələrin və silahların idarə edilməsi üzrə «öz» sistemlərini və düşmənin oxşar sistemlərinin bütün səviyyələrdə kompleks müqayisəvi qiymətləndirilməsini etmək imkanına malikdir** və bunu hərbi əməliyyatların aparılmasının qabaqcıl forma və üsullarının tələblərinə cavab verə biləcək hansı doktrinaların, konsepsiyaların və təşkilati dəyişikliklərin lazım olduğunu təyin etmək üçün etməlidir.

Tarix göstərir ki, məşhur sərkərdələr özlərinə görə yaxşı analitiklər və proqnoz etməyi bacaran insanlar olublar. Lakin son onilliklər ərzində müharibə aparmanın hədsiz dərəcədə artan mürəkkəbliyi və müvafiq olaraq kəşfiyyatın aparılma forma və üsullarının müxtəlifliyi bütün səviyyəli komandirləri obyektiv olaraq **yüksəksəviyyəli peşakar kəşfiyyatçıların, xüsusilə də qeyri-adi düşünən və şablon-dankənar təfəkkür qabiliyyətinə malik insanların, başqa sözlə, kəşfiyyatçı-analitiklərin fikirlərinə tamamilə arxayın olmaq məcburiyyətində qoyur**.

Müharibə dövründə belə mütəxəssislər, necə deyərlər, «qızıl qiymətinə» olurlar. Lakin kəşfiyyat xidmətinin inkişafı tendensiyası belədir ki, **kəşfiyyata analitik təfəkkürə malik zabitləri kütləvi şəkildə cəlb etmədən işin keyfiyyətli aparılması mümkün deyil!**

Nəticə

Məqalədə hərbi sahədə hərbi kəşfiyyatın inkişafı (optimallaşdırılması) istiqamətləri müəyyən edilmiş, kəşfiyyat-zərbə kompleksinin yaradılması və istifadə olunması perspektivləri açıqlanmış, hərbi kəşfiyyatın təşkilati quruluşunda dəyişikliklərə ehtiyacı olduğu və insan amilinin önəmi vurğulanmış, xarici dillərin öyrənilməsi və informasiya müharibəsinə diqqətin artırılması vacibliyi göstərilmiş, texnoloji irəliləyişlərin önəmi açıqlanmış və yekun olaraq hərbi kəşfiyyatın inkişafında yeni yanaşmalar müəyyən edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. «Разведка должна думать» Сергей Леонидович Печуров – генерал-майор, доктор военных наук, действительный член Академии военных наук. 26.09.2014
2. «Прогресс в военном деле и военная разведка» Владимир Григорьевич Григорьев – контр-адмирал, кандидат военных наук, профессор АВН. Сергей Леонидович Печуров – генерал-майор, доктор военных наук, действительный член АВН. 30.05.2014
3. «Тенденции развития оперативной и тактической разведки» Полковник В.Е.Шульгин, кандидат военных наук, полковник Ю.Н.Фесенко, доктор технических наук (военная кафедра НГУ).

Аннотация

Военная разведка в процессе развития военного дела В. Мамедов

В статье анализируется роль военной разведки в процессе развития военного дела.

Summary

The development of military and military intelligence V. Mammadov

The development features of military intelligence in the military field (optimization) have been determined.

HƏRBİ HÜQUQ: NAİLİYYƏTLƏR, MÖVCUD VƏZİYYƏT, AKTUAL PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ

R.İ.Kişiyev

Müdafiə Nazirliyinin Hüquq İdarəsi

Açar sözlər: hərbi hüquq, normativ-hüquqi akt, Silahlı Qüvvələr, qanunvericilik aktları

Ключевые слова: военное право, нормативно-правовой акт, Вооруженные Силы, акты законодательства

Keywords: military law, normative legal act, Armed Forces, law acts

Xülasə: *bu məqalədə hərbi hüququn təbiəti, Azərbaycan Respublikasının hərbi qanunvericiliyində mövcud vəziyyət, hərbi hüququn inkişafında əldə olunmuş nailiyyətlər, rast gəlinən çətinlik və aktual problemlər, onların həllinə dair tətbiq edilməli olan yanaşmadan bəhs olunur.*

I. Giriş

Silahlı Qüvvələr hər zaman istənilən cəmiyyətin üzvlərini vahid məqsəd uğrunda fəaliyyətə səfərbər etmək iqtidarında olmuşdur. Cəmiyyətin və onun üzvlərinin idealında hərbi qulluqçu daim vətənpərvərlik, cəmiyyətin çətinliklərini dəf etməyə hazır olan, davranışı ilə örnək və yüksək nümunə göstərən bir şəxsdir. Tarix boyunca Silahlı Qüvvələr müxtəlif əməliyyatlar keçirməklə ölkənin müdafiəsində müstəsna rol oynamış, qələbələrə imza atmış və Vətən uğrunda şərəfli yolda şəhidlər vermişdir.

Silahlı Qüvvələrin qürurla dolu öz ölkəsinin tarixində yazdığı parlaq səhifələr həmişə təsdiq etmişdir ki, ordu xalqın ayrılmaz hissəsidir və onun dinc yaşayışının təminatçısıdır.

Ordunun gündəlik həyat və fəaliyyətini tənzimləyən hərbi hüququn normaları Silahlı Qüvvələrimizin döyüşə hazırlıq səviyyəsinin yüksəldilməsinə və şəxsi heyətin hazırlığına birbaşa təsir göstərir. Buna görə də hərbi hüququn inkişafında dinamiklik və çeviklik kimi cəhətlərin olması, son nəticədə Silahlı Qüvvələrin təqdirəlayiq şəkildə fəaliyyət göstərməsi üçün münbit şərait yaradır.

Hərbi hüququn inkişafı haqqında söz açmazdan əvvəl hüququn ümumi təbiətinə nəzər salmaq yerinə düşərdi. Hüquq və qanunvericiliyin məqsədi cəmiyyətdə mövcud olan hüquq münasibətlərini tənzimləməkdən ibarətdir. Bu qayda hərbi hüquqa da şamil olunur. Hərbi hüquq Silahlı Qüvvələrdə və qanunvericiliyə uyğun olaraq yaradılmış başqa silahlı birləşmələrdə mövcud olan ictimai münasibətləri nizamlayır. Hazırkı məqalədə hərbi hüquqa məhz bu baxımdan yanaşılır.

Hərbi hüquqa aid olan normalar müxtəlif qanunvericilik aktlarında (məsələn, “Hərbi qulluqçuların statusu haqqında”, “Hərbi vəzifə və hərbi xidmət haqqında” qanunlarda, “Hərbi xidmətkeçmə haqqında Əsasnamə”də, ümumqoşun nizamnamələrində və s.) vardır. Bu normaların həcmi kifayət qədər böyükdür, onlar təkcə hərbi qanunvericilik aktlarında deyil, həm də digər normativ-hüquqi aktlarda nəzərdə tutulur.

Misal üçün, hərbi qulluqçuların mənzillə təminatı məsələləri yalnız “Hərbi qulluqçuların statusu haqqında” Qanunla deyil, həmçinin Azərbaycan Respublikasının Mənzil Məcəlləsi ilə tənzimlənir. Hərbi hüquq eyni zamanda cinayət, cinayət-prosessual, inzibati-prosessual, maliyyə, vergi və digər hüquq sahələri ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyətdədir.

Hərbi hüququn adıçəkilən hüquq sahələri ilə sıx əlaqədə olması hərbi ictimai münasibətlərin özünəməxsus təbiəti ilə bağlıdır. Hər bir halda hərbi hüquqa aid normalar istənilən qanunvericilik aktında təsbit edildikdə, ordu quruculuğunun prinsiplərinə əsaslanır (vahid komandanlıq, hərbi intizam, təhlükəsizlik sektoru üzərində demokratik nəzarət və s.)

II. Mövcud vəziyyət

Hüquqi dövlətin qurulması və cəmiyyətin demokratikləşdirilməsi kimi amalların öndə durduğu bir dövrdə müdafiə sahəsində qəbul edilmiş qanunların və müvafiq normativ-hüquqi aktların daha da təkmilləşdirilməsinə zərurət vardır. Digər tərəfdən, ölkənin siyasi, iqtisadi, sosial inkişafında müşahidə

olunan tendensiyalar dövlətin hərbi təşkilatlanması sistemində islahat və dəyişikliklərin aparılmasını labüd edir.

1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkənin hərbi qanunvericilik sisteminin sürətli inkişafına başlanılmışdır. Hərbi hüquq sahəsinin əsas qanunlarının qəbul edilməsinə məhz 90-cı illərin əvvəlində rast gəlinir. Həmin qanunlar sistemli şəkildə qəbul edilsə də, cəmiyyətdə və dövlətdə cərəyan edən proseslər onların normalarının yenidən nəzərdən keçirilməsi zərurətini birmənalı olaraq ortaya qoymuşdur.

Bu gün artıq əminliklə demək olar ki, hərbi hüququn inkişafında əldə olunmuş nailiyyətlər bunlardır:

– hərbi hüquq milli hüququn bir sahəsi kimi tanınıb və onun inkişafı müşahidə edilməkdədir;
– beynəlxalq hüquq çərçivəsində beynəlxalq humanitar hüququn əhəmiyyətinə böyük diqqət yetirilir;

– hərbi hüquq daxilində onun müxtəlif sahələrini tənzimləyən qanunvericilik aktlarının mövcudluğu göz qabağındadır (hərbi xidmətkeçmə, hərbi qulluqçuların statusu, hərbi nizamnamələr, hərbi qulluqçuların məsuliyyəti ilə bağlı müvafiq normalar və s.);

– ölkənin milli təhlükəsizliyi çərçivəsində hərbi təhlükəsizlik məsələlərinə böyük önəm verilməsi, konseptual sənəd, strategiya, doktrina və müvafiq dövlət proqramları üzərində zəruri işlərin aparılması;

– hərbi qulluqçunun “hərbi geyimdə olan vətəndaş” statusunun inkişafı, onun hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi, hərbi hüququn “humanistləşdirilməsi”;

– hərbi qulluqçuların və onların ailə üzvlərinin sosial-hüquqi müdafiəsini təmin edən qanunvericilik normalarının inkişafı;

– beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin olunması çərçivəsində keçirilən sülhməramlı əməliyyatlarda Azərbaycan Respublikasının iştirakı, bu iştirakı hüquqi cəhətdən əsaslandırılan müvafiq normativ bazanın mövcudluğu;

– cinayət qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş cinayət cəzaları arasında sırf hərbi qulluqçulara tətbiq ediləcək cəzaların fərdiləşdirilməsi (hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma, intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama, hərbi rütbədən məhrumetmə), onların tətbiq olunmasının qayda və mexanizmlərinin mövcudluğu;

– hərbi hüququn həm “qayğı göstərən” (sosial təminat məsələləri, şəxsi heyətin tərbiyə olunması, cinayət qanunvericiliyin dekriminalaşması) və “cəzalandıran” normalarının (hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərə görə cinayət məsuliyyəti) inkişafı.

Hərbi hüququn inkişafına təkan verən amillərdən biri də ümumi qanunvericilik sisteminin yaradılması prosesinin təkmilləşdirilməsidir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 24 avqust tarixli, 772 nömrəli Fərmanı ilə “İcra hakimiyyəti orqanlarının normativ-hüquqi aktlarının hazırlanması və qəbul edilməsi qaydası haqqında Əsasnamə” təsdiq edilmişdir.

Bu prosesin uğurlu həyata keçirilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verən qanun isə 2010-cu ilin dekabr ayında qəbul edilmiş “Normativ-hüquqi aktlar haqqında” Konstitusiyaya Qanunudur. Bu qanunun əsas məqsədi normativ-hüquqi aktların hazırlanması, qəbul olunması, rəsmiləşdirilməsi, dərc edilməsi, qüvvədə olması, şərh edilməsi və sistemləşdirilməsi qaydalarını müəyyən etməkdir.

Həmin qanun qanunvericilikdə boşluqların aradan qaldırılması yollarını, normativ-hüquqi aktların növlərini, onlara dair ümumi tələbləri, ekspertizanın növlərini (linqvistik, hüquqi, anti-korrupsiya) və onların keçirilməsi qaydalarını, normativ-hüquqi aktların hazırlanması, onlara əlavələr və dəyişikliklər edilməsinin prosedurlarını nəzərdə tutur.

III. Aktual problemlər və onların həllinə yanaşma

Hərbi hüquqa daxil olan normaların təhlili, ümumiyyətlə, göstərir ki, bu sahədə aktual problemlər əsasən aşağıdakılardır:

– əsas hərbi qanunvericilik aktlarının günün reallığını əks etdirməməsi və onların yenidən işlənilməsinə zərurətin yaranması (“Silahlı Qüvvələr haqqında” Qanun, “Müdafiə haqqında” Qanun, “Hərbi xidmətkeçmə haqqında” Qanun və s.);

- hərbi quruculuq sahəsində qəbul edilmiş normativ hüquqi aktların təkmil olmaması, icra mexanizmlərində boşluqlar, bəzi hallarda isə, belə mexanizmlərin olmaması;
- bəzi normaların qəbul edilməsindən əvvəl onların obyektiv surətdə maliyyə-iqtisadi baxımdan əsaslandırılmaması nəticəsində icrasında çətinliklərin yaranması;
- hərbi terminologiyada istifadə olunan termin və anlayışların hamı tərəfindən birmənalı anlaşılmaması, eyni terminlərin müxtəlif normativ-hüquqi aktlarda fərqli mənalarda işlədilməsi.

Zənnimcə, qeyd olunan problemlərin aradan qaldırılmasına başlamazdan qabaq, onların təbiəti və yaranmasının səbəbləri öyrənilib təhlil edilməli, bununla əlaqədar görülə biləcək tədbirlər dəqiqləşdirilməli, onların effektivliyi və problemlərin aradan qaldırılmasında verə biləcəyi maksimal töhfə obyektiv qiymətləndirilməlidir.

Bu baxımdan hesab edirəm ki, ilk növbədə, qüvvədə olan normativ-hüquqi aktların monitorinqi aparılmalıdır. Monitorinqin nəticələrinə əsaslanan normayaratma prosesi sonda uğur gətirmə ehtimalını xeyli yüksəldir. Çünki monitorinq hüquqi aktların güclü və zəif cəhətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir, zəruri əlavə və dəyişikliklərin edilməsi və ya yenilərin hazırlanması məsələlərinə aydınlıq gətirir, nəhayət, vəziyyətin real mənzərəsini ortaya çıxarır.

Normayaratma prosesinə bütün maraqlı tərəflərin cəlb edilməsi zəruridir. Yalnız bu halda aidiyyəti qurumların məsələlərin həll olunmasına dair münasibəti məlum ola bilər. Müvafiq təkliflər öyrəniləndikdən və qiymətləndirildikdən sonra onların qəbul edilməsinin məqsədmüvafiqliyi bəlli olacaqdır.

Bundan başqa, normayaratma prosesinə böyük sayda iştirakçıların cəlb edilməsi hazırlanmış layihələrin təkmilləşdirilməsi üçün son dərəcə əhəmiyyətlidir. Beləliklə, normativ-hüquqi aktların layihələrinin "ictimailəşdirilməsi" prosesi ordu sıralarından ehtiyata və ya istefaya buraxılmış hərbi qulluqçuların mövqe və təcrübələrinin əks olunmasına şərait yaratmaqla yanaşı, mülki şəxslər sırasından olan vətəndaşlara da hərbi qayda-qanunların mahiyyətinə başqa prizmadan yanaşılmasına imkan verir.

Göstərilənləri nəzərə alaraq, hərbi hüququn inkişafının təmin olunmasının ardıcıl davam etdirilməsi üçün hərbi qanunvericilik aktlarının təkmilləşdirilməsi işinə kompleks yanaşma tətbiq edilməli, sistemli dəyişikliklər istisna olunmalı, müvafiq işlər düşünülmüş şəkildə təşkil olunub aparılmalı və ən yaxşı təcrübədən istifadə olunmalıdır.

Аннотация

**Военное право: достижения, реальное состояние, актуальные проблемы и их решения
Р.И.Кишиев**

В статье анализируются проблемы военного права и их решения.

Summary

**Military law: progress, state of art, actually problems and its solutions
R.I.Kishiev**

In paper there has been analysed problems of military law and its solutions.

ÖLKƏNİN HƏRBİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN MAHİYYƏTİ BARƏDƏ MÜASİR ANLAYIŞLAR

E.M.Səmədov

Müdafiə Nazirliyinin Hərbi Strategiya və Planlaşdırma İdarəsi

Açar sözlər: milli təhlükəsizlik sistemi, hərbi təhlükəsizlik sistemi, milli maraqlar, müdafiə, müdafiə qabiliyyəti

Ключевые слова: система национальной безопасности, система военной безопасности, национальные интересы, оборонная способность

Keywords: national security system, military security system, national interests, defensive possibilities

Xülasə: *bu məqalə Milli Təhlükəsizliyin tərkib hissəsi olan Hərbi Təhlükəsizliyi müasir hərbi-siyasi düşüncə kontekstində təhlil edərək, bu sahənin mahiyyəti haqqında müasir anlayışları ortaya qoyur*

Giriş

“Hərbi təhlükəsizlik” termininin rəsmi sənədlərdə və tədqiqat ədəbiyyatında müstəqil anlayış kimi və aktiv şəkildə istifadəsinə yalnız XX əsrin son onilliyində başlanılıb.

Siyasi elm beynəlxalq təhlükəsizliyi öyrənərkən, bu sahəni avtomatik olaraq hərbi-strateji kontekstdə qəbul etmişdir. Beynəlxalq təhlükəsizliyin hərbi aspektlərindən başqa digər aspektlər faktiki olaraq mövcud deyildir. Yalnız “təhlükəsizlik” anlayışının genişlənməsi və onun ətrafında böyük “məntiq məkanı”nın yaranmasından sonra, təhlükəsizliyin müxtəlif səviyyələri (“şəxsi təhlükəsizlik”, “milli təhlükəsizlik”, “regional təhlükəsizlik”, “beynəlxalq təhlükəsizlik”, “qlobal təhlükəsizlik”) və növləri (iqtisadi, hərbi, ekoloji, demoqrafik və s.) ayrılmağa başlanmışdır.

Güman etmək olardı ki, “hərbi təhlükəsizlik” termininin iki onillikdən çox müddətdə tətbiq olunması, təhlükəsizlik sahəsində dayanıqlı terminoloji kateqoriya yarada bilər. Lakin adekvat terminoloji kateqoriyanın işlənilməsi hazırlanmasının əhəmiyyətli olmasına baxmayaraq, bu baş vermədi. Təəssüflər olsun ki, həm elmi-tədqiqat üzrə ədəbiyyatda, həm də rəsmi sənədlərdə, aydın və məntiqli yoxlanmış anlayışlı-terminoloji aparat indiyədək mövcud deyil.

Bu məqalədə, ilk növbədə rəsmi sənədlərə əsaslanaraq, “hərbi təhlükəsizlik” anlayışını müasir hərbi-siyasi düşüncə kontekstində təhlil edərək, bu düşüncənin müəyyən edilməsi ilə əlaqəli problemləri sahələri aşkar etməyə səy göstərilir.

“Hərbi təhlükəsizlik” anlayışının təkamülü

Müasir siyasi və hərbi elminin müddəalarına əsasən “hərbi təhlükəsizlik” anlayışı həcmcə ondan daha geniş olan “təhlükəsizlik” və “milli təhlükəsizlik” anlayışlarının tərkib hissəsi hesab olunduğundan bu anlayışın inkişafına hər iki anlayışın sıx əlaqəli təkamülü prizmasından baxmaq lazımdır.

“Təhlükəsizlik” anlayışı, politoloji düşüncənin daha çox istifadə olunan anlayışları sırasına aiddir. Belə ki, mədəni kontekstlərdən asılı olaraq “təhlükəsizlik” anlayışı *varlıq, əminlik, sığortalılıq, əmin-amanlıq, təhdidin olmaması* kimi başa düşülə bilər.

Təhlükəsizlik, ilk növbədə, təhlükə və təhdidlərin olmaması; meydana gələn təhdidlərə qarşı davamlılığın yetərli səviyyəsi; və nəhayət, bu təhdidlərdən müdafiə olunmaq və ya onları aradan qaldırmaq və status-kvonu bərpa etmək üçün hazırlıqlı və bacarıqlı olmaq kimi üç təzahürün birləşməsi kimi tədqiq edilə bilər.

“Təhlükəsizlik” anlayışı özündə təhlükəsizliyin minimal və mütləq şərtini – müəyyən olunmuş obyektlərin təhlükəsizliyini ehtiva edir. Konkret obyektin vəziyyətindən asılı olmayaraq, onun təhlükəsizliyinin başlanğıc anı, obyektin sonrakı bərpası və inkişaf etdirilməsi üçün imkanın yaradılması məqsədi ilə, onu mövcud vəziyyətdə saxlayaraq, dağılmaqdan qorumaqdır.

Elmi ədəbiyyatda təhlükəsizlik anlayışı müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən izah olunur: məsələn psixoloqlar, onu insanların həyat ehtiyacları və maraqlarının müdafiəsinə zərurətin hiss edilməsi, qəbul olunması və yaşanması kimi tərif edirlər; filosoflar, onu azadlığın və ehtiyacların optimal nisbətinin, onların keyfiyyətlə qorunmasını təmin edən cəmiyyətin strukturu, institutları və quruluşları, onların və-

ziyyəti, inkişaf tendensiyası və həyat fəaliyyətinin şərtləri kimi müəyyən edirlər; politoloqlar bu sosial fenomeni müəyyən sisteminin xüsusiyyəti və dövlətin bir sıra sistem və orqanlarının fəaliyyətinin nəticəsi, həmçinin şəxsiyyətin, ictimaiyyətin və dövlətin müdafiəsinin təmin olunması üzrə qoyulmuş tapşırıqların əldə edilməsinə istiqamətləndirilən fəaliyyət kimi izah edirlər.

“Təhlükəsizlik” anlayışının tətbiq olunmasının müxtəlif variantlarının müqayisəli təhlili, müəyyən bir suala cavab verir. Dövlətin təhlükəsizlik strategiyasının (konsepsiyasının) bütövlüyü, onun elmi və praktiki mənada sistemliliyi bu sualın məzmununun dərk edilməsindən asılıdır.

Beləliklə, təhlükəsizlik hər hansı bir obyektə təhlükə və təhdid amillərinin təsir edə bilmədiyi vəziyyətdir (haldır). Lakin bu praktiki olaraq mümkün deyil, çünki təhlükənin mütləq mənada mövcud olmaması, ümumiyyətlə, mümkün deyil. Real həyatda müxtəlif xarakterli təhlükələr həmişə mövcud olub, mövcuddur və mövcud olacaqdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, təhlükəsizlik – kənardan verilmiş müdafiə, mühafizə şəklində görünən rifah deyil, əksinə, ayrı-ayrı şəxslərin, cəmiyyətin, dövlətin ayrılmaz xüsusiyyətidir. Təhlükəsizliyin spesifik xüsusiyyətləri təhlükə və təhdidlərin xüsusiyyətləri, onlara qarşı reaksiya vasitələri ilə müəyyən olunur.

Milli təhlükəsizlik – ölkənin suverenliyinə, onun müstəqilliyinə və ərazi bütövlüyünə qəsdləri və müharibə təhdidini istisna edən, ayrıca götürülmüş ölkələr səviyyəsində olan təhlükəsizlik növüdür. Təhlükəsizliyin bu növü dövlətə müstəqil xarici və daxili siyasətin aparılması üçün şərtsiz imkanının mümkünlüyünü və onun işlərinə xaricdən müdaxilənin olmamasını nəzərdə tutur.

“Milli təhlükəsizlik” termini nisbətən yaxın zamanlarda meydana gəlmişdir. XX əsrin II yarısına qədər bu anlayış Avropa və Asiyada praktiki olaraq mövcud deyildi. Bir çox ölkələrin leksikonlarında “müdafiə qabiliyyəti” və “dövlət təhlükəsizliyi” anlayışları üstünlük təşkil edirdi.

Güman edilir ki, “milli təhlükəsizlik” termini ilk dəfə 1904-cü ildə prezident T.Ruzveltin ABŞ konqresinə göndərdiyi müraciətində istifadə edilib, konsepsiyanın özü isə 1947-ci ildə milli təhlükəsizlik haqqında Aktla (qanunla) əlaqədar meydana çıxmışdır. Son illərdə bu məsələ amerikalı siyasətçilərin tədqiqatlarının əsas özəyinə çevrilib. Siyasətçilər müzakirə olunan anlayışın mənbəyini “milli maraqlar” nəzəriyyəsində görürlər.

Milli təhlükəsizlik millətin, *xalqın*, yəni müəyyən ölkənin əhalisinin, o cümlədən həm bir millətin, həm də vətəndaşı müxtəlif millətlərin nümayəndələri olan çoxmillətli xalqın *təhlükəsizliyi* kimi; birgə həyat fəaliyyətləri tarixi əsaslandırılmış şərtlər altında birləşmiş insanların birliyi, yəni *cəmiyyətin təhlükəsizliyi* qismində; həmçinin ümumi işlərinin aparılma vasitəsi hesab edilən xalqların, millətlərin birləşməsinin təşkilati-hüquqi formasının, yəni *dövlətin təhlükəsizliyi* kimi, izah oluna bilər.

Yuxarıda deyilənlərlə əlaqədar olaraq, “milli təhlükəsizlik” anlayışı “şəxsiyyətin təhlükəsizliyi”, “cəmiyyətin təhlükəsizliyi” və “dövlətin təhlükəsizliyi” anlayışlarına nisbətəndə müəyyən dərəcədə birləşdirici kateqoriya rolunda çıxış edir.

Milli təhlükəsizlik dedikdə, bütün sosial orqanizmlərin və ictimai strukturların maneəsiz və müvəffəqiyyətli inkişafını təmin edən, şəxsiyyətin, cəmiyyətin, dövlətin mövcudluğu və inkişafı üçün optimal şərtlərin mövcud olduğu vəziyyət başa düşülür.

Milli təhlükəsizliyə sistemliliyin bütün əlamətləri məxsusdur: bütövlük, qarşılıqlı əlaqə, onu təşkil edən bütün struktur komponentləri arasında qarşılıqlı fəaliyyət, onların koordinasiyası, subordinasiyası və sairə.

Milli təhlükəsizlik mürəkkəb bir struktura malikdir. Bu strukturun hər bir elementi müəyyən əhəmiyyət kəsb edir və sistemin müvafiq tələblərinin ödənilməsi üzrə xüsusi funksiyaları yerinə yetirir. Sözügedən sistem özündə bütöv, digər alt-sistemlərlə fasiləsiz qarşılıqlı fəaliyyətdə olan mürəkkəb mexanizmi təşkil edir. Milli təhlükəsizliyin sistemliliyi təkcə onun elementləri arasındakı qarşılıqlı münasibətdə deyil, həmçinin sistemin xarici mühitlə qarşılıqlı fəaliyyətində özünü göstərir.

Milli təhlükəsizlik kontekstində hərbi təhlükəsizliyin yeri və rolu

Beynəlxalq arenada ölkələrin qarşılıqlı fəaliyyətlərinin əsas qanuna uyğunluqlarının öyrənilməsi onu göstərir ki, müəyyən siyasi, iqtisadi və digər məqsədlərə çatmaq üçün, siyasi rəhbərlik hərbi güc də daxil olmaqla, onun sərəncamında olan bütün üsullardan istifadə edir. Buna görə də, milli maraqların silahlı vasitələri ilə müdafiəsi problemi, ölkənin hərbi təhlükəsizlik problemi, hakimiyyətin milli institutlarının fəaliyyətində prioritet sahələrdən biri olaraq qalır. Bunun nəticəsində isə, dövlətin hərbi

təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsinin əsas istiqamətlərinə və istiqamətlərinin daha təfərrüatlı xarakterizə edilməsinə ehtiyac yaranır.

Bəşəriyyətin bütün tarixi boyunca milli təhlükəsizlik dövlətin xarici silahlı həmlədən müdafiəsi ilə, hərbi təhlükəsizliklə eyniləşdirilmişdir. İndiki zamanda milli təhlükəsizliyinin bu komponenti əvvəlki kimi də mühüm rol oynayır.

Hərbi təhlükəsizlik özü-özlüyündə dövlətin təhlükəsizlik səviyyəsi haqqında birmənalı rəyin verilməsi üçün kifayət edən xüsusiyyət və meyar deyil. Şəxsiyyətin və cəmiyyətin təhlükəsizlik maraqlarını nəzərə almadan o, həqiqətdən uzaq bir hala düşür və son nəticədə şəxsi ziddiyyətə çevrilir.

Tarixi təcrübə onu göstərir ki, hərbi təhlükəsizlik məqsəd kimi yox, vasitə kimi tədqiq edilməlidir. Məqsəd isə öz inkişafında müstəqil olan insanın formalaşması olmalıdır. Dövlətin hərbi təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi yollarını müəyyən etmək üçün hərbi təhlükəsizliyin daha da ümumi, məhz milli təhlükəsizlik sistemi çərçivəsində rolunu və yerini əvvəlcədən təsvir etmək lazımdır.

Milli təhlükəsizlik dövlətin öz bütövlüyünü saxlamaq, siyasi, iqtisadi, sosial və digər məsələləri müstəqil şəkildə həll etmək və dövlətlərarası münasibətlər sisteminin müstəqil subyekt rolunda çıxış etmək qabiliyyətini xarakterizə edən ümumiləşdirilmiş meyar formasında çıxış edir.

Milli təhlükəsizliyin mahiyyətini siyasi, iqtisadi, ekoloji, informasiya, hərbi təhlükəsizlik və mədəni inkişafın təhlükəsizliyi kimi əsas struktur elementləri təşkil edir. Sadalanan struktur elementlərinin hər birinin vacib olmasına baxmayaraq, məhz onların məcmusu, vəhdəti və ya son illərdə milli təhlükəsizlik sistemi kimi adlandırılan sistem daha çox praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Milli təhlükəsizliyin struktur elementi olan hərbi təhlükəsizlik, milli təhlükəsizlik sisteminin ən mühüm elementi hesab edilir və hələ uzun müddət ərzində bu sistemin mərkəzi yerini tutacaqdır. Hərbi təhlükəsizlik milli təhlükəsizliyin hərbi tərkib hissəsi hesab edilir. Dövlətin digər dövlətlərlə əlverişli qarşılıqlı münasibətlərinin yaradılması və güc tətbiqi arqumentindən istifadə edərək qarşıdurmanın istisna edilməsi üçün hərbi təhlükəsizlik dövlətin müdafiə gücünü lazımi səviyyədə saxlayan Silahlı Qüvvələrin və cəmiyyətin digər institutlarının vəziyyəti ilə təmin olunur.

Hərbi təhlükəsizlik anlayışına, hətta səthi nəzər salınması, onun ən əsas mahiyyətini, yəni hərbi gücün və silahlı vasitələrin tətbiqi ilə bilavasitə əlaqəli olan milli təhlükəsizliyin aspekti olmasını dərk etməyə imkan verir. Başqa sözlə, hərbi təhlükəsizlik dövlətin və onun Silahlı Qüvvələrinin dövlətin milli təhlükəsizliyinə hərbi təcavüz vasitələri ilə zərər verilməsinə qarşı müqavimət göstərmək və ya mane olmaq qabiliyyətini səciyyələndirir. Bu isə, hərbi təhlükəsizliyin əsas xüsusiyyətidir.

Dövlətin hərbi təhlükəsizliyi onun iki (daxili və xarici) tərəfinin vəhdətini xarakterizə edir. Xarici tərəf, dövlətə qarşı xaricdən təzyiq göstərən hərbi gücün təsirinin qarşısının alınması və ya neytrallaşdırılması üzrə imkan və qabiliyyəti, daxili tərəf isə, təhlükənin daxili destruktiv təzahürlərinin istisna edilməsi, vaxtında qabağının alınması və məhdudlaşdırılması üçün imkanları xarakterizə edir.

Hərbi təhlükəsizlik əhəmiyyətli səviyyədə hərbi-siyasi şərait və ya dövlətin hərbi-siyasi vəziyyəti ilə müəyyən olunur. Hərbi-siyasi sabitliyin səviyyəsi, dövlətin hərbi-siyasi vəziyyətinin onun milli maraqları ilə uyğunluğu və milli təhlükəsizlik maraqları ilə bir-birinə bağlılığı artdıqca hərbi təhlükəsizliyin səviyyəsi də artacaq.

Hərbi təhlükəsizlik nəzəriyyəsinin əsasları

Hərbi təhlükəsizliyə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur: *ilk növbədə*, hərbi təhlükəsizlik dövlətin müstəqilliyinin, ərazi bütövlüyünün, milli maraqlarının müdafiəsinin təminat sistemi kimi başa düşülür; *ikinci*, hərbi təhlükəsizlik hərbi təcavüz vasitələri ilə zərər vermək imkanlarını neytrallaşdıran və ya istisna edən, cəmiyyətə olan münasibətləri, cəmiyyətin vəziyyəti və inkişafı, yəni hərbi təcavüzün istisna edilməsinə zəmanət verən vəziyyət kimi izah olunur; *üçüncü*, hərbi təhlükəsizliyə dövlətlərarası və dövlətdaxili hərbi-siyasi münasibətlərin, dövlətin müdafiə qabiliyyətinin mövcud vəziyyəti kimi baxılır. Bu vəziyyət təcavüzün qarşısının alınmasını və ya məhdudlaşdırılmasını, dövlətin milli maraqlarına qarşı təhlükənin və onun müharibəyə və ya hərbi münaqişəyə cəlb olunması ehtimalının azaldılmasını, dövlətin milli maraqlarına, cəmiyyətə, şəxsiyyətə qarşı təhdidin meydana gəldiyi halda onun silahlı müdafiəsini təmin edir; *və nəhayət, dördüncü*, hərbi təhlükəsizlik hərbi təcavüzün mövcud olmaması və ya təhlükəsizlik obyektlərinin onlara müqavimət göstərmək qabiliyyəti kimi başa düşülür.

Hərbi təhlükəsizliyi cəmiyyətin, onun strukturlarının və institutlarının fəaliyyətinin vəziyyəti kimi ifadə etmək olar. Bu vəziyyət, hərbi gücün aradan qaldırılması vasitəsi ilə cəmiyyətin, onun struk-

turlarının və institutlarının mövcudluğunun etibarlılığı və dayanıqlı inkişafı parametrləri cəhətdən, onları keyfiyyətə müəyyən edir.

Hərbi təhlükəsizliyin mahiyyəti və strukturu

Milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsi və mühüm komponenti olaraq hərbi təhlükəsizlik dövlətin müdafiə qabiliyyətini və öz milli maraqlarını silah gücü ilə təmin etmək imkanlarını müəyyən edir.

Hərbi təhlükəsizlik, müharibənin meydana gəlməsi və müharibəyə cəlb olunmasına qarşı müqavimət göstərməsi, müharibənin baş verdiyi halda isə, onun milli təhlükəsizliyi üçün zərərin və dağıdıcı nəticələrin minimuma endirilməsi üzrə dövlətin qabiliyyətini xarakterizə edir.

Sözün geniş mənasında, dövlətin hərbi təhlükəsizliyi dedikdə, təcavüzün qarşısının alınmasını və ya məhdudlaşdırılmasını təmin edən, milli maraqlara zərərin verilməsi və sosial qrupların müharibə və ya hərbi münaqişəyə cəlb edilməsi ehtimalını azaldan, şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlət maraqlarına hərbi təhdidin meydana gəldiyi halda isə, onların silahlı müdafiəsinin təmin olunmasına təminat verən, dövlətlərarası və dövlətdaxili hərbi-siyasi münasibətlərin, dövlətin müdafiə qabiliyyətinin müəyyən vəziyyəti başa düşülür.

Sözün dar mənasında, dövlətin hərbi təhlükəsizliyi dedikdə hərbi təhlükə və təhdidlərin, hərbi təcavüzün kənarlaşdırılması vasitəsi ilə konstitusiya quruluşunun mövcudluğunun etibarlılığı, cəmiyyətin siyasi, iqtisadi və sosial sabitliyinin və dayanıqlılığının keyfiyyət və kəmiyyət parametrlərini saxlayan, hakimiyyət orqanları və müəssisələrinin həyat fəaliyyəti sisteminin vəziyyəti başa düşülür.

Ölkənin hərbi təhlükəsizliyinin dəstəklənməsi məqsədi ilə, dövlət sərhədlərinin bilavasitə yaxınlığında böhran vəziyyətinin meydana gəlməsi halında, onun hərbi potensialının müdafiəni təmin etmək üçün lazım olan səviyyədə saxlanılmasını tələb edir.

Hərbi təhlükəsizliyin tələb olunan səviyyəsi, həm sırf hərbi, həm də siyasi-diplomatik, iqtisadi, ideoloji və digər struktur komponentlərinin bütün kompleksinin mövcudluğu, həmçinin dövlət institutlarının məqsədyönlü və əlaqələndirilmiş söyləri vasitəsi ilə əldə edilir.

Hərbi təhlükəsizlik qlobal, regional və milli səviyyələrə bölünür. Qlobal səviyyədə dövlətin hərbi təhlükəsizliyi kütləvi qırğın silahlarının yayılmamasına nəzarət, strateji hücum silahlarının ixtisara salınması və bu kimi digər tədbirlərlə təmin olunur. Regional səviyyədə dövlətin hərbi təhlükəsizliyi kollektiv təhlükəsizliyin vasitə və mexanizmlərini tətbiq edərək hərbi-strateji vəziyyətin möhkəmləndirilməsi ilə təmin olunur. Milli səviyyədə isə, dövlətin hərbi təhlükəsizliyi əsasən, dövlətin zəruri hərbi potensialının yaradılması ilə təmin olunur.

Hərbi təhlükəsizlik dövlətin öz maraqlarını və müstəqilliyini etibarlı müdafiə etməyə, hərbi təcavüzə və güc mövqeyindən çıxış edərək xarici təzyiq və şantajın istənilən formalarına müqavimət göstərməyə, güc tətbiq etməklə vətəndaş müharibəsinin, millətlərarası münaqişələrin başlaması söylərini və ya terrorçu fəaliyyətlərin qarşısının alınmasına hazır və qabiliyyətli olma ilə müəyyən olunur.

Elmi və hüquqi ədəbiyyatda “hərbi təhlükəsizlik” anlayışının müxtəlif təriflərinə rast gəlmək olar.

“Dövlətin hərbi təhlükəsizlik sistemi (Silahlı Qüvvələri, digər silahlı birləşmələri və icra hakimiyyəti orqanları) vasitəsilə, dövlətin həyati vacib maraqlarının (onun konstitusiya quruluşu, müstəqilliyi, suverenliyi və ərazi bütövlüyü) xarici və daxili hərbi təhdidlərdən müdafiə olunmasının vəziyyəti” dövlətin hərbi təhlükəsizlik anlayışına ən uğurlu yanaşmadır.

Hərbi təhlükəsizliyə təhdid və ya təhlükə vəziyyətinə düşmüş təhlükəsizlik obyektı və təhlükəsizliyi təmin edən subyektlər arasında müəyyən bir münasibət sistemi kimi baxmaq olar. Təhlükəsizliyin təmin edilməsi yüksək səlahiyyətlərin olmasını, təhlükəsizlik münasibətləri isə, hüquqi ifadə və təsdiqi, yəni hüquqi münasibətlər formasını tələb edir.

Hərbi təhlükəsizliyin strukturu aşağıdakı şəkildə təsvir oluna bilər: hərbi təhlükəsizlik obyektləri – mövcudluğu və həyat fəaliyyəti müxtəlif hərbi təhlükə və hərbi təhdidlərə məruz qala biləcək şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin maraqları; hərbi təhlükəsizliyi təmin edən subyektlər – hərbi təhlükəsizlik sistemində fəaliyyət göstərən konkret şəxslər, rəsmi və qeyri-rəsmi institutlar, orqan və təşkilatlardır; hərbi təhlükəsizliyin predmeti şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin mövcudluğuna təhdid yaradan bütün növ hərbi təhlükələrin qabaqcadan müəyyən olunması, onun qarşısının alınması və neytrallaşdırılması, həmçinin müasir sivilizasiyasının tələblərinə cavab verən dövlətin inkişafı üçün şəraitin yaradılması üzrə məqsəd, tapşırıq və funksiyalardır; hərbi təhlükəsizliyin təmin olunmasının üsul və vasitə-

ləri hərbi təhlükəsizliyi təmin edən subyekt tərəfindən hərbi təhlükəsizlik sisteminin işləməsi prosesi ərzində istifadə edilə bilər.

Hərbi təhlükənin mənbələri və dinamikası

Bir sıra alimlər hərbi təhlükəsizliyə ona zidd olan “hərbi təhlükə” kateqoriyası prizmasından baxır. Kateqoriyaların hər ikisi məcəmədə, hərbi-siyasi vəziyyətin hər iki tərəfini əks etdirir və onun keyfiyyət xarakteristikasını təşkil edir. “Hərbi təhlükə” kateqoriyasını xarakterizə edərək “hərbi təhlükəsizlik” kateqoriyasını müəyyən etmək olar.

Yuxarıda deyilənlərlə əlaqədar olaraq hərbi təhlükənin mənbəyinin və dinamikasının müəyyən edilməsi üçün göstərilən fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi zəruridir: *ilk növbədə*, dövlətin müdafiəsinə istənilən bu və ya digər formada hərbi güc tətbiq edəcəyi milli maraqlarının əhatə dairəsini müəyyən etmək; *ikinci*, cari dövr üçün və perspektivdə bu maraqlara potensial hərbi təhlükəni yaradan mənbələri müəyyən etmək; *üçüncü*, potensial hərbi təhlükənin bilavasitə hərbi təhdidə çevrilməsinə səbəb olacaq hansı faktorların dövlət tərəfindən baxılacağını göstərmək.

Hərbi təhlükəsizlik və dövlətin müdafiə qabiliyyəti

“Hərbi təhlükəsizlik” anlayışı “ölkənin müdafiə qabiliyyəti” anlayışı nisbətində əhəmiyyətli dərəcədə genişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, “hərbi təhlükəsizlik” kateqoriyası “müdafiə qabiliyyəti” və “müdafiə” kateqoriyaları ilə eyni deyil.

Müdafiə qabiliyyəti xarici təcavüzün dəf edilməsi, ərazi bütövlüyünün və dövlətin müstəqilliyinin qorunması üçün iqtisadiyyatın, əhalinin və dövlətin silahlı qüvvələrinin hazırlığının dərəcəsidir.

Müdafiə dedikdə, bilavasitə dövlətin, onun ərazisi bütövlüyünün və toxunulmazlığının silahlı müdafiəsinə hazırlıq və müdafiə üçün lazım olan siyasi, iqtisadi, hərbi, sosial, hüquqi və digər tədbirlərin sistemi başa düşülür.

“Müdafiə” və “müdafiə qabiliyyəti” anlayışları konkret, real və ünvanlı hərbi təhlükə və təhdidlərin qarşısının alınması ilə əlaqəlidir. Buna görə də, “müdafiə təhlükəsizliyi”, “hərbi təhlükəsizliyin” bir hissəsidir.

Nəticə etibarilə müdafiə qabiliyyəti hərbi təhlükəsizliyin ayrıca elementi kimi çıxış edərək, hərbi təhlükəsizliyin aspektlərindən biri hesab olunur və dövlətin xarici hərbi gücün təsirinə müqavimət göstərmək və ya onun qarşısını almaq imkanlarını əks etdirir. Beləliklə, müdafiə qabiliyyətinə və müdafiəyə dövlətin hərbi təhlükəsizliyinin daxili tərkib hissələri kimi baxmaq olar.

Nəticə

Beləliklə, dövlətin milli maraqlarına qarşı olan hərbi təhdidlərin dəf edilməsi və adekvat reaksiyanın göstərilməsi, daha doğrusu, hərbi təhlükəsizliyin təmin olunması, dövlətin qarşısında duran əsas məqsəddir.

Qlobal geosiyasi mübarizənin hərbi-strateji komponenti olan hərbi təhlükəsizlik, öz suverenliyinin müdafiəsi və ya hərbi gücdən istifadə edərək siyasi məqsədlərə nail olunması üzrə niyyətlərin həyata keçirilməsi prosesi ərzində, iki və daha artıq geosiyasi subyektin milli maraqlarının toqquşması sahəsi ilə birbaşa əlaqəlidir.

Ümumi olaraq, hərbi təhlükəsizliyin təmin olunmasının nəzəri əsaslarının tədqiqatı daimi olaraq və dəqiqliklə müəyyən olunmuş elmi prinsiplər əsasında aparılmalıdır. Sözügedən elmi prinsiplər təhlükəsizlik anlayışının əsaslandığı əsas mövqe və ideyaları təşkil edir.

Bu anlayışın düzgün təyin olunması nəinki hərbi nəzəriyyənin, hətta təcrübənin inkişafı, o cümlədən dövlətin təhlükəsizliyinə olan çağırış və təhdidlərin düzgün müəyyən olunması, adekvat doktrinal sənədlərin, hərbi strategiyanın və dövlətin hərbi quruculuq planlarının işlənilməsi üçün əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. Galtung J. Peace: Research, Education, Action. Essays in Peace Research. Vol. 1. Copenhagen: Christian Ejlertsen, 1975.

2. Galtung J. A Structural Theory of Aggression. Journal of Peace Research. 1964. Vol. 11. No. 2.

3. Wiberg H. (ed.). Peace and War: Social and Cultural Aspects. Warsaw. 1995.
4. Oberg J. Nordic Security in the 1990 s. L. 1992.
5. Paleri, Prabhakaran (2008). National Security: Imperatives And Challenges. New Delhi: Tata McGraw-Hill. ISBN 978-0-07-065686-4.
6. Bhadauria, Sanjeev. National Security. Allahabad: Dept. of Defence and Strategic Studies, University of Allahabad, 2002.
7. Brzezinski, Zbigniew. Power and Principle: Memoirs of the National Security Adviser, 1977–1981. New York: Farrar, Straus, Giroux, 1983.
8. Chen, Hsinchun. National Security. Amsterdam: Elsevier, 2007.
9. Devanny, Joe, and Josh Harris, The National Security Council: national security at the centre of government. London: Institute for Government/King's College London, 2014.
10. Jordan, Amos A., William J. Taylor, Michael J. Mazarr, and Suzanne C. Nielsen. American National Security. Baltimore, Md: Johns Hopkins University Press, 1999.
11. National Research Council (U.S.). Beyond "Fortress America": National Security Controls on Science and Technology in a Globalized World. Washington, D.C.: National Academies Press, 2009.
12. Rothkopf, David J. Running the World: The Inside Story of the National Security Council and the Architects of American Power. New York: PublicAffairs, 2005.
13. Ripsman, Norrin M., and T. V. Paul. Globalization and the National Security State. Oxford: Oxford University Press, 2010.
14. Tal, Israel. National Security: The Israeli Experience. Westport, Conn: Praeger, 2000.
15. Tan, Andrew. Malaysia's security perspectives. Canberra : Strategic and Defence Studies Centre, Australian National University, 2002
16. Scherer, Lauri S. National Security. Detroit: Greenhaven Press, 2010.
17. Zycher, Benjamin (2008). "Defense". In David R. Henderson (ed.). Concise Encyclopedia of Economics (2nd ed.). Indianapolis: Library of Economics and Liberty. ISBN 978-0865976658. OCLC 237794267.
18. Конышев В.Н., Сергунин А.А. Стратегия национальной безопасности Барака Обамы: старое вино в новых мехах? США и Канада: экономика, политика, культура. 2011. №1.
19. Сергунин А.А. Международная безопасность: новые подходы и концепты. Полис (Политические исследования). 2005. №6.
20. Сизов В. Военная политика и военная безопасность России. Россия-Америка в XXI веке. 2010. №2
21. Пискунов А.А. Экономический потенциал военной доктрины. Национальная безопасность. nota bene, №1-2010

Аннотация

Современные представления о значении военной безопасности страны

Э.М.Самедов

В статье анализируются современные представления о значении военной безопасности страны.

Summary

Modern notions about military security of country

E.M.Samedov

In paper there has been analysed modern notions about significance of military security.

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ HƏRBI-PSIXOLOJİ XİDMƏTİN ƏHƏMİYYƏTİ

E.İ. Şəfiyeva

AR Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin Heydər Əliyev adına Akademiyası

Açar sözlər: hərbi-psixoloji xidmət, fərdi-psixoloji xüsusiyyətlər, hərbi kollektivlərdə psixoloji iş, hərbcilərin ilkin, dərin və davamlı psixoloji tədqiqi, ümumi psixoloji hazırlıq, xüsusi psixoloji hazırlıq, məqsədli psixoloji hazırlıq

Ключевые слова: военно-психологическая служба, индивидуально-психологические особенности, психологическая работа в воинских коллективах, первичное, глубокое и регулярное исследование военнослужащих, общая психологическая подготовка, особая психологическая подготовка, целевая психологическая подготовка.

Keywords: military-psychological services, individual psychological characteristics, psychological work in military units, primary, deep and regular study of the military, the general psychological preparation, special psychological training, target psychological preparation.

Xülasə: məqalədə hərbi psixoloji xidmətin əhəmiyyəti, müasir ordu quruculuğu prosesində onun rol və vəzifələri aydınlaşdırılmışdır. Burada, həmçinin hərbcilərin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin uğurlu xidmət üçün əhəmiyyəti, hərbi kollektivlərdə sosial-psixoloji proseslərin və mənəvi-psixoloji iqlimin öyrənilməsinin vacibliyi və s. məsələlər göstərilmişdir. Sonda hərbi psixoloji işin aparılmasında psixodiyagnostikanın, davranışı korreksiyaetmə üsullarının tətbiqinin əhəmiyyəti, hərbcilərin təlim, döyüş və səfərbərlik fəaliyyətində ümumi, xüsusi və məqsədli psixoloji hazırlığın özünəməxsus cəhətləri qeyd edilmişdir.

Müstəqillik qazanmış Azərbaycan Respublikasında dünya standartlarına cavab verən ordunun yaradılması prosesinin tərkib hissələrindən biri də güc strukturlarında həm sülh, həm də müharibə şəraitində fəaliyyət göstərə bilən psixoloji xidmətin yaradılmasıdır. Bu strukturlarda psixoloji xidmətin işi ordunun uğurlu fəaliyyəti üçün məqsədyönlü tədbirlər sistemi olub, şəxsi heyətin psixoloji hazırlığını, dözümlü, psixi sağlamlığını, onların ailə üzvlərinin və Silahlı Qüvvələrdə çalışan mülki işçilərin sabit psixoloji durumunu təmin etməkdən ibarətdir. Hərbi sahədə psixoloji xidmətin yerini, rolunu dəqiq müəyyənləşdirərək buraya respublikamızda hazırlanan peşəkar psixoloqları cəlb etmək vacibdir.

Məlumdur ki, təlim-döyüş fəaliyyətinin uğuru – hərbi kollektivlərdə yüksək mənəvi ovqatın, hərbcilərin psixi sağlamlığının, bilavasitə yaxşı psixoloji hazırlığın nəticəsi ola bilər. Bu hazırlığı təmin edən hərbi-psixoloji xidmətin məzmunu dəqiq müəyyən edilməlidir:

1. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin və bütövlükdə güc strukturlarının özünəməxsusluğunu nəzərə alaraq psixoloji işin vəzifələri və əsas istiqamətləri müəyyən edilməlidir;

2. Güc strukturlarının səfərbərlik və döyüş hazırlığını, ordunun təlimləndirilməsini və lazım gəldikdə döyüş meydanına yeridilməsini təmin etmək üçün psixoloji tədbirlərin planlaşdırılması və tətbiq edilməsi vacibdir;

3. Tapşırıqların tez və qüsursuz icrası üçün şəxsi heyətin psixoloji hazırlığını təmin edən tədbirlər müntəzəm əsaslarla aparılmalıdır;

4. Psixoloji hazırlığı keyfiyyətli təşkil etmək məqsədi ilə metodiki təchizat və elmi-tədqiqat işləri lazımi səviyyədə aparılmalıdır;

5. Psixoloji işin səviyyəsini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə görülən işlər təhlil edilməli, ümumiləşdirilməli, səhvlər müəyyənləşdirilməli və qabaqcıl təcrübə geniş tətbiq olunmalıdır;

6. Respublikamızda hazırlanan peşəkar psixoloqların hərbi sahəyə cəlb edilməsi və onların məqsədyönlü şəkildə yerləşdirilməsi aparılmalıdır;

7. Psixoloji praktikada geniş tətbiq edilən cihaz və texniki vasitələrdən istifadə edilməlidir;

8. Xidməti işi təşkil etmək üçün maddi-texniki baza, yəni psixoloji hazırlığı, diaqnostikanı və s. aparmaq üçün psixologiya elmində mövcud metodikalardan, testlərdən, trening proqramlarından ibarət ehtiyat yaradılmalıdır.

Psixoloji iş aparılan zaman hərbcilər öz hüquqlarını bilməlidirlər:

- hər bir hərbcisi psixoloji yardım ala bilər;

- hərbi psixoloji yardıma müraciət etməsinin motivini və nəticələrini gizli saxlaya bilər;
- psixoloji tədqiqatın obyektiv nəticələri ilə tanış ola bilər;
- psixoloji eksperimentdə iştirakdan və tədqiqatdan imtina edə bilər.

Hərbi psixoloq hərbiyi öyrənən zaman əldə etdiyi nəticələrə, verdiyi məsləhət və tövsiyələrə görə şəxsən məsuliyyət daşıyır. O, konkret istiqamətlər üzrə apardığı işin nəticələrini göstərməlidir, yəni:

- şəxsi heyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini xüsusi batareya metodikalar vasitəsi ilə tədqiq etməlidir;

- hərbi kollektivlərdə sosial-psixoloji prosesləri və hadisələri öyrənməlidir;
- hərbi nizam-intizam pozuntularının, sui-qəsd cəhdlərinin psixoprofilaktikasını aparmalıdır;
- döyüş növbəsi, qarnizon və qarovul xidməti ilə bağlı psixoloji hazırlığı təşkil etməlidir;
- hərbiçilərin müəyyən ixtisasa psixoloji əsaslarla seçilməsinə və düzgün yerləşdirilməsinə yardım etməlidir;

- psixoloji xidmətin və işin rolu ilə bağlı şəxsi heyəti maarifləndirməlidir, həmçinin hərbiçilərlə bərabər onların ailə üzvlərinə və mülki işçilərə psixoloji yardım göstərməlidir;

- çətin şəraitdə, döyüşdə yarana biləcək destruktiv psixi halları önləmək məqsədi ilə təlim zamanı xüsusi psixoloji tapşırıqların köməyi sayəsində psixikanın müqavimət qüvvəsini artırmalıdır və s.

Sadalanan istiqamətlərin hər birinə ayrı-ayrılıqda baxaq:

1. Şəxsi heyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin xüsusi psixoloji metodikalarla tədqiqi nəticəsində hərbiçilərin təlim-döyüş fəaliyyətinə psixoloji hazırlıq imkanlarını müəyyənləşdirmək, zəif sinir sisteminə malik hərbiçiləri aydınlaşdırmaq, tərbiyə prosesinin nəticəsini görmək, bu fəaliyyətin səmərəliliyini artırmaq, hərbi hissələri düzgün komplektləşdirmək, hərbiçiləri fərdi və qrup tərkibində öyrənmək və s. mümkündür (2).

Hərbiçilərin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ilkin, dərin və davamlı tədqiqat mərhələlərindən ibarətdir.

İlkin tədqiqat hərbi hissəyə yeni daxil olan hərbi ilə **ümumi** tanışlıq, onun, psixi sağlamlığını qiymətləndirmək, şəxsiyyətinin əlamət və xüsusiyyətlərini, hərbi xidmət şəraitinə uyğunlaşması prosesini aydınlaşdırmaq məqsədi ilə aparılır. Bu işi hərbi hissənin komandiri də yerinə yetirə bilər.

Dərin tədqiqat mütəxəssis-psixoloq tərəfindən aparılmalıdır. Sinir-psixi baxımdan qeyri-sabit, yeni xidmət şəraitinə çətin uyğunlaşan, təlim-döyüş hazırlığında geri qalan, hərbi nizam-intizamı pozan, həmçinin sərbəst şəkildə psixoloji yardım üçün müraciət edən hərbiçilər dərin psixoloji tədqiqata məruz qalırlar. Bu hərbiçiləri əsasən şəxsiyyəti öyrənmək üçün hazırlanmış sorğular, testlər və konkret metodikalarla öyrənilirlər. Hərbiçidə üzə çıxan sinir-psixi mənşəli qeyri-sabitliyin tibbi mütəxəssislər tərəfindən təsdiq edilməsi məqsədəuyğundur.

Davamlı tədqiqat hərbi hissənin komandiri və psixoloqu tərəfindən müntəzəm aparılır. Bu zaman hərbiçinin ayrı-ayrı şəxsiyyət əlamətləri gündəlik xidmət şəraitində öyrənilir və psixoloq tərəfindən tərtib edilmiş fərdi-psixoloji kartlarda qeyd edilir. Nəticədə hərbi kollektivdə mənəvi-psixoloji iqlimi sağlamlaşdırmaq, nizam-intizamı möhkəmləndirmək üçün təkliflər və tövsiyələr hazırlanır.

2. Hərbi kollektivlərdə sosial-psixoloji proses və hadisələrin öyrənilməsi bölük komandiri ilə psixoloq və ya tərbiyəvi işlər üzrə orqanın nümayəndəsi ilə birgə icra edilir. Bu zaman aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilir:

- hərbi kollektivdə sağlam mənəvi-psixoloji iqlimin qorunub-saxlanması;
- sosial-psixoloji proses və hadisələrin, o cümlədən şəxsiyyətlərarası münəqişələrin proqnozlaşdırılması, idarə edilməsi üçün təklif və tövsiyələrin hazırlanması və s.;

- psixoloq komandirlərlə və digər vəzifəli şəxslərlə təlimatlandırıcı, metodiki dərslər apararaq, onlara hərbi kollektivdə sosial-psixoloji proseslərin, hadisələrin öyrənilmə metod və formaları haqda məlumat verir. Hərbi hissənin, bölük və ya qrup komandirinin sorğusuna əsasən müəyyən qrupdaxili gərginlik, şəxsiyyətlərarası münəqişələr olan hərbi qruplarda sosial-psixoloji proses və hadisələrin öyrənilməsi mütəxəssis-psixoloq, tərəfindən aparılır.

Adətən, kollektivin inkişaf səviyyəsinin təyini və onun strukturu, burada mövcud şəxsiyyətlərarası münasibətlər, hərbiçilərin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri və psixoloji uyuşması, komandirlərin kollektivdən razılığı, idarəetmə tərzini kimi məsələlər sosial-psixoloji proses və hadisələrin tədqiqinə aid edilir. Nəticələr arayış-məruzə şəklində hərbi hissə komandirinə və ya tərbiyəvi işlər üzrə şöbəyə

təqdim olunur. Bu arayışda bölüyün və ya taqımın nömrəsi, tədqiq edilən əsas məsələlər üzrə üzə çıxan problemlər, nəticə və tövsiyələr öz əksini tapır (4).

Hərbi kollektivlərdə sosial-psixoloji proses və hadisələrin öyrənilməsində əldə olunan nəticələrdən komandirlər mənəvi-psixoloji iqlimin, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin, təlim-tərbiyənin, nizam-intizamın və özünüidarəetmə fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması üçün istifadə edirlər. Şəxsi heyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin, hərbi kollektivlərdə sosial-psixoloji proses və hadisələrin öyrənilməsinin nəticələrinə əsasən psixoloq tərəfindən yazılan tövsiyələr sənədləşdirilərək rəsmi xidməti kanalla komandanlığa çatdırılmalıdır. Bu məlumat konfidensial (gizli) xarakter daşdığına görə şəxsi heyət arasında yayılmamalıdır.

3. Hərbi nizam-intizamın psixoprofilaktikası üçün müəyyən tədbirlər görülməlidir:

- hərbi nizam-intizamın pozulmasının səbəb və şəraiti psixoloji nöqtəyi-nəzərdən təhlil edümlü, nöqsanların aradan qaldırılması üçün tədbirlər keçirilməlidir;

- sağlam sosial-psixoloji iqlimi, intizamı ilə nümunəvi sayılan hərbi kollektivlərdə nizam-intizamı yüksək səviyyədə saxlamağa kömək edən xidmət əməkdaşları öyrənilməli, qabaqcıl təcrübələr tətbiq edilməlidir;

- şəxsi heyətin intizamının pozulmasına səbəb ola biləcək amillərdən biri kimi onların xidməti və məişət şəraitinə psixoloji qiymət verilməlidir;

- hərbi nizam-intizamı pozmağa və asosial davranışa meyilli hərbciləri vaxtılı-vaxtında üzə çıxarmaq üçün onların fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri öyrənilməlidir;

- hərbi nizam-intizamı qoruyub saxlamaqda komandirə yaxından kömək göstərə biləcək hərbciləri işgüzar və psixoloji xüsusiyyətlərinə əsasən bu işə cəlb etmək lazımdır;

- hərbi nizam-intizamı pozan hərbcilərin təlim və tərbiyəsi üçün psixoloji baxımdan əsaslandırılmış tövsiyələr hazırlanmalıdır;

- emosional-iradi və sinir-psixi qeyri-sabitliyi, hərbi xidmətə çətin uyğunlaşması ilə seçilən hərbcilərə psixoloji yardım göstərilməlidir.

4. Döyüş növbəsinə, qarnizon və qarovul xidmətinə psixoloji hazırlığın təşkili ilə bağlı psixoloq digər komandirlərlə birgə məşğul olur. Bu zaman psixoloqun vəzifələri bunlardır:

- döyüş fəaliyyəti zamanı sosial-psixoloji şəraiti hərtərəfli öyrənmək;

- sinir-psixi vəziyyəti (durumu) qeyri-sabit olan hərbcini döyüş növbəsinə, qarnizon və qarovul xidmətinə buraxmamaq;

- növbəçilərin, döyüş növbəsinə hazırlanan hərbcilərin psixoloji hazırlığına dair tövsiyələr vermək;

- döyüş növbəsinə hazırlaşan şəxsi heyətin mənəvi-psixoloji vəziyyətini qiymətləndirmək;

- hərbcinin qarovulda və ya döyüş növbəsində rastlaşa biləcəyi şərait dəyişkənliyinə hazır olmaq və operativ şəkildə professional şəraitlərdən istifadə etmək bacarığını aktivləşdirmək;

- qarovulda və ya döyüş növbəsində çətin şəraitdə xidmət edən, ağır psixoloji yük daşıyan hərbciyə psixoloji yardım və tərəfdarlıq etmək;

- qarovuldan və ya döyüş növbəsindən qayıdan hərbcinin fiziki və psixi gücünün bərpasında yardımçı olmaq.

5. Hərbcilərin müəyyən ixtisasa psixoloji əsaslarla seçilməsi və düzgün yerləşdirilməsi işini yerinə yetirən psixoloq peşə seçiminə aid metodikalar və testlər vasitəsi ilə tədqiqat apararaq nəticələr əldə etməlidir. Bundan əlavə, psixoloji müşahidə, söhbət metodları da bu baxımdan testlərin nəticələrinin etibarlılığını yoxlamaq üçün dəyərli material olmalıdır. Hərbi ixtisasların özünəməxsusluğu hərbcilərdən müəyyən fərdi-psixoloji keyfiyyətlərin olmasını tələb edir. Məsələn, kəşfiyyata gedən hərbcı yaxşı inkişaf etmiş operativ hafizəyə malik olmalı və ya elektron texnika ilə işləyən hərbcı (operator kimi) hər bir düymənin göstəricisini tez qavramaq və ona uyğun hərəkət etmək qabiliyyətinə malik olmalıdır. Ona görə də hərbi ixtisasın tələblərinə uyğun kadrlar düzgün seçilməli və yerləşdirilməlidir. Psixoloq bunu apardığı xüsusi tədqiqatların nəticələrinə əsasən müəyyənləşdirməlidir.

6. Psixoloji xidmətin rolu ilə bağlı şəxsi heyətin maarifləndirilməsi düzgün və vaxtında aparıldıqda gözəl nəticələr qazanılır:

a) hərbi kollektivdə qarşılıqlı münasibət və ünsiyyət münasibətsiz və istənilən səviyyədə qurulur;

b) hərbcilərin psixoloji hazırlığı lazımi səviyyədə olur;

c) əməllər və tapşırıqlar daha tez və səhsiz icra olunur;

- ç) psixoloqun köməyi ilə problemi olan hərbcinin çətinliyi tez aradan qaldırılır;
- d) şəxsi heyətin ailə üzvləri və mülki işçilər lazım olduqda psixoloji məsləhətlər alır;
- ə) şəxsi heyətin hər bir üzvü psixologiya ilə bağlı praktiki biliyə malik olur.

7. Gözlənilməz, çətin şəraitdə hərbcinin düşə biləcəyi destruktiv psixi halları önləmək olar. Hərbi psixoloqun arsenalında olan metodlar təkcə hərbcinin psixoloji baxımdan diaqnostikasına yox, həm də onların davranış, əhval-ruhiyyə pozuntularının korreksiyasına və bərpasına yönəlməlidir (1). Xüsusi batareya metodikalar vasitəsi ilə psixi proses və halətlərin bərpası ilə yanaşı, onların möhkəmlənməsinə və istənilən şəraitə davamlılığının yüksəlməsinə nail olmaq mümkündür.

Hərbi-psixoloji xidmətin fəaliyyəti nəticəsində şəxsi heyətin psixoloji hazırlığı və psixi sağlamlığı yüksək səviyyədə olur. Psixoloqun müntəzəm işi nəticəsində hərbi hissənin şəxsi heyəti hər bir sınağa şüurla yanaşır, onun sosial-siyasi, hərbi tərəfini dərk edir, düşmənlə üz-üzə cəsarətlə döyüşür, onun gücünü və imkanlarını daha asan öyrənir. Psixoloji hazırlıq nəticəsində hərbcisi dərk edir ki, təhlükə onda qorxu, həyəcan halı yaradır və bu onun fəaliyyətinin nəticəsinə təsir edir. Nəticədə onun psixi proseslərinin aktivləşməsi və ya tormozlanması baş verə bilər. Bu minvalla da hərbcisi bilik, bacarıq və vərdişlərini düşmən üzərində qələbəyə yönəldər və yaxud özünü itirərək real imkanlardan istifadənin mümkünsüzlüyünə şərait yaradar.

Hərbi-psixoloji xidmət ümumi, xüsusi və məqsədli psixoloji hazırlıq apara bilər (3). Ümumi psixoloji hazırlıq şəxsi heyətin müasir müharibənin tələblərinə uyğun təlimləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu zaman hərbcidə yüksək vətənpərvərlik hissləri, iradə, qələbəyə və özünənamə, cəsarət və s. tərbiyə olunur. Xüsusi psixoloji hazırlıq – emosional stress yaradan müxtəlif növ döyüş şəraitlərinə, təhlükəli hallara qarşı yüksək döyüş aktivliyinin və psixoloji sabitliyin formalaşdırılmasıdır. Bu hazırlıq döyüş şəraitinə maksimal yaxınlaşdırılmış təlimlər atəşəçmə dərsləri zamanı aparılır. Xüsusi psixoloji hazırlığın əsas vəzifəsi hərbcilərin silah və sursatı idarə etməsini təmin edən psixomotor proseslərini, nitq aktivliyini, əqli fəaliyyətini (hafizəni, təfəkkürü) döyüş şəraitinə uyğun şəkildə formalaşdırmaqdır. Məqsədli psixoloji hazırlıq – konkret döyüşə, döyüş növbəsinə, qarovul xidmətinə və ya təlimə hazırlıq zamanı xüsusi yönəlişlərin, psixi halların formalaşdırılmasından ibarətdir. Bu hazırlıq psixikanın funksional aktivliyini artırmaq, iş qabiliyyətini yüksəltmək, konkret döyüşə ruhlandırmaq vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Hərbi-psixoloji xidmətin sülh vaxtı vəzifəsi hərbcilərin yüksək psixi aktivliyini sabit saxlamaq üçün xüsusi proqramla gündəlik təlimlərdə psixoloji hazırlıq işini davam etdirməkdirsə, döyüş zamanı hərbcilərin stressə psixi davamlılığını, inamlı davranmasını, cəsarətli hərəkət etməsini, mürəkkəb şəraitdə aktiv olaraq tez və düz qərar qəbulunu təmin etməkdən ibarətdir. Bu xidmətin işinin digər tərəfi şəxsi heyətin tədqiqi zamanı üzə çıxan müəyyən psixi pozuntuların korreksiyası, bərpası ilə bağlı işin aparılmasıdır. Hərbi-psixoloji xidmətin üçüncü tərəfi şəxsi heyətin hərbi professional xidmətə yararlılığını təyin etmək məqsədi ilə onların psixodiaqnostik metodikalarla fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin tədqiqidir. Ümumilikdə, hərbi-psixoloji xidmətin uğurlu və səmərəli işini təşkil etmək üçün komandirlər, qərargahlar, tərbiyəvi iş aparan orqanlar və tibbi xidmət birgə işləməlidir və onların hər biri öz vəzifəsini dəqiq icra etməlidir.

Ədəbiyyat

1. Şəfiyeva E.İ. Zabit hazırlığının sosial-psixoloji məsələləri. Bakı: "Elm", 2006, 332 s.
2. Şəfiyeva E.İ. Zabit hazırlığında sosial-psixoloji metodların tətbiqi. Bakı: "Elm", 2006, 164 s.
3. Şəfiyeva E.İ., Qasımov C.Ə., Əhmədov N.S. Hərbi psixologiya. Bakı: "Vətən", 2004, 261 s.
4. Военная психология / под. ред. А.Г.Маклакова, СПб.: "Питер", 2004, 464 с.

Аннотация

Значение военно-психологической службы в современных условиях Э.И.Шафиева

В статье рассматривается роль, задачи и значение военно-психологической службы в процессе формирования армии в современных условиях. Далее раскрывается значение индиви-

дуально-психологических особенностей военнослужащих для безупречной службы, изучения социально-психологических процессов и морально-психологического климата в воинских коллективах и т.д. В конце статьи отмечается значение применения методов психодиагностики, коррекции поведения в проведении военно-психологических работ, анализируется специфические особенности общей, особой и целенаправленной психологической подготовки в учебной, боевой и мобилизационной деятельности военнослужащих.

Summary

The value of military-psychological services in modern situation.

E.I.Shafieva

The article discusses the role, objectives and significance of military and psychological services in the process of forming the army in modern conditions. Further reveals the importance of individual psychological characteristics of military personnel for distinguished service, the study of social and psychological processes and the moral and psychological climate in military units and other issues have been indicated. At the end of the article notes the importance of applying the methods of psychodiagnostics, correction of behavior in the conduct of military and psychological work, analyzed the specific features of the general, special and purposeful psychological preparation in training, combat and mobilization activities of military personnel.

“SOYUQ MÜHARİBƏ”NİN BAŞA ÇATMASI VƏ NATO-nun YENİ STRATEJİ YANAŞMALARI

X.İ.İskəndərov

Silahlı Qüvvələrin Təlim və Tədris Mərkəzi

Açar sözlər: kommunizm, demokratiya, birləşmə, öhdəlik, təhlükəsizlik

Ключевые слова: коммунизм, демократия, объединение, обязательство, безопасность

Keywords: communism, democracy, unification, commitment, security

Xülasə: *məqalədə uzun illər Sovetlər İttifaqının tərkibində olan, sosialist, kommunist ideologiyasının təsiri altında yaşayan Azərbaycan üçün qarşıda bir neçə seçim haqqında analiz aparılıb. Dünyanın təkqütblülüyünü qəbul edib bu qütbün, yəni NATO-nun arxasınca getmək, ikincisi, bəzi postsovet ölkələri kimi tək ayaqda duracağına güvənməyib, Rusiya kimi böyük bir dövlətin himayəsini qəbul etmək və üçüncüsü, yəni ən çətin seçim tam müstəqil və balanslaşdırılmış demokratik siyasət yeritmək idi ki, bu siyasətə də ancaq iki il sonra Ulu Öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra nail olundu.*

XX əsrin sonlarında dünyada baş verən qlobal siyasi proseslər, xüsusən də Berlin divarının uçurulması, Varşava Müqaviləsi Təşkilatının süqutu, “soyuq müharibə”nin başa çatması yeni geosiyasi vəziyyətin yaranmasına səbəb oldu. Mərkəzi və Şərqi Avropada baş verən sürətli dəyişikliklər təhlükəsizliyin inkişafı üçün böyük imkanlar açdı, eyni zamanda yeni çağırışlar üçün potensial yaratdı. ABŞ-ın prezidenti seçilən Corc Buş həmkarı Mixail Qorbaçov və SSRİ ilə bağlı öz sələfi Ronald Reyqandan fərqli siyasət yürütməyə başladı. Sovet İttifaqı ilə münasibətlərdə prezident Reyqanın elan olunmuş siyasəti gücə əsaslanan sülh idi. Avropada cərəyan edən hadisələri nəzərə alan Corc Buş 1989-cu ilin dekabr ayında Maltada Mixail Qorbaçovla görüşür və onlar Şərqi Avropada sürətlə cərəyan edən dəyişiklikləri müzakirə edirlər. Corc Buş Qorbaçovun “yenidənqurma” təşəbbüsünü dəstəklədiyini bildirir və onu SSRİ-də “demokratik” islahatlar aparılması üçün təhrik edə bilir. Mixail Qorbaçovun çoxpartiyalı sistemə və seçkilərə icazə verməsi və prezident postunu təsis etməsi ilə bağlı qərarı, demokratikləşmə prosesinin başlanğıcı oldu. Beləliklə, bu hadisələr kommunizm rejiminin nəzarətinin zəifləməsinə və SSRİ-nin süqutuna gətirib çıxardı. Beynəlxalq arenada müsbət qarşılanan bu kimi addımlara baxmayaraq, Mixail Qorbaçov hökumətinin daxili problemləri artmaqda idi. Kommunist Partiyasının üzvləri SSRİ-nin süqutunun qəti əleyhinə idilər. Lakin sovet liderlərinin SSRİ-ni qorumaq cəhdləri boşa çıxdı. Mixail Qorbaçovun Şərqi Avropa ölkələrindən Sovet “boyunduruğu”nu boşaltmaq qərarı bu regionda müstəqil dövlətlərin və demokratik mühitin yaranmasına səbəb oldu, bu da öz növbəsində Şərqi Avropada kommunizm rejiminin dağılmasına gətirib çıxardı. Getdikcə dərinləşən sosial-iqtisadi və siyasi böhran SSRİ-nin süqutunu daha da sürətləndirdi. Kommunizm rejiminin Şərqi Avropada iflasından sonra Baltik və Qafqaz ölkələri Moskvadan çoxdankı haqları olan müstəqilliklərini tələb etməyə başladılar. Həmin vaxtlar Azərbaycanda, daha sonra Latviya və Litvada müstəqillik uğrunda başlayan milli hərəkət SSRİ-nin dağılmasının başlanğıcı oldu. Milli müstəqillik hərəkətinə cavab olaraq Sovet rəhbərliyinin qərarına əsaslanaraq tank və digər ağır texnika ilə təchiz edilmiş 26 minlik ordu xalqın azadlıq səsinin susdurulması üçün “Udar” əməliyyatı adı altında Bakıya yeridildi. Yanvar ayının 19-dan 20-nə keçən gecə heç bir xəbərdarlıq edilmədən şəhərə daxil olan Sovet qoşun hissələri küçələrə çıxıb öz etirazlarını bildirən dinc əhalini pulemyot və avtomatlardan atəşə tutdu. Bu ağılsız qərarın nəticəsi olaraq 137 nəfər qətlə yetirildi, 800 nəfərdən çox insan yaralandı, xəsarət aldı və bir çoxu da itkin düşdü. Lakin xalqımızın azadlıq inamını sarsıtmaq, onun iradəsini qırmaq mümkün olmadı. Sovet İttifaqı ərazisində baş verən bu kimi azadlıq hərəkətləri nəticəsində Qorbaçov hakimiyyətinin gücü tükənməyə başladı.

Qərb – Qorbaçov anlaşması və SSRİ-nin süqutu

Almaniya Demokratik Respublikasında kommunizm rejiminin tənəzzülü, SSRİ-nin süqutu və NATO-nun genişlənmə siyasəti ilə bağlı əsas ziddiyyətli fikirlər 1990-cı ilin fevral ayında Mixail Qorbaçovla ABŞ-ın dövlət katibi Ceyms Beyker və Qərbi Almaniya kansleri Helmut Kol arasında keçiri-

lən danışıqlar prosesindən qaynaqlanırdı. Bəzi Qərb tədqiqatçıları və keçmiş rəsmilər, o cümlədən 1990-cı ildə ABŞ-ın SSRİ-dəki səfiri olmuş Cek Metlok (1987-1991) da təsdiq edir ki, həmin görüşlərdə Qorbaçova qəti söz verildi ki, əgər Qərbi və Şərqi Almaniya vahid dövlət şəklində birləşərsə və NATO-ya üzv olarsa, Alyans Şərqə, xüsusən də keçmiş Sovet İmperiyasına doğru genişlənməyəcək(6). ABŞ tarixçisi Maykl Riçard Beşlos və dövlət katibinin müavini Strob Talbot tərəfindən qeydə alınan bu şərhlərin vacibliyini vurğulayan ABŞ-ın keçmiş müdafiə naziri Robert Maknamara da ABŞ-ın Almaniyanın birləşməsi müqabilində Şərqə doğru qəti olaraq genişlənməyəcəyi barədə Moskvaya söz verdiyini iddia edirdi [5]. Lakin bütün bunların tam əksi olan fikirlər daha çoxdur. 1990-cı ildə Almaniyanın birləşməsi məsələlərinə cavabdeh olan Milli Təhlükəsizlik Şurasının ali rəsmisi Filip Zelikov qəti iddia edir ki, Birləşmiş Ştatlar 1990-cı ilin 12 sentyabr tarixində imzalanmış Moskva müqaviləsində qeyd olunan Almaniyanın birləşməsi məsələləri ilə bağlı, xüsusi maddələr istisna olmaqla NATO-nun gələcək təşkilat və strukturu barədə heç bir öhdəlik götürməmişdir. “1990-cı il anlaşması NATO-ya yeni-yeni üzvlər qəbul olunması seçiminə əslində mane olmurdu,” – deyərək Zelikov qeyd edir [7]. Xoşbəxtlikdən zaman keçdikcə Almaniyanın birləşməsi məsələsi ilə əlaqəli olan bu kimi görüşlərdən olan məlumatlar barədə ABŞ, Almaniya və Rusiya mənbələri əldə edildi. Almaniyanın birləşməsi ilə bağlı keçirilən diplomatik görüşlərdə iştirak edən rəsmilərin böyük əksəriyyəti bütün danışıqlar barədə öz xatirələrini yazmışlar və bununla da onların əvvəllər (son 7–8 ilə qədər) məxfi hesab olunan məlumatları sonradan bəzi şübhə altına alınan boşluqları doldurdu. Bütün mənbələrdən olan məlumatlar Zelikovun irəli sürdüyü arqumenti tamamilə dəstəkləyir, eyni zamanda ABŞ və digər Qərb ölkələrinin NATO-nun Şərqə doğru genişlənməyəcəyi barədə öhdəlik götürməsi fikirlərinin əsassız olduğunu sübut edir. Bəs əslində necə olmuşdu və hadisələr hansı məcrada cərəyan edirdi? Bu suala cavab vermək üçün danışıqların baş tutduğu şəraiti aydınlaşdırmaq lazımdır. Danışıqlardan bir neçə ay əvvəl Şərqi Avropada kommünizm rejiminin tənəzzülü ilə yeni seçkilər keçirilənə qədər müvəqqəti hökumət yaradıldı [8]. Müvəqqəti hökumətin rəsmiləri hələ də Varşava Müqaviləsi Təşkilatının daha uzun müddətə mövcud olacağını ehtimal edirdi, lakin regionda cərəyan edən hadisələr bunun tam əksini göstərirdi. Bununla belə, onlar Alyansın ən azından hərbi müttəfiqlik formasından əsasən siyasi müstəviyə keçəcəyinə inanırdılar. Onların çoxu artıq Şərqi Avropada “təhlükəsizlik boşluğu”nun meydana gəldiyini hiss edirdilər və Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin (ATƏM) və digər Avropa meyilli təşkilatların bu boşluğu dolduracaqlarına ümid edirdilər. Hətta bir çox Varşava Təşkilatı ölkəsi öz təhlükəsizliklərini sığortalamaq üçün ən yaxşı seçim kimi gələcəkdə NATO-ya üzv olmağı hesab edirdi, buna görə də tez bir zamanda Sovet qoşunlarının öz ərazilərindən çıxarılması üçün Moskva ilə danışıq yolları axtarırdılar və rəsmilər bütün ümidlərini ATƏM-ə bağlamışdılar. Buna baxmayaraq, 1990-cı ilin yazına qədər heç bir Şərqi Avropa rəsmisi Varşava Təşkilatının buraxılması ilə bağlı açıq təkliflə çıxış edə bilmədi və NATO-ya üzv olmaq məsələsinə də çox ehtiyatla yanaşdılar. Lakin bir az sonra rəsmilər artıq Şərqi Avropada cərəyan edən hadisələri müşahidə etdikcə Varşava Müqaviləsi Təşkilatının sonunun olmadığına əmin oldular, baxmayaraq ki, SSRİ təşkilatın bütün üzvlərini hər hansı ərazi təcavüzündən qoruyacağına inandırmağa çalışırdı, amma bu hər birimizin bildiyi bir acı gerçəkdir ki, Dağlıq Qarabağ da başda olmaqla bir çox regionda təcavüzü başlanan elə hər kəsin güvəndiyi Sovet İttifaqının məhz özü oldu. Nə Mixail Qorbaçov, nə də onun hər hansı bir məsləhətçisi NATO-nun Şərqi Almaniya xaricində genişlənməsi məsələsinin nə zamansa gündəmə gələcəyini düşünmürdü. Çünki bu həmin zaman müzakirə mövzusu deyildi. Burada önəmli olan bir məsələni başa düşmək lazımdır ki, Qorbaçov Beyker və Kolla 1990-cı ilin fevralında olan görüşdən qabaq vəziyyəti necə görürdü? Guya o, həmin danışıqlarda SSRİ-nin böhrandan çıxacağı və Varşava Müqaviləsi Təşkilatının fəaliyyəti ilə bağlı ümidlərinin tezliklə gerçəkləşəcəyinə inanırdı. Əslində isə bu onun özünü imperiyanın gələcəyini düşünürmüş kimi aparması idi, çünki Sovet ictimaiyyətini bütün bunlara inandırmaq lazımdır. Qorbaçovun real vəziyyəti bu cür “dərək etməsi” Beykerin Şərqi Almaniyanın bitərəfliyinin saxlanması şərti ilə NATO-nun əhatə dairəsinin genişlənməyəcəyi barədə verdiyi sözü şübhəsiz qəbul etməklə nəticələndi. Həm də Qorbaçov bu məsələ ilə bağlı ölkədaxili elə də ciddi təzyiq və tənqidlə üzləşməmişdi. Düzdür, Mərkəzi Komitənin 1990-cı il fevral ayının 5–7-də keçirilən plenar iclasında Sovet İttifaqının Şərqi Almaniya siyasəti ilə bağlı bəzi tənqidi fikirlər səsləndirilmişdi, amma həmin tənqidçilər belə Şərqi Avropa ölkələrinin NATO üzvü olmaq istəyinin mümkünlüyü ilə bağlı heç bir çıxış etməmişdi, çünki həm onlar, həm də Mixail Qorbaçov və Eduard Şevarnadze üçün həmin məsələ

o qədər də aktual deyildi. Bəs Beykerlə Qorbaçov arasında danışıqlar əslində necə keçmişdi? Həm Sovet, həm də ABŞ mənbələrinə əsaslanaraq həmin görüş zamanı cərəyan edən hadisələri analiz edək. Beyker 1990-cı il fevralın 7-də Moskvaya çatır və elə həmin gün və növbəti gün ilkin danışıqlar üçün Eduard Şevarnadze ilə görüşür. SSRİ-nin xarici işlər naziri ilə ikinci görüşündə Beyker bildirir ki, artıq NATO daha çox siyasi təşkilat formasına keçid ərəfəsindədir və birləşmiş Almaniyanın NATO üzvü olması Sovet İttifaqı və bütün Şərqi Avropa ölkələri üçün daha yaxşıdır, çünki ən azından Almaniyanın gücünə tam nəzarəti həyata keçirmək mümkün olacaq [9]. Beyker onu da qeyd edir ki, əgər Almaniya NATO-ya qəbul edilərsə, ABŞ və onun müttəfiqləri təminat verir ki, Alyans öz əhatə dairəsini Şərqi doğru genişləndirməyəcək. Əslində Almaniyanın gələcəkdə NATO üzvü olması məsələsi Eduard Şevarnadze üçün elə də arzuolunan hesab olunmurdu, lakin Beyker həmin mövzunu növbəti gün Qorbaçovla keçiriləcək görüşün gündəminə sala bildi. Həm Sovet arxiv sənədlərinə, həm də Beykerin köməkçisi Dəniz Rosun tərtib elədiyi danışıqların memorandumuna əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, NATO qüvvələri Şərqi doğru bir qarış da olsa genişlənməməli idi. Hər iki mənbəyə əsasən Beyker dəfələrlə qeyd edib ki, Almaniyanın birləşməsi NATO-nun Şərqi doğru genişlənməsinə aparamır. Danışıqların sonunda bu məsələyə təkrar qayıdan Beyker Qorbaçova belə bir sualla müraciət edir: “Fərz edin ki, Almaniyanın birləşməsi gerçəkləşib və siz Almaniyanın NATO-dan kənarında, ərazisində heç bir ABŞ əsgəri olmadan tamamilə müstəqil olmasını, yoxsa Alyansın Şərqi doğru genişlənməyəcəyi təminatı ilə NATO ölkəsi olmasını istərdiz?” [10]. Qorbaçov bu suala birbaşa cavab verməkdən çəkinir və qeyd edir ki, o bu məsələni gərək həmkarları ilə incəliklərinə qədər müzakirə etsin, amma belə bir ifadə işlədir ki, NATO-nun Şərqi Almaniya doğru genişlənməsi açıq-aydın arzuolunan deyil. Bununla da qeyd olunan bütün danışıqlara əsasən belə qənaətə gəlmək olur ki, həmin görüşdə Beyker və Qorbaçov əsasən NATO-nun Şərqi Almaniya doğru genişlənməsindən və Almaniyanın gələcəyindən bəhs ediblər. Danışıqların heç bir məqamında nə Beyker, nə də Qorbaçov NATO-nun digər Varşava Müqaviləsi Təşkilatı ölkələrinə doğru genişlənməsinin mümkünlüyündən söz açıblar.

Görüşdən sonra Beyker həm Qorbaçov, həm Şevardnadze ilə Almaniya ilə bağlı apardığı danışıqların xülasəsini Qərbi Almaniya kansleri Kola göndərir və etiraf edir ki, Almaniyanın birləşməsi, ən əsası da NATO-ya üzv olması məsələsinə Moskvada kifayət qədər etiraz var [11]. Nəhayət, fevralın 10-da kansler Kol və Qorbaçov danışıqlar masasına oturur. Üç saatdan artıq davam edən danışıqlarda Almaniyanın NATO ilə münasibətləri də daxil olmaqla gələcəyi müzakirə olunur. Çox cüzi fərqlər olmaqla həm Sovet, həm də Qərbi Almaniya mənbələrinə əsasən belə bir nəticə çıxarmaqla, Kol qeyd edir ki, NATO öz əhatə dairəsini indiki ADR ərazisinə doğru genişləndirməməlidir. Bununla da hər iki mənbə sübut edir ki, “genişlənmə” deyəndə ancaq Şərqi Almaniyanı nəzərdə tutublar [13]. Danışıqlar zamanı Qorbaçov açıq etiraf edir ki, o, hələ də Qərbi Almaniya və ABŞ-ın Almaniyanın birləşdikdən sonra NATO üzvlüyü ilə bağlı təkliflərini dəstəkləmir və təklif edir ki, Almaniya üçün ən yaxşı seçim heç bir İttifaqa qoşulmamasıdır.

Siyasi prioritetlərini yenidən nəzərdən keçirdikdən sonra ABŞ hökuməti fevralın 9-da qəti olaraq Şərqi Almaniya ərazisinə “xüsusi hərbi status” verilməsi şərti ilə Almaniyanın tam NATO üzvü olması variantı üzərində dayandı. Prezident Corc Buş fevralın 24-25-də öz malikanəsində kansler Kolu qəbul edərkən onu da belə bir mövqedən çıxış etməsinə inandırdı [14]. Hər iki lider bu mövqeyə sadıq qalacaqlarına qəti qərar verdilər və hər biri ayrı-ayrılıqda yüksək miqdarda maliyyə dəstəyi qarşılığında Qorbaçovu da yola gətirəcəklərinə əmin idilər və bu ehtimal sonunda doğru çıxdı. Qorbaçov bu təklifi dörd ay qəbul etmədi, baxmayaraq rəhbərliyə qarşı ittihamlar günü-gündən artırdı və SSRİ-nin təsir gücü regionda davamlı olaraq zəifləyirdi. ADR-də 18 mart seçkilərində mühafizəkarlar partiyasının qəti qələbəsi Almaniyanın birləşmə prosesini daha da sürətləndirdi. SSRİ Xarici İşlər Nazirliyinin rəsmilərinin Almaniyanın birləşməsinə və NATO-ya üzv olmasına qarşı olsalar da, Qorbaçovun ən yaxın məsləhətçilərindən biri olan Anatoli Çernyayevin 1990-cı il may ayının əvvəlindəki çıxışı bu müqavimətə son qoydu: “Açıq-aşkar görünür ki, Almaniya NATO ölkəsi olacaq. Bunun qarşısını almaq bizim üçün real görünür. Bu qaçılmazdır” [15]. Qorbaçov Almaniyanın NATO-ya qəbul edilməsinin qarşısını almaq üçün daha bir neçə həftə də israr etdi, baxmayaraq ki, mühafizəkar Sovet rəsmiləri və hərbiçilər Şevarnadzeni, dolayısı yolla Qorbaçovu Varşava Müqaviləsi Təşkilatının dağılmasında və Sovet maraqlarına xəyanət etməkdə günahlandırirdılar (16). Lakin bunların heç birinə məhəl qoymayan Qorbaçov Almaniya birləşəndən sonra Alyansın başqa Şərqi Avropa ölkələrinə doğru genişlənməyəcəyi

barədə NATO hökumətlərinin təminat vermələri üçün heç bir cəhd göstərmədi, onu maraqlandıran tək bir şey vardı, o da NATO-nun Şərqi Almaniyadakı fəaliyyəti idi. Əgər Qorbaçov həmin vaxt NATO-nun genişlənməyəcəyinə dair təminat almaq istəsəydi, bunu asanlıqla edərdi. Əslində isə o, bunun tam əksini istəyirdi. 1990-cı il mayın sonlarında və iyunun əvvəllərində Vaşinqtonda Qorbaçov, Buş, Beyker və digər rəsmilər arasında keçirilən görüşdə Almaniya məsələsində az da olsa irəliləyişə nail olundu, lakin əsaslı dönüş iyulun ortalarında Moskva və Stavropolda Mixail Qorbaçovla Helmut Kol arasında aparılan danışıqlar zamanı yarandı. Həmin görüşdə Sovet lideri Almaniya-NATO münasibətlərində mühüm güzəştlər etdi [17]. Bu danışıqların nəticələri 1990-cı ilin sentyabrında Almaniya ilə bağlı son müqavilənin imzalanmasına yol açdı. Müqavilənin 5-ci maddəsi Sovet qoşunları ADR-dən tamamilə çıxarılana qədər Almaniyanın NATO-ya təyin olunan heç bir bölməsindən əsgərlərin bu ölkədə yerləşdirilməməsi şərti ilə Şərqi Almaniyanın ərazisinin “xüsusi hərbi statusunu” müəyyən edirdi. Həmin maddədə belə bir şərt də irəli sürülürdü ki, Sovet qoşunları çıxarıldıqdan sonra Şərqi Almaniyada NATO-ya təyin olunan bölmələr də daxil olmaqla ancaq alman əsgərləri yerləşdirilə bilər. Aydın görünür ki, bu maddədə bütün narahatlıqlar Şərqi Almaniya ilə bağlıdır və başqa Varşava Müqaviləsi Təşkilatı ölkələrinin gələcəkdə NATO münasibətləri ilə bağlı heç bir məqama rast gəlinmir. Qorbaçovun özünün də etiraf etdiyi kimi, həmin illərdə onların arasında əslində NATO-nun genişlənməsi, ümumiyyətlə, müzakirə olunmayıb [22]. Qorbaçovun çalışdığı sadəcə Almaniyanı NATO-dan kənar saxlamaq idi ki, buna da nail ola bilmədi. Beləliklə, bir çox tədqiqatçılar israrla öz mövqelərində dayanırlar ki, ABŞ və digər NATO ölkələri Şərqi doğru genişlənməmək barədə Qorbaçova söz vermişdilər, lakin sonradan üzə çıxan bəzi sənədlər açıq-aşkar göstərir ki, belə bir öhdəlik əslində olmayıb, NATO-nun genişlənməsinə qarşı irəli sürülən istənilən arqument saxta hesab olunur. Əslində Qorbaçov Almaniyanın birləşməsinə dair Corc Buş və Helmut Kolun hazırladığı şərtləri ona görə qəbul etdi ki, çökməkdə olan Sovet iqtisadiyyatına maddi yardım lazım idi. Amma Almaniyanın birləşməsi qarşılığında Qərbdən alınan maddi yardım belə Sovet rejiminin süqutunun qarşısını ala bilmədi. Qorbaçov bunu əvvəlcədən təxmin etmiş olmalı idi və doğrudandırsa o, Qərbin maraqlarına xidmət edirdi, əgər belə idisə onda niyə Qorbaçov Azərbaycan da daxil olmaqla bir neçə postsovet ölkəsində qırğınlar törətdi və milli azadlıq hərəkatını boğmağa çalışdı? Çünki, Qorbaçovun “yumşaq” və “demokratik” siyasəti ancaq Şərqi Avropa ölkələri üçün nəzərdə tutulmuşdu, kommunistlər Azərbaycanın SSRİ-nin caynağından xilas olmaq istəyini ağıllarına belə gətirməmişdilər. Qorbaçovun bütün düşünülməmiş qərarları Qərbin maraqlarına xidmət edirdi, ona görə də ona mane olmağa tələsmirdilər. Həm də Qərb onu artıq düşmən olaraq görmürdü. Belə olmasaydı Qorbaçova 20 Yanvar qətlindən cəmi 10 ay sonra – 1990-cı ilin oktyabrında Nobel mükafatı verildi. SSRİ-nin tam süqutundan sonra isə daha çox imtiyazlarla mükafatlandırıldı. 1992-ci ildə ABŞ-da Qorbaçov fondu yaradıldı və keçmiş SSRİ liderinin rəhbərlik etdiyi həmin quruma San-Fransiskoda, NATO-nun keçmiş bazası ərazisində iqamətgah verilməzdi və s. Bütün bu faktların natamam təqdimatı belə, Qorbaçovun Qərbin bir fiquru olduğunu birmənalı olaraq sübut edir.

Avropanın təhlükəsizliyi yeni müstəvidə və NATO-nun yeni strateji konsepsiyası

SSRİ-nin dağılması, Almaniyanın vahid dövlət kimi birləşməsi və Varşava Müqaviləsi Təşkilatının süqutu ilə NATO-nun əsas vəzifəsi tamamlanmış hesab olunurdu. Hətta bəzi tədqiqatçılar iddia edirdilər ki, Varşava Müqaviləsi Təşkilatının süqutundan sonra növbəti məntiqi addım NATO-nun buraxılması olmalı idi və “soyuq müharibə”dən sonrakı “on illiyi” NATO-nun tənəzzül edəcəyi müddət kimi göstəriridilər. Lakin sonra cərəyan edən hadisələr bütün bu fikirləri alt-üst etdi. Çünki Sovet məkanında yaranmış etnik və dövlətlərarası münaqişələrin həll edilməsi və yenilərinin meydana çıxmasının qarşısının vaxtında alınması üçün effektiv mexanizmə ehtiyac yaranmışdı. Bununla yanaşı, “soyuq müharibə”nin yaratdığı qarşıdurmanın başa çatmasından sonra Avropada təhlükəsizlik məsələlərini yeni müsbət məcraya yönəltmək üçün nəşə etmək lazım idi. SSRİ-nin süqutundan sonra onun varisi hesab olunan Rusiya yenə də Qərb ölkələri üçün ən böyük təhlükə olaraq qalmaqda davam edirdi. Bu təhlükəyə qarşı balans saxlamaq Qərb rəsmilərinin müzakirələrinin gündəmində idi. NATO-nun keçmiş baş katibi Manfred Vernerin söylədiyi kimi, Alyansın buraxılması Avropanı ABŞ və Kanadadan uzaqlaşma təhlükəsi ilə qarşı-qarşıya qoyurdu, çünki Avropa ölkələri ABŞ-sız öz təhlükəsizliklərini təmin etmək və böhranları həll etmək iqtidarında deyildi. Bundan əlavə, Avropa, Şərq və Qərb ölkələri

arasındakı əlaqələri normallaşdırmaq üçün hansısa addımlar atılmalı idi. Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinə yenidən qazanılmış müstəqilliklərini möhkəmləndirmək və dünyada global təhlükəsizlik problemlərinin həllində tam demokratik ölkə olaraq iştirak etmək arzusunun həyata keçirilməkdə necə yardım etmək olardı? Bu aspektdən də baxanda görürük ki, NATO-nun hərbi mövcudluğu zərurətə çevrilmişdi. Ona görə də NATO bloku nəinki buraxıldı, daha da gücləndi. Bütün bunları nəzərə alaraq 1990-cı illərin əvvəllərindən etibarən NATO-nun strukturunda siyasi və hərbi dəyişikliklər prosesi başlandı. Sovet rejimi devrildəndən sonra NATO-nun artıq məqsəd, vəzifə və funksiyaları da dəyişməyə başladı. Əslində NATO bu dəyişikliklərin planını hələ 80-ci illərdə hazırlamışdı, amma köklü dəyişikliklər 1990-cı il London bəyannaməsindən sonra başladı, çünki həmin bəyannamə ilə Alyans elan etdi ki, artıq Sovet İttifaqı və Varşava Müqaviləsi Təşkilatı ölkələri düşmən hesab olunmur. Avropada siyasi dəyişikliklər prosesi NATO-nun gələcək vəzifələri ilə əlaqədar bir sıra müraciətlər edilməsinə səbəb oldu. Belə ki, NATO üzvü olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarından 1990-cı il iyulun 6-da Londonda keçirilən sammitdə bütün Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinə yeni əməkdaşlıq təklif etdilər. Keçmiş sosialist ölkələri də öz növbələrində Qərbi üz tutaraq NATO ölkələri ilə sıx əməkdaşlıq etmək, gələcəkdə isə Alyansın assosiasiyalı üzvlüyünə nail olmaq niyyətində olduqları haqda bəyanatlar verməyə başladılar. Qərbi Avropa strukturlarına inteqrasiya Şərqi Avropa ölkələrinin xarici siyasətlərinin prioritet istiqamətləri elan edildi(18). Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra Qərbi blok materikə, demək olar ki, tam nəzarət etmək imkanı qazandı. Alyansın məqsədlərinə siyasi vasitələrlə çatmaq üçün imkanları əhəmiyyətli dərəcədə çox idi. Müdafiənin təmin olunması vəzifələrinin özünün çox böyük əhəmiyyətini saxlamasına baxmayaraq, indi bütövlükdə Avro-Atlantika bölgəsində sabitlik və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsinə yardım etmək üçün iqtisadi və sosial məsələlərə daha çox diqqət yetirmək olardı. Münasibətlərdəki bu əsas dəyişikliklər NATO-nun 1991-ci il noyabr ayının 8-də dövlət və hökumət başçılarından Romada keçirilən görüşündə elan olunmuş və təhlükəsizlik məsələlərinə daha geniş yanaşmanın qəbul edildiyi «Alyansın yeni strateji konsepsiyası»nda təsdiq edildi. Bununla NATO öz hərbi strategiyasını yenilədi.

Yeni strateji konsepsiyanın təqdim edilməsi ilə NATO hökumət və dövlət başçıları Alyansın əsas prinsiplərini rəhbər tutaraq Avropada cərəyan edən hadisələrin gələcəkdə öz məqsəd və vəzifələrinin icrasına yaxından təsir edəcəyini etiraf etdilər. Bu aydın məsələ idi. Bəs həmin konsepsiyanın Varşava Müqaviləsi Təşkilatı və SSRİ-dən müstəqilliklərini qazanmış ölkələr, xüsusən də Azərbaycan üçün gələcəkdə nə əhəmiyyəti ola bilərdi? Bunun üçün həmin konsepsiyanın bir sıra mühüm tərəfləri üzərində bir qədər ətraflı dayanmaq.

Yeni Konsepsiya ilə Avropada artıq yeni təhlükəsiz mühit formalaşdı. Sovet qoşunları artıq qısa bir zamanda Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrindən çıxarılmalı idi. Artıq bütün materikdə Sovet təhlükəsi minimuma enmişdi. Alyans öz mövcudluğunu qoruyub saxlamaq üçün üzərinə çoxfunksiyalı və çoxistiqamətli öhdəliklər götürməli idi. Konsepsiyada göstərilirdi ki, 1989-cu ildən başlayaraq Avropada siyasi vəziyyət dəyişmişdir. NATO-nun keçmişdə qarşılaşdığı problemləri yeniləri əvəz etmişdir. Hal-hazırda Alyans üçün əsas təhlükəni NATO üzvlərindən birinə hücum təhlükəsi deyil, qeyri-sabitliyin (iqtisadi, sosial və siyasi çətinliklər, etnik münaqişələr, ərazi mübahisələri, kütləvi qırğın silahlarının yayılması, terror və sabotaj aktları) meydana çıxması təşkil edir. Strateji konsepsiya global qarşılıqlı asılılığı və Alyansın təhlükəsizliyinin bölünməzliyini nəzərdə tutur və Avropada qüvvələr nisbətinin tarazlığının qorunmasını onun əsas vəzifəsi hesab edir. Sülh planları və milli-demokratik institutlarda yaxından iştirak, həmçinin insan hüquqlarının qorunması Alyansın siyasətinin əsas prinsipləri hesab olunur(19). Artıq Alyans öz ərazilərindən kənarında baş verən etnik rəqabət, ərazi münaqişələri daxil olmaqla, müxtəlif iqtisadi, sosial və siyasi problemləri öz təhlükəsizliklərinə təhdid hesab edirdi, çünki həmin problemlərin nəticələri Avropanın təhlükəsizliyinə maneə yaradacaq böhrana, hətta silahlı toqquşmaya gətirib çıxara bilər və bununla da NATO ölkələrinə də öz təsirini göstərə bilər. Bununla da NATO-nun kollektiv müdafiə sistemindən kollektiv təhlükəsizlik sisteminə keçid prosesi başladı. Alyans istər siyasi, istərsə də hərbi vasitələrlə üzvlərinin təhlükəsizliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunması, Avropada ədalətli və uzunmüddətli sülhün təmin edilməsini qarşısına əsas məqsəd kimi qoyurdu. Eyni zamanda strateji konsepsiya Avropada təhlükəsizliyin üç əsas unsürünü – dialoq, əməkdaşlıq və kollektiv müdafiə qabiliyyətinin qorunmasını müəyyənləşdirdi. Konsepsiyada diqqəti çəkən əsas məqamlardan biri o, idi ki, öz üzvlərinin təhlükəsizliyini təmin etməklə yanaşı, Alyans digər ölkələrin də

ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşacaq və münaqişələrin sülh yolu ilə həllini, ölkələr arasında dost münasibətlərinin qurulması və demokratik institutların dəstəklənməsini qarşısına prioritet tapşırıqlar kimi qoyurdu. Bu hərtərəfli yanaşma prinsipi də öz növbəsində suverenliklərini sığortalamaq istəyən bir çox ölkəni, o cümlədən ərazisinə qarşı iddia qaldırılmış Azərbaycanı özünə cəlb edirdi. Beləliklə, Avropada yaranmış yeni vəziyyət Alyansın postsovet ölkələri, Mərkəzi və Şərqi Avropanın digər ölkələri ilə geniş dialoq imkanlarını yaratdı. Alyans London Bəyannaməsində nəzərdə tutulduğu kimi, artıq Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri ilə müntəzəm diplomatik və hərbi əlaqələr qurmağa başlamışdı. Bu yolla Müttəfiqlər Avropada azadlıq və demokratiyanın güclənməsi, təhlükəsizlik məsələlərinin qarşılıqlı anlaşılması və şəffaflığın artırılması və təhlükəsizlik problemlərinin qabaqcadan müəyyən olunmasını təmin etmək və beləliklə, sabitliyi gücləndirmək üçün fərdi və kollektiv olaraq bütün imkanlardan istifadə edə biləcəkdilər. Baxmayaraq ki, Konsepsiyaya əsasən təhlükəsizliyə siyasi yanaşmanın vacibliyi vurğulanırdı, amma hərbi gücün tətbiqi də öz zəruriliyini saxlayırdı. Əvvəlki kimi potensial risk ehtimalı olmasa da, ümumi müdafiədə müştərək adekvat hərbi imkanların və güclü hazırlığın təmini və tətbiqi yenə də Alyansın əsas təhlükəsizlik hədəfi olaraq qalırdı. Bu yeni şəraitdə istənilən böhranın ilkin mərhələdə qarşısının alınması üçün imkanların artırılmasına hesablanmışdı. Alyansın təyinatı əslində müdafiə xarakteri daşıyırdı, hərbi qüvvələrin başlıca funksiyası müttəfiq ölkələrin ərazi bütövlüyü və təhlükəsizliklərinin təminatı olaraq qalırdı və konsepsiyaya əsasən silahlar, özünümüdafiə halları istisna olmaqla, heç bir halda istifadə edilə bilməzdi və təşkilat özünü heç kimin düşməni hesab etmirdi. Bununla yanaşı, yeni strateji mühiti nəzərə alaraq Alyansın qüvvələrinin sülh, böhran və müharibə şəraitində icra edəcəyi başqa funksiyaları da var idi.

Sülh dövründə Müttəfiq hərbi qüvvələrin əsas tapşırığı Alyans üzvlərini təhlükəsizliklərinə təhdid olan risklərdən qorumaq, Avropada sabitliyin təminatına töhfə vermək və mövcud sülh şəraitinin davamlılığını sığortalamaq idi. Müttəfiqlərin təhlükəsizliklərinə hərbi təhdid hesab edilən böhran vəziyyətində Alyansın hərbi qüvvələri təhlükəsizliyə geniş yanaşmanı təmin etmək üçün siyasi tədbirləri tamamlaya və gücləndirə, bu tip böhranların idarə edilməsi və onların sülh yolu ilə həll olunmasına öz töhfəsini verə bilərdi. Alyansın hərbi qüvvələrinin sülhü təmin etmək, müttəfiqləri istənilən potensial riskə qarşı qorumaq və istənilən səviyyədə müharibə ehtimalının qarşısını almaq, hər hansı aqressiya yaranarsa, sülhü bərqərar etmək kimi öhdəliyi vardı. Konsepsiyada qeyd olunan əsas məqamlardan biri də o, idi ki, Alyansın hərbi qüvvələrinin sayı, hazırlığı, mövcudluğu və yerləşdirilməsi, onun ciddi müdafiə təbiətini davamlı olaraq əks etdirəcək və silahlara nəzarət müqavilələri də daxil olmaqla yeni strateji mühitə müvafiq olaraq uyğunlaşdırılacaqdı. Bu o mənaya gəlirdi ki, Alyansın hərbi qüvvələrinin ümumi sayı azaldılacaqdı [20]. Bunun əvəzində yeni təhlükəsizlik mühitində birlikdə fəaliyyət göstərmək qabiliyyəti Alyansın resurslarının səmərəli istifadəsini asanlaşdıracaqdı və bu da Müttəfiq qüvvələrin məqsədlərinə nail olmaları üçün xüsusilə vacib idi. Çoxmillətli qüvvələr daxil olmaqla vahid hərbi strukturun yaradılması bu istiqamətdə atılmış ən uğurlu addım idi. Bununla da müttəfiqlərin kollektiv təhlükəsizlikləri çoxmillətli qüvvələrdən asılılığı artmağa başladı. Çünki çoxmillətli qüvvələr daha etibarlı kollektiv müdafiəni təmin edir, müttəfiqlərin bir-birlərinə bağlılığını artırır, transatlantik tərəfdaşlığı gücləndirir və Avropa sütununu möhkəmləndirirdi.

Beləliklə, bu Strateji Konsepsiya müttəfiqlərin təhlükəsizliklərini, suverenliklərini və ərazi bütövlükələrini qorumaq üçün Alyansın müdafiə xarakterini müəyyən etdi. Bu yolla Alyans regionda davamlı sülhə öz əsas töhfəsini vermiş oldu. Qısa müddətə Alyansın 1991-ci ildə Yeni Strateji Konsepsiyanı qəbul etməsi NATO-nun özünü "Soyuq müharibə"dən sonrakı eraya uyğunlaşdırması və Sovet çaynağından canlarını yenidən qurtarmış ölkələrlə əməkdaşlığa başlamaq üçün əsas mərhələ oldu. Nəzərdə tutulmuş bu əməkdaşlığın gələcək inkişafını istiqamətləndirmək üçün Şimali Atlantika Əməkdaşlıq Şurası (ŞAƏŞ) təsis edildi və 1991-ci ilin 20 dekabr tarixində Şuranın ilk açılış görüşü keçirildi. Şuranın əsas vəzifəsi təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığa və ölkələr arasında münasibətlərin inkişafına yardım göstərməkdən ibarət idi. Bununla da beynəlxalq aləmdə gedən mürəkkəb geosiyasi prosesləri nəzərə alan ABŞ başda olmaqla Qərbi liderləri keçmiş Varşava Müqaviləsi Təşkilatı və postsovet ölkələrinin gələcəkdə NATO-ya mərhələ-mərhələ cəlb edilməsinin tərəfdarı olduqlarını elan etmiş oldular.

Nəticə

XX yüzilliyin sonlarına doğru yeni geosiyasi vəziyyətin yaranması ilə bir çox ölkə öz müqəddəratını həll etmək imkanı əldə etdi. SSRİ kimi nəhəng bir imperiya dağıldı, kommunizm rejimi iflasa uğradı, Qərbi və Şərqi Almaniya birləşdi, bir sözlə, dünyanın geosiyasi xəritəsi növbəti dəfə ciddi şəkildə dəyişdi. Bütün bu hadisələrdən sonra hər kəs NATO-nun buraxılacağını düşünərkən Alyansın genişlənmə siyasətinin əsası qoyuldu və bununla da cərəyan edən bütün hadisələrə öz təsirini göstərmiş oldu. Bu reallıqlar fonunda Alyans yeni Strateji Konsepsiyanı təqdim edir, uzunmüddətli hədəflər seçir və buna uyğun olaraq öz vəzifə və funksiyalarında mühüm dəyişikliklər edir, yeni öhdəliklər götürür. Eyni zamanda Alyans dialoq yolu ilə əməkdaşlığa üstünlük verir və keçmiş Varşava Müqaviləsi Təşkilatı ölkələrini danışıqlara dəvət edir. SSRİ-nin süqutunu NATO-nun qələbəsi hesab edən postsovet ölkələri də artıq Alyansa daha çox meyil edir və təhlükəsizliklərini bu təşkilatla sığortalayacaqlarını düşünür və bu da gələcək münasibətlərdə özünü göstərir. Bununla da vaxtilə ikiqütblü hesab olunan dünya faktiki olaraq birqütblü dünya ilə əvəz olunur. Uzun illər Sovetlər İttifaqının tərkibində olan, sosialist, kommunist ideologiyasının təsiri altında yaşayan Azərbaycan üçün də qarşıda bir neçə seçim vardı. Birincisi, dünyanın təkqütblülüyünü qəbul edib bu qütbün, yəni NATO-nun arxasınca getmək, ikincisi, bəzi postsovet ölkələri kimi təkbaşına ayaqüstə duracağına güvənməyib, Rusiya kimi böyük bir dövlətin himayəsini qəbul etmək və üçüncüsü, yəni ən çətin seçim tam müstəqil və balanslaşdırılmış demokratik siyasət yeritmək idi ki, bu siyasətə də ancaq iki il sonra Ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra nail olundu.

Ədəbiyyat

1. Examining NATO - s Transformation //NATO Review: Special issue spring, 2005.
2. Anton A.Bebler, The Challenge of NATO enlargement.
3. Soviet Transcript of the Malta Summit December 2-3, 1989.
4. Mark Kramer, The Myth of a No-NATO-Enlargement Pledge to Russia.
5. Robert S. McNamara and James G. Blight, Wilson's Ghost. pp. 85–86.
6. House Committee on International Relations, U.S. Policy Toward NATO Enlargement: Hearing, 104th Cong., 2nd sess., June 20, 1996, p. 31.
7. Philip Zelikow, "NATO Expansion Wasn't Ruled Out," International Herald Tribune, August 10, 1995, p. 5.
8. Mark Kramer, "NATO, Russia, and East European Security," pp. 105–161;
9. Zelikow and Rice, Germany Unified and Europe Transformed, pp. 181–182
10. Soviet transcript of the conversation.
11. "Schreiben des Außenministers Baker an Bundeskanzler Kol, 10. Februar 1990," in Kuisters and Hofmann, eds., Deutsche Einheit, Dok, no. 173, pp. 793–794.
12. Hannes Adomeit, Gorbachev's Consent to Unified Germany's Membership in NATO, 2006.
13. "Запись беседы М.С.Горбачева с Кодем", 10 февраля 1990 года.
14. "Gespra"ch des Bundeskanzlers Kol mit Pra"sident Bush, Camp David, 24. Februar 1990.
15. "Докладная записка по Германии (обсуждение на Политбюро)" Memorandum (Secret), May 4, 1990, from Chernyaev to Gorbachev, in AGF, F. 2, Op. 3, D. 41, Ll. 1-3.
16. "Парадоксы безопасности", Литературная Россия, no. 21 (May 26, 1990), p. 7.
17. "Gespra"ch des Bundeskanzlers Kol mit Pra"sident Gorbatschow, Moskau, 15. Juli 1990.
18. Zümrüd Məlikova. Şərqi Avropada siyasi islahatlar: Problemlər və əsas istiqamətlər
19. NATO-nun ilk strateji Konsepsiyası (<http://www.nato.int/>)
20. Rome Declaration on Peace and Cooperation, 1991.
21. NATO Handbook. NATO office of information and press. 1110 Brussels. Belgium, 2001.
22. Catherine A. Fitzpatrick - Russia This Week: Gorbachev Confirms There Was No NATO 'Non-Expansion' Pledge , October 18, 2014. (<http://www.interpretermag.com/>)

Аннотация

Окончание “холодной войны” и новая стратегическая концепция НАТО

Х.И. Искандаров

К концу XX века, с появлением новой геополитической ситуации, некоторые страны получили возможность решать свое будущее. Советская империя рухнула, коммунистический режим развалился, Восточная и Западная Германия объединились, одним словом, геополитическая карта мира кардинально изменилась в следующий раз. Когда все ожидали роспуск НАТО, Альянс начал политику расширения и стал влиять на все процессы происходящие в предвидимом будущем. Альянс представил свою новую стратегическую концепцию, решил выбрать долгосрочных целей и взял на себя обязательства, значительно изменила свою миссию и функции для достижения этих целей. В то же время Альянс дает приоритет сотрудничеству путем диалога и приглашает бывших стран Варшавского договора к переговорам. Постсоветские страны, считающие распад СССР победой НАТО склоняются к Альянсу и думают обеспечить свою безопасность с помощью этой организации и это показывает себя в будущих отношениях. В результате этой тенденции биполярный мир заменяется на однополярный. Для Азербайджана, долгие годы бывшим социалистическим государством в составе Советского Союза, живущим под влиянием коммунистической идеологии, было несколько вариантов, чтобы решить, свое будущее. Первым был принять однополярность мира и следовать по этому полюсу, то есть НАТО, второй был признавать свои слабости и принять покровительство России, как некоторые другие постсоветские страны и третий и самый трудный был установить сбалансированную политику, и это было достигнуто только через два года, когда Национальный лидер Гейдар Алиев пришел к власти.

Summary

The end of “Cold war” and NATO's New Strategic Concept

K.I. Iskandarov

Towards the end of the XX century, with the emergence of a new geopolitical situation some countries got an opportunity to decide their future. A giant empire like USSR collapsed, the Communism regime failed, East and West Germany unified, in a nutshell the geopolitical map of the World changed dramatically once again. As everybody was expecting NATO to dissolve after all these incidents, but the Alliance kicks off the enlargement policy and it would impact upon every occasion taking place for the foreseeable future. The Alliance introduced its New Strategic Concept, decided to choose long-term goals and made commitments, significantly changed its mission and functions in order to achieve these goals. At the same time the Alliance gives priority to the cooperation through dialogue and invites former Warsaw Pact countries to negotiations. The post soviet countries those deem the demise of the USSR to be NATO's victory were leaning towards the Alliance and were thinking to ensure their security with this organization and it was reflected in future relations. In the wake of this tendency the bipolar world in fact was replaced with unipolar one. As a former Soviet country Azerbaijan that suffered from the Communism ideology finally had some stark choices to decide its future. The first was to accept the unipolarity of the world and to follow this pole, i.e NATO, the second was to own up to its weakness and accept the patronage of Russia like some other postsoviet countries and the third and the most difficult one was to establish the balanced policy and that was achieved only after two years, when the national leader Haydar Aliyev came to power.

SİYASİ LİDERLİK VƏ SİYASİ ELİTANIN MAHİYYƏTİ

Ş.Bağirov

AMEA-nın Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu

Açar sözlər: politologiya, siyasi liderlik, siyasi elita, hakim elita

Ключевые слова: политология, политический лидер, политическая элита, ведущая элита

Keywords: politology, political leader, political elite, prior elite

Xülasə: *məqalədə elita probleminə klassik və müasir yanaşmalar öz əksini tapmaqla, elitizmin yaranması və sosial-siyasi mənzəyi barədə təhlil verilib. Həmçinin elita nəzəriyyələrinin ardıcılıqla şərh verilmişdir.*

Müxtəlif partiyaların və təşkilatların fəaliyyəti konkret şəxslərdə, liderlərdə cəmlənir. Liderlik sosial törəmə kimi insanın təbiətinə xasdır. Sözsüz, ilk vaxtlardan insan cəmiyyətinin inkişafını hər hansı qruplaşmanın təsirindən kənarında düşünmək olmur. Məhz bu qruplaşmaların içində ağıllı, güclü, təcrübəli, hörmət və nüfuz sahibi olan insanlar hakimiyyəti ələ keçirdi. Qeyd edək ki, liderlik getdikcə daha çətin formalar alır: liderlik institutları və qrup liderliyi. Azərbaycan elmi üçün də lider sözü yeni deyil. Filosof və politoloqlar bunun ayrı-ayrı aspektlərini araşdırmışlar.

Uzun illər sovet cəmiyyətində hakimiyyət uğrunda mübarizə şəxsiyyətə pərəstiş və ya kütləvi repressiyalarla nəticələnmişdir. Demokratikləşmə şəraitində isə elitanın idarəçilikdə rolu artmış, siyasi lider və siyasi elitanın əhəmiyyəti öyrənilməyə başlamışdır.

Liderlik politologiyada insanlar və sosial qruplar arasındakı münasibətləri tənzimləyən mexanizmdir. Onun mahiyyəti dominantlıq, tabeçilik, təsir və təbliğat qurmaqdır. Siyasi liderliyi başa düşmək üçün onun təbiətini və mahiyyətini açmaq lazımdır. Bu sahədə üstünlük xarici politoloqlara məxsusdur. Burada ümumi xətt siyasi liderin xarakterinin təhlil olunmağa başlanması idi. Xarakter nəzəriyyəsi qanunauyğunluğu ideal lider – qəhrəmanlardan başlayır. Burada vacib rolu ingilis alimi XIX əsrdə yaşamış F.Qalton oynamışdır. O, psixoloq və antropoloq idi. F.Qalton bioloji qanunları insan cəmiyyətinə uyğunlaşdırmağa çalışmışdır. Siyasi liderin arzuolunan və vacib olan xarakterlərini toplamaq onun əsas məqsədi idi. Siyasi rəhbərlərin empirik xüsusiyyətlərini ümumiləşdirmək lazımı nəticəni verməmişdir. Bu istiqamətdə digər alim R.Stoqdill də 124 lideri araşdırdıqdan sonra böyük müxtəlifliklə qarşılaşmışdır. Nəticədə heç bir xarakterlə alimlər razılaşmamışdır.

Onlar əsasən liderin ağıl, iradə və prinsiplilik kimi keyfiyyətlər hesabına önə çıxdıqlarını iddia etmişlər. Belə ki:

1) Bəzi alimlər iddia edirdilər ki, prinsiplial insanlar kütləvi çıxışlara qarşı çıxma bilir, amma əsl lider qruplaşmaların və çoxluğun istəklərinə qarşı geri çəkilməyi bacarmalıdır.

2) İkinci qrup alimlər şəxsi keyfiyyətlərlə iş prosesində və ya siyasi qərarların qəbulu zamanı liderin keyfiyyətlərinin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini və ayrı öyrənilməsinə lazım bilirlər. “Xarakter nəzəriyyəsi” tərəfdarları daha çox bunun fərqiədirlər. Qeyd edək ki, bu nəzəriyyə tərəfdarlarını liderlik axtarışında ikinci dalğa hesab edirlər. Onlar deyirlər ki, liderin davranışı vəziyyətdən asılıdır. Amerika politoloqu J.Ceninqs bunu belə şərh edirdi ki, “əgər vəziyyət Napoleon üçün yetişməyibsə, onda Napoleon vəziyyət üçün yetişir”. Bu, o deməkdir ki, böyük lider vəziyyəti hiss edir və onu öz xeyrinə dəyişdirməyi bacarır.

3) Üçüncü qrup alimlərin isə nəzəriyyələrində liderin şəxsi keyfiyyətlərini yox, onun davranışlarının aparıcı rolu təhlil olunur. Belə ki, burada qruplar onlara xoş gələn lideri seçir və həmin lider o qrupun psixologiyasını bilavasitə ehtiva edir. Əslində, onlar da belə vəziyyətin liderin sərbəst fəaliyyətini məhdudlaşdırdığını və ümumiyyətlə liderlik prinsiplərinə mənfi təsir göstərdiyini qeyd edirlər. Əsas səbəb kimi də müasir dövrdə liderliyin zəifləməsinə işarə edirlər.

Müasir avropalılar isə liderliyi çoxşaxəli şəkildə qeyd edirlər. Burada:

- a) Liderin öz xarakteri;
- b) Onun seçicilərinin xüsusiyyətləri;
- c) Seçicilərlə qarşılıqlı əlaqəsi;
- d) Paradoksal vəziyyətlərdə özünü aparmaq keyfiyyətləri;

Ona görə də liderliyi şəxsiləşdirmək olmaz. Siyasi lider siyasi proseslərin həm subyekt, həm də obyektidir. Məsələn, subyekt kimi demokratik hərəkətin başına keçə bilər. Cəmiyyət və onu irəli sürənlərin maraqlarını ehtiva edir. Lakin bunlarla yanaşı o, hakimiyyətə nail olur və bütün resursları səfərbər edir.

Həm də siyasi lider siyasi proseslərin obyektidir. Tarixdən məlumdur ki, müxtəlif zamanlarda siniflərin siyasi liderlərə ehtiyacı olub. Qeyd olunmalıdır ki, lider cəmiyyətin tələblərinə və maraqlarına cavab vermək lazım gələndə, onlara güzəştə getməyi bacarmalıdır. Siyasi liderlər müəyyən əlamətlərə malik olurlar:

1. Özünün siyasi proqramı olmalı və onu reallaşdırmalıdır;

2. Lider məşhur nüfuz və məsuliyyət kimi keyfiyyətlər daşmalıdır. O kəslər ki, bu məsuliyyəti öhdəsinə götürə bilər və lider rolunda çıxış edir, məhz onları əsl lider adlandırmaq olar.

Lider müxtəlif siniflərin mənafeyini ehtiva edir. Adətən, keçid dövrlərində siyasi liderə böyük ehtiyac duyulur. Çünki bu zamanlarda cəmiyyətə düzgün və vacib qərarlar qəbul olunması lazım gəlir. Liderin əsas vəzifəsi aktivlik yaratmaq, passivliyi aradan qaldırmaq və kütləni mövcud problemin həllinə cəlb etməkdir. Siyasi lider qəddar olmamalıdır.

Bununla yanaşı, siyasi lider aşağıdakı keyfiyyətlərə malik olmalıdır:

– bu və ya digər qrupun fikirlərini ifadə etmək, bu fikri müdafiə etmək və ya nəzərə almaq;

– cəmiyyətin maraqlarını şəxsi maraqlarından üstün tutmalıdır. Elə bu keyfiyyət də ona nüfuz qazandırır;

– insanların aktivliyini təşkil etmək;

– rəhbərlik və natiqlik qabiliyyəti;

– yüksək siyasi mədəniyyət;

– parlaq şəxsiyyət, mərifət, dürüstlük, nəzakətlik kimi yüksək mənəvi keyfiyyətlərə sahib olmalıdır;

– siyasi liderin proqramı olmalıdır və bunu yerinə yetirməlidir. Eyni zamanda şəxsi keyfiyyətləri, yəni iradəli, məqsədyönlü və möhkəm olmalıdır;

– məşhurluq, kütləni ələ almaq və s.

Lider doğulmur, olurlar. Onları səlahiyyətləri yetişdirir. Liderlər o kəslər olur ki, kütlənin maraqlarına cavab verir. Liderlərin yerinə yetirdiyi funksiyaların həcmindən asılı olaraq müxtəlif tipologiyalara ayırmaq olar. Lider sözümdən nə başa düşülür? M. Veber belə izah edir:

1. Ənənəvi lider. İnam və ənənəyə sadiqlik əsasında (məsələn, böyük oğul atanın ölümündən sonra hakimiyyətə gəlir);

2. Rəsonal – leqal liderlər. Qayda-qanun və inam əsasında. Lider burada fərd kimi yox, bütöv, tam kimi çıxış edir (məsələn, L.İ. Brejnev, K. Çernenko);

3. Xarizmatik lider. İnam və liderin fəvqəltəbii xüsusiyyətinə əsaslanır. Belə liderlər "magik qüvvələrə malik olurlar. Xarizmatik lider M. Veberə görə, kritik vəziyyətlərdə yaranır. Stabillik dövründə "xarizmanın bütünləşməsi" baş verir.

Ənənəvi lider çoxillik (Veberə görə) ənənəyə arxalanır. O, elitaya mənsub olduğuna görə hakimiyyətə gəlir. Belə liderlik sənayəyəqədərki cəmiyyətlərə xasdır. Bürokratik lider sənaye cəmiyyətinə xasdır. Elə bir vəziyyət yetişir ki, lider şəxsi keyfiyyətlərinə görə yox, bürokratik qanuna əsasən seçilir.

Ən çox xarizmatik lider tipi fərqlənir. Xarizmatik anlayışı ilahi vergi hesab olunur. Xarizmatik liderlər fəvqəltəbii, xüsusi keyfiyyətləri ilə seçilir. Ona fantastik libas geyindirirlər. Veber xarizmatik tipi bürokratik və ənənəvi liderlərdən ayıran xüsusiyyətləri yada salır. Bəzən lider yalnız öz hərəkətləri ilə deyil, mənəvi gücü, varlığı ilə narazılıqları aradan qaldırır.

Siyasi lider fəaliyyət tipinə görə avtoritar və demokratik stillərə bölünür. Avtoritar liderlər hakimiyyətdə monopoliyaya malik olmaq istəyir. Onun əsas silahı, sərt tələblər və cəza tədbirləridir.

Demokratik liderlər əməkdaşlığa, qrup nümayəndələrini maksimal iştirakını təmin etməyə səy göstərir.

Fəaliyyət tipinə görə aşağıdakı qruplara bölünür:

1. Universallıq – əsasən liderlərdə həmişə müşahidə olunur.

2. Vəziyyətdən – çıxmaq, müxtəlif vəziyyətlər zamanı öz peşəkarlığı sayəsində düzgün qərar çıxarır.

Mahiyyətinə görə:

- a) Lider – ruhlandırıcı davranışları proqramlaşdırıcı, layihələndirən;
- b) Lider – idarəedən, təşkilatçı, verilən proqrama əsasən hərəkət edir;
- c) Lider – həm ruhlandırır həm də icra edir.

Növlərinə görə liderlər rəsmi və qeyri-rəsmi qruplara bölünür. Rəsmi liderlər rəhbərləri təyin edir, qeyri-rəsmi liderlər şəxsi münasibətlər zamanı yaranır. Onlar bir-birini tamamlayır. Nüfuzlu rəhbərlər qarşısında hesabat verir, ya da aralarında münaqişələr yaranır və işin effektivliyi azalır. Politoloqlar, adətən, individual liderləri və onların davranışlarını kollektiv liderlərdən ayırırlar.

Son on illiklərdə elita termini sosial və siyasi elmi dilə daxil olmuş, həmçinin ümumi ünsiyyət zamanı da geniş istifadə olunmağa başlamışdır. Termin latınca “*eligere*” və fransızca “*elite*” – yaxşı seçilmiş, ayrılmış mənasını ifadə edir. XVII əsrin əvvəllərində yüksək keyfiyyətli mallara, sonradan «seçilmiş insanlara», ilk öncə də yüksək zadəganlara aid edilmişdir. İngiltərədə Oksford lüğətinə görə, bu söz 1823-cü ildə iyerarxiya cəmiyyətində yüksək sosial qruplara aid edilmişdir. Sonradan bu söz genetikada, biologiya və digər tibbi-elmi qanunlarda istifadə olundu. Ümumi elmi terminologiyada elita XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində, (V.Paretonun işi meydana çıxana qədər) ABŞ-da isə bizim əsrin 30-cu illərinə qədər geniş istifadə olunmamışdır. Əgər elita anlayışı haqqında müxtəlif nöqtəyindən nəzərləri gözdən keçirək çox geniş mənzərə ortaya çıxır. Elitada nəzərdə tutulur: 1) onların fəaliyyət individuallığı (V.Pareto); 2) daha aktiv siyasi münasibətlərdə cəmləmiş insanlar – cəmiyyətin təşkilatlanmış azlığı (Q.Moska); 3) cəmiyyətdə böyük nüfuz, var-dövlətə, statusa malik insanlar (Q.Lassuell); 4) kütlə üzərində statusundan asılı olmayaraq yüksək intellektə, mənəviyyata malik şəxslər (J. Bodin); 5) yüksək həssaslığa malik olanlar (X.Ortega y Qasset); 6) hakim vəzifələrə malik şəxslər (A.Etsioni); 7) təşkilatlarda və institutlarda rəsmi olan, sosial həyatı təyin edən insanlar (T.Day); 8) cəmiyyətdə vacib funksiyaları yerinə yetirən, yüksək çəkiyə və təsirə malik azlıq (S.Keller); 9) “İlahidən ilhamlanmış” (“yüksək çağırışa” səs verən (L.Freynd); 10) Harizmatik şəxslər (M.Veber); 11) qeyri-mədəni çoxluğa qarşı duran mədəni azlıq (A.Töyubi); 12) siyasi, iqtisadi, mədəni sahədə aparıcı vəzifələr tutan şəxslər, bir sözlə, elitə plüralizim tərəfdarları; 13) yüksək ixtisaslaşmış menecerlər – bürokratiya sistemində işləyənlər (texnoloji determinizim tərəfdarları) və başqaları. Bunlarla yanaşı, “subelita” yəni cəmiyyətin piramida modelinin tərəfdarlarının, eyni zamanda “kontrelita”da sosial liderlərin təyin olunmasında mühüm rol oynayır.

Deməli, Qərb politoloqlarının elita anlayışına verdikləri qiymət müxtəlifdir. Nahaq yerə demirlər ki, elita haqqında yazanlar intuitiv olaraq bilirlər ki, söhbət nədən gedir. Nə vaxt ki, mədh etməyə başlayırlar bu zaman narazılıqlar, fikir ayrılıqları yaranır. Əgər qruplaşdırsaq, onda iki yanaşma meydana çıxır: dəyər (aksioloji) və funksional. Birincinin tərəfdarları elitənin intellektual, mənəvi cəhətdən digər insanlardan üstünlüyünü, ikinci tərəfdarları isə idarəçilik funksiyasını yerinə yetirilməsində insanların rolunu qiymətləndirir.

Uzun müddət politoloqlar siyasi elita anlayışına qarşı çıxmışdılar. Qərb politoloqları isə siyasi plüralizim konsepsiyasının tərəfdarı olmuşlar. Onlar iddia edirlər ki, bu anlayış post-sənaye cəmiyyətinin siyasi sisteminin analizi üçün yolverilməzdir və bunu yalnız az təşkilatlanmış cəmiyyətlərə aid etmək olar. Ancaq buna baxmayaraq “elita” sosioloji və politoloji ədəbiyyatda möhkəmlənə bildi.

Politologiyada elita öz fəaliyyətində yüksək indeksə malik insanlara aid edilir. “Elita” anlayışı “hakim yuxarılar”, “hakim təbəqə”, “hakim dairə” mənalarında başa düşülür.

Elita nəzəriyyəsi XIX-XX əsrlərdə Avropanın siyasi fikrinin nəhəng nümayəndələri Q.Moska, V.Pareto, R.Mihels tərəfindən işlənməyə başlanmışdır. Onlar azlığın cəmiyyətdə aparıcı rolunu xüsusi vurğulayırdılar. V.Pareto bunu “elita” adlandırırdı. Q.Moska isə siyasi sinfin kütlə üzərində idarəçiliyi kimi görürdü.

Q.Moskaya görə, üç keyfiyyət siyasi sinfə, elitaya giriş açır. Bu, hərbi, var-dövlət və dindir. Çox keçmədən o, dəqiqləşdirdi ki, bu sinif ağıl, qabiliyyət və var-dövlət əsasında yaradılmalıdır. Q.Moska təsvir edirdi ki, üç üsul siyasi sinfi möhkəmləndirir, onu canlandırır. Siyasi elitənin əsas funksiyalarından biri də təşkilati funksiyadır. Siyasi elita bütün dövrlərdə kütləni təşkilatlandırmaq ehtiyacı hiss etmiş və edəcəkdir. Potensial siyasi elita arasında daha effektiv odur ki, öz proqramının kütlələr tərəfindən dəstəklənməsinə nail olsun.

Qeyd edildiyi kimi, “hakim elita” anlayışı siyasi elita anlayışından daha genişdir. Onu şərtləndirən əsas xüsusiyyətlər cəmiyyətdə yüksək dövlət vəzifələrində, siyasi strukturlarda, iqtisadiyyatda, hərbi komplekslərdə və mədəniyyət sahəsində təmsil olunmasıdır. Çünki birbaşa siyasi idarəçilikdə iştirak etməsə də, cəmiyyətin bu hissəsi öz peşəkar sahələrində yüksək göstəricilərə və nailiyyətlərə malikdirlər.

Siyasi elitadan fərqli olaraq, hakim elita özündə iqtisadi, mədəni, ideoloji, elmi, informasiya və hərbi elitanı birləşdirir.

İqtisadi elita iri kapital sahibkarlarını özündə birləşdirən sosial təbəqədir. İqtisadi elitanın qəbul etdiyi qərarlar, insanların həyatı ilə bağlı hakimiyyətin verdiyi qərarlarından heç də az təsir göstərmir.

Mədəni elita daha nüfuzlu və tanınmış incəsənət xadimlərini, ədəbiyyat nümayəndələrini, yaradıcı şəxsləri özündə birləşdirir.

Elmi elita intellektual elitanın daha istedadlı hissəsini özündə birləşdirir. Onun rolu elm və texnikanın inkişafı ilə təyin olunur.

Hərbi elita – hakim elitanın əsas hissəsidir. O, cəmiyyətin həyatında və siyasi proseslərdə mühüm rol oynayır. Baxmayaraq ki, hərbi elitaya müstəqil qrup kimi baxılmır, hər halda onun bir hissəsi siyasi elitaya aid olur. Qeyd olunmalıdır ki, siyasi elitanın təsir dərəcəsi siyasi rejimin xarakterindən, ölkənin hərbi təchizatı səviyyəsindən asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Məmmədzadə İ.R. Qloballaşma və müasirləşmə şəraitində fəlsəfənin aktuallığı haqqında. Bakı, “Təknur”, 2009, səh.220
2. Əfəndiyev M.Ə. Politologiya. Bakı, “Elm”, 2001, səh.491
3. Пугачев В.П., Соловев А.И. Введение в политологию М.,2000
4. Основы политической науки. Под. ред. В.П.Пугачева М.,1993
5. Миллс Р.И. Властвующая элита. М., 1959
6. Охотский Е.В. Политическая элита и российская действительность. М., 1996
7. Гаман-Голутвина О.В. Политическая элита: определение основных понятий Текст./О.В.Гаман-Голутвина //Полис. 2000. - № 3. -С.27-31.
8. Гаман-Голутвина О.В. Региональные элиты России в зеркале экспертного опроса Текст./О.В.Гаман-Голутвина //Власть. 2004. - №4. С.17-19.
9. Гаман-Голутвина О.В. Политическая элита определение основных понятий // Политические исследования. 2000. № 3. - с.97-103.

Аннотация

Политическое лидерство и значение политической элиты

Ш.Багиров

В статье нашли свое отражение классические и современные подходы к проблеме элиты. Проанализирована происхождение и социально-политическая сущность элитизма. Кроме того, дано описание последовательности элитных теорий.

Summary

Political leadership and importance of political elite

Sh. Bagirov

In the article there have been presented the classical and modern approaches to the problem, the analysis of the origin of establishment and sociopolitical importance of elitism. Also, there has been a description of the elite theory of interpretation of the order was given.

EKOLOJİ TƏHLÜKƏSİZLİK – ÖLKƏNİN MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

C.H. Sultanov

AR Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

Açar sözlər: ekoloji sistem, ekoloji təhlükəsizlik, antropogen təsirlər, erməni vandalizmi, ekosid.

Ключевые слова: экологической систем, экологический безопасность, антропологические воздействия, армянским вандализм, экосит.

Keywords: ecological system, ecological safety, anthropogenic influences, vandalism of Armenian, ekosid.

Xülasə: məqalədə Azərbaycanada ekoloji təhlükəsizlik vəziyyəti, erməni vandalizminin nəticələri araşdırılıb.

Ekologiya (latın dilindən tərcümədə: οικος (*oykos*) - ev, daxma,. — ev, təsərrüfat və λόγος (*logiya*) – elm, öyrənmək) canlı və cansız təbiətin qarşılıqlı münasibətini öyrənən elmdir. Bu ifadə ilk dəfə **1866-cı** ildə alman bioloqu Ernst Hekkel tərəfindən işlədilmişdir.

İnsan təbiətin bir hissəsi olub, onunla sıx bağlıdır. İnsanın həyatında və fəaliyyətində təbiətin rolunu qiymətləndirmək olduqca çətinidir.

Davamlı inkişafın təmin olunmasında əsas amillərdən olan ekoloji təhlükəsizlik məsələləri milli təhlükəsizlik konsepsiyasının tərkib hissəsidir. Öz strukturuna görə və milli prioritetinə görə ekoloji təhlükəsizlik bir çox ölkələrdə milli təhlükəsizlik strategiyasının tərkib hissəsinə daxil edilmişdir.

Ekoloji təhlükəsizlik insan təhlükəsizliyinin mühüm tərkib hissəsi kimi həm də BMT-nin sənədlərində öz əksini tapmışdır.

Ekoloji təhlükəsizlik anlayışını şərh etməzdən əvvəl bir daha ekoloji təhlükə anlayışını müzakirə edək. Ekoloji təhlükə – insan və cəmiyyətin həyatı vacib maraqlarına, ətraf mühitə antropogen və təbii təsirlər nəticəsində təhlükə yaradan vəziyyətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ekoloji təhlükələr müvafiq ekoloji təhlükə mənbələrinin mövcudluğu nəticəsində meydana gəlmişdir.

Bu baxımdan hər bir ölkənin ekoloji təhlükəsizlik konsepsiyasının qarşısında duran əsas vəzifə aşağıdakılardır:

- ekoloji təhlükə mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi;
- hər hansı bir ekoloji təhlükə mənbələrində ekoloji risk dərəcəsinin, aydınlaşdırılması;
- nəhayət insan sağlamlığı və ətraf mühitin mühafizəsi üçün bütün sahələrdə və fəaliyyət növlərində ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsidir.

Azərbaycan beynəlxalq ekologiya hüququnun prinsiplərini qəbul edərək onu yerinə yetirir. Beynəlxalq ekologiya hüququnun xüsusi prinsipləri aşağıdakılardır:

- trans sərhəd ekoloji zərərin yolverilməzliyi;
- təbii ehtiyatların ekoloji baxımdan əsaslandırılmış rəşional istifadəsi;
- ətraf mühitin radioaktiv çirkləndirilməsinin yol verilməzliyi;
- dəniz mühitinin mühafizəsi;
- ətraf mühiti dəyişikliyə uğradan vasitələrdən hərbi və ya istənilən digər düşmən məqsədlərlə istifadə edilməsi;
- milli qanunvericilik hüdudlarından kənarada yerləşən ekoloji sistemlərə vurulmuş zərəre görə dövlətlərin beynəlxalq məsuliyyəti.

Konkret ölkə tərəfindən və ya şəxs tərəfindən digər ölkənin flora və faunasına zərər yetirməklə, təbii sərvətlərini məhv etməklə, bilərəkdən vurulan ziyan ekoloji terror hesab edilir.

1988-ci ildən Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiasını reallaşdırmaq məqsədi ilə apardığı müharibə nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının 20%-i işğal edilmişdir.

Ermənilər təkcə insan genosidi deyil, həm də ekoloji genosid (ekosid) törətmişlər.

Partlayan bomba, raket və top mərmiləri, zəhərli sursatlar təbii landşaftlarla yanaşı, aqrolandşaftları da məhv etmişdir.

Ermənilər həmin ərazilərdə böyük əhəmiyyətə malik olan təbiət və tarixi abidələrin əksəriyyətini məhv etmişlər.

İşğal altında olan ərazilərdə ekosistemlər dağılmışdır. Ərazi sursat qalıqları ilə çirklənmiş, basdırılan minalar daimi təhlükə mənbəyinə çevrilmişdir.

Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Qarabağ bölgəsində erməni işğalı altında qalan 269 min hektar meşə sahəsi qəddarcasına qırılmış, həmin ərazilərdə nadir bitki və heyvanat aləmi əsasən məhv edilmişdir.

Meşələr, meşə zolaqları, otlaqlar, kəndlərdə qalan binalar, qəbiristanlıqlar və başqa obyektlər düşməncəsinə yandırılır, tarixi abidələr məhv edilir.

➤ Ərazinin ekoloji tarazlığı pozulmuş, genişmiqyaslı hərbi eroziya yaranmışdır. Respublikanın işğala məruz qalmış rayonlarında düşmən yeraltı sərvətlərimizi qarət etmiş və bu gün də dağıdırlar.

➤ Cəbhə bölgəsinin mədəni aqrolandsaftlarında, o cümlədən buğda zəmilərində, üzüm bağlarında hər addımda səngərlər, xəndəklər, yarğanlar, bomba və mərmilərin təsirindən çalalar yaranmışdır.

➤ Radioaktiv mərmilər, zəhərli partlayıcılar torpaqları zəhərləmiş və toksikoloji vəziyyəti xeyli gərginləşdirmişdir.

Xəzər dənizi haqqında ən qədim məlumatlara Assuriya gil qablarının üzərindəki yazılarda rast gəlinir və o Cənub dənizi adlanır. Yunan tarix və coğrafiyaçısı **Hekatey Miletskinin** (e.ə. VI əsr) əsərlərində bu dəniz Kaspi və Hirkan kimi adlanır.

Birinci etnonim o zaman dənizin cənub-qərb sahillərində, müasir Azərbaycanın ərazisində yaşamış kaspi xalqının adı ilə əlaqədardır.

İkinci ad dənizin cənub-şərq sahilində yerləşən Hirkan ölkəsinin adından (farsca "**canavarlar ölkəsi**") deməkdir) yaranmışdır. Hər iki ad **Herodot** (e.ə.V əsr) tərəfindən də istifadə olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisi, o cümlədən Xəzər dənizinin (gölünün) ona mənsub olan bölməsi ekoloji təhlükənin dərəcəsi üzrə zonalara bölünür.

Zonalarda ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinə dair tələblər və qadağan olunmuş təsərrüfat və digər fəaliyyət növləri qanunvericiliklə müəyyən edilir.

Azərbaycan ekologiyası bilavasitə Xəzər dənizi ilə bağlıdır. Ekoloji təhlükədən danışıqda Xəzər üçün yaranmış təhlükəli vəziyyətlərdən yan keçmək olmaz.

Dənizin səviyyə tərəddüdləri çox ciddi təhlükə mənbəyidir. Bundan başqa, Xəzərə hər il **12 mld. kub metr** çirkab suyun axıdılması isə onun ekoloji gərgin vəziyyətini daha da gərginləşdirir.

Aparılan elmi araşdırmalara görə, Ermənistanla həmsərhəd zonada yerləşən və ölkəmizin balıqçılıq təsərrüfatının inkişafında mühüm rol oynayan Araz, Kür və Ağstafa çayları üzərində inşa edilən onlarca su anbarı Ermənistan tərəfindən son 20 ildə intensiv şəkildə çirklənməyə məruz qalmışdır.

Tərtər çayı üzərindəki Sərsəng su anbarı 1976-cı ildə inşa edilmişdir. Onun ümumi su tutumu 560 mln. m³, bəndinin hündürlüyü isə 125 m-dir. Sərsəng su anbarı respublikada bəndinin hündürlüyünə görə ən yüksək su anbarıdır. Sərsəng su anbarı hazırda Tərtər rayonunun erməni işğalında olan (Ağdərə rayonu) ərazisində qalmış və Azərbaycan tərəfindən istismarı qeyri-mümkün olmuşdur. Sərsəng su anbarı respublikanın 6 rayonunun (Tərtər, Ağdam, Bərdə, Goranboy, Yevlax və Ağcabədi) 100 min hektara yaxın torpaq sahəsini suvarma suyu ilə təmin edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, işğal zonasında Sərsəng su anbarından başqa, ümumi tutumu 80 milyon m³ olan digər su anbarları da qalmışdır.

Yalnız Sərsəng su anbarının işğalı nəticəsində 100 min hektar sahədə kənd təsərrüfatı bitkilərinə suvarma suyunun verilməməsi respublikanın bu regionuna əvəzolunmaz zərər vurmuşdur. Hazırda su anbarına və onun qurğularına 20 ildən artıq müddətdir ki, texniki xidmət göstərilmədiyi üçün o qəzalı vəziyyətdədir. Bu səbəbdən Sərsəng su anbarının işğal olunmuş ərazilərdə qalması onun aşağı relyefində yerləşən 400 min nəfər əhali üçün ciddi təhlükə yaradır.

Qeyd edək ki, Mingəçevir su anbarı 1953-cü ildə tikilib və hazırda ölkə enerjisinin təxminən 70 %-ni Mingəçevir SES təmin edir. Bəzi məlumatlara görə, hazırda Mingəçevir su anbarında sızmalar müşahidə edilməkdədir. Son illər yaz və payız aylarında havaların yağmurlu keçməsi göldə sululuğu daha da artırır.

Mütəxəssislərin dəfələrcə mətbuata açıqlamalarında bildirilir ki, Mingəçevir su anbarı Araz və Kür çaylarında baş verən daşqınların qarşısını almaq məqsədi ilə tikilib: "Anbarda indiyədək suyun səviyyəsi 65–70 metrədən yuxarı qaldırılmayıb.

Bu gün Mingəçevir anbarında suyun səviyyəsini 85 metrə qaldırmaqla, ondan ucuz elektrik enerjisi almaqla pul qazanmaq hazırkı təhlükəni yaradıb. Mütəxəssislərin fikrincə, anbarda suyun səviyyəsini 85 metrə qaldırmaq cinayətdir. O, dözməyərək partlaya bilər.

Anbar partlasa, Azərbaycanın yarısı su altında qalar. Bir milyon yarım əhalinin dənizə tökülmə təhlükəsi yarana bilər. 20 rayon, 400 kənd yer üzündən silinə bilər. Ələtdən- Lənkəranacan böyük bir ərazi su altında qala bilər.

XX əsrdə insanın aktiv fəaliyyəti nəticəsində biosferdə baş verən dəyişikliklər (Yer səthi temperaturunun artması, suyun, havanın və torpağın global çirklənməsi, planetin səhrələşməsi, dünya okeanının çirklənməsi, ozon qatının azalması) hal-hazırda hər bir kəsə məlumdur. Buna görə də müasir təbiətdən istifadə etmə konsepsiyası insan və təbiətin harmonik optimal şərtlərinə əsaslanmalıdır.

Hazırda ekoloji problemlər yalnız sənayeyə deyil, eyni zamanda iqtisadiyyat, siyasət, hüquq, estetika, təbabət və s. sahələrə də nüfuz etdiyi üçün bu problemlərin həlli kompleks şəkildə aparılmalıdır. Bu problemlərin həlli yalnız elm və texnikanın müxtəlif sahələrində çalışan mütəxəssislərin birgə fəaliyyəti sayəsində mümkündür.

Nəticə

Dünyada yaranmış ciddi ekoloji vəziyyətə ildən-ilə daha çox insan diqqət yetirməyə başlayır. Yəqin ki, indi bu ixtisas üzrə təhsil alan hər bir şəxs ozon qatının dəlikləri problemi və iqlimin global istiləşməsi barədə biliyə malikdir. Daha çox insan təbiətə qulluq edir, sərvətlərə ehtiyacı olduğu bir şey kimi və onlara istehlakçı kimi baxmır. Əlbəttə insanlardan, onların mentalitetindən və dünyagörüşündən çox şey asılıdır – yeni nəsil təbiətə məhəbbət, qayğı və hörmətlə yanaşmalı, ondan səmərəli istifadəni, onun bizə verdiyini öyrənməlidir. Lakin ekoloji təhlükəsizlik tədbirlərinin təşkilatçısı dövlət olmalıdır – təbiətə və təbii ehtiyatlara münasibətdə, antropogen təsirə məruz qalmış zonalara, həmçinin ətraf mühitə xeyli dərəcədə ziyan verənlərə sanksiyaların tətbiq edilmə tədbirləri və aparılma qaydaları qanunvericiliklə təsdiqlənməlidir.

Müharibə və sürətlə silahlanma fəaliyyəti dünya ölkələri arasındakı beynəlxalq münasibətlərə çox pis təsir edir. Bu siyasət onsuz da mürəkkəb olan beynəlxalq-siyasi “ab-havanı zəhərləyir”, xalqlar arasında etibarsızlıq və düşmənçilik toxumu səpir, əməkdaşlığın və təbiəti mühafizə tədbirlərinin, global ekoloji problemlərin həllini çətinləşdirir. Hərbi qüdrətin artırılması cəhdi dünyada ekoloji şəraitin pisləşməsinin əsas səbəblərindən olub, zəruri maliyyə vəsaitinin hərbi məqsədlərə xərclənməsinə, hərbi maşınının cəmiyyətə və təbiətə gərgin təzyiqli göstərməsinə gətirib çıxarır.

Ədəbiyyat

1. Bayramov A.A. Hərbi Mühəndis Ekologiyası. ААНМ, “Тərəqqi”, 2014, 370 s.
2. Əhmədov Ş.Ə., Ağayev və b. Ümumi ekologiya. “Müəllim”, Bakı-2005.
3. Əhmədov Ş.Ə., Muradov N.M. Ekologiya. Atmosferin çirklənməsi. Bakı-2008.
4. Ekoloji təhlükəsizlik haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
5. Гиренюк Ф.И. Экология, цивилизация, ионосфера. М.,Наука,1987

Аннотация

Экологический безопасность как составная часть национальной безопасности страны
Дж.Г. Султанов

В статье анализируется состояние экологической безопасности Азербайджана, результаты армянского вандализма.

Summary

Ecological security as a part of national security
J.G.Sultanov

Article describes factors influencing ecological situation in Azerbaijan, results of Armenian vandalism.

MİLLİ MARAQLARIN VƏ TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİN
EDİLMƏSİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

N.S.Əhmədov, A.A.Musayev, M.Q.Əmrahov
AR Fövqəladə Hallar Nazirliyinin Akademiyası

Açar sözlər: din, dil, elm, müstəqil, ənənə, azad

Ключевые слова: религия, язык, наука, независимый, обычай, свободный

Keywords: religion, language, science, independent, custom, free

Xülasə: *məqalə milli maraqların və təhlükəsizliyin təmin edilməsində Heydər Əliyevin roluna həsr edilib. Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq təliminin müqəddəs vəzifəsi kütləni vahid, ümummilli ideya ətrafında birləşdirərək onu monolit birliyə malik, ayrılmaz və bölünməz millətə çevirmək idi. Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq ideologiyasının ictimai-siyasi, fəlsəfi qayəsi və yeni modeli budur. Heydər Əliyevin yeritdiyi siyasətlə müstəqilliyini əzmlə möhkəmləndirən, demokratik prinsiplərə əsaslanaraq sivil, hüquqi dövlət quruculuğu yolunda inamla addımlar atan Azərbaycan Respublikasının bu gün möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin rəhbərliyi altında öz dövlətçilik ənənələrini daha da inkişaf etdirərək xalqın etibarlı gələcəyi üçün sarsılmaz təməl yaradır.*

Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunması, xalqın vahidliyi, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə, davamlı iqtisadi inkişaf, elm, təhsil və texnoloji potensialın artırılması, eləcə də onların bəşəri dəyərlərlə zənginləşdirilməsi dünya azərbaycanlılarının həmrəliyi, Azərbaycan xalqının dil, din, adət-ənənə və rituallarının, mədəni-tarixi irsinin, mənəvi dəyərlərinin qorunması və s. müasir dövrdə milli maraqlarımızın əsasını təşkil edir [1].

Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi fəlsəfi baxışlarına nəzər salsaq, görürük ki, bu dahi şəxsiyyət düşünülmüş və sistemli şəkildə həyata keçirdiyi siyasət nəticəsində milli maraqların təmin edilməsi naminə azərbaycanlılaşdırmadan milliləşdirməyə, milliləşdirmədən milli ideologiyaya qədər yol gəlmişdir.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev milliləşdirmənin təməlini hələ Sovet İttifaqının mövcudluğu dövründə qoymuşdur. Məlumdur ki, keçən əsrin 20-ci illərindən başlayaraq Azərbaycanda birtərəfli mərkəzləşdirmə siyasəti yeridilirdi. Milli kadrlar sıxışdırılır, yüksək səlahiyyət sahibləri başqa millətlərin nümayəndələrindən təyin olunurdu. Kadrların kənardan gətirilməsi o illərdə kadr çatışmazlığı ilə izah olunsada, bunun əsas səbəbi Sovet imperiyasının azərbaycanlılara olan inamsızlığı ilə bağlı idi. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev göstərirdi ki, bu inamsızlıq yalnız iyirminci illərdə bitmirdi, sonrakı illərdə də davam edirdi.

Azərbaycanın xüsusi xidmət orqanlarının azərbaycanlılaşdırılmasını böyük uğur hesab edən Heydər Əliyev 1999-cu ildə Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin 80-ci ildönümü münasibəti ilə Milli Opera və Balet Teatrında keçirilən iclasında deyirdi: **“Mən hesab edirəm ki, Azərbaycanda təhlükəsizlik təşkilatının milliləşdirilməsi prosesi bu təşkilatın Azərbaycana vurduğu zərərə baxmayaraq, bizim əldə etdiyimiz ən böyük nailiyyət idi, təşkilat milliləşdikcə onun fəaliyyətinin istiqamətini də Azərbaycanın milli mənafeələrinə daha çox uyğun aparmaq mümkün olurdu”** [2].

Ümummilli lider Heydər Əliyev Sovet rejiminin qadağa və yasaqlarına baxmayaraq, həmişə və hər yerdə xalqın milli maraqlarının qorunmasında təəssübkeşi və müdafiəçisi olmuşdur.

Xüsusilə vurğulamalıyıq ki, Heydər Əliyev siyasətində milliləşmə sadəcə azərbaycanlılaşdırma deyil. Dahi Öndər öz çıxışlarında azərbaycanlılaşdırma ilə milliləşdirmənin sədlərini və sərhədlərini də dəqiq müəyyənləşdirirdi. Azərbaycanlılaşdırmanın ideya-fəlsəfi əsasında milli şüur, milli düşüncə, milli əxlaq, müstəqil ana torpaq və nəhayət **Azərbaycançılıq məfkurəsi dayanır.**

Qaynağını tarixin qədim dövründən – yaddaşlardan, mifdən, əsatirdən, faktorlardan alan və getdikcə ədəbi düşüncədə formalaşaraq günümüzdə qədər gəlib çıxan Azərbaycançılıq məfkurəsi XIX əsrin ortalarında ədəbi fikir cərəyanı kimi formalaşsa da, XX əsrin əvvəllərində sosial-fəlsəfi varlıq və sistem kimi özünün yeni mərhələsinə qədəm qoydu və ictimai-siyasi həyatda öz təsbitini tapdı. Azərbaycançılıq bir məfkurə, bir mükəmməl milli ideologiya kimi özünün zirvə məqamına Heydər Əliyevdə çatır.

Böyük siyasi xadim Heydər Əliyevin bu kamil konsepsiyasından da aydın görünür ki, milli ideologiyanın başlıca qayəsi etnik azlıqları da öz içinə almaqla xalqa Vətən sevgisi, vətənpərvərlik ruhu tərbiyə etməkdir. İnsanların siyasi baxışlarından, fikirayrılığından, təhsil səviyyələrindən asılı olmaya-raq, hamı bir sağlam ideya ətrafında birləşməlidir ki, bunun da adı Azərbaycançılıqdır. Azərbaycançılıq bir qövmin, bir sinfin, bir partiyanın, hətta bir millətin ideologiyası deyil, o, Azərbaycanda yaşayan bütün millətlərin sivil ideya modelidir. Heydər Əliyev ilk dəfə Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayında (10 noyabr 2001-ci il) Azərbaycançılığı dünya azərbaycanlılarının milli dövlət ideologiyası kimi təsdiq etdi və onun tərifini verdi: **“Müstəqil Azərbaycan Dövlətinin əsas ideyası Azərbaycançılıqdır”**. Azərbaycançılıq öz milli mənsubiyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamaq, eyni zamanda onların ümumbəşəri dəyərlərlə təmin olunması deməkdir [3]!

Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı – Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq.

Göründüyü kimi, Ümummillə lider Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq təlimində Ana dili prioritetlik təşkil edir [4]. Məlumdur ki, Azərbaycançılıq məfkurəsinin əsas ideya-fəlsəfi komponentləri özünüdərk və özünüdərk. Özünüdərk etnogenezislə, adət-ənənələrlə, tarixlə, özünüdərk isə müasirləşmə, sivilizasiya və dünyəviliklə bağlıdır. Fikrimizcə, özünüdərk də, özünüdərdi də mərkəzində xalqın ünsiyyət vasitəsi olan dil dayanır. Siyasi vəziyyətə uyğun olaraq vahid coğrafi məkan dəyişə bilər, lakin dil dəyişməzliyini qoruyub saxlayır, gec adaptasiya olunur. Ona görə də Ulu Öndər dilə yalnız ünsiyyət vasitəsi və ya filoloji problem kimi deyil, həm də dövlətin və xalqın taleyi məsələsi kimi yanaşırdı.

Azərbaycan dilinin dövlət dili olması məsələsi Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında hazırlanan və 1978-ci ildə qəbul edilən Azərbaycan SSR Konstitusiyasının 73-cü maddəsində öz təsbitini tapmışdır. Heydər Əliyev göstərirdi ki, sovetlər dönəmində Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi Konstitusiyaya salınması o qədər də asan məsələ deyildi. Həqiqətən də vahid sovet ideologiyasının hegemon olduğu, antimillə siyasətin aparıldığı bir dövrdə milliliyin tərkib hissəsi olan dil siyasətini həyata keçirmək rəhbərdən böyük səy və cəsarət tələb edirdi. Bu mənada Heydər Əliyevin sovetlər dönəmində Ana dili uğrunda mübarizəsi, elə həm də Ana Vətən uğrunda mübarizəsi idi.

Müstəqillik illərində mənəvi-əxlaqi dəyərlərə qayıdış, Azərbaycanda iki yerdə (Naxçıvanda və Mingəçevirdə) Ana dilinə ucaldılan abidə, latın qrafikasına keçid, Dədə Qorqud, Manas və Füzuli yubileyləri, diasporun yaradılması, azərbaycanlıların dünya forumu ilə bağlı qərar və fərmanlar millətioloji prosesi, vətəncilik düşüncəsini, Ana dili şüurunu xeyli yüksəltdi. Bütün bunlar dilimizin ziyalılarımızın, ən başlıcası isə milli şüurun, milli ruhun ölməzliyi, Azərbaycançılıq ideyasının ən son, ən sivil Heydər Əliyev modelinin formalaşmasını təmin edirdi.

Ümummillə lider Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq təlimində milli-mənəvi və islami dəyərlərin öz yeri vardır. Ulu öndər Heydər Əliyev deyirdi: **“Azərbaycan ən qədim zamanlardan dinlərin, dillərin, mədəniyyətlərin təması və ünsiyyət yeri olmuşdur”**. Həqiqətən də Azərbaycanda din təizmdən panteizmə, sovetlər dönəmində isə panteizmdən ateizmə qədər yol gəldi və insanın Tanrı mənşəyi inkar edildi. Ümummillə lider Heydər Əliyevin dediyi kimi, Azərbaycanın dini dəyərləri tarixin müxtəlif çağlarında müxtəlif maneələrlə üz-üzə dayanıb. Məsələn, XX əsrdə sovet ideologiyası bütün güc və vasitələrdən istifadə edərək dini dəyərlərin ləğvinə çalışıb, lakin buna nail ola bilməyib. Adət-ənənələr, o cümlədən Novruz bayramı da din pərdəsi altında total mühitin qəzəbinə düşər olmuşdur [5].

Dini dəyərlərimizin qiymətləndirilməsinə də ilk cığı müstəqilliyimiz açdı. Məhz bu illərdə din müstəqil Azərbaycanın bayrağında simvollaşdırıldı. Yüzlərlə məscid və ibadətqahlar tikildi və ya bərpa olundu. Ulu Öndər Heydər Əliyev deyirdi: **“Gənclərimizin islam dinini mənimsəməsi üçün tədbirlər görülməlidir. Çünki bu tədbirlərin olmaması nəticəsində bəzi mənfi hallar meydana çıxır, ayrı-ayrı qruplar gənclərə fanatizm əhval-ruhiyyəsi aşılamaq istəyirlər”**. Göründüyü kimi, Milli öndərimiz dinin əhkam kimi qəbul edilməsinə qarşı çıxır, yad ünsürlərin həm dinə, həm də gənc nəslin əxlaqına vura biləcəyi mənfi təsirlərin əsas mahiyyətinə diqqəti yönəldirdi. Heç şübhəsiz ki, o, “yad ünsür” deyəndə islamın bətnindən çıxan və ona qarşı yönələn mürtəcə təriqətləri nəzərdə tuturdu [6].

Bəzən dini özünü ayrıca bir ideologiya kimi qələmə verirlər. “Din ideologiya ola bilməz, çünki o, əhkamdır, dəyişməzdir”. Qurana yazılmış şərhlərin birində məşhur deyim var: “Çox Quran oxuyan-

lar görmüşəm ki, Quran ona lənət oxuyur". Quranın lənətinə düçar olmamaq üçün onun qoyduğu tələbləri millətə düzgün çatdırmalı, dini dəyərlərimizi yad təsirlərdən qorumalıyıq. Bu həm də Azərbaycançılığın tələbidir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq təlimində milli şüur və milli ziyalı təfəkkürü də mühüm rol oynayır [7]. Milli şüur bir fəlsəfi kateqoriya kimi öz ilkin qaynağını milli "mən"dən (fərddən) alır. Milli "mən"lərin ayıq və oyaq düşüncəsi milli şüuru da təkmilləşdirir. Milli şüur oyandıqca milli-mənəvi dəyərlərə münasibət də dəyişir. Şübhəsiz ki, türkçülüynü, islami dəyərlərini, sivilizasiyaya meyilliyini sübut edə bilməyən millət ikinci dəfə öz müstəqilliyini elan edə bilməzdi.

Milli-mənəvi əxlaqi dəyərdən kənar nə dövlət, nə də dövlətçilik mövcuddur. Çünki dövlətin elmi-nəzəri və ideoloji əsasları dövlətçilikdə yaşayır. Dövlətçiliyi isə daha çox milli ideologiya, yaddaş, ədəbi-mədəni irs və tarixi şəxsiyyətlər, ziyalılar formalaşdırır.

Milli şüur və milli yaddaş itəndə ən böyük faciə baş verir, bu zaman millətin də, xalqın da, torpağın da, milli-mənəvi əxlaqi dəyər və sərvətlərin də varlığı şübhə altında qalır. Bu mənada ədəbi-mədəni irs də, tarixi şəxsiyyət də hər şeydən əvvəl milli şüurda, milli yaddaşda qorunur. Hər hansı bir millətə məhv etmək üçün onun yaddaşına nüfuz etmək kifayətdir. Yaddaşa nüfuz milləti öz genindən uzaq salmaqdır. Milli gəndən, şəcərədən uzaq düşəndə tarix də, şəxsiyyət də, ədəbi-mədəni irs də unudulur. Çünki yaddaş itəndə ədəbi-mədəni sərvətlər uğrunda mübarizə də dayanır.

Bütün bunlar bir daha göstərir ki, ədəbi-mədəni irsi, milli təfəkkürü və milli ruhu müdafiə, eyni zamanda mühafizə etməyin ən yaxşı forması müstəqil milli dövlət və onun kamil, konseptual ideologiyasıdır. Bu isə mənəvi sərvətlərlə yanaşı, dövlətçiliyin də, Azərbaycançılıq məfkurəsinin də qorunmasını bir zərurət kimi ortaya çıxarır. Elə Heydər Əliyev də xidmətlərinin zirvə məqamına xalqın, millətin manafeyinə xidmət edən dövlət quruculuğunda, dövlətçilikdə, Azərbaycançılıq məfkurəsinin möhkəmləndirilməsində çatır. Ümummilli liderimiz **"kim müxalifətdə durursa dursun, ancaq Vətəninə, xalqına, mənəviyyatına müxalifətdə durmasın"** fikirlərini söyləyəndə də dövlətçiliyi və Azərbaycançılığı nəzərdə tuturdu [8].

Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq təlimində dünyəviliyin özünəməxsus yeri vardır. Millətçilik bəşəriyyətə, qloballaşmaya inteqrasiya olunmayanda, vahid məkanda və vahid məhvərdə fırlananda şovinizm, faşizm yaranır. Deməli, ümumbəşəri ideyaları özündə ehtiva etməyən milli ideologiya milli deyil, millətçi, neonasist ideologiyadır. Ona görə də Azərbaycançılıq ideologiyası dünyəviliyi də özündə yaşadır. Heydər Əliyev göstərirdi ki, tarixi şəxsiyyətlərin yalnız milli mədəniyyətdə və ya ümumtürk dünyasında təmsil olunması ilə kifayətlənmək olmaz, onu milli yaddaşdan bəşəriyyətin yaddaşına ötürmək lazımdır. Ulu Öndər və onun siyasi varisi Ali Baş Komandan İlham Əliyev Avropaya yalnız neftlə deyil, intellekt və kamil milli-mənəvi dəyərlərlə birlikdə daxil olmağımızı tövsiyə edir. Əgər biz maddi və mənəvi dəyərlərimizlə birlikdə Avropa Şurasının tərkibində mövcudluğumuzu təsdiq edə bilməsək, tarixin ictimai formasiya ahəngini pozaraq sosializmə tələsik daxil olduğumuz kimi, demokratiyaya və sivilizasiyaya da gecikə bilərik.

Dünyəvilik özgə, yad, qeyri-milli olanları inkar etmədən özünüküləri mənimsəməkdən, yaymaqdan və yaşatmaqdan ibarətdir. Heydər Əliyev haqlı olaraq göstərir ki, milli özünüdərk xalqın və onun mütəfəkkir şəxsiyyətlərinin yaratdığı və yaşatdığı mədəni sərvətlərə dərinlən yiyələnmək və onun dünyaya inteqrasiyasıdır. Göründüyü kimi, Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq konsepsiyası öz milliliyi və bəşəriyyəti ilə seçilən mükəmməl bir ideologiyadır.

Ümummilli liderimizin Azərbaycançılıq məfkurəsinə gətirdiyi yenilikləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

– böyük tarixi inkişaf və təkamül yolu keçmiş Azərbaycançılığı ilk dəfə müstəqil Azərbaycan Dövlətinin milli ideologiyası elan edən və hətta tərifini verən Heydər Əliyev oldu. Bu mənada Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq təlimi tarixiliklə müasirliyin vəhdətindən doğub;

– Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq ideologiyası yeni tarixi şəraitdə xalqda Vətən əxlaqi uğrunda istiqlala, azadlığa çağırış tərbiyə edir;

– Heydər Əliyev Azərbaycançılığın tərkib hissəsi olan Azərbaycan dilini məişət, poeziya, və proza dilindən diplomatiya, dövlət, eyni zamanda siyasət dili səviyyəsinə qaldırdı;

– onun Azərbaycançılıq məfkurəsinə gətirdiyi yenilik və kamillik ondan ibarətdir ki, o ictimai şüurla, milli şüur və dövlətçilik şüuru arasında harmoniya yarada bildi;

– Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq təliminin böyüklüyü ondadır ki, biz milli mentalitetimizi itirmədən həm də onunla birgə dünyəviləşməliyik;

– Heydər Əliyevin daha da təkmilləşdirdiyi Azərbaycançılıq məfkurəsinin ən böyük gücü ondadır ki, o yalnız ümumdünya azərbaycanlılarını deyil, eyni zamanda Azərbaycanda yaşayan bütün etnosları və etnik qrupları vahid məkanda, vahid coğrafi ərazidə və vahid milli ideologiya ətrafında birləşdirdi;

– Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq təlimində müstəqillik və istiqlal xaricində nəinki Azərbaycançılıq hətta Azərbaycanın özü yoxdur.

Heydər Əliyevin “Müstəqilliyimiz əbədidir” formulu da təsdiq edir ki, Azərbaycançılıq ideologiyası Heydər Əliyevə güclü hakimiyyət yaratmaq üçün deyil, güclü dövlət qurmaq üçün lazım idi. Daha doğrusu, milli ideologiya Heydər Əliyevə milləti vahid “mən”də, vahid milli məkanda birləşdirmək, birləşdirmək, bütövləşdirmək, eyni zamanda sabaha aparmaq üçün lazım idi. Ona görə də o, həmişə və hər yerdə hakimiyyətin əbədiliyini deyil, müstəqilliyimizin əbədiliyini önə çəkirdi.

Göründüyü kimi, Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq təliminin müqəddəs vəzifəsi kütləni vahid, ümummilliyet ideya ətrafında birləşdirərək onu monolit birliyə malik, ayrılmaz və bölünməz millətə çevirmək idi. Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq ideologiyasının ictimai-siyasi, fəlsəfi qayəsi və yeni model budur.

Heydər Əliyevin yeritdiyi siyasətlə müstəqilliyini əzmlə möhkəmləndirən, demokratik prinsiplərə əsaslanaraq sivil, hüquqi dövlət quruculuğu yolunda inamla addımlar atan Azərbaycan Respublikasının bu gün möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin rəhbərliyi altında öz dövlətçilik ənənələrini daha da inkişaf etdirərək xalqın etibarlı gələcəyi üçün sarsılmaz təməl yaradır.

Ədəbiyyat

1. Xudiyev Nizami. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı. “Təhsil” 1997. 281 s.
2. C. Qasımov., X. Bağırov. Azərbaycanın Təhlükəsizlik orqanlarının tarixi. Bakı. MTN nəşriyyatı-2009. 528 s.
3. Mehdiyev Ramiz. Yeni siyasət: İnkişafa doğru. Bakı. Oskar-2008. 581 s.
4. Həsənov Əli. Azərbaycan Respublikasının Milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti. Bakı, “LETTERPRESS” 2011. 437 s.
5. Həsənov Əli., Vəliyev Adil. Dünya ölkələrinin müasir siyasi sistemləri. Bakı, “Zərdabi” LTD-2013. 776 s.
6. Həsənov Əli. Geosiyasət. Bakı, “Aypara” 3, 2010, 602 s.
7. Гаффар Алиев. Современного Азербайджана. Баку. “ШАМС”-2008. 448 с.
8. Mehdiyev Ramiz. Azərbaycan: Qloballaşma dövrünün tələbləri. Bakı, “XXI-Yeni nəşrlər evi”, 2005. 464 s.

Аннотация

Роль Гейдара Алиева в обеспечении национальных интересов и безопасности

Н.С.Ахмедов, А.А.Мусаев, М.Г.Амрахов

Статья посвящена роли Гейдара Алиева в обеспечении национальных интересов и безопасности. Для обеспечения интересов государства, его безопасности и защиты территориальной целостности недостаточно только свобода и независимость.

Обеспечение защиты национальных интересов народа включает в свою основу единство народа, формирование его гражданского общества связанного с развитием науки, образования, ростом технологического потенциала, наряду с защитой языка азербайджанского народа его ве-

роисповедания , обычаев, жизненного уклада и ритуалов, культурно-исторического наследия и сохранения моральных ценностей.

Великий общенациональный лидер Азербайджана Гейдар Алиев опираясь на свои глубочайшие знания, придавал большое значение этим ценностям ,тем самым он смог обеспечить национальные интересы и обеспечил безопасность Азербайджанской Республики.

Summary

Heydar Aliyev`s role in guaranteeing national interests and safety

N.S.Ahmadov, A.A.Musayev, M.G.Amrahov

In paper there has been shown a role of Heydar Aliyev in guaranteeing national interests and safety. Freedom and independence are not sufficient for protection of state benefits, security its independence and territorial integrity. In order to protect the national interests, the unity of the nation forms the basis of formation of a civilization, science, education and increase of technological potential, as well as the protection of its language religion, traditions and rituals, cultural and historical and moral values of the nation. Our national leader Heydar Aliyev was able to guarantee the national interests and security of our independence based on his high intelligence, while giving importance to all these values.

**ƏMƏLİYYAT-AXTARIŞ FƏALİYYƏTİ SFERASINDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
DÜNYA DÖVLƏTLƏRİ VƏ BEYNƏLXALQ BİRLİKLƏRLƏ BƏZİ ƏMƏKDAŞLIQ
MƏSƏLƏLƏRİ**

E.Nəbiyev

Bakı Dövlət Universiteti

Açar sözlər: cinayətkar qəsdlər, təhlükəsizliyin təmin olunması, cinayətlər, təhlükənin qarşısının alınması, terrorizm

Ключевые слова: преступные намерения, обеспечение безопасности, преступления, предотвращение опасности, терроризм

Keywords: criminal purposes, safeguarding, criminal offences, dangers prevention, terrorism

Xülasə: *məqalədə əməliyyat-axtariş fəaliyyəti sferasında Azərbaycan Respublikasının ayrı-ayrı dünya dövlətləri, eləcə də beynəlxalq birliklərlə bəzi əməkdaşlıq məsələlərindən bəhs olunur. İlk növbədə Rusiya Federasiyası, Gürcüstan Respublikası, MDB və Avropa Birliyi ilə bu sahədə olan əməkdaşlıq, qarşılıqlı təhlükəsizlik və cinayətkarlıqla mübarizə ilə bağlı bəzi sazişlər göstərilir*

Hər bir dövlət həm özünü, həm də cəmiyyəti cinayətkar qəsdlərdən qorumaqla təhlükəsizliyin təmin olunmasında maraqlıdır. Lakin o da reallıqdır ki, müasir dövrdə müəyyən kateqoriya cinayətlər hansısa bir dövlət üçün deyil, bütün dünya dövlətləri üçün ciddi təhlükədir. Belə bir şəraitdə dünya dövlətləri birləşərək ümumi təhlükəyə qarşı vahid mövqedən çıxış etməlidirlər. Bütün sahələrdə olduğu kimi, bu sahədə də Azərbaycan Respublikası dünya dövlətləri və beynəlxalq birliklərlə sıx əməkdaşlıq edir.

Transmilli cinayətkarlığın – beynəlxalq terrorizmin və silahlı ekstremizmin, narkocinayətkarlığın, mütəşəkkil cinayətkarlığın və s. bu kimi son dərəcə təhlükəli cinayətlərin geniş yayılması bütün dünya dövlətləri üçün ümumi təhdid olaraq təhlükəsizlik problemini gündəmə gətirmişdir. Bu isə o anlama gəlir ki, yaranmış qlobal təhlükənin qarşısını almaq və bu kateqoriyaya aid olan cinayətlərlə səmərəli mübarizə aparmaq üçün dövlətlər öz səylərini birləşdirməli və əməkdaşlıq etməlidirlər. Sırr deyil ki, terrorizm, separatizm və başqa bu kimi ağır cinayətlər dövlətlərin suverenliyinə, onların konstitusiyaya quruluşuna, ərazi bütövlüyünə və qanunla qorunan digər ictimai münasibətlərə ciddi təhdiddir. Son dövrdə istər milli qanunvericilikdə, istərsə də beynəlxalq miqyasda təhlükəsizlik məsələlərinə diqqətin artması elə bu zərurətdən doğur.

Təbii ki, bu problemlər ölkəmizi də ciddi narahat edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan özü də terrorizmdən əziyyət çəkən bir dövlətdir. Təhlükə bu gün də qalmaqdadır. Odur ki, təhlükəsizlik məsələləri bizim üçün xüsusi önəm kəsb edir. Bütün bunları əsas götürərək Azərbaycan Respublikasının xarici dövlətlərlə, dövlətlərarası birliklərlə cinayətkarlıqla mübarizə sferasında, geniş planda isə təhlükəsizliyin təmin olunmasında sıx əlaqələr qurması və əməkdaşlıq etməsi son dərəcə əhəmiyyətli və vacibdir.

Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında (12.10.1992 və 03.07.1997-ci il tarixli) müqavilələr son dərəcə əhəmiyyətlidir. Burada mütəşəkkil cinayətkarlıqla, terrorizmlə və narkobizneslə mübarizə üzrə əməkdaşlıq əməkdaşlığın prioritet istiqamətlərinə aid edilmişdir.

Dövlətlərarası birliklərlə də bu sahədə əməkdaşlıq uğurla həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikası Müstəqil Dövlətlər Birliyinə üzv olduqdan sonra MDB-nin yaradılması haqqında sazişə qoşuldu. Sazişdə (7-ci maddəsində) Birliyin ümumi koordinasiyaedici institutları vasitəsi ilə həyata keçirilən birgə fəaliyyət sferası sadalanır. Bunlara təhlükəsizliklə əhatə olunan ictimai həyatın müxtəlif sferaları, o cümlədən mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizə sferası aiddir. Bir qədər sonra (22 yanvar 1993-cü ildə) qəbul olunmuş MDB Nizamnaməsi bu Birlik çərçivəsində dövlətlərin əməkdaşlığı üçün hüquqi zəmin yaratmışdır. Nizamnamənin 5-ci maddəsinin 1-ci abzasına görə, Birliyə daxil olan dövlətlər arasında bağlanan iki və çoxtərəfli sazişlər onlar arasında münasibətlər üçün əsas hüquqi baza rolunu oynayır. Sözügedən sənədin 4-cü maddəsində də üzv dövlətlərin birgə əməkdaşlıq sferasına aid məsələləri sırasında mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizə sferası göstərilmişdir.

Bundan irəli gələrək üzv dövlətlər arasında bəyannamə, konsepsiya və proqramlar qəbul olunmuşdur. Məs: 2 aprel 1999-cu il tarixli MDB-yə üzv Dövlət Başçılarının Bəyannaməsində Birliyə üzv dövlətlərdə sabitliyə və demokratiyaya, onların təhlükəsizliyinə təhdid olan mütəşəkkil cinayətkarlıqla, terrorizm və narkobizneslə mübarizənin gücləndirilməsinin zəruriliyi xüsusi olaraq qeyd edilir.

2003–2004-cü illər üçün MDB-yə üzv dövlətlər terrorçuluğa qarşı mübarizədə əməkdaşlığa yönəlmiş Proqram və “MDB, ATƏT və BMT çərçivəsində qəbul olunan sənədlərə uyğun olaraq müasir mərhələdə beynəlxalq terrorizmə, təhlükəsizliyə və sabitliyə təhdidlərə qarşı mübarizədə Birliyə üzv dövlətlərin gələcək inkişafı haqqında” Dövlət Başçıları Şurasının 16 sentyabr 2004-cü il tarixli Qərarını qəbul etmişlər. Bunun əsasında isə 26 avqust 2005-ci ildə MDB-yə üzv dövlətlər (Gürcüstan və Türkmənistan istisna olmaqla) 2005–2007-ci illər üçün terrorizmlə mübarizədə Birliyə üzv dövlətlərin Əməkdaşlıq Konsepsiyası və Fəaliyyət proqramı qəbul olundu.

Narkomaniya və bununla bağlı cinayətlər ictimai həyatın bütün sahələrinə böyük zərbə vurmaqla insanların sağlamlığına qarşı yönəlmiş bir əməl olaraq həm onların, həm də bütövlükdə cəmiyyətin təhlükəsizliyinə, qlobal miqyasda isə bütün bəşəriyyət üçün birbaşa və ciddi təhdiddir.

Bu cür əməllərlə mübarizəni ƏAF olmadan həyata keçirmək mümkün deyil. Təsadüfi deyil ki, bu sahədə də beynəlxalq əməkdaşlıq həyata keçirilir. 7 oktyabr 2002-ci il tarixdə MDB-yə üzv dövlətlər narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsinə qarşı əməkdaşlıq haqqında iki mühüm sənəd (2002–2004-cü illər üçün Konsepsiya və Proqram) qəbul olundu. Proqramın əsas vəzifələri sırasında razılaşıdırılmış profilaktik əməliyyat-axtarış tədbirlərinin və xüsusi əməliyyatların keçirilməsi nəzərdə tutuldu.

Azərbaycan Respublikasının cinayətkarlıqla mübarizə sferasında əməkdaşlıq etdiyi dövlətlərdən biri – qonşu Gürcüstan Respublikasıdır. Belə ki, 2011-ci il oktyabrın 20-də “Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi və Gürcüstan Daxili İşlər Nazirliyi arasında əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin həyata keçirilməsi və cinayətkarlıqla bağlı informasiya mübadiləsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş” imzalanmışdır.

Sazişə əsasən Tərəflər “insan həyatının, onun təhlükəsizliyinin qorunmasının, əmlakının, insan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsinin əhəmiyyətini və zəruriliyini nəzərə alaraq istənilən növ cinayətlərin beynəlxalq sabitliyə, qanunun aliliyinə, hər iki dövlətin təhlükəsizliyinə, sülh və əmin-amanlığına, ərazi bütövlüyünə, suverenliyinə, milli maraqlarına təhlükə yaratdığını, iqtisadiyyatın inkişafına, demokratik dəyərlərin və qanunçuluğun təsdiqlənməsinə maneə törətdiyini dərk edərək; əməkdaşlıq, xüsusilə əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin həyata keçirilməsi və cinayətkarlıqla bağlı informasiya mübadiləsində yardımın cinayətkarlığa qarşı səmərəli mübarizə aparmaq üçün zəruri olduğunu güman edərək” bir sıra mühüm istiqamətlər üzrə razılığa gəlmişlər. Sazişin 1-ci maddəsinin “b” bəndi “əməliyyat-axtarış fəaliyyəti” – Tərəfləri təmsil edən dövlətlərin milli qanunvericiliyinə müvafiq olaraq həyata keçirilən, axtarışda olan şəxslərin axtarışının təşəbbüskarı olan Tərəfin dövlətinin ərazisindən kənarda, lakin digər Tərəfin dövlətinin ərazisində olduqları zaman onların tutulması, həbs edilməsi və ya onlar haqqında məlumatların verilməsi məqsədi ilə axtarışda olan şəxslərin axtarılması və tapılmasına yönəlmiş əməliyyat-axtarış və digər tədbirlərin məcmusunu nəzərdə tutur.” 2-ci maddədə əməkdaşlıq sahələri və formaları sadalanır.

Cinayətkarlıqla mübarizədə əməkdaşlığın digər mühüm istiqaməti Avropa Birliyidir. Bu sahədə Azərbaycan Respublikası ilə (Azərbaycan Respublikasının 1996-cı il 8 oktyabr tarixli 169-İQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmişdir) Avropa Birliyi arasında Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi imzalanmışdır. Sazişin preambulasında qeyri-qanuni immiqrasiyanın qarşısının alınması və ona nəzarətin bu sazişin əsas məqsədlərindən biri olduğu göstərilmişdir. Belə bir müddəanın mövcudluğu həmin halların qarşısının alınması üçün hüquq mühafizə orqanlarının bu istiqamətdə fəaliyyətini müəyyən edir və zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsini şərtləndirir.

Həmin Sazişin VIII bölməsində qeyri-qanuni fəaliyyətin qarşısının alınması və qeyri-leqal mühacirət üzərində nəzarət və onun qarşısının alınması sahəsində əməkdaşlıqdan bəhs olunur. 72-ci maddədə bu yönümdə qeyri-qanuni fəaliyyətlərin qarşısını almaq məqsədi ilə əməkdaşlıq istiqamətləri göstərilir: “-iqtisadiyyat sahəsində korrupsiya da daxil olmaqla, qeyri-qanuni fəaliyyətlər; -sənaye tullantıları da daxil olmaqla müxtəlif mallar üzrə qeyri-qanuni sövdələşmələr; -saxtakarlıq.” Hüquq-mühafizə orqanlarının bu istiqamətdə əməkdaşlığı əməliyyat-axtarış fəaliyyəti sferasını da əhatə edir. Belə ki,

Sazişin 73-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş “Çirkli pulların yuyulması” hallarını aşkar etmək üçün maliyyə kəşfiyyatına ehtiyac yaradır. Oxşar halı narkotik maddələrlə mübarizəni nəzərdə tutan 74-cü maddədən də sezmək olar. Bu maddəyə əsasən Tərəflərin öz müvafiq ixtiyar və səlahiyyətləri çərçivəsində narkotik və psixi dəyişiklik yaradan maddələrin qeyri-qanuni istehsalı, təchizatı və göndərilməsi ilə mübarizə aparmaq üçün yeridilən siyasətin və aparılan tədbirlərin təsirinin və səmərəliliyinin artırılmasında, eləcə də narkotik maddə kimi işlədilə bilən kimyəvi maddələr də daxil olmaqla, narkotik maddələrin işlədilməsinin qarşısının alınması və azaldılması sahəsində əməkdaşlığı nəzərdə tutuldu.

Аннотация

Некоторые вопросы сотрудничества Азербайджанской Республики с мировыми государствами и международными объединениями в сфере оперативно-розыскной деятельности
Э.Набиев

Статья посвящена некоторым вопросам сотрудничества Азербайджанской Республики с отдельными государствами, а также международными объединениями в сфере оперативно-розыскной деятельности. Рассматриваются некоторые соглашения, связанные с сотрудничеством, взаимной безопасностью и борьбой с преступностью совместно с Российской Федерацией, Республикой Грузия, СНГ и Европейским Сообществом в указанной сфере.

Summary

Some aspects of the collaboration of Azerbaijan Republic with word states and international unions in operational investigations
E.Nabiyev

In the paper there have been presented some aspects of the collaboration of Azerbaijan Republic with word states and international unions in operational investigations. There have been considered some agreements about collaboration, mutual security and crime control with Russian Federation, Georgia Republic, ISU and European Union.

QLOBALLAŞMA VƏ TƏHLÜKƏSİZLİK

Z.N.Nəcəfov

AR Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

Açar sözlər: qloballaşma, qeyri-dövlət aktorlar, sərt və yumşaq təhlükəsizlik, preventiv diplomatiya

Ключевые слова: глобализация, негосударственные акторы, жесткая и мягкая безопасность, превентивная дипломатия

Keywords: globalization, non-state actors, soft power, hard power, preventive diplomacy

Xülasə: məqalədə gələcəkdə təhlükəsizlik sahəsində qloballaşma prosesi analiz edilir.

Bütün insanların, dövlətlərin və cəmiyyətlərin mövcudluğu təhlükəsizlik baxımından qeyri-müəyyən xarakter daşıyır. Yer kürəsində heç kim və heç bir siyasət müəyyənlik yaratmaq iqtidarında deyil. Müasir dünyada bu vəzifələrin yerinə yetirilməsinə dövlətlər məsuliyyət daşıyır. Dövlət qanunvericilik və güc strukturlarından istifadə etməklə daxili təhlükəsizliyi, ordu və diplomatiya vasitəsi ilə isə xarici təhlükəsizliyi təmin edir. Xarici təhlükəsizlik adı altında öz ölkəsinin və ictimai quruluşunun dövlət sərhədlərinin xaricindən digər dövlətlər və qeyri-dövlət subyektlər tərəfindən gələn təhdidlərdən qorunması başa düşülür. 1989-1990-cı illərdə baş vermiş Qərblə Şərq arasında münaqişənin bitməsi təhlükəsizlik sahəsində beynəlxalq münasibətlərin inkişafında əhəmiyyətli dönüşün başlanğıcı idi. O vaxtdan beynəlxalq ictimaiyyət qismən yeni şərait və çağırışlarla rastlaşmalı oldu və əksər dövlətlər öz təhlükəsizlik siyasətlərinin əsasına “Genişlənmiş təhlükəsizlik anlayışını” (GTA) daxil etdi. Həmin anlayış hərbi təhdidlərlə yanaşı, münaqişələrin digər səbəblərini: yoxsulluq və aclıq, ətraf mühitin deqredasiyası, etnik və ya dini mənsubiyyətdən qaynaqlanan zorakılıq və s.-ni nəzərə alır. Cavab tədbirləri qismində GTA böhranların qarşısının diplomatik vasitələrlə alınmasını, habelə hərbi vasitələrlə zorakı münaqişələrin çoxtərəfli deskalasiyasını təklif edir [1].

Qloballaşma. İlk problem kimi qloballaşma tədqiq edilməlidir. Qloballaşma anlayışı ilk növbədə dünyada bütün insanlar arasında şəxsi, peşəkar, iqtisadi və siyasi əlaqələrin sayının durmadan artmasını nəzərdə tutur. Bu, kommunikasiya və nəqliyyat texnologiyalarının sürətlə inkişafı sayəsində mümkün olub, nəticədə dünya miqyasında insanların, informasiyaların və əmtələrin çevikliyi artırılıb. Bu gün bu tendensiya daha çox beynəlxalq maliyyə bazarlarında diqqəti cəlb edir. Qloballaşma mərkəzi və periferiya rayonlarına müxtəlif cür təsir göstərir. Misal qismində miqrasiya axınlarının istiqamətini göstərmək olar: onlar periferiyalardan varlı ölkələrə doğru yönəlir. Qloballaşmanın təhlükəsizlik üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən daha bir xarakteristikası risk və təhdidlərin sayının artmasıdır. Ətraf mühitə dəyən ziyanın müəyyən növlərini (məşələrin qırılması), maliyyə böhranlarını (müflisləşən dövlətlər), zorakı münaqişələri və vətəndaş müharibələrini daha lokal və regional səviyyədə saxlamaq mümkün deyil. Onlar bütün bəşəriyyət üçün birbaşa və dolaylı nəticələr doğurur. [2]

Qeyri-dövlət aktorlar. Bundan savayı, beynəlxalq miqyasda fəaliyyətə başlayan qeyri-dövlət subyektlərinin sayı durmadan artmaqdadır. Dövlətin fəaliyyət qabiliyyətini məhdudlaşdıran qeyri-dövlət subyektləri aşağıdakılar hesab edilir:

- beynəlxalq təşkilatlar; məsələn BMT və ya ATƏT;
- beynəlxalq rejimlər (dəqiq müəyyən edilmiş problemlər sferasında dövlətlərin uzunmüddətli əməkdaşlığını ifadə edən anlayış. Məsələn, Nüvə Silahlarının Yayılmaması Müqaviləsi);
- çox vaxt kiçik dövlətlərin büdcələrini üstələyən nəhəng dövriyyəyə malik transmilli konsernlər, məsələn iri neft şirkətləri;
- insan hüquqlarının müdafiəsi və ətraf mühitin mühafizəsi məqsədini güdən QHT-lər (Amnesty International və Green Piece);
- beynəlxalq miqyasda fəaliyyət göstərən cinayətkar təşkilatlar, məsələn, Cənubi Amerika nar-kokartelləri;
- təkcə dünyada deyil, müəyyən regionlarda fəaliyyət göstərən terror təşkilatları, məsələn, Əl-Qaidə.

Dövlətlərin zəifləməsi nəticəsində zorakılıqların və müharibələrin sayının artacağı haqqında pesimist fikirlər çoxalmaqdadır. Belə təhlükələr ilk növbədə, zəif və süquta doğru sürüklənməkdə olan, zəif daxili həmrəyliyə və səriştəsiz hökumətə malik dövlətlərdən irəli gəlir. Məhz bu səbəbdən Yer kürəsinin bəzi regionlarında həm daxilə, həm də xaricə nüfuz edən uzunmüddətli sabitsizlik zonaları və zorakılıq inkubatorları yaranır [3]. Xarici təhlükəsizlik heç vaxt bütövlükdə hərbi sahəyə məxsus olmayıb. Hökumətlər çox zaman təhdidlərdən müdafiə olunmaq və ya onların fəsadlarının qarşısını almaq üçün digər alətlərdən də istifadə etmişlər. Məhz bu səbəbdən son zamanlar dövlət qüdrətinin “güc” aspektləri ilə müqayisədə “yumşaq güc” aspektlərinin əhəmiyyətinin artması yuxarıda deyilənləri təsdiq edir.

“Yumşaq güc” (soft power) metodları cəmiyyətin öz siyasi rəhbərliyindən məmnunluğunun və onun cəmiyyət tərəfindən dəstəklənməsinin yüksək səviyyədə olmasına əsaslanır. Bundan savayı, sözügedən metod dövlətin beynəlxalq arenada nüfuzuna, onun siyasətinin, mədəniyyətinin, həmçinin təhsil və elm sistemlərinin möhkəmliyinə və cəlbediciliyinə əsaslanır. Dövlətin “güc” metodları (hard power) isə zəngin təbii resurslardan, iqtisadi qüdrət və ilk növbədə, Silahlı Qüvvələrdən formalaşır. Göründüyü kimi, “yumşaq güc” metodları beynəlxalq siyasətdə, xüsusən də demokratik dövlətlərdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Lakin bu, heç də güc vasitələrinin əhəmiyyətinin azalması kimi xarakterizə olunmamalıdır. Sadəcə həmin metodların dövlətin təhlükəsizlik siyasətində yeri və rolu dəyişib. Bunu dərk etmək üçün iki nüansı nəzərə almaq gərkdir: birincisi, vahid təhdidlər siyahısı mövcud deyil. Belə ki, dövlətin coğrafi vəziyyətindən, geosiyasi şəraitdən və geostrateji perspektivlərdən asılı olaraq belə siyahılar çox olur. Məsələn, ABŞ qarşısında duran təhdidləri tam fərqli qaydada, Avropa İttifaqı Avropanın qarşısında duran təhdidləri tam başqa cür, digər dövlətlər isə tamam başqa formada müəyənləşdirir.

İkincisi, təhdidlərin siyahısı gələcək münaqişələrin proqnozu hesab edilmir. Həmin siyahılarda münaqişələrin ən arzuolunmaz inkişaf variantları əsasında mümkün neqativ siyasi nəticələrin təsviri verilsə də, preventiv diplomatiya sayəsində dövlətlər və hökumətlər həmin neqativ nəticələrin gerçəkləşməsinə imkan vermirlər. Bununla belə, həmin təhdidlərə qarşı hazır olmaq lazımdır ki, istənilən anda arzuolunmaz sürprizlərdən qaçmaq mümkün olsun.

Avropa üçün Qərbi ilə Şərqi arasında soyuq münaqişə dövründə mümkün olan formada hərbi qarşıdurmanın baş verməsi ehtimalı olduqca aşağıdır. İri və tez səfərbər edilən kütləvi orduların mövcudluğu dövrü artıq geridə qalıb. Gələcəyin Silahlı Qüvvələri sayına görə çox olmayacaq, lakin peşəkar olacaq, çoxmillətli birləşmələrin tərkibində münaqişələrin deskalasiyası üzrə əməliyyatların keçirilməsində (sülhməramlı əməliyyatlar və humanitar müdaxilə) iştirak etmək üçün yaxşı təlim keçmiş və təchiz olunmuş olacaq. Məhz bu səbəbdən, əksər Avropa dövlətləri son zamanlar öz milli hərbi təşkilatlarında yenidənqurma və islahatların keçirilməsi ilə məşğul olmuşlar. Bu prosesi xarakterizə edən Silahlı Qüvvələrin transformasiyası anlayışı meydana gəlib. Təhlükəsizlik sahəsində siyasət gələcəkdə yalnız bu təhdidlərə reaksiya göstərməklə kifayətlənməməli, habelə müharibələrin aparılması üsullarının dəyişildiyini nəzərə almalıdır. Bütün səviyyələrdə: nəhəng yüksək texnoloji sistemlərdən tutmuş, kiçik silahlaradək hərbi texnologiyanın inkişafı davam edir.

Gələcəkdə əksər hərbi münaqişələr yalnız dövlətlərin Silahlı Qüvvələri tərəfindən deyil, həmçinin qruplaşmalar, muzdlular və son texnologiyadan istifadə edən partizanlar tərəfindən aparılacaq. Daha dolğun desək, gələcək hərbi münaqişələrdə gizli siyasi məqsədlərə malik olan və ən müasir silah sistemlərinə çıxışı olan kiçik qruplar iştirak edəcək. Müharibənin aparılmasının adi metodları ilə partizan metodları bir-birinə qarışacaq. Məhz bu səbəbdən ekspertlər “yeni müharibələrdən”, “hibrid müharibələrdən” və ya “müharibələrin asimmetrik üsullarla aparılmasından” danışırlar.

İnformasiya müharibəsi son illərdə müharibənin aparılmasının mühüm hissəsinə çevrilib. 1999-cu ildə NATO-nun Kosovoya müdaxilə etməsi və Körfəz müharibəsi informasiya müharibəsinə misal ola bilər. KİV-lərin rolu bundan sonra da artacaq. Kibernetik müharibə anlayışı müasir cəmiyyət qarşısında dayanan yeni təhlükələri xarakterizə edir. Belə ki, müasir cəmiyyətlərin infrastrukturuları həddindən artıq informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından asılıdır. İnternet vasitəsi ilə həm düşmənin hərbi komanda strukturunun, həm də mülki fəaliyyət sahələrinin funksionallığını pozmaq olar. Heç bir təhlükəsizlik siyasəti nə bu gün, nə də gələcəkdə birtərəfli qaydada həyata keçirilə bilər, yəni döv-

lətin müstəsna milli maraqlarına, silahlanmanın genişlənməsinə yönəlməməlidir. Silahlara nəzarət haqqında iki və çoxtərəfli müqavilələr daha çox ziyanın minimizasiyasına xidmət edir.

Qloballaşma və müəyyən kontinentlərdə regional münaqişələrin intensivliyinin artması fonunda təhlükəsizlik siyasətinə digər yanaşmanın – “əməkdaşlıq bazasında təhlükəsizliyin” (ƏBT) təsiri əhəmiyyətli dərəcədə artır [4]. Həmin yanaşma təhlükəsizlik sahəsində münaqişələrin aradan qaldırılması və deskalasiyası sahəsində dövlətlərin və çoxsaylı qeyri-dövlət subyektlərinin əməkdaşlığına söykənir. Bu yanaşmada belə əsaslandırılır ki, müharibələr və zorakı münaqişələr yalnız əxlaqi nöqtəyi-nəzərdən deyil, habelə dünyanın digər regionlarına dolayı təsir baxımından arzuolunmaz sayılır. Bu konsepsiya 1992-ci ildə BMT Baş Katibi B.Butros-Qali tərəfindən bəyənilmişdi. Orada söhbət təhlükəsizlik siyasətini qanuniləşdirən və onun icrasına məsuliyyət daşıyan BMT TŞ-nin qətiyyətli preventiv tədbirlər qəbul etməsindən gedir. Bu tədbirlər hərbi əməliyyatların tez bir zamanda dayanmasına və postkonflikt bərpa işlərinin həyata keçirilməsinə istiqamətlənib.

Ədəbiyyat

1. Вильфрид фон Бредов. «Новые вызовы». Informationen zur politischen Bildung, 2-ая четверть 2006 г., стр. 4 – 10.
2. Линн Д. Воздействие глобализации на безопасность. RAND, выпуск 2003 г.
3. Ашенкамф Н. Современная геополитика, Москва, 2005.
4. Ричард Коэн и Майкл Михалка. Безопасность на базе сотрудничества: новые перспективы международного порядка. Публикация № 3 Центра им. Маршалла. Апрель 2001 г. с. 91.

Аннотация

Глобализация и безопасность

З. Наджафов

В статье анализируется влияние процессов глобализации на безопасность.

Summary

Globalization and security

Z.Najafov

Article deals with the influence exerted by the processes of globalization on security concepts.

POSTMODERNİZM DÖVRÜNDƏ DÖVLƏTİN MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİYİ

D.S.Həşimov

AMEA-nın Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu

Açar sözlər: postmodernizm, dövlət, milli təhlükəsizlik

Ключевые слова: постмодернизм, государство, национальная безопасность

Keywords: post-modernism, state, national security

Xülasə: *məqalədə postmodernizm dövründə Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik problemləri analiz aparılıb.*

Müasir demokratiya və müstəqillik şəraitində hər bir dövlətin milli təhlükəsizliyi qarşısında əvvəllərdə olmayan yeni vəzifələr durur. Ona görə də milli təhlükəsizlik fenomeninin bir problem kimi tədqiqi, onun dövrə və şəraitə uyğun şəkildə tətbiq olunması respublikamızın həyatında istər elmi-nəzəri, istərsə də siyasi-praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrdə milli təhlükəsizlik problemlərinə diqqət daha da artmış, yeni keyfiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Bu, ilk növbədə, milli təhlükəsizliyin, xüsusən də onun əsas sahələrindən biri olan siyasi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin nəzəri məsələləri bilavasitə məşğul olan, onun nəzəri-praktiki, elmi məsələlərini tədqiq edən dövlət orqanları, elmi-tədqiqat mərkəzlərinin yaranması ilə bağlı olmuşdur.

İlk dəfə «milli təhlükəsizlik» termini ABŞ prezidenti Teodor Ruzvelt (1901–1909) tərəfindən 1904-cü ildə işlədilib. Bu istiqamətdə ilk praktik addım ABŞ Konqresi tərəfindən «Milli təhlükəsizlik haqqında» Qanunun qəbul edilməsi və prezident H.Trumenin 1947-ci ilin iyulun 26-da 253 sayılı qərarı ilə qanun layihəsinin imzalanması olmuşdur. Həmin qanuna əsasən, prezidentə daxili, xarici və hərbi aspektlərə dair məsələlər üzrə məsləhətlər verən Milli Təhlükəsizlik Şurası yaradıldı. Onun daimi üzvləri sırasına vitse-prezident, dövlət katibi, müdafiə naziri, qərargah rəislərinin birləşmiş komitəsinin sədri və Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsinin direktoru daxildir.

Vacib məsələlərin müzakirəsində başqa idarə rəhbərləri də dəvət oluna bilərlər. Qeyd etmək lazımdır ki, MTSŞ-dən başqa, 1952-ci ildə prezident H.Trumenin məxfi direktivi əsasında Milli Təhlükəsizlik Agentliyi də yaradıldı. Müdafiə Nazirliyinə daxil olan, lakin öz fəaliyyətində müstəqil olan bu orqan mülki və hərbi rabitənin təmin edilməsi ilə məşğul olur. Qeyd etmək lazımdır ki, milli təhlükəsizlik, onun daxili elementi kimi siyasi təhlükəsizlik məsələlərinə dair qanunlar, hüquqi-normativ sənədlər, təhlükəsizlik siyasətini həyata keçirən dövlət təhlükəsizlik şuraları XX əsrdə yaradılsa da, onun nəzəri əsasları daha qədimdir. Belə ki, dövlətin, siyasi hakimiyyətin möhkəmliyi, «uzunömürlülüüyü», dinamikliyi, onlara nailolma yolları, dövlətin siyasi əsaslarını sarsıdan elementlərin vaxtında aradan qaldırılması, onu mənfi təsirlərdən, təhlükələrdən qorumaq haqqında ilk təsəvvürlər dini-mifoloji formalarda əks olunub. Əlbəttə ki, hər bir xalqın əfsanə və rəvayətlərində onun mifik dünyagörüşü, onun psixologiyası, adət-ənənələri, əxlaqı, ictimai-siyasi, fəlsəfi fikirləri əks olunur. Tarixən siyasi quruluşların, ölkə vətəndaşlarının qorunması, ölkənin ümumi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi hərbi vasitələrlə həyata keçirilmişdir.

Müharibələrin aparılması, düşmən hücumlarının dəf edilməsi, hərbi zorakılıq aparatlarının yaradılması, möhkəmləndirilməsi və digər amillər milli təhlükəsizliyin təmin edilməsinin vasitələri olmuşdur. Milli təhlükəsizlik ölkənin sabit inkişafına təminat yaradan daxili və xarici şəraitlərin məcmusudur [5, 327]. Onun əsas məqsədi siyasi, hərbi, texnoloji, ekoloji, informasiya və s. xarakterli daxili və xarici təhlükələrdən təhlükəsizliyi təmin etməkdir [8,320]. Qeyd etmək lazımdır ki, milli təhlükəsizlik mürəkkəb bir anlayışdır. Milli təhlükəsizlik milli müstəqilliklə başlayır və milli maraqlara söykənir. Milli təhlükəsizliyin bir sıra aspektləri vardır. Buraya siyasi təhlükəsizlikdən əlavə hərbi təhlükəsizlik, iqtisadi təhlükəsizlik, ekoloji təhlükəsizlik, informasiya təhlükəsizliyi, mədəni təhlükəsizlik və s. sahələr daxildir. Ölkənin milli təhlükəsizliyi bütövlükdə millətin milli istiqlaliyyəti və suverenliyi ilə bağlıdır. Müasir dövrdə milli təhlükəsizliyin, onun əsas sahələrinin qarşısında duran başlıca vəzifələr bunlardır:

- ölkədə mövcud konstitusiyaya quruluşunun saxlanılması;
- sosial-siyasi stabilliyin saxlanılması;

- daxildən və xaricdən ola biləcək təhlükənin güc tətbiqi yolu ilə aradan qaldırılması;
- ölkənin iqtisadi qüdrətinin artırılması;
- konstruktiv daxili və xarici siyasətin yeridilməsi;
- siyasi məqsədlərin həyata keçirilməsi naminə dinc və qeyri-dinc vasitələrdən istifadə edə bilmək;
- qloballaşma prosesinin genişlənməsi və sivilizasiyalararası dialoqun aparılması və s.

Ölkə daxilindəki milli və konfessional azlığa göstərilən tolerantlıq, milli və millətlərarası münasibətlərin uzlaşdırılması milli təhlükəsizliyi şərtləndirən amillərdəndir.

Tarixən milli təhlükəsizliyin elementlərinin təmin edilməsinə hərbi vasitələrlə nail olunmuşdur. Milli təhlükəsizliyin elementləri aşağıdakılardır:

1. İqtisadi təhlükəsizlik xalqın müstəqil olaraq xaricdən heç bir təzyiq və müdaxilə olmadan öz iqtisadi inkişafının forma və yollarının müəyyən edilməsi vəziyyətidir. İqtisadi təhlükəsizlik ölkənin iqtisadiyyatının müstəqil inkişafına və əhalinin rifah halının yüksəldilməsinə şəraitin yaradılması, ölkənin sosial-iqtisadi xarakterli daxili və xarici təhlükələrdən qorunması deməkdir. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi dedikdə, istehsal, əmək, intellektual potensial, onun effektiv funksiyalaşmasına təminat və rən istehsalın təşkili sistemi başa düşülür [10,27].

2. Milli təhlükəsizlik konsepsiyasında ekoloji təhlükəsizlik mühüm yerlərdən birini tutur. O, bəşəriyyətin əsas təhlükəsizlik istiqamətlərindən biridir. Ekoloji problemlərin qlobal xarakter kəsb etməsi XX əsrə aiddir. Əgər əvvəllər cəmiyyət və təbiət arasındakı ziddiyyətlər o qədər də qlobal xarakter almırdısa, amma indi ətraf mühitin çirklənməsi, nüvə təhlükəsi, bir çox ölkələrdə səfalət və aclıq görünməmiş miqyas alır. Ətraf mühit problemi siyasətin və iqtisadiyyatın çərçivələrindən çıxıb insanın özünün mövcudluğuna toxunur. Elmi-texniki tərəqqi dövründə iqtisadi, demoqrafik, sosial, hərbi və s. inkişaf ekoloji təhlükəsizlik problemlərinin yaranmasına gətirib çıxardı. Bu problemlərin arasında müharibələr, radioaktiv maddələr, zəhərli qazlar, iqlim dəyişiklikləri, sənaye tullantıları, kimyəvi yağışlar və s. mühüm yer tutur. Ekoloji siyasət ətraf mühitin mühafizəsinə və sağlamlaşdırılmasına, təbii ehtiyatların səmərəli, rəşional istifadə olunmasına, inkişafına yönəldilən və beləliklə, insanın normal həyat fəaliyyətini və ekoloji təhlükəsizliyini təmin edən siyasətdir.

3. Hərbi təhlükəsizlik hərbi təhlükənin mövcud olmadığını əks etdirir [6,104]. Hərbi təhlükəsizlik milli təhlükəsizliyin hərbi zorakılıq vasitələri ilə həyata keçirilməsidir. O, millətin xarici hərbi gücə müqavimət göstərmək qabiliyyətini əks etdirir. Bunun üçün silahlı qüvvələrin mövcudluğu, təhlükəsizlik sisteminin formalaşması müqəddəm şərtlərdir. Ənənəvi olaraq milli təhlükəsizlik konsepsiyası həmişə hərbi xarakter daşımış, yəni ölkənin siyasi təhlükəsizliyinin başlıca səbəblərindən biri kimi xaricdən gözlənilən hərbi-siyasi təzyiq və müdaxilə hesab edilmiş və edilməkdədir. Cəmiyyətdə müharibələrin, hərbi toqquşmaların olması qaçılmaz surətdə təbii mühitə – biosferaya, yaşadığımız dünyaya qarşı çevrilir, təhlükəsizlik sistemini zəiflədir.

4. İnformasiya təhlükəsizliyi milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsi olub siyasi, hərbi, iqtisadi, ekoloji, mədəni təhlükəsizlik sahələri ilə sıx bağlıdır. Müasir dövrdə hər bir dövlət informasiya təhlükəsizliyinin təminatına xüsusi diqqət yetirir. İnformasiya təhlükəsizliyi adı altında şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin informasiya tələbatlarının qorunması səviyyəsi başa düşülür. Sivilizasiyanın inkişafında informasiyanın rolu əvəzədlməzdir. Artıq müasir cəmiyyət informasiya cəmiyyətidir. İnformasiya hakimiyyətin əsas amillərindən biridir. 1987-ci ildə AFR-də nəşr olunmuş politologiya üzrə sanballı tədris vəsaitinin müəllifləri informasiyanın rolunu belə qiymətləndirirlər: «Vacib informasiyaya malik olmaq hakimiyyətə sahib olmaq deməkdir; vacib informasiyanı qeyri-vacib informasiyadan ayırmağı bacarmaq daha çox hakimiyyətə malik olmaq deməkdir; vacib informasiyanı öz istədiyin şəkildə yaymaq və ya yaymamaq imkanı isə ikiqat hakimiyyətə malik olmaq deməkdir». [7,258] İnformasiya təhlükəsizliyində dövlət əhəmiyyətli sirlərin qorunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İnformasiya təhlükəsizliyi cəmiyyətin informasiyasının qorunması deməkdir.

5. Milli təhlükəsizliyin əsas struktur elementlərinə insanın və cəmiyyətin mədəni təhlükəsizlik problemini də daxil etmək lazımdır. Tarixən insan birlikləri mədəni ənənələrə, həyatın mənəvi birliyinə arxalanır, onlardan faydalanır. Müasir dövrdə mədəni təhlükəsizlik və ya mədəni inkişaf təhlükəsizliyi problemi aktuallaşır. Son illər sivilizasiyanın bir çox qlobal problemləri ilə yanaşı, mədəniyyətin qorunması, saxlanılması, gələcək nəsillərə ötürülməsi problemləri ortaya çıxmışdır. Problemin dərinliyi mədəniyyət anlayışının dərinliyi ilə şərtlənmişdir. Müasir siyasi, hərbi situasiya, etnik, dini münaqi-

şələr genişmiqyaslı qarşıdurmalar, mədəni sərvətlərə laqeydlik və biganəlik mədəni təhlükəsizlik probleminin aktuallığına dəlalət edir.

6. Siyasi təhlükəsizlik milli təhlükəsizliyin mərkəzi elementlərindən biri sayılır. Siyasi təhlükəsizlik dövlət quruluşunun və konstruktiv siyasətin təmin edilməsi, dövlətin siyasi quruluşunun konstitusiyaya legitimliyinin qorunub saxlanılmasına yönəldilmiş tədbirlər kompleksidir [6,110]. Siyasi təhlükəsizliyin təmin edilməsi problemi o qədər aktuallıq kəsb edir ki, hətta onu konstitusiyaya təhlükəsizliyi də adlandırdılar [9,10]. 1991-ci ilin oktyabr ayında Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra, noyabrın 1-də Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin təsis edilməsi ilə təhlükəsizlik orqanının tarixində yeni dövr başladı. Artıq bu orqanların qarşısında duran vəzifələrin mahiyyəti dəyişmiş, ölkənin suverenliyi, konstitusiyaya quruluşu, iqtisadi, müdafiə, elmi-texniki potensialına, digər həyatı əhəmiyyətli maraqlarına qarşı daxili və xarici təhdidlərin müəyyənəndirilməsi və bu yönümdə mübarizə sahəsində mühüm tədbirlər görülməsi zərurəti yaranmışdı.

Beləliklə, öz dövlət müstəqilliyini bərpa edən xalqımız Azərbaycan Demokratik Respublikasının qısamüddətli fəaliyyətinin zəngin ənənələrindən bəhrələnmiş və bu tarixi varislik üzərində müstəqil Azərbaycan dövlətini yaratmışdır. Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdiyi ərəfədə – 1991-ci il avqustun 9-da respublikanın Ali Soveti «milli özünümüdafiə qüvvələri»nin yaradılması haqqında qərar, oktyabr ayının 9-da isə «Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri haqqında» Qanun qəbul etdi ki, bununla da əslində Milli Ordunun yaranmasının hüquqi əsası qoyulmuş oldu.

Azərbaycan Respublikasının siyasi təhlükəsizliyinin təmin olunmasında Ümummillî lider Heydər Əliyevin rolu müstəsna dır. O, ölkəni iqtisadi böhranlardan, separatizmdən, daxili çəkişmələrdən, anarxiya, siyasi xaosdan xilas etmiş, çoxpartiyalı sistemə əsaslanan demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu prosesinin əsasını qoymuşdur. Azərbaycanın Milli təhlükəsizlik siyasətinin başlıca prinsip və əsaslarının hazırlanması, təhlükəsizlik orqanlarının ölkənin ən böyük tarixi nailiyyəti olan milli müstəqilliyin qorunması, möhkəmləndirilməsi istiqamətində, ötən illər ərzində ardıcıl və səmərəli iş görülmüşdür.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: “Qanun”, 2009, 93 s.
2. Heydər Əliyev və Azərbaycan məfkurəsi. Bakı, AU: 2002, 231 s.
3. Həşimov D. Hərbi politologiyanın problemləri. Bakı: Azər nəşr, 2003, 144 s.
4. Təhlükəsizlik xidməti: normativ-hüquqi aktlar toplusu. Bakı: « Hüquq ədəbiyyatı”, 2004, 94 s.
5. Политология. Энциклопедический словарь. М.: МКУ, 1993.
6. Политологическая энциклопедия: В 2-х т., Т.,1,2, М.: Мысль, 2001.
7. Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. М.: Аспект, Пресс, 1995, 320 с.
8. Чиркин В.Е. Государственное управление. Элементарный курс. М.: Юристъ, 2002, 320 с.
9. Шуберт Т.Э. Национальная безопасность России: конституционно-правовые аспекты. М.: Право и закон, 2001, 176 с.
10. Экономическая безопасность и инновационная политика (страна, регион, фирма), Вып. II, М.: 1993.

Аннотация

Национальная безопасность государства в период постмодернизма

Д.С.Гашимов

В статье рассматриваются вопросы национальной безопасности Азербайджанской Республики в период постмодернизма.

Summary

National safety of state in post-modernism period

D.S.Gashimov

In the paper, the problems of national safety of Azerbaijan Republic in post-modernism period are analyzed.

SİLAHLI MÜNAQIŞƏLƏR HÜQUQUNUN YARANMA TARİXİ VƏ MAHİYYƏTİ

Q. Z. Ramazanov

Bakı Dövlət Universiteti

Açar sözlər: humanitar yardım, silahlı münaqişələr hüququ, Beynəlxalq Qızıl Xaç Komitəsi, Azərbaycan Qızıl Aypara Cəmiyyəti, kombatant, mülki şəxs, Cenevrə konvensiyaları.

Ключевые слова: гуманитарная помощь, право вооруженных конфликтов, Международный Комитет Красного Креста, Общество Красного Полумесяца Азербайджана, комбатант, гражданское население, Женевские конвенции.

Key words: Humanitarian Assistance, The Law of Armed Conflict, The International Committee of the Red Cross, The Red Crescent Society of Azerbaijan, The Combatant, The Civilian Population, The Geneva Conventions.

Xülasə: *məqalədə silahlı münaqişələr hüququnun yaranması, beynəlxalq humanitar hüququn (müharibə hüququnun) hüquqi aspektləri, bununla əlaqədar sənədlərin qəbul edilməsi və müharibə şəraitində onların tətbiqi təhlil edilir. Eyni zamanda məqalədə Beynəlxalq Qızıl Xaç Komitəsinin, Azərbaycan Qızıl Aypara Cəmiyyətinin yaranması və fəaliyyət tarixinə qısa nəzər yetirilir.*

Giriş

Son illərdə bölgəmizin və dünyanın strateji əhəmiyyətə malik digər dövlətlərində etnik, məzhəb və ideoloji səbəblərdən qaynaqlanan silahlı münaqişələrdə tək-cə döyüşçülər deyil, həm də mülki əhali çox ciddi təhlükələrlə qarşılaşır. Silahlı münaqişə bölgələrində mülki əhalinin təhlükəsizliyi və hüquqlarının müdafiə olunmasının təmini üçün silahlı münaqişələr hüququnun (SMH) prinsiplərinin öyrənilməsi və praktik istiqamətlərinin araşdırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Silahlı münaqişələr hüququ (müharibə hüququ) və ya beynəlxalq humanitar hüquq beynəlxalq hüququn bir sahəsidir. Beynəlxalq hüquq fəvqəlmillidir, beynəlxalq birliyin üzvləri, yəni dövlətlər arasındakı əlaqələri tənzimləyir və bütün dövlətlər onun təməl müddəalarını yerinə yetirməyə cavabdehdir. Beynəlxalq humanitar hüquqla bağlı beynəlxalq çoxtərəfli müqavilələr iki əsas qrupda toplanıb. Birinci qrup müqavilələr, müharibə qurbanlarının: əsirlərin, himayə olunmalı vətəndaşların, xəstə və yaralıların, dənizdə qəzaya uğrayanların müdafiəsi ilə bağlı qaydalar olub, 1949 Cenevrə konvensiyalarında toplanmışdır. İkinci qrup müqavilələr müharibənin aparılması, işğal və tərəfsizliyin vasitə və metodları ilə əlaqədar olub, 1907 Haaqa Konvensiyası ilə rəsmiləşdirilmişdir. [9, 5-34]

Beynəlxalq Qızıl Xaç Hərəkətinin formalaşma prosesi

Cenevrə Konvensiyaları İsveçrənin Cenevrə şəhərində imzalanmış dörd müqavilədir. Beynəlxalq hüquqda insan hüquqları üzrə hazırlanmış və müxtəlif vaxtlarda imzalanmış bu konvensiyalar beynəlxalq və ya qeyri-beynəlxalq münaqişə vəziyyətlərində silahlı qüvvələr və humanitar yardım təşkilatları tərəfindən riayət edilən standartları müəyyən edir. Bu standartlar 1859-cü ildə Solferino döyüşündə baş vermiş vəhşiliyin şahidi olan Jan Henri Dünanın söyləri nəticəsində meydana gəlmişdir. Sözügedən sənədlər, silahlı münaqişə hüququ və ya müharibə hüququ olaraq da bilinən beynəlxalq humanitar hüququn əsas mənbəyidir. [11]

O dövrdə Fransanın müstəmləkəsi olan Əlcəzairdəki işləri ilə əlaqədar olaraq birbaşa Fransa kralı ilə görüşmək istəyən isveçrəli iş adamı Henri Dünan III Napoleonun Solferinodakı qərgahını döyüşün baş verdiyi 1859-cu ilin iyunun 24-də gecə ziyarət etmişdi. H. Dünan səhiyyə xidməti göstərəcək qurum olmadığı üçün döyüş meydanında tibbi yardım ala bilmədən yatan yaralıların vəziyyətindən çox sarsılmış, bölgədəki əhalini yaralı əsgərlərə hansı tərəfin hərbcisi olduqlarına baxmadan kömək üçün təşkilatlandırmışdı. [14]

Solferinoda 22 min avstriyalı və 17 min fransız əsgəri ən sadə tibbi yardım ala bilmədikləri üçün həlak olmuşdular. Bu müharibə dövründə yaralıların 60 faizi döyüş meydanında ölmüşdü.

H. Dünan Cenevrəyə qayıtdıqdan sonra müharibə təcrübələrini izah edən bir kitab yazdı. Beynəlxalq Qızıl Xaç və Qızıl Aypara Hərəkətinin təməli olacaq fikirlər 1863-də nəşr olunan "Solferino xatirəsi" adlı kitabda gündəmə gətirildi. H. Dünan kitabda iki təklifi ortaya atmışdı: Avropa ölkələrində, hansı milləti təmsil etməsindən asılı olmayaraq, döyüşdə yaralananlara yardım edəcək könüllü cəmiyyətlərin sülh zamanında qurulması və bu ölkələrin yaralıları qorumaq, onlara tibbi yardım təmin etmək məqsədi ilə beynəlxalq müqavilələrdə tərəf olması. [6, 36]

Kitabı böyük maraqla qarşılanan və bütün Avropa dillərinə tərcümə edilən H. Dünan Avropa ölkələrini gəzərək fikirlərinə tərəfdar topladı. H. Dünan və yoldaşları 1863-cü ildə bu fikirləri həyata keçirmək üzrə beşnəfərlik bir komitə qurdular. Başlanğıcda "Beynəlxalq yaralılara kömək komitəsi" adlandırılan komitə, 1875-ci ildə "Beynəlxalq Qızıl Xaç Komitəsi" (BQXK – ICRC) adını almışdır. Komitənin 17 fevral 1863-cü ildəki ilk toplantısı Beynəlxalq Qızıl Xaç Komitəsinin yaradıldığı tarix hesab edilir. Komitənin 26–29 oktyabr 1863-cü ildə Cenevrədə təşkil etdiyi beynəlxalq konfransda 16 dövlət və 4 yardım təşkilatı təmsil olunurdu. Nümayəndələr, ehtimal edilən müharibə əsnasında yaralanan əsgərlərə tərəf tutmadan tibbi yardım göstərmək üçün dövlətlərin cəmiyyətlər yaratması təklifini qəbul etdi. Xüsusi bir ayırddedici emblem daşıyan yardım vasitələri və səhiyyə qurğularının da qorunması məsələsi bu konfransda qəbul edildi.

Konfransda 1815-ci ildən bəri beynəlxalq əlaqələrdə hər zaman tərəfsizlik statusuna sahib olan İsveçrənin bayrağına uyğunlaşdırılan emblem qəbul olunmuşdur. Emblem ağ rəngli zəmin üzərinə qırmızı bir xaç işarəsindən ibarət idi. Avqust 1864-cü ildə İsveçrə parlamenti tərəfindən konfrans təşkil edildi və 12 dövlət komitənin söykəndiyi əsas fikir və prinsipləri ehtiva edən I Cenevrə Konvensiyasını imzaladı. Komitə İsveçrə hökuməti vasitəsi ilə bütün dövlətləri bu müqaviləni imzalamağa çağırırdı. Dekabr ayında Konvensiyaya Norveç və İsveç imza atdı. Osmanlı dövləti də çağırışa səs verərək müqaviləni 5 iyul 1865-ci ildə imzaladı.

Cenevrə Konvensiyasına imza atan dövlətlər, müqaviləni imzalamaqla öz ölkələrində, ola biləcək bir döyüş əsnasında yaralanan əsgərlərə tərəf tutmadan tibbi yardım üçün cəmiyyətlər yaratmağı qəbul etmişdilər. [14] 1864-cü il müqaviləsi çox qısa müddət içində müstəqil olan dövlətlər, 1882-ci ildə isə ABŞ tərəfindən qəbul edildi. [4, 12] 1874-cü ildə Avropadakı milli cəmiyyətlərin sayı 22-yə çatdı və hərəkət digər qitələrə də yayıldı. [14]

İlk Beynəlxalq Qızıl Xaç Konfransı 1867-ci ildə Parisdə təşkil edildi. Konfransda 16 milli cəmiyyət nümayəndəsi, 9 Avropa dövlətinin təmsilçisi iştirak etmiş və şəxsən Henri Dünan çıxış etmişdi. 1870-ci ildəki Fransa-Prussiya müharibəsi əsnasında ilk dəfə yaralı və əsir əsgərlərin ailələri üçün Kəşfiyyat Agentliyi yaradan Qızıl Xaç Komitəsi nümayəndələri 1875–1878-ci illərdə Balkan böhranı, 1885 – 1886-cı illərdəki Serb-bolqar müharibəsi və 1912–1913-cü illərdə aparılan Balkan müharibələri səbəbindən Balkan regionunda fəaliyyət yerinə yetirdi. [14]

40 ildən çox fəaliyyət göstərdikdən sonra 1906-cı ildə ICRC-nin təklifi ilə bir neçə müharibənin təcrübəsi nəzərə alınaraq Konvensiya yenidən müzakirə edildi. [4, 12]

Beynəlxalq Qızıl Xaç Komitəsi (Cəmiyyəti) I Dünya müharibəsi əsnasında fəaliyyət sahəsini genişləndirərək yaralı və xəstə əsgərlərlə yanaşı, hərbi əsirlərin vəziyyəti ilə, müharibədən əziyyət çəkən mülki şəxslərlə də maraqlandı. Fəaliyyət sahəsinin genişləndirilməsinin lazım olduğunu müharibənin əvvəllərində görünən BQXK 15 avqust 1914-cü ildə nəşr etdiyi bir təlimnamə ilə yerli cəmiyyətləri yeni fəaliyyətlərdə özünü dəstəkləməyə dəvət etmişdi. BQXK 1918-ci ildə kimyəvi silah istifadəsinin qadağan edilməsi üçün cəhd göstərdi. Bütün dövlətlərə, dini liderlərə və mətbuata göndərdiyi mətnə müsbət cavablar aldı. Komitənin bu cəhdi 1925-ci ildə Cenevrə Protokolunun imzalanmasına gətirdi. Birinci Dünya müharibəsi "Cenevrə hüququ" üçün əhəmiyyətli sınaq oldu və 1929-cü ildə ona yenidən baxılmasına yol açdı. [4, 12]

I Dünya müharibəsi milli Qızıl Xaç və Qızıl Aypara cəmiyyətlərinin əməkdaşlığının vacibliyini ortaya qoymuşdu. Müharibə sonrasında Amerika Qızıl Xaç Müharibə Komitəsinin başçısı Henri Devison milli cəmiyyətlərin bir federasiya altında birləşməsinə təklif etdi. H. Devison liderliyində reallaşan beynəlxalq tibb konfransı federasiyanın yaradılmasına təşəbbüskar oldu. Beynəlxalq Qızıl Xaç və Qızıl Aypara Cəmiyyətləri Federasiyası 1919-cu ildə Parisdə "Qızıl Xaç Cəmiyyətləri Birliyi" adı altında təsis edildi. Beynəlxalq Qızıl Xaç və Qızıl Aypara Hərəkətinin qurucusu Henri Dünanın doğum günü olan 8 may tarixi 1948-ci ildən "Dünya Qızıl Xaç və Qızıl Aypara Günü" kimi qeyd edilir. [14]

ICRC (BQXK) Beynəlxalq Qızıl Xaç və Qızıl Aypara Cəmiyyətləri Federasiyası, Milli Qızıl Xaç və Qızıl Aypara Cəmiyyətləri ilə birlikdə Beynəlxalq Qızıl Xaç və Qızıl Aypara Hərəkatını təşkil edir. [2, 153] Beynəlxalq Qızıl Xaç və Qızıl Aypara Cəmiyyətləri Federasiyası (UKKCF) dünyada ən böyük humanitar təşkilat olaraq insanlara heç bir milli və ya dini fərq qoymadan, dini mənsubiyyəti və ya siyasi mövqeyi nə olursa olsun bütün insanlara kömək edir. Beynəlxalq Federasiya dünyanın 186 ölkəsinin Milli Qızıl Xaç və Qızıl Aypara cəmiyyətlərini birləşdirir. Federasiya humanitar yardımla birlikdə milli təşkilatların və onların vasitəçiliyi ilə fərdlərin imkanlarının gücləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi üçün iş görür. Beynəlxalq sahədə federasiya ona daxil olan cəmiyyətlərin, üzvlərin rəsmi nümayəndəsi olaraq vəzifə yerinə yetirir.

Federasiya hərbi əməliyyatlar zamanı milli cəmiyyətlər vasitəsi ilə zərər çəkmiş mülki əhaliyə kömək edir və lazım olsa onlara tibbi xidmət göstərir. Milli cəmiyyətlər hər il 233 milyon insana kömək edən 105 milyon könüllü və 300 min işçini öz sıralarında birləşdirir. Beynəlxalq Qızıl Xaç və Qızıl Aypara Hərəkatı bütün qurumları öz fəaliyyətlərində aşağıdakı əsas prinsipləri rəhbər tutur: insanpərvərlik, tərəfsizlik, müstəqillik, könüllülük, həmrəylik və universallıq. Qızıl Xaç və Qızıl Aypara Hərəkatının fəaliyyətinin bir məqsədi var: ayrı-seçkiliyə, ümitsizliyə qapılanlara köməkçi olmaq və bununla da bütün dünyada sülhün bərqərar olmasını təmin etmək. [12]

Emblem problemi

Hələ 1864-cü il Cenevrə Konvensiyası imzalanmazdan əvvəl çox praktik bir məsələ – döyüş əsnasında hücum edilməsinə yol verilməyən obyektlərin, məsələn, tərəflərdən heç birinin həmləyə məruz qoymamalı olduqları "neytral" obyektlərin tanınması məsələsi ortaya çıxmışdı. Bu suala cavab 1864-cü il Konvensiyasını imzalayan dövlətlərin nümayəndələri tərəfindən verilməli idi, çünki yeni bir müqavilə hərbi səhra hospitallarının neytrallığını nəzərdə tuturdu. Burada köhnə hərbi ənənəyə uyğun olaraq mühafizə olunmalı olan obyektlərin yanında açıqca görülə bilən bir şəkildə bayraq asmaq fikri ortaya çıxdı. O zaman yalnız hərbi tibb personalı və ordu keşişlərindən ibarət himayə edilməli şəxslər qola sarğı taxmalıydılar. Buna görə də 1864-cü il Konvensiyasının 7-ci maddəsinin 3-cü bəndində göstərilmişdir: "Həm bayraq, həm də qola taxılan sarğı ağ fon üzərində qırmızı xaçla işarələnməlidir". Beləcə, ağ fon üzərində qırmızı xaçla himayə altında olmanın bildirilməsi ortaya çıxdı.

1929-cü il Konvensiyasında "qırmızı xaç" emblemi İsveçrə bayrağındakı rənglərin əksi kimi qəbul edilmişdir. 1949-cü ildə Konvensiyalara yenidən baxıldıqdan sonra isə ağ fonda qırmızı xaç işarəsi ilə hərbi və ya mülki xarakterli, beynəlxalq hüquqla himayə edilmək hüququ verilən və himayədə heç olunan bütün şəxslər, binalar, nəqliyyat vasitələri və s. bildirilir. [4, 44]

Emblemin səhv istifadəsi qadağandır. Düşməni çaşdırmaq (məsələn, Qızıl Xaçın nəzarətində irəliləmə və ya silahların təcili yardım vasitələri ilə və ya oxşar nəqliyyatda daşınması) məqsədi ilə qəsdən istifadə xəyanətdir və bəzi hallarda hərbi cinayət kimi qiymətləndirilməlidir.

"Qızıl xaç" işarəsi 1863-cü ildəki Cenevrə Konfransında rəsmən hərəkatın emblemi olaraq qəbul edilmişdir. Bu emblemin tərəfsiz bir ölkə olan İsveçrənin bayrağındakı rənglərin dəyişdirilməsi ilə yaradıldığı, dini bir məna ehtiva etmədiyi iddia edilir.

1864-cü ildə, "qırmızı xaç"ın himayə emblemi olaraq qəbul edilməsindən az sonra Türkiyə müsəlmanların dini heysiyyətinə toxunmasını əsas götürərək onun yerinə ağ fonda "qırmızı aypara" işarəsinin qəbul edilməsinə dair qərar verdi.

1929-cü ildə Cenevrə Konvensiyasına yenidən baxıldıqdan sonra bu emblem İrənin üstünlük verdiyi (indiki vaxtda artıq istifadə edilməyən) "qırmızı aslan və günəş" emblemi ilə birlikdə, Cenevrə hüququ çərçivəsində qəbul edildi. [6, 36] "Qırmızı aypara" işarəsi, Osmanlı bayrağındakı rənglərin tərs çevrilməsi ilə yaradılmışdı. "Qırmızı aypara" emblemi, indiki vaxtda 33 dövlətin milli cəmiyyəti tərəfindən istifadə edilməkdədir. [13]

Bu gün "qırmızı xaç" və "qırmızı aypara" işarələri Cenevrə Konvensiyasını imzalayan dövlətlər və bütün dövlətlərin milli cəmiyyətləri tərəfindən bərabərhüquqlu emblem olaraq istifadə edilir. İsrail Cenevrə Konvensiyaları ilə himayə altında olan səxsləri və obyektləri işarələmək üçün beynəlxalq hüquqla tanınmayan emblemi – Davudun qırmızı qalxanını istifadə etməkdə idi. İsrail I Cenevrə Konvensiyası ilə nəzərdə tutulan iki emblemin heç birini qəbul etmədiyi üçün İsrailin Qırmızı qalxan Cəmiyyəti

yəti Qızıl Xaç Hərəkatı tərəfindən tanınmırdı. [4, 45] Qırmızı Qalxan Cəmiyyətinin Beynəlxalq Qızıl Xaç və Qızıl Aypara Cəmiyyətləri Federasiyasına üzv ola bilməsi üçün 7 dekabr 2005-ci ildə təşkil edilən konfransda "qırmızı kristal" heç bir dini, siyasi, etnik təzahürü olmayan bir emblem olaraq qəbul edildi. Emblem – ağ fon üzərində küncləri yuxarı və aşağı baxan qırmızı bir rombdan ibarətdir. [13]

Humanitar təşkilatların Azərbaycan Respublikasında fəaliyyəti

Digər müsəlman dövlətlərində olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında mövcud olan milli cəmiyyət "qırmızı aypara" emblemini mənimsəmişdir və uzaq tarixə malik olan Azərbaycan Qızıl Aypara Cəmiyyəti ölkədə fəaliyyət göstərən ən böyük humanitar təşkilatdır. Cəmiyyət dünyanın ən nəhəng humanitar təşkilatı olan Beynəlxalq Qızıl Xaç və Qızıl Aypara Hərəkatının (hərəkata daxildir: Beynəlxalq Qızıl Xaç Komitəsi, Milli Qızıl Xaç və Qızıl Aypara Cəmiyyətləri və Beynəlxalq Qızıl Xaç və Qızıl Aypara Cəmiyyətləri Federasiyası) üzvüdür.

Bu il 95 illiyi qeyd edilən Azərbaycan Qızıl Aypara Cəmiyyəti 10 mart 1920-ci il tarixində təsis edilmişdir. Müsəlman Şərqi ilk dünyəvi respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövründə yaradılan təşkilatın qurucusu o dövrdə Azərbaycan Respublikasının hərbiyə (müdafiə) naziri vəzifəsini yerinə yetirən general-leytenant Əliağa Şıxlinski olmuşdur. [16] Belə ki, Əliağa Şıxlinski təkcə Azərbaycan milli ordusunun formalaşmasında mühüm xidmətlər göstərməyib, eyni zamanda Azərbaycanda insanların həyatının, onların fəlakət qarşısındakı qayğılarının, problemlərinin aradan qaldırılmasında, ümumiyyətlə, fəvqəladə hallarda insanların xilas olunmasında onlara lazımı yardımların – humanitar fəlakət qarşısında qalan insanlara təcili tibbi və digər yardımların göstərilməsi işində mühüm rolu və xidmətləri olub. [15] O zaman Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri Fətəli Xan Xoyski də Milli Qırmızı Aypara Cəmiyyəti yaradılmasının ən yaxın dəstəkcilərindən biri olmuşdur. General-leytenant Əliağa Şıxlinskinin həyat yoldaşı Nigar Şıxlinskaya I Dünya müharibəsi zamanı şəfqət bacısı kimi hərbi xəstəxanalarda yaralılara qulluq etmişdir. Məhz Nigar Şıxlinskaya Azərbaycan Qızıl Aypara Cəmiyyətinin "Şəfqət xidməti"nin banisi olmuşdur. [16]

1920-ci ilin məlum aprel hadisələrindən (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Sovet ordusu tərəfindən işğalı) sonra bolşeviklərin lideri Vladimir Leninin müvafiq təlimatı üzrə Azərbaycan Qızıl Aypara Cəmiyyətinə aid olan bütün əmlak ondan alınaraq dövlətə təhvil verilmişdir. 1922-ci ilə qədər Azərbaycanda rəsmi olaraq Kuznetsov soyadlı bir şəxsin rəhbərliyi ilə Rusiya Qızıl Xaç Cəmiyyətinin nümayəndəliyi fəaliyyət göstərmişdir. 1922-ci ilin oktyabr ayında Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Xalq Komissarları Sovetinin qərarı ilə yenidən Azərbaycan Qızıl Aypara Cəmiyyəti (Hilal əhmər) yaradılmışdır. Azərbaycan Qızıl Aypara Cəmiyyəti 1925–1991 illəri arasında Qızıl Xaç və Qızıl Aypara Cəmiyyətləri Birliyinin üzvü olaraq humanitar fəaliyyətlərini davam etdirmişdir.

1991-ci ildə Sovetlər İttifaqı dağıldıqdan sonra yenidən müstəqilliyini elan edən Azərbaycan Respublikası özünün Milli Qızıl Aypara Cəmiyyətinə də beynəlxalq standartlara uyğun şəkildə müstəqillik verdi.

1992-ci ildə Xocalı Soyqırımından dərhal sonra Beynəlxalq Qızıl Xaç Komitəsi Azərbaycanda nümayəndəliyini açmışdır. BQXK Azərbaycan Qızıl Aypara Cəmiyyəti ilə birgə humanitar fəaliyyətlər reallaşdırmağa başlamışdır. Azərbaycan Qızıl Aypara Cəmiyyətinin Beynəlxalq Qızıl Xaç Komitəsi tərəfindən müstəqil, tərəfsiz və qərəzsiz təşkilat olaraq rəsmən tanınması, həmçinin Beynəlxalq Qızıl Xaç və Qızıl Aypara Cəmiyyətləri Federasiyasının daimi, bərabərhüquqlu üzvü olması üçün dövlətin özünün təşkilatı rəsmi olaraq tanınması lazım idi. 25 noyabr 1994-cü il tarixində Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 926 nömrəli qərarı ilə Azərbaycan Qızıl Aypara Cəmiyyəti ölkədə Beynəlxalq Qızıl Xaç və Qızıl Aypara Hərəkatı üzvü olan tək rəsmi humanitar qurum olaraq tanınmışdır. Bu qərardan sonra Milli Qırmızı Aypara Cəmiyyəti əvvəl 1995-ci ilin noyabr ayının 1-də Beynəlxalq Qızıl Xaç Komitəsi tərəfindən rəsmi olaraq tanınmış və həmin ayın 27-də Beynəlxalq Qızıl Xaç və Qızıl Aypara Cəmiyyətləri Federasiyasının bərabərhüquqlu üzvü seçilmişdir.

Məlum münafişçiyə görə Ermənistan Respublikasındakı tarixi torpaqlarında yaşayan 300 minə qədər soydaşımız oradan qovulmuş və işğal edilmiş Azərbaycan torpaqlarından 700 min qədərə vətəndaşımız məcburi köçə məruz qalmaqla qaçqın vəziyyətinə düşmüşdür. Bu çətin anlarda İran və Türkiyə Qızıl Aypara cəmiyyətlərinin Azərbaycan Qızıl Aypara Cəmiyyəti, ümumiyyətlə, Azərbaycan Res-

publikasına dəstəyi böyük olmuşdur. İran və Türkiyə Milli Qırmızı Aypara cəmiyyətləri sayı 100 minlərə hesablanan qaçqın və məcburi köçə məruz qalanlara sığınacaq olaraq çadır şəhərcikləri qurmuş və vətəndaşlarımızın gündəlik ehtiyacını qarşılımışdır. Humanitar böhranın miqyasının böyüklüyünü görən Azərbaycan Qızıl Aypara Cəmiyyəti kömək üçün Beynəlxalq Qızıl Xaç və Qızıl Aypara Cəmiyyətləri Federasiyasına rəsmi olaraq müraciət etmişdir. Müraciətə 1994-ci ildə müsbət cavab gəlmişdir. Beynəlxalq Qızıl Xaç və Qızıl Aypara Cəmiyyətləri Federasiyası Azərbaycanda nümayəndəliyini açaraq bütün qaçqın çadır şəhərciklərinin rəhbərliyi və təminatını öz üzərinə götürmüşdür.

1992 – 1995 illəri arasında BQXK vasitəsi ilə 600-ə qədər vətəndaşımız erməni əsirliyindən xilas edilmişdir. Bu proses bu günə qədər də davam edir. [12] Beynəlxalq Qızıl Xaç Komitəsinin bölgədəki təmsilçilikləri əsirlikdə olan iki soydaşımız – Şahbaz Quliyev və Dilqəm Əsgərovun vəziyyətinə nəzarət edilməsi, habelə onların azad edilməsi üçün müxtəlif istiqamətdə fəaliyyətlər icra etmiş və icra etməkdədir. Bununla yanaşı, BXQK-nin Azərbaycandakı nümayəndəliyi bir çox xeyriyyəçilik tədbirlərində və aktual layihələrin həyata keçirilməsində fəal iştirak edir.

Beynəlxalq humanitar hüquq və milli qanunvericiliyin ona uyğunlaşdırılması

Müharibələrin məntiqi həm çox sadə, həm də çox mürəkkəbdir. “Müharibənin səbəbi nədir” sualına əsrlərdir verilən cavablar həmişə fərqli olmuşdur. Müharibə ilə əlaqədar aparılan hərbi şərhlər əsas etibarilə iki ünsürdən ibarətdir: düşmənçilik hissi və düşmənçilik məqsədi. [8, 22] Keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Hərbi Məhkəmə tərəfindən qəbul olunan tərifə görə: "münaqişə o halda silahlı münaqişə olaraq qəbul edilir ki, bu zaman iki dövlət arasında problemlərin həllində silahlı qüvvələr istifadə edilsin və ya mütəşəkkil silahlı qruplarla hökumət qüvvələri arasında, həmçinin dövlət içində iki qrup arasında davamlı silahlı münaqişə mövcud olsun". Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin mübahisəli tərifinə görə; silahlı münaqişə iki dövlət arasında reallaşan, silahlı qüvvə mənsublarının müdaxiləsinə yol açan bir fikir ayrılığıdır. [11]

Beynəlxalq silahlı münaqişə – miqyasından, sürətindən və əhatə etdiyi bölgədən asılı olmayaraq iki və daha çox dövlətin silahlı qüvvələri arasında açıq qarşıdurmadır. [7, 30] Daxili silahlı münaqişə (qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişə) – bir dövlətin ərazisində olan silahlı qüvvələr və ya digər silahlı qruplar arasında uzun müddət davam edən qarşıdurmadır. Cəmiyyət nizamını pozan və daxili gərginlik vəziyyəti (məsələn, kütləvi iğtişələr, digər güc tətbiqetmə halları və ya buna bənzər fəaliyyətlər) daxili silahlı münaqişələrə aid deyil. [7, 26-27]

Silahlı münaqişə hüququnun normaları silahlı münaqişə əsnasında tətbiq olunan və beynəlxalq müqavilələrdə (müqavilələrdə, konvensiyalarda, protokollarda) nəzərdə tutulan hüquq qaydaları və normalar sistemidir. Silahlı münaqişə hüququnun normaları və hüquq qaydaları döyüş əsnasında, münaqişələr başladığı vəziyyətdə tətbiq edilir. Bu normaların tətbiqi döyüş əməliyyatları sona çatdığına, işğal edilmiş ərazidə isə işğal başa çatdığına dayandırılır.

1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının qəbulundan sonra “silahlı qarşıdurma”larla bağlı beynəlxalq qaydalarla yanaşı, fərdlərin qorunması üçün beynəlxalq humanitar hüquq (internatiolan humanitarian law) ortaya çıxmışdır.

Beynəlxalq humanitar hüququn əsas mənbələrinə aiddir: 1) döyüşən silahlı qüvvələrdə yaralıların və xəstələrin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması; 2) dənizdəki silahlı qüvvələr tərkibində yaralıların, xəstələrin və gəmi qəzasına uğrayanların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması; 3) hərbi əsirlərlə rəftar; 4) döyüş zamanı mülki əhalinin qorunması ilə əlaqədar 12 avqust 1949-cu il tarixli Cenevrə Konvensiyası və onlara 1977-ci il tarixli I, II və 2005-ci il tarixli III Əlavə Protokollar: I Əlavə Protokol: "Beynəlxalq silahlı münaqişələrdə zərərçəkmişlərin müdafiəsi" (8 iyun 1977); II Əlavə Protokol: "Qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrdə zərərçəkmişlərin müdafiəsi" (8 iyun 1977); III Əlavə Protokol: "Əlavə fərqləndirici "Qırmızı kristal" embleminin qəbul edilməsi" (8 dekabr 2005). [3]

Humanitar hüquq, güc tətbiqetmənin necə aparılması lazım olduğu ilə bağlı qaydaları tənzimləyir. Günümüzdəki anlayış qarışıqlığı içində "müharibə hüququ" (law of war), "silahlı münaqişə hüququ" (law of armed conflict) və "humanitar hüquq" (humanitarian law) terminləri eyni mənada istifadə edilir. Humanitar hüquq; "Müharibə və ya silahlı münaqişə vəziyyətlərinin təsirlərini məhdudlaşdırmaq məqsədi ilə insanlara (döyüşçü və ya mülki şəxs) qarşı davranış və köməyə dair qaydaları bütün

lülə ehtiva edən" hüquq sahəsidir. [10] Nə qədər qəribədir ki, müharibə baş vermədən və ya müharibə hüququ tətbiq edilmədən insanları qorumağa yönəlmiş bir mexanizm üçün sülh hüququnu müdafiə etməkdən və sülhü tələb etməkdən başqa çarə yoxdur. Əgər müharibə baş verərsə, humanitar hüquq tətbiq edilir. Yəni humanitar hüququn tətbiq olunması silahlı münaqişənin mövcudluğu ilə əlaqədardır.

Müharibə hüququ, müharibəyə başlamaq üçün qəbul edilə bilən səbəbləri (jus ad bellum) və döyüş əsnasında sərgilənən davranışların sərhədlərini (jus in bello və ya beynəlxalq humanitar hüquq) təyin edən hüquq sahəsidir. Beynəlxalq ictimai hüququn (millətlər hüququnun) bir hissəsi olaraq qəbul edilir. Hal-hazırda müharibə hüququna daxil olan mövzular arasında müharibənin elanı, təslimiyyətin qəbulu və hərbi əsirlərlə rəftar, ayrı-seçkilik və gərəksiz yerə əzab çəkilməsinə səbəb ola bilən bəzi silahların qadağan edilməsi var. [11]

Beynəlxalq humanitar hüquq birincisi, hərbi əməliyyatlar aparılmasının vasitə və üsullarının seçilməsini məhdudlaşdırmaqla, ikincisi, döyüşən tərəfləri hərbi əməliyyatlarda iştirak etməyən və döyüşməkdən vaz keçən şəxslərin canını bağışlamaqla müharibənin təsirini yüngülləşdirməyə səy göstərir. [4, 5] Belə ki, döyüşçülərin (kombatantların) döyüş əməliyyatlarında bilavasitə iştirak etmək və düşmən tərəfindən əsir götürüldüyü halda hərbi əsir statusu əldə etmək hüququ vardır. Döyüşçülər (kombatantlar) silahlı münaqişələr hüququnun normalarına riayət etməlidirlər, döyüşə başlamazdan əvvəl və ya döyüş vaxtı düşmən qarşısında, ən azı geyimi ilə və açıq şəkildə silah daşımaqla özlərini mülki əhalidən fərqləndirməyə borcludurlar. [1, 9]

Yus in bello (latınca "müharibə hüququ") haqqında hər bir müzakirənin başlanğıc nöqtəsini münaqişələrin sülh, güc tətbiq edilmədən həll edilməsi üçün müasir beynəlxalq hüququn dövlətlərə verdiyi vasitələrdən ibarətdir. BMT Xartiyası müharibəni, eyni zamanda hər hansı bir dövlətin ərazi bütövlüyü və ya siyasi müstəqilliyi əleyhinə güc tətbiq etməni qadağan edir. [4, 6]

Silahlı münaqişə hüququ döyüş əsnasında humanitar problemlərin həll edilməsi məqsədi ilə təşkil edilmiş və qanun halına salınmışdır. O, hərbi əməliyyatlarda iştirak etməyən və ya bu iştirakı dayandıran şəxslərin qorunmasını və hərbi əməliyyatlar zamanı bütün münaqişə tərəflərinin səlahiyyət və hüquqlarını müəyyənləşdirir. [7, 8] SMH normalarının pozulmasında təqsirkar olan şəxslər, törətdikləri əməldən (əməllərdən) asılı olaraq cinayət, intizam və ya maddi məsuliyyətə cəlb edirlər. [1, 28]

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinə əsasən beynəlxalq əlaqələrdə güc tətbiq edilməsi və ya güc tətbiqi ilə təhdid qadağan edilir... Ancaq səbəbi nə olursa olsun silahlı münaqişə halında olan tərəflərin və tərəfsiz qalan dövlətlərin müəyyən qaydalara görə hərəkət etmələri lazımdır. Müharibə hüququnun məqsədi; a) döyüşənlər və döyüşdən kənarda qalanları gərəksiz iztirablardan qorumaq; b) düşmən əlinə düşən şəxslərin, xüsusilə hərbi əsirlərin, yaralıların, xəstələrin və vətəndaşların bəzi təməl humanitar hüquqlarını qorumaq; c) sivilizasiya abidələrinin müharibənin zərərləri təsirlərindən qorumaq; d) sülhün bərqərar olmasını asanlaşdırmaqdır. [9, 5-33]

Beynəlxalq humanitar hüquq silahlı münaqişənin iki kateqoriyasını tanımaqdadır. Onları bir-birindən ayırmaq üçün dövlət sərhədi əlaməti istinad alınır: iki və ya daha çox dövlətin arasındakı münaqişələr beynəlxalq münaqişə olaraq qəbul edilir, bir dövlətin ərazisində yaşanan hərbi münaqişələr isə (ümumiyyətlə, daxili münaqişələr olaraq bilinən) qeyri - beynəlxalq (və ya daxili) münaqişələrdir. [4, 27-28]

Əgər daxili hüquq və insan hüquqları üçün beynəlxalq hüquq həm sülh, həm də silahlı münaqişə dövründə tətbiq edilirsə (mümkün səpmələrlə), silahlı münaqişə hüququ istisna olaraq yalnız qeyri-beynəlxalq və ya beynəlxalq silahlı münaqişə əsnasında (sülh dövründə hazırlıq və tətbiq xüsusiyyəti daşıyan tədbirlərdən başqa) tətbiq oluna bilər. Silahlı münaqişə hüququ münaqişədən zərərçəkənlərin müdafiəsini və hərbi əməliyyatlar aparılmasını tənzimləyir. [7, 25]

Beynəlxalq humanitar hüququn yalnız müharibənin başlaması ilə qüvvəyə minməsi faktı heç də müharibənin qadağan edilməsi haqqındakı ümumi prinsipi şübhə altına almaq demək deyil. Müharibənin qadağan edilməsi prinsipi ilə beynəlxalq humanitar hüquq arasındakı qarşılıqlı əlaqə Cenevrə Konvensiyalarına I Əlavə Protokolun giriş qismində göstərilməkdədir. [4, 7]

Beynəlxalq silahlı münaqişələr bütün Konvensiyalar və I Əlavə Protokolun tətbiq sahələrinə, qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr isə bütün Cenevrə Konvensiyaları üçün eyni olan 3-cü maddənin və II Əlavə Protokolun tətbiq dairəsinə aiddir. Savaş qurbanlarının müdafiəsini təmin edən bu Konvensiyalar beynəlxalq birliyin üzvü olan dövlətlərin əksəriyyəti tərəfindən imzalanmışdır.

Müstəqillik yoluna qədəm qoyduğu andan demokratik quruluşu, vətəndaş cəmiyyətinin meydana gəlməsini təmin etmək və qanunların aliliyinə təminat verən dünyəvi dövlət qurmaq niyyətini bəyan edən Azərbaycan Respublikası da bu sahədə əhəmiyyətli addımlar atmışdır və qanunlarında təsbit edilmiş niyyətləri reallaşdırmışdır.

Bəllidir ki, hər bir dövləti xarakterizə edən məqamlardan biri əvvəlcə onun daxili qanunlarıdır. Hüquqi dövlət quruluşunu seçən Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində universal dəyərlərin təsbit edilməsi, insan və vətəndaş hüquqlarının geniş təmin edilməsi ölkədə hüquqi mühitin dəyişməsi ilə birlikdə, Azərbaycanın dünya birliyinə inteqrasiyası üçün yeni imkanlar yaratdı. [5, 220-221]

21 Aprel 1993 tarixində Azərbaycan Respublikası sözügedən Konvensiyalara qoşularaq bu sənədlərdən irəli gələn öhdəlikləri öz üzərinə götürmüşdür. Qeyd etmək lazımdır ki, bu Konvensiyalara Əlavə Protokollar Azərbaycan Respublikası tərəfindən təsdiq edilməmişdir. Bununla belə, 1993-ci ildə Azərbaycan Respublikası "Silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin qorunması haqqında" Konvensiyaya qoşulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının sözügedən Konvensiyaya qoşulması ilə bu Konvensiyalarda göstərilmiş tələblərin milli qanunların əks etdirilməsi zərurəti irəli sürülmüş və 1995-ci ildə "Mülki şəxslərin müdafiəsi və döyüş məhbuslarının hüquqlarının qorunması haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu qəbul edilmişdir. [5, 221-222]

1995-ci ildə müstəqil Azərbaycan dövlətinin Konstitusiyasının qəbul edilməsi milli qanunvericiliklə olan boşluqları və ziddiyyətləri açıqlayaraq köklü islahat üçün əsaslı zəmin yaratmış və Konstitusiyanın bəzi müddəaları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar olduğu beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn tələblərə uyğunlaşdırılmışdır. Digər tərəfdən, Konstitusiyada Azərbaycan Respublikasının tərəfdar olduğu beynəlxalq müqavilələr milli qanunvericilik sisteminin ayrılmaz hissəsi elan edilmiş və Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ-hüquqi aktlara nisbətən onların üstünlüyü təsbit edilmişdir. [5, 220-221]

Nəticə

Diqqət yetirilən məsələ ilə bağlı belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, müasir beynəlxalq humanitar hüquq – humanizm prinsiplərinə söykənən və silahlı münaqişələrin nəticələrinin məhdudlaşdırılmasına istiqamətli normalar toplusudur. Bu hüquq hərbi əməliyyatlarda birbaşa iştirak etməyən və ya hərbi əməliyyatların aparılmasında iştirakı dayandıran şəxslərin himayəsini nəzərdə tutur və onlara qarşı humanistlikdən uzaq üsulların və qaydaların tətbiqini məhdudlaşdırır. Silahlı münaqişələr hüquq döyüşən dövlətlərin öz aralarında və digər dövlətlərlə münasibətlərdə hüquqi vəziyyəti əksətdirən silahlı münaqişə qaydalarının bütünüdür.

Bu qaydalar Solferinodakı müharibədən bu yana dünyada yaşanan bütün müharibələrin təsirlərini ən aza endirmək, silahlı münaqişədə iştirak etməyənlərin, mülki şəxslərin fiziki və hüquqi istiqamətlərdən qorunması üçün tətbiq olunmaqdadır. İnsanpərvərlik, tərəfsizlik, müstəqillik, könüllülük, həmrəylik və universallıq qanunlarını əsas alan Beynəlxalq Qızıl Xaç və Qızıl Aypara Hərəkatı bu qaydaların tətbiqində əhəmiyyətli rol oynamaqdadır.

Sonda onu da qeyd etmək vacibdir ki, işğaldan əziyyət çəkən Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq hüquqa, o cümlədən silahlı münaqişələr hüququna hörmətlə yanaşmasına baxmayaraq, başqa dövlətin ərazisinin 20 faizini ələ keçirən təcavüzkar Ermənistan heç bir beynəlxalq sənədə məhəl qoymur, bunun müqabilində isə beynəlxalq qurumlar təcavüzkara qarşı nə sanksiya tətbiq edir, nə də təsirli təzyiqlər tədbirləri görür.

Ədəbiyyat

1. AR SQ-də Silahlı münaqişələr hüququnun tətbiqi üzrə Təlimat. Hərbi Nəşriyyat, Bakı: 2014.
2. Ekstremal jurnalistika. "Dinc dünya" Araşdırma Mərkəzi. "Şərq-Qərb" ASC. Bakı: 2003.
3. Cenevrə Konvensiyaları və onlara Əlavə Protokollar. 12 avqust 1949-cu il. BQXK. Bakı:2012.
4. Gasser Hans-Peter, Beynəlxalq humanitar hüquq: giriş, BQXK, Bakı: 2007.
5. Politologiya və beynəlxalq münasibətlər. Dərs vəsaiti. Hərbi Nəşriyyat, Bakı: 2014.

6. Пикте Жан. Развитие и принципы международного гуманитарного права. 1994, Москва.
7. Применение силы в ситуации насилия. МККК, 2008.
8. Çubukçu, Mete, “Ateş altında gazetecilik: savaş ve savaş haberciliği”, İstanbul, Metis Yayınları, 2005.
9. Toklu, Vefa, Sönmez, Bahadır, Uluslararası İlişkiler. Kara Harp Okulu Basımevi, Ankara, 1996
10. Tütüncü, Ayşe Nur, İnsancıl hukuka Giriş, İstanbul, 2006.
11. <http://www.bianet.org/bianet/hukuk/149758-insancil-hukuk-ve-savas>
12. <http://www.redcrescent.az/movement/az/>
13. http://tr.wikipedia.org/wiki/Uluslararası_Qırmızıaypara_Hareketi
14. <http://tr.wikipedia.org/wiki/Uluslararası-insancil-hukuk>
15. <http://xeber.info.az/haber/3606/azrbaycan-qizil-aypara-cmiyytinin-prezidenti-v-fallarina-orden-v-medallar-tqdim-olundu.html>
16. az.wikipedia.org/wiki/Azərbaycan_Qızıl_Aypara_Cəmiyyəti

Аннотация

Истории и сущность право вооруженных конфликтов

Г.З. Рамазанов

В этой статье, обсуждаются право на вооруженного конфликта и правовые аспекты международного гуманитарного права (право войны), формирование документов, принятых в этой связи, и как они действуют по направлениям военного положения. В то же время, автор пытается взглянуть на историю право войны и появление в Азербайджане Комитет Международный Красный Крест и Общество Красный Полумесяц.

Summary

History and Nature of International Humanitarian Law

G. Z. Ramazanov

This article is about the armed conflicts law. At the same time, the establishment of the law of the war and the history of the International Committee of the Red Cross and Azerbaijan Red Crescent are got through shortly in this article. The article is also about the establishment of international humanitarian law and accepted documentations in this sphere and important aspects of International Humanitarian Law that operate on the basis of them.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK ORQANLARININ
FƏALİYYƏTİNİN HÜQUQİ ƏSASLARI**

A.Z.Abdullaso

AMEA-nın Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, milli təhlükəsizlik, fəaliyyət, hüquqi əsaslar, dövlət orqanları

Ключевые слова: Азербайджанская Республика, национальная безопасность, деятельность, правовые основы, государственные органы

Keywords: Azerbaijan Republic, national security, activity, law basis, bodies of state power

Xülasə: *məqalədə Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik orqanlarının fəaliyyətinin hüquqi əsasları tədqiq edilmişdir. Xüsusilə bu sahəni nizamlayan normativ aktların məzmunu və mahiyyəti açıqlanmışdır. Bununla yanaşı, məqalədə xüsusilə qeyd edilir ki, bu sahədə olan Azərbaycan qanunvericiliyi beynəlxalq hüquq normalarından, o cümlədən beynəlxalq təhlükəsizlik hüququndan irəli gələn hüquq və vəzifələrə tam uyğundur. Xüsusilə də insan hüquqları və əsas azadlıqlarının qorunmasına Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik orqanlarının fəaliyyətində xüsusi önəm verilir.*

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin qorunması və milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi dövlət orqanlarının fəaliyyətinin əsas prioritet məsələsidir. Bu fəaliyyəti həyata keçirən dövlət orqanları dedikdə, xüsusi ilə Azərbaycan Respublikası xüsusi xidmət-təhlükəsizlik orqanları, silahlı qüvvələri, hərbi birləşmələri və hüquq mühafizə orqanları hesab olunur.

Milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi digər orqanlarla bərabər xüsusi xidmət – təhlükəsizlik orqanlarının da əsas fəaliyyət istiqamətidir. Azərbaycan təhlükəsizlik orqanlarının tarixini üç dövrə bölmək olar; Azərbaycan Demokratik Respublikası dövrü, Sovet dövrü və müstəqil Azərbaycan Respublikası dövrü. Azərbaycan Demokratik Respublikası fəaliyyət göstərdiyi 23 ay ərzində dövlət quruculuğu sahəsində xeyli iş görməyə müvəffəq oldu. Azərbaycan Demokratik Respublikasının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi missiyasını da ilk zamanlar ordu öz üzərinə götürmüşdür. 28 mart 1919-cu il tarixdə Azərbaycan Demokratik Respublikasının Hərbi nazirinin və Baş Qərargah rəisinin imzaladıqları 157 sayılı əmrlə Hərbi Nazirliyin Baş Qərargahının general-kvartirmeystr şöbəsinin kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat bölməsi yaradıldı. Azərbaycanın xüsusi xidmət orqanlarının tarixi bu bölmənin yaradılması ilə başladı və sonra Azərbaycanın milli kəşfiyyat və əks-kəşfiyyatı müstəqil qurum kimi fəaliyyətini genişləndirdi.

Sovet dövründə yalnız 50-ci illəri sonlarından etibarən Azərbaycanın təhlükəsizlik orqanlarında milli kadrların təmsil olunması istiqamətində işlər görüldü.

18 oktyabr 1991-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin əsasında 01 noyabr 1991-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi təsis edildi.

Hazırkı Azərbaycan Respublikası Azərbaycan Demokratik Respublikasının varisi hesab olunduğundan, Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi də ilk milli xüsusi xidmət orqanının varisi olmaqla əsasını Azərbaycan Demokratik Respublikasının Hərbi Nazirliyinin Baş Qərargahının general-kvartirmeystr şöbəsinin kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat bölməsindən götürmüşdür. Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi 01 noyabr 1991-ci il tarixdən yarandığı andan qarşısında duran vəzifələr Azərbaycan Respublikasının suverenliyinə, konstitusiyaya quruluşuna, müdafiə, iqtisadi, elmi-texniki potensialına, digər həyati əhəmiyyətli maraqlarına qarşı xarici dövlətlərin xüsusi xidmətlərinin və təşkilatlarının, cinayətkar qrupların və ayrı-ayrı şəxslərin kəşfiyyat və digər təxribat-pozuculuq fəaliyyətinin qarşısını almaqdan ibarətdir. Bütün sahələrdə olduğu kimi, Azərbaycanın Milli Təhlükəsizlik orqanlarında da yeni strukturlar yaradılmış, fəaliyyət istiqamətində köklü inkişaf olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının müstəqil, suveren və demokratik dövlət kimi inkişafı naminə milli təhlükəsizlik siyasətinin, o cümlədən cinayətkarlıqla mübarizənin hüquqi əsaslarının möhkəmləndirilməsinə son illər ərzində dövlətimiz tərəfindən xüsusi diqqət yetirilmişdir. Milli Təhlükəsizlik orqanlarının əsas vəzifələrindən biri də Azərbaycana qarşı xarici dövlətlərin xüsusi xidmət orqanlarının təxri-

bat-pozuculuq planlarının, casusluq şəbəkəsinin qarşısının alınması və əməliyyat-axtarış fəaliyyətindən ibarətdir. Ölkəmizin yüksək iqtisadi inkişafı olduğu halda, dövlətimizi istəməyən xarici dövlətlərin xüsusi xidmət orqanları tərəfindən təxribat, pozuculuq, terrorçuluq, transmilli mütəşəkkil cinayətkar dəstələr, narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi, separatizm kimi bəşəri cinayətlərin ölkəmizin ərazisində törədilmə cəhdləri Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik orqanları tərəfindən peşəkar fəaliyyətləri ilə qarşısı alınır. Dövlət müstəqilliyinin bərpa olunmasından sonra xarici xüsusi xidmət orqanlarının ölkəmizdə həyata keçirmək niyyəti ilə kəşfiyyat-pozuculuq fəaliyyəti hallarının aşkar olunması və neytrallaşdırılması istiqamətində Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik orqanları tərəfindən mühüm nailiyyətlər əldə olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik orqanlarının fəaliyyətinin hüquqi əsasını Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, “Milli Təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, “Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin Əsasnaməsi, Azərbaycan Respublikasının digər normativ-hüquqi aktları və Azərbaycan Respublikası tərəfindən bağlanmış və tərəfdar çıxmış beynəlxalq müqavilə və sazişlər təşkil edir. Milli Təhlükəsizlik orqanlarının fəaliyyətinin hüquqi bazasının gücləndirilməsi istiqamətində atılan addımlardan biri də 27 mart 2004-cü il tarixdə “Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin Əsasnamə”sidir. Əsasnamə dörd hissədən, iyirmi üç maddədən ibarətdir və Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin vəzifələrini, hüquqlarını, fəaliyyətinin təşkilini müəyyənləşdirir [1].

Milli təhlükəsizlik maraqlarının müdafiəsi üzrə tədbirlər sistemində xüsusi yer cinayətkarlığa mübarizədə təsirli vasitə olan özünün əhəmiyyətli hissəsində cinayət-mühakimə icraatı vəzifələrinin həllinə yönələn əməliyyat-axtarış fəaliyyətinə məxsusdur. Bu nöqtəyi-nəzərdən “Azərbaycan Respublikasının Əməliyyat-Axtarış fəaliyyəti haqqında” 28 oktyabr 1999-cu il tarixli üç fəsildən, iyirmi bir maddədən ibarət qanunu qəbul olunmuşdur. [2] Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsi 01 sentyabr 2000-ci il tarixdə qüvvəyə minmiş, on bir bölmə, əlli səkkiz fəsil, beş yüz iyirmi bir maddədən ibarət məcəllənin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu və həmin qanunla təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 avqust 2000-ci il tarixli fərmanında Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik orqanlarının səlahiyyətlərinə aid edilmiş normaların təyinatı dəqiq müəyyənləşdirilmişdir.

Fərmanda Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin; 52.3, 215.2, 215.6.1, 215.6.2, 215.7.1, 215.7.4, 318.3, 391.10.2, 406.3.2, 214.2.1, 214.2.2 maddələri göstərilmiş, Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 215.5-ci maddəsinə uyğun olaraq cinayət işləri üzrə ibtidai istintaq Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi tərəfindən, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 214, 214-1, 216, 219, 270 və 271-285-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş cinayətlərə dair işlərin təhqiqatı, istintaqı Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi tərəfindən, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 206-cı maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayətə dair işi başlamış Azərbaycan Respublikasının hüquq – mühafizə orqanlarından biri və ya Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi tərəfindən aparılması göstərilmişdir [3].

Yuxarıda göstərilənlərə əsaslanaraq Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsində göstərilən normaların Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik orqanlarının təhqiqat-istintaq fəaliyyətində hüquqi əsasları kimi qəbul etmək olar. Göstərilən normalarda ittiham orqanının prosesual hərəkətlərini tənzimlənməsi ilə yanaşı, “İnsan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında “04 noyabr 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasına uyğundur və heç bir ziddiyyət təşkil etmir. Bu konvensiya Azərbaycan Respublikasının 25 dekabr 2001-ci il tarixli 236-IIQ nömrəli qanunu ilə ratifikasiya edilmişdir. Göründüyü kimi, Dövlət milli təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətində qəbul etdiyi normaların milli təhlükəsizlik maraqları ilə yanaşı, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında öz əksini tapmış insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin təmin olunmasına da yönəldilmişdir. Beləliklə, bu məsələlər həm beynəlxalq hüquqi normalarla həm də bu normaların dövlətdaxili hüquqa implementasiya olunmuş müddəaları ilə nizamlanır.

Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik orqanlarının qarşısında, həmçinin dövlət sirri təşkil edən məlumatların qorunması, dövlət əhəmiyyətli obyektlərin, hərbi bazaların təhlükəsizliyi ilə əlaqədar kəşfiyyat-əməliyyat məlumatlarının əldə olunması, odlu silah və döyüş sursatının beynəlxalq qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizə, beynəlxalq terrorizmə qarşı, transmilli mütəşəkkil cinayətkar dəstələrlə mübarizənin aparılması kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edən vəzifələr durur. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik orqanlarının həyata keçirdiyi kəşfiyyat, əməliyyat-axtarış tədbirləri nəticəsində məxfi məlumatların əldə olunması, Azərbaycan Respublikasının “Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyəti” haqqında qanunu və Azərbaycan Respublikasının “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti” haqqında qanunu ilə tənzimlənir.

Eynilə də diplomatik nümayəndəliklərimizdə dövlət sirri təşkil edən məxfi məlumatların təhlükəsizliyinin təmin olunması Milli Təhlükəsizlik orqanlarının fəaliyyətinin tərkib hissəsidir. Dövlət sirri təşkil edən məlumatların məxfiçiliyi və bu barədə məsuliyyət “Dövlət sirri haqqında” Qanunda və digər qanunvericilik normalarında göstərilir. Azərbaycan Respublikasının “Dövlət sirri haqqında” Qanunu 07 sentyabr 2004-cü il tarixdə qəbul olunmuş və qanun yeddi fəsildən, otuz iki maddədən ibarətdir [4].

Dövlət sirri təşkil olunan məxfi məlumatların təhlükəsizliyi Azərbaycan Respublikasının Dövlət sirri haqqında qanununa əsasən Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik orqanlarının səlahiyyətlərinə aiddir.

Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizliyinə qarşı yönəlmiş cinayət əməllərinin məsuliyyəti Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində göstərilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi 01 sentyabr 2000-ci il tarixində qüvvəyə minmişdir [5]. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi on iki bölmədən, otuz beş fəsildən, 353 maddədən ibarətdir.

Bununla əlaqədar bildiririk ki, milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi üzrə dövlət orqanlarının fəaliyyətinin əsasları "Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasına, "Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik haqqında" Qanununa, "Azərbaycan Respublikasının Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyəti haqqında" Qanununa, "Azərbaycan Respublikasının Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında" Qanununa, "Azərbaycan Respublikasının Dövlət sirri haqqında" Qanununa, "Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin Əsasnaməsi" nə əsasən həyata keçirilir. Eyni zamanda beynəlxalq təhlükəsizlik hüququndan bizə məlumdur ki, beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunması istiqamətində beynəlxalq münasibətlərin bütün sahələrində təhlükəsizliyin təmin olunması məqsədi ilə beynəlxalq hüququn subyektləri tərəfindən birgə qəbul etdikləri çoxsaylı beynəlxalq müqavilələrə, BMT Nizamnaməsinin prinsiplərinə əsasən; "Güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək prinsipi", "Dövlətin daxili yurisdiksiyasında olan işlərə qarışmamaq prinsipi", "Xalqların hüquq bərabərliyi və özünümüəyyən etmə prinsipi", "Beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında" 1970-ci il Deklarasiyasına, BMT Baş Məclisinin 1985-ci ildə qəbul etdiyi "Beynəlxalq iqtisadi təhlükəsizlik haqqında" qətnamələri və s. (burada; siyasi təhlükəsizlik sistemləri, hərbi təhlükəsizlik sistemləri, iqtisadi təhlükəsizlik sistemləri, ekologiya və enerji təhlükəsizlik sistemləri və bu istiqamətdə qəbul olunan çoxsaylı beynəlxalq müqavilələri və konvensiyaları göstərmək olar) hüquqi qüvvəsi olan sənədlərə istinadən həyata keçirilir.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi haqqında Əsasnamə", "Təhlükəsizlik Xidməti: normativ-hüquqi aktlar toplusu". Bakı, "Hüquq ədəbiyyatı", 2004.
2. "Azərbaycan Respublikasının Əməliyyat-Axtarış fəaliyyəti haqqında" Qanunu, Bakı, Qanun, 2008
3. "Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi", Bakı, "Digesta" nəşriyyatı, 2009
4. "Azərbaycan Respublikasının Dövlət sirri haqqında" Qanunu. Bakı, "Hüquq Ədəbiyyatı" nəşriyyatı, 2005
5. "Azərbaycan Respublikası qanunvericilik toplusu. Bakı, 2000-ci il №5, maddə 323.

Аннотация

**Правовые основы деятельности органов национальной безопасности
Азербайджанской Республики
А.З.Абдулласой**

В статье рассматриваются правовые основы деятельности органов государственной безопасности Азербайджанской Республики. Особое внимание было уделено раскрытию содержания и сущности нормативных актов, регулирующих эту сферу. Наряду с этим, в статье особо отмечается, что в этой области азербайджанское законодательство полностью соответствует правам и обязанностям, исходящим из международно-правовых норм, в том числе из норм права международной безопасности. Особенно в области защиты прав и основных свобод человека. В статье уделяется особое внимание рассмотрению деятельности органов национальной безопасности.

Summary

**Legal basis of activity of the national security bodies of the Azerbaijan Republic
A.Z.Abdullaso**

The article considers the legal bases of the state security bodies of the Azerbaijan Republic. Particular attention was paid to the disclosure content and spirit of regulations governing this area. Along with this, the article emphasizes that in this area the Azerbaijani legislation is fully consistent with the rights and obligations emanating from the norms of international law, including the law of international security. Especially in the field of protection of human rights and fundamental freedoms. The article pays special attention to the consideration of the activities of national security.

AZƏRBAYCANDA QƏDİM VƏ ORTA ƏSRLƏRDƏ HƏRBİ VƏ MÜLKİ ƏDALƏT MÜHAKİMƏSİ ZAMANI MADDİ SÜBUTLARDAN İSTİFADƏ MƏSƏLƏLƏRİ

¹S.Y.Qasimov, ²S.H.Məmmədov

¹Milli Aviasiya Akademiyası

²AMEA-nın Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu

Açar sözlər: qədim və orta əsrlər, hərbi və mülki, mühakimə, maddi sübut

Ключевые слова: древние и средние века, военный и гражданский, судебное разбирательство, материальное доказательство

Keywords: the ancient and middle centuries, military and civil, action of law, material evidence

Xülasə: *məqalədə aparılmış tədqiqata əsasən göstərilir ki, hətta tarixin ən qədim dövrlərində belə cinayət (mülki işlər üzrə icraat zamanı da) mühakimə icraatı zamanı sübutlardan, o cümlədən maddi sübutlardan səmərəli istifadə işin açılmasında əvəzsiz rola malik olmuşdur.*

Məhkəmə prosesində sübutlar, onların növləri və qiymətləndirilməsi məsələlərinin hüquqi tənzimlənməsi nümunələrinə hələ qədim dövrün hüquq sistemlərində rast gəlinir. Qədim Misirdə e.ə. XVI-X əsrlərə aid olan papirus üzərində həkk olunmuş istintaq sənədlərindən görüldüyü kimi, burada müxtəlif istintaq hərəkətləri sırasında maddi sübutlardan da istifadə edilirdi [1, s. 227-295]. Həmin dövrdə (e.ə. III əsrdən eramızın I minilliyinədək) formalaşan dövlət aparatının tərkib hissəsi qismində məhkəmə orqanları xüsusi yer tutur və dövlət hakimiyyətinin cəmiyyət qarşısında yerinə yetirdiyi əsas funksiyalardan biri kimi ədalət mühakiməsini həyata keçirirdi. Quldar dövlət başçıları, hökmdarlıqla yanaşı, ali hakim səlahiyyətlərini də həyata keçirirdilər. Onlar aşağı rütbəli məmur və əyanların baxdıqları işlər üzrə ali instansiya, dövlət və din əleyhinə yönələn cinayət işləri üzrə isə birinci instansiya qismində çıxış edirdilər.

Azərbaycan ərazisində islamaqədərki dövrdə mövcud olmuş dövlətlərin məhkəmə quruluşu və mühakimə icraatının əsas xüsusiyyətləri kimi məhkəmə orqanları sisteminin inzibati-maliyyə və hərbi idarəçilik sistemindən hələ tam ayrılmamasını, kahinlərin də bəzən hakim statusunda çıxış etməsi, ümumiyyətlə, ədalət mühakiməsinə dair qaydaların hələ çox zəif inkişaf etməsini, cinayət işlərinə baxılması ilə bağlı mühakimə icraatı qaydalarının qəti olaraq digərlərindən fərqləndirilməməsi və s. göstərmək olar. Bütün bunlar da məhkəmələrdə istifadə edilən sübutlarla bağlı qaydalara da öz təsirini göstərirdi.

Sasanilər dövründə (III – VII əsrlər) *parejvan* adlı məhkəmə müstəntiqi vəzifəsi mövcud olsa da, sübutların məhkəməyəqədər toplanılması və qiymətləndirilməsi üçün zəruri olan ibtidai istintaq mərhələsi və ona uyğun qaydalar hələ ayrılmamışdı. Sübutları məhkəməyə əksər hallarda iştirak edən tərəflərin özləri, yəni ittihamçı, müttəhim, habelə onların nümayəndləri təqdim edə bilirdilər.

Sübutların növləri məsələsinə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, bu barədə məlumat artıq “Avesta”da rast gəlmək olar [2, s. 36]. Belə ki, həmin dövrdə sübutların müxtəlif növlərinin həqiqiliyinin yoxlanılmasına diqqət yetirilirdi. İki növ sübut ön plana çəkilirdi: şifahi və maddi sübutlar. Lakin o dövrün sübutlara dair tələbləri əsasən şifahi olanlara, yəni şahid ifadələrinə və müqəssirin təqsirini ifadə etməsinə yönəlirdi. Müttəhim məhkəmə qarşısında təqsirini etiraf etmədikdə, məhkəmə buna nail olmağa çalışırdı. Belə ki, cinayətin etiraf edilməsi təqsirin sübut edilməsinin mühüm halı hesab edilirdi. Lakin istənilən halda müqəssirin etiraflarından sonra məhkəmə bu etirafın həqiqiliyini yoxlamalı idi [2, s. 30-31].

Azərbaycanda islamaqədərki dövrdə məhkəmə prosesinə dini norma və ayinlərin təsirinin böyüklüyünün nümunəsi kimi xüsusi sübut növü *ordalının* (yəni müttəhimin təqsirsizliyini sübuta yetirmək üçün ona qarşı tətbiq edilən məhkəmə sınaqlarının) geniş tətbiq olunması misal ola bilər. Qədim dövrdə məhkəmə tərəfindən bəzi cinayətlərlə bağlı işlərə baxılarkən, zərərçəkmişə vurulan fiziki xəsarətlərə cinayətin mühüm obyektini kimi xüsusi diqqət ayrılır və bu cür xəsarətlərin təhlili nəticəsində məhkəmə əməlin tövsifini həyata keçirirdi. Eyni zamanda təkcə fiziki xəsarətlər deyil, cinayətin törədilməsi zamanı istifadə edilən alətlər, onlardan istifadə xüsusiyyətləri də nəzərə alınır. Qeyd etmək lazımdır ki, müttəhimin ifadələrinə bu cür münasibət erkən orta əsrlər dövründə də öz əhəmiyyətini

saxlamışdır. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, Qafqaz Albaniyasında hökmdar III Vaçaqanın (487 – 510) dövründə xristianlıq ehkamlarının pozulması və ağır dini cinayətlərin törədilməsində ittiham edilən şəxslər (məsələn, barmaqkəsənlər təriqətinə mənsub olanlar, bütlərə sitayiş edənlər, cadüqərlər, kahinlər və s.) hökmdarın hüzuruna gətirilirdi. Burada onlar təqsirini etiraf edənədək müxtəlif işgəncələrə məruz qalırdılar, daha sonra isə edam olunurdular [3, s. 51-52].

Hökmdar məhkəməsində əsas sübut növü kimi etdiyi əməli etirafı yanaşı, şahid ifadələrindən də istifadə olunurdu. Göründüyü kimi, xristianlığın dövlət dini elan edilməsindən sonra da prosessual hüququn sübutlar sahəsindəki vəziyyəti, demək olar ki, dəyişmədi. Başlıca dəyişiklik məsuliyyətə cəlb olunmaq üçün əsas rolunu oynayan əməllərin dairəsinin müəyyənləşdirilməsi idi. O dövrün əsas hüquq abidələrindən olan Aquen kanonlarında sübut növləri və onların qiymətləndirilməsi qaydaları təsbit olunmasa da, yeni dövlət dini, kilsə və dövlət mənafeləri əleyhinə yönələn cinayət əməlləri əks olunmuşdu. Eyni vəziyyət həmin dövrdə Atropatenedə də mövcud idi. “Avesta” qaydaları əsasında tərtib olunan müxtəlif hüquqi külliyyatlarda (məsələn, Sasani Qanunnaməsində - “Matikana”da) cinayət və cəza, məhkəmə baxışına dair normalar göstərilərsə də, maddi sübutlarla bağlı dəqiq müddəalar yox idi. Bu hüquqi abidələrin dövrümüzədək tam gəlib çıxması bu cür qaydaların orada təsbit olunmadığına əsas verir. Lakin maddi sübutlarla əlaqədar bəzi müddəalar türk adət hüququnun bir hissəsi kimi müxtəlif “Oğuznamə”lərdə öz əksini tapmış və belə halda dövrümüzdə gəlib çıxmışdır. Belə ki, orta əsrlərdə türk cəmiyyətlərində, o cümlədən Azərbaycanda türk adət hüququ-tərə təbiiq olunurdu. Türklər, o cümlədən oğuzlar qədim zamanlardan vahid hərbi qurum kimi təşkil olunmuş, onların həyat tərzini “xalq-ordu, ordu-xalq” prinsipi əsasında qurulmuşdu [4, s. 33]. Ona görə də tərə hərbi hüquqi xarakterli olmuş və ilk növbədə ordudakı hüquqi münasibətləri tənzimləmişdi. Maddi sübutlarla bağlı məlumat F.Rəşidəddinin (XIV əsr) “Oğuznamə”sində aşağıdakı kimi təsvir edilmişdir: Buğra xanın cavanı arvadı onun oğlu Quzi-Təkinlə yaxınlıq etmək istəmiş, amma o, qadının bu təklifini qətiyyətlə rədd etmiş və bu barədə atasına bildirmişdir. Qadın bundan qorxaraq öz qohumları vasitəsi ilə ona böhtan atır. Belə ki, onlar Quzi-Təkinin çəkmələrini götürüb həmin çəkmələrlə təzə yağmış qarın üstü ilə Quzi-Təkinin evindən Buğra xanın evinə və sonra xanın evindən oğlunun evinə gediş-gəliş təşkil edirlər. O gecə xan evdə yox idi, ova getmişdi. Səhər tezdən xan arvadı üz-gözünü cırıb qışqıraraq camaata bildirir ki, Quzi-Təkin onu zorlamağa cəhd etmiş və sübut kimi onun çadırına gəlib gedən Quzi-Təkinin izlərini göstərmişdir. Bu qadın hiyləsinin kriminalistik məhsulu Quzi-Təkinə böhtan atılmasında saxta sübutlar sırasında əsas sübut növü oldu. Onun özü “izə yaxınlaşdı, (ona) ayağını qoydu; onlar (ayaq və iz) birbirinə uyğun gəldilər” [5, s.74-75]. Maddi sübutlar – çəkmələr və izlər onun az qala edam olunmasına gətirib çıxarmış, lakin böhtançı qadın ifşa edilmiş və layiqli cəzasını almışdır [5, s. 84].

Orta əsr Azərbaycan hüquq tarixinin inkişafında dönüş mərhələsi VII – IX əsrlərdə ərəb istilaları nəticəsində ölkəmizin Xilafətin tərkibinə daxil olması və burada islam dininin geniş yayılması olmuşdur. Məlumdur ki, bu proses şəriətin, ilk növbədə də onun tərkibinə daxil olan islam hüququnun hakim normativ sistemə çevrilməsi ilə nəticələnmişdir. Beləliklə, sübutlar və digər hüquqi məsələlər də əsasən islam hüquq normaları çərçivəsində həll olunmalı idi. Elmi ədəbiyyatda qeyd edildiyi kimi, VII–VIII əsrlərdən başlayaraq Azərbaycanın hüquq sistemində hakim mövqə tutan islam hüququ öz dövrünün mükəmməl hüquq sistemi sayılırdı [6, s. 84]. Burada hüququn müxtəlif sahələrinə həsr olunan müddəalar “Quran və Sünnə normaları” əsasında işlənib hazırlanmışdı. Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi ilə bağlı olan müddəaları da bunların sırasında qeyd etmək lazımdır.

İslam hüququnda maddi sübutlara münasibətə, ümumiyyətlə, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin bəzi xüsusiyyətləri böyük təsir göstərmişdir. İlk növbədə həmin xüsusiyyətlərə diqqət yetirmək lazımdır. Bu xüsusiyyətlərə aşağıdakılar aiddir:

1) islam prosessual hüququnda cinayət və mülki proseslər arasında fərq qoyulmurdu. Bu səbəbdən burada prosessual hüquq məsələlərini təhlil edən müsəlman hüquqşünas-alimləri tərəfindən ayrıca olaraq cinayət işləri və ya mülki işlərdə istifadə edilən sübutlar məsələsi də qoyulmurdu;

2) məhkəmə prosesi fasiləsizlik prinsipinə əsasən həyata keçirilir və burada kargüzarlıq- yazılı qeydiyyat aparılması da yox idi.

İslam prosessual hüququ aşağıdakı hüquq institutlarına bölünürdü: 1) iman; 2) vədvermə və andiçmə; 3) qazilik qaydaları; 4) şahidlik; 5) iddia və məhkəmə bəyanatları; 6) iddia və sübutlar [7, s. 134].

İslam hüququna görə sübutlar və sübutetmə məsələlərinə dair elmi ədəbiyyatda belə bir fikir irəli sürülür ki, islam hüququnun hakim olduğu ilk illərdə əsas diqqət etirafa və şahid ifadələrinə verilirdi. Lakin məhkəmə prosesində sənədlər də mühüm rol oynayırdı. Bunlara isə əmlakın mülkiyyətçiyə məxsus olduğunu bildirən aktlar, yazılı müqavilələr və s. aid idi. Əsas sübut rolunda isə şahid ifadələri çıxış edirdi [8, s. 216].

Bu səbəbdən şahidlərin şəxsiyyəti və onların ifadələrinin yoxlanılması qaydaları islam hüququnda da ətraflı tənzimləndirdi. İslam hüququna əsasən şahidlərin şəxsiyyətini yoxlayan xüsusi vəzifəli şəxslər (məzakki) olduğu halda, maddi sübutlarla bağlı bu cür funksiyaların yerinə yetirilib-yetirilməməsi təsdiqini tapmamışdır.

Bununla yanaşı, iman və andıçmə institutlarının önə çəkilməsi islam prosessual hüququnda iddiaçının (ittihamçının) və cavabdehin (təqsirləndirilən şəxs) andlarında verdikləri ifadələrə də vacib yer ayrılmasını göstərir. Yuxarıda göstərilən siyahıda beşinci sırada yer almış sübutlar anlayışı isə iş üçün əhəmiyyəti olan sənədləri, predmetləri, yəni maddi sübutları ehtiva edir. Onların sübut növü kimi qəbul edilməsi təkcə nəzəriyyəyə deyil, o dövrün məhkəmə təcrübəsinə də aiddir. İlk hakimlik funksiyalarını yerinə yetirən İslam Peyğəmbərinin səhabələri də cinayətin izlərini daşıyan əşyaların qiymətləndirilməsini həyata keçirmiş, habelə digər sübutların əsasında hökm çıxarmışlar [9, s. 216].

Şahid ifadələrinə və ya ittihamçı, təqsirləndirilən şəxsin ifadələrinə (iqrar, etirafına), andlarına böyük əhəmiyyət verilməsinə baxmayaraq, onların islam prosessual hüququnda maddi sübutlara nisbətən qeyd-şərtsiz üstünlüyə malik olmasını söyləmək olmaz. Birincisi ona görə ki, islam prosessual hüququnda “sübutların şahı” nəzəriyyəsi digər hüquqi sistemlərə nisbətən üstünlüyə malik olmamışdır. İkincisi, islam hüququ qaziyə imkan verirdi ki, özü müstəqil olaraq sübutların toplanmasını həyata keçirsin, yəni ittiham və ya müdafiə tərəfinin təqdim etdiyi şahidlər və maddi sübutlarla kifayətlənməsin və onların yoxlanılmasını həyata keçirsin.

Digər tərəfdən, şəriət məhkəmələrində işlərə baxılması qaydası, qazilərin tərəflərə münasibəti, o cümlədən də sübutlarla bağlı iş qaydası qazilərə verilmiş səlahiyyət həcmi ilə müəyyənləşirdi, yəni hər bir konkret qazi üçün fərqli ola bilərdi. Məsələn, islam dövlətinin hökmdarının fərmanına əsasən qaziyə təkcə iddiaçı (ittihamçı) və ya cavabdeh (müttəhim) tərəfindən gətirilən şahidlərlə deyil, yalnız cavabdehin (müttəhimin) etirafı əsasında hökm çıxarmaq göstərişi verilə bilərdi [10, s. 216]. Qeyd edilməlidir ki, islam dövlətlərində qazilərin mənəvi keyfiyyətlərinə, onların özləri tərəfindən qanunçuluğa riayət edilməsinə də ciddi fikir verilirdi. XIII əsr müəllifi Şihabəddin ən-Nəsəvi məlumat verir ki, Harəzmşah sultan Məhəmməd qazi əl-əsgər (qoşun qazisi) vəzifəsində işləyən Sədrəddin Cəndini daha yüksək vəzifəyə təyin etmiş, sultanın vəziri isə onun bu təyinatından istifadə edib ondan rüşvət tələb etmişdir. Qazi vəzirə möhürlənmiş kisədə 4000 (dörd min) dinar məbləğində rüşvət vermiş, bundan xəbər tutan sultan vəzirin evindən kisəni gətizdirib, maddi sübut kimi qoşun qazisinin dindirilməsi zamanı ona təqdim etmişdir. Dindirmə nəticəsində qazi rüşvətvermə faktını etiraf etmiş və sultan onu yeni vəzifədən azad etmişdi [11, s. 73, 74, 317].

Şəriət məhkəmələrində işlərə baxılması zamanı maddi sübutların öyrənilməsi həyata keçirilməyə də bilərdi. Məsələn, proses başlandıqdan sonra qazi cavabdehə müraciət edərək iddianı (ittihamı) qəbul edib-etmədiyini soruşardı. Əgər cavabdeh iddianı (ittihamı) qəbul edirdisə, işə baxılması dərhal dayanırdı və hökm çıxarıldı [10, s. 15]. Digər hallarda isə qazi iddiaçı və cavabdehin sübutlarını təhlil etməklə hökm çıxarmalı idi. Orta əsrlər dövründə (yəni Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olanadək) Azərbaycanda əksər cinayət və mülki işlərə baxılması şəriət məhkəmələri tərəfindən həyata keçirilirdi. Şəriət məhkəmələri ilə yanaşı, ali silkin bəzi nümayəndələri də məhkəmə-polis səlahiyyətlərinə malik idilər (məsələn, divanbəyi, xanlar, mahal naibləri, bəylər, ağalar və s.).

Orta əsrlər dövründə müsəlman Şərqiyyənin digər bölgələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da ticarət və sənətkarlığın inkişafı onların xüsusi normalar vasitəsi ilə tənzimlənməsini, bu normalara riayət edilməsinə nəzarəti həyata keçirən xüsusi orqanların və vəzifəli şəxslərin fəaliyyətini zəruri etmişdi. Bu cür fəaliyyətin əsas istiqamətlərindən biri hazırlanmış və ya satış üçün bazara çıxarılan malların tələb olunan standartlara cavab verdiyini, düzgün çəki və ölçü vasitələrindən istifadə edildiyini müəyyənləşdirmək, müvafiq qaydaları pozan şəxslərə qarşı cəza tədbirlərinin təyin edilməsindən ibarət idi. Təbii ki, göstərilən işlərə səlahiyyətli şəxslər tərəfindən baxılması zamanı təqsirin olub-olmadığını

müəyyən edən əsas vasitə tələblərə cavab verməyən mal və ya saxtalaşdırılmış ölçü, çəki vahidi idi. Onlar bir növ maddi sübutlar kimi çıxış edirdi.

Ərəb Xilafəti dövründə və ondan sonra Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş feodal dövlətlərində bu məsələyə baxan əsas vəzifəli şəxs möhtəsib idi. Onun səlahiyyətlərinə dini və əxlaqi qaydaların pozulmasının qarşısının alınması ilə yanaşı, bazarlara və sənətkar məhəllələrinə nəzarətin həyata keçirilməsi aid idi. Bu cür nəzarətin müntəzəm və mütəşəkkil olması üçün möhtəsibin yanında ekspert funksiyalarını yerinə yetirən xüsusi məmurlar da fəaliyyət göstərirdi. Onlar çəkiddə, ölçüdə və keyfiyyətdə aldatmanın qarşısını almaq üçün yoxlama keçirə bilərdilər. Yoxlama nəticəsində pozuntu aşkar edilərdisə, möhtəsib təqsirkar şəxslərə qarşı *təzir* kateqoriyasına aid edilən cəza təyin etmək səlahiyyətinə malik idi. İslam hüququnda cinayət əməllərinə və onlara müqabil təyin edilən cəza tədbirlərinə dair qəbul edilmiş təsnifata uyğun olaraq *təzir* kateqoriyasına aid olan cinayətlər digərlərinə nisbətən daha az təhlükəli hesab olunurdu və onlara görə cəzaların növü və həcmi qazinin özü tərəfindən müəyyən edilirdi. Bir qayda olaraq, təqsirkar qamçı ilə, dəyənəklə döyülür, yaxud rüsvayçı cəzalarla cəzalandırılırdı. Çünki yuxarıda göstərilən cinayət əməlləri (ölçüdə, çəkiddə aldatma və s.) islam hüququna görə təzir cinayətləri kateqoriyasına aid idi [3, s. 116]. Möhtəsiblə yanaşı, bu funksiyaların digər məmurlar tərəfindən icra edildiyini də qeyd etmək lazımdır. Məsələn, X–XII əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərində fəaliyyət göstərən rəis ür-rüəsanı, rəisləri, həmin dövrdə, eləcə də sonrakı illərdə mövcud olmuş sənətkar sexlərində təşkil edilən məhkəmələrin üzvlərini göstərmək olar [2, s. 32]. Məhkəmə funksiyalarını həyata keçirilməsi və müəyyən növ işlərə baxılması zamanı əsas sübut növü kimi maddi sübutların çıxış etdiyini böyük ehtimalla qeyd etmək olar. Təəssüf ki, orta əsr Azərbaycan şəhərlərinin tarixinə dair mənbələrdə göstərilən işlərin araşdırılması, maddi sübutların toplanması, qiymətləndirilməsi və ilk növbədə hüquqi rejimin müəyyənlişdirilməsi qaydası haqqında müfəssəl məlumat verilməmişdir. Məsələn, Qazan xanın verdiyi fərmanlara əsasən saxta pullardan istifadəyə, ölkə ərazisi üçün vahid qaydada müəyyən edilmiş həcm ölçülərinin saxtalaşdırılmasına və dəyişdirilməsinə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edilmişdi. Qazan xanın fərmanlarına əsasən xüsusi ölçü vahidləri müəyyənlişdirildikdən sonra etibarlı şəxslər, xüsusi vəzifəli şəxs – möhtəsib vasitəsi ilə qiylələri yoxlayır, saxtakarları cəzalandırmaq üçün qazilərin yanına göndərərək müvafiq cəzaya çatdırırdılar [7, s. 35]. Həcm ölçülərini saxtalaşdıran və dəyişdirənlər əlləri kəsilməyə, uzunluq ölçülərini dəyişdirənlər isə edama məhkum olunurdular. Lakin təəssüf ki, Qazan xanın ədalət mühakiməsinə həsr olunmuş fərmanlarında şahid ifadələrinin alınması və qiymətləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilsə də, maddi sübutlar məsələsi kənar qalmışdı. XVI – XVIII əsrlərin hüququnda da qeyd edilən ənənə davam etmişdir. Hesab etmək olar ki, bəzi fərman və qanunnamələrdə də standartlara uyğun gəlməyən və keyfiyyətsiz məhsulun istehsal və satışına görə məsuliyyət müəyyən edilərkən, həmin normaların pozulmasına dair məhkəmə baxışı zamanı bu cür məhsulların maddi sübut kimi istifadə edilməsi həyata keçirilirdi. Ticarət qaydalarının pozulması ilə bağlı məsuliyyət Şəki xanı Məhəmməd Həsən xanın Qanunnaməsinin 9-cu bəndində də əks olunmuşdu [7, s. 293]. Bu zaman ticarət qaydalarının pozulması ilə bağlı işlərə yerli məhkəmələr və vəzifəli şəxslər baxarkən, əsas sübut növlərindən biri müvafiq məhsullar çıxış edə bilərdi. Lakin dövrümüzədək gəlib çıxmış həmin hüquq abidələrində bu cür sübutlardan istifadətmənin prosessual qaydaları kifayət qədər tənzimlənməmişdir. Mövzu ətrafında aparılmış tədqiqat onu göstərir ki, hətta tarixin ən qədim dövrlərində belə cinayət (mülki işlər üzrə icraat zamanı da) mühakimə icraatı zamanı sübutlardan, o cümlədən maddi sübutlardan səmərəli istifadə işin açılmasında əvəzsiz rola malik olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Лурье И.М. Очерки древнеегипетского права XVI-X веков до н.э.; Памятники и исследования. Л.: изд-во Гос. Эрмитажа, 1960, 355 с.
2. İsmayılov X.C. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. Bakı, 2006, səh. 36.
3. Dəmirli M.Ə., Ələsgərli Ə.R. Azərbaycan hüquq tarixi: cinayət hüququ. Bakı, 1999, səh. 51-52.
4. Halil Çin, Ahmet Akqündüz. Türk hukuk tarihi. 1 cilt. Kamu hukuku. Konya: 1989, 415 s.
5. Rəşidəddin F. Oğuznamə. Tərcümə İ.M.Osmanlıdır. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2003, 107 s.
6. Dəmirli M.Ə. Azərbaycan hüquq tarixi: tədris-metodiki vəsait, Bakı, 1999, səh. 29-30.

7. Orta əsr müsəlman hüquqşünasları Rafiinin “Mühərrir” və Ərdəbilinin “Əl-ənvar li əməl ül-əbrar” əsərləri əsasında bu haqda məlumat aşağıdakı mənbədə verilmişdi: Cəlilov E.M. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi XIII – XIV yüzilliklər). Bakı, 1995, səh. 134.

8. Сюкияйнен Л.Р. Мусульманское право вопросы теории и практики, стр. 216.

9. Karaman Hayreddin. Başlanğıçdan zamanımıza kadar islam hukuk tarihi, Kadıköy, “Nesil Yayınları” (nəşr ili məlum deyil), səh. 142.

10. Исмаилов Х. Дж. Организация и деятельность судебных органов в Азербайджане в XIX веке. Москва, 2003, стр. 9.

11. Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави. Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны. Пер. и коммент. З.М. Буниятова, Б., «Елм», 1973, 450 с.

Аннотация

Вопросы использования вещественных доказательств при осуществлении военного и гражданского правосудия в Азербайджане в древности и в средние века С.Й.Гасымов, С.Г.Мамедов

В статье рассматриваются вопросы использования вещественных доказательств при осуществлении правосудия в отношении военных и гражданских лиц в Азербайджане в древности и в средние века на основе фактологического материала из древних и средневековых источников. Особое внимание уделено вопросам применения процессуальных положений исламского права, регулирующих вопросы сбора, обеспечения хранения и применения вещественных доказательств при рассмотрении дел.

Summary

The use of physical evidence in the exercise of military and civil justice in Azerbaijan in antiquity and the middle ages S.V.Gasimov, S.H.Mammadov

The article discusses the use of physical evidence in the administration of justice in military and civilians in Azerbaijan in antiquity and the middle ages on the basis of evidence from ancient and medieval sources. Special attention is paid to the application of the procedural provisions of the Islamic law governing the collection, storage and use of evidence in cases.

XƏZƏR DƏNİZİNİN AZƏRBAYCAN SEKTORUNDA GƏMİLƏRİN TƏHLÜKƏSİZ ÜZMƏSİNDƏ MAYAKLARIN ROLU

Ə.M.Quliyev

Azərbaycan Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbi

Açar sözlər: Xəzər dənizi, gəmi, mayak, təhlükəsizlik

Ключевые слова: Каспийское море, маяк, безопасность

Keywords: Caspian Sea, beacon, safety

Xülasə: təqdim olunan məqalədə Xəzər dənizi ətrafındakı ölkələr və gəminin sürülməsi üzrə gəmilərin təhlükəsiz üzmə rejiminin təmin olunmasında mayakların rolundan bəhs olunaraq onların təsnifatı verilmişdir. Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı mayaklarının çoxfazlı vəziyyəti, habelə onların texniki imkanları şərh olunaraq, həm də tarixi nəzərdən keçirilmişdir. Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda gəmilərin təhlükəsiz hərəkətini daha yaxşı təmin etmək üçün yeni mayakların yeri göstərilməklə qurulması təklifləri verilmişdir.

Xəzər dünyanın ən böyük qapalı su hövzəsi olub, Avropa və Asiyanın sərhədində Azərbaycan, Rusiya, Qazaxıstan, Türkmənistan və İran dövlətlərinin ərazisi ilə əhatə olunmuşdur. Bu su hövzəsi özünün çox əsrlik tarixi ərzində müxtəlif adlara malik olmuşdur. Müxtəlif mənbələrə görə həmin adların sayı 40 və hətta 100-ə çatmışdır. Lakin onların içərisində Xəzər və Kəspiy tarixi və coğrafi hüquq qazanaraq bu günə kimi qalmışdır.

Xəzər dənizi çox qədim tarixə malikdir. Xəzər bölgəmizdə həmişə mühüm əhəmiyyətə malik olmuş və bu əhəmiyyət XIX əsrin ortalarında daha böyük vüsət almışdır. Belə ki, həmin dövrdə sənayedə daha əhəmiyyətli rol oynayan neft region və Qərbi dövlətlərinin diqqətini bura yönəltdi. Son 150 il ərzində Xəzərin Azərbaycan sektorunda 432 milyon ton neft, 318 milyard kub metr qaz hasil edilmiş, 26 böyük neft yatağı kəşf olunmuşdur.

Xəzərə 130-dan artıq çay axır. Müxtəlif uzunluqlarda olan bu çayların ən böyüyü Volqa çayıdır. Onun uzunluğu 3531 km-dir. Terek, Ural, Kür və digər çaylar da Xəzərə axır. Keçmiş SSRİ-nin süqutuna kimi iki dövlət – SSRİ və İran, hazırda 5 dövlətin Xəzərdə sərhədi var. Xəzər təkcə neft mənbəyi kimi deyil, həm də dünya sularına çıxış üçün Azərbaycan Respublikasına lazım olan su hövzəsidir. Aydın məsələdir ki, bu gün Xəzərdə əvvəllərdə olduğu kimi, iki ölkənin deyil, 5 ölkənin hərbi və mülki gəmiləri üzür.

Gəmi naviqasiya parametrlərinin təyini və onun daha da yaxşılaşdırılması gəmi sürücülüyündə mühüm rol oynayır. Gəmiçilik naviqasiya sistemlərində mayak xidmətindən istifadə olunsada, bu sahədə köklü dəyişikliklər 1803-cü ildən sonra başlamışdır. Həmin illərdə yeni mayakların tikintisinə başlanılmış, nəticədə Abşeron, Lənkəran, Cilov adası, Amburan, Nargin, Svinoy adası, Şüvəlan, Astara və Kür mayakları yaradılıb və inşa edilmişdir. O vaxtlar mayakların işıqlandırılması texnikasının təkmilləşdirilməsində əhəmiyyətli addımlar atılırdı. Lakin çoxlu çatışmazlıqlar da var idi. Mayakların işıqlandırılmasında köklü irəliləyiş 1923-cü ildə “Frenel” aparatının kəşfindən sonra oldu. Bu dioptik işıqlandırma sistemi idi.

Onu da qeyd etmək istəyirəm ki, II Dünya müharibəsi illərində naviqasiya avadanlığı vasitələri (NAV) işini Hidroqrafiya xidmətinin rayon və sahələrinin, manipulyasiya dəstələrinin və Xalq Komissarlığının dəniz və çay donanmasının yol xidmətinin şəxsi heyəti təmin edirdi. Dəniz səviyyəsinin enməsi və dəniz neftçixarma rayonlarının inkişafı NAV-a qarşı tələbləri daha da artırmış və 1973-cü ildən metal konstruksiyalı naviqasiya-işıqverici avadanlıqların quraşdırılmasına başlanılmışdır.

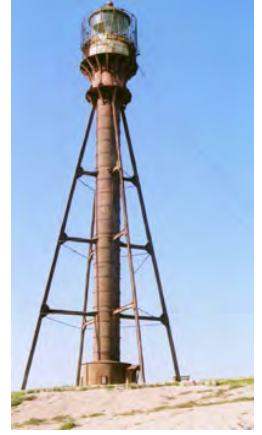

Azərbaycan Respublikası Hərbi Dəniz Qüvvələrinin Naviqasiya və Okeanoqrafiya şöbəsinin Hidroqrafiya bölməsində fəaliyyət göstərən mayaklar və digər avadanlıqlar aşağıdakı mayak xidmətinin növlərinə malikdir:

- 2-ci dərəcəli işıqlandırıcı ada mayakları – 2 ədəd,
- 3-cü dərəcəli işıqlandırıcı ada mayakları – 1 ədəd,
- 2-ci dərəcəli işıqlandırıcı sahilyanı mayaklar – 6 ədəd,
- parıltılı işıqlar – 23 ədəd,
- stvor işarələri – 10 ədəd,
- işıqsaçmayan işarələr – 71 ədəd,
- buylar – 156 ədəd.

Göründüyü kimi, ölkəmizin ərazisində 9 mayak vardır. Həmin mayaklar barədə qısa məlumatla tanış olaq.

Səngi-Muğan mayakı. Mayaklara verilən adlar, bir qayda olaraq, olduğu yerin adı ilə bağlı olur. Keçmiş adı Svinoy olan adaya (o vaxt mayak da belə adlandırılıb) 1991-ci ildə Səngi-Muğan adı verilmiş və həmin vaxtdan adadakı mayak Səngi-Muğan adlandırılmışdır. Ada bir kilometr uzunluğunda olub, cənub hissəsi şimalından alçaqdır. Mayakın tikintisində 184,5 metr hündürlüklü tərənin üstündə başlanmış və 1890-cı ildə həmin tikinti başa çatmışdır. Mayak ilkin olaraq 15,2 mil məsafəni işıqlandıran, daim işıq saçan cihazla təmin olunmuşdur. Qüllənin bünövrədən hündürlüyü 63 fut, dəniz səviyyəsindən isə 173 futdur. 1932-ci il vulkan püskürməsindən sonra mayak yenidən bərpa olunaraq gecə ağ parıldayan işığı 22 milə çatdırılmış, alçaqtonlu səs verən sirena ilə təmin olunmuşdur. 2002-ci ilin oktyabr ayının 22-də təkrar vulkan püskürməsindən sonra bu mayak deformasiyaya uğrayaraq 10⁰-yə qədər əyilmişdir. Mayakın koordinatları $\varphi=39^{\circ}45,30N$ və $\lambda=49^{\circ}35,03E$ -dir.

Şüvəlan mayakı. 1906-cı ildə gəmi sahibkarları Dəniz Nazirliyinin Baş Hidroqrafiya idarəsinə müraciət edərək Xəzərdə üzən 17 milyon pudluq 653 gəminin üzməsinin təhlükəsizliyi ilə bağlı narahatlıqlarını bildirmişdir. Adalar, plitələr, bankalar və dayazlıqlarla zəngin olan bu dənizdə xəbərdaredici işarələrin azlığından şikayətlənmişlər. Nəticədə 1907-ci ildə Qız qalasındaki Bakı mayakı sökülərək onun ləvazimatları Şüvəlan burnundakı Abşeron xilasedici stansiyasında quraşdırıldı. Vətəndaş müharibəsi zamanı mayak dağıdılmış və yalnız 1940-cı ildə yenidən bərpa edilmişdir. Hazırda o, daş binanın daşdan hörülmüş qülləsində qurulmuşdur. Mayakın işıq mənbəyi kimi ağ izofazalı elektrik işıqoptik işıqlandırıcıdan istifadə olunur. Mayak 12 milə kimi məsafəni işıqlandıra bilir. Şüvəlan mayakının koordinatları $\varphi=40^{\circ}29,9 N$ və $\lambda=50^{\circ}13,8 E$ -dir;

Amburan mayakı. Mənası “ağ burun” deməkdir. Bu mayak Abşeron yarımadasının şimalında yerləşir. Amburan mayakının yaradılmasının əsas səbəbi Bakı və Həştərxan arasında müntəzəm dəniz əlaqələrinin yaranması, neftdaşıyan gəmilərin hərəkəti ilə bağlı olmuşdur. Mayak 1884-cü ildə fəaliyyətə başlamış, işığı daimi ağ-qırmızı və hər 30 saniyədən bir ağ-parıltılı olmuşdur. Bünövrəsinin hündürlüyü 21 fut və özü dəniz səviyyəsindən 216 fut hündürlükdədir. Mayak gəmilərin Abşeron yarımadasına şimal tərəfdən təhlükəsiz yanaşmasını təmin edir. 1912-ci ildə mayakın işıqlandırıcı aparatının lampası işıq şiddəti 750 şam olan lampa ilə əvəz olundu, daha sonra sirena signal qurğusu qoşuldu. Bu, Abşeron burnunda gəmilərin təhlükəsizliyini gücləndirdi. 1983-cü ildə fənər qurğusuna müasir işıq-optik ASA-500 aparatı quraşdırılaraq onun görünüşü 21 milə çatdırılmışdır. Hal-hazırda Amburan mayakı ağ-tutulma işıqla yanır və 19 mil məsafədə görünüşü təmin edə bilir;

Abşeron mayakı (Pirallahı). Bu mayak Xəzər dənizini iki eyni hövzəyə ayırır. 1860-cı ildə 27,4 metr hündürlükdə dairəvi daş qüllə formasında tikilmişdir. Qüllədə əvvəlcə iki aparat yuxarıda (fənərdə) 1-ci dərəcəli 329–284 dərəcə altında 16 mil məsafə görünüşlü daimi ağ işıq, aşağıda (qüllənin pəncərəsində) 6-cı dərəcəli və 3 formalı (qırmızı, ağ və yaşıl) aparatı yerləşdirilmişdir. 1886-cı ildə aşağı

işıqlandırıcı aparat 3-cü dərəcəli ilə əvəz olundu və mayakı ağ neft lampası işığına keçirildilər. Sovet dövründə mayak bir neçə dəfə təmir olundu və 1956-cı ildə elektrik işıqlandırılmasına keçirildi. Mayak 22 mil məsafədə görüntünü təmin edir və koordinatları $\varphi=40^{\circ}24,4N$ və $\lambda=50^{\circ}19,6 E$ -dir;

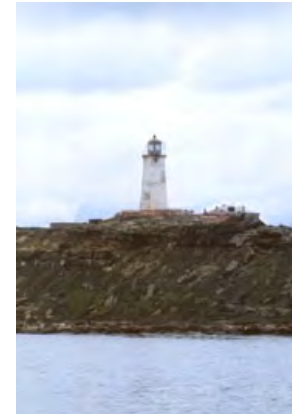
Lənkəran mayakı. Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən olan Lənkərana gəmilər XIX əsrə kimi yalnız gündüz yan alırdı. Belə ki, Xəzərin bu hissəsində heç bir işıqlandırıcı yox idi. 1858-ci ildə Hidroqrafiya Departamenti Lənkəran mayakının tikilməsi qərarına gəldi. Baltik və Qara dənizə daha çox önəm verən Dəniz Nazirliyi mayakın layihəsini təsdiq etmədi. Lakin Lənkəran mayakının tikintisinə yalnız 1868-ci ildə başlandı və bir ildən sonra istifadəyə verildi. Mayak 4-cü dərəcəli dioptik-izoptik cihazla qüllənin üzərinə qaldırılmışdır. Bu quraşdırılma sona çatmamış sonralar tamamlama işləri daş tikintidə aparılmışdır. Mayak 352° -dən 172° -yə qədər olan sektorun əhatəsini daimi ağ işıqla işıqlandırır. İşıq mənbəyi bünövrədən 20,4 metr, dəniz səviyyəsindən isə 22,5 metr yüksəklikdə yerləşir.

Lənkəran mayakının tikilməsi Xəzərin cənub-qərbində dənizçiliyin inkişafına səbəb oldu. Məhz bu mayakın sayəsində gəmilərin İrana, Bakıya, Həştərxana üzmə yolları təhlükəsiz olmuşdur. Mayakın bu əhəmiyyətini nəzərə alıb, uzaq görüntünü artırmaq üçün 1912-ci ildə qüllənin işıqlandırıcı cihazı 7,8 metr yüksəkliyə qaldırılaraq yenidən tikildi. İşıqlandırıcının kerosin lampası işıq şiddəti 750 şam olan "Lüks" sistemli qızdırıcı ilə əvəz olundu.

1925-ci ildə Lənkəran mayakı Bakı-Lənkəran-Mahaçqala-Krasnovodsk-Port Şevçenko-Bakı marşrutu ilə İran sahillərinə yürüş edən Xəzər HDD-nin gəmilərini qarşıladı. Bu Xəzər dənizində Sovet hərbi gəmilərinin ilk yürüşü idi. Lənkəran mayakının koordinatları $\varphi=38^{\circ}45,6 N$ və $\lambda=48^{\circ}51,4 E$ -dir;

Böyük Zirə mayakı (Nargin). Bu mayak 1991-ci ilə kimi Nargin, sonradan Böyük Zirə adlanan adanın şimal sahilinin orta hissəsində yüksəklikdə quraşdırılmışdır. Bakı körfəzinə girişi təmin edən bu mayak gəmiçiliyin təhlükəsizliyinə xidmət edir. Gəmilərin Bakı buxtasında təhlükəsiz üzmələrini təmin etmək üçün 1858-ci ildə Qız qalasında yağ lampalı fənər və reflektor quraşdırılmışdı. Lakin onun işığı çox zəif idi və Nargin adası rayonunda naviqasiya təhlükəsizliyini təmin edə bilmirdi. 1965-ci ildə Hidroqrafiya Departamenti gəmi sahibkarlarının xahişini nəzərə alaraq Nargin adasına mayak tikməyi qərara aldı və onun layihəsi 1883-cü ildə Dəniz Nazirliyi tərəfindən təsdiq olundu. Mayakın tikintisində yerli material kimi yalnız daşdan istifadə olunmuşdur. Mayak dəniz səviyyəsindən 4 fut hündürlükdə olub, işığı daimi ağ və hər 15 saniyədən bir parıldayandır. Mayakın 4-cü dərəcəli işıqlandırıcı aparatı üçün yandırıcı material əvvəlcə pironaft, sonralar isə kerosin olmuşdur. Hal-hazırda o, 18 milə qədər uzaq məsafədən görünüşlü, ağ-parıltılı işıqla təmin edilən, müasir işıq-optik cihaz quraşdırılmış, fənər qurğulu, ağ, səkkizbucaqlı kəsilmiş daşlarla inşa edilmiş qüllədən ibarətdir. İşığın bünövrədən hündürlüyü 18 metr, dəniz səviyyəsindən isə 22 metrdir. 1977-ci ildə ona MRM-61 markalı marker radiomayakı quraşdırılmışdır. Mayakın koordinatları $\varphi=40^{\circ}17,7N$ və $\lambda=49^{\circ}55,4 E$ -dir;

Kür mayakı. Kür çayı uzunluğuna görə Volqadan sonra Xəzərə tökülən ikinci çaydır. Çay 260 km məsafədə (hal-hazırda 514 km) gəmiçilik üçün yararlıdır. Məhz bu çay vasitəsi ilə İrana müharibədə iştirak edən rus qoşununa ərzaq daşınırdı. XIX əsrin ortalarında Xəzər gəmiçilərini Kürdə üzmək maraqlandırmaya başladı. Lakin gəmilərin təhlükəsiz hərəkətinə təminat vermək lazımdı. Ona görə də 1887-ci ildə Kür burnunun qurtaracağına 7,5 m hündürlükdə naviqasiya işarəsi quraşdırıldı. Lakin ilk mayak isə 1918-ci ildə 9 metr hündürlükdə dəmir qüllənin zirvəsində 6-cı dərəcəli dioptik işıq aparatı ilə quraşdırıldı. İşıq mənbəyi kimi asetilen qızdırıcı

olub, avtomatik rejimdə işləyirdi. 1920-ci ildə Petropavlovsk kəndində Kür hərbi donanmasının yerləşdirilməsi naviqasiya təminatını yüksəltməyi tələb edirdi.

Kür mayakının optik göstəricilərini gücləndirmək məsələsi həmişə diqqət mərkəzində olmuş, lakin İkinci Dünya müharibəsi bunu mümkün etməmişdir. Yeni mayak yalnız 1966-cı ildə Kürün delta qolunun cənub-şərq sahilində Xəzər HDD hidroqraflarının nəzarəti altında quraşdırıldı. Qüllə bünövrədən 52 metr hündürlükdə dəmir-beton monolit üzərindədir. Işıqlandırıcısı ağ-parıltılı işıqla 15 mil məsafəyə qədər görünüş imkanları yaradır. Kür mayakının koordinatları $\varphi=39^{\circ}18,9$ N və $\lambda=49^{\circ}23,1$ E-dir;

Astara mayakı. Astara Azərbaycanın cənubunda Lənkərandan 19 mil aralıda yerləşir. Rusiyadan İrana və Xəzərdəki Rusiya limanlarına yol məhz buradan keçirdi. Astara reyidini və onun girişini göstərmək üçün işıqlanan stvor (tay) nişanları tikilmişdir. Astaraya gələn gəmilərin sayı həddindən artıq çox olduğundan orada müasir mayakın quraşdırılmasına zərurət yaranırdı. Bunun üçün 1911-ci ildə Xəzərin sahilində 4 ağ dəmir dayaqly yeni mayak quraşdırılmışdır. Qüllənin hündürlüyü dəniz səviyyəsindən 10,8 metr, bünövrədən isə 8,7 metr idi. Işıq aparatı ağ-qırmızı dəyişən işıqla işləyirdi, ağ işığın görünmə məsafəsi 6 mil, qırmızı işığın isə 3 milədək təşkil edirdi. 1920-ci ildə Hərbi Dəniz Donanmasının gəmilərinin Astara istiqamətində apardığı hərbi əməliyyatlar nəticəsində mayak zədələnmiş və 1922-ci ildə tam bərpa edilərək onun fənərində 3-cü dərəcəli güclü işıq-optik ağ neft işığı quraşdırılmışdır. 1956-cı ildə köhnə qüllənin yerinə düzbucaqlı lövhələrdən ibarət metal qüllə üzərində yeni mayak quraşdırılmışdır. Hal-hazırda Astara mayakı ağ izofaz işığı ilə 15 mil məsafədə görünüşü təmin edir və onun koordinatları $\varphi=38^{\circ}26,7$ N və $\lambda=48^{\circ}52,8$ E-dir.

Cilov mayakı. Bu Abşeron yarımadasının şərqində eyni adlı sahilinin hündür yerində inşa edilmişdir. Bu mayakın inşasına 1877-ci ildə başlanılmış, 1 iyul 1881-ci ildə isə inşası yekunlaşdırılaraq istismarına başlanılmışdır. 40 metr hündürlüklü daş qülləni iki mərtəbəli yaşayış binası ilə birləşmiş fənər qurğusu bəzəyir. Bu qurğuda Parisdən gətirilmiş 19 mil məsafədə görünüşü təmin edən daimi ağ-parıltılı 1-ci dərəcəli dioptik-ışıq-optik aparat quraşdırılmışdır. 1930-cu ildə mayakda sirena signalı verən qurğu qoşulmuş, 1967-ci ildən isə mayakda təmir-bərpa işləri yekunlaşdırılmış fəaliyyətini bu günədək davam etdirməkdədir.

Hazırda müasir işıq-optik aparat ağ və qırmızı parıltılı işıqla işıqlandırılaraq 19 mil məsafədə görüntünü təmin edir. Mayakın işığının bünövrədən hündürlüyü 47 metr, dəniz səviyyəsindən isə 51 metr təşkil edir. Mayakda KRM tipli radiomayak quraşdırılmışdır. Cilov mayakının koordinatları $\varphi=40^{\circ}19,7$ N və $\lambda=50^{\circ}36,8$ E-dir.

İnsanın kosmosa yol açması, kosmik stansiyaların və kosmik gəmilərin yerətrafi orbitə çıxarılması dəniz naviqasiya parametrlərini kosmosdan idarə etməyə geniş imkanlar yaratmışdır. Bu gün həmin məqsədlə dünyada bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə gəmi sürücülüyü və onun idarə edilməsi üzrə naviqasiya sistemləri qurulmuşdur. Onlar arasında ən müasiri – peyk-naviqasiya sistemləri hesab olunur. Azərbaycan peykinin kosmosa çıxarılması qarşımızda geniş imkanlar və perspektivlər açmış, lakin “Azerspace-1” milli peykimizdə dəniz naviqasiya məsələlərinin həlli nəzərdə tutulmamışdır. Lakin belə bir sistemin qurulması bizim Hərbi Dəniz Qüvvələri və mülki gəmilərin təhlükəsiz üzməsi üçün naviqasiya sistemi problemlərinin müasir səviyyədə həllinə şübhəsiz ki, böyük imkan yaradacaqdır.

Nəticə

Apardığımız müşahidələrdən sonra belə nəticəyə gəlinmişdir ki, hal-hazırda Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda quraşdırılan naviqasiya avadanlıqları və qurğuları bizi qane etsə də, bu avadanlıqlar gəmi sürücülüyünün təhlükəsizliyi üçün tam təminat vermir.

Xəzər dənizində gəmilərin döyüş hazırlığını daha da effektiv təmin edilməsi məqsədi ilə dəniz naviqasiya problemlərinin müəyyən hissəsini həll etmək üçün aşağıdakıları həyata keçirməyi təklif edirəm:

1. Xəzər dənizində gəmilərin təhlükəsiz üzməsi, gəminin mövqeyinin təyin edilməsi, dəqiq və düzgün naviqasiya tapşırıqlarının həlli və digər əməliyyatların effektiv aparılması üçün hər 30–40 mil məsafədən bir mayak və ya işıqlandırıcı işarələrin quraşdırılmasına zərurət yaranmışdır. Misal olaraq qeyd edə bilərəm ki, Xəzərin Azərbaycana məxsus bölməsinin şimal hissəsinin sahilboyu ərazisində

(Bakı ilə Dərbənd arasında) bir mayak və ya işıqverici qurğu belə quraşdırılmamışdır. Ona görə də, Azərbaycan sektorunun şimal bölgəsində 3 yeni (Nabran, Siyəzən, Yaşma ərazilərində) mayakın və ya işıqverici qurğuların quraşdırılması vacibdir.

2. Xəzər dənizinin 23 saylı rayonu sahil xəttindən 25–30 mil uzaqlıqda yerləşdiyindən bu üzmə rayonunu naviqasiya avadanlıqları ilə təmin etmək üçün platforma üzərində işıqverici qurğunun və ya mayakın quraşdırılması məqsədəuyğundur. Bu rayonda suyun dərin olmasına baxmayaraq, qeyd olunan dəniz teatrında və ya onun yaxınlığında çoxsaylı bankalar (Makarov, Andreyev, 60, 61-ci özüllər və s.) mövcud olduğundan bu bankalar və ya istismardan çıxarılmış neft quyularının hidrotexniki tikililəri üzərində naviqasiya-ışıqverici qurğularının və ya avadanlıqlarının quraşdırılması lazımdır.

3. Döyüş şəraitində gizliliyin, naviqasiya təhlükəsizliyinin, məxfi məlumat ötürmənin (qüvvələrin yönəldilməsinin), kəşfiyyat və aşkarlama imkanlarının effektivliyinin təmin edilməsi məqsədi ilə, həmçinin özümüzə məxsus naviqasiya avadanlıqlarından başqa, dövlətlərin üzən vasitələrinin (xüsusilə döyüş gəmilərinin) istifadə edə bilməməsi üçün xüsusi sistemin yaradılması və onun təlimatının işlənilməsi, bundan əlavə, həmin rejimə aid informasiyanın ötürülmə planının da hazırlanmasının məqsədəuyğun hesab edilməsi və bunun aktual olduğu üçün nəzərdən keçirilməsi lazımdır.

Gəmilərin naviqasiya təhlükəsizliyinin uzunmüddətli təmin edilməsi və iqtisadi baxımdan (gəmilərin bütün texniki vasitələrinin motoehtiyatlarının qorunub saxlanması, vaxt itkisinin qarşısının alınması, yanacaq-sürtkü materiallarının qənaətlə istifadəsi və s.) qeyd olunan təkliflərin həyata keçirilməsi, fikrimcə, böyük vəsait tələb etməyəcək və daha da effektiv olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev N.A. "Azərbaycan Hərbi Dənizçilik tarixi". Bakı, 2008.
2. Bağırov M.C. "Gəmi sürücülüğün əsasları". Bakı, 1997.
3. "Лощия Капийского моря", 1997.
4. Xəzər dənizi xəritələrinin kataloqu, 2005.
5. Xəzər dənizin general xəritəsi. 2 nömrəli 2005-ci il çaplı xəritə.
6. Xəzər dənizin qərb sahilli Dərbənddən Giləzi dili burnunadək. 22A nömrəli 2005-ci ildə nəşr edilir çaplı xəritəsi.
7. Xəzər dənizi Bakıdan Lənkəranadək. 23A nömrəli 2005-ci ildə nəşr edilmiş yol xəritəsi
8. Xəzər dənizi Abşeron yarımadası. 23B nömrəli 2005-ci ilə nəşr edilmiş yol xəritəsi
9. Xəzər dənizi Abşeron yarımadasının şərq sahilli. 231 nömrəli 2005-ci ilə nəşr edilmiş yol xəritəsi.
10. Xəzər dənizi xəritələrinin şərti işarələri. 2005.
11. Mayakların texniki formulyarı və istismar sənədləri.
12. Ю.И. Васильевский, В.А. Полухин, В.Г.Яковенко. "Портовые береговые сооружения и их эксплуатация". Москва. 1978.
13. Режим плавание Каспийского моря. 2000.
14. "Огни, знаки и радиотехнические средства навигационного оборудования Каспийского моря 1989 .
15. Военно-морской словарь. Москва.1990.
16. Практическое Кораблевождение, книга первая.1989.

Аннотация

**Роль маяков в безопасном плавании судов в Азербайджанском секторе Каспийского моря
А.М.Гулиев**

В статье рассмотрена роль маяков для безопасного плавания судов в Азербайджанском секторе Каспийского моря.

Summary

**Role of beacons safety shipping in the Azerbaijan sector of the Caspian Sea
A.M.Guliev**

In the paper, a role of beacons for safety shipping sailing in the Azerbaijan sector of the Caspian sea is studied.

MÜHARİBƏ VƏ FÖVQƏLADƏ HALLAR DÖVRÜNDƏ ÖLKƏ İQTİSADİYYATININ SƏFƏRBƏRLİYİNİN KONSEPTUAL ƏSASLARI

¹B.Ə.Məmmədov, ²R.Ə.Talıbov

¹Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin İqtisadi İslahatlar və Elmi-Tədqiqat İnstitutu

²Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Açar sözlər: səfərbərlik, müharibə və fəvqəladə hallar dövrü, müharibə iqtisadiyyatı

Ключевые слова: мобилизация, период войны и чрезвычайных ситуаций, экономика войны

Keywords: mobilization, period of war and emergency conditions, economics of war

Xülasə: məqalədə, müharibə və fəvqəladə hallar dövründə ölkə iqtisadiyyatının səfərbərliyinin nəzəri əsasları tədqiq edilmiş, bu sahədə ölkə siyasətinin konseptual və hüquqi məsələləri araşdırılmışdır. Məqalədə ölkə iqtisadiyyatının səfərbərliyinin zəruriliyinin əsaslandırılması məqsədi ilə bu sahədə qəbul olunan siyasi və hüquqi sənədlər təhlil olunmuşdur. Bununla yanaşı, ölkə müdafiəsinin təmin olunması üçün səfərbərlik planlaşdırılması, ölkə iqtisadiyyatının səfərbərlik hazırlığının prinsip, forma və xüsusiyyətləri ilə bağlı məsələlər tədqiq olunmuş, onun ayrı-ayrı sahələrində səfərbərlik və səfərbərlik hazırlığı tədbirlərinin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi üçün ümumi çərçivə öyrənilmişdir.

Giriş

Azərbaycan Respublikasının müdafiə siyasəti insanın, cəmiyyətin və dövlətin hüquq və mənafelərinin daxili və xarici hərbi və digər təhdidlərdən qorunmasına yönəlmiş, hərbi təhlükəsizliyə təhdidlərin vaxtında aşkarlanması, təhlil edilməsi, qiymətləndirilməsi, qarşısının alınması, onlara yetərli müqavimətin göstərilməsi, dövlətin, əhalinin və ərazinin müdafiəyə hazırlanması, səmərəli hərbi təhlükəsizlik sisteminin yaradılması, müharibə və silahlı münaqişələrin qarşısının alınması, silahlı təcavüzün dəf edilməsi ilə bağlı məsələləri əhatə edir [7]. Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının müdafiəsi dövlət tərəfindən həyata keçirilən siyasi, iqtisadi, hüquqi, hərbi və sosial tədbirlər sistemi olmaqla, Silahlı Qüvvələrin, iqtisadiyyatın, əhalinin, ərazinin müdafiəyə daim hazır olmasına əsaslanır [2].

Eyni zamanda, ölkə müdafiəsi aşağıdakı əsas konseptual məqamları əhatə etməlidir:

– Tarixboyu ölkəmiz təhlükələrlə üz-üzə gəlmiş, ölkənin konstitusion və milli maraqları daim təhlükə altında olmuşdur. Mövcud vəziyyətdə də təhlükə və risklər epoxasında yaşamıldığını və ölkənin yerləşdiyi regionda ayrı-ayrı geosiyasi və iqtisadi maraqların ziddiyyət təşkil etdiyini nəzərə alaraq, müdafiə siyasətinin düşünülməsi, planlaşdırılması və həyata keçirilməsi həyati əhəmiyyətli maraqları əhatə etməlidir.

– Ölkənin iqtisadi, siyasi və hərbi gücünün inkişaf etdirilməsi milli maraqların müdafiəsi naminə müharibə təhlükəsinin azalmasına xidmət edir. Belə ki, düşmən iqtisadi, fiziki və mənəvi gücün qarşısında itkilərini anlayır və buna uyğun olaraq davranış göstərir.

– Ölkə geniş hərbi əməliyyatlarla müşayiət olunan müharibələrə və böyük itkilərə səbəb olan fəvqəladə hallara hazır olmalıdır. Müharibə və fəvqəladə halların dəqiq formasını müəyyən etmək tam mümkün deyil (ən azı hazırkı şəraitdə). Bu şəraitdə vacib məsələlərdən biri də ehtimal olunan müharibə və fəvqəladə halların səbəb və nəticələrinə hazır olmaq və müdafiə qabiliyyətinin əsasən çeviklik, rahatlıq və hər bir şəraitə uyğunlaşmaq imkanlarını inkişaf etdirmək vacibdir.

– Ölkənin sülh dövrü iqtisadiyyatından müharibə iqtisadiyyatına çevik və qısamüddətli keçidini təmin etmək, material və insan resurslarını səfərbər etmək ölkənin vacib vəzifələrindəndir. Müasir müharibələrin xarakteri və müddətləri bizə tam həcmdə, vaxtında və sistemli hazırlığı tələb edir.

Digər vacib məsələlərdən biri də düşmənin dağıdıcı hücumlarına hazırlıqdır. Bu hücumlara hazırlıq böyük həcmdə insan tələfatının qarşısının alınması ilə yanaşı, müharibə dövrü üçün hərbi və mülki istehsalın davamlılığının təmin olunmasını şərtləndirir.

İqtisadiyyatın səfərbərliyinin məqsədləri

Yuxarıda qeyd olunan məsələlərin hər biri üzrə proqramlı hazırlıq vacibdir. Təsadüfi deyildir ki, “Azərbaycan Respublikasında səfərbərlik hazırlığı və səfərbərlik haqqında” Azərbaycan Respublikası

Qanununun 4.2.2-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasında səfərbərlik hazırlığı və səfərbərliyinin əsas prinsiplərindən biri qabaqcadan hazırlıq, planlı iş və nəzarətdir. Konseptual olaraq, müdafiə səfərbərliyi proqramları aşağıdakıları nəzərdə tutmalıdır:

Səfərbərliyin geniş və möhkəm əsaslarının təmin edilməsi. Hərbi güc son nəticədə müasir müharibələr üçün silah istehsalı imkanlarının mövcudluğu ilə müəyyən olunur. Ölkələr üçün bahalı və lazımsız proqramlardan imtina etmək şərtdirsə, səfərbərliyin əsaslarının mahiyyəti dəqiq müəyyən olunmalıdır. Səfərbərlik əsaslarının təmin edilməsi o demək deyil ki, böyük müharibələrə hazırlıq zamanı zəruri olan tələbatın ödənilməsi üçün nəzərdə tutulmuş bütün istehsal xətləri tam həcmdə saxlanılmalıdır. Səfərbərliyin əsaslarının təmin edilməsi özündə müharibə dövrünün artan tələbatının çevik ödənilməsi məqsədi ilə obyektlərin, istehsal avadanlıqlarının, ixtisaslı kadrların, istehsalın və mövcud hərbi silah ehtiyatları nəzərə alınmaqla, hazırlığın təmin edilməsi üçün bütün fəaliyyəti əks etdirir.

Sistematik və real şəkildə səfərbərliyin əsaslarında olan mümkün boşluqların (zəifliklərin) müəyyən edilməsi. Bir çox hallarda bəzi dövlətlər səfərbərlik zamanı tələbatların müəyyən edilməsi ilə bağlı məsələlərə önəm vermir. Bunun nəticəsində, həmin dövlətlərdə hazırlıq sahəsində intellektual və praktiki işləri görülmür. Əgər dövlətlər əmin olmasalar ki, bu hazırlıq onlara lazımdır və ya həmin dövrdə onlara zəruri olacaq kəmiyyətdən zərrə qədər anlayışları yoxdursa, onlara qəfil zərbələr zamanı hansı tədbirlərin görülməsi aydın olmayacaqdır.

Genişlənən hədəflərin mümkün qədər tez yerinə yetirilməsi. Bir çox ölkələrdə səfərbərliyin əsaslarının gücləndirilməsi üçün bu sahədə olan layihələrin dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilməsi, həmin layihələrə güzəştlərin tətbiq edilməsi və digər tədbirlər müəyyən olunur. Bununla yanaşı, bu sahədə konkret hədəflərin müəyyən edilməsi üçün müharibə dövründə dövlətin tələblərini əksətdirən sosial-iqtisadi sahələrin müəyyən edilməsi və bu sahələrdə özünü təmin etmə səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə bağlı proqramların həyata keçirilməsi əhəmiyyətli məsələlərdən biridir. Bununla yanaşı, ölkədə və dünyada baş verən hadisələr nəzərə alınmaqla, monitorinq və qiymətləndirilmələr aparılmaqla sözügedən məsələlərə mütəmadi olaraq yenidən baxılması zəruridir.

Cari müdafiə proqramlarının təsiri olmadan və mülki iqtisadiyyat üçün əsassız çətinliklər yaratmadan qısa müddətdə mühüm materialların yığılı ilə bağlı məqsədlərə nail olmaq. Ehtiyatların yaradılması ilə bağlı proqramın əsas məqsədi sülh dövründən müharibə dövrü istehsalına keçərkən materiallarla bağlı boşluqların (zəif yerlərin) təmin edilməsidir. Bu məsələlər müharibə dövrü üçün zəruri olan materialların siyahısının müəyyən edilməsi və bu tələbatın ödənilməsi üçün ehtiyatların yaradılması ilə bağlı proqramların müəyyən olunması və mütəmadi olaraq həmin ehtiyatların yaradılması yolu ilə həyata keçirilir. Təbii ki, burada da zaman keçdikcə məqsəd və vəzifələrin dəyişməsi ilə əlaqədar həcm və nomenklaturalar dəyişə bilər.

Müharibə dövründə fəaliyyətə imkan verən insan resurslarının çatışmazlığı üzrə tədbirləri özündə əksətdirən proqramlara üstünlük vermək. Müharibə dövrü üçün müdafiə təyinatlı müəssisə və təşkilatların istehsal həcmünün artdığını nəzərə alaraq işçi qüvvəsinə tələb də artır. Əvvəlcədən müharibə dövrü üçün hərbi və mülki iqtisadiyyatın tələbatının müəyyən edilməsi ixtisaslı kadrlarla bağlı boşluqların aradan qaldırılmasına və bu problemlərin həll edilməsi istiqamətində tədbirlərin müəyyən edilməsinə zəmin yaradır. Ümumi səfərbərlik zamanı əvvəlcədən əmək resurslarının ixtisaslaşma tələbatını tam müəyyən etmək çətinidir. İnsan resurslarının səyləri ehtiyata qoyula bilməz, lakin bacarıqlar inkişaf etdirilə bilər. Əgər qismən səfərbərlik mərhələsində ixtisaslı əmək resurslarının kəskin çatışmazlığı aradan qaldırılsa və ya yumşaldılsa, səfərbərliyin insan resurslarının əsasları istiqamətində ilk addım atmış olar.

Sahibkarlıq və ictimai təşkilatların, ayrı-ayrı vətəndaşların hücum zamanı insan həyatının xilas edilməsi və mülkiyyətin məhv olunmasının azaldılmasına səbəb olacaq fəaliyyətə stimullaşdırılması. Düşmən hücumuna adekvat hazırlanmış saysız insanların qorunmasına hazırlıq proqramı dövlətin əsas vəzifələrinin icrasını və həyat əhəmiyyətli istehsalın davam etdirilməsini mümkün edəcəkdir. Bu tip proqramların əsas aspektlərini düşmən hücumundan xəbərdaredici sistemlərin hazırlığı, hücum zamanı sənayenin davamlı fəaliyyət qabiliyyətinin yüksəldilməsini təmin edən addımları, zəruri səhiyyə, təhlükəsizlik və sosial obyektlərin təmin edilməsi ilə bağlı tədbirlər təşkil edir.

Səfərbərliyin iqtisadi aspektləri

Göstərilən məsələlər, ölkənin iqtisadi səfərbərliyinin problem və prosedurlarının daha ətraflı araşdırmaq zərurətini yaradır. Tarixdəki danılmaz faktlar sübut edir ki, dövlətlərin milli təhlükəsizli-

yinin əsas qarantı onların özlərini müdafiə qabiliyyətləridir. Müdafiə qabiliyyətinin əsasını dayanıqlı iqtisadiyyat təşkil edir. Əgər dinc dövrdə iqtisadiyyatın əsas məqsədi hər kəsin rifahının yüksəldilməsi üçün daxili istehsalın inkişaf etdirilməsidirsə, müharibə dövrünün iqtisadiyyatı mülki məhsulların istehsalının məhdudlaşdırılması hesabına səfərbərlik və müharibə dövrü tələbatının dəstəklənməsidir.

İnflyasiyanın dayandırılması, büdcənin balanslaşdırılması, vergi və gömrük, hərbi xidmətə çağırış, xarici yardımlar, müflislikdən qorunma kimi cari problemlər müharibə və fəvqəladə hallar dövründə iqtisadiyyatın idarə edilməsi siyasətinin ayrılmaz hissəsidir.

Müharibə iqtisadiyyatı kənd, meşə və su təsərrüfatı, hasilat və emal sənayesi, nəqliyyat, rabitə, energetika, kommunal xidmətlər, topdansatış və pərakəndə ticarət, maliyyə və bank sektoru, xarici ticarət, bir sözlə bütün milli iqtisadiyyat üçün vəzifələr müəyyən edir. O, həmçinin özündə, iqtisadi, siyasi və diplomatik münasibətləri əhatə edir. Müharibənin təbiəti ölkə iqtisadiyyatında və idarəetmədə radikal dəyişikləri şərtləndirir və səfərbərliyin planlaşdırılması geniş mənada həm milli, həm də beynəlxalq çərçivədə siyasi, hərbi, iqtisadi və psixoloji faktorların vəhdətidir. Milli təhlükəsizliyin iqtisadi səfərbərliyi – müharibə və fəvqəladə hallar dövründə zəruri olan fəaliyyət üçün ölkə iqtisadiyyatının təşkili, idarə edilməsi və ona nəzarətdir.

Milli təhlükəsizlik iqtisadiyyatı bir çox həyati əhəmiyyətli amillərdən asılıdır ki, onların sırasına təbii resurslar və səmərəli istehsal da daxil edilir. Ölkə mümkün müharibə və fəvqəladə hallarda öz material və insan resurslarını səfərbər etmək və səmərəli istifadə etmək qabiliyyətinə malik olmalı və milli hədəflərə və hərbi uğurlara nail olmaq və bu zaman zəruri tələbatın ödənilməsi və əhəmiyyətli milli təsisatların saxlanması üçün müvafiq idarəetməni və nəzarəti həyata keçirməlidir.

Müharibə dövründə ölkənin istehsal gücləri sürətli artması səbəbindən bir çox sahələrdə onların xammal və komplektləşdirici materiallara olan tələbatının ödənilməsi çətinləşir və ya qeyri-mümkün olur. Belə ki, həmin resursların bir çoxunun məhdud olduğunu, bir çoxunun isə idxal edildiyini nəzərə alaraq, tələbatın ödənilməsi məqsədi ilə müvafiq tədbirlərin müəyyən olunması (əvəzedicilərin təkmilləşdirilməsi, ehtiyatların yaradılması, idxal ssenarilərinin hazırlanması və s.) ölkənin qarşısında duran vacib vəzifələrdəndir. Qeyd olunan məsələlərin öncədən müəyyən edilməsi müvafiq dövr üçün planlaşdırılmanı (səfərbərlik planlarının hazırlanmasını) zəruri edir.

Müharibə dövründə sənaye istehsalında mövcud tələbatın fərqli olması bəzi məhsulların istehsalı üçün xammal və komplektləşdirici məmulatların çatdırılması sürətini azaldır. Məsələn, istehsal üçün zəruri olan bir çox materialların çatdırılmasında düşmənlə fəaliyyətinin nəticəsində problemlər yaranırsa, biznes strukturlarının həmin problemlərin həlli istiqamətində cəhdləri nəticəsiz ola bilər. İstehsalçılar arasında olan rəqabət və qeyd olunan səbəblərdən yaranan qıtlıq zamanı xammal və materialların əldə olunması yüksək qiymət artımı ilə müşayiət oluna və qarşılıqlı öhdəliklər əsasında tərtib olunmuş istehsal planlarının icrasında çətinliklər yarada bilər. Bu tip problemlər ayrı-ayrı dövlət orqanları arasında da ola bilər. Belə ki, dövlət inhisarında olan iqtisadi sahələrdə qeyd olunan səbəblərdən ayrı-ayrı dövlət orqanları tərəfindən təsdiq edilən səfərbərlik planlarının icrasında problemlər yarana bilər. Bir çox məhsullar üzrə qiymətlərin tələb və təklif əsasında müəyyən edildiyini nəzərə alaraq, müharibə və fəvqəladə hallar dövründə xammal və materialların qiymətlərinin artımı labüddür. Məhz bu səbəbdən, mövcud müharibələrdə dövlətlər xammal və komplektləşdirici məmulatların bölüşdürülməsi və istifadəsi üzərində tənzimlənməni öz (dövlətin) üzərlərinə götürülməsini zəruri hesab edir.

Xammal və komplektləşdirici məmulatların istehsalçılara yönəldilməsi ilə yanaşı, mərkəzləşdirilmiş qaydada tələbin idarə olunmasını çətin məsələlər siyahısına aid etmək olar. Ölkə və transölkə səviyyəsində müharibələr miqyasında istehsalın sürətli genişlənməsi və yeni istehsal güclərinin yaradılması üzrə ssenarilərdə özəl sektorun potensialı kifayət deyil. Dövlətin diqqət mərkəzində olan digər problemlər insan resurslarının, nəqliyyat və digər kommunal xidmətlərin və zəruri istehlak mallarının qıtlığıdır ki, bu da nəzarət, prioritetləşdirmə və normalaşdırmanın əhəmiyyətini artırır. Bu baxımdan, bazar iqtisadiyyatı ölkələrində sahibkarlıq institutuna dövlət büdcəsindən yardım göstərilməsi sisteminin yaradılması iqtisadiyyatın səfərbərliyinin vacib elementlərindən biridir.

İqtisadiyyatın səfərbərlik hazırlığına istənilən yanaşma dövlətin vəzifələri və öhdəliklərini nəzərə almalıdır. Doktrina, Milli təhlükəsizlik konsepsiyası, ölkənin silahlanma proqramı, səfərbərlik hazırlığı proqramları və s. bu kimi sənədlərin hazırlanması məhz bu vəzifələrin icrasını hədəfləməlidir.

Dünya ölkələrinin mövcud təcrübələri, zərurət olduğu hallarda, dövlətin ümumi səfərbərliyinə zəruri olan müddətin azaldılması üçün mühüm planlaşdırma və hazırlıq tədbirlərinin əhəmiyyətini önə çəkir. Dövlətlər iqtisadiyyatın səfərbərliyi sahəsində tədqiqatları davam etdirməli, operativ və səmərəli fəaliyyətə hazır olmalıdır. İqtisadiyyatın səfərbərliyinin planlaşdırılması problemlərinə təmkinlə baxılmalı və uzunmüddətli dövrü əhatə etməlidir. Operativ əməliyyatlara cəlb olunan bütün ərazini tədqiq etmək və real təhdid dövründən aktiv hərbi əməliyyatlara keçid dövründə zəruri olan tədbir və qərarları özündə əksətdirən planlara uyğunlaşmaq məqsəduyğun olardı.

Tarixi təcrübələrdən yararlanaraq, gözlənilməyən bütün hadisələrə hazır olmaq və bu istiqamətdə hadisələri ssenariləşdirmək və planlaşdırmaq lazımdır. Bu planlar ölkənin istehsal potensialına adekvat olmalı və həmin istehsal potensialı çevik səfərbərliyə hazır olmalıdır.

Ölkə iqtisadiyyatının səfərbərliyinə konseptual baxış

İqtisadi səfərbərlik – müharibənin təchizat və maddi-texniki (lojistika) tərəfidir. Bu proses müdafiə və müharibə dövrü üçün Silahlı Qüvvələrin təmin olunması məqsədi ilə iqtisadiyyatın bütün istehsal resurslarının təşkil olunması və yönləndirilməsidir. Bu proses aşağıdakı əsas sualların cavablandırılmasını şərtləndirir:

- müdafiə üçün insan, material, maliyyə və silah-sursat resurslarını necə əldə etmək;
- hərbi əməliyyatların effektiv aparılması üçün həmin resursları zəruri həcmdə, yerində və vaxtında təmin etmək.

Hərbi əməliyyatların aparılmasının elmi və metodlarını 3 əsas hissəyə bölmək olar: strategiya, taktika və maddi-texniki (lojistika) təchizat. Strategiya müharibənin aparılmasının ümumi hərbi məqsəd və planlarını müəyyən edir. Strategiya özü isə milli və siyasi məqsədlərə əsaslanır. Taktika isə xüsusi hərbi (döyüş) əməliyyatların istiqamət və icrasını əhatə edir. Başqa sözlə, taktika strateji məqsədlərə çatmaq üçün metod və fəaliyyətdir. Lojistika, taktiki əməliyyatların uğurlu icrası üçün təchizat bazaları, material vasitə və resurslarla təminatdır.

Son zamanlar lojistika termini müxtəlif tez-tez anlayışlar kimi verilir. Qərb hərbi iqtisadçıları hesab edirdilər ki, dar mənada lojistika hərbi əməliyyatlar zamanı ordunun nəqliyyat, yerləşdirmə və təchizatını əhatə edən hərbi sənət sahəsidir. Bu mənada lojistika nəinki istehsal, habelə əldəolunma məsələlərini də əhatə etmir. Son illərdə lojistika konsepsiyası inkişaf etsə də, geniş anlamda belə hərbi əməliyyatların sənaye və iqtisadi bazasını özündə əks etdirə bilmir. Lojistika və iqtisadi səfərbərlik bir məqamda fərqlənir. Belə ki, lojistika əgər, bölüşdürmə və çatdırılma məsələlərində fokuslaşsın, iqtisadi səfərbərlik bütün diqqətləri hərbi əməliyyatların resurs və istehsal bazasına cəlb edir.

İqtisadi səfərbərlik adlandırılan proses hərbi təkamülün əlavə məhsuludur. İlk baxışdan bu yeni hərbi silahlar, metodlar, elm və texnikanın müharibəyə tətbiqinin nəticəsi kimi başa düşülür. Təbii ki, göstərilən məsələlərin hərbi təkamülə təsiri az deyildir. Amma bununla yanaşı, son bir əsrdə istehsal resurslarının və potensialının inkişafı və bu sahədə rəqabət, baş verən müharibələr hərbi təkamülün inkişafına birbaşa təsir göstərmişdir. Müdafiə sənayesinin inkişafı yeni növ silahların yaradılması və istehsalını təmin etdikcə, müharibələrin xarakteri və onların nəticələrinin əhatə dairəsi də genişlənir. Bu inkişafın digər təsirləri mülki sənayedə görünür. Müdafiə sənayesi ilə yanaşı, mülki sənaye sahələrinin də müdafiə təyinatlı məhsul istehsalına uyğunlaşdırılması istiqamətində aparılan tədqiqatlar və əldə olunan nəticələr dövlətlərin müdafiə qabiliyyətlərinin artırılmasında mühüm rola malikdir.

Hərbi təkamülün digər diqqətçəkən aspektlərindən biri də müharibənin iqtisadi və təşkilati-administrativ aspektləridir.

Müharibələr əvvəl olduğu kimi uzunmüddətli olmasa da, mülki şəxslər hələ də müharibənin əsas elementlərindəndir. Hətta Silahlı Qüvvələrdə də heyətin böyük hissəsi, habelə müharibə tələbatının təmin olunması mülki şəxslərin payına düşür. Hərbi əməliyyat zamanı silahlı qüvvələrin dəstəklənməsi məqsədi ilə bir hərbi rütbəlinin fəaliyyəti bir neçə mülki şəxs (qadın və kişi) tərəfindən təmin edilir. Bu mülki şəxslər öz zaman və əməklərini, habelə bəzi hallarda (hərbi əməliyyatların getdiyi yaxın yerlərdə) həyat və sağlamlıqlarını müharibə naminə verirlər. Belə ki, müharibə dövründə hərbi və mülki şəxslərin fəaliyyətləri arasında ənənəvi fərqlər getdikcə azalır. Dövlətin hərbi gücü və potensialı yalnız silahlı qüvvələrin sayı, əsgərlərin döyüş əzmi, komandir heyətinin ustalıqı, strategiya, taktika və digər bu kimi meyarlarla ölçülə bilməz. Müasir müharibələr ayrı-ayrı tərəflərin mahiyyəti üzrə müdafiə resurslarının qarşılıqlı fəaliyyətinin nəticəsidir. Belə ki, müasir müharibələr ölkələrin silahlı qüvvələri,

istehsal resursları və bütövlükdə iqtisadiyyatları arasında gedir. Bununla yanaşı, müasir ölkənin iqtisadi resurslarının daha çevik və səmərəli səfərbərliyi baxımından ayrı-ayrı dövlətlərin inzibati idarəetmə sistemləri, metodlar və prosedurları arasında gedən müharibələrin də əhəmiyyəti artmışdır.

Lojistik piramida

Ölkənin hərbi gücünə təsir edən əsas elementlərin qarşılıqlı əlaqələri lojistik piramida adlanan sxemdə (şəkil 1) göstərilmişdir.

Piramidanın yuxarı hissəsində ölkənin Silahlı Qüvvələri gəlir. Bu ölkənin hərbi maşınının “iti və kəsicisi” hissəsi olaraq da deyilə bilər. Yuxarı hissədən sonra gələn hissə ölkənin silahlı qüvvələrinin fəaliyyətinə sənaye dəstəyidir. Bu özündə hərbi məqsədli əşyaların istehsalı ilə məşğul olan (silahlı qüvvələrin istifadəsi üçün silah və hərbi texnika, ərzaq, geyim, yanacaq və digər zəruri məhsullar) böyük həcmdə və müxtəlif emal sənayesinin sahələrini təmərküzləşdirir. Bu sahə ən ciddi hərbi məhsullarla yanaşı, mühüm mülki məhsulların istehsalı və təchizatı ilə məşğul olan, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, səfərbərlik tapşırıqları olan müəssisə və təşkilatlardan ibarətdir.

Silahlı qüvvələrin son məhsulla təchizatında həlledici olsa da, piramidanın bu hissəsi tək deyil və hasilat və xammal sənayesi, komplektləşdirici məhsullar istehsalı ilə məşğul olan emal sənayesi və xidmət sahələrindən asılıdır. Təsədüfi deyil ki, lojistik piramidanın üçüncü qatı göstərilən məsələləri əhatə edən üç əsas hissəyə bölünmüşdür.

Birinci hissədə dövlətin xammala olan tələbatını əhatə edən xammal istehsalına istiqamətlənmiş sənaye sahələri aşağıdakı ardıcılıqla göstərilmişdir:

- filiz və qeyri-filiz faydalı qazıntıların hasilatı;
- neft, təbii qaz, kömür, şist və digər növ yanacaq məhsullarının hasilatı;
- ərzaq və sənaye xammalı kimi kənd təsərrüfatı məhsullarının geniş çeşidləri;
- meşə təsərrüfatının məhsulları və digər.

İkinci hissədə dövlətin polad, çuqun, alüminium və digər siyahısı geniş olan əlvan, qara və xüsusi tərkibli metallar, mürəkkəb tərkibli kimyəvi maddələr, neft və neft-kimya məhsulları, kauçuk və plastmas və digər mühüm əhəmiyyətli emal sənayesi məhsullarına tələbatını əhatə edən emal sənayesi sahələri yerləşir.

Bununla yanaşı, üçüncü hissədə geniş tərkibdə klasterləri olan xidmət sahələridir ki, onlara aşağıdakılar aiddir:

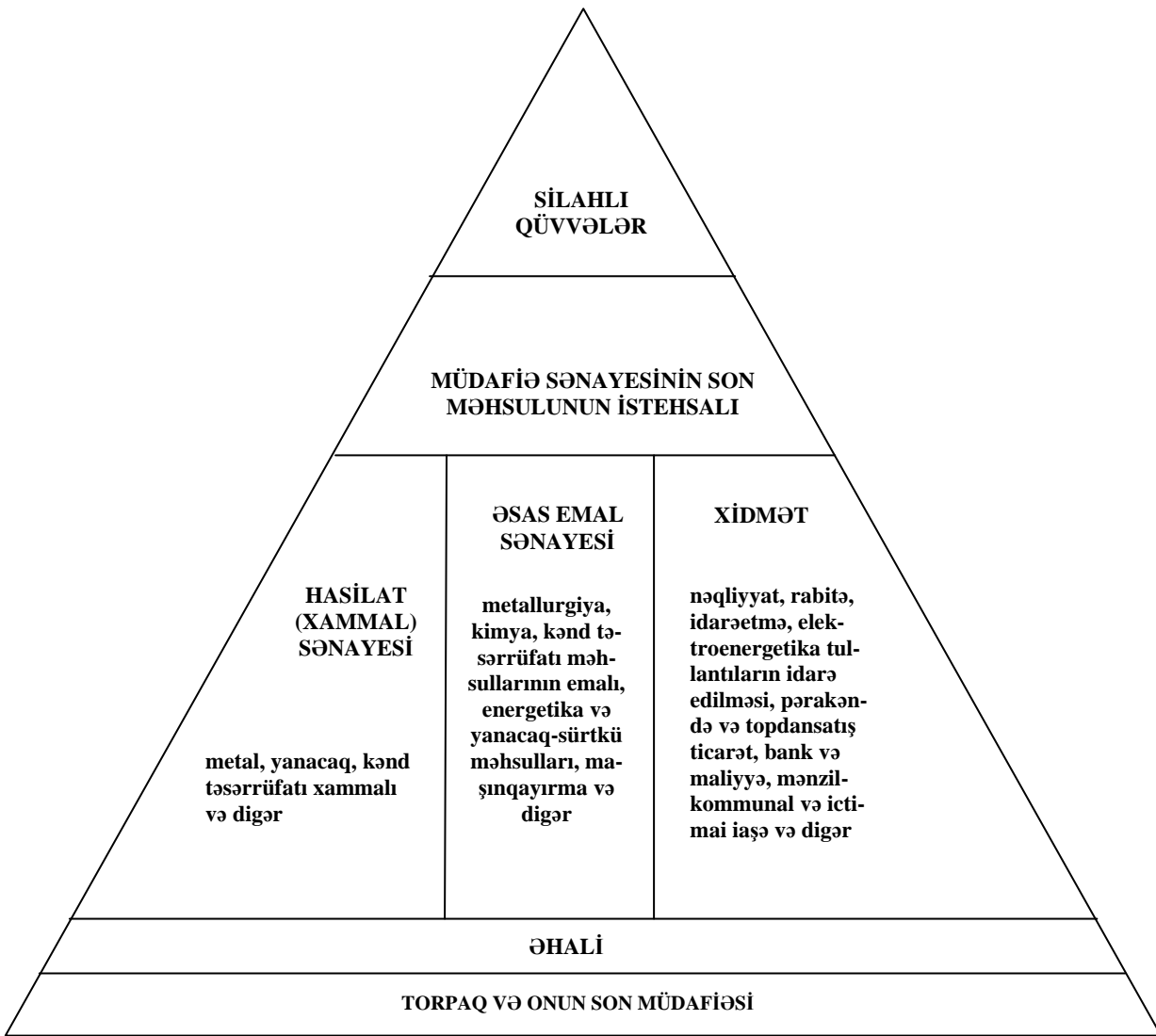
- ölkənin nəqliyyat sistemi (dəmiryol nəqliyyatı, su nəqliyyatı, şəhərdaxili nəqliyyat, hava nəqliyyatı, boru kəməri nəqliyyatı və s.);
- rabitə sistemi (telekommunikasiya şəbəkəsi, peyk, internet, televiziya, radioyayım, poçt və s.);
- kommunal xidmətlər (elektrik enerjisi, qaz, su, kanalizasiya, tullantıların utilizasiyası və s.);
- maliyyə xidmətləri (bank, maliyyə, sığorta xidmətləri, fond birjası və s.);
- ticarət (pərakəndə və topdansatış ticarəti, xarici ticarət əlaqələri və s.);
- və digər.

Piramidanın növbəti qatlarında bütün piramidanın bazası olan, müharibə və sülh dövründə iqtisadiyyatda fundamental rola malik əhali və torpaqdır (onun resursları, coğrafi xüsusiyyətlər, iqlim və s.). Göstərilən piramida real vəziyyəti əhatə etməklə yanaşı, onu sadələşdirir. Mövcud sxemə yeni qatlar əlavə etməklə və ya ayrı-ayrı qatlar arasında konseptual və ya praktiki əlaqələr yaratmaqla mürəkkəbləşdirmək mümkündür. Lakin burada əsas məqsəd sözügedən sxemlə dövlətin hərbi gücünün dərin köklərinin olduğunu nümayiş etdirməkdir. Dövlətlər bu piramidanın böyük hissəsindən imtina etməklə müharibə dövründə silahlı qüvvələrin və dövlətin ehtiyaclarının ödənilməsi istiqamətində böyük problemlərlə rastlaşacaq. Məhsuldarlığın olmaması, nəqliyyatın iflic olması, istehsal güclərinin məhdudluğu, iri tətillər və bu kimi digər kəsintilərin böyük hərbi nəticələrinin olması qaçılmazdır. Ölkənin hərbi gücünün fundamental problemləri dövlətin zəifləməsinə xidmət edir.

Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın səfərbərlik hazırlığının aktuallığı

Ölkəmizin müharibə şəraitində olduğunu nəzərə alaraq, fəvqəladə hallarda iqtisadiyyatın idarə edilməsi ilə bağlı problemlərin nəzərdə saxlanılması vacibdir. Azərbaycan Respublikası Ermənistan Respublikası tərəfindən müharibəyə cəlb olunub, 20 faiz Azərbaycan torpaqları düşmən tərəfindən işğal olunub, həmin ərəzilərin iqtisadi, sosial, mülki, dini və digər təsisatları məhv edilib, minlərlə insan

həlak olub, bir milyona yaxın qaçqın və məcburi köçkün öz yaşayış yerlərindən didərgin salınmışdır. Bununla yanaşı, müasir dünyada regional və dünya müharibələri təhlükəsi hələ də mövcuddur.

Şəkil 1

II Dünya müharibəsində və I Qarabağ müharibəsində əldə etdiyimiz təcrübələr daim istifadə olunmalı, və bu təcrübələrdən yararlanmaqla zərurət olduqda insan resurslarından, ölkənin ehtiyatlarından və sənaye potensialından maksimum səmərəli istifadə edilməklə hazırlıq təmin olunmalıdır.

Müvafiq sahədə milli qanunvericilik

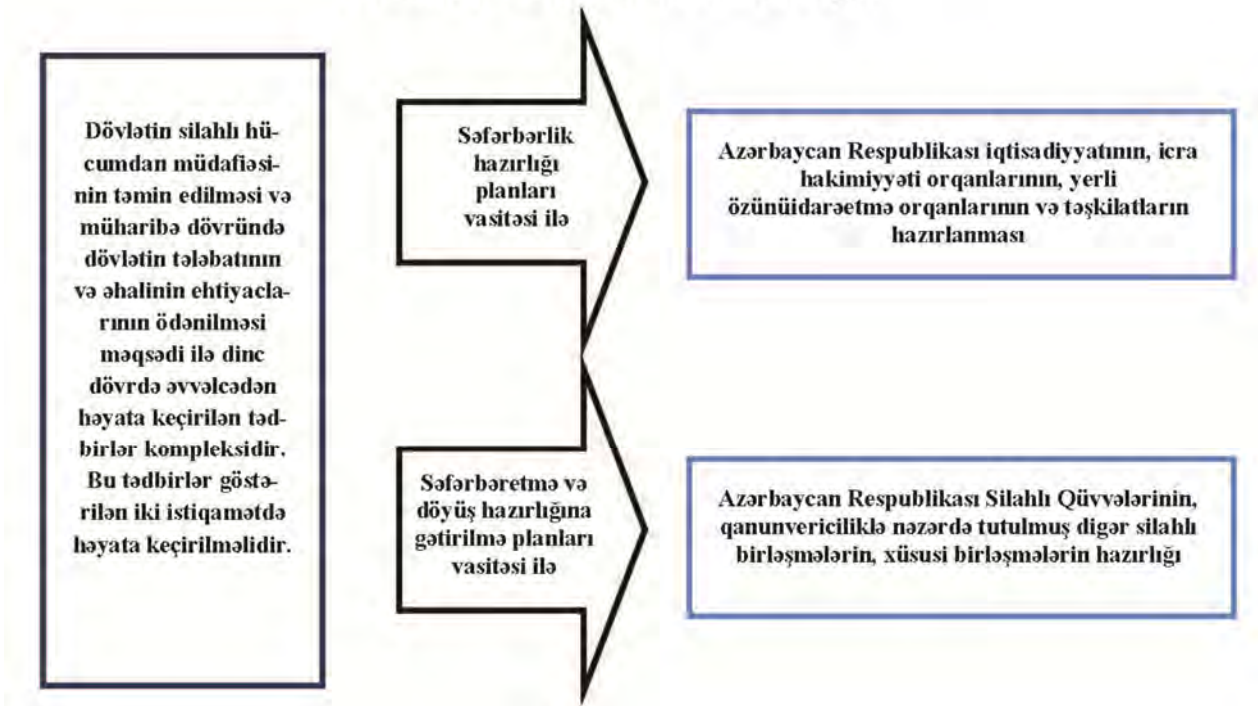
Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərin müstəqilliyinə qəsd vasitəsi kimi və beynəlxalq münaqişələrin həlli üsulu kimi müharibələri rədd edir və öz təhlükəsizliyini və müdafiəsini təmin etmək məqsədi ilə Silahlı Qüvvələr və başqa silahlı birləşmələr yaradır [1]. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası müdafiə və təhlükəsizlik sahəsində dövlət hakimiyyəti orqanlarının, o cümlədən qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətlərini müəyyən edir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 94-cü maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi fəvqəladə vəziyyət rejimi, hərbi vəziyyət rejimi, müdafiə və hərbi qulluq, təhlükəsizliyin əsasları məsələlərinə dair ümumi qaydaları müəyyən edir, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 95-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqdimatına əsasən Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin təsdiq edilməsi və onun icrasına nəzarət, Azərbaycan Respublikasının Hərbi Doktrinasının təsdiqi, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin təyinatı ilə bağlı olmayan vəzifələrin icrasına cəlb edilməsinə razılıq verilməsi, müharibə elan edilməsi və sülh bağlanmasına icazə verilməsi məsələlərini həll edir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 109-cu maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yuxarıda qeyd olunan məsələlərlə yanaşı, müvafiq olaraq müdafiə və təhlükəsizlik sahəsində milli qanunvericilik

kəsizlik sahəsində ümumi və qismən səfərbərlik elan edir, habelə səfərbərlik üzrə çağırılanları tərxis edir, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının müddətli hərbi xidmətə çağırılması və müddətli hərbi xidmətdə olan hərbi qulluqçuların ehtiyata buraxılması barədə qərarlar qəbul edir, fəvqəladə və hərbi vəziyyət elan edir.

Müdafiə və təhlükəsizlik sahəsində dövlət hakimiyyəti orqanlarının, təşkilatların və vətəndaşların səlahiyyətləri Respublikanın Konstitusiyası ilə yanaşı, “Müdafiə haqqında”, “Milli təhlükəsizlik haqqında”, “Azərbaycan Respublikasında səfərbərlik hazırlığı və səfərbərlik haqqında”, “Hərbi vəziyyət haqqında”, “Fəvqəladə vəziyyət haqqında” və digər Azərbaycan Respublikasının qanunlarında öz əksini tapmışdır.

Ölkə qanunvericiliyində müdafiə və təhlükəsizlik sahəsində dövlət orqanları və təşkilatların vəzifələri iki səviyyədə müəyyən olunmuşdur. Belə ki, “Azərbaycan Respublikasında səfərbərlik hazırlığı və səfərbərlik haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 1.0.1-ci və 4.3.5-ci maddələrinə əsasən ölkənin səfərbərlik hazırlığı şəkil 2-də təqdim edilmiş sxemə uyğun olaraq həyata keçirilir.

Ölkənin səfərbərlik hazırlığı:

Şəkil 2

Bununla yanaşı, “Müdafiə haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsində, Azərbaycan Respublikası Hərbi doktrinasının 35.3-cü bəndində dövlət orqanlarının, iqtisadiyyatın, əhalinin və ölkə ərazisinin müharibə dövründə fəaliyyətə hazırlanması Azərbaycan Respublikasının müdafiəsinin və müdafiə siyasətinin əsasını təşkil edən meyarlardandır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanlarının, iqtisadiyyatın, əhalinin və ölkə ərazisinin müharibə dövründə fəaliyyətə hazırlanması üzrə müdafiə siyasəti aşağıdakıları şərtləndirir:

- dövlət hakimiyyəti orqanlarının, yerli özünüidarəetmə orqanlarının və təşkilatların, iqtisadiyyatın və əhalinin müharibə dövründə fəaliyyət göstərməsi, ölkə ərazisinin müdafiəyə hazırlanması üçün səfərbərlik hazırlığının təmin edilməsi;
- ölkə iqtisadiyyatının səfərbərliyə və müharibə dövrü şəraitinə hazırlığı və bu dövrə keçirilməsi ilə bağlı səfərbərlik planlarının hazırlanması;
- müharibə dövründə dövlətin, Silahlı Qüvvələrin və başqa silahlı birləşmələrin tələbatının və əhalinin ehtiyaclarının ödənilməsi məqsədi ilə istehsal obyektlərinin yaradılması, inkişaf etdirilməsi və qorunub saxlanması;

– dövlət hakimiyyəti orqanlarının, yerli özünüidarəetmə orqanlarının və təşkilatların ehtiyat idarəetmə məntəqələrinin yaradılması və müharibə dövrü şəraitində fəaliyyətə hazırlanması [7].

Nəticə

Ölkə iqtisadiyyatının səfərbərliyi sistemi əsas konseptual məqamları və ölkənin müdafiə siyasətinin xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır.

İqtisadiyyatın səfərbərliyi proqramları səfərbərliyin geniş və möhkəm əsaslarının təmin edilməsi, sistemə və real şəkildə səfərbərliyin əsaslarında olan mümkün boşluqların (zəiflərin) müəyyən edilməsi, genişlənən hədəflərin mümkün qədər tez yerinə yetirilməsi, cari müdafiə proqramlarının təsiri olmadan və mülki iqtisadiyyat üçün əsassız çətinliklər yaratmadan qısa müddətdə mühüm materialların yığılımı ilə bağlı məqsədlərə nail olunması, müharibə dövründə fəaliyyətə imkan verən insan resurslarının çatışmazlığı üzrə tədbirləri özündə əksətdirən proqrama üstünlük verilməsi, sahibkarlıq və ictimai təşkilatların, ayrı-ayrı vətəndaşların hücum zamanı insan həyatının xilas edilməsi və mülkiyyətin məhvini azaldılmasına yönəlmiş fəaliyyət üzrə stimullaşdırılması kimi məsələləri nəzərə almalıdır.

Müdafiə və müharibə dövrü üçün Silahlı Qüvvələrin, dövlətin və əhalinin təmin olunması məqsədi ilə iqtisadiyyatın bütün istehsal resurslarının təşkil olunması və yönləndirilməsi üçün müharibə və fəvqəladə hallar dövründə iqtisadiyyatın fəaliyyət modeli mühüm hərbi və mülki məhsulların istehsalı və xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı məsələləri əhatə etməlidir.

Ölkənin milli qanunvericiliyi iqtisadiyyatın müharibə dövrü fəaliyyəti ilə bağlı hüquqi əsasları müəyyən edir.

Müharibə və fəvqəladə hallar dövründə ölkə iqtisadiyyatının fəaliyyəti aşağıdakı istiqamətdə təmin edilməlidir:

- iqtisadiyyatın, insan resurslarının, iqtisadi obyektlərin və idarəetmə sahəsinin dağıdıcı amillərin təsirindən mühafizəsi;
- məhsuldar qüvvələrin ölkə ərazisi üzrə rəşional yerləşdirilməsi və iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi;
- ölkə iqtisadiyyatının müharibə dövrü şəraitində fəaliyyətə hazırlığı;
- müharibə dövründə iqtisadi obyektlərin fəaliyyətinin davamlılığı və əhalinin yaşayışı üçün əhəmiyyətli dərəcədə zəruri olan obyektlərin qorunması (saxlanması);
- müharibə dövrünün əsas mənfə amillərinin təsiri nəticəsində ölkə iqtisadiyyatının obyektlərinin pozulmuş fəaliyyətinin bərpasına hazırlıq;
- müharibə dövrü şəraitində ölkə iqtisadiyyatının tənzimlənməsinin davamlılığının artırılması;
- mühüm hərbi təyinatlı məhsulların, strateji xammal, yanacaq, əhalinin həyat təminatı vasitələrinin, unikal və çatışmayan sənaye avadanlıqlarının, cihazların və s. ehtiyatlarının yaradılması.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.
2. “Müdafiə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
3. “Milli təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
4. “Azərbaycan Respublikasında səfərbərlik hazırlığı və səfərbərlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
5. “Hərbi vəziyyət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
6. “Fəvqəladə vəziyyət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
7. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 2010-cu il 8 iyun tarixli, 1029-IIIQR nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Hərbi doktrinası;
8. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 23 may tarixli, 2198 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Milli təhlükəsizlik konsepsiyası;
9. Baruch, Bernard M., American Industry in the war. A report of the war Industries Board, New York: Prentice-Hall, 1941.

10. W.P. Howlett. New Light Through Old Windows: A New Perspective on the British Economy in the Second World War. Economic History Department, London School of Economics.
11. Robert Higgs. Depression, War, and Cold War, Studies in Political Economy, Oxford-2006.
12. Броило Е.В. Управление экономической устойчивостью организаций сферы предпринимательства в условиях кризиса.
13. Яницкий О. Н. Массовая мобилизация: проблемы теории.
14. Воробьев Ю.Л. Мобилизационная подготовка экономики Российской Федерации. Учебник – М. 1997.

Аннотация

Концептуальные основы экономической мобилизации страны в период войны и в чрезвычайных ситуациях

Б.А.Мамедов, Р.А.Талыбов

В статье было исследовано теоретические основы экономической мобилизации страны в период войны и в чрезвычайных ситуациях, было изучено концептуальные и правовые вопросы государственной политики в этой области. В статье, с целью обоснования необходимости экономической мобилизации страны были проанализированы политические и правовые документы принятые в этой области. Вместе с тем, было исследовано вопросы о мобилизационного планирования, и принципы, формы и особенности экономической мобилизации страны.

Summary

Conceptual basics of the country's economic mobilization during the war and emergencies

B.A.Mammadov, R.A.Talibov

The paper covers theoretical basis of economic mobilization of the country during the war and emergencies; it was studied conceptual and legal issues of public policy in this area. The article, in order to justify the need for economic mobilization of the country was analyzed political and legal documents adopted in this area. At the same time, it examined the question of mobilization planning, principles, forms and features the country's economic mobilization.

*Hərbi təbabət
elmləri*

**NATO QOŞUNLARINDA APARILAN SANİTARİYA-EPİDEMİOLOJİ
KƏŞFİYYATIN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

F.T.Meybəliyev

Azərbaycan Dövlət Tibb Universitetinin Hərbi tibb fakültəsi

Açar sözlər: tibbi kəşfiyyat, əks-epidemik, ekoloji, sağlamlıq

Ключевые слова: медицинская разведка, противоэпидемический, экологический, здоровье

Keywords: medical reconnaissance, antiepidemic, ecological, health

Xülasə: məqalədə NATO qoşunlarında aparılan sanitariya-epidemioloji kəşfiyyatın bəzi xüsusiyyətləri analiz edilir, Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində hərbi qulluqçuların sağlamlığın mühafizəsində tövsiyələrə yer verilir.

Sanitariya-epidemioloji kəşfiyyat (SEK)– tibbi kəşfiyyatın tərkib hissəsi kimi hər növ yerdəyişmə zamanı qoşunlara yoluxucu xəstəliklərin gətirilə bilməsi barədə, hərəkət yollarında sanitariya-epidemioloji vəziyyəti haqqında ardıcıl və vaxtli-vaxtında dürüst məlumatların toplanmasıdır. SEK bilavasitə epidemik şəraitin dəyişməsi ilə bağlı olduğundan, şəxsi heyət arasında yoluxucu xəstəliklərin yayılma ehtimalının müəyyənəndirilməsi zəruridir. SEK operativ-taktiki vəziyyətin dəyişməsindən, hərbi əməliyyatların gedişindən, iqlim, relyef şəraitindən müxtəlifliyindən asılı olmadan aparılır və yoluxucu xəstəliklərə qarşı qabaqlayıcı tədbirlər görmək, əks-epidemik tədbirlərin səmərəliliyini artırmaq məqsədi daşıyır.

NATO qoşunlarının mobil olması, dünyanın istənilən bölgəsində hərbi əməliyyatları aparmağa hazır olmaları hamıya bəllidir. Onlar tibbi kəşfiyyata mühüm yer ayrılır və əməliyyatların olub-olmamasından asılı olmayaraq kəşfiyyat tədbirlərini bütün ölkələr miqyasında aparırlar. ABŞ-da tibbi kəşfiyyata cavabdeh vaxtilə Silahlı Qüvvələrin Tibbi Kəşfiyyat (intellektual) Mərkəzi (*Armed Forces Medical Intelligence Center (AFMIC)*), hazırda Milli Tibbi Kəşfiyyat (intellektual) Mərkəzi (MTKM) (*National Center for Medical Intelligence (NCMI)*) adlanan qurum olub, ABŞ-ın Müdafiə Departamentinin Müdafiə Kəşfiyyat İdarəsinin tərkib hissəsi sayılır. MTKM ABŞ Merilend ştatının Fort Detrik məntəqəsində yerləşir, qlobal səhiyyə problemlərinin tam diapazonunu izləmək və qiymətləndirmək, hərbi qulluqçuların, həm də mülki əhəlinin sağlamlığına mənfi təsir edən amillərə nəzarət və təhlil etmək təyinatlıdır [1,2].

MTKM-in formalaşması II Dünya müharibəsi ilə bağlıdır. Əvvəllər o, ABŞ Silahlı Qüvvələrinin Cərrahi Ofisin tərkibində tibbi kəşfiyyat bölməsi kimi fəaliyyət göstərmiş, sağlamlıq və sanitariya sahələrində əldə edilmiş məlumatlar Döyüş Strateji Nəzarət Departamentinin planlarının tərtibatında istifadə olunmuşdur. 1963-cü ildə tibbi kəşfiyyat bölməsi Müdafiə Kəşfiyyat İdarəsinin divizionu kimi “soyuq müharibə” illərində təkmilləşdirilmiş, şaxələndirilmiş, lakin 1970-ci illərdə Vyetnam sindromunun təsirindən böyük ixtisarlara məruz qalmışdır. Göstərilən qurumun əhəmiyyətini nəzərə alaraq, SQ Cərrahi Ofisi onun ABŞ-ın SQ Tibbi Kəşfiyyat və İnformasiya Agentliyinə (*United States Army Medical Intelligence and Information Agency (USAMİIA)*) çevrilməsinə kömək etmişdir. USAMİIA 1979-cu ildən Fort Detrikdə yerləşməklə, 1982-ci ildən Silahlı Qüvvələrin Tibbi Kəşfiyyat Mərkəzi (AFMIC) adını almış, ABŞ Konqresinin göstərişi ilə 1992-ci ildə yenidən Müdafiə Kəşfiyyat İdarəsinin nəzdinə qaytarılmışdır. 2008-ci il iyulun 2-dən rəsmi olaraq Milli Tibbi Kəşfiyyat Mərkəzi şəklində fəaliyyət göstərir [3,4,5].

MTKM bir təminat və iki əlahiddə diviziondan (Epidemiologiya və Ekologiya, Tibbi Təminat) ibarətdir. Hər əlahiddə divizionunda olan iki komanda aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

Ekoloji Sağlamlıq üzrə:

– sağlamlığa və ya döyüş qabiliyyətinə mənfi təsir edən ətraf mühitin mikrobioloji və kimyəvi çirklənməsi, sənaye toksiki və radioloji qəzaları, terror hadisələrində və müharibə vaxtı ekoloji risklərin identifikasiyası və qiymətləndirilməsi;

– digər ölkələrin ekoloji sağlamlıq problemləri və tendensiyalarının milli ekoloji təhlükəsizlik siyasəti çərçivəsində qiymətləndirilməsi;

Epidemiologiya üzrə:

– əməliyyatların effektivliyinə, qoşunların döyüş qabiliyyətinə, hərbi qulluqçuların sağlamlığına təsir göstərən yoluxucu xəstəliklərin risk səviyyələrinin identifikasiyası, qiymətləndirilməsi və nəticələrin sənədləşdirilməsi;

– xarici ölkələrdə əməliyyatlar aparən qoşun hissələrini təbii yolla baş verən epidemiyalar haqda xəbərdar etmək;

Bioloji elmlər və biotexnologiya üzrə:

– xaricdə hazırlanmış və tətbiq edilmiş hərbi tibbi əhəmiyyətli biotibbi və biotexnoloji kəşflərin qiymətləndirilməsi;

– xarici mülki və hərbi ərzaçılıq sənayesi imkanlarının qiymətləndirilməsi;

– xarici ölkələrdə nüvə, bioloji və kimyəvi silahdan müdafiə üçün tibbi, elmi və texnoloji kəşflərin qiymətləndirilməsi;

– fəvqəladə texnoloji vəziyyətlərin qarşısının alınması təcrübəsinin öyrənilməsi;

– iki təyinatlı avadanlıq və texnologiyaların yayılmasının qarşısının alınması;

Tibbi bacarıqlar üzrə:

– xarici ölkələrdə hərbi və mülki tibbi imkanlarının, o cümlədən müalicənin səviyyəsinin qiymətləndirilməsi;

– təchizatın və təminatın, tibbi heyətin hazırlığının, fəvqəladə hallarda aparılan tədbirlərin, tibbi, ərzaçılıq sənayelərinin potensialının qiymətləndirilməsi;

– bütün müalicə üsulları, tibbi təhsil, ərzaçılıq, elmi tədqiqatlar və nailiyyətlərin vahid məlumat bazasında saxlanılması və təkmilləşdirilməsi.

Ölkədə hər hansı bir infeksiya xəstəliyinə yoluxmaq riskinin qiymətləndirilməsi üçün MTKM müasir metodologiyadan istifadə edir. Xəstəliklər 4 səviyyədə təsnifat edilir: çox yüksək, yüksək, orta və aşağı riskli [6]. Metodologiyada diqqət yetirilir:

– əsas hipotezlər;

– potensial hərbi əhəmiyyətli xəstəliklərin ayırd edilməsi;

– fərdi yoluxma riskinin qiymətləndirilməsi;

– sirayət mexanizmindən asılı olaraq yoluxma riskinin səviyyəsinin müəyyənəşdirilməsi;

Potensial hərbi əhəmiyyətli xəstəlikləri ayırd etmək üçün ABŞ qoşunlarında döyüş əməliyyatlarını çətinləşdirən və ya sporadik hallarda baş verərək ağır gedişətli xəstəliklərin riski qiymətləndirilir.

Fərdi yoluxma riskinin qiymətləndirilməsi 5 əsas göstərici ilə müəyyənəşdirilir:

1. Xəstəliklərin maksimal gözlənilən faizi

2. Endemikliyin səviyyəsi

3. ABŞ ordusunun şəxsi heyəti arasında potensial xəstələnmə səviyyəsi

4. Xəstəliyin tipik ağırlıq səviyyəsi

5. Risk səviyyəsi (inteqral göstərici)

Xəstəliklərin maksimal gözlənilən faizi təcrübədə təsvir olunan konkret nozologiya üçün xas olan xəstələnmə səviyyəsindən asılıdır və ayda 100%, 50%, 11-50%, 1-10%, < 1%, < 0,1% rəqəmlərlə göstərilir [6].

Endemiklik – yüksək, orta, aşağı, sporadik, epidemik potensialı olan sporadik (arboviruslar üçün) və ərazi üçün məlum olmayan kimi göstərilir. ABŞ ordusunun şəxsi heyəti arasında potensial xəstələnmə səviyyəsi hərbi birləşmələrin konkret yerləşdiyi regionu nəzərə almaqla qiymətləndirilir.

Xəstəliyin tipik ağırlıq səviyyəsi dörd variantla qiymətləndirilə bilər:

– yüngül (72 saatdan çox davam etməyən, hospitalizasiyaya ehtiyac olmayan)

– orta-ağır (1–7 gün stasionar və ya ambulator müalicə tələb olunan)

– ağır (7 gündən çox hospitalizasiya, adətən, evakuasiyası tələb olunan)

– çox ağır (intensiv və ya yüksək ixtisaslaşdırılmış müalicə tələb olunan, xroniki hala keçən, ölümlə nəticələnən və ya gələcəkdə nəticəsi ölüm olan (QİÇS)).

Risk səviyyəsi – potensial xəstələnmə səviyyəsinin və xəstəliyin ağırlıq səviyyəsinin inteqral göstəricisi olub, yüksək, orta, aşağı və riski olmayan kimi qiymətləndirilir.

Sirayət mexanizmindən asılı olaraq yoluxma riskinin səviyyəsinin müəyyənəşdirilməsi xəstəlikləri yoluxma yolları üzrə qruplaşdırmaq (qida, su qəbulu, transmissiv, cinsi, torpaq və su ilə təmas,

aerozol, birbaşa insanlarla və heyvanlarla təmas) və hər bir xəstəliyin qrup daxilində risk dərəcəsini təyin etməkdir (>50%, 11-50%, 1-10%, və s.).

Ekoloji Sağlamlıq Risklərinin Qiymətləndirilməsi (*The Environmental Health Risk Assessment (EHRA)*) tibbi planlaşdırmada və qərar qəbul etmədə kömək edən, döyüş əməliyyatları aparan qüvvələrin sağlamlığına təsir edən ekoloji faktorların qiymətləndirilməsidir. Ekoloji çirkləndiricilərin şəxsi həyatın sağlamlığına mənfi təsirinin öyrənilməsi üçün standart metodologiyanın tətbiqinin məhdudluğu nəzərə alınaraq, qiymətləndirilmə topoqrafiya, iqlim, ətraf mühitin – havanın, qidanın, torpağın, suyun çirklənməsi, təhlükəli bitkilər və heyvanlar haqqında məlumatlardan istifadə etməklə aparılır [6].

Tibbi kəşfiyyatda yerli səhiyyə obyektlərinin mövcudluğu və onların imkanlarından istifadə etmək məsələsi vacib yer tutur. Burada ABŞ standartları ilə müqayisə, tibbi yardımın həcmi və keyfiyyəti, tibbi təchizatın və yerli əczaçılıq məhsullarının tətbiqi, qan bankının etibarlılığı, tibb yardımının qüvvələri, avadanlıqları və digər ictimai amillər haqqında məlumatlar toplanılır.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə almaqla hərbi qulluqçuların sağlamlığının mühafizəsində konkret ərazi üçün tövsiyələr hazırlanır (*Force Health Protection (FHP) Recommendations*).

Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin birləşmə və hərbi hissələrində NATO-nun SEK-inin təşkilində tətbiq edilən bəzi müasir metodologiya və standartlarından yerli şərait, operativ-taktiki vəziyyət, tibbi təminat və təchizat nəzərə alınmaqla elmi əsaslar üzrə istifadə edilməsi qoşunların döyüş qabiliyyətinin yüksəldilməsinə öz təsirini göstərə bilər.

Ədəbiyyat

1. DoD Instruction 6420.01, "National Center for Medical Intelligence (NCMI)", March 20, 2009,
2. Matthew Watson: "DIA Establishes National Center for Medical Intelligence", July 11, 2008
3. Robert L. Bolin: Army Technical Intelligence Chronology, Chapter 4: Official Documents, University of Nebraska-Lincoln, Lincoln, Neb., March, 2005.
4. Jeffrey T. Richelson: The U.S. Intelligence Community, Boulder, Colo.: Westview Press, 1999, p. 62.
5. Colonel Anthony M. Rizzo, Director, National Center for Medical Intelligence: "Meeting Emerging and Constantly Changing Health Threats with a Central Point of Information and Intelligence", Military Medical/CBRN Technology, 2008 Volume: 12 Issue: 5 (August),
6. Medical environmental disease intelligence and countermeasures, June, 2006

Аннотация

Некоторые особенности санитарно-эпидемиологической разведки в войсках НАТО Ф.Т.Мейбалиев

В статье анализируются некоторые особенности санитарно-эпидемиологической разведки, проводимой в войсках НАТО.

Summary

Some peculiarities of sanitary antiepidemic reconnaissance in NATO troops F.T.Meybaliev

In the paper, some peculiarities sanitary antiepidemic reconnaissance in NATO troops are studied.

**HOSPİTALDANKƏNAR PNEVMONİYA VƏ KƏSKİN RESPIRATOR
VİRUS İNFEKSİYASI. OXŞAR KLİNİKİ PROBLEMƏ BİRGƏ BAXIŞ**

S.Y.Məmmədov, R.R. Möhsünov

Azərbaycan Dövlət Tibb Universitetinin Hərbi tibb fakültəsi

Açar söz: pnevmoniya, virus infeksiyası, kəskin respirator xəstəliyi, antibiotiklər

Ключевые слова: пневмония, вирусная инфекция, остро респираторное заболевание, антибиотики

Keywords: pneumonia, viral infection, acute respiratory disease, antibiotic

Xülasə: məqalədə KRX və KRXVI-yə ciddi xəstəliklər kimi baxılır. Onlara səthi yanaşması pnevmoniyanın ciddi formalarına gətirib çıxarda bilər. Oxşar klinik problemlərə birgə yanaşması analiz edilib.

Kəskin respirator xəstəliklər (KRX) çağdaş dünyəmizdə də dünya səhiyyəsinin aktual problemi olaraq qalır. Rastgəlmə tezliyinə görə bütün xəstəliklər arasında öncül yerdə duran respirator xəstəliklərin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edən kəskin respirator virus infeksiyası (KRVİ-qrip) digər infeksiyon xəstəliklərdən sayca üstünlük təşkil etməklə, zabitlər və əsgərlər arasında da rast gəlinən tənəffüs yollarının xəstəlikləri strukturunda birinci yeri tutur və hərbi hissə arealında xəstəliyə görə həkimə müraciətlərin əsas hissəsini təşkil edir. Aparılan tədqiqatların nəticəsinə görə KRVİ infeksiyon xəstəliklərin 90%-ni, ümumi xəstəliklərin isə 70%-ni təşkil edir. Demək olar ki, hər il təkrarlanan qrip epidemiyaları kükrəyiş vaxtına görə virus və digər etiologiyalı pnevmoniya ilə daha çox xəstələnmə dövrünə uyğun vaxtda baş verir və kliniki olaraq hər iki patologiya bir o qədər də fərqlənməyən simptom kompleksə – oxşar kliniki gedişə malik olur. Stasionara göndərilən xəstələr arasında KPX 51,8%, terapevtik patologiyalar 22,7%, qrip 15,6%, digər infeksiyalar 9,9% təşkil edir. Bu xəstəliyin bakterial ağırlaşmaları kimi kəskin sinusiti, orbital ağırlaşmaları (orbital fleqmonalar, periostit və s.), pnevmoniyaları, bronxiolitləri, kəllədaxili ağırlaşmaları (baş beyin absesi, venoz sinusların trombozu) və başqalarını göstərmək olar. İl ərzində tənəffüs sistemi xəstəlikləri səbəbindən letal sonluq 100 min əhaliyə 56 nəfər (bədxassəli şişlərdən, ürək-damar patologiyalarından, travmalardan sonrakı yeri tutur) olduğu halda, yalnız pnevmoniyalar zamanı letallıq 100 min əhaliyə 23,0 nəfərə çatır. Böyüklər arasında stasionarda olan pnevmoniyalardan letallıq il ərzində 3,59 (ürək-damar xəstələri üçün 2,81, travmalar üçün 2,33, bədxassəli şişlər üçün 2,42), bütün siniflərin xəstəlikləri üçün orta göstərici 1,06 cuvarındadır. Kəskin respirator xəstəliklərin ağırlaşmaları arasında da qripoz pnevmoniyalar rastgəlmə tezliyinə görə aparıcı mövqelərdə durur. Qrip epidemiyalarının və virusmənşəli pnevmoniyaların etioloji səbəbi, adətən, A və B virus tipləri olur. C tip qrip virusu epidemiyalar törətmir, lakin lokal və sporadik xəstəlik hallarının səbəbi ola bilər. Epidemiyalar payız-qış mövsümlərində baş verir ki, bu dövrlərdə də pnevmoniya ilə xəstələnmə halları daha çox müşahidə olunur. Zaman keçdikcə ətraf mühitin və makromikroorqanizmlərin qarşılıqlı münasibətlərindən və bir sıra amillərin təsirindən asılı olaraq qrip viruslarının genetik strukturları müntəzəm olaraq dəyişikliyə uğrayır. Bu dəyişkənliyin nəticəsində virusun yeni, mövcud dərman preparatlarına davamlı ştamları əmələ gəlir. İnsanların yeni əmələ gələn mutasion viruslara qarşı immun defisiti müşahidə edilir. Bu isə modifikasiyalı və ağırlaşmalarla müşayiət olunan kliniki gedişli xəstələnmə hallarının yeni-yeni kükrəyişinə (epidemiyalarla baş verməsinə) və geniş arealda yayılmasına və bəzən də pandemiyalara səbəb olur. Oxşar kliniki gediş daha çox ağciyər və ağciyərdənkənar fəsadlarla müşayiət olunan virus və digər mənşəli pnevmoniyaların qripdən vaxtında diferensasiya edilib, adekvat müalicə aparılması zərurətini yaradır. Qripoz pnevmoniyaların üç tipi ayırd edilir. I tip xəstəliyin ilk iki günündə inkişaf edir və virus (H1N1) etiologiyalı olur. II tip zamanı pnevmoniya xəstəliyin I həftəsinin sonu, II həftənin başlanğıcında inkişaf edir və iltihabın bakterial-virus etiologiyalı olması ilə fərqlənir, bakterial törədicilər – *Streptococcus pneumoniae*, *Staphylococcus aureus* və b. ola bilər. III tip pnevmoniyalar xəstəliyin 14-cü günündən sonrakı dövrdə əmələ gəlir və törədicilər, adətən, qrammənfi mikroorqanizmlər olur.

KRX (KRVİ-nin) və virusmənşəli pnevmoniyaların kliniki gedişi çox oxşardır və hər iki patoloji hal bir neçə sindromun – ümumi intoksikasiya (hərərətə yüksəlməsi, üşütmə, titrətmə, zəiflik, tərləmə,

baş ağrısı, əzələ ağrısı, febril qıcolmalar, işıqdan qorxma, ürəkbulanma, qusma), tənəffüs yollarının müxtəlif səviyyələrdə zədələnmə (rinit, faringit, tonzillit), səsin batması (laringit), öskürək (traxeit) və qıcıqlanma əlamətləri, eləcə də, kataral (tənəffüs yollarının selikli qişasının hiperemiyası, ödemə və patoloji hipersekresiyası) və digər orqanların (limfadenit, qaraciyərin böyüməsi, konyuktivit, ekzantema, miokardın, sinirlərin və s. zədələnməsi) prosesə qoşulma simptomlarının kombinasiyası ilə səciyyələnir.

KRVİ-nin inkubasiya dövrü bir neçə saatdan beş günə qədər çəkə bilər və adətən, kliniki olaraq kəskin başlayır. Xəstəliyin ağırlığı makroorqanizmin ümumi sağlamlıq statusundan, xəstənin yaşından, orqanizmin ümumi reaktivliyindən, mikroorqanizmin tipindən, virulentliyindən və invaziya tipinə qarşı xəstədə immunitetin olub-olmamasından asılıdır. Qrip xəstəliyi zamanı intoksikasiya simptomları digər bakterial etiologiyalı KRX-lərə nisbətən daha qabarıq və kəskin şəkildə qeyd olunur. Qripin yüngül formasında (xəstəliyin silinmiş və subklinik formaları daxil olmaqla) bədən hərəkəti normal qala bilər və ya 38°C -dən yuxarı qalxmır, intoksikasiya simptomları zəif dərəcədə ifadə olunur və ya olmur. Orta ağır formalı qriplər zamanı bədən hərəkəti $38,5^{\circ}\text{C}$ -yə qədər qalxır və xəstəliyin klassik klinikası müşahidə edilir. Qripin ağır formasında bədən hərəkəti 40°C -yə qalxır. Qabarıq intoksikasiya simptomları ilə bərabər ensefalopatiya əlamətləri (psixotik vəziyyətlər, qıcolmalar, hallüsinasiyalar-qarabasmalar), damar zədələnmələri (burun qanaxmaları, skleranın inyeksiyalaşması, yumşaq damaqda nöqtəvi qansızmalar) və qusma əmələ gəlir. Hipertoksik formalı qripdə yuxarıda qeyd olunan əlamətlərdən başqa, davamlı hipertermik sindrom, meningizm (beynin yumşaq qişalarının iltihabını təsdiqləyən əlamətlər olmadığı halda, tək-tək və ya kombinə olunmuş meningeal əlamətlərin olması), uşaqlarda ensefalopatiya simptomları ilə bərabər hemodinamik pozğunluqların olması, hemorragik ödem sindromu, müxtəlif dərəcəli tənəffüs çatışmazlığı və ayrı-ayrı xəstələrdə beyin ödemə əlamətləri qeyd edilə bilər [1].

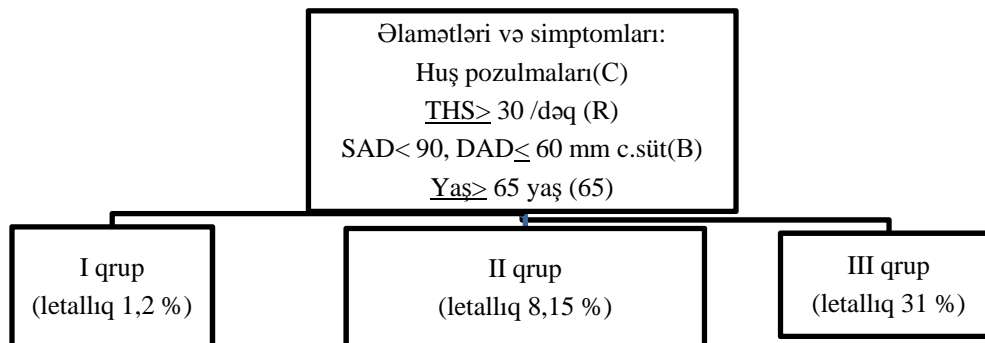
Pnevmoniyalar diaqnostikasında "*qızıl standart*" kimi kəskin başlama, qızdırma, öskürək (başlanğıcda quru, sonradan az bəlgəmli), ağciyər toxumalarında infiltrasiyanın aşkarlanması, plevral ağrıları və təngnəfəslik mühüm yer tutur. Yaşlılar və immuniteti aşağı olanlar arasında isə fərqli olaraq qızdırmanın zəif olması və ya olmaması, zəiflik, tərləmə, huş pozulmaları, qarında ağrılar xarakterikdir. "Atipik" törədicilər (*Mycoplasma pneumoniae*, *Chlamydia pneumoniae*) olduqda isə pnevmoniya üçün yüngül, bəzən residivli gediş, aramsız quru öskürək, distoniya, mialgiya, baş ağrıları səciyyəvidir. Diferensasiya məqsədi ilə pnevmoniyalar zamanı leykoformula göstərilməklə qanın ümumi analizi poliklinikalarda 1-ci və 7–10-cu sutkada, sonra isə göstəriş olduqda aparılır. Stasionarda isə hospitallaşmanın 2-ci saatında, sonra isə 2–3-cü sutkada və müalicənin sonunda aparılması məsləhət görülür. 2 proyeksiyada (ön və yan) döş qəfəsi orqanlarının rentgenoqrafiyası birinci sutka və dinamikada aparılır. Mütləq analizlərdən biri də bəlgəmin əkilməsidir. Qanın ümumi analizində leykositozun $10-12 \times 10^9/l$ -dən çox olması, leykoformulanın sola meyilliliyi, həmçinin toksiki dənəli neytrofillərin olması bakterial infeksiya şübhəsinə dəlalət edir, leykopeniyanın $4 \times 10^9/l$ -dən aşağı olması, yaxud leykositozun $25 \times 10^9/l$ -dən çox olması mənfi proqnostik əlamət kimi qiymətləndirilir. Müalicənin effektivində EÇS-nin qiymətləndirilməsi məqsədə uyğun hesab edilmir. Belə ki, bakterial infeksiyalarda EÇS-nin normaya düşməsi hospital daxili pnevmoniyalarda müalicədən uzun müddət keçdikdən sonra ola bilər. Müasir təbabətdə pnevmoniyaların diaqnostikasında torakal kompüter-tomografik müayinəyə göstəriş kimi, ağciyərlərdə rentgenoloji dəyişikliyi olmayan aydın kliniki pnevmoniyaları, rentgenoloji müayinə zamanı pnevmoniyaya uyğun olmayan kölgəliklərin olmasını (obtürasion atelektaz, ağciyər arteriyasının tromboemboliyası fonunda ağciyər infarktı, ağciyər absesi və s.), residivləşən pnevmoniyaları (infiltrativ dəyişikliklər eyni yerdə aşkarlanarsa), həmçinin uzun müddət davam edən (sürəkli) pnevmoniyalarda ağciyər toxumasında infiltrativ dəyişikliklərin 4 həftədən artıq davam etməsi hallarını və ağır pnevmoniyaların diaqnostikasını göstərmək olar. Pnevmoniyalar zamanı əlavə laborator-instrumental müayinələr kimi biokimyəvi analizlər (sidik cövhəri, kreatinin, şəkər, ümumi zülal, kalium, natrium və s.), "**kəskin faza testləri**" (xroniki somatik xəstəliyi olan pasiyentlərdə, qeyri-bakterial infeksiyaların diferensial diaqnostikasında), EKQ (yanaşı kardiovaskulyar patologiyaların müəyyən edilməsi, nəticəyə təsir edən amillərin və dərmanlara məhdudiyət yaradan dəyişikliklərin aşkarlanması) "interval QT", pulsoksimetriya (($\text{SaO}_2 < 90\%$ -oksigenlə müalicəyə ehtiyacı olan ağır gedişli kriteriyalarda), plevral mayenin müayinəsi və s. aparılır [4].

A/H1N1 tip qripli xəstələrdə virus və bakterial-virus mənşəli pnevmoniyaların diaqnostik alqoritmi:

Göstəricilər	Virus pnevmoniyaları	Bakterial-virus pnevmoniyaları
Virusoloji test	+++	++
Qızdırma	Xarakterdir	Çox vaxt ⁰ sonrakı dövrdə düşməsi
Tənəffüs yollarının kulturası	Adi	Çox vaxt <i>S. pneumoniae</i> , <i>S.aureus</i>
Rentgenoloji dəyişikliklər	Diffuz	İnfiltrasiya pay səviyyəsində
Qanda leykositlər	Norma/ normadan aşağı	Yüksəlidir
Təngnəfəsliyin başlaması	İlk 1-2 gün	4-7 gündən sonra

[Wright S.N. Engl. S.Med.2009; 361; e112]

AĞIR GEDİŞLİ PNEVMONİYALARIN GÖSTƏRİCİLƏRİ:
(CRB-65-şkala BTS)

Kriteriyalar	Yüngül	Orta ağır	Ağır
THS	< 24	24-30	> 30
ÜVS, dəq	< 90	90-125	> 125
TEMPERATUR	≤ 38 ⁰ C	38-39 ⁰ C	> 39 ⁰ C
PLEVRAL MAYE	Xarakterik deyil	Ekfuziya tələb olunmur	Ekfuziya tələb olunur
Ağciyər destruksiyası	Xarakter deyil	Ola bilər	
Zədələnmə sahəsi	Birtərəfli və seqment səviyyəsində	Birtərəfli və pay səviyyəsində	> 1paydan böyük/ikitarəfli

I qrup: ambulator müalicə; II qrup: müşahidə və stasionar qiymətləndirilmə; III qrup: ÜRİT təxirəsalınmaz hospitalizasiya

HOSPİTALDANKƏNAR PNEVMONİYALARIN MÜALİCƏ ALQORİTMİ:

Pnevmoniyalar zamanı aparılan müalicənin effektivliyinin ilkin kriteriyaları (2-3gün) kimi temperaturun ≤37,5⁰C-dən aşağı olmasını, intoksikasiyanın azalmasını, yaranmış tənəffüs çatışmazlığının azalmasını (dəqiqəyə THS ≤ 20) götürmək olar. Lakin bu kriteriyalardan ən azı birinin olması mütləq hesab edilir

Xəstəxanadankənar pnevmaniya zamanı nəyi etmək olmaz! Preparat seçimi:

TƏYİNAT	QEYDLƏR
GENTAMİSİN	Aminoqlikozidlər " <i>Streptococcus pneu-moniae</i> , <i>Mycoplasma pneumniae</i> və <i>Chlamydophila pneumoniae</i> "-ya qarşı aktiv deyillər. Gentamisin bronx-ağciyər toxumasında zəif konsentrasiya yaradır
AMPİSİLLİN (daxilə)	Preparatın mənimsənilmə səviyyəsi (40%) amoksosiklinlə müqayisədə zəifdir (75-93%).
AMOKSOSİKLİN / OKSASİKLİN KOMBİNƏLUNMUŞ PREPARAT	Tərkibdə dozaların uyğunsuzluğu müəyyən edilir. Belə ki, amoksosiklinin miqdarı müalicəvi dozadan aşağıdır. Parenteral yeridilən zaman terapevtik effekt əldə etmək üçün amoksosiklin 16 qr, oksasiklin ≥8 qr/sut. dozada olmalıdır. Bu isə amoksosiklinin sutkalıq dozasından artıq (12 qr) olur. Digər tərəfdən, oksasiklin " <i>Streptococcus pneumoniae</i> "-ya zəif, " <i>Hemofilis Influenzae</i> "-ya isə praktiki olaraq heç təsir etmir.
I NƏSİL SEFALOSPORİNLƏR (SEFAZOLİN, SEFALOKSİN)	" <i>Hemofilis influenzae</i> "-ya təsir etmir, antipnevmonokokk aktivliyinə görə penisillindən geri qalır.
II NƏSİL FTORXİNOLON PREPARATLARI	" <i>Streptococcus pneumoniae</i> "-ya qarşı zəif fəaldır. Bu səbəbdən xəstəxanadan xaric pnevmoniyaların empirik müalicəsi zamanı kliniki effektin olmaması ehtimalı daha yüksək olur.

HOSPİTALİZASİYA OLUNMUŞ XƏSTƏLƏRDƏ AĞIR GEDİŞLİ HOSPİTALDAN KƏNAR
PNEVMONİYALARIN MÜALİCƏ PRİNSİPLƏRİ

Seçim peraparatu kimi qorunan penisillinlər (amoksosiklin/klovulanat), III nəsil sefalosporinlər (sefotaksim, seftriakson) və yaxud IV nəsildən olan sefepim parenteral yolla və onların mütləq şəkildə makrolidlərlə (azitromisin, klaritromisin) kombinasiyası tətbiq edilməlidir. Alternativ preparatlar olaraq isə parenteral “respirator” ftorxinolon preparatları (levoflaksazin, moksiflaksazin) III nəsil sefalosporinlərlə birlikdə tətbiqini daha məqsədəuyğun hesab edilir. Ağır və çox ağır pnevmoniyaların start müalicəsində buraxılan səhvlər:seftriakson və sefotaksimlə monoterapiya (potensial törədiciləri tam əhatə etmir və xüsusən, “*L. Pneumophila*” törədicisinə);ampisillinlə monoterapiya (“*enterobakteriya, stafilakoccus aureus*” və digər mənşəli hospitaldankənar ağır pnevmoniyaların potensial törədicilərinin tam spektrini əhatə etmir); göy-yaşıl irin çöpləri əleyhinə III nəsil sefalosporinlər (“*streptococcus pneumoniae*” törədicisinə qarşı effektivliyinə görə sefotaksim və seftriaksondan zəifdir, “*pseudomonas aeruginosa*” ilə törənən infeksiyaya şübhə olduqda tətbiqi daha məqsədəmüvafiqdir); antibiotiklərin əzələdaxili və xüsusən də peroral tətbiqi zamanı preparatın qan dövrəni sisteminə absorbsiya sürəti və dərəcəsinin aşağı olması. Qeyri-effektivliyin səbəbləri kimi yanaşı somatik patologiyanın olması, yerli səbəblər (şişin endobronxial inkişafı, yad cismin aspirasiyası) ağırlaşmış gediş proqnostik yaxşı olmayan amillərin olması, pnevmoniyaya səhv diaqnozun qoyulması və s. səbəb ola bilər [3].

XƏSTƏXANADAN KƏNAR PNEVMONİYANIN AĞIRLAŞMAMIŞ GEDİŞİ ZAMANI
ANTİBAKTERİAL MÜALİCƏNİN DAYANDIRILMASI MEYARLARI:

- bədən temperaturunun 48–72 saat ərzində $+37,5$ °C-dən az olması;
- ürək yığılmalarının sayının bir dəqiqə ərzində 100 və 100-dən az olması;
- tənəffüs hərəkətinin sayının bir dəqiqədə 24 və 24-dən az olması;
- arterial təzyiqin sistolik göstəricisinin 90 və 90 mm.c.süt.-dan yüksək olması;
- saturasiya $O_2 \geq 90\%$ və yaxud $paO_2 \geq 60$ adi otaq havasında tənəffüs zamanı;
- irinli bəlgəmin olmaması;
- digər simptomlarda müsbət dinamikanın izlənməsi və xəstəliyin kliniki gedişatında qeyri- stabilliyin müşahidə edilməsi;
- leykositlərin qanda miqdarının $< 10 \times 10^9 / l$, s.n. neytrofillərin $< 80\%$, cavan formaların $< 6\%$ olması;
- rentgenoqramda mənfi dinamikanın izlənməməsi.

Xəstəxanadankənar pnevmoniyaların hospitalizasiyaya mütləq göstərişləri kimi ağır və orta ağırlıqlı pnevmoniyanın əlamətlərinin varlığını, başlanğıc antibiotikoterapiyanın qeyri-effektivliyini, ambulator-poliklinika şəraitində həkim göstərişlərinin tamamilə yerinə yetirilməsi və adekvat qulluğun mümkünsüzlüyü hallarını, nisbi göstərişlərə isə 60-dan yuxarı yaş, ağır yanaşı xəstəliklərin (AXOX, şəkərli diabet, xroniki böyrək və qaraciyər çatışmazlığı, xroniki ürək çatışmazlığı, xroniki alkoqolizm, narkomaniya, kəskin bədən çəkisi defisiti, serebrovaskulyar xəstəliklər), hamiləlik, pasiyentin və ya ailə üzvlərinin arzusunu və s.-ni göstərmək olar.

XƏSTƏXANADAN KƏNAR PNEVMONİYALARIN MÜALİCƏSİNİN KEYFİYYƏT
GÖSTƏRİCİLƏRİ

1. Kliniki simptomatika ilə hospitalizasiya olunmuş XK pnevmoniyalı bütün xəstələrə rentgenoqrafiya müayinəsinin aparılması; 2. Hospitalizasiya olunmuş bütün xəstələrə antibakterial müalicəyə başlamazdan öncə bəlgəmin bakterioloji müayinəsi təyin edilməlidir (ağır xəstələrdə isə əlavə olaraq qanın müayinəsi aparılır); 3. Antibakterial müalicə hospitalizasiyadan sonra ilk 4 saat ərzində başlanmalıdır; 4. İlkin antibakterial müalicə milli metodik məsləhətlərə standart müalicə proqramına uyğun seçilməlidir; 5. Antibakterial preparatların parenteral yeridilməsinə göstərişi olan, hospitalizasiya olunmuş bütün xəstələrə pilləli müalicə sxemi tətbiq edilir; 6. Risk qrupuna daxil olan şəxslərə pnevmonokokk vaksini və qrip əleyhinə vaksinasiya aparılmalıdır [5]. Hospitaldankənar pnevmoniyalarda letal nəticəyə səbəb olan amillərə aşağıdakıları aid etmək olar: gec hospitalizasiya (xəstəliyin başlanğıcından 5 gün sonra); ilkin baxış zamanı xəstəliyin ağırlıq dərəcəsinin düzgün qiymətləndirilməməsi;

pnevmoniyanın iki tərəfli olması və yanaşı patologiyasının olması; rentgenoloji-diaqnostik metodların qeyri-rasional istifadəsi; başlanğıc antibiotikoterapiyanın qeyri-adekvat aparılması (preparatların yeridilməsinin düzgün aparılmaması (49%), monoterapiya rejiminin qeyri-dekvatlığı (27%), qeyri-adekvat gündəlik doza (25%) və preparatların yeridilmə tezliyi (9%).

Nəticə

Hər bir konkret halda KRX və KRVİ ilə xəstələnmə halına səthi yanaşılmamalı, “yüngül” patologiya kimi qiymətləndirməməli, xəstə ciddi dinamik müşayiət olunmaqla pnevmoniya və digər fəsadlaşmaların profilaktikası ilə yanaşı, erkən diaqnostikası vaxtında, müalicəsi individual, orqan və sistemlər tərəfindən ağırlaşmalar və funksional pozğunluqlar nəzərə alınmaqla, kompleks şəkildə aparılmalı, antibiotiklərin seçimində spesifikliyə, yeridilmə yollarının, sutkalıq dozanın adekvat təyininə mütləq riayət edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Острые респираторные заболевания и грипп клинические рекомендации для врачей общей практики (семейных врачей). Ассоциация врачей общей практики (семейных врачей) Российской Федерации-2004.
2. CDC 2007-08 Influenza Prevention Control recommendations of the Advisory Committee on immunization Practices (ACIP).
3. Чучалин А.Г. и соавт. Внебольничная пневмония у взрослых: практические рекомендации по диагностике, лечению и профилактике. Пособие для врачей 2010г.
4. Методические рекомендации по интенсивной терапии больных тяжелой высоко патогенной вирусной инфекцией. Москва, 2010
5. Чучалин А.Г. Грипп: уроки пандемии (клинические аспекты) Пульмонология-приложение 2010.

Аннотация

**Внебольничная пневмония и остро респираторное вирусное заболевание.
Единый подход похожих клинических проблем
С.Я.Мамедов, Р.Р.Мосумов**

В статье ОРЗ и ОРВИ рассматриваются как серьезные заболевания. Поверхностное отношение к ним может привести к тяжелым формам пневмонии. Рассмотрен единый подход к схожим клиническим проблемам.

Summary

**Hospital out pneumonia and acute respiratory viral disease.
United approach to similar clinic problems
S.Ya.Mamedov, R.R.Movsumov**

In the paper acute respiratory disease and acute respiratory viral infection are considered as hard diseases. Surface treatment to their can lead to hard forms of pneumonia. It is considered united approach to similar clinic problems.

HƏRBİ TİBBİ TƏMİNAT SİSTEMİNİN İNKİŞAFINDA BƏZİ MÜHÜM İSTİQAMƏTLƏR

D.S.Məmmədov

Azərbaycan Dövlət Tibb Universitetini Hərbi tibb fakültəsi

Açar sözlər: hərbi-tibbi təminat, döyüş əməliyyatları, müalicə-təxliyə sistemi.

Ключевые слова: военно-медицинское обеспечение, боевые операции, лечебно-эвакуационная система

Keywords: medical corps support, fighting, hostilities, clinic-evacuation system

Xülasə: məqalədə göstərilib ki, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin tibbi təminatında müalicə-təxliyə sisteminin elmi cəhətdən əsaslandırılmış və iqtisadi cəhətdən təsdiqini tapmış, çoxsəmərali strukturunu yaratmaq mümkündür və vacibdir. Bu qurum müvafiq qüvvə və vasitələrlə gücləndirilmiş, mobil, nisbətən müstəqil, daimi döyüş və səfərbərlik hazırlığında olan bir sistemin yaradılmasını tələb edir.

Müasir dünyanın müxtəlif ölkələrində baş vermiş hərbi münaqişələrdə döyüş əməliyyatları öz məzmununu etibarlı ilə ötən dövrün müharibələrindən həm xarakterinə, texniki təminatına, həm də sosial, iqtisadi itkilərin həcminə görə və aşağıdakı xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Belə ki:

- qarşı tərəflərin müasir odlu silah növlərindən, mina-partlayış vasitələrindən, fəal snayper mübarizəsindən və s.-dən istifadə etməsi;
- döyüş əməliyyatları ərazisinin lokallaşdırılması, müharibənin əsasən bir dövlətin ərazisində aparılması (ABŞ – Vyetnamda, Əfqanıstanda; SSRİ – Əfqanıstanda və s.), yaxud döyüş əməliyyatlarının digər dövlətin tərkibinə daxil olan subyektin hüduqları daxilində aparılması (Kosovo, Çernoqoriya, Çeçenistan, Abxaziya, Dağlıq Qarabağ və s.);
- döyüş əməliyyatlarında aviasiya və artilleriyanın iştirakı ilə azsaylı çevik bömələrdən təcrid olunmuş istiqamətdə istifadə edilməsi;
- döyüş əməliyyatlarının, əsasən, əhalinin sıx məskunlaşdığı məntəqələrdə və iri şəhərlərdə aparılması;
- digər güc strukturlarından (sərhəd xidməti, daxili qoşunlar, təhlükəsizlik xidmətləri) fəal istifadə edilməsi.

Bunları nəzərə alaraq, müalicə-təxliyə sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində bir sıra prinsiplər əsas götürülə bilər:

- müalicə-təxliyə prosesində təxliyə mərhələlərinin azaldılması;
- tibb məntəqələri və müalicə müəssisələrinin kütləvi itkilərin gözlənilməsi əsas zərbə istiqamətlərinə maksimum yaxınlaşdırılması;
- tibb təxliyənin qoşun mərhələlərində göstərilən tibbi yardımın ancaq həcmi ilə deyil, həmçinin növü ilə geniş manevr edilməsi;
- təxliyə axınlarının mümkün qədər tez paylaşdırılması.

Müasir hərbi münaqişələrin tibbi təminat təcrübələrindən belə qənaətə gəlmək olar ki, hərbi qulluqçular və döyüş əməliyyatları ərazisində yerləşən dinc əhali arasında sanitariya itkilərin strukturunda ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Müasir dövrün hərbi münaqişələrində mina-partlayış vasitələrinin geniş tətbiqi nəticəsində qəlpə yaralanmalarının sayı xeyli artmışdır. Hətta münaqişə zonasında yerləşən dinc əhali arasında da müştərək ağır zədələnmələr çoxluq təşkil etmişdir. Son məlumatlara görə İkinci Dünya müharibəsində xəsarət almış mülki əhali arasında ölənlər 48% təşkil edirdisə, müasir müharibələrdə bu rəqəm 60–90% -dir.

Qeyd edilən faktlar münaqişə zonasında yerləşən hərbi tibb xidmətinin fəaliyyət xarakterinin dəyişməsi üçün əsas verir və hərbi tibb mütəxəssislərinin (tibbi bölmələrin) fəaliyyətinin müxtəlif növ fəvqəladə halların tibbi fəsadlarının aradan qaldırılmasına və bu zaman təkcə hərbi qulluqçulara deyil, həm də mülki əhaliyə tibbi yardım göstərilməsi istiqamətinə yönəldilməsini zəruri edir.

Bir daha əminliklə qeyd etmək olar ki, hərbi tibb xidmətinin fəaliyyətinin yenidən qurulması və buna müvafiq olaraq istər qoşun şəxsi heyətinin, istərsə də hərbi-tibbi kadrların tibbi yardım göstərilməsi məsələləri üzrə yüksək səviyyədə hazırlanması ən prioritet məsələlərdən biridir. Bu vacib problemləri uğurla həll edib hərbi münaqişələrdə hospitalaqədərkə mərhələdə göstərilmiş tibbi yardım zamanı buraxılmış qüsurların sayını azaltmaq imkanı əldə etmiş olur.

Qarabağ münaqişəsində yaranmış sanitar itkilərin təhlili göstərir ki, döyüşçülərin özünə və qarşılıqlı tibbi yardım, ilk tibb yardım üzrə hazırlığının yaxşılaşdırılması üzrə hərbi tibb xidmətinin kifayət qədər fəal çalışmasına baxmayaraq, bərpaolunmayan sanitar itkilərin böyük hissəsi onların məhz bu yardım növlərinin göstərilməsi üzrə hazırlıqsız olmaları, ixtisaslı tibbi personalın gecikmiş müdaxiləsi nəticəsində baş vermişdir. Döyüş əməliyyatlarının intensivləşdirilməsi şəraitində yaralıların təxliyəsi xüsusilə çətinləşmişdir. Bununla yanaşı, döyüşçülərdə özünə və qarşılıqlı yardım verənlərinin kifayət qədər olmaması yaralıların vəziyyətinin ağırlaşmasına gətirib çıxarır. Nəzərə alsaq ki, döyüş əməliyyatları tibb xidməti obyektlərinin kütləvi şəkildə sıradan çıxarılmasına yönəldilə bilər, mövcud vəziyyət hərbi tibb xidməti üçün əlavə mənbələr və səyyar vasitələr yaradılmasını tələb edir.

Bir sıra dövlətlərin silahlı qüvvələrinin yenidən qurulması məsələlərinə aid tədqiqatlar zamanı aparılmış müqayisəli təhlil göstərir ki, bugünkü şəraitdə aşağıdakı tədbirlərin aparılmasına xüsusi diqqət yönəldilməlidir:

- tibbi təminatın mobil strukturları yaradılmalı və onlar müxtəlif növ kommunikasiya (rabitə) və nəqliyyat vasitələri (o cümlədən helikopterlər və zirehli tibbi maşınlar) ilə, ayrı-ayrı istiqamətlərdə fəaliyyət göstərən döyüş bölmələri tibb xidmətinin müvafiq qüvvə və vasitələri ilə təchiz edilmələri məqsəduyğundur;
- döyüş əməliyyatları naməlum rayonda, yaxud düşmən ərazisində aparıldıqda qoşun tibb xidmətinin əlavə qüvvələr və tibbi vasitələrlə gücləndirilmələri vacibdir.

Müasir hərbi münaqişələr şəraitində tibbi təxliyə mərhələlərinin “bir pillə” döyüş meydanına yaxınlaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edə bilər. Belə ki, artıq tabor səviyyəsində yaralıların helikopterlərlə bilavasitə müxtəlifdərəcəli hospitallara təxliyəsi təşkil etmək zərurəti yaranmışdır.

İlk həkim yardımını mərhələsində yaralıların ixtisaslı cərrahi yardımın təxirəsalınmaz tədbirləri, ixtisaslı cərrahi yardım mərhələsində isə, ixtisaslaşdırılmış cərrahi yardımın təxirəsalınmaz tədbirləri ilə təmin edilməsi gözlənilən fəsadlaşmaların sayının kəskin azalmasına, nəticədə bərpa olunmayan sanitar itkilərin sayının azalmasına gətirib çıxara bilər. Lokal hərbi münaqişələrin və qarşıdurmaların geniş vüsət aldığı bir dövrdə, elm və texnikanın sürətli inkişafı ilə əlaqədar və əksər dövlətlərin ordularının müasir, mütərəqqi silahlarla silahlandırılması hərbi təbabətin qarşısında yeni və çox çətin vəzifələr qoyur. Bu vəzifələrin ən əsaslarından biri ixtisaslaşdırılmış tibbi yardım mərhələsinin döyüş mövqelərinə maksimum yaxınlaşdırılması və onların təhlükəsizliklərinin təmin olunması, eyni zamanda müasir təbabətin qabaqcıl elmi-texniki nailiyyətlərinə əsaslanaraq tibbi təxliyə mərhələlərində göstərilən tibbi yardım elementlərinin, xüsusilə, ixtisaslaşdırılmış tibbi yardımın yeni konsepsiyasının hazırlanmasıdır.

Bu vəzifənin həll olunması, yaralanmış və xəsarət almış hərbi qulluqçuların həyatlarının xilas edilməsinin ən yüksək göstəricilərinin əldə olunması və onların əlillik səviyyəsinin minimuma endirilməsi deməkdir. Son dövrlərin hərbi münaqişələrinin (Qarabağ, Çeçenistan, Abxaziya və digər) nəticələrinin araşdırılması göstərir ki, yaralanma anından yaralılara göstərilən ixtisaslaşdırılmış tibbi yardım anıadək sərf olunan vaxt nə qədər az, göstərilən tibbi yardımın həcmi tam və keyfiyyəti yüksək olarsa, yaralıların sağqalma ehtimalı da bir o qədər çox olur.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq, belə nəticəyə gəlmək olur ki, tibbi təxliyə mərhələlərində ixtisaslaşdırılmış tibbi yardımın aşağıdakı müəyyən istiqamətlər üzrə yeni konsepsiyasının ən qısa müddət ərzində işlənilib hazırlanması Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin tibbi təminatının çox mühüm məsələlərindəndir:

- tibbi və texniki təchizatı müasir tələblərə cavab verə biləcək dərəcədə yeniləndirilmiş, yüksək sürətli və manevrli, mobil, həmçinin müxtəlifşəraitli döyüş mövqelərinə maksimum yaxınlaşmaq imkanına malik olan və bu zaman öz tibb heyətinin və yaralıların təhlükəsizliyini təmin edə biləcək və eyni zamanda ayrı-ayrı istiqamətlərdə sərbəst ixtisaslaşdırılmış tibbi yardım göstərə biləcək hərbi tibbi hissə və bölmələrin yaradılması;

- bütün tibbi təxliyə mərhələləri, xüsusilə, ixtisaslaşdırılmış tibbi yardım elementlərinin tibb elminin nailiyyətləri nəzərə alınmaqla müasir tələblərə cavab verən müayinə protokollarının və müalicə prinsiplərinin işlənilib hazırlanması, onların NATO standartları ilə uzlaşdırılması.

Döyüş əməliyyatları müxtəlifdərəcəli xəsarətlərlə müşayiət olunur və bu xəsarətlərin nəticəsi göstərilən tibbi yardımın müddətindən, həcmindən və keyfiyyətindən birbaşa asılı olur. Göstərilən tibbi yardımın müddəti nə qədər qısa, həcmi tam və ixtisaslı olarsa, ağır fəsadlaşmaların və letal sonluqların rastgəlmə ehtimalı da bir o qədər az olur. Müxtəlif hərbi münaqişələrin təcrübələrindən görünür ki,

yaralılara ilk tibbi yardım yaralanma anından keçən 30 dəqiqə ərzində göstərilmiş olarsa, ölümlə nəticələnmə ehtimalı ilk həkim yardımını tədbirlərinin bir sutkaya qədər təxirə salınması halında belə 3 dəfəyə qədər azalmış olar. Yaralıların həyatının saxlanılması uğrunda mübarizənin mühüm elementlərinin (itirilmiş qanın, tənəffüsün bərpası və s.) vaxtında və tam həcmdə yerinə yetirilməsi, hospitalaqədərkə mərhələdə ağır yaralılara infuzion terapiyanın aparılması ölümlə nəticələnmə səviyyəsini 25%-ə qədər aşağı sala bilər. Yaralanmadan keçən birinci saat ərzində aparılmış oksigen terapiyası tənəffüs pozulmaları olan zərərçəkənlərin, demək olar ki, 99 %-nin həyatını xilas etmiş olur.

Problemin həllinə tibbi təxliyə mərhələlərinin döyüş meydanına yaxınlaşdırılması və yaralıların ön tibbi təxliyə mərhələsinə ən qısa müddət ərzində çatdırılması ilə nail olmaq mümkündür. Lakin tibbi təxliyə mərhələsinin aktiv döyüş əməliyyatları zonasına əsassız yaxınlaşdırılması tibb heyətinin müdafiəsizliyinə və onlar arasında itkilərin artmasına (II Dünya müharibəsi zamanı yalnız Sovet ordusunda 85000 tibb işçisi həlak olmuşdur ki, onlardan 5000 nəfəri həkimlər idi) səbəb ola bilər .

Son zamanlar müxtəlifmiqyaslı hərbi münaqişələrdə yaralıların axtarışı, toplanması, döyüş meydanından çıxarılması və təxliyəsi üçün zirehli texnikalardan istifadəyə üstünlük verilməyə başlanılmışdır. Bu məqsədlərlə Azərbaycan Ordusunda tətbiq olunan sanitar texnikaları (sanitar avtomobilləri, digər qurğu və qoşqular) hətta adi atıcı silahlarla asanlıqla sıradan çıxarıla bilməsi səbəbindən müasir tələblərə tam cavab vermir. LUAZ-967 kiçikölçülü sanitar transportyorunun Sovet qoşunlarında istismar təcrübəsi də məhz bu səbəbdən uğursuzluqla nəticələnmişdi.

Müxtəlif orduların və Azərbaycan Ordusunun tibb təminatı təcrübəsinin təhlili belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, bu gün ordumuzun tibb xidmətinin yüksəksürətli, tibb bölmələrinin müdafiəsini təmin edə biləcək, habelə yaralıların təkrar zədələnməsini istisna edəcək zirehli sanitar texnikalarla komplektləşdirilməsi zəruridir.

İnkişaf etmiş xarici ölkələrdə yaralıların döyüş meydanından çıxarılması üçün tibbi maşınların tətbiqi təcrübəsi təsdiq edir ki, bunun üçün ən əlverişli vasitə çəkisinə görə yüngül olan təkərli və tırtıllı döyüş maşınlarının unifikasiya olunmuş şassisində quraşdırılmış zirehli tibbi maşınlardır.

Bir çox dövlətlərin (ABŞ, Almaniya, Fransa, Rusiya, Çin və s.) ordusunda zirehli tibbi maşınların geniş tətbiqinə başlanılmışdır. Bu dövlətlərdə istifadəyə verilən bütün sanitar texnikaların 40%-dən çoxunu zirehli texnikalar təşkil edir.

Bir qayda olaraq ZTM-lər zirehli transportyorların, piyadaların döyüş maşını (PDM) və mühərrik – transmissiya bölməsi öndə yerləşən, keçmə qabiliyyəti yüksək olan ordu avtomobillərinin bazasında işlənib hazırlanır.

ABŞ ordusunda:

– ZTR M-113-ün bazasında ZTM M-113 AiEi “Stretç” ;

– ZTR M-557-nin bazasında ZTM;

– M-998 (çoxməqsədli ordu avtomobili) “Hummer”in bazasında (4x4) M-996 (mini) və M-997 (maks) zirehli sanitar avtomobilləri;

Almaniya ordusunda (Bundesverdə):

– ZTR təkərli (6x6) “Fuks”-un bazasında ZTM-lər;

– PDM-2 NK 22 “Mander”-in bazasında ZTM-lər;

– ZTR “Vitel-2” bazasında ZTM-lər.

Fransa ordusunda:

– ZTR AMX-10 AMB-nin bazasında;

– ZTR (6x6) VCP\15 “Panar” bazasında sanitar avtomobillər.

Böyük Britaniya ordusunda:

– ZTR (tırtıllı) FV-103-ün bazasında “Samaritan” sanitar avtomobilləri.

Çin XR ordusunda:

– ZTR VW-73M bazasında “Noninqo” WZ-751 sanitar avtomobili;

– ZTR VW-531 bazasında “Noninqo” WZ-751 və VW-750 sanitar avtomobilləri.

Onlardan NATO qoşunlarının və BMT-nin çoxmillətli qüvvələrinin tərkibində milli və regional münaqişələrin aradan qaldırılması zamanı çox səmərəli şəkildə istifadə olunur. VPR-765 (Niderland) və K200Aİ (Cənubi Koreya) zirehli tibb maşınları Bosniyada sülhməramlı qüvvələrin tərkibində istifadə olunmuşdu. Dünyanın aparıcı ölkələrində yaralılara istər döyüş meydanında, istərsə də təxliyə za-

manı yollarda göstərilən tibbi yardımın imkanlarının artırılması məqsədi ilə ZTM-lərin sanitar-təsərrüfat qurğuları və tibbi əmlakla təchizatının vahid siyahısı işlənib hazırlanmışdır. ZTM-lərin tibbi təchizatı reanimasiya dəstləri, dərman vasitələri yığımı, tənəffüs aparatları, defibrilyator, aspirator, travmatoloji yardım dəsti, vakuüm döşəklərindən ibarətdir. Artıq qonşu Rusiya Federasiyasında ZTR-80-in bazasında “yaralı yuvaları”ndan başlayaraq mükəmməl reanimasiya tədbirlərini həyata keçirməyə imkan verən müasir daşınan komplektlərlə, infuzion məhlullarla və s. təchiz olunmuş ZTM işlənib hazırlanmış (şəkil 1) və ordunun təchizatına verilmişdir. Bu maşında tabor tibb məntəqəsini açmaq və zərurət yarandıqda ilk həkim yardımı tədbirlərini də həyata keçirmək mümkündür.

Piyadanın döyüş maşını (PDM-1) və desantın döyüş maşını (DDM-3) bazasında ZTM hazırlanmış və uğurla sınaqdan keçirilmişdir (şəkil 2).

Şəkil 1. ZTR-80-in bazasında qurulmuş ZTM (RF)

Şəkil 2. DDM-in bazasında qurulmuş ZTM (RF)

PDM -1-in bazasında hazırlanmış çoxsahəli ZTM həm yaralıların çevik axtarılması, yığılması və təxliyəsi, həm də onlara bu maşının içərisində həkiməqədərki və ilk həkim yardımı göstərilməsi üçündür. Onun təxliyə tutumu xərəkdə 6 nəfər, oturaq vəziyyətdə 12–13 nəfər təşkil edir. Bu maşın zirehli sanitar transportyuru variantından asanlıqla sarğı maşını variantına dəyişdirilə bilər. Onun təchizatı sarğı masasından, tənəffüs aparatlarından, daşınan oksigen ehtiyatından və qanəvəzedicilərdən ibarətdir ki, bu da bilavasitə döyüş meydanında infuziya terapiyası aparmağa və qaz mübadiləsinin bərpasına imkan verir. Maşının tibb hissəsinin sahəsi 12,5 kv.m, hündürlüyü 1,8 metrdir. İçərisində quraşdırılmış kondisionerlər və zirehli müdafiə tibbi personalının işi üçün münasib şərait yaradır. Tibbi sahənin mərkəzində yerləşdirilmiş sarğı masası isə yaralıya istənilən tərəfdən yaxınlaşmağa imkan verir, yaralıların sarğı masasına ötürülməsi mexanikləşdirilmişdir. Mümkün taktiki vəziyyətlərdə, təcrid olunmuş istiqamətlərdə avtonom fəaliyyət zamanı ZTM-in tibbi heyəti (həkimlə) gücləndirilə bilər ki, bu da aparılan tibbi tədbirlərin həcmi ilk həkim yardımının təxirəsalınmaz tədbirlərinə qədər genişləndirməyə, yaranın kip tamponlaşdırılmasını həyata keçirməyə, damarların yarada tikilməsinə, yuxarı tənəffüs yollarından möhtəviyyatın sorulmasına, dilin tikilməsinə, açıq pnevmatoroksların okklüzion sarğı qoyulmasına, gərginlik pnevmatoraksında punksiya və ya torakosintez aparmağa, 3-cü dərəcəli şokda kəskin qanıtırmədə qanəvəzedicilərin köçürülməsinə, sidikburaxmanın ləngiməsi zamanı sidik kisəsinin kate-terizasiyasına, yumşaq toxumaların loskutunda sallanmış ətrafın kəsilməsinə və s. imkan verir.

ZTM-lərin tibbi-texniki imkanları aşağıdakıları təmin etməyə imkan verir:

- döyüş meydanında yaralıların axtarılmasına sərf olunan vaxtın azaldılmasını;
- çətin keçilən yerlərdən yaralıların çıxarılmasını, yığılmasını və döyüş meydanından çox qısa müddət ərzində uzaqlaşdırılmasını;
- tibb heyətinin yaralıların KQS, adi silahların zədələyici amillərinin və əlverişsiz iqlim şəraitinin təsirindən müdafiəsini;
- yaralıların təxliyəsinin qoruyucu rejimdə aparılmasını;
- yaralılara həkiməqədərki, zəruri hallarda ilk həkim yardımının göstərilməsi məqsədi ilə tibb heyəti üçün müvafiq şəraitin olmasını;
- təmin etdiyi hissə və bölmələrin səviyyəsinədək tibb xidməti bölmələrinin çevik və manevrli olmasını;
- ağır fiziki güc tələb olunan işlərin maksimum dərəcədə mexanikləşdirilməsini və avtomatlaşdırılmasını;

- tibb xidmətinin texnikasının döyüş bölmələrinin texnikaları ilə eyniləşdirilməsini;
- paraşüt üsulu ilə desantlaşdırılmasını.

Qoşunlarda taborla briqada arasında tibbi təxliyə vasitəsi kimi QAZ-39371-dən (çoxməqsədli ordu avtomobili) istifadə oluna bilər (şəkil 3).

Şəkil 3. QAZ-39371 çoxməqsədli ordu avtomobili

Bir çox MDB dövlətlərinin ordularında, o cümlədən Azərbaycan Silahlı Qüvvələrində keçmiş Sovet ordusundan miras qalmış AS-2 sarğı maşınlarından istifadə edilir. AS-2 maşını özünün yaralı götürmə qabiliyyətinin (saatda 7–10 nəfər), tutumunun (xərəkdə 15 nəfər) az olması, enerji və səyyar komplektlərlə təchizatının olmaması səbəbindən artıq müasir tələbləri ödəmir. Hətta sarğı masasının konstruksiya xüsusiyyətləri infuzion terapiya və reanimasiya tədbirlərini lazımi səviyyədə aparmağa çətinlik yaradır.

Hazırda hərbi hissə və birləşmələrdə texniki təchizatın yüksək səviyyədə olduğu bir dövrdə briqadaların tibb məntəqələrinin çox qısa bir müddət ərzində yığılıb-açıla bilən və yüksək hərəkət sürətinə malik

olan mobil variantlarının işlənilməsinə zərurət yaranmışdır.

Misal olaraq, briqadanın tibb məntəqələrini 2 ədəd AS-4, 2 ədəd çeşidləmə-təxliyə avtomobilləri və 4 ədəd yük avtomobilləri ilə təmin etməklə müasir tələblərə cavab verən və aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirmək qabiliyyətinə malik olan tibb xidmətinin effektiv bölməsini yaratmaq mümkündür:

- iki istiqamətdə, eləcə də “hərəkətdən” variantda ilk həkim yardımını göstərilməsi üzrə tam mükəmməl tibbi təxliyə mərhələsinin yaradılması;

- bölmələrin yerdəyişməsi zamanı da yaralılara göstərilən ilk həkim yardımının davam etdirilməsi;
- bölmənin mobil və yüksək manevrli olması ilə onun yaşama qabiliyyətinin artırılması.

Briqadanın tibb məntəqəsinin belə səyyar kompleksi həm əlahiddə tibb taborunun tərkib hissəsi kimi, həm də müstəqil, tam mükəmməl tibb bölməsi kimi istifadə oluna bilər.

Hərbi münaqişə materiallarının təhlili əsasında belə fikir formalaşır ki, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin tibbi təminatında müalicə-təxliyə sisteminin elmi cəhətdən əsaslandırılmış və iqtisadi cəhətdən təsdiqini tapmış, çoxsəmərəli strukturunu yaratmaq mümkündür və vacibdir. Bu qurum müvafiq qüvvə və vasitələrlə gücləndirilmiş, mobil, nisbətən müstəqil və daim döyüş və səfərbərlik hazırlığında olan bir sistemin yaradılmasını tələb edir.

Аннотация

Некоторые важные направления в военно-медицинском обеспечении

Д.С.Мамедов

В статье показана важность и экономическая выгода создания научно-обоснованной лечебно-эвакуационной структуры в ВС Азербайджанской Республики. Эта структура требует создания усиленной средствами, мобильной, относительно независимой, в состоянии боевой готовности системы.

Summary

Some important directions of military medical support

D.S.Mamedov

In paper there has been shown importance and economical profit of the creation of scientifically grounded clinic-evacuation structure in Armed Forces of Azerbaijan Republic/ This structure demand creation system enhanced by facilities, mobile, relatively independence and battle readiness.

KƏLLƏ VƏ BAŞ BEYNİN MÜXTƏLİFTİPLİ ODLU SİLAH YARALANMALARINI ZAMANI ADEKVAT NEYROCƏRRAHİ TAKTİKANIN SEÇİLMƏSİ

¹N.İ.İsayev, ¹E.H.Həsənov, ²Ç.B.Əlləzov, ²Z.Y.Ramixanov, ²C.F.Əliyev

¹Azərbaycan Dövlət Tibb Universitetinin Hərbi cərrahiyyə kafedrası

²Silahlı Qüvvələrin Baş Klinik Hospitalı

Açar sözlər: kəllə, beyin, odlu silah, yaralanma, neyrocərrahiyyə

Ключевые слова: череп, мозг, огнестрельное оружие, ранение, нейрохирургия

Keywords: skull, brain, gun, wounding, neurosurgery

Xülasə: *məqalədə kəllə və baş beynin müxtəlif tipli odlu silah yaralanmaları zamanı adekvat neyrocərrahi taktikanın seçilməsi analiz edilir.*

Kəllə və baş beynin odlu silah yaralanmalarının cərrahi müalicəsi haqqında çoxsaylı ədəbiyyat məlumatlarının olmasına baxmayaraq, müalicəsi, xüsusən də cərrahi taktikanın həcmnin müəyyənləşdirilməsi barədə bu gün də mübahisəli fikirlər mövcuddur. Böyük Vətən müharibəsində döyüş yaralanmalarının 6–7 %-ni baş beynin odlu silah yaralanmaları təşkil etmişdir. Son lokal müharibələrdə isə bu göstərici artaraq Şimali Qafqazda hətta 20 %-ə qədər yüksəlmişdir [3, 7, 10]. Baş beynin odlu silah yaralanmaları zamanı kompüter tomoqrafiyası (KT) müayinəsinin görüntüləri son illərdə bir çox hallarda cərrahları müxtəlif tipli odlu silah yaralanmaları zamanı (kor, dəlib keçən, tangensial, diametral və s.) ənənəvi neyrocərrahi müalicədən imtina etməyə məcbur edir [1,4,11].

Baş beynə nüfuz edən odlu silah yaralanmaları bütün yaralanmalar içərisində klinik gedişinə görə ən ağırı olub, müştərək zədələnmələrdə xəstələrin ağırlıq dərəcəsi kritik hala çatır ki, bu xarakterli yaralanmalar Qarabağ müharibəsi illərində kəllə və baş beynin yaralanmalarının 30%-dən çoxunu təşkil etmişdir (2, 5, 6, 8). Müasir müharibələrdə daha dağıdıcı gücə malik yeni tipli odlu silahların tətbiqi yaralanmaların klinik gedişinin ciddi şəkildə dəyişməsinə səbəb olur ki, bunların da arasında kranio-serebral zədələnmələr daha kritik hesab edilir. Bu baxımdan da başın odlu silah yaralanmalarında, döyüş meydanında ölənlərin sayı 60–80 % arasında təsadüf olunur [3, 9, 11].

Tədqiqatın material və metodları. Kəllə və baş beynin odlu silah yaralanmaları ilə 1992–2012-ci illərdə SQ BKH da müalicə almış 148 xəstə prospektiv olaraq təhlil edilmişdir. Bütün yaralılar Qarabağ müharibəsi iştirakçısı olmuşdur. Yaralıların orta yaşı 21 yaş təşkil etmişdir ki, onlardan 2,4 %-i mülki, 97,6 %-i isə hərbi olmuşdur. Müalicə olunan yaralıların 54-ündə (36,5%) kəllə və baş beyni dəlib keçən, 62-də (41,2%) kor, 6 halda (3,1%) isə toxunub keçən odlu silah yaralanmaları müşahidə etmişdir. Yaralıların 124-nün (83,9%) vəziyyəti ağır və çox ağır, 21-də (14,2%) orta ağır, 3-də (1,9%) isə yüngül kimi qiymətləndirilmişdir.

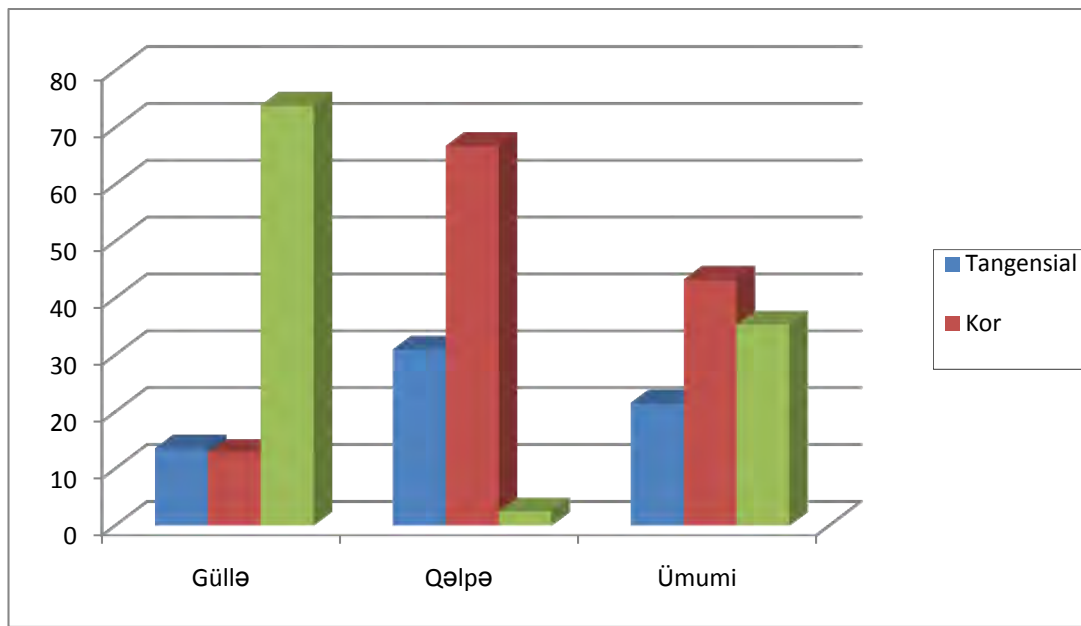
Tədqiqatın nəticələri və müzakirə. Odlu silah yaralanmalarının statistik təhlili göstərir ki, yaralanmaların xüsusiyyətlərinə görə rastgəlmə tezliyi müxtəlifdir. Belə ki, nüfuz edən odlu silah yaralanmalarından 41,2%-də (62 hadisə) kor, 36,5%-də (54 yaralı) dəlib keçən, təsadüflərin 18,2%-ində (27 xəstə) tangensial, yalnız hadisələrin 5-ində (4,1%) toxunub keçən olmuşdur. Göstərilən yaralıların 56,8%-də güllə, 43,2%-də qəlpə yaralanmaları qeydə alınmışdır. Bütün bu göstəricilər müasir müharibələrdə ağır və dağıdıcı gücə malik odlu silahların geniş tətbiq edilməsini sübut edir [6, 11]. Həmçinin aparılan təhlil qəlpə yaralanmalarında yara kanalının hadisələrin çoxunda kor olduğunu, güllə yaralanmalarında isə dəlib keçən və ya tangensial zədələnmə formasında rast gəldiyini müəyyənləşdirmişdir (şəkil 1).

Kəllə və baş beynə nüfuz edən odlu silah yaralanmalarının KT müayinələrin nəticələrinin müqayisəli təhlilində güllə yaralanmalarının KT görüntülərində bir yara kanalının olduğu halda, qəlpə yaralanmalarında yara kanalının sayının təxminən qəlpələrin miqdarı qədər vizualizasiya olunduğu qeydə alınmışdır.

Kor yaralanmalarda intraserebral yad cisimlər (güllə, sümük və metal qəlpələr) aşkarlanmışdır. Dəlib keçən və tangensial odlu silah yaralanmalarında isə kəllə daxilində yad cisim kimi sınaq qəlpələri aşkar etmək olur [5,9].

Müalicə almış yaralılarda cərrahi aktivlik 82,6% təşkil etmişdir. Müvafiq olaraq kor yaralanmalarda cərrahi aktivlik 83,9%, dəlib keçən yaralanmalarda 85,2%, tangensial zədələnmələrdə isə 81,3% olmuşdur.

Şəkil 1. Müxtəlif növlü odlu silah yaralanmalarında yara kanalının xüsusiyyətləri (%-lə)

Yaralanmanın xüsusiyyətlərindən asılı olaraq letallıq faizi də müxtəlif olmuşdur. Belə ki, kor yaralanmalarda bu göstərici 60,9%, dəlib keçən yaralanmalarda 35,8% olduğu halda, tangensial zədələnmələrdə 1,7% təşkil etmişdir. Beynin kor güllə yaralanmalarında letallıq faizinin yüksək olmasına səbəb tez-tez rast gəlinən infeksiyon-iltihabi ağrılaşmalar (meningit, meninqensefolit, abses) olmuşdur.

Tangensial odlu silah yaralanması olan 27 (18,2%) yaralının müalicəsinin nəticələrinə əsaslanaraq axırıncı KT müayinəsi sadə və mürəkkəb tangensial yaralanmalar olmaqla 2 qrupa ayrılır. İkinci halda KT müayinəsində intraserebral sümük qəlpələr müəyyən edilir. Sadə tangensial yaralanmalarda əgər yaralanma anından çox az vaxt keçirsə, onda yaranın radikal cərrahi işlənməsindən sonra aseptikaya və antiseptika qaydalarına ciddi əməl etməklə beynin sərt qişası kip olaraq tikilir. Təcrübə göstərir ki, bu texniki cəhətdən çətin deyil və əməliyyatın həcmnin geniş olmaması xəstəliyin proqnozunda əhəmiyyətli rola malikdir (əməliyyatdan sonra likvoreya fonunda meninqensefalit beynin sərt qişasının anatomik tamlığının pozulması nəticəsində inkişaf edir). Tangensial təpə-parasagittal yaralanmalarda beynin sərt qişasının kip tikilməsi məqsədəuyğun hesab edilmir. Bu, təpə-parasagittal müdaxilədən sonra əhəmiyyətli dərəcədə ikincili venoz durğunluğun inkişaf etməsi ilə əlaqələndirilir.

Kor qəlpə yaralanmalarında birincili neyrocərrahi işləmənin əsas məqsədi yara kanalından tək cərrahidə yad cisimlərin xaric edilməsi olmayıb, yaranın beyin detritləri və qan laxtalarından radikal təmizlənməsindən ibarətdir.

Ənənəvi yanaşmalar baxımından diametral kor güllə yaralanmalarında güllənin xaric edilməsi mümkün deyil. Ancaq tərəfimizdən təklif olunan üsul – kor diametral yaraların işlənməsinin dəlib keçən yaralanmalarının işlənməsi prinsiplərinə uyğun şəkildə aparılması, güllənin travmatik xaric edilməsinə imkan yaradır.

Dəlib keçən odlu silah yaralanması olan 54 (36,5%) xəstənin hamısında isə güllənin giriş və çıxış dəliklərinin eyni vaxtda cərrahi işlənməsi icra edilmişdir.

Frontonazal və frontoorbital yaralanmalarında yara kanalının adekvat drenə olunmasının təhlili nəticəsində müəyyənləşdirdik ki, frontonazal drenaj yaranın həm kranial həm də orbital nahiyələrini əhatə etdiyindən, bu üsulun tətbiqi daha etibarlıdır.

Arxa kəllə çuxurunun odlu silah yaralanmaları zamanı trepanasiyanın ilkin baxışlardan fərqli olaraq orta xətt üzrə aparılması cərrahi müdaxilə zamanı geniş təftişi və dekompressiya imkanı, həmçinin yaranın radikal işlənməsi üçün əlverişli şərait yaradır.

Beləliklə, Qarabağ müharibəsi zamanı kəllə və baş beyin odlu silah yaralanması ilə müalicə olunmuş xəstələrin çoxsaylı klinik materiallarının tərəfimizdən prospektiv araşdırılmasını neyrocərrahiyyənin son illər ən ağır və aktual patologiyası olan bu cür ağır zədələnmələrin cərrahi müalicəsinə

adekvat yanaşma və aparılan müalicənin nəticələrinin optimallaşdırılmasına əlavə bir elmi-praktik məsləhət kimi qiymətləndiririk.

Ədəbiyyat

1. Шадымов А.В. Некоторые особенности морфологии выходного пулевого огнестрельного повреждения черепа. Сб. научн. трудов Алтайского гос. мед. ин-т им. Ленинского комсомола, 1989, вып.5, с.14-117.
2. Соколов В.А. Сочетанная травма //Вестник травматологии и ортопедии, 1998. №2. с.54-65.
3. Bullack M.R. et al. Surgical Management of Traumatic Brain Injury 2002//Brain Trauma Foundation, USA.
4. Cavaliere R., Cavenago L., Siccardi D. Gunshot wounds of the brain in civilians. Acta Neurochir (Wien). 1988, 94(3-4), p.133-6.
5. Duncan N.O., Coker N.J., Jenkins H.A. Gunshot injuries of the temporal bone. Otolaryngol.Head-Neck-Surg., 1986, Jan., 94(1), p.47-55.
6. George E.D., Dagi T.F. Military penetrating craniocerebral injuries. Applications to civilian triage and management. Neurosurgery Clin.N.Am., 1995, Oct., 6(4), 753-9.
7. Jacobs D.G., Brandt C.P, Piotrowski J.J., McHenry C.R. Transcranial gunshot wounds: cost and consequences. Amer.Surg., 1995, Aug., 61(8), 647-53.
8. Kaufman H.H. Care and variations in the care of patients with gunshot wounds to the brain. Neurosurg. Clin.N.Am., 1995, Oct., 6(4), p.727-39.
9. Piotrowski W.P. Results of treatment of brain gunshot injuries. Unfall chirurg., 1992, Feb., 95(2), p.74-7.
10. Shaffrey M.E., Polin R.S., Phillips C.D. Classification of civilian craniocerebral gunshot wounds: a multivariate analysis predictive of mortality. J.Neurotrauma, 1992, Mar., 9 Suppl., p.8279-85.
11. Suddaby L., Weir B., Forsyth C. The management of 22 caliber gunshot wounds of the brain: a review of 49 cases. Can.J.Neurol-Sci., 1987, Aug., 14(3), p.268-72.

Аннотация

Выбор тактики адекватной нейрохирургии во время черепно-мозгового ранения различными видами оружия

Н.И.Исаев, Э.Г.Гасанов, Дж.Б.Алязов, З.Я.Рамиханов, Дж.Ф.Алиев

В статье дан анализ выбора тактики адекватной нейрохирургии во время черепно-мозгового ранения различными видами оружия.

Summary

The choice of adequate tactics of neurosurgery when craniocerebral gunshot wound **N.I.Isayev, E.G.Gasanov, J.B.Alyazov, Z.Ya.Ramixanov, J.F.Aliev**

In paper there has been given an analysis of the choice of adequate tactics of neurosurgery when craniocerebral gunshot wound

DÖYÜŞ YARALANMALARINDA ÖLÜM HALLARININ ANALİZİNİN (2001-2011) DÖYÜŞ TRAVMALARININ GƏLƏCƏK MÜALİCƏSİNDƏKİ ƏHƏMİYYƏTİ

N.A.Əliyev, F.Ə.Babayev, H.C.Cəfərov
Müdafiə Nazirliyinin Tibb Baş İdarəsi

Açar sözlər: hərbi, letallıq, qanaxma, hospitalaqədərkə, nəticələr

Ключевые слова: военный, смертность, кровотечение, догоспитальный, результаты

Keywords: military, mortality, bleeding, pre-clinic, results

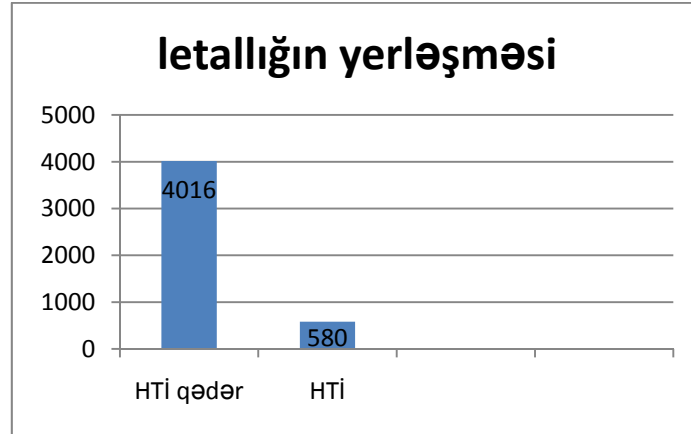
Xülasə: məqalədə göstərilib ki, döyüş zonasında ölüm hallarının səbəblərinin 1-2%-ni tənəffüs yollarının fatal obstruksiyası təşkil edir. Boyun damarlarının yanaşı zədələnməsi təxminən 7% hallarda yuxarı tənəffüs yollarının hematoma-ödem ilə sıxılması hesabına baş verir. Bu səbəbdən həm döyüş zonasında çalışan tibb işçilərinin, həm də döyüşçülərin yuxarı tənəffüs yollarının tutulması zamanı yardım göstərmək üçün lazımi ləvazimatlarla təchiz olunması və onlara yardım göstərmək üçün praktik vərdişləri aşılayan treninqlərin keçirilməsi vacibdir.

Müasir hərbi təbabətin baxışları ondan ibarətdir ki, döyüş travması almış hər bir hərbi sağ qalma üçün optimal şansa və funksional bərpa üçün maksimal potensiala malikdir. Bu, yaralıların müalicəsi üçün yaralanma nöqtəsindən tibbi yardım və müalicə nöqtələrinə qədər çatdırılma zamanı da daxil olmaqla sübutlara əsaslanmış təbabətə istinad edən fasiləsiz tibbi yardım sisteminin təşkili və göstərilməsi nəticəsində mümkündür. Son dekadalar ərzində tibbi müalicə imkanlarının (TMİ) yaxşılaşdırılması nəticəsində döyüş yaralanmalarının müalicəsinin nəticələrinin yaxşılaşdırılmasına həsr olunmuş çoxlu tədqiqat və publikasiya mövcuddur. Amma TMİ yerləşən nöqtələrə çatdırılana qədər ölənlərin yaralıların ölüm səbəbləri və ölüm hallarının öyrənilməsinə həsr olunmuş publikasiyaların sayı çox deyildir. Döyüş travmalarında sağ qalma şansının artırılması, şikəstlik hallarının azaldılması döyüşçülərin qoruyucu vasitələrdən (dəbilqə, zirehli geyimlər və s.) istifadəsi, travmalarda mükəmməl yardım və təxliyə sisteminin təşkili və açılması, tibb işçilərinin treninqləri, tibbi təminatın müasir səviyyədə təşkil olunması və döyüşən kontingentə ilk yardım göstərilməsi praktik vərdişlərin öyrədilməsi üçün treninqlərin keçirilməsi nəticəsində mümkündür. Bütün bunlar isə taktiki döyüşlər zamanı zədələnənlərə yardım göstərilməsi və onların təxliyə konsepsiyasının yaradılması nəticəsində (Tactical Combat Casualty Care-TCCC) mümkündür. Amerika Ordusu Cərrahi Araşdırmalar İnstitutunun (AOCAİ) tədqiqatlarına əsasən son əsrin hərbi konfliktlərində ölüm hallarının analizi göstərir ki, döyüş travmalarında ölüm hallarının 90%-i TMİ nöqtələrinə qədər baş verir.

Tədqiqatın materialı. Amerika Birləşmiş Ştatları ordusunda İraq müharibəsi zamanı (2001–2011) 4596 döyüş travmaları səbəbindən ölüm hallarının analizi aparılmışdır. Analiz US Army Medical Research and Materiel Command and Armed Forces Medical Examiner System (AFMES) və Mortality Trauma Registry tərəfindən aparılmışdır.

Tədqiqatın nəticələri. Ölüm hallarının 73,7%-i partlayış travması, 22,1%-i odlu silah yaralanması, 4,2%-i digər səbəblərdən (avtomobil və zirehli maşınların qəzası, sənaye qəzası və s.) olmuşdur. Ölüm hallarının 87,3%-i HTİ nöqtələrindən əvvəl baş vermişdir. Onlardan, ölənlərin 35,2%-i (n=1619) ani olaraq, 52,1%-i (n=3297) kəskin olaraq (dəqiqə və saatlar ərzində) ölmüşdür. Ölənlərin 12,7%-i (n=580) HTİ nöqtələrinə çatdırıldıqdan sonra ölmüşdür. Travmaların ağırlıq dərəcələrinin qiymətləndirilməsi sadələşdirilmiş travma şkalası (Abbreviated Injury Scale-AİS) və travmanın ağırlıq şkalası (Injury Severity Scale- İSS) ilə aparılmışdır. Ölənlər 2 qrupa bölünmüşdür: “Həyatla uzlaşmayan”, sağqalma şansı verməyən travma almışlar və “Potensial sağqalma şansı olanlar”. “Həyatla uzlaşmayan” travmalara bədənin fiziki cəhətdən parçalanaraq hissələrə bölünməsi, katastrofik beyin travmaları (beyin evisserasiyaları, beynin dərin nüvələri və kritik damarlarının zədələnməsi, beyin kötüyünün zədələnməsi), onurğa beyninin C3 səviyyəsində tam köndələn qırılması, döş qəfəsi daxilində tənəffüs yollarının tam köndələn qopması, ürək yaralanması, döş aortası, pulmonar arteriya yaralanması, qaraciyərin dağılması, abdomino-pelvik yaralanma, açıq çanaq zədələnməsi, aşağı ətrafın qopması aiddir. Yerdə qalan travmalar almış xəstələr isə potensial sağ qala bilən xəstələrə aiddirlər. TMİ əvvəl olan ölənlərin 75,7%-i (n=3040) həyatla uzlaşmayan travma, 24,3%-i (n=976) isə potensial sağ qala bilən travmalar olmuşdur. Ani ölənlərin travma xarakterinə gəldikdə, əsasən fizikal-anatomik qopma və parçalanmalar, katastrofik beyin travmaları, ürək və iri döş damarlarının zədələnmələri olmuşdur (diaqram 1).

Kəskin olaraq HTİ qədər vəfat etmiş, “həyatla uzlaşmayan” travmalara isə travmatik beyin zədələnmələri, ürək və torakal damar zədələnmələri, yüksək spinal zədələnmələr (C3-dən yuxarı), destruktiv abdomino-pelvik travmalar aiddir (cədvəl 1).

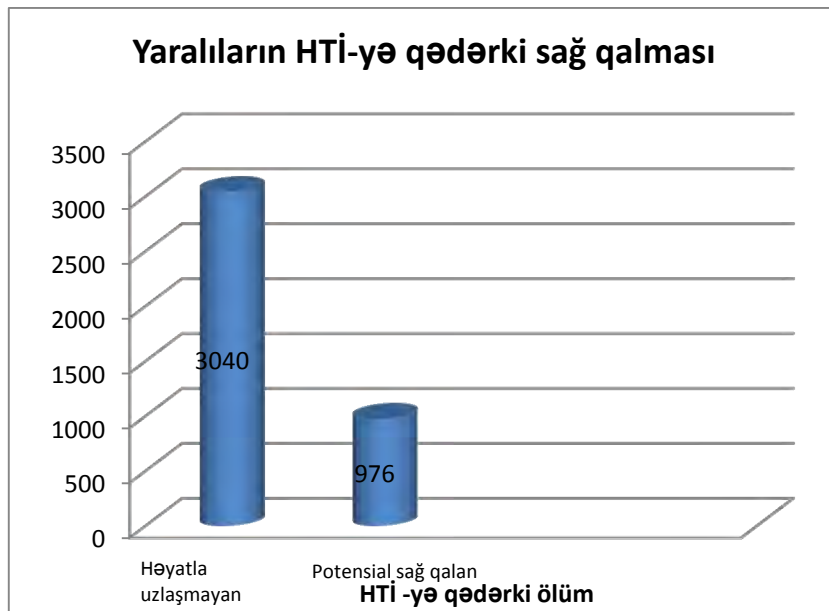
Diaqram 1. Letallığın yerləşməsi

“Həyatla uzlaşmayan” travmalarda ani və kəskin, HTİ-dən əvvəl olan ölümlərin səbəbləri (cədvəl 1).

Tam kontrast olaraq potensial yaşam şansı olan yaralılarda ölümün əsas səbəbləri qanaxma (90,9%) və yuxarı tənəffüs yollarının obstruksiyası (8%) ilə əlaqədardır. Letal qanaxmaların anatomik nahiyələrinin araşdırılması göstərdi ki, hemorragiyalar 67,3% hallarda gövdədən, 19,2% hallarda anatomok birləşmələr (junctioanal) nahiyələrindən, 13,5% periferik-ətraf yaralarından olmuşdur (diaqram 2).

Cədvəl 1

Ölümün səbəbi	Ani ölüm (n=1619)	Kəskin ölüm (n=1624)
Beyin travması	38,3% (n=620)	53% (n=753)
Onurğa beyin yüksək travması	-	9,2% (n=131)
Qopma /parçalanma	31,6% (n=512)	-
Ürək/torakal travma	23,6% (n=383)	21,8% (n=310)
Açıq çanaq travması	-	6,5% (n=93)
Digər	6,5% (n=104)	9,5% (n=134)

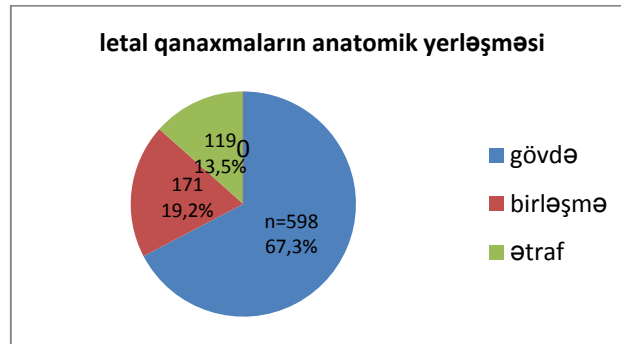

Diaqram 2.

Trunkal (gövdədən) olan letal qanaxmaların 36%-i döş yaralanmaları (maksimal AİS balı, 3) 64%-i isə abdomino-pelvik yaralardan (maksimal AİS balı 4 və 5) olmuşdur. Potensial yaşam şansı ol-

muş olan yaralılarda servikal yaralar 63 (39,2%), qoltuq və qasıq yaraları isə 104 (60,8%) halda olmuşdur. Periferik-ətraf yaralarından olan qanaxmalardan ölüm faizinin azaldılması məsələsi aktual çıxış yollarından biridir. Bu məqsədlə döyüşən hərbi qulluqçular modern turniketlərlə təmin olunmalı və onlarla turniketlərin istifadəsi ilə əlaqədar treninqlər keçirilməlidir. Turniketlərin vaxtında və düzgün tətbiq edilməsi müasir hərbi konfliktlərdə ölüm hallarını 85% azaldır.

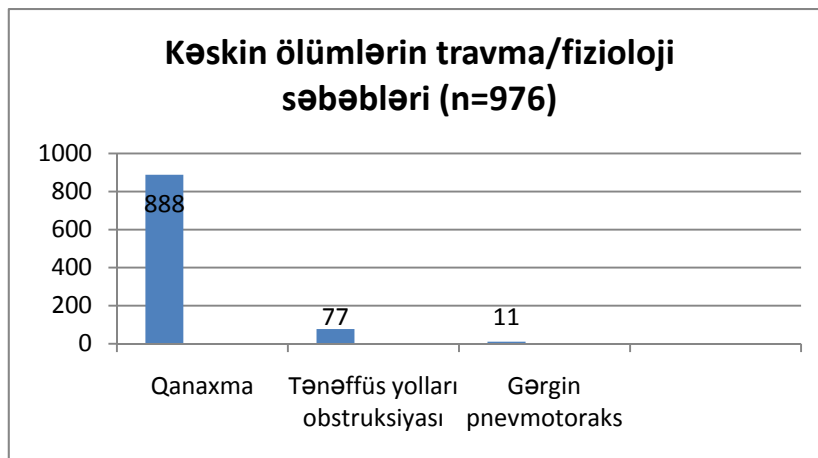
Müzakirələr. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, son əsrlərin hərbi konfliktlərində ölüm hallarının böyük bir hissəsi döyüş meydanında, yaralılar cərrahi yardım nöqtələrinə gətirilənə qədər baş verir. Lakin cərrahi yardım nöqtəsinə gətirilənə qədər ölənlərin strukturu, ölümün başvermə zamanı və səbəbi dərin analiz edilmirdi. Son konfliktlərin tibbi nəticələrinin araşdırılması göstərir ki, ölənlərin 87%-i cərrahi yardım nöqtələrinə gətirilənə qədər həyatlarını itirirlər. Səbəb olaraq ya travmaların ağırlığı, ya da tibbi yardım və təxliyənin qeyri-adekvatlığı ola bilər. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, bu kontingent içində ani və kəskin ölənlərin faizi çox yüksəkdir. Yəni ölüm səbəbləri strukturunda alınan travmanın ağırlığı, həyatla uzlaşmaması ön plana çıxır. Bu kateqoriyada əsas travma səbəbi partlayış travmalarıdır.

Diaqram 3.

Turniket, sıxıcı və hemostatik sarğının qoyulması, barmaqla təzyiq edilməsi və s. periferik-ətraf qanaxmalarında effektiv olsa da, birləşmələrdən (boyun, qasıq, qoltuq və s.) və gövdədən (döş və qarın qanaxmaları) olan qanaxmalarda döyüş meydanında, ümumiyyətlə cərrahi yardım nöqtəsinə qədər qanaxmaların nəzarətə alınması böyük çətinlik təşkil edir (Diaqram 3). Ümumiyyətlə, kompressiya oluna bilinməyən qanaxmalarda (birləşmə və gövdə) ölüm hallarının azaldılması traneksamik turşusunun tətbiqi, birləşmə qanaxmalarında cərrahi sıxıcıların tətbiqi, aqressiv maye köçürülməsi (venadaxili, bir neçə venaya), ağrısızlaşdırılma, durulaşdırılma koagulopatiyasının və tənəffüs depressiyasının qarşısının alınması, hemorragik şokun müalicəsi, oksigen terapiyası və s. vasitəsi ilə azaldıla bilər.

Xüsusi önəm lokal və ümumi hemostatiklərin tətbiqinə verilir.

Diaqram 4

Ölümün qanaxmalardan sonra ən çox rast gəlinən səbəbi yuxarı tənəffüs yollarının obstruksiyasıdır. Buna əsas səbəb isə boyun və üzdə olan tənəffüs yolları strukturlarının birbaşa zədələnməsidir (Diaqram 4).

Nəticələr. Döyüş zonasında ölüm hallarının səbəblərinin 1–2%-ni tənəffüs yollarının fatal obstruksiyası təşkil edir. Boyun damarlarının yanaşı zədələnməsi təxminən 7% hallarda yuxarı tənəffüs yollarının hematoma-ödemlə sıxılması hesabına baş verir.

Bu səbəbdən həm döyüş zonasında çalışan tibb işçilərinin, həm də döyüşçülərin yuxarı tənəffüs yollarının tutulması zamanı yardım göstərmək üçün lazımi ləvazimatlarla təchiz olunması və onlara yardım göstərmək üçün praktik vərdişləri aşılamaq üçün treninqlərin keçirilməsi vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Holcomb JB, Et al/Causes of death in U.S. Special Operations Forces in the global war on terrorism: 2001-2004. Ann. Surg. 2007; 245: 986-991.
2. Eastridge BJ, et al. We don't know what we don't know: prehospital data in combat casualty care. US Army Med dep J. 2011: 11-14.
3. Butler FK. Tactical combat casualty care: update 2009. J Trauma. 2010; 69 (Supp): S10-S13.
4. Carey ME. Learning from traditional combat mortality and morbidity data used in the evaluation Of combat medical care. Mil Med . 1987; 152:6-13
5. Bellamy RF, Maningas PA, Vayer JS. Epidemiology of trauma military experience. Ann Emerg Med. 1986; 15: 1384-1388
6. Champion HR, et.al. Improved characterization of combat injury. Trauma. 2010; 68: 1139-1150.
7. Savage E, et al. Tactical combat casualty care in the Canadian Forces: lessons learned from the Afghan war. Can J Surg. 2011; 54: S118-S123.
8. Eastridge BJ, et al. Died og wounds on the battlefield: causation and implications for improving combat casualty care. J Trauma. 2011; 71 (suppl 1): S4-S8.

Аннотация

Анализ смертности на поле боя (2001-2011) и его влияние на исходы лечения боевых ранений в будущем

Н.А.Алиев, Ф.А.Бабаев, Г.Дж.Джафаров

Дана клиническая оценка лечения всех боевых ранений, включая летальность специального изучения случаев и причин летальности среди Американских раненых и раненых, которые могут выжить с определением уровни знаний, тренинга, оснащения уровня выполнения оказания помощи раненым на поле боя. Результаты проведенного анализа должны были развить всестороннюю перспективу изучения смертности на поле боя. Изучены причины летальности 4596 раненых в интервале октябрь 2001 и июнь 2011. Анализ летальности показал, что 87,3% всех смертей раненых случались до их доставки-поступления на пункты медицинской помощи. Из них 75,7% были классифицированы как раненые с несовместимыми травмами с отсутствием шанса на выживание, и 24,3% определены как раненые с потенциальным шансом выжить. Острая летальность у раненых с потенциальным шансом выжить в значительной части было связано кровотечением (90,9%). Место для смертельного кровотечения были туловище (67,3%), области соединения туловища – шея, паховые и подмышечные области (19,2%) и конечности (13,5%). Большинство умерших раненых погибли до доставления к хирургу в догоспитальном этапе. Для значительного влияния на результаты лечения раненых, которые могут потенциально выжить, стратегии должны быть развиты, для остановки кровотечения и оптимизирования устранения непроходимости дыхательных путей и уменьшении времени доставки раненого между точки ранения и пунктом выполнения хирургического вмешательства.

Summary

Death on the battlefield (2001-2011): Implications for the future of combat casualty care

N.A.Aliev, F.A.Babaev, G.J.Jafarov

Clinical evaluation of all combat casualty care, including mortality, with a special focus on the incidence and causes of potentially preventable deaths among US combat fatalities, is central to identifying gaps in knowledge, training, equipment, and execution of battlefield trauma care. The impetus to produce this analysis was to develop a comprehensive perspective of battlefield death. For the study interval between October 2001 and June 2011, 4,596 battlefield fatalities were reviewed and analyzed. The stratification of mortality demonstrated that 87,3% of all injury mortality occurred in the pre-MTF environment. Of the pre-MTF deaths, 75,7% (n=3.040) were classified as nonsurvivable, and 24,3% (n=976) were deemed potentially survivable (PS). The injury/physiologic focus of PS acute mortality was largely associated with hemorrhage (90,9%). The site of lethal hemorrhage was truncal (67,3%), followed by junction (19,2%) and peripheral-extremity (13,5%) hemorrhage. Most battlefield casualties died of their injury before ever reaching a surgeon. To significantly impact the outcome of combat casualties with PS injury, strategies must be developed to mitigate hemorrhage and optimize airway management or reduce the time interval between the battlefield point of injury and surgical intervention.

DAĞ-SƏHRA ŞƏRAİTİNDƏ DÖYÜŞ ƏMƏLİYYATLARI ZAMANI TİBBİ YARDIMIN CƏRRAHİ ASPEKTLƏRİ

N.A.Əliyev, F.Ə.Babayev, H.C.Cəfərov
Müdafiə Nazirliyinin Tibb Baş İdarəsi

Açar sözlər: dağ-səhra şəraiti, letallıq, hospitalaqədərki yardım, təxliyə

Ключевые слова: горно-пустынная местность, смертность, до госпитальная помощь, эвакуация

Keywords: mountain-wilderness country, mortality, before hospital, evacuation

Xülasə: məqalədə göstərilib ki, dağ-səhra şəraitində döyüş əməliyyatlarının xüsusiyyətləri, intensivliyi, sanitar itkilərin xüsusiyyətləri, strateji yüksəkliklərdən silahların nişanlı istifadəsi tibb xidmətinin döyüş meydanında fəaliyyətini çətinləşdirir və bu səbəbdən yerüstü zirehli tibbi təxliyə vasitələrinin tibb xidmətinin ştatına salınaraq istifadəsi məqsədəuyğundur.

İlk həkim yardımını elementləri içərisində xarici qanaxmanın dayandırılması, gərgin pnevmotoraks zamanı plevral drenaj asfiksiyalar zamanı traxeotomiya, konikotomiya, ürək tamponadası zamanı perikard punksiyası və ya canlandırıcı torakotomiya əməliyyatlarının praktik aşılınması üçün treninqlərin aparılması vacibdir. Bütünlükdə döyüşən hərbiçilərə yaralanmalar zamanı ilk yardım göstərilməsi vərdişlərini aşılaman treninqlərin keçirilməsi vacibdir. Döyüş zonasında fəaliyyət göstərən orta tibb personalına beynəlxalq ABCDE sistemi standartlarına uyğun sertifikatlaşdırılmış treninqlərin keçirilməsi məqsədəuyğundur.

Mövzunun aktuallığı. Müharibələr zamanı yaralılara hospitalaqədərki etapda tibbi yardımın göstərilməsi hərbi təbabətin ən mürəkkəb vəzifələrindən biridir. Çoxsaylı tədqiqatçıların apardıqları araşdırmalara baxmayaraq, ilk tibbi, həkiməqədərki və ilk həkim yardımının göstərilməsi problemi aktual olaraq qalır. Döyüş meydanında göstərilən tibbi yardımın çevikliyi və keyfiyyəti, eləcə də hərbi hissələrin tibb məntəqələrində göstərilən tibbi yardımın səviyyəsi yaralıların həyatını qurtaran mühüm məsələlərdir [Брюсов П.Г., Николаев Н.М., 1988; Косачев И.Д., 1992; Нечаев Э.А., 1992; 1993; Rebentisch E., 1980; Finsten K., 1984; Winkler W.P., 1986] və bu yuxarıda göstərilən problemlərin həlli üçün sülh dövründə tibbi personalın hazırlanması və döyüşçülərə mütəmadi treninqlərin keçirilməsi məsələsini qarşıya qoyur. Xüsusən də çətin coğrafi şəraitdə, dağ-səhra şəraitində yaralıların axtarışı, onlara yardım göstərilməsi, onların təxliyəsinin təşkil olunması məsələsi diqqət mərkəzində olmalıdır [Kissak A.S., 1980; Tikka SA., 1984].

Son hərbi konfliktlərin təcrübəsi göstərir ki, döyüş xəttində, ilkin mərhələlərdə ağır yaralıların sayının artması ilk həkim yardımını etapında həyatı göstərişlərlə cərrahi yardımın göstərilməsi və beləliklə cərrahi yardım göstərmək imkanı olan həkimlərin və reanimatoloqların yerləşdirilməsi məsələlərini zəruri edir [Geigermann D.J., 1975; Skonlaidis A., 1981; Fleming A., 1984]. Bu xüsusən də döyüş əməliyyatlarının dağ-səhra şəraitində aparılması zamanı aktuallıq kəsb edir, çünki ərazinin mürəkkəb coğrafi-klimatik şəraiti orqanizmdə, xüsusən də qanıtirmə və şok vəziyyətində olan yaralıda kompensator-adaptasion prosesləri gərginləşdirir və döyüş travmasının gedişini ağırlaşdırır, yaralıların cərrahi yardım nöqtələrinə çatdırılma müddətini uzadır [Adiseshiah W., 1964; Henane R., 1966, 1980; Elle A., Mine J., Larcen A., 1984]. Mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri də yaralıların vaxtında cərrahi yardım nöqtələrinə çatdırılması, yəni tibbi təxliyənin vaxtında və keyfiyyətli təşkil olunmasıdır. Ona görə ki, cərrahi yardımın yaralanma vaxtından nə qədər sonra göstərilməsi məhz təxliyədən asılıdır ki, bu müddətin mümkün qədər az olması yaralının yaşam şansını artırır, əlillik hallarının azalmasını təmin edir [Шапошников Ю.Г., Решетников Е.А., Рудаков Б.Я., 1984; Моппер К., 1957].

Tədqiqatın materialı. Əfqanıstan müharibəsi zamanı (1984–1988-ci illər) 3500 yaralının müalicəsinin nəticələrinin öyrənilməsinin göstəriciləri aşağıdakı kimi olmuşdur. Yaralılar 1–45 yaşlarında olmuş və hamısı quru isti iqlimdə xidmət göstərməyə yararlı olmuşlar. Xidmət etdikləri dağ-səhra şəraitində onların sağlamlığına xarici mühitin bəzi amilləri: yüksək günəş radiasiyası, hava temperaturunun yüksək olması, atmosferdə oksigenin miqdarının az olması və s. təsir etmişdir. Çətin keçilən yerlər, yolsuzluq, döyüş əməliyyatlarının aparılma yerinin uzaqlığı, qeyri-mülayim iqlim şəraiti tibb xidmətinin təşkilinə və tibbi yardımın göstərilməsinə çətinlik yaratmışdır.

Tədqiqatın nəticələri. Sanitar itkilər 520 nəfər olmuşdur və onlardan 381-i (73,3%) cərrahi yardım göstərilməsini tələb etmişdir. Güllə yaralanmaları 133 (34,9%), qəlpə yaraları 114 (29,9%), minapartlayış yaraları 134 (35,2%) olmuşdur. Baş və döş yaralanmaları eyni olaraq 83 (21,8%) yaralıda, qarın və çanaq yaralanmaları 59 (15,5%), ətraf yaralanmaları 156 (40,9%) yaralıda olmuşdur. Lokal hərbi konfliktlərin təcrübəsi göstərir ki, döyüş sanitar itkilərinin sayı və strukturu döyüş əməliyyatlarının xarakteri, operativ-taktiki vəziyyətin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Ordunun əsas qüvvələrindən aralıda isti dağ-səhra iqlimi şəraitində avtonom döyüş əməliyyatları aparan hissələrdə sanitar itkilər aşağıdakı kimi olmuşdur:

– düşmənin hərəkət marşrutlarında pusqu əməliyyatları apararkən – bütün sanitar itkilər 71,9%, yaralılar isə 66,9% olmuşdur. Məhz bu döyüş əməliyyatı zamanı düşmənlə daha yaxın təmas və minapartlayış travmaları qeydə alınmışdır.

– gecə vaxtları (saat 19:00 dan 00:07-yə qədər) bütün sanitar itkilərin 65,8%-i olmuşdur (o cümlədən 62,2% yaralanmalar). Bu da düşmənlə yaxın təmaslar, kəşfiyyat-diversiya qruplarının fəaliyyəti və mövqelərə gecə müxtəlif silahlardan olan atəşlərlə bağlıdır.

Yaralanmalar zamanı əsas həyati təhlükə törədən hallar zamanı keyfiyyətli və vaxtında tibbi yardım göstərilməsi çox vacibdir. Bu hallar içərisində xarici qanaxmaların dayandırılması, asfiksiyaların aradan qaldırılması, gərgin pnevmotorakslarda döş drenajının (iynələrlə və ya boru ilə) təmin olunması ən önəmli tədbirlərdəndir. Bu tədbirlərin aparılması tibbi personalın lazımi ləvazimatlarla təmin olumasını, müvafiq praktik vərdiş treninqlərinin keçirilməsini tələb edir. Qərb ordularında göstərilən tədbirlərin həyata keçirilməsinə xüsusi hazırlıq keçmiş orta tibbi personal cəlb edilir, ümumiyyətlə hospitalaqədərkə etapda orta tıbb işçilərinin fəaliyyətinə böyük önəm verilir. Bundan başqa, yardım göstərildikdən sonra irinli və digər fəsadların baş verməsinə qarşı profilaktik tədbirlər görülür və yaralının təxliyəsi təşkil edilir. Yaralıların 66,4%-ində I-II dərəcəli travmatik şok aşkar olunmuşdur. Quru, isti dağ-səhra iqlimi, yüksək günəş radiasiyası şəraitində bədənin tez bir zamanda susuzlaşması, su-duz mübadiləsinin, termorequlyasiyasının pozulması aqressiv infuzion terapiya aparılmasını diqqət mərkəzinə gətirir. Xüsusən də ağır döyüş əməliyyatlarından çıxmış, yorğun, çoxlu enerji sərf etmiş, fiziki aktivlik nəticəsində tərlə çoxlu maye və elektrolitlər itirmiş, ciddi qanıtırməsi olan yaralılarda bu məsələ aktualdır. Bu səbəbdən, bəzi Qərb müəllifləri döyüşqabağı (1 gün əvvəl) əsgərlərin əsas enerji mənbəyi olan karbohidratlarla (müxtəlif şirniyyatlar, çörək və s.) qidalanmasını tövsiyə edirlər. Şokun qiymətləndirilməsi isə arterial təzyiq, nəbz, tənəffüs, xarici baxış, yaralanmanın xarakter və lokalizasiyasına əsasən aparılır.

Son hərbi konfliktlərin təcrübəsi cərrahi və reanimasiya yardımının mümkün qədər döyüş xəttinə yaxınlaşdırılması məqsədi ilə briqadaların tibb xidmətinin ştatına cərrah və reanimatorların daxil edilməsinin məqsədəuyğunluğunu göstərir ki, bu da yaralanmadan dərhal sonra kritik durumlarda ixtisaslı yardım göstərilməsini təmin edir. Döyüş meydanından təxliyənin vaxtında təşkil olunması da çox önəmli məsələlərdən biridir.

Tədqiqatın nəticəsinə əsasən yaralıların 2,7%-i sanitar və sanitar-təlimatçılar tərəfindən əllə hərbi hissə tibb məntəqəsinə, 75%-i zirehli transportyor və piyadaların döyüş maşını ilə hərbi hissə tibb məntəqəsinə təxliyə olunmuşdur. Yaralıların 6,6%-i döyüş meydanından zirehli texnika ilə çıxarılmış və yolda sanitar helikopterlə götürülərək müalicə müəssisələrinə aparılmışdır. Yaralıların 10,4%-i isə helikopterlərlə döyüş meydanından birbaşa müalicə müəssisələrinə təxliyə olunmuşdur. Beləliklə, döyüş meydanından yerüstü nəqliyyatla yaralıların 80,2%-i, helikopterlə 10,4%-i, qarışıq yolla 6,6%-i təxliyə olunmuşdur. Yaralıların 84,9%-i isə klimatik-coğrafi şəraitlə əlaqədar olaraq 6 saatdan sonra təxliyə olunmuşdur. Yerüstü nəqliyyatla tibb məntəqəsindən hospitalaqədərkə təxliyə müddəti 4 saat, helikopterlə hospitalaqədərkə təxliyə müddəti 1,5–2 saat olmuşdur. Letallıq göstəricisi 3,9% olmuşdur. Müalicə müəssisələrinə təxliyə əsasən hava nəqliyyatı ilə aparılmışdır. Bunun üçün “Mi-8”, “Mi-8MT” helikopterləri istifadə olunub. Amma yerüstü zirehli transportyor vasitəsi ilə yaralıların təxliyəsi də bəzən məcburiyyət qarşısında və real döyüş şəraitində yeganə mümkün vasitə kimi qalır. Düşmən hava hücumundan müdafiə vasitələrinin aktiv fəaliyyəti, əlverişsiz klimatik-hava şəraiti, iqtisadi məsrəflər bəzən helikopterlərin fəaliyyətini məhdudlaşdırır. Hospitalaqədərkə etapda 23 nəfər, müalicə müəssisələrində isə 8 nəfər ölüb. Letallığın əsas səbəbləri ağır, həyatla uzlaşmayan travmalar, travmatik şok və massiv qanıtırmələr olmuşdur. Dağ-səhra, isti klimat şəraitində, qoşunların bazalardan və

tibbi yardım nöqtələrindən uzaq məsafələrdə döyüş əməliyyatları aparmaları, sanitar aviasiyanın dəstəyinin olmaması yaralıların axtarılıb tapılması, onlara yardım göstərilməsi, döyüş meydanından çıxarılması, müalicə-təxliyə sisteminin təşkili məsələlərinə yeni korrektivlər edilməsini tələb edir. Bütün bunlar həkiməqədərki yardımın və ilk həkim yardımının həcmnin genişləndirilməsi məsələsini aktuallaşdırır və həkim-mütəxəssislərin (cərrah, reanimator) bu etaplarda yardım göstərməyə cəlb olunmasını məqsədəuyğun edir. Dağ-səhra şəraitində döyüş əməliyyatlarının xüsusiyyətləri düşmən tərəfindən atıcı silahların nişanlı istifadəsi, mina-partlayış vasitələrinin geniş tətbiqi, coğrafi-klimatik faktorlarının yaralılara mənfi təsiri, təxliyə müddətlərinin uzun olması, letallığın nisbətən yüksək olması (8,1%) və Silahlı Qüvvələrdən tərxis olunmanın (16,3%) yüksək olması üçün şərait yaradır.

Müzakirələr. Beləliklə, göstərilənlərə yekun vursaq görünür ki, dağ-səhra şəraitində xüsusi təyinatlı, kəşfiyyat-diversiya fəaliyyəti ilə məşğul olan, pusquda əməliyyat keçirən hərbi qrupların itkiləri ümumqoşun hərbi hissələrindən daha çoxdur və sanitar itkilər əsasən ilin isti aylarında və gecə vaxtları daha çox olur. Yaralıların yaralanma nöqtəsindən təxliyəsi üçün xüsusi dağ-alpinist hazırlığı keçmiş heyətdən, xüsusi ləvazimat və qurğulardan istifadə olunmayıb. Yaralıların döyüş meydanından çıxarılması üçün əsas vasitə helikopterlər yox, uyğunlaşdırılmamış zirehli texnika olmuşdur ki, bu da yaralılara yerində və təxliyə zamanı yardım göstərilməsini ehtiyac olan ləvazimat və avadanlıq olmaması səbəbindən çətinləşdirmiş və cərrahi yardım nöqtələrinə yaralıların çatdırılma müddətlərini artırmışdır. Döyüşçülərə və tibb personalına normadan əlavə sargı paketlərinin və turniketlərin verilməsi və onların vaxtında tətbiqi 18,6% yaralılarda xarici qanaxmanın vaxtında dayandırılmasına imkan verib.

Dağ-səhra şəraitində tibb xidmətinin uzaq məsafələrdə, avtonom fəaliyyəti, təxliyə müddətlərinin uzun olması, coğrafi-klimatik faktorların yaralılara mənfi təsiri ilk tibbi, həkiməqədərki, ilk həkim yardımını həcminə yara infeksiyasının profilaktikasına (antibiotiklər, yerli vasitələr, anatoksin, serumlar və s.), travmatik şokun aradan qaldırılmasına (xarici qanaxmanın nəzarətə alınması, erkən infuzion terapiya və s.) yönəlmiş əlavə tədbirlərin salınmasını, həyatı göstərişlə bəzi ixtisaslaşmış cərrahi yardım elementlərinin (xarici qanaxmanın son dayandırılması, asfiksiyaların aradan qaldırılması, gərgin pnevmotorakslarda plevral drenajların aparılması və s.) aparılmasını zəruri edir. Müqayisə üçün qeyd etmək istəyirəm ki, göstərilən tədbirləri ABŞ ordusunda ümumi qaydada treninqlər keçmiş orta tibbi personal uğurla icra edir. Bütün bunlar yaralılar arasında letallığı 11,6%, müalicə müddətlərini isə 3 gün azaltmağa, yara fəsadlarını isə 14%-dən çox azaltmağa imkan verir. Hərbi hissə tibb məntəqə lazaretlərində yumşaq toxuma yaraları 36,6% hallarda cərrahlar tərəfindən işlənmişdir, bu da yardımın keyfiyyətli göstərilməsi səbəbindən şəxsi heyətin tez sıraya qayıtmasına şərait yaratmışdır. Bəzi müəlliflər bu boşluğun döyüş zonasında çalışan personalın qeyri-qənaətbəxş hazırlanması, onlara praktik vərdişlərin zəif aşılması nəticəsində əmələ gəldiyini və bu boşluğu doldurmaq üçün ixtisaslı cərrah və anestezioloqların oraya cəlb olunması kimi qiymətləndirirlər.

Nəticə

Dağ-səhra şəraitində döyüş əməliyyatlarının xüsusiyyətləri, intensivliyi, sanitar itkilərin xüsusiyyətləri, strateji yüksəkliklərdən silahların nişanlı istifadəsi tibb xidmətinin döyüş meydanında fəaliyyətini çətinləşdirir və bu səbəbdən yerüstü zirehli tibbi təxliyə vasitələrinin tibb xidmətinin ştatına salınaraq istifadəsi məqsədəuyğundur.

Bundan başqa, döyüş xəttində fəaliyyət göstərən tibb xidmətinin idarə olunması və tibbi yardımın, təxliyənin korrdinasiyası məqsədi ilə keyfiyyətli radioəlaqənin olması, ilk həkim yardımını elementləri içərisində xarici qanaxmanın dayandırılması, gərgin pnevmotoraks zamanı plevral drenaj (iynə və ya boru), asfiksiyalar zamanı traxeotomiya, konikotomiya, ürək tamponadası zamanı perikard punksiyası və ya canlandırıcı torakotomiya əməliyyatlarının praktik aşılması üçün treninqlərin aparılması vacibdir.

Bütün döyüşən hərbcilərə yaralanmalar zamanı ilk yardım göstərilməsi vərdişlərini aşılamaq üçün treninqlərin keçirilməsi də vacibdir. Döyüş zonasında fəaliyyət göstərən orta tibb personalına beynəlxalq ABCDE sistemi standartlarına uyğun sertifikatlaşdırılmış treninqlərin keçirilməsi məqsədəuyğundur.

Əbəbiyyat

1. Методические рекомендации по обследованию и лечению раненых. - Кабул, 1986. - 30с. / соавт. Попов В.А., Костюк Г.А., Немытин Ю.В., Алисов П.Г. и др. /.
2. Этапное лечение наружных кровотечений при боевой хирургической травме. - Л., 1986. - 49с. / соавт. Попов В.А., Костюк Г.А., Питенин Ю.И. и др. /.
3. Остановка наружного кровотечения при повреждении конечностей на ранних этапах медицинской эвакуации // Огнестрельная рана и раневая инфекция. - Л.: ВМедА, 1991-с.68-70.
4. Проведение инфузионной терапии на этапе доврачебной медицинской помощи // Огнестрельная рана и раневая инфекция. - Л.: ВМедА, 1991,-С.70-72.
5. Molecular and cellular aspects of secondary immunodeficiency in patients with surgical infections // 36th World congress of international society of surgery. - Lisbon, 1995. - 1565A. / Shevchenko Y.L., Khubulava G.G., Zhiburt E.B. et.al. /.

Аннотация

Хирургические аспекты медицинской помощи при боевых действиях в горно-пустынной местности

Н.А.Алиев, Ф.А.Бабаев, Г.Дж.Джафаров

В статье изучены и анализированы результаты лечения 3550 раненных (1984-1988 гг), участвующих в боевых действиях в Афганистане. Все раненные были в возрасте 18-45 лет, признанных годным к службе в условиях сухого жаркого климата. Санитарных потерь было 520, из них 381 (73,3%) потребовали оказания хирургической помощи. Пулевых ранений было 133 (35,2%), осколочных 114 (29,9%), минно-взрывных повреждений 134 (35,2%). Опыт локальных военных конфликтов показал, что количество и структура боевых санитарных потерь зависит от характера боевых действий, а также от особенностей оперативно-тактической обстановки. Основным транспортом видом эвакуации раненных с поля боя была наземная техника (бронированный санитарный транспортер (предпочтительно), а так же общевойсковые бронетранспортеры и боевая машина пехоты при необходимости). Среди элементов первой врачебной помощи необходимо проведение тренингов по остановке наружного кровотечения, плевральный дренаж (пункционный или дренажный) при напряженном пневмотораксе, трахеотомия или коникотомия при механической асфиксии, пункция перикарда или немедленная торакотомия при тампонаде сердца, а среди среднего медицинского персонала по системе ABCDE

Summary

Surgical aspects of care of hostilities in the mountain-wilderness

N.A.Aliev, F.A.Babaev, G.J.Jafarov

In paper there have been studied and analyzed the results of treatment of wounded 3550 (1984-1988 y.), involved in the fighting in Afghanistan. All the wounded were aged 18-45 years, found fit for service in the dry hot climate. Sanitary losses were 520 and 381 of them (73.3%) required surgical care. Bullet wounds were 133 (35.2%), the fragment 114 (29.9%), mine-explosive damage 134 (35.2%). The experience of local military conflicts showed that the number and structure of martial sanitary losses depends on the nature of the fighting, as well as the characteristics of the operational-tactical situation.

The main transport sea evacuation of the wounded from the battlefield was ground equipment (armored ambulance transporter (preferred), as well as combined-arms armored personnel carriers and infantry fighting vehicle, if necessary). Among the elements of the first medical aid are necessary trainings to stop external bleeding, pleural drainage (puncture or drain) for tension pneumothorax, or tracheotomy, conicotomy by mechanical asphyxia, pericardiocentesis or emergency thoracotomy by cardiac tamponade, and among the nursing staff in the system ABCDE.

ELEKTROMAQNİT ŞÜALARIN ŞƏXSİ HEYƏTİN SAĞLAMLIĞINA VƏ ƏTRAF MÜHİTƏ TƏSİR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

N.A.Əliyev, A.Ə.Məmmədov, T.A.Məmmədov

Müdafiə Nazirliyinin Tibb Baş İdarəsi

Açar sözlər: elektromaqnit dalğaları, həddindən artıq yüksək tezlik, radiolokasiya stansiyaları

Ключевые слова: электромагнитные волны, сверх высокие частоты, радиолокационная станция

Keywords: electromagnetic waves, microwave frequencies, radiolocation station

Xülasə: məqalədə RLS-nin inşası zamanı ekoloji tələblərin yerinə yetirilməsini və EMS-nin təsiri-rindən şəxsi heyətin və mülki əhalinin qorunması üçün ərazinin coğrafi relyefinə də təbii maneələri göstərilib. Əsgər yataqxanalarının, ictimai binaların və digər yaşayış məntəqələrinin şüalanma mənbəyindən aralı olan zəruri məsafədə yerləşdirilməsi mühafizə vasitəsi kimi əhəmiyyətlidir. Elektromaqnit şüaların şəxsi heyətə və ətraf təbii mühitə vurduğu ziyanın qarşısının qismən aradan qaldırılması və tələb olunan ekoloji təhlükəsizlik tədbirlərinin həyata keçirilməsi vacibdir.

Ətraf təbii mühitin fiziki çirklənməsi növlərindən biri də elektromaqnit çirklənməsidir. Ətraf mühitin elektromaqnit dalğaları ilə çirklənməsi təbii və antropogen mənşəlidir. Təbii mənşəli mənbələrə planetin yer səthinin elektrik və maqnit sahəsi, kosmosdan daxil olan elektromaqnit dalğaları və atmosferdə elektrik boşalması (ildırım) daxildir. Elektromaqnit sahəsinin antropogen mənbələrinə radiocihazlar, mobil telefonlar, məişət cihazları, elektrik nəqliyyatları, yüksəkqərginlikli elektrik xətləri, radiolokasiya stansiyaları və s. aid edilir. Elektromaqnit dalğalarından istifadə edilməsi hərbi fəaliyyətlə sıx əlaqəlidir. Hərbi hissələrdə bu məqsədlə aviasiya uçuşlarının izlənilməsində, naviqasiya və enmə proseslərini idarədən radiotexniki və radiolokasiya qurğularında, hava döyüşü və hava hücumundan müdafiədə, uzaq məsafədən görünməyən hədəflərin müəyyənləşdirilməsində, təhlükəli meteoroloji hadisələrin izlənilməsində, müxtəlif radiotexniki qurğuların və sistemlərinin idarə olunmasında istifadə edilir. Hərbi işə müxtəlif radioelektronikanın, radiolokasiya sistemlərinin və qurğularının intensiv daxil edilməsi müasir dövrün tələblərindən irəli gəlir. Həddindən artıq yüksək tezlikli diapazona malik radiodalğaların təsiri nəticəsində ətraf təbii mühit qeyri-ionlaşdırıcı elektromaqnit çirklənməsinə məruz qalır.

Radiolokasiya stansiyalarında (RLS) obyektlərin koordinatlarının aşkar olunması üçün radiolokasiya prinsipindən istifadə edilir. İşləmə prinsiplərinə görə aktiv və passiv radiolokasiya stansiyaları mövcuddur. Aktiv radiolokasiyada elektromaqnit enerjisi RLS anteni ilə hədəfi şüalandırır və obyekt-dən əksölünən enerjini qəbul edir. Passiv radiolokasiya isə şüalanan hədəfdən enerjinin qəbul edilməsidir. RLS-lər hərərəti (t°) 0-dan yuxarı olan hər hansı fiziki cismi elektromaqnit enerjisi ilə şüalandırmaqla hədəfin koordinatlarını müəyyənləşdirir. RLS-lər, həmçinin havada, quruda və suda olan müxtəlif obyektlərin parametrlərini də (qabaritliliyi, forması, elektrikliyi, hədəfin nisbi vəziyyəti və s.) aşkarlamaq və müəyyənləşdirmək qabiliyyətinə malikdir.

Şəkil 1. Səyyar radiolokasiya stansiyası

Şəkil 2. Stasionar radiolokasiya stansiyası

Müasir radiolokasiya sistemlərində radiometriyanın impulsiv, fasiləsiz və fazalı metodları mövcuddur. Hazırda daha çox impulsiv metoddan geniş istifadə edilir. Radiolokasiyada bu məqsədlə həddindən artıq yüksək tezlikli radiodalğalardan istifadə olunur. Bu zaman elektromaqnit enerjisi yüksək gücə malik qısa impulslarla şüalanır. Bu impulsların davam etmə müddəti mikrosaniyələrlə ölçülür, gücü isə onlarla və yüzlərlə kilovat təşkil edir. Həddindən artıq yüksək tezlikli (HYT) diapazonun radiodalğalarının yayılma sürəti işığın sürətinə – 300 000 km/san-yə bərabərdir. Elektromaqnit şüalanmanın canlı aləmə mənfi təsiri birbaşa atmosferin ionlaşması ilə əlaqədardır. Atmosferin ionlaşması fiziki xüsusiyyətlərinə görə üç – ağır, orta və yüngül ionlar qrupuna bölünür. Atmosferin 1 sm³-də ağır ionlar

60–65%, orta ionlar 20–25%, yüngül ionlar isə 10–15% təşkil edir. İsti, soyuq və dumanlı hava şəraitindən asılı olaraq ionların sıxlığı dəyişir. Dumanlı hava şəraitində su molekullarında olan yüngül ionların ağır ionlara çevrilməsi baş verir. Buludlu hava şəraitində su buxarlarında toplanmış ionlar reflektor rolunu oynayır və elektromaqnit şüalanmanın əks olunması intensivliyini artırır. İonların sıxlığı temperaturun təsirindən asılı olaraq da dəyişir. Belə ki, isti hava şəraitində ağır ionların bir hissəsi atmosferin yuxarı hissəsinə qalxır.

Görünməyən obyektlərin aşkarlanmasında səyyar və stasionar RLS-dən istifadə edilir. RLS-də həddindən artıq yüksək tezlikli impulsların elektromaqnit enerjisi hasil edildikdən sonra antenə göndərilir. Bu zaman şüalanmış impuls qəbuledici antenə ötürülür. Hədəfdən əksölünən impulslar anten tərəfindən qəbul edilir və xüsusi qurğuda aşağıtezlikli siqnallara çevrilərək indikator qurğusuna ötürülür. İndikatorun ekranında isə siqnal işıqlanan nöqtə və yaxud şüa parlıtısı şəklində görünür (şəkil 3).

Yerüstü və bortlu radiolokasiya stansiyalarında elektromaqnit fonunun əsasını həddən artıq yüksək tezlik, yüksək tezlikli və ultrayüksək tezlikli şüalanmalar təşkil edir (şəkil 1,2.). HYT-elektromaqnit sahəsi ətraf təbii mühitə müxtəlif cür təsir edir.

Həddən artıq yüksək tezlikli sahə elektromaqnit rəqsləri spektrinin infraqırmızı şüalanma və qısa-radiodalğaları arasında yerləşən hissəsidir. HYT şüalar 1 mm-dən 1m-dək dalğa uzunluğuna və $3 \cdot 10^8$ – $3 \cdot 10^{11}$ Hz rəqş tezliyinə malikdir. HYT şüalanmaların ən güclü mənbəyi antenlər hesab olunur. RLS -də generator, dalğaaparan flanksları və açıq ötürücü blok həddən artıq yüksək tezlikli sahə (mikrodalğalar) yaradır və ətraf təbii mühitə təsir edir. HYT diapazona malik radiodalğaların biomüxtəlifliyə təsiri dalğaların keçiricilik xüsusiyyətlərindən, şüalanmanın gücündən və təsir müddətindən çox asılıdır.

HYT şüalanmalarının təsiri yalnız xidməti iş yerlərində deyil, yaxın ətraf əraziləri də əhatə edir. RLS-in iş rejimindən, şüalanmanın istiqamətləndirmə diaqramından asılı olaraq həmin ərazilər fasiləsiz, fasiləli və impultiv-fasiləli (uzun və qısa müddətdə) şüalanmaya məruz qalır. Elektromaqnit sahəsinin (EMS) canlı aləmə zədələyici mənfəi təsiri iki növü ilə səciyyələnir: istiliklə – yüksək intensivli əlaqəli təsir; hərərətsiz – aşağı intensivli əlaqəli təsir [4].

HYT şüalanmanın güc selinin sıxlığı (GSS) mikrodalğaların elektromaqnit enerjisinin şüalanmasının istiqamətinə perpendikulyar yerləşdirilmiş 1 sm^2 -lik səthə 1 saniyədə düşən miqdarıdır. HYT sahənin intensivliyini müəyyənləşdirmək üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edilir.

$$GSS = \frac{R_{ort} D}{4\pi \cdot r^2} \quad (\text{mkVt} / \text{sm}^2)$$

burada, R_{orta} – orta şüalanma gücü (mkVt ilə); D-gücləndirilmə əmsalı;

R- ölçmənin aparıldığı nöqtədən stansiyaya qədər olan məsafə (sm ilə);

$\pi = 3,14$; R_{orta} və D stansiyada qeyd olunan kəmiyyətlərdir.

HYT diapazona malik radiodalğaların canlı orqanizmə nüfuz etmə qabiliyyəti müxtəlifdir. Bu onunla əlaqələndirilir ki, mm-lik dalğalar dəri səthinə; sm-lik dalğalar dərialtı birləşdirici toxuma və ya əzələlərə; destimetrik dalğalar isə daxili orqanlara nüfuz edir. Mikrodalğalar su ilə zəngin olan toxumalara daha çox təsir edir. HYT diapazona malik radiodalğalar toxumalarda istilik enerjisinə çevrilir və bu zaman şüalanmaya məruz qalmış toxumalarda hüceyrələrin qızması və temperaturun artması baş verir. Toxumalara termik təsirin mexanizmi su molekullarının ionlu dipol titrəmələri ilə elektromaqnit enerjisinin istilik enerjisinə transformasiyası nəticəsində yaranır. Bu proses canlı orqanizmlərdə texniki effektə çevrilərək toxumaların bioloji fəaliyyətinə mənfəi təsir edir.

Hərərətsiz təsir prosesində canlı orqanizmlərdəki bir sıra maddələrdə suspensiyalaşdırıcı hissəciklərin əmələ gəlməsi təhlükəsi yaranır. Bu zaman qanda olan leykosit və eritrositlər bioloji dəyişikliyə məruz qalır, hüceyrələri təşkil edən mürəkkəb üzvi birləşmələr isə parçalanır. Bu orqanizmdə bir sıra fizioloji proseslərin pozulmasına və patoloji halların baş verməsinə səbəb olur. Şəxsi heyətin HYT diapazona malik dalğaların təsirindən qorunması üçün ekoloji təhlükəsizlik tədbirlərinin həyata keçirilməsi vacibdir [1].

Şəkil 3. Optik-elektron stansiya

RLS-də şüalandırma mənbələrinin təsirinin aradan qaldırılması məqsədi ilə stansiyaların ötürücü antenlərinin yuxarı qaldırılması məqsədəuyğun hesab edilir. Mühafizə tədbirləri kimi, şüalanmanın bölmələr (sektorlar) üzrə növbəli söndürülməsi və bölmələr üzrə şüalanmanın gücünün azaldılmasından da geniş istifadə edilir. Eletromaqnit dalğalardan mühafizə üsullarından biri də şüalandırıcı qurğuların yaşayış məntəqələri üçün təhlükəsiz sayılan məsafədə yerləşdirilməsi və tikilməsidir. Bu məsafələrin sanitariya normaları aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir (cədvəl 1).

Cədvəl 1. HYT diapazonunda işləyən RLS-nin təsir dairəsinin ölçüləri

RLS-in tətbiqi və adı	Təsir zonasının ölçüləri, m (enerji axınının sıxlığı üçün, mkVt/sm ²)	
	100	10
Yerüstü radiolokasiya stansiyaları		
Dairəvi baxış	600–900	1500–1800
Meteoroloji	600–800	1200–1400
Dispetçer	60–80	300–400
Bort radiolokasiya stansiyaları		
Yer qatına baxış	10–12	20–35
Hərəkət sürətini və küncölçən	1–2	3–4
Radioyüksəklikölçən	1	2
Radiosorğu və cavablanma sistemləri	2	4
Tanıma sistemləri	1	2

Qeyri-ionlaşdırıcı elektromaqnit şüalarının şəxsi heyətə təsirini düzgün və dəqiq müəyyənləşdirmək üçün ətraf mühitə və insan orqanizminə təsir edən bütün göstəricilərin tələblərini bilmək vacibdir. Şəxsi heyətin sağlamlığı üçün çalışdığı iş yerlərində səs-küy, vibrasiya, havanın normal temperaturu, təmizlik, işıqlanma və digər amillərin təsiri müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. HYT maqnit sahəsinin mənfi təsirinin qarşısını almağa yönəldilmiş profilaktiki tədbirlərin elmi cəhətdən əsaslandırılması və mühəndis-texniki tədbirlərin həyata keçirilməsi şəxsi heyətin sağlamlığı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şəxsi heyətin HYT şüalanmadan mühafizə olunması zərurəti, iş yerlərində HYT diapazonlu radiodalğaların GSS-nin (güc selinin sıxlığının) 10 mkVt/sm² keçdikdə yaranır. HYT şüalanmanın zərərli təsirindən mühafizə tədbiri kimi şüalanma intensivliyinin azaldılması və şüalanma altında olma vaxtının qısaltılmasıdır. İş otaqlarında şüasaçan qurğuların məqsədyönlü yerləşdirilməsi, divarların və pəncərə şüşələrinin metal vərəqələrlə və metal torlarla ekranlaşdırılması və qoruyucu geyimlərdən istifadə edilməsi mühafizə məqsədləri üçün vacibdir. Radiolokasiya antenlərinin yaxınlığında olan binaların HYT şüalanmadan mühafizə olunması məqsədi ilə şüasaçan mənbə tərəfə baxan pəncərə və divarları da ekranlaşdırılmalıdır. Bu məqsədlə binaların ətrafında yaşıllaşdırma işlərinin aparılması və həmişəyaşıl ağacların əkilməsi məqsədəuyğun hesab edilir [1,5].

Qeyri-ionlaşdırıcı elektromaqnit şüalarının ekofaktorlara təsirini düzgün və dəqiq müəyyənləşdirmək üçün ətraf mühitə və insan orqanizminə təsir edən bütün göstəricilərinin normativlərini bilmək vacibdir. Aşağıdakı cədvəldə (cədvəl № 2) radioəlaqənin beynəlxalq reqlament nomenklaturasına uyğun elektromaqnit şüalarının dalğa tezliyi və uzunluğuna uyğun təsnifatı verilmişdir [3].

Cədvəl 2. EMŞ-nın dalğa tezliyi və dalğa uzunluğuna uyğun təsnifatı

Diapazon №	Diapazon Tezliyi	Tezliyin (söz və hərfi) ifadəsi	Dalğanın uzunluğu	Metrik hissələr
I	3-30 Hs	Son dərəcə aşağı (SDAT)	10 ⁵ -10 ⁴ km	Dekameqametrik
II	30-300 Hs	Ən kiçik (ƏKT)	10 ⁴ -10 ³ km	Meqametrik
III	0,3-30 kHs	İnfrakıçık (İKT)	10 ³ -10 km	Hektakilometr
IV	3-30 kHs	Çox kiçik (ÇKT)	10 ² -10 km	Miriametrik
V	30-300 kHs	Aşağı (AT)	10-1 km	Kilometrik
VI	300-3000 kHs	Orta (OT)	1,0-0,1 km	Hektametrik
VII	3-30 MHs	Yüksək (YT)	100-10 m	Dekametrik
VIII	30-300 MHs	Çox yüksək (ÇYT)	10-1m	Metrik
IX	300-3000 MHs	Ultrayüksək (UYT)	1,0-0,1 m	Destimetrik
X	3-30 HHs	Son dərəcə yüksək (SDYT)	10-1 sm	Santimetrik
XI	30-300 HHs	Ən yüksək (ƏYT)	10- 1 mm	Millimetrik
XII	300-3000 HHs	Hiper yüksək (HYT)	1,0-0,1 mm	Mikrometrik

Radioəlaqələr üçün, adətən, V-dən VIII-dək, radiolokasiyalar üçün VIII-X diapazon tezliyi seçilir. Dalğa uzunluğu λ (metrlə) ilə tezlik (herslə) arasında aşağıdakı əlaqə mövcuddur:

$$f = c/\lambda$$

burada, c - vakuum şəraitində elektromaqnit şüalanmanın sürəti və ya işıq sürətidir ($c = 3 \cdot 10^8$ m/c). Qeyd etmək lazımdır ki, 1 Hs tezlikdə 1 saniyə ərzində 1 titrəyiş baş verir.

Radiodiapazonun işləyən vasitələri ilə yaranan elektromaqnit sahələri, gərginlik vektorları E və maqnit sahələri H ilə xarakterizə olunur. Yüksək elektromaqnit dalğalarının E və H vektorları yayılma ərazilərində həmişə bir-birinə qarşılıqlı perpendikulyar vəziyyətdə olurlar [6].

300 MHz qədər tezlik diapazonunda elektromaqnit (EMS) sahələrin canlı orqanizmlərə təsiri ayır-ayrılıqda hesablanır. Onların ölçü vahidləri voltun metrə nisbəti (V/m) və amperin metrə nisbəti ilə (A/m) ifadə edilir.

300 MHz tezlikdən artıq diapazonda enerji axınının ölçü vahidi kimi Vt/m^2 tətbiq edilir. Elektrik enerjisi axını (EEA) ilə elektrik E (V/m) və maqnit H (A/m) sahələri arasında aşağıdakı asılılıq mövcuddur:

$$EEA = E^2 / 3,77; \quad EEA = 3,77 \cdot 10^4 \cdot H^2$$

İstənilən radiotexniki vasitələrin ətraf əraziləri 3 zonaya bölünür: yaxın (induksiya), aralıq (interferensiya) və uzaq (dalğalı) zonalar.

Yaxın zona radiusu ötürücünün dalğalarının uzunluqlarının 1/6-ə, uzaq məsafə isə 6 dalğa uzunluğuna bərabərdir. Şəxsi heyətə əsasən elektromaqnit şüalanması təsir göstərir.

Elektromaqnit şüalanmanın intensivliyi radiotexniki vasitələrin (RTV) tezliyindən, onların iş rejimindən, antenlərin istiqamətindən və EMŞ-nin əksətdirən obyektlərdən də asılıdır.

Şəxsi heyətin sağlamlığına desimetrik və santimetrik diapazonlu radiolokasiya stansiyaları (RLS) daha çox təsir edir. Bu stansiyalardan kiçik məsafədə (1-dən 10 metrə qədər) elektrik cərəyanı axınının sıxlığı yüzlərlə və minlərlə $mk \ Vt/m^2$ ola bilər [4].

RLS-də radiotexniki vasitələrin (RTV) işlənməsi zamanı EMS-nin (elektromaqnit sahəsi) qiymətləndirilməsi aşağıdakı kimi aparılır:

$$E_{\Sigma} = \sqrt{E_1^2 + E_2^2 + \dots E_n^2}, \quad H_{\Sigma} = \sqrt{H_1^2 + H_2^2 + \dots H_n^2}$$

burada: n - radiotexniki vasitələrin (RTV) miqdarını ifadə edir.

Müasir RLS-də elektromaqnit şüalarından mühafizə olunmaq üçün yüksəkkeyfiyyətli qoruyuculardan istifadə edilir. Müəyyən edilmişdir ki, elektromaqnit titrəyiş tezliklərinin artması zamanı EMŞ-nin insan orqanizminə təsiri nəticəsində bioloji effekt də artır. Son dərəcə yüksəkdiapazonlu EMŞ asanlıqla insan orqanizminin yağ toxumalarından keçə bilər, lakin su molekulları tərəfindən intensiv olaraq tutulur. Canlı orqanizmdə biomühit sərhədində toxumaların lokal qızması hadisəsi baş verir. Aşağı intensivlikdə elektromaqnit şüalanmanın təsiri altında olduqda orqanizmdə baş verən dəyişiklikləri bərpa etmək mümkündür. Sistemik olaraq EMŞ-nin təsiri buraxıla bilən hədd (BBH) normalarından artıq olduqda şəxsi heyətin sağlamlığı üçün problemlər yarana bilər. RLS-də şəxsi heyətin sağlamlıq və təmiz ekoloji mühitdə yaşayışının təmin edilməsi üçün EMŞ-nin buraxıla bilən hədd (BBH) normalarında işləməsi təmin olunmalıdır. Aşağıdakı göstərilən cədvəllərdə (cədvəl 3; 4) müxtəlif diapazonlarda elektromaqnit şüasının buraxıla biləcək hədd normaları göstərilmişdir [1].

Cədvəl 3. İş yerlərində EMŞ-nin buraxıla biləcək gərginlik hədləri

Təsir və diapazonların tezliyi, ölçülən sahələr, mHs	İş günü ərzində sahədə gərginliyin buraxıla biləcək həddi
Elektrik tərkibli; 0,06-3,00	50 V/m
3-30	20 V/m
30-50	10 V/m
50-300	5 V/m
Maqnit tərkibli; 0,06-1,60	5 A/m
30-50	0,3 A/m

10 000 mkVt/sm² sıxlıqdan artıq enerji axını baş verən ərazidə xüsusi mühafizə vasitələrindən istifadə etmədən işləmək qəti qadağandır. Radiotexniki vasitələrlə (RTV) işləyən şəxsi heyət üçün enerji axınının sıxlığı 1mk Vt-dan artıq olmamalıdır.

Elektromaqnit şüalanmanın təsirindən və şüalanma mənbəyindən şəxsi heyətin mühafizə olunması üçün aşağıdakı mühafizə üsulları və metodlarından istifadə edilməsi tövsiyə olunur.

- elektromaqnit şüalanmanın təsir sahəsində qalma müddətinin (iş vaxtının) məhdudlaşdırılması;
- şüalanma mənbəyindən iş yerlərinin uzaqlaşdırılması;
- mənbəyin şüalandırma intensivliyinin azaldılması;
- mənbəyin ekranlaşdırılması;
- iş yerində şüalanmadan mühafizə olunma tələblərinin yerinə yetirilməsi;
- fərdi mühafizə vasitələrinin tətbiq edilməsi.

Cədvəl 4. 0,3–300 HHs tezlik diapazonunda buraxıla biləcək EMŞ- nın hədləri göstərilmişdir

Şüalanmanın davam etmə müddəti, saat	Şüalanma zamanı yol verilən enerji axınının sıxlığı, mkVt/sm ²		Şüalanmanın davam etmə müddəti, saat	Şüalanma zamanı yol verilən enerji axını sıxlığı, mkVt/sm ²	
	Fasiləsiz	impulsula		fasiləsiz	İmpulsula
24	33	165	4	200	1000
16	50	250	2	400	1700
12	66	330	1	800	2900
10	80	400	0,75	1000	3500
8	100	500	0,50	1400	5000
6	135	675	0,20	2800	10000

Elektromaqnit sahənin gərginliyini azaltmaq mümkün olmadıqda, yəni ötürücünün gücünü azaltmaq mümkün olmadıqda məhdud iş rejimi tətbiq edilir. Hərbi hissələrdə şəxsi heyət üçün bu əsas mühafizə metodlarından biri hesab edilə bilər (cədvəllərə bax, № 3, 4). Ötürücünün gücünü azaltmaq və şüalanma müddətini qısaltmaq mümkün olmadıqda məsafənin kiçildilməsi metodundan da istifadə edilir. V və VI diapazonlar üçün təhlükəsiz məsafəni (R) aşağıdakı düsturla hesablayırlar: [5].

$$R = \sqrt{30 \cdot \frac{R \cdot G}{E_{bbg}}}$$

burada, R– ötürücünün orta hədd gücü Vt; G-anteninin yönəltmə əmsalı; E_{bbg} – elektrik sahəsinin buraxıla biləcək gərginliyi:

– SDY (son dərəcə yüksək) tezlikli diapazon üçün yol verilən hədd normaları aşağıdakı kimi hesablanır;

$$R = \sqrt{\frac{R \cdot G}{4\pi BBH}}$$

Bu düstur vasitəsi ilə SDY tezlikli diapazona malik EMŞ-nin yol verilən hədd normalarını hesablamaq mümkündür və şəxsi heyətin sağlamlığının mühafizəsi üçün iş yerlərində tətbiq etmək olar.

RLS-nin inşası zamanı ekoloji tələblərin yerinə yetirilməsini və EMS-nin təsirindən şəxsi heyətin və mülki əhalinin qorunması üçün ərazinin coğrafi relyefinə təbii maneələri də nəzərə almaq lazımdır. Əsgər yataqxanalarının, ictimai binaların və digər yaşayış məntəqələrinin şüalanma mənbəyindən aralı olan zəruri məsafədə yerləşdirilməsi mühafizə vasitəsi kimi əhəmiyyətlidir. Elektromaqnit şüaların şəxsi heyətə və ətraf təbii mühitə vurduğu ziyanın qarşısının qismən aradan qaldırılması və tələb olunan ekoloji təhlükəsizlik tədbirlərinin həyata keçirilməsi vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Environmental Considerations in the systems acquisition process/. A Handbook For Proqram Managers., Washington 2013/.
2. Challenges and Successes in Integrating Environment, Safety, and Occupational Health (ESOH) into Cooperative Threat Reduction (CTR) Projects. Richard T. Hartman, Ph.D. Andrew Einhorn

3. Environmental doctrine for NATO. 2009.
4. Обеспечение экологической безопасности при повседневной деятельности воинских частей и подразделений. МО РФ 2000. Клемин В.В., Луценко Г.П.Ременсон В.А.
5. Обеспечение экологической безопасности. МО РФ 2011.
6. Военная экология. МО РФ 2010.
7. Мəммədov A.Ə. Hərbi ekologiya. MN “Hərbi nəşiriyyat” 2013.
8. Bayramov A.A. Hərbi mühəndis ekologiyası. AАНМ, “Təgəqqi”, Bakı 2014, 350 s.
9. Байрамов А.А., Пашаев А.М., З.А.Ибрагимов. Влияние радиационного излучения на человека. Меры защиты и профилактики. Учебное пособие, «Чашыоглы», Баку, 1999, 157с.
10. Osaqov H.O., İsmaylov İ.İ., Bayramov A.A., Səbzəliyev S.A., Yüsifov E.İ. Elektromaqnit çirklənməsi və sağlamlıq. Əhali üçün yaddaş kitabçası, “Fövqal”, Bakı, 2002, 23s.
11. А.А.Байрамов Электромагнитный смог в помещениях. // Петербургский Журнал Электроники, Петербург, 2/2004, с.53-56.

Аннотация

Особенности воздействия электромагнитных волн на здоровье личного состава и окружающую среду

Н.А.Алиев, А.А.Мамедов, Т.А.Мамедов

В статье показано что, основу электромагнитного фона войсковых частей составляет излучение наземных и бортовых радиолокационных станций, работающих в диапазоне сверхвысоких (СВЧ) и в меньшей степени высоких и ультравысоких частот (ВЧ и УВЧ). Для правильной оценки степени опасности пребывания личного состава войсковых частей в зоне воздействия рассмотренных экофакторов необходимо знать и умело пользоваться нормативными показателями по охране окружающей среды и живых организмов. Для устранения воздействия электромагнитного излучения и обеспечения экологической безопасности личного состава Вооруженных Сил необходимы соответствующие меры предосторожности.

Summary

Impact electromagnetic waves on health of personally and environment

N.A.Aliev, A.A.Mamedov, T.A.Mamedov

In paper there has been shown that radiations of ground-based and airborne radars, functioning in the frequency range of SHF (super high frequency) and lesser of HF (high frequencies) and UHF (ultra-high frequency) are the basis of electromagnetic parts of military units. It is necessary to know and skillfully use the standard indicators concerning the environmental protection and living organisms in order to give correct assessment to level of danger that the personnel of the military units run during the stay at the influence area of the considered echo factors. For elimination of the influence of electromagnetic radiation and guaranteeing ecologic security of the personnel of the Armed Forces the appropriate remedial measures are necessary.

SQ MKH SEPTİK CƏRRAHIYYƏ BÖLMƏSİNDƏ OZONOTERAPIYANIN İSTİFADƏSİNİN İLKİN NƏTİCƏLƏRİ

¹Ş.A.Tahirov, ²T.İ.Nizamov, ¹V.V.Həsənov, ²Ə.İ.İsayev, ³A.T.Nizamov

¹SQ MKH-nin Septik cərrahiyyə bölməsi, ²Milli Aviasiya Akademiyası, ³«ZEYTUN» Elmi-İstehsalat Şirkəti

Açar sözlər: ozonoterapiya, septik cərrahiyyə, bakteriya, virus

Ключевые слова: озонотерапия, септическая хирургия, бактерия, вирус

Keywords: ozone therapy, septic surgery, bacterium, virus

Xülasə: məqalədə septik cərrahiyyə bölməsində appendektomiyadan sonrakı çapıq nahiyəsinin və kistanın radikal kəsilməsindən sonra çapıq toxumalarında yaranan irinləmənin, çanağın, qarın boşluğunun, güllə yarasının müalicəsində ozonoterapiyadan istifadənin nəticələri verilmişdir. Ozonun bakterisid və virusid, immunomodulyasiya təsirlərinin qiymətləndirilməsinə baxılmışdır.

Giriş: ozondan bir çox xüsusiyyətlərinə, o cümlədən yüksək oksidləşdiricilik qabiliyyətinə görə, qeyri-ənənəvi müalicə üsulu kimi müasir təbabətdə geniş istifadə olunur, o cümlədən Azərbaycanda son illərdə bu sahədə müəyyən işlər görülmüşdür [1-6]. Bu üsulla müalicədə, tərkibində ozonun konsentrasiyası 1 mq/l-dən, onlarca mq/l-ə qədər olmaqla, O₂/O₃ qarışığı ilə, plastik kameralarda hava vannası, karkas kameralarda qovurcuqlu hidromasaj, ozon qazı və məhlulunun dərialtı, əzələdaxili, oral və s. qəbul edilir.

Ozon toxumaları oksigenlə zənginləşdirir, mikrosirkulyasiyanı və qan dövrənini yaxşılaşdırır, qanyaranmanı sürətləndirir, orqanizmin immun sistemini aktivləşdirir. Bununla belə, ozonun yüksək oksidləşmə potensialına görə yüksək bakterisid və virusid təsirləri var və ənənəvi istifadə olunan anti-septiklərdən fərqli olaraq toxumalara qıcıqlandırıcı və dağıdıcı təsiri yoxdur. Ozonun polio və adenoviruslara məhvedici təsirinin yoxlanması üzrə beynəlxalq səviyyədə birgə tədqiqatlar aparılaraq effektiv dozalar qiymətləndirilmişdir [7].

Tədqiqatın məqsədi: çapıq nahiyəsinin toxumalarında yaranan irinləmənin bakterisid və virusid emalında, patoloji ocaqların epitelizasiya və qranulizasiyasının aktivləşdirilməsində ozondan istifadə edilməsi üzrə metodikanın işlənməsi məqsədi ilə dozaların qiymətləndirilməsidir.

Tədqiqat üsulu: güllə yaralarının, daha tez-tez rast gəlinən appendektomiyadan yaranan septiki fəsadların, çapıq nahiyəsi toxumalarında yaranan irinləmənin xüsusi olaraq ozonoterapiya ilə müalicə məqsədi ilə hazırlanmış ozonatorlardan istifadə etməklə mövcud təcrübə məlumatları əsasında real xəstələrin bərpa dinamikasına görə şəraitə uyğun seçilmiş dozaların qiymətləndirilməsi üsuludur.

Tədqiqat nəticələri və müzakirəsi: təcrübələrdə istifadə olunan ozonatorun məhsuldarlığı 1-1000 ppm həddində tənzimlənən olmuşdur və müalicə obyektinə 0,01-10 mq/l qatılıqlı ozon-hava qarışığı verilməsi təmin etmişdir [8,9].

Ozonoterapiyanın septiki müalicədə istifadəsi uyğun qaydada aparılmışdır [10].

Xəstələrin müalicə dinamikası aşağıdakı kimi olmuşdur:

1. Xəstə septiki cərrahiyyə bölməsinə appendektomiyadan sonrakı çapıq nahiyəsinin irinləməsi (absesin açılması) ilə daxil olmuşdur. Müalicə müddətində irinlik açılmış, təmizlənmiş yerli və ümumi müalicə təyin edilmişdir və yanaşı olaraq 5 mq/l qatılıqlı ozonla dezinfeksiya edilmişdir. İrin kəsildikdən sonra yara nahiyəsinə gündə iki dəfə 3-4 dəqiqəlik müddətdə 0,01-0,5 mq/l qatılıqla stimullaşdırıcı ozonoterapiya verilmişdir. Qısa müddətdə yara nahiyəsində quruma, toxumaların canlanması, epitelizasiya və qranulizasiya sürətlənməyə başlamış və az bir müddətdə yaranın ölçüləri 2 dəfə kiçilmişdir (4-5 sm-ə qarşı, 1,5-2 sm) və 11 gündən sonra xəstə tam sağalma ilə (0,5-1,0 sm) evə yazılmışdır.

2. Xəstə septiki cərrahiyyə bölməsinə büzdüm nahiyəsində kistanın radikal kəsilməsindən sonra çapıq toxumalarında irinləmə ilə daxil olmuşdur. İrinlik açılmış, təmizlənmiş, ümumi, yeri ilə yanaşı, ozonoterapiya müalicəsi təyin olunmuşdur. 10 mq/l qatılıqla çapıq nahiyəsi dezinfeksiya edilmiş və gündə iki dəfə 3-4 dəqiqəlik müddətdə 0,1-0,5 mq/l qatılıqla stimullaşdırıcı ozonoterapiya verilmişdir. Yarada nekrozlaşmış toxumaların təmizlənməsi, gənc toxumaların əmələ gəlməsi başlamış, dəri kənarlarından epiteləşmiş, yara bağlanmış və xəstə 12 gündən kafi vəziyyətdə yazılmışdır.

Şəkil. Ozonoterapiya tədqiqatlarının aparılması məqsədi ilə Milli Aviasiya Akademiyasında yaradılmış və SQ MKH-nin Septik cərrahiyyə bölməsinə təqdim olunmuş ozonator

3. Xəstə septiki cərrahiyyə bölməsinə çanağın, qarın boşluğunun, sol bazu nahiyəsinin güllə yarası ilə daxil olmuşdur. Ümumi, yerli, müalicə müddətində xəstənin açıq yaralarına 5 mq/l qatılıqla dezinfeksiyaedici və 0,05–0,2 mq/l qatılıqla stimullaşdırıcı ozonoterapiya verilmişdir. Toxumaların epitelizasiya və qranulizasiyası aktivləşmiş, sağalma sürətlənmiş və xəstə kafi vəziyyətdə evə yazılmışdır.

4. Xəstə septiki cərrahiyyə bölməsinə sol ayağın 3-cü barmağının irinli-nekrofiq yarası ilə daxil olmuş, irinlik açılmış, təmizlənmiş, nekroektomiya aparılmışdır. Xəstəyə ümumi, yerli dərman müalicəsi (antibiotik, yerli olaraq furasilin, levomikol məlhəmi ilə sarğı qoyulmuşdur). Açılmış irinliyə 10 mq/l qatılıqla dezinfeksiyaedici və 0,1–0,5 mq/l qatılıqla 3 və 5 dəqiqəlik 7 seans stimullaşdırıcı ozonoterapiya verilmişdir. Qısa vaxtda yara sağalmış və xəstə kafi vəziyyətdə yazılmışdır.

5. Xəstə septiki cərrahiyyə bölməsinə sol baldırın yayılmış irinli-nekrofiq əzələaltı fleqmonası ilə daxil olmuşdur. Əməliyyat aparılaraq irinliklər açılmış, nekrozlaşmış toxumalar (dəri, dərialtı toxumalar və fassiya) kəsilib götürülmüş, yara antiseptiklərlə yuyularaq təmizlənmiş və drenaj olunmuşdur. Bir həftədən sonra yerli müalicə ilə yanaşı ozonoterapiya verilmiş, 5–6 gün müddətində irinli toxumaların təmizlənməsi, yeni, cavan hüceyrələrin əmələ gəlməsi başlamışdır. Hazırda ozonoterapiya davam etdirilir.

Göründüyü kimi, septiki xəstəliklərin müalicəsində ozondan istifadə etdikdə, orqanizmin immun sistemi aktivləşdirilir, belə ki, ozon, oksidləşmə-bərpa proseslərini sürətləndirərək, immunmodulyasiyaedici effekt verir, periferik qan dövranını yaxşılaşdırır və bioenergetika proseslərini aktivləşdirir. Təklif olunan üsulla xəstələrin müalicəsinin effektivliyi və intensivliyi ozonun orqanizmə aşağıda göstərilən təsiri ilə təmin olunur: toxumalar vasitəsi ilə, ozon molekullarının və mənfi oksigen ionlarının dəri və selikli qişanın əsəb reseptorlarını qıcıqlandırmaqla, orqanizmin mürəkkəb biofiziki və fizioloji proseslərinə reflektorik təsir göstərir, onların üst təbəqəsinə nüfuz etməklə faydalı kimyəvi reaksiyalara təkan verir, öz yüklərini qanın elementlərinə və kolloid hissəciklərinə ötürür, qan müxtəlif orqan və toxumalardan hərəkət etməklə əlavə enerjinin toplanmasını təmin edir, hüceyrələri funksional stimullaşdırmaqla orqanizmin dəyanətliliyini artırır.

Ədəbiyyat

1. Б.М.Мирзоев, А.Ш.Мехтиев, А.А.Байрамов, Т.И.Низамов, А.И.Исаев Роль озонаторов в повышении безопасности жизнедеятельности специалистов УВД. // Ученые Записки НАА, Баку, 2004, т.6, №1, с.188-190.

2. А.А.Байрамов, Б.М.Мирзоев, Т.И.Низамов Использование озона для улучшения микроклимата рабочих помещениях «Азераэронавигации»./Новости аэронавигации, Рига, №4(36), 2004, с.28.

3. A.M.Pashayev, A.Sh.Mehtiev, D.D.Askerov, R.M.Djafarzade, A.Z.Guliev, T.I.Nizamov, A.A.Bayramov, A.I.Isaev, A.T.Nizamov WO 2005/122669 A2, 29.12.2005 “Method for disinfecting aircraft cabins and device for carrying out said method”.

4. Пашаев А.М., Низамов Т.И., Разумовский С.Д., Мирзоев Б.М., Алиев А.А. «Влияние озонирования на физиологическое состояние авиадиспетчеров» Технологии живых систем Издательство "Радиотехника" №5, 2013 г.

5. А.М.Пашаев, А.Ш.Мехтиев, Т.И.Низамов, А.А.Байрамов, А.И.Исаев Улучшение микроклимата в рабочих помещениях для повышения безопасности жизнедеятельности авиаперсонала. Труды международной конференции «Производство, технология, экология», ПРОТЕК-2003. Москва, 2003. Сб.Тр., с.251-253.

6. Pashayev A.M., Mehdiyev F.Sh., Askerov D.D., Djafarzade R.M., Nizamov T.I., Isayev A.I. “Crew preflight instruction method”, PCT WO 2008/104036 A1, 04.09.2008.

7. Научный отчет и экспертное заключение. Протокол лабораторных испытаний по результатам исследования вирулицидной активности озона. Приложение 1 к Научному отчёту ФГБУ «НИИ вирусологии им. Д.И.Ивановского» Минздрава России (от 10.10.2014г.).

8. İ2011 0025, Yüksək tezlikli boru tipli ozonator

9. Низамов Т.И., Исаев Э.И., Алиев А.А. Озонометр на основе полупроводниковых металлооксидных сенсоров и его градуировка, «Вестник МГТУ им. Баумана», серия «Приборостроение», № 4, 2013.

10. Масленников О.В., Конторщикова К.Н. Практическая озонотерапия (пособие). Н.Новгород. Изд. «Вектор ТиС», 2006, 128 с.

Аннотация

Результаты применения озонотерапии в отделе септической хирургии ЦКГ ВС Ш.А.Таиров, Т.И.Низамов, В.В.Гасанов, А.И.Исаев, А.Т.Низамов

В статье приведены результаты применения озонотерапии в отделе септической хирургии Центрального Клинического Госпиталя Вооруженных Сил для лечения загноения после пулевых ранений.

Summary

The application results of ozone therapy in septic surgery department of Armed Forces CCH Sh.Tairov, T.I.Nizamov, V.V.Gasanov, A.I.Isayev, A.T. Nizamov

In paper there have been presented application results of ozone therapy in septic surgery department of Armed Forces Central Clinic Hospital for medical treatment rotting bullet hole.

MÜNDƏRİCAT

Hərbi - nəzəri elmlər

Silahlı qüvvələrdə tərbiyə sisteminin konseptual əsasları <i>H.K.Piriyev, M.Rəsulov</i>	6
Silahlı Qüvvələrin zabit heyətinin say tərkibinin planlaşdırılması üzrə modelləşdirilmə <i>C.İ.Məmmədov</i>	11
İnformasiya çatışmazlığı şəraitində bölmələrin idarə edilməsinin optimallaşdırılması <i>Ə.B.Paşayev, E.N.Səbzəyev, Ə.M.Talıbov</i>	15
Döyüş imkanlarının müəyyən edilməsi metodikalarının təhlili <i>A.Ə. Əliyev, A.A.Bayramov</i>	20
Qoşunların avtotexniki təminatı sisteminin idarə edilməsində informasiya emalının optimallaşdırılması <i>Ə.M.Talıbov</i>	25
Azərbaycan Respublikasının xarici dövlətlərlə hərbi-texniki əməkdaşlığı <i>G.M.Bağirova</i>	30
Müasir peyk-naviqasiya cihazları ilə 1942-ci il koordinat sistemli topoqrafik xəritələr üzrə iş prosesində ortaya çıxan xətalar <i>İ. Musayev</i>	34
Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində döyüşün və döyüşə hazırlığın yüksəldilməsi prosesində əməliyyat imkanları konsepsiyası proqramının tətbiqi <i>R.Ə.Şükürov</i>	42
ABŞ, NATO ölkələri və Rusiya Federasiyasının SQ-də taktiki qrupların tətbiqi təcrübələrinin müqayisəli təhlili <i>S.M.Babayev, A.A. Bayramov</i>	48
Son dövrlərdə aparılmış hərbi əməliyyatlarda düşməne atəşlə zərərvermanın təhlili <i>T.N. Mikayılov, S.A.Valehov</i>	52
Müharibə cinayətləri beynəlxalq cinayət mühakimə orqanlarının yurisdiksiyasında <i>Ə.V.Allahverdiyev</i>	58
“METSAMOR” AES-da baş verə biləcək qəza zamanı Azərbaycan Respublikasının ərazisində radioaktiv çirklənmənin yayılmasında relyef və küləklərin təsiri <i>Q.Q.Mənsiyev, A.A.Bayramov</i>	67
Gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsi <i>M.M.Rəsulov</i>	71
Azərbaycanda IX-XVI əsrlərdə hərbi sənətdə hərbi strategiyanın bəzi məsələləri <i>S.H.Məmmədov</i>	76
Təhlükəsizlik və pilotsuz aviasiya komplekslərinin regional istifadə perspektivləri <i>T.R.Cəfərzadə</i>	81
Hərbi əməliyyat vahidlərinin məlumat şəbəkəsi mühitində uzlaşdırılması <i>Q.H.Orucov</i>	85
Ərazinin müşahidə şəraitinin CİS texnologiyaları ilə tədqiqi imkanları <i>Y.Ə.Nəsibov, R.R.Əmənov</i>	90
Milli xarakter və hərbi kadrların hazırlanması problemi <i>F.Quliyev</i>	95
Ağır qüvvəsinin təsiri altında mərminin müntəzəm dəyişən hərəkətinin təhlili <i>E.X.Məmmədov</i>	102
Hərbi təhsil müəssisələrində pedaqoji kadr hazırlığının təkmilləşdirilməsi əsaslarının sistemli analizi <i>M.P.Həmidov, Q.N.Vəliyev</i>	106

Hərbi təhsil müəssisələrinə namizədlərin peşəkar seçiminin sosial-psixoloji və psixosomatik əsasları	
<i>M.P.Həmidov, M.A.Həsənova, Q.N.Vəliyev</i>	111
Müasir müharibələrdə cəsarət və düşüncənin nisbəti	
<i>S.C.Hüseynova</i>	115
H ə r b i - t e x n i k i e l m l ə r	
Görünməyən obyektlərin yerinin akustik metodla təyini	
<i>T.A.Əliyev, E.Həşimov, Ə.B.Paşayev, E.N.Səbzəyev</i>	119
Hərbi məktəblərdə taktiki təlim və məşqlərin keçirilməsi üçün simulyatorların yaradılması imkanları	
<i>H.Piriyev, Ə.B.Paşayev, E.N.Səbzəyev</i>	123
Seysmolokasiya metodu ilə düşmənin görünməyən zirehli texnikasının hərəkətinin aşkar edilməsi	
<i>E.Q. Həşimov, A.A. Bayramov</i>	128
Hərbi təyinatlı telekommunikasiya sistemlərinin effektivliyinin yüksəldilməsi üsullarının analizi	
<i>B.Q.İbrahimov, A.H.Həsənov</i>	133
Məhdudgörmə şəraitində düşmənin kəşfiyyat-diversiya qruplarını aşkaretmə qurğusu	
<i>A.R.Nastakalov</i>	141
Radiotexniki sistemlərdə maneəyədavamlı siqnalların parametrlərinin analizi	
<i>B.Q.İbrahimov, Y.S.İsayev</i>	145
Daxili silindrik sürtmə prosesində qalıq gərginliyinin formalaşma qanunauyğunluğu	
<i>Ə.Ş.Sarvan, Ə.M. Talıbov</i>	150
Aktiv kamuflyaj texnologiyaları	
<i>R. Əsgərov, Y.A. Əmənov, Y.B.Talıbov</i>	154
Piyada və tank əleyhinə minaların məsafədən qaz-qırma şırnağı ilə aşkarlanma və məhv edilmə üsulu	
<i>S.Məlikov</i>	157
Geostasionar peyklərdən müşahidə zamanı sualtı gəmidən buraxılmış raketin alovunun günəş parıltısından fərqləndirilməsi metodu	
<i>R.H.Qardaşov</i>	161
Hərbi təyinatlı intellektual axtarış sisteminin işlənməsi	
<i>M.M.İsayev, İ.Ə.İsgəndərov, M.Ə.Əliyev, N.X.Bədəlova</i>	167
C₀Fe əsəli amorf ərintilər üçün ekvatorial Kerr effektinin spektral asılılıqları	
<i>T.M.Pənahov, A.Ə.İsayeva</i>	170
Fe-Co amorf ərintilərin səthinin relyefinin atom qüvvə mikroskopu vasitəsi ilə öyrənilməsi	
<i>T.M. Pənahov, D.M. Qafarova</i>	172
Amorf metallik ərintilərin səthi kristallaşmasının tədqiqi	
<i>T.M.Pənahov, N.M.Rəfiyev</i>	175
Qoşunlarda mövcud istehkam qurğularının konstruktiv imkanlarının təhlili	
<i>R.Əliyev</i>	178
Düşmənin artilleriya vasitələrinin döyüş mövqelərinin yüksək effektivli akustik lokasiya sistemlərinin yaradılması üzrə kompleks tədqiqatlar	
<i>N.A.Abdullayev</i>	184
Hərbi sənaye kompleksində elmi fəaliyyətin inkişaf prioritetlərinin təyini	
<i>N.A.Abdullayev, R.N.Abdulov, Ə.F.Məmmədova, M.M.Abbasova</i>	186

Milli təhlükəsizlik və hərbi-humanitar elmlər

Azərbaycanda hərbi təhsil: təşəkkülü və inkişafı <i>P.K. Piriye</i>	189
Siyasi təhlükəsizlik - milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsi kimi <i>B.Ş.Quliyev</i>	194
Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ: anlayışı və prinsipləri <i>E.Ə.Əliyev</i>	198
Hərbi hüququn anlayışı, mahiyyəti və mənbələri <i>N.C. Hüseynov</i>	202
NATO ölkələrinin hərbi təhsil sistemi <i>A.Q.İsmayilov</i>	207
Azərbaycan Respublikasının milli maraqlar kompleksinin formalaşması <i>C.Qasimov</i>	211
Milli təhlükəsizlik sistemində dövlətin informasiya təhlükəsizliyinin rolu və yeri <i>Y.Əməşov</i>	216
Azərbaycan ərazisinin son 11 il ərzində (2003-2014-ci illər) seysmikliyi <i>Q.C.Yetirmişli, E.S.Qaravəliyev</i>	222
Azərbaycanın sərhəd təhlükəsizliyinin təmin olunmasında peşəkar sərhədçi kadrların hazırlanmasının zəruriliyi <i>Q.A. Əsgərov</i>	228
Hərbi davranışında özünütənzimləmənin rolu <i>E.İ. Şəfiyeva</i>	233
Zabitin idarəetmə fəaliyyətinin psixoloji təhlili <i>E.Musayev</i>	236
Xüsusi təyinatlı ali təhsil müəssisələrində ingilis dilinin tədrisində ortaya çıxan çətinliklər <i>B.Məmmədov, N.Xəlilova</i>	243
Hərbi sahənin inkişafında hərbi kəşfiyyat <i>V.M.Məmmədov</i>	248
Hərbi hüquq: nailiyyətlər, mövcud vəziyyət, aktual problemlər və onların həlli <i>R.İ.Kişiyev</i>	255
Ölkənin hərbi təhlükəsizliyinin mahiyyəti barədə müasir anlayışlar <i>E.M.Səmədov</i>	258
Müasir şəraitdə hərbi-psixoloji xidmətin əhəmiyyəti <i>E.İ. Şəfiyeva</i>	264
“Soyuq müharibə”nin başa çatması və NATO-nun yeni strateji yanaşmaları <i>X.İ.İskəndərov</i>	269
Siyasi liderlik və siyasi elitanın mahiyyəti <i>Ş.Bağirov</i>	277
Ekoloji təhlükəsizlik – ölkənin milli təhlükəsizliyinin tərkib hissəsi kimi <i>C.H. Sultanov</i>	281
Milli maraqların və təhlükəsizliyin təmin edilməsində Heydər Əliyevin rolu <i>N.S.Əhmədov, A.A.Musayev, M.Q.Əmrahov</i>	284
Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti sferasında Azərbaycan Respublikasının dünya dövlətləri və beynəlxalq birliklərlə bəzi əməkdaşlıq məsələləri <i>E.Nəbiyev</i>	289
Qloballaşma və təhlükəsizlik <i>Z.N.Nəcəfov</i>	292
Postmodernizm dövründə dövlətin milli təhlükəsizliyi <i>D.S.Həşimov</i>	295

Silahli münaqişələr hüququnun yaranma tarixi və mahiyyəti <i>Q. Z. Ramazanov</i>	298
Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik orqanlarının fəaliyyətinin hüquqi əsasları <i>A.Z.Abdullasoy</i>	306
Azərbaycanda qədim və orta əsrlərdə hərbi və mülki ədalət mühakiməsi zamanı maddi sübutlardan istifadə məsələləri <i>S.Y.Qasimov, S.H.Məmmədov</i>	310
Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda gəmilərin təhlükəsiz üzməsində mayakların rolu <i>Ə.M.Quliyev</i>	315
Müharibə və fəvqəladə hallar dövründə ölkə iqtisadiyyatının səfərbərliyinin konseptual əsasları <i>B.Ə.Məmmədov, R.Ə.Talıbov</i>	320

H ə r b i t ə b a b ə t e l m l ə r i

NATO qoşunlarında aparılan sanitariya-epidemioloji kəşfiyyatın bəzi xüsusiyyətləri <i>F.T.Meybəliyev</i>	330
Hospitaldankənar pnevmoniya və kəskin respirator virus infeksiyası. Oxşar kliniki problemə birgə baxış <i>S.Y.Məmmədov, R.R. Möhsünov</i>	333
Hərbi-tibbi təminat sisteminin inkişafında bəzi mühüm istiqamətlər <i>D.S.Məmmədov</i>	338
Kəllə və baş beyinin müxtəlif tipli odlu silah yaralanmaları zamanı adekvat neyrocərrahi taktikanın seçilməsi <i>N.İ.İsayev, E.H.Həsənov, Ç.B.Əlləzov, Z.Y.Ramixanov, C.F.Əliyev</i>	343
Döyüş yaralanmalarında ölüm hallarının analizinin (2001-2011), döyüş travmalarının gələcək müalicəsindəki əhəmiyyəti <i>N.A.Əliyev, F.Ə.Babayev, H.C.Cəfərov</i>	346
Dağ-səhra şəraitində döyüş əməliyyatları zamanı tibbi yardımın cərrahi aspektləri <i>N.A.Əliyev, F.Ə.Babayev, H.C.Cəfərov</i>	351
Elektromaqnit şüalarının şəxsi heyətin sağlamlığına və ətraf mühitə təsir xüsusiyyətləri <i>N.A.Əliyev, A.Ə.Məmmədov, T.A.Məmmədov</i>	355
SQ MKH septik cərrahiyyə bölməsində ozonoterapiyanın istifadəsinin ilkin nəticələri <i>Ş.A.Tahirov, T.İ.Nizamov, V.V. Həsənov, Ə.İ. İsayev, A.T. Nizamov</i>	361

ELMİ MƏQALƏLƏRİN TƏRTİB EDİLMƏSİNƏ DAİR TƏLƏBLƏR

Təqdim edilən məqalələr jurnalın elmi istiqamətinə (hərbi-nəzəri elmlər, hərbi xüsusi elmlər, hərbi təbabət, milli təhlükəsizlik) uyğun, aktual elmi problemlərə aid tədqiqatların ilk dəfə dərc olunması üçün nəzərdə tutulmuş materiallara malik olmalıdır. Məqalələr üç dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis) təqdim edilə bilər.

Məqalə MS WORD mətn redaktorunda 12-lik Times New Roman şrifti ilə yığılmalı, sətirlərarası məsafə 1 olmalıdır. Məqalənin birinci səhifəsinin yuxarı sol tərəfində UOT (PACS) indekslər göstərilməlidir. Mətnin əvvəlində məqalənin adı, müəllif(lər) haqqında məlumat (onların adı tam şəkildə, elmi dərəcəsi, elmi adı və hərbi xidmətdə olanlar üçün hərbi rütbəsi), müəllif(lər)in işlədiyi müəssisə(lər) və həmin müəssisə(lər)in ünvan(lar)ı, müəllif(lər)in elektron poçt ünvan(lar)ı qara rəngli qalın şriftlə verilməlidir. Bu məlumatlardan sonra üç dildə (Azərbaycan, rus, ingilis) 5–6 sözdən ibarət açar sözlər, daha sonra isə məqalənin yazıldığı dildə qısa xülasə (100 sözdən çox olmamaqla) göstərilməlidir. Xülasədə tədqiqat işinin mahiyyəti, müəllif(lər)in aldıqları elmi nəticələr, işin elmi cəhətdən yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır.

Məqalənin mətni 6–10 səhifə (A4 formatında) həcmində olmalı, səhifələrdə isə sağ tərəfdən 10 mm, sol tərəfdən 30 mm, yuxarı və aşağıdan 20 mm boş məsafə saxlanmalıdır. Səhifələrin nömrəsi səhifənin aşağı hissəsinin sağ tərəfində qoyulmalıdır. Cədvəllər, qrafiklər, diaqramlar, şəkillər və fotolar mətnin daxilində yerləşdirilməklə məqaləyə daxil edilə bilər.

Elmi məqalədə mövzu üzrə qısa təhlil verilməli, onun aktuallığı əsaslandırılmalı, həll olunmalı məsələlər açıqlanmalı və onların həlli yolları göstərilməli, əldə edilən nəticələr, işin elmi cəhətdən yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.

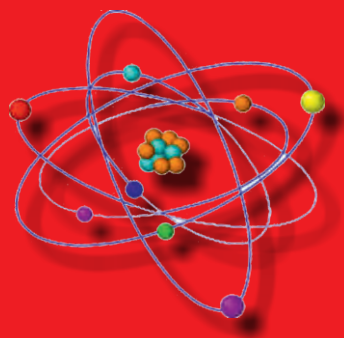
Elmi mənbələrə edilən istinadlar mətndə kvadrat mötərizədə verilməlidir (məsələn, [1] və ya [1, səh.119]). Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı istinad olunan ədəbiyyatların mətndəki ardıcılığı ilə nömrələnməlidir. Ədəbiyyat siyahısında son 10 ildə nəşr edilmiş elmi məqalələrə, monoqrafiyalara və digər etibarlı mənbələrinə üstünlük verilməlidir.

İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının "Dissertasiyaların tətbiqi qaydaları" barədə qüvvədə olan Təlimatının "İstifadə edilmiş ədəbiyyat" bölməsinin 10.2–10.4.6 bəndlərinin tələbləri əsas götürülməlidir.

"İstifadə edilmiş bəndlərinin ədəbiyyat"dan sonra məqalənin adı, müəlliflər haqqında məlumat və xülasə məqalənin yazıldığı dildən əlavə, yuxarıda qeyd edilmiş daha iki dildə verilməlidir.

Məqalənin sonunda məqalə müəllif(lər)i ilə əlaqə saxlamaq üçün telefon nömrələri göstərilməlidir. Müəllif(lər) məqaləni çapa tövsiyə edən kafedra və ya təşkilatın iclas protokolundan çıxarışı, məqalənin A4 formatında çap olunmuş nüsxəsini, o cümlədən onun elektron variantı yazılmış CD və ya DVD diski təqdim etməlidir.

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

№ 1(1)

